

अनेकान्तजयपताका

भाग-२
अधिकार-३



द्रव्यास्तिकरथारूढः पर्यायोद्यतकार्मुकः ।
युक्तिसन्नाहवान्वादी, कुवादिभ्यो भवत्यलम् ॥ (स्थानाङ्गवृत्तिः)

✍ रचयिता ✍

याकिनीमहत्तरासूनुः
आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिः

✍ विवेचनप्रेरकः ✍

आचार्यविजयगुणरत्नसूरिः
आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरिः

हिमालय सा उत्तुंग है वो जिनशासन हमारा है
गंगा सा निर्मल और पावन जिनशासन हमारा है
पतितो को भी पावन करतां जिनशासन हमारा है
तारणहारा तारणहारा जिनशासन हमारा है

जैनम् जयति शासनम् की अलख जगाना जारी है
हे जिनशासन ! तुजको वंदन तेरा ध्वज जयकारी है
वंदे शासनम् ... जैनम् शासनम्...



પ્રસ્તુતગ્રંથની

વિશેષતાઓ :

- ➡ અનેકાંતવાદના અદ્ભુત પદાર્થોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ...
- ➡ કર્મ, ક્ષયોપશમ, જ્ઞાનાદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોની તર્કશઃ સિદ્ધિ...
- ➡ સદસદ્વાદાદિ અનેકાંતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની અર્થગંભીર વ્યુક્તિઓથી અભાષિત સ્થાપના...
- ➡ એકાંતવાદીઓની માન્યતાથી જ એકાંતવાદીનું આમૂલચૂલ ખંડન...
- ➡ બૌદ્ધ-વૈશેષિકાદિ દર્શનોની સચોટ સમીક્ષા...
- ➡ જ્ઞાનાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, એકાંત નિર્વિકલ્પ આદિ મિથ્યામૂઢ કુમાન્યતાઓનું તર્કબદ્ધ ઉન્મૂલન...
- ➡ તપ કેવો હોવો જોઈએ ? કેવું ધ્યાન કલ્યાણકારી બને ? મોક્ષ, અનેકાંતવાદમાં જ થાય... એવા અનેક રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણોનું સુંદર સંકલન...
- ➡ પ્રમાણ અને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયની શૈલીને હૃદયસ્થ બનાવતો ગ્રંથ ...
- ➡ દષ્ટિને અનેકાંતમય બનાવી સામ્ય અને સમાધિનું અર્પણ કરતી એક અત્વલ કૃતિ...

અવશ્ય વાંચો,

અનેકાંતના સિદ્ધાંતો પર ફિઘ થયા વિના નહીં રહો.

મન, વીતરાગપરમાત્માની સ્યાદ્વાદશૈલી પર ઓવારી જશે !

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ तस्स भुवणेऽङ्गगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥

॥ तपागच्छचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

१४४४-ग्रंथनिर्मातृ-सूरिपुरंदरश्रीहरिभद्रसूरिविजृम्भिता
श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितविवरणसंवलिता-श्रीपूर्वमहर्षिविहितव्याख्याविभूषिता
नवनिर्मिता-‘अनेकान्तरश्मि’-आख्यया सुरम्यगुर्जरविवृत्या समलङ्कृता

अनेकाब्जजयापताका

भाग-२

अधिकार-३

✽ भेरक ✽

दीक्षादानेश्वरी, ભવોદધિતારક, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી
ગુણશૃંગસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
પ્રવચનપ્રભાવક, પડ્દર્શનનિષ્ણાત, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી
રશ્મિશૃંગસૂરીશ્વરજી મહારાજ...

✽ સંશોધક ✽

શાસનપ્રભાવક આ.ભ.વિ. રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય
વિદ્વદ્વરેણ્ય મુનિરાજશ્રી ભાવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.

✽ પ્રકાશક ✽

જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

* પરિમિત પરિચય *



- ★ કૃતિ : અનેકાંતજયપતાકા (દાર્શનિક ગ્રંથોમાં શિરમોર ગણાતી કૃતિ)
- ★ કર્તા : યાકિનીમહત્તરાસુનુ-સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વ્યાખ્યા : પૂર્વમહર્ષિ ★ અપરનામ : ભાવાર્થમાત્રવેદની (અવયૂર્ણિરૂપ)
- ★ વિવરણ : પૂજ્યમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિત
- ★ નામ : અનેકાંતજયપતાકા-ઉઘોતદીપિકા (વૃત્તિટિપ્પણરૂપ)
- ★ વિષય : (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષવાદ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ (૫) બાહ્યાર્થસિદ્ધિ, અને (૬) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ - આ પાંચ વિષયો પર તલસ્પર્શી નિરૂપણ અને અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અનેકાંતવાદનું અબાધિત સ્વરૂપનિર્દેશ...
- ★ સંપાદન : ૧૮/૨૦ હસ્તપ્રતોના આધારે અનેક ત્રુટિઓનું પરિમાર્જન...
- ★ અનેકાંતરશ્મિ : મૂલગ્રંથ, વ્યાખ્યા અને વિવરણના ગહનતમ પદાર્થોને સુવિશદ શૈલીમાં રજુ કરતું (અનેક સુરમ્ય ટીપ્પણીઓથી સુશોભિત) ગુજરાતી વિવેચન...
- ★ દિવ્યાશીર્વાદ : સિદ્ધાંતમહોદધિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, ન્યાયવિશારદ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ, મેવાડદેશોદ્ધારક પ.પૂ.આ.ભ.શ્રીમદ્વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ શુભાશીર્વાદ : સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વિવેચનપ્રેરક : દીક્ષાદાનેશ્વરી, પરમોપકારી, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી (માર્ગદર્શક) : મહારાજ તથા પ્રવચનપ્રભાવક, પરમોપકારી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ સંશોધક : વિદ્વદ્વર્ધ પરમપૂજ્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજ...
- ★ સહાયક : વિદ્યાગુરુવર્ધ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજ... તથા મુનિરાજશ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મહારાજ...
- ★ વિવેચક-સંપાદક : મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી મ.સા.
- ★ વિવેચનનિમિત્ત : વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ.
- ★ પ્રકાશનનિમિત્ત : દીક્ષાદાનેશ્વરી પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજનું સૂરિપદ રજત વર્ષ.
- ★ પ્રકાશક : જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ... (મુંબઈ)
- ★ પ્રકાશનવર્ષ : વીર સં. ૨૫૩૯, વિ.સં. ૨૦૬૯, ઈ.સન્ ૨૦૧૩...
- ★ લાભાર્થી : શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ તથા ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ - સુરત.



- ★ આવૃત્તિ : પ્રથમા
- ★ પ્રતિ : ૫૦૦
- ★ મૂલ્ય : રૂ. ૪૦૦/-
- ★ પ્રિન્ટીંગ+ડીઝાઈનીંગ : નવરંગ પ્રિન્ટર્સ, અપૂર્વ શાહ, મો. ૯૪૨૮ ૫૦૦ ૪૦૧
- ★ કમ્પોઝીંગ+સેટીંગ : મૃગેન્દ્ર એસ. શાહ, મો. ૯૮૨૪૯ ૫૨૩૦૧ - અમદાવાદ.



સિદ્ધાંતદિવાકર, સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
આગમહાર્દમર્મજ્ઞ, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ.

જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજાના

નિર્મળ હસ્તકમળોમાં

અને

મેવાડદેશોદ્ધારક, ૪૦૦ અક્રમના ભીષ્મતપસ્વી

પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ.

જિવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના

પવિત્ર અંજલીમાં

તેઓશ્રીની જ કૃપાથી સર્જન પામેલું
સટીક - સપિવરણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથ પરનું

ગુજરાતી વિવેચન

સાદર સમર્પિત કરું છું..

કૃપાકાંક્ષી

મુનિ યશસ્વિજય



❁ સંક્ષિપ્ત વિષય-નિર્દેશ ❁

- | | |
|---|---------|
| (૧) અભિનંદન - આશીર્વાદ | ૧ |
| (૨) અનેકાંત : વ્યવહારનિર્વાહક (પ્રાસ્તાવિક) | ૨ |
| (૩) અનેકાંતજયપાતાકા તૃતીય અધિકાર - સામાન્ય-વિશેષવાદ
સુંદરપદાર્થ-રસાસ્વાદ | ૫ |
| (૪) વિષયાનુક્રમશિકા | ૭ |
| (૫) સામાન્ય-વિશેષવાદ તૃતીય અધિકાર | ૨૪૦-૬૪૫ |
| (૬) પ્રમાણવાર્તિકના ઉપયોગી શ્લોકો (પરિશિષ્ટ...) | ૧-૩ |

અહો સુફતમ્

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ
અઠવાબાર્થસ્ય જૈન સંઘ
લથા
ફૂલચંદ ઠાક્યાણચંદ ઝવેરી દ્રશ્ય
લાલબંગલા અઠવાલાઇન્સ સુરતવાળાએ
પોતાની જ્ઞાનનિધિનો સુંદર ઉપયોગ કરીને લીધો છે...
સુફત-સત્કાર્યની શતશઃ અનુમોદના...

★ સૂચના : આ ગ્રંથનું પ્રકાશન, જ્ઞાનનિધિના સદ્દ્રવ્યથી થયું હોવાથી, ગૃહસ્થોએ માલિકી કરવી નહીં. (પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ)

❁ પ્રાપ્તિસ્થાન ❁

(૧) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી

C/O. સિદ્ધાચલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે,
હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી,
અમદાવાદ-૦૫.

ફોન- ૮૪૨૬૫ ૮૫૮૦૪

(૨) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ

C/O. ૨૦૨/એ, ગ્રીનહીલ્સ એપા.,
સ્વામીનારાયણ મંદિર પાસે,
અડાજણ, સુરત-૩૮૫૦૦૮.

ફોન- (રહે.) ૦૨૬૧-૨૭૮૦૭૫૦
(મો.) ૯૬૦૧૧ ૧૩૩૪૪

(૫) ભંવરભાઈ યુનીલાલજી
C/O. ભૈરવ કોર્પોરેશન
S/૫૫, વૈભવલક્ષ્મી કોમ્પ્લેક્સ,
વીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.
(મો.) ૯૪૨૭૭ ૧૧૭૩૩.

(૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

C/O. શ્રી સીન્ધેટીક્સ, ૧/૫
રાજદા ચાલ, અશોકનગર, જુના હનુમાન
કોસલેન, રજો માળ, રૂમ નં. ૧૧, મુંબઈ-૧.
ફોન- ૯૮૨૦૪ ૫૧૦૭૩
(મો.) ૯૮૮૦૫ ૮૨૨૨૦

(૪) હેમંતભાઈ આર. ગાંધી

C/O. ૬૦૩, ૨૫/B, શિવકૃપા સો.
ભિવંડી, જિ. ઠાણા-૪૨૧૩૦૨
(મહારાષ્ટ્ર)
ફોન - (રહે.) ૦૨૫૨૨-૨૪૬૧૨૬



સુવિશુદ્ધ સ્વાદ્યાદ્યમાર્ગપ્રરૂપક, શ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ તીર્થસ્થાપક,
મારણાંતિક પરિષહોને પણ સમભાવથી સહન કરનાર
પરમ કૃપાળુ

પ્રભુવીર...



વીરાજ્ઞાનિર્વિકલ્પસ્વીકારક, અનંતાનંત લબ્ધિનીરધિ, આજીવન
પ્રભુવીર ચરણોપાસક, સ્વનામધન્ય પરમ પૂજ્ય ગૌતમસ્વામી મહારાજ...



પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતમર્મજ્ઞ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, સિદ્ધાંતમહોદધિ,
સહસ્રાધિક શ્રમણસમુદાય ગુરુમૈયા,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ



પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતદેશનાદક્ષ, ન્યાયવિશારદ,
વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘ-એકતાશિલ્પી,
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અપ્રતીમપ્રયાગ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ



પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતવ્યવહારકુશળ,
સિદ્ધાન્તદિવાકર, આગમહાર્મર્મજ્ઞ,
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડેશોદ્ધારક,
૪૦૦ અક્રમના ભીષ્મતપસ્વી
અપાર સામ્યસિન્ધુ
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ



દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજાગૃતિપ્રેરક,
ગીતાર્થતા-સંવિગ્નતા સંપન્ન
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી સમુદાયશિલ્પી
ભવોદધિતારક પ.પૂ.આ.ભ.

શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ



પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત,
નિખાલસતાનીરધિ,
ગુરુપરિતોષૈકલક્ષી
પરમગુરુદેવ, આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ



પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ



પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ



પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ



सकलमानससंशयहारिणी,
भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।
सकलसद्गुणसन्ततिधारिणी,
हस्तु मे दुरितानि सरस्वती ॥

અભિનંદન - આશીર્વાદ

ભારતીય દર્શનસાહિત્યમાં, જૈન દર્શનસાહિત્ય વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. અનેકાંત અને સ્યાદ્વાદને સમજવામાં આઘ શંકરાચાર્ય જેવા વિદ્વાનો પણ થાપ ખાઈ ગયા છે..

એકાંતવાદી સિદ્ધાંતોમાં જ રમતાં મોટા ભાગનાં દર્શનોએ સમજયા વિના અનેકાંતવાદનું ખંડન કર્યું છે..

ધુરંધર જૈનાચાર્યોએ, જૈનદર્શનના અગત્યના સિદ્ધાંતને સમજાવવા વિસ્તૃત ગ્રંથો રચ્યા છે..

પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીનું સન્મતિતર્ક, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી મલ્લવાદિસૂરિજીનું દ્વાદશારનયયક, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની અનેકાંતજયપતાકા, પ. પૂ. મહો. શ્રી યશોવિજયજીની સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વગેરે ગ્રંથોએ અનેકાંતવાદનું રૂડી રીતે સમર્થન કર્યું છે અને એના પર થતાં પ્રહારોનો અકાટ્ય તર્કોથી પ્રતિકાર કર્યો છે..

દાર્શનિક ચર્ચાઓ અને ખંડન-મંડનથી ભરપૂર આ ગ્રંથોના સંપાદન - સંશોધન આગવી સૂઝની અપેક્ષા રાખે છે. દર્શનશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં એક અલ્પવિરામ ખોટી જગ્યાએ થતાં અર્થનો અનર્થ થઈ શકે છે..

‘પૂર્વ તુ નોક્તં, અધુનાઽપિ નોક્તં’ જેવા સ્થળે ‘પહેલાં પણ નથી કહ્યું, હમણાં પણ નથી કહ્યું’ જેવો અર્થ કાઢવાની ભૂલ મોટા ધુરંધર વિદ્વાનોથી થઈ ગયાની અને એમના વિદ્યાર્થીએ ‘પૂર્વ તુનોક્તં, અધુનાઽપિનોક્તં’ અર્થાત્ ‘પહેલાં ‘તુ’ શબ્દથી કહેલું અને હવે ‘અપિ’ શબ્દથી કહ્યું છે’ એવો અર્થ કર્યો ત્યારે ગ્રંથ બેઠો એ જાણીતી વાત છે..

આજના દર્શનશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ બડભાગી છે કે - દ્વાદશારનયયક, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા, સન્મતિતર્ક જેવા ગ્રંથો વિદ્વાનોના હાથે સંપાદિત થઈ પ્રગટ થયા છે. આ જ કડીમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ એક નવો ઉમેરો કરે છે.

પ. પૂ. દીક્ષાદાનેશ્વરી આ. ભ. શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના શિષ્યવરેણ્ય પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના શિષ્ય મુનિ શ્રી યશરત્નવિજયજીએ નાની વયમાં દર્શનશાસ્ત્રનો રૂડો અભ્યાસ કર્યો છે. અનેકાંતજયપતાકા અને તેની વૃત્તિ-વિવરણના પાઠને શુદ્ધ કરવા ૧૮/૨૦ જેટલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરીને પાઠનું શુદ્ધીકરણ કર્યું છે..

અને તેના ગુજરાતી અનુવાદમાં પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષને પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં રજૂ કરી પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીને પણ ગ્રંથનું અધ્યયન કરવાની સુલભતા કરી આપી છે..

મુનિશ્રી યશરત્નવિજયજીને અનેકશઃ ધન્યવાદ, આશીર્વાદ !

આગળ પણ આવા અણમોલ ગ્રંથરત્નોના સંપાદન - સંશોધન - અનુવાદ કરી શ્રી સંધને ભેટ ધરે એ જ મંગલકામના !

દ.

આ. વિ. મુનિચન્દ્રસૂરિ

॥ શ્રી શક્તિચરણપાર્થનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી-પ્રેમ-ભુવનશાન્ત-નયધોષ-ઝિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નશૂરિસદ્ગુરુશ્ચી નમઃ ॥

॥ હું નમઃ ॥

અનેકાંત : વ્યવહારનિર્વાહક

(પ્રાસ્તાવિક)

“Common Sense is not so common”

ખૂબ જ સરસ સુવાક્ય છે આ ! તેનો અર્થ એ થાય કે, સામાન્ય વાતો સામાન્ય નથી હોતી.. આશય એ કે, ‘સામાન્ય’ જણાતી વાતો પણ તે તે અવસ્થાઓમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી ‘વિશેષ’રૂપે ગણાય છે.

અનેકાંતજયપતાકા, ભાગ બીજો ! અધિકાર ત્રીજો ! નામ છે : સામાન્ય-વિશેષ અનેકાંતવાદ ! આમાં એ જ વાત જણાવી છે કે, વસ્તુના બે પ્રકારના ધર્મો હોય છે : (૧) સમાનપરિણામ, અને (૨) વિશેષપરિણામ.. સમાન દેખાતી વસ્તુ પણ કોઈક અપેક્ષાએ વિશેષપરિણામવાળી હોય છે.. આ વાતને આપણે કેટલાક સ્થૂળ દૃષ્ટાંતોથી સમજીએ -

- પિતાજીના સુવર્ણમાંથી દીકરીને બુટ્ટી બનાવવાની ઈચ્છા હતી ! ને દીકરાને વીંટી બનાવવાની ઈચ્છા હતી ! પણ પિતાજીએ દીકરાની ઈચ્છાને પ્રાથમ્ય આપીને વીંટી બનાવી.. તેનાથી દીકરીને શોક અને દીકરાને હર્ષ થયો અને તેનું કારણ એ કે, તે બંને બુટ્ટી-વીંટીરૂપ બે વિશેષ પર્યાયને સામે રાખતા હતા ! જ્યારે પિતાજી મધ્યસ્થપણે જોઈ રહ્યા હતા, કારણ કે તેઓ સુવર્ણદૃષ્ટિવાળા હતા ! તો અહીં દૃષ્ટિના વિષય તરીકે સમાન-અસમાનપરિણામ સ્પષ્ટપણે જણાય છે..
- જિનાજ્ઞાવિષયક સમાન પણ દેશના, જુદા-જુદા વ્યક્તિને જુદી-જુદી રીતે અપાય છે.. અન્યથા પરસ્થાન દેશના થવાથી ભયંકર દોષ લાગવાનું કહ્યું છે.. તો આનાથી પણ દેશનાની સમાન-વિશેષરૂપતા જ સૂચિત થઈ ને ?
- મનુષ્યોરૂપે સમાન પણ લોકો, રાજા-રંકરૂપે, આર્ય-અનાર્યરૂપે, ધર્મી-અધર્મીરૂપે એમ જુદા-જુદા સ્વરૂપે જુદા-જુદા વિશેષપરિણામોને ધારણ કરે છે; આ પણ તેઓની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા જ જણાવે છે...
- સામાન્યથી “ઉપ્પન્નેઈ વા વિગમેઈ વા ધુવેઈ વા” એ ત્રણ પદમાં જ સમસ્ત શ્રુત સમાઈ ગયું હોવા છતાં, વિશેષથી તેનું બાર અંગ - અંગબાહ્ય વગેરેરૂપે વિભાજન ને વિસ્તૃતીકરણ કરાયું છે.. તો અહીં પણ શ્રુતની સમાન-અસમાનરૂપતા નથી જણાતી ?

- સ્ત્રી એક જ છે, પણ એ લૂંટવાના સંસ્કારના કારણે ચોરને ‘ચોર્ય’ દેખાય.. જંગલી કૂતરાને ‘ભક્ષ્ય’ દેખાય.. કામી પુરુષને ‘કામીનિ’ દેખાય.. પરિવ્રાજકને માત્ર ‘માંસપિંડ’ દેખાય.. તો આ રીતે સામાન્ય પણ સ્ત્રી વિશેષ-વિશેષરૂપે દેખાય, એ શું સ્ત્રીની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા નથી ?
- ખાદ્યરૂપે સમાન પણ વિષ-મોદક, મારક-પોષકરૂપે જુદા-જુદા તરી આવે છે.. તો એનાથી પણ તે બેની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા જ સાબિત થઈ ને ?
- જળદ્રવ્યરૂપે સમાન પણ પાણી, અમુક જગ્યાએ મેલું - અમુક જગ્યાએ ચોક્ખું .. નદી-કૂવારૂપે મીઠું - સમુદ્રરૂપે ખારું .. એમ જુદા-જુદા સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, એનાથી તેની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા જ ફલિત થાય..
- એક જ દહીં, મીઠાંના સંયોગથી ‘ખારું’ બને, સાકરની સંયોગથી ‘લચ્છી’ બને, પાણીના સંયોગથી ‘છાશ’ બને.. એમાં તેની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા જ જણાય છે ને ?
- સ્વાતિનક્ષત્રનો એક વરસાદ, જમીન પર ‘પાણી’ બને, છીપમાં ‘મોતી’ બને, સાપના મોંમાં ‘ઝેર’ બને.. આમ, એના જુદા-જુદાપણાથી પણ સામાન્ય-વિશેષરૂપતા જ સિદ્ધ થાય છે..
- વ્યક્તિ એક જ છે, છતાં, ગુણાનુરાગીને તે ‘ગુણવાન’ લાગે ને દોષદષ્ટિવાળાને તે ‘દોષપ્રચુર’ જણાય.. તો તેનાથી તેની સમાન-વિશેષરૂપતા ફલિત ન થાય ?
- એક જ પત્ની, પતિને રાગનું કારણ બને અને શોક્યપત્નીને દ્વેષ ને ઈર્ષ્યાનું કારણ બને.. આમ, જુદા-જુદા વ્યક્તિને જુદા-જુદારૂપે કારણ બનનારી એ સ્ત્રી સામાન્ય-વિશેષરૂપ જ હોય ને ?
- દૂધ-દહીં-છાશ બધું ગોરસરૂપે એક છે, છતાં તે બધાનું કાર્ય જુદું-જુદું છે.. એટલે એનાથી સમાન પણ તેઓની વિશેષરૂપતા; અર્થાત્ સામાન્ય-વિશેષરૂપતા જ સિદ્ધ થાય છે.
- એક જ વિદ્વાન પંડિત, વિદ્વાનોની સભામાં પ્રશંસાપાત્ર બને અને મૂર્ખોની સભામાં હાંસીપાત્ર બને.. તો આ રીતે એક જ વ્યક્તિનું જુદા-જુદારૂપે હોવું એ પણ તેની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા જ જણાવે છે..

આવા તો સેંકડો દૃષ્ટાંતો વિચારી શકાય..

પ્રસ્તુત અધિકારમાં ગ્રંથકારશ્રીએ, સામાન્ય-વિશેષ એ બે પર્યાયોની સચોટ તર્કોથી સાબિતી કરી છે.. ને એકાંત માન્યતાઓનો અકાટ્ય યુક્તિઓથી નિરાસ કર્યો છે..

સામાન્ય-વિશેષ આ બંને પર્યાયો માનવાથી જ વ્યવહારોનો નિર્વાહ થઈ શકે છે, તે સિવાય વ્યવહારવિલોપ જ થાય..

જુઓ -

(૧) એકાંતે માત્ર સમાનપરિણામ જ માનીએ, તો, ઘડો-કપડો બંને વસ્તુરૂપે સમાન હોવાથી, તે બેમાં એકસરખો વ્યવહાર માનવો પડશે ! અને તો કપડામાં પાણી ભરવાનો ને ઘડાથી ઠંડી રોકવાનો વારો આવશે !



(૨) એકાંતે માત્ર વિશેષપરિણામ જ માનીએ, તો, સુવર્ણદ્રવ્યને લઈને વીંટી-બુટ્ટી-બ્રેસલેટ વગેરેનો જે સમાન આય-વ્યયરૂપ વ્યવહાર થાય છે, તે અનુપપન્ન થશે..

આ તો બે ઉદાહરણમાત્ર છે.. બાકી તો જગતનો એક પણ વ્યવહાર અનેકાંત વિના ન જ ઘટે.. એટલે જ તો તાર્કિકશિરોમણી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજાનો ઉદ્દગાર છે કે -

“જેના વિના જગતના વ્યવહારોનો સર્વથા નિર્વાહ ન થાય, તે જગતના એકમાત્ર ગુરુસમાન અનેકાંતવાદને નમસ્કાર થાઓ..”

અનેકાંતમાહાત્મ્યવિશિકામાં પણ એ જ વાત જણાવી છે કે, જેના વિના લોકોનો વ્યવહાર ન જ ઘટે, તે અનેકાંતરૂપી તેજને નિરંતર નતમસ્તક વંદન !

પ. પૂ. સૂરિપુરંદર આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ, આ અનેકાંતને ખૂબ જ સચોટ તર્કોથી પ્રામાણિકરૂપે પુરવાર કર્યો છે.. તેના અધ્યયન-અધ્યાપન દ્વારા સમ્યક્ત્વ નિર્મલ બનાવીએ, જિનવચન પરની શ્રદ્ધા દઢ બનાવીએ, પરંપરાએ પરમપદને પામીએ એ જ શુભાભિલાષા..

આ અધિકારમાં કયા પદાર્થો મહત્ત્વપૂર્ણ છે ? તેનો ઉલ્લેખ અમે ‘રસાસ્વાદ’ નામના એક સ્વતંત્ર નિબંધમાં કર્યો છે, જિજ્ઞાસુઓને ત્યાંથી જોવાની ભલામણ..

ગુરુભગવંત - સંશોધક - સહવર્તી - સહાયકોની કૃપાથી, આ અધિકાર પરનું ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર થયું છે.. અજ્ઞાનતાવશાત્ મારાથી જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ લખાયું હોય, તેની સાર્વજનિક ક્ષમાયાચના..

❀ વિવેચક ❀

પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિચરણલલ
મુળિ યશરત્નવિજય



❖ ‘જેણ વિણા લોગસ્સ વવહારો સવ્વહા ન નિવ્વહઇ ।

તસ્સ ભુવણેવ્કગુરુણો ણમો અણેગંતવાયસ્સ ॥’ સમ્મતિતર્કપ્રકરણમ્ ।

❖ “વિના યં લોકાનામપિ ન ઘટતે સંવ્યવહૃતિઃ, સમર્થા નૈવાર્થાનિધિગમયિતું શબ્દરચના ।

વિતળ્લહા ચળ્લહાલી સ્પૃશતિ ચ વિવાદવ્યસનિનં, નમસ્તસ્મૈ કસ્મૈચિદનિશમનેકાન્તમહસે ॥૪॥”



અનેકાંતજયપતાકા

તૃતીય અધિકાર - સામાન્ય-વિશેષવાદ

સુંદર પદાર્થ-રસાસ્વાદ...

- સવિકલ્પજ્ઞાનનું સુસ્પષ્ટ સ્વરૂપ... (પૃ. ૨૪૭)
- સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને જ્ઞાનનો સ્વભાવ, વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ ભિન્ન અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ અભિન્ન... (પૃ. ૨૬૭)
- વર્ણની અનેકક્ષણવૃત્તિતા, સાવયવતા અને દીર્ઘોપયોગશ્રાઘ્યતાદિની સતર્ક સિદ્ધિ... (પૃ. ૨૮૫)
- એક વખતે એક જ જ્ઞાન હોય (યુગપત્ અનેક જ્ઞાન નહીં) તેની સાબિતી માટેના તર્કો... (પૃ. ૨૮૯)
- સવિકલ્પ સંવેદન, ઇન્દ્રિયાનુસારી હોય છે - તેની અબાધિત સ્થાપના... (પૃ. ૩૦૬)
- સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનનું સંક્ષિપ્ત અને પછી સવિસ્તૃત સુંદર સ્વરૂપદર્શન... (પૃ. ૩૧૩-૩૧૪)
- વસ્તુ અનેકધર્માત્મિક છે, તેની સાબિતી માટેનાં અનેક અનુમાનો... (પૃ. ૩૧૪)
- સુખ-દુઃખાદિ અને જ્ઞાનના આંશિક તફાવત અને કથંચિદ્ અભેદનું સુંદર નિરૂપણ... (પૃ. ૩૨૩)
- સાંખ્ય-બૌદ્ધના શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ વસ્તુની અનેકસ્વભાવતાસિદ્ધિ... (પૃ. ૩૨૬)
- કર્મ અને ક્ષયોપશમનું અત્યંત સુંદર અને તર્કબદ્ધ નિરૂપણ... (પૃ. ૩૨૯-૩૩૨)
- કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાના કારણો... (પૃ. ૩૩૧)
- અવગ્રહ-ઈલાદિરૂપ મતિજ્ઞાનનું સુવિશદ નિરૂપણ... (પૃ. ૩૩૪)
- અવગ્રહ-ઈલાદિના કથંચિદ્ ભેદાભેદનું યુક્તિશઃ નિરૂપણ અને આલંબનભેદ, આવરણભેદ, ક્ષયોપશમભેદ... આ બધાને લઈને તેઓના તફાવતનો નિર્દેશ... (પૃ. ૩૩૭-૩૪૦)
- દરેક શબ્દો દરેક પદાર્થના વાચક બની શકે અને દરેક પદાર્થો દરેક શબ્દથી વાચ્ય બની શકે... (પૃ. ૩૪૬-૩૪૮) અર્થાત્ જળશબ્દ, ઘટનો પણ વાચક બને અને તેનાથી વાચ્ય ઘટ પણ બને.
- બૌદ્ધમાન્ય સ્વલક્ષણમાં અનેકસ્વભાવતાસિદ્ધિ... (પૃ. ૩૫૬)
- ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનું સુસ્પષ્ટ નિરૂપણ... (પૃ. ૩૭૭)

- કેવલજ્ઞાનીઓને અન્ય પ્રમાણોની અનુપયોગિતા... (પૃ. ૩૮૪)
- બે કેવલજ્ઞાનીઓને જ્ઞાન-અભેદની આપત્તિનો તર્કબદ્ધ નિરાસ... (પૃ. ૩૮૬)
- નિરંશવાદી બૌદ્ધમતે બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન પણ અભ્રાન્ત ! (પૃ. ૪૪૫)
- અભ્રાન્તજ્ઞાન કોને કહેવાય ? તેનું તર્કશુદ્ધ લક્ષણ... (પૃ. ૪૪૬)
- વસ્તુનો પ્રાથમિક બોધ સન્માત્રરૂપે જ થાય... (પૃ. ૪૬૯)
- અવગ્રહ વખતે જ વસ્તુનિશ્ચય ન થવાનું કારણ... (પૃ. ૪૭૧)
- સ્વભાવ અંગે પ્રશ્ન ન કરાય, એ વાત પ્રમાણસંગત સ્વભાવ વિશે સમજવી, બાકી કલ્પનાકૃત સ્વભાવ અંતે તો વિકલ્પો કરી જ શકાય... (પૃ. ૫૧૯)
- કમળાના કારણે થનારું શંખની પીળાશનું જ્ઞાન અપેક્ષાએ ભ્રાન્ત-અભ્રાન્ત... (પૃ. ૫૫૦)
- વસ્તુનો સમાનપરિણામ એ જ સામાન્ય છે, તેની સતર્ક સિદ્ધિ... (પૃ. ૫૬૭)
- સમાન-અસમાનપરિણામ બંને કથંચિદ્-અવિનાભાવી... (પૃ. ૫૬૯)
- 'આ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે' એવા બધા કુવિકલ્પો, વસ્તુ-અનુસારે નહીં, પણ અસત્ શાસ્ત્રના સંમોહથી થાય છે... (પૃ. ૫૭૨)
- કોઈપણ વસ્તુની અર્થક્રિયા વસ્તુસ્વભાવને પરતંત્ર છે, નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વને નહીં... (પૃ. ૫૮૦)
- ૧૮ શ્લોકો દ્વારા સામાન્ય-વિશેષરૂપતાની નિર્બંધિસિદ્ધિ... (પૃ. ૬૦૧)
- પદાર્થનો બોધ, અભ્યાસ-સંબંધ-પ્રકરણાદિને લઈને થતો હોય છે, પદાર્થની સત્તામાત્રથી નહીં... (પૃ. ૬૧૭)
- જુદી-જુદી યોગ્યતાને સામે રાખીને, વસ્તુ વિશે જુદા જુદા વિકલ્પોની પ્રવૃત્તિ... (પૃ. ૬૨૫)





॥ વિષયાનુક્રમણિકા ॥

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● ત્રીજો અધિકાર	૨૪૦-૬૪૨	● નિશ્ચય/વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ	
● (૩) સામાન્ય-વિશેષ અનેકાંતવાદ ...	૨૪૦	● સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનો ભેદ/અભેદ ...	૨૭૦
● વસ્તુવ્યવસ્થા સંવેદનને આધીન	૨૪૧	● વ્યામોહ-અસિદ્ધિ	૨૭૨
● સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનની		● ઐક્યતાનો નિશ્ચય અસંભવિત	૨૭૨
અભ્રાન્તતાસિદ્ધિ	૨૪૨	● ભિન્નજાતીય સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પની	
● નિર્વિકલ્પની જેમ સવિકલ્પની પણ		સહવૃત્તિતા અસંભવિત	૨૭૫
પ્રમાણતા	૨૪૨	● ભિન્નજાતીયની તો કમિકતયા પણ	
● સવિકલ્પસંવેદનનું સ્વરૂપ	૨૪૭	ઉત્પત્તિ અસંભવિત	૨૭૬
● સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનો ભેદસાધક		● બંને જ્ઞાનની કમિકતા સ્યાદ્વાદ માટે	
વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ	૨૪૯-૨૬૩	અબાધક	૨૭૮
● ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ ન માનવામાં		● બંને જ્ઞાનની કમિકતાસિદ્ધિ	૨૮૦
જગતની અંધતાપત્તિ	૨૫૧	● કમિકતાનિરાકારક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ	૨૮૧
● અર્થાભિમુખતા પણ શબ્દસ્મારક ન		● પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત અને ઉપનયની સ્પષ્ટતા	૨૮૨
બંને	૨૫૪	● બૌદ્ધનિરાકારક સ્યાદ્વાદીનો ઉત્તરપક્ષ .	૨૮૪
● ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને સવિકલ્પ માનવામાં બે		● વર્ણની અનેકક્ષણવૃત્તિતા અને વર્ણની	
દોષ	૨૫૮	દીર્ઘોપયોગગ્રાહ્યતા	૨૮૫
● સવિકલ્પમતે પ્રમાણાંતરસાફલ્યનું		● વર્ણની કમિકતાનો બોધ	૨૮૬
યુક્તિશઃ નિરાકરણ	૨૫૮	● બંને જ્ઞાનકોટિની ભિન્નતાસિદ્ધિ	૨૮૬
● બૌદ્ધપૂર્વપક્ષની સમીક્ષા - ઉત્તરપક્ષ ..	૨૬૩-૪૭૬	● અન્યશાસ્ત્રદર્શિત દૂષણનો નિરાસ ...	૨૮૮
● સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પની સહવૃત્તિતાનું		● સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પમાં ક્રમ ન	
નિરાકરણ	૨૬૪	જણાવાનું કારણ	૨૮૯
● સાંખ્યના અનિષેધનો પ્રસંગ	૨૬૫	● ષડ્વિજ્ઞાનની સહવૃત્તિતા અઘટિત ...	૨૮૯
● સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના એકાંતસ્વભાવ-		● ષડ્વિજ્ઞાનની સહવૃત્તિતામાં યુક્તિ-	
ભેદનું નિરાકરણ	૨૬૭	વિરોધ	૨૯૧
● બંનેની વિષય-ઐક્યતા અને સ્વભાવ-		● યુગપદ્ સર્વાનુભવમાં દૂષણજાળ	૨૯૨
ઐક્યતા	૨૬૭	● રૂપજ્ઞાનમાં રસજ્ઞાનનું જ્ઞાન માનવામાં	
● ભેદસાધક તદાકારતાદિનું નિરાકરણ .	૨૬૮	દોષપરંપરા	૨૯૩
		● આકારતા માનવાથી પણ ષડ્વિજ્ઞાનનો	
		બોધ અસંગત	૨૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● પરામર્શવિકલ્પથી પણ ષડ્વિજ્ઞાનનો અવગમ અશક્ય	૨૯૭	● સુખ-દુઃખાદિના કારણ તરીકે અનેકધર્મકતા	૩૨૩
● ક્રમબોધની સંગતિ	૨૯૮	● સુખાદિનો જ્ઞાનથી કથંચિદ્ ભેદ/અભેદ	૩૨૩
● સહવૃત્તિતા માનવામાં આપવચન-વિરોધ	૨૯૯	● દર્શનવચનોના આધારે અનેકધર્મકતા ..	૩૨૫
● બુદ્ધવચનથી, બે અવિકલ્પ સાથે ન હોઈ શકે - એવી શક્યતા	૩૦૨	● અનેકધર્માત્મકતાનો નિષ્કર્ષ	૩૨૮
● બૌદ્ધમતે સવિકલ્પજ્ઞાનની ચિત્તતા અસંભવિત	૩૦૪	● 'કર્મ'તત્ત્વની આવશ્યકતા	૩૨૯
● સામાન્ય-વિશેષરૂપતાસાધક સંવેદન-સિદ્ધિનો ઉપસંહાર	૩૦૫	● કર્મનું સ્વરૂપ	૩૩૦
● પ્રસ્તુત સંવેદનની ઇન્દ્રિયાનુસારિતા ..	૩૦૬	● ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ	૩૩૧
● ઇન્દ્રિયનિમિત્ત અંગે બૌદ્ધાશંકાનો નિરાસ	૩૦૭	● ક્ષયોપશમ થયે મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ..	૩૩૨
● બૌદ્ધમાન્ય માનસનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત	૩૧૦	● ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ	૩૩૩
● નિરંશ વસ્તુવાદીમતે તાદૃશાનુભવ-સંબંધી પદ-અપદ્તાની અસંગતિ	૩૧૦	● અવગ્રહાદિનું સ્વરૂપ	૩૩૪
● તાદૃશાનુભવસંબંધી અભ્યાસ-વાસનાની પણ અસંગતિ	૩૧૧	● અવગ્રહાદિનો કથંચિદ્ ભેદ / અભેદ ..	૩૩૭
● વસ્તુને સાંશ ન માનવામાં બે દોષ અનિવાર્ય	૩૧૨	● ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની સવિકલ્પરૂપે સિદ્ધિ ...	૩૪૧
● સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ	૩૧૩	● સવિકલ્પ માનવામાં અપાયેલ આક્ષેપોનો પરિહાર	૩૪૩
● સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ	૩૧૪	● વસ્તુની સર્વશબ્દવાચ્યતા	૩૪૬
● અયોગીભાવની ઉપલબ્ધિની વસ્તુ-નિમિત્તકતા	૩૧૫	● શબ્દની સર્વવસ્તુવાચકતા	૩૪૮
● અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપે અનેકધર્મકતા	૩૧૭	● બૌદ્ધની યુક્તિનો ગંભીરતાથી નિરાસ	૩૫૩
● સ્વભાવભેદના નિરાકરણ માટે બીજાએ આપેલ કુયુક્તિનો નિરાસ	૩૧૯	● નિરંશ સ્વલક્ષણનો યુક્તિશઃ નિરાસ ..	૩૫૪
● અનેકજન્ય-જનકરૂપે અનેકધર્મકતા ...	૩૨૧	● બૌદ્ધમતે વિષયપ્રતિભાસ જ અસંગત ..	૩૫૫
		● સ્વલક્ષણમાં અનેકસ્વભાવતાનું આપાદન	૩૫૬
		● સમુદાયને સ્વલક્ષણરૂપ=પરમાણુરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા	૩૫૬
		● સમુદાયને પરમાણુરૂપ માનવામાં અનુભવનો અપલાપ	૩૫૮
		● તત્ત્વવ્યવસ્થાની અસંગતિ	૩૫૯
		● ઉપરોક્ત ચર્ચાનો સાર	૩૬૦
		● અંતર્જલ્પાકાર બોધની સિદ્ધિ	૩૬૧
		● સવિકલ્પ અંગે દોષપરંપરાનો નિરાસ ..	૩૬૫
		● શબ્દની અસ્મરણતાની આપત્તિનું નિરાકરણ	૩૬૭



વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● જગત-અંધતાની આપત્તિનું નિરાકરણ ૩૬૮		● એકાંતમતે અનેકપ્રમાણવાદની સંગતિ- સાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ૩૮૦	
● અર્થાત્મિમુખતા પણ શબ્દસ્મારક બને . ૩૬૯		● બૌદ્ધમાન્યતાનો નિરાસ ૩૮૧	
● સંકેત વિના પણ વસ્તુ શબ્દથી વાચ્ય બને ૩૬૯		● પ્રત્યયદૃઢતા અંગે વિકલ્પજાળ ૩૮૩	
● નિઃસ્વભાવતાનો દોષ પણ નિર્વિષયક ૩૭૧		● વસ્તુના નિશ્ચયનું મૂળકારણ તદાકારતા ૩૮૫	
● શબ્દ-અર્થના સ્વાભાવિક સંબંધની અઘટિતતા ૩૭૨		● પૂર્વપક્ષીના કથન પ્રમાણે પરસિદ્ધાંતની આપત્તિ ૩૮૬	
● સ્વાભાવિક સંબંધ નિર્દોષ ૩૭૩		● નિશ્ચય અંગે દોષાપાદન ૩૮૭	
● ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા ૩૭૪		● નિર્વિકલ્પની પ્રમાણતા પણ અઘટિત . ૪૦૧	
● ઇન્દ્રિયવિષય અને શબ્દવિષયના ભેદ- સાધનની આશંકા ૩૭૪		● નિર્વિકલ્પના પ્રમાણ્યની અને પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિનો સચોટ નિરાસ ૪૦૧	
● દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય અર્થના ભેદસાધનની આશંકા ૩૭૫		● બૌદ્ધ દ્વારા પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ સાધવા નિષ્ફળ પ્રયાસ ૪૦૩	
● ઉપરોક્ત બંને આશંકાનો નિરાસ ૩૭૬		● બૌદ્ધમાન્ય સમારોપાદિની વ્યવસ્થાનો નિરાસ ૪૦૮	
● પૂર્વપક્ષ દ્વારા એકસ્વભાવતાનું આપાદન ૩૭૮		● સમારોપસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ૪૦૯	
● એકસ્વભાવતાનો નિરાસ અને તેમાં દોષોનું આપાદન ૩૭૯		● બૌદ્ધકૃત પ્રલાપનો નિરાસ ૪૧૦	
● અચિત્ર-એકસ્વભાવ માનવામાં દોષ- પરંપરા ૩૮૦		● બૌદ્ધમતે દોષાંતરનું આપાદન ૪૧૧	
● એકાંતવાદીને કથમપિ છુટકારો અસંભવિત ૩૮૧		● બૌદ્ધમતે છીપના દૃષ્ટાંતની અસંગતિ . ૪૧૩	
● બૌદ્ધકથિત અન્યપંક્તિઓનો નિરાસ . ૩૮૩		● સ્વમતસમંજસતાસાધક બૌદ્ધકૃત અવાંતર પૂર્વપક્ષ ૪૧૫	
● કેવલીને સર્વધર્મનો નિશ્ચય અને પ્રમાણાંતરનો અભાવ ઇષ્ટ જ છે ૩૮૪		● બૌદ્ધકૃત સમંજસતાનું ઉન્મૂલન ૪૧૬	
● પ્રસંગવશાત્ કેવલી અંગે દોષોનો આક્ષેપ ૩૮૪		● પ્રત્યક્ષ-અનુમાનની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા ૪૨૨	
● પૂર્વપક્ષે આપેલ આક્ષેપોનો નિરાસ ... ૩૮૬		● સવિકલ્પમતે અનેકપ્રમાણવાદની યથાર્થતા ૪૨૩	
● એકાંતવાદીમતે જ અનંતકેવલીઓના કેવલજ્ઞાનની અનુપપત્તિ ૩૮૮		● બૌદ્ધમતે સમારોપ-નિશ્ચયની બાધ્ય- બાધકતાનું નિરાકરણ ૪૨૬	
● નિર્વિકલ્પવાદીમતે જ અનેકપ્રમાણવાદની હાનિ ૩૮૯		● પૂર્વાપરભાવ પણ ભેદસાધક નથી ૪૨૭	
		● ભેદ માટે વસ્તુની અનિમિત્તતા પણ અસિદ્ધ ૪૨૮	
		● સવિકલ્પપ્રત્યક્ષની પ્રમાણતા અનિવાર્ય ૪૨૯	
		● તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ સમારોપવ્યવસ્થાની	



વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અશક્યતા.....	૪૩૦	● વસ્તુની અનેકસ્વભાવતાની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા	૪૭૭
● સવિકલ્પની પ્રમાણતા અંગે કુતર્કોનો નિરાસ	૪૩૧	● આકારોનો અભેદ માનવામાં દોષ-પરંપરા	૪૭૯
● અનુમાનની પ્રમાણતા અંગે બૌદ્ધનું વક્તવ્ય	૪૩૩	● વૈશેષિકમતને આશ્રયીને અનેક-સ્વભાવતાનું સચોટ નિરૂપણ	૪૮૩
● બૌદ્ધવક્તવ્યનો નિરાસ	૪૩૪	● જૈનમતમાન્ય અવગ્રહ માનવામાં ભ્રાન્તિની પણ સંગતિ	૪૮૯
● નિર્વિકલ્પ અંગે દોષોનું આપાદન	૪૩૮	● બૌદ્ધકલ્પિત વિકલ્પની અપ્રમાણતાનો નિરાસ	૪૯૦
● બૌદ્ધકલ્પિત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષનો યુક્તિશઃ નિરાસ	૪૪૧	● વિકલ્પને અપ્રમાણ માનવામાં નિયામકા-ભાવ	૪૯૨
● કલ્પનાપોઢ પદની સમીક્ષા	૪૪૧	● વિકલ્પની પ્રમાણતા અંગે બૌદ્ધપ્રલાપનો નિરાસ	૪૯૪
● નિર્વિકલ્પમાં કલ્પનાપોઢ લક્ષણની અઘટિતતા	૪૪૩	● બધા વિકલ્પોને ભ્રાન્ત માનનારાઓના મતે તત્ત્વવ્યવસ્થાની દુર્ઘટતા	૪૯૭
● અભ્રાન્તત્વ પદની સમીક્ષા	૪૪૫	● તત્ત્વવ્યવસ્થા સંગતિકારક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ૫૦૧	
● બૌદ્ધમતે તો નિર્વિકલ્પનાં અસ્તિત્વની પણ અસંગતિ	૪૫૦	● બૌદ્ધપૂર્વપક્ષનો યુક્તિશઃ નિરાસ	૫૦૩
● નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષના સ્વસંવેદનનો નિરાસ	૪૫૨	● વિકલ્પજનક શક્તિ અંગે વિકલ્પજાળ .	૫૦૬
● સ્વસંવેદન માનવામાં વિષયનાં અવેદનનો પ્રસંગ	૪૫૩	● બૌદ્ધમતે સહકારના બંને અર્થો અસંગત થાય	૫૧૪
● સ્વસંવેદન માનવામાં અન્ય દોષનું આપાદન	૪૫૪	● કલ્પનાગર્ભિત - વચનમાત્રકથિત સ્વભાવથી તત્ત્વવ્યવસ્થા ન થાય	૫૧૯
● ધર્મકીર્તિના કથનનો નિરાસ	૪૫૫	● સહકારના બીજા અર્થમાં દોષપરંપરા .	૫૨૩
● બૌદ્ધમતે તો અનુમાન પણ અસંભવિત	૪૫૭	● દ્વિતીયવિકલ્પ અંગે બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ	૫૨૪
● સ્વભાવહેતુની અસિદ્ધતા	૪૫૭	● બૌદ્ધમતે વિકલ્પની અનુત્પત્તિ તદવસ્થ	૫૩૨
● કાર્યહેતુની અસિદ્ધતા	૪૬૧	● વિકલ્પોત્પત્તિની વસ્તુમૂલકતાનો નિરાસ	૫૩૫
● સ્યાદ્વાદમતે સર્વત્ર સમંજસતા	૪૬૬	● પૂર્વપક્ષગત બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ	૫૩૮
● નિર્વિકલ્પમતે અસાધારણવસ્તુના પ્રતિભાસની અસંગતિ	૪૬૮	● બૌદ્ધદર્શિત દૃષ્ટાંતનો નિરાસ	૫૪૭
● પ્રથમદર્શન વખતે સન્માત્રપ્રતિભાસી જ્ઞાન જ થાય	૪૬૯		
● ઈલાદિનાં પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ	૪૭૬		



વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● બૌદ્ધકૃત અન્યપ્રલાપનું ઉન્મૂલન	૫૫૦	● સ્યાદ્વાદમતે સમાન શબ્દ / બુદ્ધિની	
● બૌદ્ધમતે કલ્પનાનો જ અસંભવ	૫૫૩	નિર્બાધિ સંગતિ	૫૮૪
● સ્યાદ્વાદમતે સર્વસમંજસતા	૫૫૪	● મૂલ પૂર્વપક્ષનો યુક્તિશઃ પરિહાર	૫૮૫
● સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુની		● સ્યાદ્વાદમતે વ્યવહારનું નિયંત્રણ	૫૮૭
નિર્બાધિસિદ્ધિ	૫૫૫	● સમાનપરિણામ અંગે પૂર્વપક્ષીની	
● મૂળ પૂર્વપક્ષની માન્યતાઓનું નિરસન	૫૫૬	આશંકાનો નિરાસ	૫૮૮
● અન્યદર્શનકલ્પિત સામાન્યનો નિરાસ	૫૫૭	● પૂર્વપક્ષીના અન્ય કથનનો નિરાસ	૬૦૦
● અકલંકમતનો નિરાસ	૫૫૮	● સામાન્ય-વિશેષરૂપતાની નિરવધતા	
● આકાશને નિષ્પ્રદેશ માનવામાં અનેક		સાધક શ્લોકો	૬૦૧
દોષો	૫૫૯	● અન્યદર્શનકારોના મતે અસમંજસતા	૬૦૬
● આકાશની સપ્રદેશતા અંગે પૂર્વપક્ષની		● સ્યાદ્વાદમતે સ્યાદ્વાદ-અસંગતિનો	
માન્યતાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ	૫૬૦	નિરાસ	૬૧૦
● આકાશને અપ્રદેશી માનનારાઓની		● ક્ષયોપશમવિચિત્રતાની અવિરુદ્ધતા	૬૧૨
મૂર્ખતા	૫૬૨	● બુદ્ધિદ્વયની વસ્તુનિમિત્તકતા	૬૧૨
● નિત્યાદિરૂપ સામાન્યની વૃત્તિનો		● સ્યાદ્વાદમતે સર્વસમંજસતા	૬૧૩
નિરાસ	૫૬૩	● પૂર્વપક્ષીના અન્ય કથનનો નિરાસ	૬૧૪
● વૈશેષિકકૃત સામાન્યસાધક પૂર્વપક્ષ	૫૬૪	● પરમતે બુદ્ધિ-શબ્દના અભાવનું	
● સામાન્યની યથાવસ્થિત સંગતિકારક		આપાદન	૬૧૫
ઉત્તરપક્ષ	૫૬૫	● અનેકધર્મક વસ્તુ વિશે દોષદ્વયનો	
● સમાનપરિણામરૂપ સામાન્યની સિદ્ધિ	૫૬૭	નિરાસ	૬૧૬
● ભેદ-અવિનાભાવી સમાનતા	૫૬૯	● અસંપૂર્ણ + કમિક જ્ઞાનની સંગતિ	૬૧૬
● અસમાનથી સમાનબુદ્ધિનો નિરાસ	૫૬૯	● અંગનાદિમાં અનેક ધર્મોનો વિરોધ	૬૧૮
● અસમાનથી સમાનબુદ્ધિસાધક પૂર્વપક્ષ	૫૭૧	● પ્રસ્તુત વિષય અંગે બૌદ્ધ આશંકાનો	
● અક્ષદર્શનની અર્થયાથાત્મ્યતા	૫૭૩	નિરાસ	૬૧૯
● સમાનાકારની બુદ્ધિકલ્પિતતાનો		● યોગાચાર મંતવ્યનો નિરાસ	૬૨૨
નિરાસ	૫૭૪	● વસ્તુના વિભિન્ન ધર્મવિષયક કુણપાદિ	
● સમાનાકારની બ્રાન્તતાનું નિરાકરણ	૫૮૧	વિકલ્પો	૬૨૫
● વાસનાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ	૫૮૨	● સ્ત્રીશરીરગત ધર્મોની ભિન્નતા	૬૨૬
● સમાનપરિણામ વિશે વ્યતિચારનો		● જનકગત ધર્મોની ભિન્નતા	૬૨૬
નિરાસ	૫૮૨	● સ્વસંવિદિત પણ ચેતનાશક્તિનો	
● વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યભાવી દોષોનો		અસંપૂર્ણપણે બોધ	૬૨૮
અનવકાશ	૫૮૪		



વિષય

પૃષ્ઠ

- બૌદ્ધકૃત પ્રલાપનો નિરાસ ૬૩૦
- એકાંત એકસ્વભાવતામાં છુટકારો
અસંભવિત ૬૩૪
- અભ્યુદયસાધકશક્તિનું નિર્બાધ
અસ્તિત્વ ૬૩૬
- વસ્તુને અનેકસ્વભાવી સાબિત કરવા
માટેની સતર્ક દલીલો ૬૩૭
- વસ્તુની અનેકધર્મકતા સ્થાપક ઉપસંહાર-
રૂપ શ્લોકો ૬૪૨
- પ્રમાણવાર્તિકના ઉપયોગી શ્લોકો
(પરિશિષ્ટમાં)

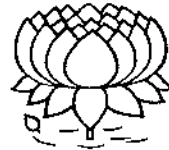
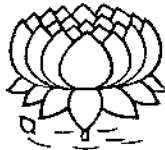


આત્માનં ભવજોગયોગસુભગં વિસ્પષ્ટમાચ્છે યો,
યઃ કર્મપ્રવૃત્તિં જગાદ જગતાં બીજં જગચ્છર્મણે ।
નદ્યોઽધ્યાવિવ દર્શનાનિ નિસ્ત્રિલાન્યાયાન્તિ ચદ્વર્શને,
તં દેવં શરણં ભજન્તુ ભવિનઃ સ્યાદ્વાદવિધાનિધિમ્ ॥

- સ્યાદ્વાદકલ્પલતા ।

સુનિશ્ચિતં નઃ પરતન્ત્રાયુક્તિષુ,
સ્ફુરન્તિ યાઃ ક્વચ્ચન સૂક્તસમ્પદઃ ।
તવૈવ તાઃ પૂર્વમહાર્ણવોત્થિતા,
જગત્પ્રમાણં જિનવાક્યવિપ્રુષઃ ॥

- શિશ્નશેનદ્રાગ્નિશિકા ।



૧૪૪૪ ગ્રન્થરચયિતુશ્રીહરિભદ્રસૂરિસૂત્રિતા
વ્યાખ્યા+શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિપ્રણીતટિપ્પનસંવલિતા
'અનેકાન્તરશ્મિ' -આખ્યા ગુર્જરવિવૃત્ત્યા સમલઙ્કૃતા

અનેકાન્તરશ્મિપતાકા

॥ તૃતીયોઽધિકારઃ ॥

(૧) યચ્ચોક્તમ્--'એતેન સામાન્યવિશેષરૂપમપિ પ્રતિક્ષિતમવગન્તવ્યમ્' ઇત્યાદિ તદપ્યયુક્તમ્, સામાન્યવિશેષરૂપસ્ય વસ્તુનોઽનુભવસિદ્ધત્વાત્ । તથાહિ-ઘટાદિષુ ઘટ ઇતિ સામાન્યાકારા બુદ્ધિરુત્પદ્યતે માર્ત્તિકસ્તાપ્નો રાજત ઇતિ વિશેષાકારા ચ, પટાદિર્વા ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધિકારાન્તરમધિકૃત્યાહ યચ્ચોક્તમિત્યાદિનાં । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-એતેન સામાન્ય-વિશેષરૂપમપિ પ્રતિક્ષિતમવગન્તવ્યમિત્યાદિ, તદપ્યયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-સામાન્યવિશેષ-રૂપસ્ય વસ્તુનોઽનુભવસિદ્ધત્વાત્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ ઘટાદિષુ પદાર્થેષુ ઘટો ઘટ ઇતિ-એવં સામાન્યાકારા બુદ્ધિરુત્પદ્યતે તથા માર્ત્તિકઃ-મૃદાદિનિર્વૃત્તો માર્ત્તિકઃ,

॥ શ્રી શંકરેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઈ નમઃ ॥

❖ અનેકાન્તરશ્મિ ❖

દુષ્કર્મણ્યં જિનં નલ્પા, નલ્પા ગુરુક્રમાવલીમ્ ।

ગુર્જરાધ્યાં નિબલ્લેયં, વ્યાખ્યા રમ્યા વિલબ્યતે ॥

❖ સામાન્ય-વિશેષ અનેકાન્તવાદ ❖

દરેક વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ છે - એમ સિદ્ધ કરી, હવે વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષરૂપ શી રીતે ? તે સિદ્ધ કરવા, ગ્રંથકારશ્રી ત્રીજા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે :

(૧) પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે “સામાન્ય-વિશેષ બંને વચ્ચે વિરોધ હોવાથી, વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષરૂપ છે - એનું પણ ખંડન થાય છે... વગેરે” તે બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ તો અનુભવસિદ્ધ છે, તે આ પ્રમાણે -

ઘટાદિ પદાર્થ વિશે, (૧) ‘આ ઘડો - આ પણ ઘડો’ એમ સામાન્યાકારે પણ બોધ થાય છે,

૧-૨. ૩૧તમે પૃષ્ઠે ।



ભવતીતિ । ન ચાર્થસદ્ભાવોઽર્થસદ્ભાવાદેવ નિશ્ચીયતે, સર્વસત્ત્વાનાં સર્વજ્ઞત્વપ્રસજ્ઞાત્, સર્વાર્થાનામેવ સદ્ભાવસ્યાવિશેષાત્ । કિં તર્હિ ? અર્થજ્ઞાનસદ્ભાવાત્ । જ્ઞાનં ચ સામાન્ય-વિશેષાકારમેવોપજાયત ઇતિ, અતોઽનુભવસિદ્ધત્વાત્ સામાન્યવિશેષરૂપં વસ્ત્વિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તામ્રસ્તામ્રવિકારસ્તામ્રઃ, રજતવિકારો રાજતઃ, ઇતિ વિશેષાકારા ચ બુદ્ધિરુત્પદ્યતે પટાદિર્વા ન ભવતીતિ-એવમ્ । ઇયં ચ વસ્તુતત્ત્વવ્યવસ્થાનિબન્ધનમિત્યધિકૃત્યાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ અર્થજ્ઞાનસદ્ભાવાદ્ અર્થસદ્ભાવો નિશ્ચીયતે । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-જ્ઞાનં ચ સામાન્ય-વિશેષાકારમેવોપજાયત ઇતિ નિર્દર્શિતમ્ । અતોઽનુભવસિદ્ધત્વાત્ કારણાત્ સામાન્ય-વિશેષરૂપં વસ્ત્વિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને (૨) ‘આ ઘડો માટીનો, આ તાંબાનો, આ ચાંદીનો’ - એમ અથવા ‘આ પટ નથી, મઠ નથી’ એમ વિશેષાકારે પણ બોધ થાય - આમ બોધ, સામાન્ય-વિશેષ ઉભયકારે થાય છે.

❖ વસ્તુવ્યવસ્થા સંવેદનને આધીન છે ❖

પૂર્વપક્ષ : તમે પદાર્થનું જ્ઞાન, સામાન્ય-વિશેષરૂપે થાય એવું કહો છો, પણ તેથી પદાર્થ સામાન્ય-વિશેષરૂપ છે, એવું સિદ્ધ ન થાય.

સિદ્ધાંતી : તો હવે, પદાર્થનો સદ્ભાવ કોના દ્વારા નિશ્ચિત થાય, તે વિચારવું પડે -

પદાર્થના સદ્ભાવથી જ, પદાર્થના સદ્ભાવનો નિશ્ચય થઈ જાય - એવું તો ન માની શકાય, કારણ કે ઘડો પડ્યો હોય તેટલા માત્રથી ઘડાનો નિશ્ચય થઈ જતો નથી, નહીંતર ઘડાની જેમ બધા જ પદાર્થોનો સદ્ભાવ સમાનપણે રહ્યો હોવાથી, બધા જ પદાર્થોનો નિશ્ચય થવા લાગશે ! અને તેથી તો બધા જ પ્રમાતાઓ સર્વજ્ઞ બની જશે ! જે બીના અત્યંત અસંભવિત છે.

પ્રશ્ન : તો પછી અર્થસદ્ભાવનો નિશ્ચય કોના દ્વારા થશે ?

ઉત્તર : પદાર્થનાં જ્ઞાન દ્વારા... અર્થાત્ ઘડાનું જ્ઞાન થાય એટલે ખ્યાલ આવે કે, ‘અહીં ઘડો છે’ અને તે સિવાયના પદાર્થનું જ્ઞાન ન થવાથી, તેઓના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય નહીં થાય, માટે સર્વજ્ઞ બનવાની આપત્તિ પણ નહીં આવે. તેથી ફલિત થાય છે કે, પદાર્થના જ્ઞાન દ્વારા જ પદાર્થનો સદ્ભાવ નિશ્ચિત થાય.

હવે, જ્ઞાન તો સામાન્ય-વિશેષાકારે જ થતું હોવાથી, પદાર્થનો સદ્ભાવ પણ તે રૂપે જ માનવો જોઈએ - આમ સંવેદનના આધારે સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ છે.

૧. ‘તામ્રવિકારસ્તામ્રઃ’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૨. ‘બન્ધનમધિઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૨) ન ચૈતદ્ વિજ્ઞાનં भ्रान्तमिति युज्यते, घटादिसन्निधावविकलतदन्यकारणानां सर्वेषामेवाविशेषेणोपजायमानत्वात् । भ्रान्तमेतत्, विकल्पकत्वादिति चेत्, अभ्रान्तं तर्हि कीदृगिति वाच्यम् । निर्विकल्पकमिति चेत्, न, तस्यापि निर्विकल्पकत्वेन भ्रान्ततापत्तेः ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ એતદ્ વિજ્ઞાનમ્-અનન્તરોદિતં ભ્રાન્તમિતિ યુજ્યતે । કુત્ત ઇત્યાહ-ઘટાદિસન્નિધૌ સતિ અવિકલતદન્યકારણાનામ્, સમ્પૂર્ણાલોકાદિકારણાનામિત્યર્થઃ । સર્વેષામેવ, પ્રમાતૃનામિતિ સામર્થ્યગમ્યમ્, અવિશેષેણ-સામાન્યેન મિશ્રૂપાસકાદીનામપિ ઉપ-જાયમાનત્વાત્ કારણાત્ । ભ્રાન્તમેતત્-અધિકૃતજ્ઞાનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-વિકલ્પકત્વાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અભ્રાન્તં તર્હિ કીદૃગિતિ એતદ્ વાચ્યમ્ । નિર્વિકલ્પકમિતિ ચેત્ અભ્રાન્તમ્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્યાપિ-નિર્વિકલ્પકસ્ય નિર્વિકલ્પકત્વેન હેતુના ભ્રાન્તતા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનની અભ્રાન્તતાસિદ્ધિ ❖

(૨) સામાન્ય-વિશેષાકારે થતાં સંવેદનને ભ્રાન્ત કહેવું બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઘટ વગેરે પદાર્થના સંનિધાન સાથે, આલોક વગેરે બીજા પણ કારણોની સામગ્રી મળ્યે, બધા જ પ્રમાતાઓને, સામાન્યરૂપે તેવું જ્ઞાન થાય છે. પછી તે પ્રમાતા બૌદ્ધ-જૈન કે બીજો કોઈ પણ હોય ! જો તે સંવેદન ખરેખર ભ્રાન્ત જ હોય, તો બધાને તો ન જ થવું જોઈએ ને ?

બૌદ્ધ : પ્રસ્તુત સંવેદન ભ્રાન્ત છે, કારણ કે વિકલ્પરૂપ છે. જે જે વિકલ્પરૂપ હોય, તે બધા જ જ્ઞાન ભ્રાન્ત હોય છે, જેમ સ્વપ્નમાં થતું રાજ્યનું જ્ઞાન - અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે - “સામાન્ય-વિશેષાકારસંવેદનમ્, ભ્રાન્તમ્, વિકલ્પકત્વાત્ સ્વપ્નરાજવિકલ્પવત્”.

સ્યાદ્વાદી : જો પ્રસ્તુત સંવેદન ભ્રાન્ત હોય, તો તે સિવાય બીજું કયું એવું સંવેદન છે, કે જે અભ્રાન્ત હોય.

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પ સંવેદન... અર્થાત્, જે સંવેદનમાં નામ-જાતિ વગેરેની કલ્પના નથી, તેવું નિર્વિકલ્પ સંવેદન અભ્રાન્ત છે.

સ્યાદ્વાદી : વિકલ્પની જેમ, ભ્રાન્તતાસાધક અનુમાન તો નિર્વિકલ્પમાં પણ શક્ય છે. તે આ રીતે - “ઇદમ્ સંવેદનમ્, ભ્રાન્તમ્, નિર્વિકલ્પકત્વાત્” અને તેથી તો નિર્વિકલ્પ સંવેદન પણ ભ્રાન્ત માનવાની આપત્તિ આવશે.

❖ પદાર્થની વ્યવસ્થા સંવેદનને આધીન છે, તેથી સામાન્ય-વિશેષાકારે થતાં સંવેદનની અભ્રાન્તતા-યથાર્થતા હોવી જરૂરી હોવાથી, હવેની સંપૂર્ણ ચર્ચા જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે થશે. તેમાં ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોના વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષોનું સચોટ નિરાકરણ કરશે. ત્યારબાદ વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષરૂપતાનું સ્વરૂપ બતાવી, પ્રસ્તુત અધિકારની સમાપ્તિ કરશે. આ સંપૂર્ણ અધિકારના અધ્યયન માટે પદાર્થોનું અનુસંધાન રાખવું ખૂબ જરૂરી છે.

૧. ‘કીદૃગિતિ વાચ્યમ્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘અભ્રાન્તમિત્યેતદાં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।



અર્થસામર્થ્યજન્યત્વાદનાપત્તિરિતિ ચેત્, ન, અસ્ય વિકલ્પકેઽપિ તુલ્યત્વાત્ । ક્વચિદ્ વ્યભિચારદર્શનાદતુલ્યત્વમિતિ ચેત્, ન, તસ્ય નિર્વિકલ્પકેઽપિ ભાવાત્ । ન તન્નઃ પ્રમાણં તદાભાસત્વાદિતિ ચેત્, વિકલ્પકેઽપિ તુલ્યઃ પરિહારઃ । (૩) અર્થધર્માતિરિક્તશબ્દ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પત્તેઃ, સ્વરૂપમેવ ભ્રાન્તિનિબન્ધનમ્, એતદ્વાસ્યાપિ વિદ્યત એવેત્યભિપ્રાયઃ । અર્થસામર્થ્ય-જન્યત્વાદ્ નિર્વિકલ્પકસ્ય અનાપત્તિઃ । ઇતિ ચેત્, ભ્રાન્તતાયા ઇતિ પ્રક્રમઃ, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અસ્ય-અર્થસામર્થ્યજન્યત્વસ્ય વિકલ્પકેઽપિ તુલ્યત્વાત્ । એતદપ્યર્થસામર્થ્યજન્યમેવે-ત્યર્થઃ । ક્વચિત્-છાત્રમનોરાજ્યવિકલ્પાદૌ વ્યભિચારદર્શનાત્ કારણાત્ અતુલ્યમ્ (?) । ઇતિ ચેત્, ન હ્યસાવર્થસામર્થ્યજન્ય ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય ક્વચિદ્ વ્યભિચારસ્ય નિર્વિકલ્પકેઽપિ ભાવાત્ । ન હિ તદપિ સર્વમર્થસામર્થ્યજન્યમ્ । ન તત્-અર્થસામર્થ્યાજન્યં નઃ-અસ્માકં પ્રમાણમ્ । કુત ઇત્યાહ-તદાભાસત્વાત્-પ્રમાણાભાસત્વાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-વિકલ્પકેઽપિ તુલ્યઃ પરિહારઃ અર્થસામર્થ્યાજન્યં વિકલ્પકમપિ ન નઃ પ્રમાણમ્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અહીં પરમાર્થ એ છે કે, વિકલ્પજ્ઞાનને બ્રાન્ત માનવા માટે બૌદ્ધો કોઈ વિશેષ હેતુ આપતા નથી, વિકલ્પનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે, તે બ્રાન્ત હોય એમ કહે છે.. તેથી જૈનો કહે છે - તો પછી નિર્વિકલ્પનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે બ્રાન્ત હોય - એમ કોઈ કહે, તો તેનું પણ ખંડન થઈ શકે નહીં.

બૌદ્ધ : ના, આવી આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ સંવેદન તો પદાર્થના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્યાદ્વાદી : એવું કથન તો સવિકલ્પ સંવેદનમાં પણ સમાન છે, કારણ કે તે પણ પદાર્થના સામર્થ્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

બૌદ્ધ : ના, વિકલ્પ તો પદાર્થ વિના પણ થાય છે, જેમ કે કેટલાક છાત્રોને, મનમાં રાજ્યનો વિકલ્પ ચાલતો હોય છે, જે રાજ્ય વાસ્તવમાં તેમની પાસે છે જ નહીં - આ રીતે વિકલ્પજ્ઞાનો તો પદાર્થ વિના પણ થાય છે.

સ્યાદ્વાદી : એ રીતે તો, કેટલાક નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનો પણ પદાર્થ વિના થાય છે.

બૌદ્ધ : પરંતુ તેવા નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને તો અમે પ્રમાણ નહીં, પણ પ્રમાણાભાસ જ માનીએ છીએ.

સ્યાદ્વાદી : એવો પરિહાર તો સવિકલ્પમાં પણ સમાન જ છે, કારણ કે પદાર્થના સામર્થ્યથી અજન્ય મનોરાજ્ય જેવા વિકલ્પજ્ઞાનને તો, અમે પણ પ્રમાણ નહીં, પણ પ્રમાણાભાસ જ માનીએ છીએ, તે સિવાયનાં વિકલ્પજ્ઞાન તો પદાર્થથી જ જન્ય હોવાથી અબ્રાંતરૂપ હોઈ જ શકે છે.

૧. 'અસ્ય સવિકલ્પકે' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'જન્યં તદનર્થસામર્થ્યાં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'જનં નઃ' ઇતિ ક-

ભાવતોઽસ્યાર્થસામર્થ્યજન્યત્વાનુપપત્તિરિતિ ચેત્, ન, બોધનિયતાર્થતાદિભિર્વ્યભિચારાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદાભાસત્વાદેવેતિ । અર્થધર્માતિરિક્તશ્વાસૌ શબ્દશ્ચેતિ વિગ્રહઃ, તદ્ભાવતઃ કારણાત્ અસ્ય-
વિકલ્પકસ્ય અર્થસામર્થ્યજન્યત્વાનુપપત્તિઃ-અસમ્ભવ એવ । ઇતિ ચેત્, ઉક્તં ચ ધર્મકીર્તિના
“ન^૧ હ્યર્થે શબ્દાઃ સન્તિ તદાત્માનો વા યેન તસ્મિન્ પ્રતિભાસેરન્” ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન,
બોધનિયતાર્થતાદિભિઃ, ‘આદિ’શબ્દાત્ કુશલતાદિપરિગ્રહઃ, વ્યભિચારાત્ અર્થસામર્થ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

(૩) બૌદ્ધ : પદાર્થના ધર્મોથી અતિરિક્ત ‘શબ્દ’નો પણ, સવિકલ્પજ્ઞાનમાં સદ્ભાવ છે, તેથી જણાય છે કે, સવિકલ્પજ્ઞાન પદાર્થનાં સામર્થ્યથી જન્ય નથી, બાકી જો પદાર્થનાં સામર્થ્યથી જ જન્ય હોત, તો તેમાં પદાર્થના ધર્મોથી અતિરિક્ત ધર્મનો અવકાશ જ શી રીતે સંભવે ?

પ્રશ્ન : શું શબ્દ તે પદાર્થનો ધર્મ નથી ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે (૧) જેમ કુંડમાં બોર આધેયરૂપે રહે છે, તેમ પદાર્થમાં શબ્દ આધેયરૂપે રહેતો હોય - એવું દેખાતું નથી, અને (૨) ઘટસ્વરૂપની જેમ, શબ્દ તે પદાર્થનું સ્વરૂપ પણ નથી. ફલતઃ શબ્દ તે પદાર્થનો ધર્મ બની શકે નહીં. ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે -

“શબ્દો, અર્થમાં પણ નથી કે અર્થસ્વરૂપ પણ નથી, તો પછી તજજન્ય નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં તે શબ્દનું સંવેદન શી રીતે થાય ?”

સ્યાદ્વાદી : પદાર્થના ધર્મથી અતિરિક્ત ધર્મોનો સદ્ભાવ હોવા માત્રથી, જો સવિકલ્પજ્ઞાન અર્થજન્ય ન બની શકતું હોય, તો તો નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પણ અર્થજન્ય નહીં બની શકે, કારણ કે તેમાં પણ પદાર્થધર્મથી અતિરિક્ત ધર્મનો સદ્ભાવ તો છે જ. તે આ રીતે -

(૧) બોધરૂપતા, (૨) પ્રતિનિયતવિષયરૂપતા, (૩) શુદ્ધવાસનારૂપ કુશલરૂપતા, (૪) અશુદ્ધ-
વાસનારૂપ, અકુશલરૂપતા વગેરે એવા ધર્મો છે, કે જે પદાર્થોમાં ન હોવા છતાં પણ, જ્ઞાનમાં છે. (‘વ્યભિચારાત્’નો અર્થ - જેમાં અર્થધર્માતિરિક્તધર્મ હોય તે અર્થજન્ય ન હોય, તેવું જે કહ્યું તેમાં વ્યભિચાર આવે છે, કારણ કે બોધરૂપતા વગેરે અર્થધર્માતિરિક્તધર્મો અર્થજન્યજ્ઞાનમાં હોય છે જ...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અથ ‘સામાન્યવિશેષા’ધિકારે કિશ્ચિચ્ચર્ચ્યતે । ૧. ન હ્યર્થે શબ્દાઃ સન્તિ તદાત્માનો વેતિ । ન-
નૈવ હિઃ-યસ્માદર્થે કુણ્ડવત્ આધારભૂતે શબ્દા આધેયરૂપતયા બદરકલ્પા વિદ્યન્તે નાપિ તદાત્માનઃ તત્ત્વરૂપા
ઘટાત્મસ્વરૂપવત્ ॥

૨. બોધનિયતાર્થાદિભિરાદિશબ્દાત્ કુશલતાદિપરિગ્રહ ઇતિ । યદિ હ્યર્થધર્માતિરિક્તશબ્દસદ્ભાવાત્
સવિકલ્પકજ્ઞાનમપ્રમાણમ્, એવં તર્હિ બોધરૂપતાયા જ્ઞાનસ્વરૂપભૂતાયાઃ તથા નિયતાર્થતાયાઃ-પ્રતિનિયતવિષય-

૧. ‘તસ્મિન્ પ્રતિભાસમાને પ્રતિભાસેરન્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘કુશલાદિપરિ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. ‘આધેયવદ્
બદર’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘યદિ હ્યધર્માતિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘યથા નિયતા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



ન તે અર્થાદન્યતો ભાવાદિતિ ચેત્, શબ્દોઽપિ તદ્યોગ્યદ્રવ્યેભ્યઃ ઇતિ સમાનઃ સમાધિઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જન્યત્વાનુપપત્તેરિતિ । ન તે^૧-બોધાદયોઽર્થાદન્યતઃ-^૩સમનન્તરાદેર્ભાવાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદા-શબ્દક્યાહ-શબ્દોઽપિ તદ્યોગ્યદ્રવ્યેભ્યઃ-શબ્દપ્રાયોગ્યદ્રવ્યેભ્યોઽન્યેભ્ય એવ ઇતિ-એવં સમાનઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ફલતઃ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પણ અર્થજન્ય ન બનવાથી - બ્રાહ્મરૂપ બની જતાં - પ્રમાણ નહીં બને.

બૌદ્ધ : પદાર્થથી તો માત્ર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી બોધરૂપતા વગેરે તો, પદાર્થ છોડીને બીજા કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ રીતે : (૧) બોધરૂપતા તે સમનન્તર પ્રત્યયથી (=ઉપાદાનભૂત પૂર્વક્ષણવર્તી બોધક્ષણથી), (૨) પ્રતિનિયતવિષયરૂપતા તે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયથી (૩) કુશળ-અકુશળરૂપતા તે વાસનાથી... આમ તે ધર્મોની ઉત્પત્તિ, અર્થ સિવાય બીજા કારણોથી થાય છે. માટે નિર્વિકલ્પને અર્થજન્ય માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

સ્યાદ્વાદી : એવું સમાધાન તો સવિકલ્પ અંગે પણ શક્ય છે. તે આ રીતે - સવિકલ્પને અર્થજન્ય માનવામાં કોઈ બાધ નથી. અહીં પ્રશ્ન થશે કે, અર્થમાં તો શબ્દ છે નહીં, તો પછી તજજન્ય જ્ઞાનમાં શી રીતે ? તેનો ઉત્તર એ થશે કે, બોધરૂપતા વગેરેની જેમ શબ્દરૂપ ધર્મ પણ, અર્થને છોડીને બીજા કારણોથી થઈ જશે, અર્થાત્ ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોથી જ શબ્દ થઈ જશે. ફલતઃ સવિકલ્પ પણ અર્થજન્ય હોઈ પ્રમાણરૂપ બનશે જ.

આ રીતે સવિકલ્પની પ્રમાણરૂપે સિદ્ધિ થવાથી, જે લોકો એમ કહે છે કે, “વિકલ્પ એ અર્થને નથી સ્પર્શતો, માત્ર જ્ઞાનનો ધર્મ છે, કારણ કે તેના દ્વારા શબ્દસ્વભાવરહિત પણ ઘટાદિમાં, શબ્દનો અધ્યારોપ કરાય છે. જો અર્થસ્પર્શી હોય તો શબ્દરહિત હોય, કારણ કે અર્થ શબ્દરહિત છે..” તે બધું જ કથન નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે “પહેલા અર્થનું દર્શન થાય ને પછી અર્થવાચક શબ્દનો તેમાં અધ્યારોપ (જોડાણ) થાય” એવું તો અમે પણ નથી માનતા.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

રૂપતાયાઃ કુશલરૂપતાયા અકુશલરૂપતાયાશ્ચ શુદ્ધાશુદ્ધવાસનારૂપાયા જ્ઞાનગતાયા એવ સર્વથાઽર્થેષ્વવિદ્યમાનાયા નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનેઽપિ ભવદભિગમેનાર્થાલ્લબ્ધાત્મલાભે સદ્ભાવાત્ કથં પ્રમાણતા તસ્ય સ્યાદિતિ ॥

૩. સમનન્તરાદેર્ભાવાદિતિ । સમનન્તરાચ્છોપાદાનરૂપાત્ પ્રાચ્યબોધક્ષણલક્ષણાત્ સકાશાદ્ બોધરૂપતાયા ભાવઃ । ‘આદિ’શબ્દાચ્ચક્ષુરાદેરિન્દ્રિયાન્નિયતાર્થતાયા પ્રાગ્વાસનાત્કુશલાકુશલતાયા ઇતિ ॥

❖ અહીં નિર્વિકલ્પના ખંડન વિના જ, તેની જેમ સવિકલ્પજ્ઞાનની સાબિતી કરવા પાછળ એ કારણ છે, કે જૈનોએ નિર્વિકલ્પ સંવેદનનો ‘વ્યંજનાવગ્રહ’ રૂપે સ્વીકાર કર્યો છે જ, જેનું ખંડન અસંભવિત છે... પણ, સવિકલ્પનો અપલાપ કરી માત્ર નિર્વિકલ્પને જ પ્રમાણ માનનારાનું, ગ્રંથકારશ્રી અવશ્ય ખંડન કરશે.

૧. ‘તેન બોધાં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘રૂપતાયા જ્ઞાનં’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠસ્ય મુખ્યત્વેનો-લેખઃ । ૩. ‘જ્ઞાનતાયા એવ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(४) न चैतदभ्युपगममात्रम्, तावत् सङ्घातजस्यैव तथाऽर्थग्रहणस्वभावत्वात्, अविगानतस्तथाऽनुभवसिद्धेः, एवमेव व्यवहारदर्शनादिति । तथाहि-एतदिन्द्रिय-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

तुल्यः समाधिः-परिहारः । अनेन च “अयमर्थासंस्पर्शी संवेदनधर्मः, अर्थेषु तन्नियोजनात्”⁴
इत्यपि प्रत्युक्तम्, अनभ्युपगमादिति ॥⁵

न चेत्यादि । न च एतत्-‘शब्दोऽपि तद्योग्यद्रव्येभ्यः’ इति यदुक्तमेतत् अभ्युपगममात्रम्, अपि तु सोपपत्तिकमित्यभिप्रायः । कुत इत्याह-तावदित्यादि । तावत् सङ्घातजस्यैव-रूपालोकमनस्कारचक्षुःशब्दसङ्घातजस्यैव, विकल्पज्ञानस्येति प्रक्रमः, तथा-तेन निश्चितप्रकारेण अर्थग्रहणस्वभावत्वात् । एतच्चैवमर्थग्रहणस्वभावत्वम् अविगानतः-अविगानेन तथा-तेन

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : તો તમે કેવું માનો છો ?

ઉત્તર : તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમના કારણે, ઘટાદિ પદાર્થ અંગે, શબ્દથી સંયુક્તરૂપે જ સવિકલ્પ જ્ઞાન પ્રવર્તે છે... જેમ ‘ઘાસની ચટ્ટાઈ’ પણ દેવદત્તની માલિકીની હોવાથી, તેમાં દેવદત્તનો અધ્યારોપ કરી દેવદત્ત ન હોવા છતાં ‘આ દેવદત્તની ચટ્ટાઈ છે’ - એમ માલિકીનો વ્યવહાર કરાય છે, તેમ પદાર્થોમાં પણ શબ્દનો અધ્યારોપ કરીને શબ્દનો વ્યવહાર કરાય છે - એવું નથી, કારણ કે જેમ પ્રદીપ દૂર રહીને જ પદાર્થનો પ્રકાશક બને છે, તેમ શબ્દો પણ - અધ્યારોપ વિના - દૂર રહીને જ પદાર્થના વાયક બને છે... તેથી સવિકલ્પ સંવેદનની અર્થાલંબનતા (અર્થસ્પર્શિતા) શક્ય જ છે.

(૪) અમે જે કહ્યું હતું કે - “જ્ઞાનગત શબ્દ ભાષાવર્ગશા પુદ્ગલોથી બને છે” - તે કથન માત્ર કહેવા પૂરતું જ નથી, સાથે યુક્તિયુક્ત પણ છે. જુઓ -

રૂપ (=પદાર્થનું રૂપ), આલોક, મનસ્કાર (=પૂર્વજ્ઞાવર્તી ઉપાદાનકારણરૂપ ઉપયોગવિશેષ), ચક્ષુ, શબ્દ વગેરેના સમુદાયથી થયેલ વિકલ્પજ્ઞાન જ, અર્થને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો બને છે, કારણ કે અનુભવ પણ તેવો જ થાય છે.

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

4. अयमर्थासंस्पर्शी संवेदनधर्मोऽर्थेषु तन्नियोजनादिति । अयं विकल्पः संवेदनधर्मः-ज्ञानप्रकृति-
 र्थासंस्पर्शी अर्थमनालम्ब्येत्यत्र वर्तते । कुत इत्याह-अर्थेषु घटादिषु सर्वथा शब्दस्वभावराहितेषु तस्य-
 शब्दस्य नियोजनात्-अध्यारोपणात् ॥

5. इत्यपि प्रत्युक्तमनभ्युपगमादिति । न हि जैनैरस्थिमभ्युपगम्यते यदुतार्थे दृष्टिः पश्चात् तद्वाचको ध्वनिस्तत्रारोप्यते, किन्तु तथाविधक्षयोपशमवशात् शब्दारूपितमेव तज्ज्ञानं सचिकित्पं प्रवर्तते, न तु देववत्त-
कटन्यायेन शब्दा अर्थेष्वध्यारोप्यन्ते, प्रदीपवत् तेषां विच्छिन्नस्वभावानामेवार्थवाचकस्यभावत्वादिति ॥

१. २४५तमे पृष्ठे । २. 'निश्चयप्रकारेण' इति ड-पाठः । ३. 'धर्मा ज्ञान०' इति च-पाठः । ४. 'लभ्योत्पन्नो वर्तते' इति ख-च-पाठः । ५. 'भाववदिति' इति ख-पाठः ।



દ્વારાનુસાર્યેવ વિજ્ઞાનમાવિષ્ટાભિલાપમ્ 'અહિરહિઃ' ઇતિ યોજકં દર્શકં ચ ધારાવાહિ તથા વ્યવહારબીજં પ્રતિપ્રાણ્યનુભવસિદ્ધમેવ । ન^૧ ચેહાન્યદેવ દર્શનમ્, અન્ય^૨ એવ ચ વિકલ્પઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રકારેણ અનુભવસિદ્ધેઃ । અનુભવસિદ્ધિશ્ચ એવમેવ વ્યવહારદર્શનાદિતિ । એતદેવ નિદર્શનેનાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । એતત્-વક્ષ્યમાણમ્ ઇન્દ્રિયદ્વારાનુસાર્યેવ, તદ્વ્યાપારા-ભાવેઽભાવાત્ । વિજ્ઞાનમ્ । કિંવિશિષ્ટત્યાહ-આવિષ્ટાભિલાપં-પ્રવિષ્ટશબ્દમ્, શબ્દસમ્મિશ્ર-મિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-અહિરહિઃ-સર્પઃ સર્પ ઇતિ-એવં યોજકં શબ્દસ્ય, દર્શકં ચ અર્થસ્યેન્દ્રિયવ્યાપારેણ ધારાવાહિ તથા સન્તાનપ્રવૃત્તમ્ । એતદેવ વિશિષ્યતે વ્યવહારબીજમિતિ । તતસ્તથાવિધવ્યવહારસિદ્ધેઃ પ્રતિપ્રાણ્યનુભવસિદ્ધમેવ-પ્રાણિનં પ્રાણિનં પ્રતિ તત્તદ્દ્રષ્ટુપેક્ષ્યા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : સમુદાયજન્ય સવિકલ્પજ્ઞાન જ અર્થગ્રહણરૂપે અનુભવાય - એવું શેનાથી સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર : કારણ કે વ્યવહાર પણ તે રીતે જ થતો દેખાય છે. હવે, સમુદાયજન્ય સવિકલ્પજ્ઞાનનો વ્યવહાર શી રીતે ? તે દૃષ્ટાંતથી જોઈએ -

સાપ દેખાય ત્યારે જે જ્ઞાન થાય છે, તે

(૧) ઇન્દ્રિયાનુસારી - હોય છે, કારણ કે ઇન્દ્રિય હોય તો જ તે સવિકલ્પજ્ઞાન થાય, અન્યથા નહીં.

(૨) આવિષ્ટાભિલાપ : શબ્દથી મિશ્રિત હોય છે.

(૩) યોજક : તે જ્ઞાન 'સાપ-સાપ' એવા શબ્દોને જોડનાર છે.

(૪) દર્શક : તે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર દ્વારા અર્થને બતાવનાર છે.

(૫) ધારાવાહી : તે જ્ઞાન પ્રવાહરૂપે ચાલનારું છે.

(૬) વ્યવહારબીજ : તે જ્ઞાન સાપ વગેરેના વ્યવહારનું મૂળ કારણ છે.

આવું સામાન્ય-વિશેષાકારે થતું સવિકલ્પ સંવેદન, દરેક પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ હોવાથી, તે અંગે કોઈનો પણ વિરોધ સંભવિત નથી અને તેથી આ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ હોઈ તેને બ્રાંત માનવું બિલકુલ યોગ્ય નથી.

* 'પ્રતિગ્રામભિક્ષાલાભવત્' અહીં ગામેગામ ભિક્ષા મળે છે, એવું કહેવા, જેમ 'પ્રતિગ્રામ' નો ઉલ્લેખ કર્યો, તેમ દરેક પ્રાણીઓને જણાવવા 'પ્રતિપ્રાણી' એવો ઉલ્લેખ કર્યો.

❖ હવે આ સંવેદન સિદ્ધ થાય, તો વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષતરૂપતા નિર્બંધિ સિદ્ધ થશે, જે પૂર્વપક્ષી માટે ત્રાસજનક બીના છે, માટે આ સંવેદન અંગે પૂર્વપક્ષીઓ જાત-જાતના વિકલ્પો કરશે, જેનું નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી કટિબદ્ધ છે, તે જોઈએ.

૧. 'ન ચેદાન્યદેવ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'એવ વિકલ્પઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



વિકલ્પેનાદર્શનાત્, દર્શનેન ચાવિકલ્પનાત્, તયોરસહવૃત્તેરુપાદાનાદિભાવાત્ । ईत्येक-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
પ્રતિગ્રામિણિ પ્રતિગ્રામભિક્ષાલાભવત્, અનુભવસિદ્ધમેવ નેહ કસ્યચિદ્ વિગાનમિતિ । ન ચેહેત્યાદિ ।
ન ચેહ-પ્રસ્તુતે જ્ઞાને અન્યદેવ દર્શનં નિર્વિકલ્પકમ્ અન્ય એવ ચ વિકલ્પો નિશ્ચયાત્મકઃ ।
કુત્ત્વમિત્યાહ-વિકલ્પેનાદર્શનાત્ । કાન્તાદિવિકલ્પે તથાઽનુભવસિદ્ધમેતત્, દર્શનેન ચા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : પૂર્વોક્ત બધા જ અંશો એક જ જ્ઞાનના ન હોઈ શકે... તેમાં (૧) સર્પગ્રાહક જે નિર્વિકલ્પ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય, તે જ્ઞાન જુદું છે, અને (૨) 'સાપ-સાપ' એમ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરતો જે વિકલ્પ થાય તે જુદું છે.

આશય એ કે, તમે જેને સવિકલ્પજ્ઞાન કહો છો, તે અર્થજન્ય નથી, માત્ર વિકલ્પરૂપ છે, જે અર્થ વિના જ થાય છે. અર્થથી જે દર્શન થાય છે, તે તેનાથી જુદું છે. એટલે સવિકલ્પ પદાર્થજન્ય ન હોવાથી ભ્રાન્ત છે.

સ્યાદ્વાદી : અહીં (૧) દર્શન, અને (૨) વિકલ્પ બે જુદા છે - એમ નથી, કારણ કે એ રીતે તો વસ્તુનું સંવેદન જ નહીં થાય. તે આ પ્રમાણે -

(૨) જેમ કાંતાના વિરહથી પીડિત વ્યક્તિ, જ્યારે પત્નીના વિકલ્પમાં ચડી ગઈ હોય, ત્યારે તેને પત્નીનું સાક્ષાત્ દર્શન નથી થતું, તેમ પ્રસ્તુત જ્ઞાનમાં વિકલ્પથી સર્પનું સાક્ષાત્ દર્શન નહીં થાય.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

6. પ્રતિગ્રામભિક્ષાલાભવદિતિ । પ્રતિશબ્દેનાવ્યયીભાવસમાસઃ । નિર્દર્શનમેતત્ ।

7. અન્યદેવ દર્શનં નિર્વિકલ્પકમન્ય એવ વિકલ્પો નિશ્ચયાત્મક ઇતિ । પરો હિ અહિરહિરિતિ વિકલ્પકાલે એકેકં તાવદહિગ્રાહકં નિર્વિકલ્પકં ચાક્ષુષં પ્રત્યક્ષમિચ્છતિ અન્યં ચ શબ્દોલ્લેખ-ભાવં વિકલ્પમિતિ । એતત્પ્રતિષેધાયોવાચ સૂરિઃ-‘ન ચેહાન્યદેવ દર્શનમ્’ ઇત્યાદિ ॥

8. કાન્તાદિવિકલ્પે તથાઽનુભવસિદ્ધમેતદિતિ । ન હિ કામુકાદેવિરહાદિપીડિતસ્ય કાન્તા-પરોક્ષ-તાયાં વૃદ્ધાવેશેન કાન્તાં વિકલ્પયતોઽપિ સાક્ષાત્ તદ્દર્શનમુપલભ્યતે । એવમત્રાપિ જ્ઞાને વિકલ્પાત્મકતાયાં કેવલાયાં ન સાક્ષાદહેર્દર્શનમુપપદ્યત ઇતિ ॥

9. દર્શનેન ચાવિકલ્પનાદિતિ । પથિ ગચ્છતો હિ પુરુષસ્યાવગ્રહરૂપદર્શનસદ્ભાવેઽપિ અનભિમત-

❖ આવું કહેવા પાછળ ગ્રંથકારશ્રીનો એવો આશય નથી કે, દર્શન અને વિકલ્પ બે જુદા છે જ નહીં... પરંતુ કહેવાનો આશય એ છે કે, પ્રસ્તુત જ્ઞાન તે એક જ ‘સવિકલ્પ મતિજ્ઞાન’ રૂપ માનવું જોઈએ, તેનો અમુક અંશ માત્ર નિર્વિકલ્પજ્ઞાનરૂપ અને અમુક અંશ માત્ર સવિકલ્પજ્ઞાનરૂપ - એમ બે જુદા સ્વતંત્ર જ્ઞાન ન માનવા.

૧. ‘ઇત્યત્ એકમેવેદ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘નિર્વિકલ્પં અન્યં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘સમાસનિર્દર્શન૦’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. ‘એકકં’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠઃ । ૫. નિર્વિકલ્પકલ્પકં ચાક્ષુષં ઇતિ ચ-પાઠઃ, ‘નિર્વિકલ્પકલ્પચાક્ષુષં’ ઇતિ તુ ચ-પાઠઃ । ૬. ૨૪૭તમે પૃષ્ઠે । ૭. ‘નિર્વહાન્યદેવ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૮. ‘કલ્પે તથા તથા૦’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૯. ‘ગ્રહદર્શન૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



મેવેદમિતિ ॥

(૫) સ્યાદેતત્ સવિકલ્પાવિકલ્પયોર્વિજ્ઞાનયોઃ સ્વભાવભેદેઽપિ પ્રતિભાસભેદેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પનાત્ અનભિપ્રેતભૂતુણાદિદર્શને એતદપિ સિદ્ધમેવ । તથા તયોઃ-દર્શનવિકલ્પયોઃ અસહ-
વૃત્તેઃ, યુગપદવૃત્તેરિત્યર્થઃ । કુત્તર ઇત્યાહ-ઉપાદાનાદિભાવાત્, અવગ્રહાદિક્રમેણોપાદાનોપાદેય-
ભાવાદિત્યર્થઃ । ઇતિ-એવમ્ એકમેવેદમ્-અધિકૃતં વિજ્ઞાનમિતિ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ સ્યાદેતદિત્યાદિના । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે સવિકલ્પાવિકલ્પયો-
ર્વિજ્ઞાનયોઃ સામાન્યેન સ્વભાવભેદેઽપિ સતિ પ્રતિભાસભેદેન હેતુના યુગપદવૃત્તેઃ કારણાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(૧) જેમ રસ્તે ચાલતી વ્યક્તિને ઘાસ વગેરે અનિચ્છનીય વસ્તુનો અવગ્રહ (=ઈન્દ્રિય-વિષયના સંબંધરૂપ) દર્શન હોવા છતાં પણ તેનો વિકલ્પ નથી થતો, તેમ પ્રસ્તુત જ્ઞાનમાં દર્શનથી વિકલ્પ ન થાય.

(આશય : જ્યાં એકલો વિકલ્પ હોય (કાન્તા...) ત્યાં દર્શન હોતું નથી અને જ્યાં માત્ર દર્શન હોય (ઘાસ...) ત્યાં વિકલ્પ હોતો નથી. પ્રસ્તુત જ્ઞાનમાં બંને હોવાથી તે માત્ર વિકલ્પરૂપ નથી, પણ અર્થજન્ય સવિકલ્પ જ્ઞાન છે...)

પ્રશ્ન : દર્શન-વિકલ્પ સાથે થતા હોવાથી તેવો માત્ર ભ્રમ થાય છે.

ઉત્તર : દર્શન અવગ્રહરૂપ છે અને વિકલ્પ ઈલાદિરૂપ છે... તે બે વચ્ચે ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ (કાર્ય-કારણભાવ) હોવાથી તે બે એક સાથે થવા સંભવિત જ નથી... એટલે સવિકલ્પજ્ઞાન અર્થજન્ય જ છે...

ઉપરોક્ત જ્ઞાનનો, સામાન્યાકાર નિર્વિકલ્પજ્ઞાનરૂપ છે અને વિશેષાકાર સવિકલ્પજ્ઞાનરૂપ છે અને બંને જ્ઞાનો જુદા-જુદા હોવાથી, બે આકાર પણ જુદા-જુદા જ્ઞાનના જ માનવા જોઈએ... ફલતઃ એક જ જ્ઞાનમાં બંને આકાર અસંભવિત રહેશે ← આવો આશય ધરાવતો બૌદ્ધ, હવે પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે - (પૃ. ૨૪૯-૨૬૩)

❖ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનો ભેદસાધક બૌદ્ધનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ ❖

(૫) પ્રશ્ન : જો સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને જ્ઞાનનો સ્વભાવ જુદો જુદો જ હોય, તો બંનેનો એકરૂપે બોધ કેમ થાય છે ?

બૌદ્ધ : કારણ કે બંને પ્રતિભાસોની, જુદા જુદા રૂપે એકસાથે પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી મૂઢ પ્રમાતા,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તૃણાદિષુ ન તદ્વિષયોપાત્તો વિકલ્પઃ પ્રવર્તતે, અતો વિકલ્પમાત્રદર્શનમાત્રાભ્યામન્યદેવ કિન્નિદહિરહિરિત્યા-
દ્યુલ્લેખવત્ જ્ઞાનમિતિ ભાવઃ ॥

૧. 'તદ્વિષયો યતો વિકલ્પઃ વર્તતે' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. 'ભાવમ્' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



યુગપદ્વૃત્તેર્વિમૂઢઃ પ્રતિપત્તા તમપશ્યન્નૈક્યં વ્યવસ્યતિ, ન તુ તથા તત્, અન્યત્રાનયો-
યૌગપદ્વૃત્તિર્ભેદદર્શનાત્, અતીતાદ્યર્થગતવિકલ્પેનાપિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનતો રૂપાદિગ્રહણસિદ્ધેઃ ।
ન ચ સ વિકલ્પો રૂપાદ્યેવ ગૃહ્ણતીતિ શક્યં કલ્પયિતુમ્, તસ્યાતીતાદ્યર્થાભિધાયક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિમૂઢઃ પ્રતિપત્તા પુરુષઃ તમપશ્યન્ સ્વભાવભેદં એક્યં વ્યવસ્યતિ તથોઃ સવિકલ્પાવિકલ્પયોઃ,
ન તુ તથા તત્-ન પુનસ્તદૈક્યમેવ । કુત્તરિત્યાહ-અન્યત્ર-જાતિભેદે અનયોઃ-સવિકલ્પા-
વિકલ્પયોઃ યૌગપદ્વૃત્તિર્ભેદદર્શનાત્ । એતદેવાહ-અતીતાદ્યર્થગતવિકલ્પેનાપિ પ્રમાત્રા
ઇન્દ્રિયજ્ઞાનતઃ-ઇન્દ્રિયજ્ઞાનેન રૂપાદિગ્રહણસિદ્ધેઃ । કસ્યેત્યાહ-અન્યસ્યાશ્રુતત્વાત્ તસ્યૈવ પ્રમાતુઃ ।
ન ચેત્યાદિ । ન ચ સ વિકલ્પઃ-અતીતાદ્યર્થગતો રૂપાદ્યેવ ગૃહ્ણતિ, વર્તમાનિકમિતિ પ્રક્રમઃ,
ઇતિ-એવં શક્યં કલ્પયિતુમ્ । કુતો ન શક્યમિત્યાહ-તસ્યેત્યાદિ । તસ્ય-અતીતાદ્યર્થગત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે બંને જ્ઞાનના સ્વભાવનો ભેદ નહીં દેખી, બંનેની ઐક્યતાનો નિશ્ચય કરી બેસે છે... પણ, ખરેખર
તો તે બે જ્ઞાન એક છે જ નહીં, કારણ કે બીજે ઠેકાણે એક સાથે પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ, સવિકલ્પ-
નિર્વિકલ્પનો સ્પષ્ટપણે ભેદ દેખાય છે. તે આ પ્રમાણે -

જે પ્રમાતાને (૧) વિકલ્પ કોઈ ભૂતકાલીન પદાર્થનો ચાલતો હોય, તે જ પ્રમાતાને તે જ વખતે
(૨) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સંવેદન દ્વારા રૂપાદિનું ગ્રહણ સિદ્ધ જ છે. આશય એ કે, એક જ
પ્રમાતા ઘણીવાર વિચારતો હોય ભૂતકાલીન અર્થને અને જોતો હોય સામે રહેલ રૂપાદિને ! તેથી
જેમ અહીં સિદ્ધ થાય છે કે અતીત વિષયક વિકલ્પજ્ઞાન અને વર્તમાન વિષયક નિર્વિકલ્પજ્ઞાન બંને
જુદા છે તેમ પૂર્વોક્ત સંવેદનમાં પણ વિશેષાકારરૂપ સવિકલ્પ અને સામાન્યાકારરૂપ નિર્વિકલ્પ બંને
જ્ઞાન જુદા જુદા જ માનવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : જે વિકલ્પ ભૂતકાળગત પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, તે જ વિકલ્પ વર્તમાનકાલીન પૂરોવર્તી
રૂપાદિને પણ ગ્રહણ કરે છે જ - એવું ન કલ્પી શકાય ?

ઉત્તર : જો વિકલ્પ વર્તમાન રૂપને ગ્રહણ કરે, તો તે 'અતીત'નો વિકલ્પ છે એવું નહીં કહી
શકાય, કારણ કે વર્તમાન અર્થ સાથે તેનું જોડાણ હોવાથી તે 'વર્તમાન'નો જ કહેવાશે.

પ્રશ્ન : જે વિકલ્પ અતીતાર્થવિષયક છે, તે સિવાય અમે એવો બીજો વિકલ્પ માનશું, કે જે
વર્તમાનાર્થનો ગ્રાહક હોય... પછી તો નિર્વિકલ્પજ્ઞાન માનવાની જરૂર નહીં ને ?

❖ અહીં પૂર્વપક્ષી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને જ્ઞાનને જુદા રૂપે સાબિત કરે છે અને તેથી સવિકલ્પજ્ઞાન માત્ર
વિશેષાકારરૂપ અને નિર્વિકલ્પજ્ઞાન માત્ર સામાન્યાકારરૂપ હોઈ એવું એક પણ જ્ઞાન નહીં રહે, કે જે સામાન્ય-વિશેષ
શબ્લાકારરૂપ હોય... ફલતઃ સંવેદનથી માત્ર સામાન્યરૂપ કે વિશેષરૂપ જ પદાર્થની સિદ્ધિ થવાથી - એક જ પદાર્થ
સામાન્ય-વિશેષરૂપ સિદ્ધ ન થતાં - અનેકાંતવાદની હાનિ થશે - આવો પૂર્વપક્ષીનો ગૂઢ આશય છે. તે ખાસ ધ્યાનમાં
રાખવો.

૧. 'સતિ નિદર્શનાત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'શક્તિમિત્યાહ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।



ત્વત્યાગતો વર્તમાનાર્થયોજનેન પ્રવૃત્તિપ્રાપ્તેઃ । નાપિ વર્તમાનાર્થાભિધાનસંસર્ગી તદાઽપરો વિકલ્પઃ સમસ્તિ, દ્વયોર્વિકલ્પયોઃ સમમપ્રવૃત્તેઃ, અવિગાનેન તથાઽનુભવાભાવાત્ । અતોઽત્ર પ્રત્યુત્પન્નવિષયગ્રહણકાલે દૃશ્યમાનાર્થનામાઽગ્રહઃ સ્પષ્ટ એવ, તન્નામગ્રહણસમ્ભૂતા ચ કલ્પના તન્નામગ્રહાભાવે કલ્પનાઽભાવઃ । ઇતિ સિદ્ધમવિકલ્પકમિન્દ્રિયજ્ઞાનમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પસ્ય અતીતાદ્યભિધાયકત્વત્યાગતઃ-અતીતાદિવાચકશબ્દાદિત્યાગતઃ । વર્તમાનાર્થયોજનેનેતિ વર્તમાનોઽર્થઃ-અભિધેયો यस્ય, અભિધાયકસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, સ વર્તમાનાર્થસ્તદ્યોજનેન । પ્રવૃત્તિપ્રાપ્તેઃ કારણાત્ । નાપીત્યાદિના । નાપિ વર્તમાનાર્થાભિધાનેન સંસૃજ્યતે તચ્છીલશ્ચેતિ વિગ્રહઃ તદા-તસ્મિન્નેવ કાલેઽપરો વિકલ્પઃ સમસ્તિ-વિદ્યતે । કુત્વિત્યાહ-દ્વયોર્વિકલ્પયોઃ સમં-યુગપત્ અપ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ । અપ્રવૃત્તિશ્ચ અવિગાનેન-અવિપ્રતિપત્ત્યા તથા-તેન સમકાલભાવેન અનુભવાભાવાત્ । અત્વિત્યાદિ । અતઃ સ્થિતમેતત્-પ્રત્યુત્પન્ન-વિષયગ્રહણકાલે દૃશ્યમાનાર્થનામાઽગ્રહઃ સ્પષ્ટ એવ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તન્નામગ્રહણેન સમ્ભૂતા તન્નામગ્રહણસમ્ભૂતા એવમ્ભૂતા ચ કલ્પના । તતઃ કિમિત્યાહ-તન્નામગ્રહાભાવે કલ્પનાઽભાવ । ઇતિ કૃત્વા સિદ્ધમવિકલ્પકમિન્દ્રિયજ્ઞાનમ્, અતઃ-ઇન્દ્રિયજ્ઞાનાત્ અન્ય એવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધઃ પરંતુ તે રીતે, બે વિકલ્પોની એક સાથે પ્રવૃત્તિ શક્ય જ નથી. કારણ કે બંને વિકલ્પોની સાથે પ્રવૃત્તિ થતી હોય - એવો કદી અનુભવ જ નથી થતો, એવું સહુને માન્ય છે, તેમાં કોઈનો વિરોધ નથી. તેથી વર્તમાનકાલીન અર્થગ્રાહક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ જ માનવું જોઈએ.

આ રીતે, વર્તમાનકાલીન અર્થગ્રાહક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં, શબ્દ વગેરે વગેરે કોઈ જ વિકલ્પ ન હોવાથી, તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, જ્યારે વર્તમાનકાલીન રૂપાદિને ગ્રહણ કરશે, ત્યારે તે દૃશ્યમાન પદાર્થનું નામગ્રહણ થશે જ નહીં અને તેથી રૂપાદિવિષયક વિકલ્પ પણ નહીં થાય, કારણ કે વિકલ્પ તો નામગ્રહણમૂલક છે, અર્થાત્ નામગ્રહણ થયું હોય, તો જ તદ્વિષયક વિકલ્પ થઈ શકે - આમ વર્તમાનકાલીન રૂપાદિવિષયક વિકલ્પ જ ન થવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, રૂપાદિગ્રાહક ઇન્દ્રિયજ્ઞાન નિર્વિકલ્પ (કલ્પનારહિત) છે, અને વિકલ્પ તેનાથી ભિન્ન છે...

અને આ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય કે, દર્શન-વિકલ્પ તદ્વન ભિન્ન હોવાથી ક્યારેય તેમનું ઐક્ય હોઈ શકે નહીં. (જેવું સર્પાદિવિષયક જ્ઞાનમાં તમે માન્યું હતું...)

❖ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ ન માનવામાં જગતની અંધતાપતિ ❖

જો ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ ન માનવામાં આવે, તો - દરેક જ્ઞાન સવિકલ્પ જ થવાથી - એવું

૧. 'યોજનેનેત્યાદિ વર્તો' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ગ્રહણાભાવે વિકલ્પના' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

અતોઽન્ય એવ ચ વિકલ્પઃ । ઇતિ ન ક્વચિદનયોરૈક્યમ્, ન્યાયાનુપપત્તેઃ, ભિન્નજાતીય-
ત્વાદિતિ । ઇતશ્ચૈતદેવમ્, અન્યથા સ્વાભિધાનવિશેષણાપેક્ષા એવાર્થા વિજ્ઞાનૈર્વ્યવસીયન્ત
ઇતિ પ્રાપ્તમ્ ॥

(૬) અસ્ત્વેવમપિ કો દોષ ઇતિ ચેત્, નિવૃત્તેદાનીમિન્દ્રિયજ્ઞાનવાર્તા, અભિધાન-
વિશેષસ્મૃતેરયોગાત્ । સતિ હ્યર્થદર્શનેઽર્થસન્નિધૌ દૃષ્ટે શબ્દે તતઃ સ્મૃતિઃ સ્યાત્, અગ્નિધૂમ-
❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ વિકલ્પઃ । ઇતિ-એવં ન ક્વચિત્-સજાતીયાદૌ અનયોઃ-દર્શન-વિકલ્પયોઃ એક્યમ્-
એકભાવો ન્યાયાનુપપત્તેઃ, ઇયં ચોક્તૈવ । સર્વગર્ભ ત્વાહ-ભિન્નજાતીયત્વાત્ સામાન્યેનૈવ દર્શન-
વિકલ્પયોઃ ઇતિ । ઇતશ્ચૈતદેવમ્, અઙ્ગીકર્તવ્યમિતિ શેષઃ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે સ્વાભિ-
ધાનવિશેષણાપેક્ષા એવાર્થા વિજ્ઞાનૈર્વ્યવસીયન્ત ઇતિ પ્રાપ્તમ્ । વ્યવસીયન્તે-પ્રતીયન્ત ઇત્યર્થઃ ।
કીદૃશા ઇત્યાહ-સ્વાભિધાનેત્યાદિ । સ્વાભિધાનમેવ વિશેષણમ્, વ્યવચ્છેદકત્વાત્, તસ્મિન્નપેક્ષા
યેષામર્થાનામિતિ વિગ્રહઃ ॥

અસ્તુ-ભવત્વેતત્, એવમપિ કો દોષઃ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નિવૃત્તેત્યાદિ ।
નિવૃત્તા ઇદાનીમિન્દ્રિયવિજ્ઞાનવાર્તા । કસ્માન્નિવૃત્તેત્યાહ-અભિધાનવિશેષેત્યાદિ । અભિધાન-
વિશેષો યોઽર્થસ્તદાનીં ગ્રાહ્યસ્તસ્ય યો વાચકઃ-શબ્દસ્તત્ર સ્મૃતિસ્તસ્યાઃ સ્મૃતેરયોગાત્ । કથ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ ફલિત થશે, કે પોતાના અભિધાનરૂપ વિશેષણને સાપેક્ષ રહીને જ પદાર્થો, વિજ્ઞાન દ્વારા નિશ્ચિત
થાય છે.

આશય એ કે, તમારા મતે નિર્વિકલ્પ જેવું કોઈ જ્ઞાન જ નથી, કે જે શબ્દ વિના પણ પદાર્થનો
બોધ કરતો હોય... અને સવિકલ્પજ્ઞાન તો શબ્દસહિત જ થતું હોવાથી, તેના દ્વારા પદાર્થનો બોધ
ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે તે પદાર્થમાં શબ્દનું જોડાણ હોય અને તે માટે પદાર્થના નામનું જ્ઞાન
જરૂરી બને (જે દરેક પ્રમાતાને હોતું નથી.)

(૬) પ્રશ્ન : સશબ્દક જ પદાર્થને જણાવનાર, સવિકલ્પજ્ઞાન માની લઈએ તો દોષ શું ?

બૌદ્ધ : દોષ એ જ કે, ઈન્દ્રિયજ્ઞાનસંબંધી સંપૂર્ણ વાર્તાનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, અર્થાત્ પદાર્થનું
ઈન્દ્રિયજ્ઞાન જ નહીં થાય, કારણ કે સવિકલ્પજ્ઞાન તો શબ્દ સ્મરણપૂર્વક જ થાય છે, પણ પદાર્થના
વાચક શબ્દની સ્મૃતિ જ અસંભવિત છે. તે આ રીતે -

❖ ઘટશબ્દ તે પટ વગેરેનો વ્યવચ્છેદ કરી, ઘડાની નિયતતા રાખે છે અને જે વ્યવચ્છેદક હોય, તે વિશેષણ
બનતો હોવાથી, અહીં અભિધાનનો વિશેષણરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો.

૧. 'તતોઽન્ય' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ચેત્ તદાશઙ્ક્યાહ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'વિશેષ ઇત્યાદિ' ઇતિ ક-ઘ-
ચ-પાઠઃ ।



વત્ । ન ચાયમશબ્દમર્થં પશ્યતિ, અપશ્યન્ ન શબ્દવિશેષમનુસ્મરતિ, અનનુસ્મરન્ ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મયોગ ઇત્યાહ-સતિ હ્યર્થદર્શન ઇત્યાદિ । યસ્માદ્ વ્યવહારકાલે સત્યભિધેયાર્થદર્શને તદભિધાયિન્યભિધાને સ્મરણં ભવતિ । તત્રાપિ ન સર્વસ્ય શબ્દસ્યેત્યાહ-અર્થસન્નિધૌ સદ્ગતકાલે દૃષ્ટે શબ્દ ઇતિ તત ઇત્યર્થદર્શનાત્ સ્મૃતિઃ સ્યાત્, નાન્યથા । નિદર્શનમાહ-અગ્નિધૂમવત્ । યથા અગ્નિ-ધૂમયોઃ સમ્બન્ધજ્ઞસ્યાગ્નિદર્શને ધૂમે સ્મૃતિર્ભવતિ, ધૂમદર્શને ચાગ્નૌ સ્મૃતિઃ, તદ્વત્રાપ્યવસેયમ્ । સ્યાન્મતમ્-અર્થં તર્હિ દૃષ્ટ્વા શબ્દં સ્મરિષ્યતીત્યાહ-ન ચાયમિત્યાદિ । ન ચલ્ત્વયં-સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષવાદી શબ્દરહિતમર્થં પશ્યતિ, 'સ્વાભિધાનવિશેષણાપેક્ષા એવાર્થા વિજ્ઞાનૈર્વ્યવસીયન્તે' ઇતિ નિયમાત્ । તતઃ કો દોષ ઇત્યાહ-અપશ્યન્ ન શબ્દવિશેષમનુસ્મરતિ, નિયમેનેતિ શેષઃ, યસ્માદર્થદર્શનં શબ્દવિશેષસ્મૃતેર્હેતુઃ સા ચ તેન વ્યાપ્તા કારણં નિવર્તમાનં કાર્યં નિવર્તયતિ । ભવતુ નામ-એવમ્ તતઃ કો દોષ ઇત્યાહ-અનનુસ્મરન્ ન યોજયતિ । અત્રાપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) પહેલા કોઈએ આપણને સંકેત કર્યો હોય, કે આવા આકારનો હોય તેને 'ઘડો' કહેવો અથવા 'ઘડા' માટે 'ઘટ' શબ્દની પ્રવૃત્તિ થયેલી જોવાથી સંકેતગ્રહણ થયું હોય... અને

(૨) સંકેત પછી, તે પદાર્થનું આપણને દર્શન થાય.

(૩) દર્શન પછી, સંકેતકાળ વખતે સંકેતિત કરાયેલ શબ્દની સ્મૃતિ થાય.

જેમ અગ્નિ-ધૂમના સંબંધને જાણનાર વ્યક્તિને, અગ્નિ જોઈને ધૂમની અથવા ધૂમ જોઈને અગ્નિની સ્મૃતિ થાય છે, તેમ સંકેતકાળ વખતે પદાર્થ અને શબ્દના સંબંધને જાણનાર વ્યક્તિને, આવા આકારવાળા પદાર્થ વિશે ઘટશબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે - એમ પદાર્થને જોઈને ઘટશબ્દની સ્મૃતિ થાય છે - આમ, (૧) સંકેત ગ્રહણ, (૨) દર્શન, અને (૩) શબ્દનું જોડાણ... એવો ક્રમ છે, પરંતુ સવિકલ્પપ્રત્યક્ષવાદીમતે તો દર્શન થતું જ ન હોવાથી સ્મૃતિ નહીં થાય.

પ્રશ્ન : કેમ નહીં થાય ?

ઉત્તર : કારણ કે "શબ્દરૂપ વિશેષણને સાપેક્ષ રહીને જ પદાર્થો, વિજ્ઞાન દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે" - એ નિયમ પ્રમાણે તો શબ્દસહિત જ અર્થનું દર્શન સંભવિત છે, પણ પ્રસ્તુત દર્શન વખતે તો, હજુ શબ્દનું સ્મરણ જ નથી થયું... ફલતઃ શબ્દરહિત તે અર્થનું દર્શન જ નહીં થાય.

આ રીતે તો (૧) પદાર્થનું દર્શન જ નહીં થાય, અને (૨) દર્શન નહીં થાય, તો શબ્દનું સ્મરણ પણ નહીં થાય, કારણ કે પદાર્થને જોયા પછી જ પદાર્થના વાચક શબ્દની સ્મૃતિ થાય છે. (૩) સ્મરણ નહીં થાય, તો શબ્દનું જોડાણ પણ નહીં થાય, કારણ કે સ્મૃતિ થયા પછી જ તે શબ્દનું તે પદાર્થમાં જોડાણ થાય છે, (૪) શબ્દનું જોડાણ નહીં થાય, તો તે પદાર્થનું જ્ઞાન જ નહીં થાય, કારણ કે

૧. 'અપશ્યન્ ન' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'અપશ્યન્ ન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'કરણ' ઇતિ ક-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'કારણં વિવર્તમાનં' ઇતિ પાઠઃ ।

યોજયતિ, અયોજયન્ ન પ્રત્યેતિ, इत्यायातमाध्यमशेषस्य जगतः । (७) अभिपतन्ने-
वार्थः प्रबोधयत्यान्तरं संस्कारम्, तेन स्मृतिः, नार्थदर्शनादिति चेत्, न, तत्सम्बन्धस्या-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
શબ્દવિશેષાનુસ્મરણં સ્મૃતિયોજનાયાઃ કારણમ્, તદભાવાત્ કાર્યાભાવઃ । અત્રાપિ કો દોષઃ ?
ઇતિ ચેત્, આહ-અયોજયન્ ન પ્રત્યેતિ । યોજનં હ્યર્થપ્રતીતેઃ કારણમિત્યત્રાપિ કારણાનુપલબ્ધિ-
રેવ ઇતિ તસ્માદાયાતમાધ્યમશેષસ્ય જગતઃ । ન ચેષ્યતે, તસ્માન્નેન્દ્રિયજ્ઞાને શબ્દકલ્પના
સમ્ભવતીતિ । અથાપિ સ્યાન્નાર્થદર્શનાત્ સ્મૃતિઃ । કિં તર્હિ ? યોગ્યદેશાવસ્થિતાદેવાર્થાત્
સ્મૃતિરિત્યાહ-અભિપતન્નેવેત્યાદિ । અભિપતન્-અભિમુખીભવન્ । કોઽસાવિત્યાહ-અર્થઃ-
રૂપાદિકો વિષયઃ । કિં કરોતિ ? પ્રબોધયતિ-કાર્યનિર્વર્તનં પ્રત્યનુકૂલયતિ । કં પ્રબોધયતિ
? આન્તરં સંસ્કારં-શબ્દસ્મૃતિવાસનાખ્યં તેન-અર્થાભિપાતમાત્રેણ સા સ્મૃતિઃ । તેન વા કારણેન
સ્મૃતિઃ, નાર્થદર્શનાત્ । ઇતિ ચેત્, તથા ચ નાધ્યં જગતઃ, વિકલ્પકત્વં ચેન્દ્રિયજ્ઞાનસ્યો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સવિકલ્પમતે તો શબ્દસહિત જ પદાર્થનું જ્ઞાન સંભવિત છે, (પ) આમ, જો પદાર્થનું જ્ઞાન નહીં થાય,
તો - કોઈના દ્વારા કોઈપણ પદાર્થનું જ્ઞાન ન થવાથી - સંપૂર્ણ જગત અંધ બની જશે !

તેથી વર્તમાનકાલીન રૂપાદિસ્રાહક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ જ માનવું જોઈએ.

❖ અર્થાભિમુખતા પણ શબ્દસ્મારક ન બને ❖

(૭) સવિકલ્પવાદી : પદાર્થનાં દર્શનથી સ્મૃતિ થાય - એવું નથી, પણ યોગ્ય દેશમાં રહેલ
પદાર્થથી સ્મૃતિ થાય છે, અર્થાત્ શબ્દસ્મૃતિ માટે પદાર્થનું દર્શન જરૂરી નથી, પણ પદાર્થનું યોગ્યદેશમાં
અવસ્થાન જરૂરી છે. તે આ રીતે -

અભિમુખ રહેલ રૂપાદિ પદાર્થ, તે આંતરિક સંસ્કારનો પ્રબોધ કરે છે, અર્થાત્ તે પદાર્થ, જેનાથી
શબ્દસ્મૃતિ થાય, તેવા વાસનારૂપ સંસ્કારને જગાડે છે અને તે સંસ્કાર જાગૃત થવાથી - શબ્દનું સ્મરણ
થતાં - પદાર્થનું સશબ્દક વિકલ્પજ્ઞાન થશે.

આ રીતે, અર્થના અભિમુખભાવથી જ શબ્દસ્મૃતિ થવાથી, તમે જે દોષ આપ્યો હતો કે, “શબ્દનું
સ્મરણ નહીં થાય તો જોડાણ પણ નહીં થાય... યાવત્ સંપૂર્ણ જગત અંધ બનશે” - તે દોષ નહીં
આવે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે શબ્દનું સ્મરણ શક્ય જ છે, માટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને સવિકલ્પ માનવામાં
કોઈ બાધ નથી.

નિર્વિકલ્પવાદી : તમે જે કહ્યું કે - “અભિમુખ થયેલ અર્થ, શબ્દસ્મૃતિના કારણરૂપ આંતરિક
સંસ્કારને જગાડે છે” - તે અયુક્ત છે, કારણ કે તે પદાર્થ શબ્દસ્મૃતિના કારણભૂત સંસ્કારને ત્યારે જ
જગાડી શકે, કે જ્યારે શબ્દ-અર્થ વચ્ચે કોઈ સ્વભાવિક સંબંધ હોય... નહીંતર સંબંધ વિના પદાર્થ,
શબ્દસ્મારક સંસ્કારને કેમ જગાડે ?



સ્વાભાવિકત્વાત્ સમયાદર્શનેઽભાવાત્, પુરુષેચ્છતઃ અર્થાનાં સ્વભાવાપરાવૃત્તેર્ન સમય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પપન્નમિતિ મન્યતે । અર્થાભિપાતસ્ય સ્મૃતિજનકત્વં નિરાકુર્વન્નાહ-ન, તત્સમ્બન્ધસ્યેત્યાદિ ।
યદેતદુક્તમ્-‘અભિપતન્નેવાર્થઃ પ્રબોધયત્યાન્તરં સંસ્કારમ્’ ઇતિ તન્ન । કુત ઇત્યાહ-તત્સમ્બન્ધસ્ય
તયોઃ-શબ્દાર્થયોઃ સમ્બન્ધસ્તત્સમ્બન્ધસ્તસ્ય અસ્વાભાવિકત્વાત્, પૌરુષેયત્વાદિત્યર્થઃ । કથ-
મવસેયમિત્યાહ-સમયાદર્શને સદ્ગ્રેતસ્યાગ્રહણે સતિ અભાવાત્, સ્મૃતિસંસ્કારપ્રબોધસ્ય, અર્થ-
પ્રતીતૈર્વેતિ વાક્યશેષઃ । એતદુક્તં ભવતિ-યયોઃ સ્વાભાવિકઃ સમ્બન્ધો ન તયોઃ સમયં પ્રતિ
કાચિદપેક્ષા, યથા ચક્ષુ-રૂપયોઃ, વિપર્યયસ્ત્વત્ર ઇતિ નાકૃતિમત્ત્વં સમ્બન્ધસ્યેતિ । તત્રૈતત્ સ્યાત્
સમયાદુત્તરકાલં સ્વાભાવિકઃ શબ્દાર્થસમ્બન્ધઃ, ન પૂર્વમ્, અતઃ કૃતસમયસ્યાભિપતન્નેવાર્થઃ
પ્રબોધયત્યાન્તરં સંસ્કારમિત્યાહ-પુરુષેચ્છતઃ સકાશાત્ અર્થાનાં સ્વભાવાપરાવૃત્તેઃ-પૂર્વસ્વભાવ-
પરિત્યાગેન વિશિષ્ટસ્વભાવાન્તરાનુત્પત્તેઃ કારણાત્ ન સમયકાલોત્પત્તિઃ, ન સમયકાલે સ્વાભા-
વિકત્વેન શબ્દાર્થસમ્બન્ધસ્ય પ્રાદુર્ભાવ ઇત્યર્થઃ । દોષાન્તરાભિધિત્સયાઽભ્યુપગમ્યાપિ સ્વભાવા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચે ❖.....❖

પરંતુ શબ્દ-અર્થ વચ્ચે, સ્વાભાવિક સંબંધ જ અઘટિત છે, કારણ કે પુરુષ દ્વારા સંકેત કરેલ
હોય, તો જ તે શબ્દ પદાર્થનો વાચક બને છે, સ્વાભાવિક રીતે નહીં. એટલે જ તો અસંકેતિત વ્યક્તિને,
શબ્દસ્મારક સંસ્કારનો પ્રબોધ કે અર્થપ્રતીતિ નથી થતી, બાકી જો સ્વાભાવિક સંબંધ જ હોત, તો
તેવા વ્યક્તિને પણ, સંસ્કારપ્રબોધ કે પદાર્થપ્રતીતિ થવી જોઈએ.

આશય એ છે કે, ચક્ષુ-રૂપની જેમ, જે બંને વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ હોય, ત્યાં તે બેનો સંબંધ
થવા માટે બીજા કોઈની અપેક્ષા ન રહે, પણ શબ્દ-અર્થના સંબંધ માટે સંકેતની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી
સિદ્ધ થાય છે કે, તે બંનેનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી.

સવિકલ્પવાદી : શબ્દ-અર્થ વચ્ચે, સંકેતકાળની પૂર્વે સ્વાભાવિક સંબંધ નથી, કારણ કે, ત્યારે
તો સંકેતની અપેક્ષા રહે છે, પણ સંકેતકાળ પછી તો બિલકુલ અપેક્ષા ન રહેવાથી, સ્વાભાવિક સંબંધ
માનવામાં કોઈ બાધ નથી અને તેથી જ તે પદાર્થ, સંકેતકાળ પછી જ સંકેતિત વ્યક્તિમાં આંતરિક
સંસ્કાર જગાડે છે.

નિર્વિકલ્પવાદી : - પુરુષની ઈચ્છાથી પદાર્થનો સ્વભાવ બદલાઈ જાય - એવું નથી, અર્થાત્
સંકેત પહેલાં - સ્વાભાવિક સંબંધ ન હોવાથી - પદાર્થ સંસ્કારઅપ્રબોધકસ્વભાવી/શબ્દ અર્થઅપ્રત્યાયક-
સ્વભાવી અને પુરુષે સંકેત કર્યો - એટલે સ્વાભાવિક સંબંધ આવી જવાથી - પદાર્થ સંસ્કારપ્રબોધક-
સ્વભાવી/શબ્દ અર્થપ્રત્યાયકસ્વભાવી બની જાય - એવું નથી, કારણ કે સંકેત કરે તેટલા માત્રથી પૂર્વ
સ્વભાવ છુટીને નવો સ્વભાવ પેદા થઈ જાય - એવું ન બને.

કાલોત્પત્તિઃ, સ્વભાવસ્ય પરાવૃત્તૌ ચ તસ્ય તાદાત્મ્યાત્ અન્યસ્યાસમયર્દશિનોઽપિ સ્યાત્ ।
(૮) ન હિ પ્રતિપુરુષમર્થાનામાત્મભેદઃ, નૈરાત્મ્યપ્રસજ્ઞાત્, આત્મસ્થિતેરભાવાત્, તસ્માદયમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
નતરપરાવૃત્તિમાહ-સ્વભાવસ્ય પરાવૃત્તૌ ચ સત્યાં અન્યસ્યાસમયર્દશિનોઽપિ સ્યાત્ સ્મૃતિ-
સંસ્કારપ્રબોધઃ, અર્થપ્રતીતિર્વેતિ શેષઃ । ન કેવલં સમયર્દશિનં ઇત્યપિશબ્દાર્થઃ । કસ્માદિ-
ત્યાહ-તસ્ય તાદાત્મ્યાત્ । સં સ્મૃતિસંસ્કારપ્રબોધકોઽર્થપ્રતીતિહેતુકો વા આત્મા-સ્વભાવો-
ઽસ્યેતિ તદાત્મા, તદાત્મનો ભાવસ્તાદાત્મ્યં બ્રાહ્મણાદેરાકૃતિગણત્વાત્ ષ્યજ્ । અથોચ્યતે સમય-
ર્દશિનં પ્રતિ સ્વભાવઃ, ન પુનરદૃષ્ટસમયં પ્રતિ, ઇત્યત આહ-ન હીત્યાદિ । ન હિ પુરુષં પુરુષં
પ્રતિ અર્થાનામાત્મભેદઃ-સ્વભાવભેદો ભવતિ । કુત ઇત્યાહ-નૈરાત્મ્યપ્રસજ્ઞાત્ । અયમભિપ્રાયઃ-
પુરુષેચ્છાનામાનન્ત્યાત્ તદનુવર્તિનશ્ચ યદ્યર્થાઃ સ્યુસ્તદા તેષાં નૈઃસ્વાભાવ્યમેવ સ્યાત્, એકસ્ય
❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી સંકેતકાળે, શબ્દ-અર્થના સ્વાભાવિક સંબંધનો પ્રાદુર્ભાવ અશક્ય છે... ફલતઃ સંકેતકાળે પછી પણ સ્વાભાવિક સંબંધ ન ઘટવાથી, પદાર્થથી સંસ્કારપ્રબોધ કે શબ્દથી પદાર્થપ્રતીતિ થઈ શકે નહીં.

વળી, જો સંકેતકાળે સ્વભાવની પરાવૃત્તિ થઈ જતી હોય, તો એક વ્યક્તિને સંકેત થતાં - શબ્દ-પદાર્થમાં સ્વાભાવિક સંબંધ આવી જવાથી - પદાર્થ સ્મૃતિસંસ્કારપ્રબોધકસ્વભાવી અને શબ્દ અર્થપ્રત્યાયકસ્વભાવી બની જશે અને એ સ્વભાવ એ પદાર્થનું સ્વરૂપ હોવાથી તો જે વ્યક્તિને સંકેત નથી થયો, તે વ્યક્તિને પણ, તે પદાર્થ સંસ્કારપ્રબોધક અને તે શબ્દ અર્થપ્રત્યાયક બનવા લાગશે ! જે કદી દેખાતું નથી.

(૮) સવિકલ્પવાદી : જે વ્યક્તિને સંકેત થાય છે, તે વ્યક્તિને આશ્રયીને જ, શબ્દ-અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ છે. અપ્રાપ્ત સંકેતવાળા વ્યક્તિને આશ્રયીને નહીં. તેથી અર્થ/શબ્દ દ્વારા, સંસ્કારપ્રબોધ અને અર્થપ્રતીતિ સંકેતિત વ્યક્તિને જ થશે. અસંકેતિત વ્યક્તિને નહીં.

નિર્વિકલ્પવાદી : એ રીતે, દરેક વ્યક્તિને આશ્રયીને, પદાર્થનો જો જુદો જુદો સ્વભાવ માનશો, તો તો વસ્તુ નિઃસ્વભાવ બનવાની આપત્તિ આવશે. આશય એ કે, પુરુષની ઈચ્છાઓ તો અનંતી છે, તેને અનુસારે જો પદાર્થનો સ્વભાવ માનવામાં આવે, તો પદાર્થના અનંત સ્વભાવ માનવા પડે,

❖ નાજિયેર દ્વીપવાસી વ્યક્તિને, ઘડે જોવા માત્રથી 'ઘટ' શબ્દની સ્મૃતિ થઈ જાય, કે 'ઘટ' શબ્દ સાંભળવા માત્રથી ઘડાનો બોધ થઈ જાય - એવું કદી દેખાતું નથી.

❖ એટલે કે, સંકેતિત વ્યક્તિને આશ્રયીને, પદાર્થ સંસ્કારપ્રબોધકસ્વભાવી - શબ્દ અર્થપ્રત્યાયક સ્વભાવી અને અસંકેતિત વ્યક્તિને આશ્રયીને, પદાર્થ સંસ્કારપ્રબોધકસ્વભાવી-શબ્દ અર્થપ્રત્યાયક સ્વભાવી છે.

૧. 'સમ્યગ્દર્શિન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ન સ્મૃતિઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'પુનરદૃષ્ટઃ' ઇતિ ઙ-પાઠોઽશુઙ્ઠઃ ।
૪. 'અર્થાનાં સ્વભાવભેદઃ । આત્મભેદો ભવતિ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

શબ્દસંયોજનમેવાર્થં પश्यति, दर्शनादिति ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનેકસ્વભાવાભાવાત્ । સ્યાન્મતમ્-ભવતુ સામાયિકસ્વભાવસ્યાભાવઃ, અન્યોઽપિ તદ્વ્યતિરિક્તો વસ્તુસત્સ્વભાવોઽસ્યાસ્ત્યેવ, અતો નૈરાત્મ્યપ્રસજ્ઞો ન ભવિષ્યતીત્યાહ-આત્મસ્થિતેરભાવાદિતિ ।
 ઉપલ^{૧૦}બ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્ય તદ્વ્યતિરેકેણાન્યસ્ય સ્વભાવસ્યાનુપલમ્બાદિત્યભિપ્રાયઃ । અથવા નન્વેવં સતિ બહુતરસ્વભાવસિદ્ધિરેવ; તત્ કિમુચ્યતે નૈરાત્મ્યપ્રસજ્ઞાદિતિ ? આહ-આત્મસ્થિતેરભાવાત્ । પુરુષાણાં સ્વાભિપ્રાયવશેનૈકત્ર વિરુદ્ધસ્યાપિ સ્વભાવસ્યાભ્યુપગમસમ્ભવાત્, ન ચૈકસ્ય વિરુદ્ધા-નેકસ્વભાવો યુક્ત ઇતિ મન્યતે । તદેવં સ્મૃત્યસમ્ભવેન નિર્વિકલ્પતાં પ્રતિપાદ્યોપસંહરત્રાહ-તસ્માદિ-ત્યાદિ । યસ્માદેવમનન્તરોક્તેન પ્રકારેણ શબ્દવિશેષસ્મૃતિર્ન સમ્ભવતિ, તસ્માદયં-પ્રતિપત્તા અશબ્દ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ એક જ વસ્તુના અનંત સ્વભાવ સંભવિત જ ન હોવાથી, ફલતઃ તે વસ્તુનો સ્વભાવ જ સંગત નહીં થાય, અર્થાત્ તે વસ્તુ નિઃસ્વભાવ બનશે.

પૂર્વપક્ષ : સંસ્કારપ્રબોધક-અપ્રબોધક એવા જુદા જુદા સ્વભાવો ભલે વસ્તુના નહીં રહે, પણ વસ્તુસત્ત્વરૂપ સ્વભાવ તો રહેશે જ... એટલે નિઃસ્વભાવતા નહીં આવે...

ઉત્તરપક્ષ : સંસ્કારપ્રબોધક-અપ્રબોધક જુદા જુદા સ્વભાવો નહીં રહે એટલે તો પદાર્થનું દર્શન જ નહીં થાય (કારણ કે તેનું નામ સાથે જ દર્શન થાય અને નામની સ્મૃતિ દર્શન વિના ન થાય)... હવે સ્વભાવયુક્ત પદાર્થનું દર્શન ન થાય તો તેનો તેના વિના કોઈ સ્વભાવ (આત્મસ્થિતિ) જ ઉપલબ્ધ ન થવાથી, તેનો કયો સ્વભાવ માનશો ?

આત્મસ્થિતિનો અર્થ અન્ય રીતે -

પ્રશ્ન : એક જ પદાર્થ, સંકેતિત વ્યક્તિને આશ્રયીને, સંસ્કારપ્રબોધકસ્વભાવી અને અસંકેતિત વ્યક્તિને આશ્રયીને સંસ્કારઅપ્રબોધકસ્વભાવી - એમ અનેકસ્વભાવી માનીએ તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : વાંધો એ જ કે, એ રીતે પણ વસ્તુ નિઃસ્વભાવ બનશે, કારણ કે પુરુષોના પોત-પોતાના અભિપ્રાયવશે, એક જ વસ્તુમાં સંસ્કારપ્રબોધક-અપ્રબોધક બે વિરોધી સ્વભાવ માનવા પડે છે. પણ એક વસ્તુને વિરોધી અનેક સ્વભાવી માનવી બિલકુલ યોગ્ય નથી.

નિષ્કર્ષ : તેથી અર્થાભિમુખતા દ્વારા પણ, શબ્દસ્મૃતિ અસંભવિત છે... તેથી પૂર્વોક્ત રીતે સંપૂર્ણ જગત અંધ બનવાની આપત્તિ યથાવસ્થિત જ રહેશે. એટલે ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને સવિકલ્પક (શબ્દ-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

10. ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્ય તદ્વ્યતિરેકેણાન્યસ્ય સ્વભાવસ્યાનુપલમ્બાદિતિ । વિશિષ્ટવસ્ત્વન્તરેણ ન કશ્ચિદ્ ધર્મભૂતઃ સ્વભાવ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત ઉપલભ્યતે ઇતિ ॥

૧. 'ઉપલક્ષિતલક્ષણ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'બહુશઃ સ્વભાવ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'તસ્માદેવ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૧) કિञ્ચ વિકલ્પાત્મકત્વેઽસ્ય નિશ્ચયાત્મકમિદમિત્યનેકપ્રમાણવાદહાનિઃ, તેનૈવ વસ્તુનો નિશ્ચયાત્, નિત્યત્વાદૌ ભ્રાન્ત્યનુપપત્તેઃ ॥

(૧૦) અનેકધર્મકે વસ્તુન્યન્યતરધર્મનિશ્ચયાત્ તદન્યનિશ્ચયાય પ્રમાણાન્તર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સંયોજનમેવાર્થં પશ્યતિ । અવિદ્યમાનં શબ્દસંયોજનં યસ્યાર્થસ્યેતિ વિગ્રહઃ । કુત્તરિત્યાહ-દર્શનાત્ । અયમસ્યાર્થઃ-યસ્માદયં પ્રતિપત્તાઽર્થમુપલભતે તસ્માદશબ્દસંયોજનમેવાર્થં પશ્યતિ ઇતિ નિશ્ચીયતે ॥

કિञ્ચેત્યાદિ । કિञ્ચાયમપરો દોષઃ-વિકલ્પાત્મકત્વેઽસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય નિશ્ચયાત્મક-મિદમિતિ-એવં વિકલ્પાત્મકત્વેન હેતુના । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અનેકપ્રમાણવાદહાનિઃ-પ્રત્યક્ષાઽનુમાનાઽઽગમપ્રમાણવાદહાનિઃ । કુત્તરિત્યાહ-તેનૈવ-નિશ્ચયાત્મના પ્રત્યક્ષેણ વસ્તુનો નિશ્ચયાત્ કારણાત્ । યથોક્તનિશ્ચયેઽપિ કિમિત્યાહ-નિત્યત્વાદૌ ધર્મે ભ્રાન્ત્યનુપપત્તેઃ ઇતિ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-અનેકધર્મકે વસ્તુનિ નિત્યત્વાદિધર્માપેક્ષયા અન્યતરધર્મનિશ્ચયાદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સહિત જ) માનવું યોગ્ય નથી. તેથી દરેક વ્યક્તિ, શબ્દસંયોજન વિના જ પદાર્થને જુએ છે, અર્થાત્ શબ્દસંયોજન વિના જ ઈન્દ્રિયજ્ઞાન થાય છે, કારણ કે જો શબ્દસંયોજનની અપેક્ષા હોત, તો પૂર્વોક્ત રીતે અર્થદર્શન જ ન થાત. પણ થાય તો છે જ. ફલતઃ ઈન્દ્રિયજ્ઞાન નિર્વિકલ્પરૂપે જ સિદ્ધ થાય.

❖ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને સવિકલ્પ માનવામાં બે દોષ ❖

(૯) ઈન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષને, જો સવિકલ્પ માનવામાં આવે, તો તે નિશ્ચયાત્મક જ બનશે અને તેથી તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ વસ્તુનો યથાર્થ નિશ્ચય થઈ જતાં, (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) આગમ... વગેરે અનેક પ્રમાણ માનવાની જરૂર નહીં રહે, કારણ કે પ્રમાણ તે વસ્તુના નિશ્ચય માટે મનાય છે, અને નિશ્ચય જો એક જ પ્રમાણથી થઈ જતો હોય, તો બીજા પ્રમાણોની કલ્પના વ્યર્થ છે. ફલતઃ અનેક પ્રમાણવાદની હાનિ થશે.

વળી, સવિકલ્પરૂપે પ્રત્યક્ષ જો નિશ્ચયાત્મક જ હોય, તો તેના દ્વારા ગૃહીત વસ્તુનો સર્વાંશે નિશ્ચય થઈ જતાં, નિત્યત્વ વગેરે કોઈપણ ધર્મ અંગે બ્રાન્તિ જ નહીં થાય, બધા જ ધર્મોનું સીધું પ્રત્યક્ષ જ થઈ જશે, પણ તેવું તો દેખાતું નથી, કારણ કે નિત્યત્વ વગેરે ધર્મો અંગે બ્રાન્તિ તો થાય છે જ. અને એટલે જ તો નિત્યત્વાદિ અંગે, દર્શનકારોનો આટલો બધો વિખવાદ છે !

તેથી પ્રત્યક્ષને સવિકલ્પ માનવામાં (૧) અનેક પ્રમાણવાદહાનિ, અને (૨) બ્રાન્તિઅનુપપત્તિ રૂપ બે દોષો આવે. એટલે પ્રત્યક્ષને નિર્વિકલ્પ જ માનવું જોઈએ.

❖ સવિકલ્પમતે પ્રમાણાંતર સાફલ્યનું ચુક્તિશઃ નિરાકરણ ❖

(૧૦) સવિકલ્પવાદી : વસ્તુના અનેક ધર્મો છે, તેથી પ્રત્યક્ષ નિશ્ચયાત્મક હોવા છતાં, તેના

❖ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ માનવા માટે, બૌદ્ધ આટલી મહેનત એટલા માટે કરે છે, કારણ કે તેમ માનવાથી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને જ્ઞાન ભિન્નરૂપે સિદ્ધ થાય... ફલતઃ એક જ જ્ઞાન ઉભયાકાર ન બને - એવો ગૂઢ અભિપ્રાય છે.

સાફલ્યમિતિ ચેત્, ન, એકધર્મવિશિષ્ટસ્યાપિ નિશ્ચયે સર્વધર્મવત્તયા નિશ્ચયાત્, પ્રમાણાન્તરસ્ય નિશ્ચિતમેવ વિષયીકુર્વતઃ સ્મૃતિરૂપાનતિક્રમાત્, એકધર્મદ્વારેણાપિ તદ્વતો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
યથોદિતપ્રત્યક્ષેણ તદન્યનિશ્ચયાય-ધર્માન્તરનિશ્ચયાર્થ પ્રમાણાન્તરસાફલ્યમ્-અનુમાનાદિ-સાફલ્યમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નૈકેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-એકધર્મ-વિશિષ્ટસ્યાપિ, વસ્તુન ઇતિ પ્રક્રમઃ । નિશ્ચયે સતિ કિમિત્યાહ-સર્વે ચ તે ધર્માશ્ચ સર્વધર્માઃ, તેઽસ્ય વસ્તુનો વિદ્યન્ત ઇતિ સર્વધર્મવત્ તદ્વાવઃ સર્વધર્મવત્તા તયા નિશ્ચયાત્ । એવં ચ પ્રમાણેત્યાદિ । પ્રમાણાન્તરસ્ય-અનુમાનાદેર્નિશ્ચિતમેવ, 'ધર્માન્તરમ્' ઇતિ પ્રક્રમઃ । વિષયીકુર્વતઃ સતઃ સ્મૃતિરૂપાનતિક્રમાત્ । અનેકપ્રમાણવાદહાનિરિતિ વર્તતે, 'એકધર્મવિશિષ્ટસ્યાપિ નિશ્ચયે સર્વધર્મવત્તયા નિશ્ચયાત્' ઇતિ યદુક્તં તદુપદર્શયન્નાહ-એકધર્મેત્યાદિ । એકધર્મદ્વારેણાપિ તદ્વતઃ-ધર્મવતો વસ્તુનો નિશ્ચયાત્મના પ્રત્યક્ષેણ સવિકલ્પકેન વિષયીકરણે સતિ । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દ્વારા બધા જ ધર્મોનો નિશ્ચય નહીં થાય, પણ અમુક જ ધર્મોનો નિશ્ચય થશે... તેથી જે ધર્મોનો નિશ્ચય થશે, તે સિવાયના ધર્મોના નિશ્ચય માટે, બીજા પ્રમાણો સફળ જ છે, માટે અનેક પ્રમાણવાદની હાનિ નહીં થાય.

નિર્વિકલ્પવાદી : તમારું કથન યુક્ત નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ દ્વારા, જો એક ધર્મરૂપે પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થશે, તો સર્વધર્મરૂપે પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થશે જ, (કારણ કે વસ્તુ એક જ છે, તેનો નિશ્ચય થતાં સર્વધર્મોનો નિશ્ચય થઈ જ જાય...) ને તેથી તો બધા ધર્મો નિશ્ચિત જ થશે.

અને તો જેમ સ્મૃતિ, અનુભૂત (અનુભવ દ્વારા નિશ્ચિત) અર્થને જ વિષય કરતી હોવાથી, અપ્રમાણરૂપ છે, તેમ અનુમાન વગેરે પણ, પ્રત્યક્ષનિશ્ચિત ધર્મને જ વિષય કરતાં હોવાથી, સ્મૃતિ જેવા જ બનશે. ફલતઃ તેઓ પણ પ્રમાણરૂપ ન બનતાં, અનેક પ્રમાણવાદની હાનિ થશે જ.

સવિકલ્પવાદી : “એકધર્મરૂપે પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થયે, બધા જ ધર્મોરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ જાય” એવું તમે શી રીતે કહો છો ?

નિર્વિકલ્પવાદી : ધર્મો તે બધા જ ધર્મો પર ઉપકાર કરનારો છે, તેથી ધર્મો પર ઉપકાર કરનારી શક્તિઓ ધર્મોમાં રહેલી છે, અર્થાત્ તે શક્તિઓ ધર્મસ્વરૂપ=ધર્મોથી અભિન્ન જ છે. તેથી નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યક્ષ દ્વારા, જ્યારે એકધર્મરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થાય, ત્યારે તે વસ્તુથી અભિન્ન સકલ ધર્મોપકારક

❖ તે રીતે, જે ધર્મોનો નિશ્ચય નહીં થાય, તે ધર્મો વિશે બ્રાંતિ પણ સંગત થઈ જ શકશે, માટે બ્રાંતિ-અનુપપત્તિરૂપ દોષ પણ નહીં આવે.

❖ તે રીતે બધા જ ધર્મો નિશ્ચિત થવાથી બ્રાંતિ અસંગત જ રહેશે.

૧. 'દ્વારેણ તદ્વતો' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'યથોચિતપ્રત્યક્ષેણ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'કુર્વતઃ સ્મૃતિઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. અસ્મિન્નેવ પૃષ્ઠે । ૫. 'દર્શનાયાહ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

નિશ્ચયાત્મના પ્રત્યક્ષેણ વિષયીકરણે સકલધર્મોપકારકશક્ત્યભિન્નાત્મનો નિશ્ચયાત્ । ન હ્યન્ય એવાન્યોપકારકો નામ, તતો યદેવાસ્યૈકોપકારકત્વેન નિશ્ચયનં તદેવ તદન્યો-પકારકત્વેનાપિ । ન ચાસત્યુપકાર્યોપકારકભાવે તદ્વ્યવસ્થાઽતિપ્રસજ્જતો યુક્તા ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સકલાશ્ચ તે ધર્માશ્ચ તેષામુપકારિકાશ્ચ તાઃ શક્તયશ્ચેતિ વિગ્રહઃ, તાશ્ચોઽભિન્નશ્ચાસાવાત્મા ચેતિ સમાસસ્તસ્ય નિશ્ચયાત્ કારણાત્, સર્વધર્મવક્તયા નિશ્ચયઃ । એતત્સમર્થનાયૈવાહ-ન હી-ત્યાદિ । ન યસ્માદન્ય એવ, ધર્મી વસ્ત્વાત્મા ઇતિ પ્રક્રમઃ । અન્યોપકારકો નામ-ધર્માન્તરોપકારકો નામ । કિં તર્હિ ? સ એવ, ધર્મિણ એકત્વાદિતિ હૃદયમ્ । તતો યદેવાસ્ય-વસ્તુનો ધર્મિણ એકોપકારકત્વેન અન્યતરધર્મપેક્ષયા નિશ્ચયનં તદેવ અન્યોપકારકત્વેન-ધર્માન્તરોપકારકત્વેનાપિ નિશ્ચયનમ્, અન્યથા તદેકત્વહાનિરિતિ ગર્ભઃ । ન ચાસત્યુપકાર્યો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવી શક્તિઓનો પણ નિશ્ચય થાય અને શક્તિઓનો નિશ્ચય થતાં, તદુપકાર્ય ધર્મનો પણ નિશ્ચય થાય જ...

સવિકલ્પવાદી : જે ધર્મરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થયો, તે વસ્તુમાં તે જ ધર્મને ઉપકાર કરવાની શક્તિ છે, તેથી ઉપકારકશક્તિતયા તે જ ધર્મનો બોધ થશે, અન્ય ધર્મોનો નહીં.

નિર્વિકલ્પવાદી : તેવું નથી, કારણ કે ધર્મી તો માત્ર એક જ છે, માટે બીજા ધર્મો પર ઉપકાર કરનાર ધર્મી બીજો છે - એવું નથી, પણ જે વસ્તુમાં એક ધર્મ પર ઉપકાર કરવાની શક્તિ છે, તે વસ્તુમાં બીજા ધર્મો પર ઉપકાર કરવાની પણ શક્તિ છે જ.

તેથી વસ્તુનો, જ્યારે એકધર્મના ઉપકારકરૂપે નિશ્ચય થાય, ત્યારે તેનો બીજા ધર્મના ઉપકારકરૂપે પણ નિશ્ચય થાય જ... જો બીજા ધર્મના ઉપકારકરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય નહીં થાય, તો તે વસ્તુના નિશ્ચિતાંશ અને અનિશ્ચિતાંશ રૂપ બે વિભાગ પડી જવાથી, તેની એકરૂપતા જ નહીં રહે.

પ્રશ્ન : ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ માનીએ જ નહીં, તો તો ઉપકાર્યરૂપે સકળ ધર્મનો નિશ્ચય નહીં થાય ને ?

ઉત્તર : પણ, તેમ ન માનો, તો ધર્મ-ધર્મીની નિયત વ્યવસ્થા જ નહીં ઘટે, કારણ કે ઘડો, જેમ અનુપકાર્ય પણ ઘટત્વધર્મની અપેક્ષાએ સત્ છે, તેમ પટત્વધર્મની અપેક્ષાએ પણ સત્ બનશે, પછી ભલે ને તે અનુપકાર્ય હોય ! અને તેથી તો ઘડો પણ પટરૂપ બની જતાં, ઘટતત્વનો જ અભાવ થશે...

(આશય એ કે, ઘટત્વ, મૃત્વ વગેરે ઘડાના ધર્મો છે, પટત્વ વગેરે નથી, તેવું માનવાનું કોઈક કારણ હોવું જ જોઈએ. તે કારણ ધર્મોમાં રહેલ ઉપકારક શક્તિ જ છે... જો તેને માનો જ નહીં, તો પછી નિયામક ન રહેવાથી પટત્વાદિ પણ ઘટના ધર્મો બની જશે...)

નિષ્કર્ષ : માટે ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ તો માનવો જ પડશે, તેથી એકધર્મરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થતાં, તદ્ભિન્ન ઉપકારક શક્તિઓનો પણ નિશ્ચય થશે અને તે ઉપકારક શક્તિઓ ઉપકાર્યને સાપેક્ષ



(૧૧) ન ચોપકારિકાઃ શક્તયસ્તતો ભેદમનુભવન્તિ, અસત્યુપકારેઽસ્યેમાઃ શક્તય ઇતિ સમ્બન્ધાયોગાત્, આધારાધેયભાવસ્યાપિ તન્નિબન્ધનત્વાત્, અન્યથા કલ્પનામાત્રં સ્યાત્ । તથા ચ શક્તીનામનવસ્થા, તતઃ સ્વાત્મૈવાસ્યાશેષધર્મોપકારિકાઃ શક્તયઃ, તસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પકારકભાવે તદ્વ્યવસ્થા-વસ્તુનો ધર્મધર્મિવ્યવસ્થા અતિપ્રસન્નતઃ કારણાદ્ યુક્તા । અતિપ્રસન્નશ્ચ તદ્વદ્ ધર્માન્તરાદ્યપેક્ષયાઽપિ ધર્મ્યાદિભાવપ્રસન્નઃ, નિમિત્તાભાવાવિશેષાદિતિ ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ ઉપકારિકાઃ શક્તય ઉપકારસમ્બન્ધિન્યસ્તતઃ-ઉપકારકાદ્ ધર્મિણો ભેદમનુભવન્તિ । કુત્ત ઇત્યાહ-અસત્યુપકારે ઉપકારકસમ્બન્ધિનિ । અસ્ય-ઉપકારકસ્ય ધર્મિણ ઇમાઃ શક્તય ઇતિ-એવં સમ્બન્ધાયોગાત્ । અયોગશ્ચ નિમિત્તાભાવેન । આધારાધેયભાવઃ સમ્બન્ધો ભવિષ્યતીત્યાશઙ્કાપોહાયાહ-આધારાધેયભાવસ્યાપિ કુણ્ડબદરાદ્યુદાહરણાદિસિદ્ધસ્ય તન્નિબન્ધનત્વાત્-ઉપકારનિબન્ધનત્વાત્ । તથાહિ-પતનધર્મણાં બદરાણામપતનસ્વભાવાધાનેનોપકારકં કુણ્ડં બદરાણામિતિ ભાવનીયમ્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવાથી, ઉપકાર્યરૂપ સકળ ધર્મનો પણ નિશ્ચય થશે જ... ફલતઃ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ બધાનો નિશ્ચય થતાં બીજા પ્રમાણો વ્યર્થ થશે.

(૧૧) સવિકલ્પવાદી : વસ્તુમાં, બધા જ ધર્મોને ઉપકાર કરનારી શક્તિઓ છે - એનો અમે નિષેધ નથી કરતાં, પણ તે શક્તિઓ વસ્તુથી અભિન્ન માનવાની જરૂર નથી, અર્થાત્ તે શક્તિઓ વસ્તુથી ભિન્ન છે. ફલતઃ વસ્તુનો નિશ્ચય થતાં, તે બધી જ શક્તિઓનો નિશ્ચય નહીં થાય, તેથી સકળધર્મનિશ્ચયની આપત્તિ નહીં આવે..

નિર્વિકલ્પવાદી : જો શક્તિઓને, વસ્તુથી ભિન્ન માનવામાં આવે, તો શક્તિ અને વસ્તુ વચ્ચે કોઈ જ સંબંધ ન ઘટવાથી, “ઉપકારક વસ્તુની આ શક્તિઓ છે” - એમ બંનેનો સંબંધિતતા વ્યવહાર જ નહીં થઈ શકે.

સવિકલ્પવાદી : પણ વસ્તુ આધાર અને શક્તિ આધેય - એમ બંને વચ્ચે આધાર-આધેયભાવરૂપ સંબંધ માની લઈશું, માટે તાદૃશ વ્યવહારની અસંગતિ નહીં રહે.

નિર્વિકલ્પવાદી : આધાર-આધેયમાં પણ, જો ઉપકારક-ઉપકાર્યભાવ નહીં માનો, તો આધાર-આધેયભાવ પણ એક કલ્પનારૂપ જ બનશે, માટે આ રીતે ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ તો માનવો જ પડશે - બોર તો પતનસ્વભાવી છે, છતાં પણ તેમાં અપતનસ્વભાવનું આધાન કરી, કુંડ તે ઉપકારક બને છે, માટે કુંડ આધાર અને બોર આધેય બને... તે રીતે વસ્તુ જો ઉપકારક હોય, તો જ તે શક્તિનો આધાર બની શકે.

સવિકલ્પવાદી : તો વસ્તુ-શક્તિ વચ્ચે, ભલે ઉપકારક-ઉપકાર્યભાવ પણ માનો, પરંતુ બંનેના

સર્વધર્મોપકારકત્વેન નિશ્ચયે તદુપકાર્યા અપિ ધર્મા નિશ્ચિતા એવ, તન્નિશ્ચયનાન્તરીયક-
ત્વાદુપકારકનિશ્ચયસ્ય । ન હિ યે યદપેક્ષસ્થિતયસ્તે તદનિશ્ચયે તથા નિશ્ચીયન્તે સ્વસ્વામિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવમનભ્યુપગમે કલ્પનામાત્રં સ્યાદાધારાધેયભાવઃ । ન ચૈતદેવમિત્યુપકારસિદ્ધિઃ । તથા ચે-
ત્યાદિ । તથા ચૈવં ચોપકારસિદ્ધૌ સત્યાં શક્તીનામનવસ્થા-યકાભિઃ શક્તિભિઃ શક્તીનામુપ-
કરોતિ તા અપિ તતો ભિન્ના इति તત્રાપ્યયમેવ વૃત્તાન્ત इति અનવસ્થા તતઃ-તસ્માત્ સ્વાત્મૈવાસ્ય-
ઉપકારકસ્ય ધર્મિણઃ । અશોષધર્મોપકારિકાઃ શક્તય इति । યતશ્ચૈવમતઃ તસ્ય-ઉપકારકસ્ય
ધર્મિણઃ સર્વધર્મોપકારકત્વેન નિશ્ચયે સતિ । કિમિત્યાહ-તદુપકાર્યા અપિ-વિવક્ષિતો-
પકારકોપકાર્યા અપિ ધર્મા નિશ્ચિતા એવ । કુત इत्याહ-તન્નિશ્ચયનાન્તરીયકત્વાત્-ઉપકાર્ય-
ધર્મનિશ્ચયનાન્તરીયકત્વાત્ । ઉપકારકનિશ્ચયસ્ય તદપેક્ષમસ્યોપકારકત્વમિત્યર્થઃ । એતત્સ્પષ્ટ-
નાયૈવાહ-ન હીત્યાદિ । ન યસ્માદ્ યે ભાવા યદપેક્ષસ્થિતયઃ પ્રકૃત્યા તે-ભાવાસ્તદનિશ્ચયે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અભેદની સિદ્ધિ તો નહીં જ થાય ને ?

નિર્વિકલ્પવાદી : કેમ નહીં ? અવશ્ય થશે. તે આ રીતે - વસ્તુથી, તે શક્તિઓ (૧) ભિન્ન છે
કે (૨) અભિન્ન ? (૧) જો ભિન્ન માનવામાં આવે, તો વસ્તુ વડે, જે શક્તિ (ક) દ્વારા તે શક્તિઓ
પર ઉપકાર કરાય છે, તે શક્તિ પણ, જો વસ્તુથી ભિન્ન માનવામાં આવે, તો તેના પર પણ ઉપકાર
જરૂરી છે અને તેથી વસ્તુ વડે જે (ખ) શક્તિ દ્વારા તે બીજી (ક) શક્તિઓ પર ઉપકાર કરાય છે, તે
શક્તિ પર પણ ઉપકાર જરૂરી છે, તો તેના પર પણ જે (ગ) શક્તિથી ઉપકાર કરાશે, તે શક્તિ પર
પણ ઉપકાર જરૂરી છે... એમ અનવસ્થા થશે.

(૨) તેથી શક્તિ તો વસ્તુથી અભિન્ન જ માનવી પડશે, અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપ જ માનવી પડશે
અને તેથી તો વસ્તુનો નિશ્ચય થયે તદભિન્ન સર્વ શક્તિઓનો પણ નિશ્ચય થશે જ, અર્થાત્ સર્વધર્મના
ઉપકારકરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થશે જ.

આ રીતે વસ્તુનો જ્યારે સર્વધર્મના ઉપકારકરૂપે નિશ્ચય થશે, ત્યારે વસ્તુથી ઉપકાર્ય ધર્મનો
પણ નિશ્ચય થશે. કારણ કે ઉપકાર્ય એવા ધર્મનો નિશ્ચય થાય, તો જ “ધર્મો પર આ વસ્તુ ઉપકાર કરે
છે” - એમ ઉપકારકરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ શકે...

જે બે પદાર્થ સાપેક્ષ (=એક-બીજાની અપેક્ષા રાખતા) હોય, તે બે પદાર્થમાંથી એકનો નિશ્ચય ન
થયે, બીજાનો પણ નિશ્ચય ન થઈ શકે... દા.ત. સ્વત્વ અને સ્વામિત્વ બંને સાપેક્ષ છે... ધનની અપેક્ષાએ
ચૈત્ર સ્વામી છે અને ચૈત્રની અપેક્ષાએ ધન સ્વ છે ← અહીં (૧) સ્વત્વના નિશ્ચય વિના ‘આ આનો
સ્વામી છે’ એમ સ્વામીનો નિશ્ચય ન થઈ શકે, અને (૨) સ્વામીના નિશ્ચય વિના ‘માલિકનું આ ધન
છે’ એમ સ્વનો નિશ્ચય ન થઈ શકે... ફલતઃ બંનેની પ્રતીતિ થયે જ, સ્વ-સ્વામીની પ્રતીતિ થઈ શકે.



ત્વવદિતિ । એવમપિ સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષાનુપપત્તિરિતિ ॥

(૧૨) અત્રોચ્યતે-યદુક્તમ્-‘સવિકલ્પાવિકલ્પયોર્વિજ્ઞાનયોઃ સ્વભાવભેદેઽપિ પ્રતિ-
ભાસભેદેન યુગપદ્વૃત્તેઃ’^૧ ઇત્યાદિ, તદયુક્તમ્, એકવિષયયોઃ સવિકલ્પાવિકલ્પયો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અપેક્ષ્યાઽનિશ્ચયે તથા નિશ્ચીયન્તે-તદપેક્ષકત્વેન નિશ્ચીયન્તે નહિ । નિદર્શનમાહ-સ્વસ્વામિત્વ-
વત્ । સ્વં ચ સ્વામી ચ સ્વસ્વામિનૌ, તદ્વાવઃ સ્વસ્વામિત્વમ્, તદ્વત્ ‘સ્વમસ્ય, અસ્ય સ્વામી’
ઇતીતરેતરપ્રતિપત્તિનાન્તરીયકી સ્વસ્વામિપ્રતિપત્તિઃ । ઉપસંહરન્નાહ-એવમપિ-અનેકપ્રમાણવાદ-
હાનિતોઽપિ સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષાનુપપત્તિરિતિ ॥

એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે-યદુક્તમ્-‘સવિકલ્પાવિકલ્પયોર્વિજ્ઞાનયોઃ સ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ઉપકાર્ય-ઉપકારક સાપેક્ષ હોવાથી, ધર્મનો નિશ્ચય થયે જ, ઉપકારકરૂપ
ધર્મનો નિશ્ચય થશે... તેથી એક ધર્મ દ્વારા, ઉપકારકરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થયે, ઉપકાર્યરૂપે બધા જ
ધર્મોનો નિશ્ચય થશે ← આમ સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ સર્વાંશે નિશ્ચય થઈ જતાં - અનુમાનાદિ બીજા
પ્રમાણો વ્યર્થ થવાથી - અનેક પ્રમાણવાદની હાનિ થશે અને સર્વાંશે નિશ્ચય થતાં તો કોઈ પણ ધર્મ
અંગે બ્રાન્તિ જ નહીં થાય.

સારાંશ : આ પ્રમાણે, (૧) અનેક પ્રમાણવાદહાનિ, અને (૨) બ્રાન્તિઅનુપપત્તિ રૂપ બે દોષ
હોવાથી, પ્રત્યક્ષને સવિકલ્પ (નિશ્ચયાત્મક-સશબ્દક) માની શકાય નહીં, તેથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષને
નિર્વિકલ્પ જ માનવું જોઈએ... માટે અતીતાર્થવિષયક વિકલ્પજ્ઞાન અને વર્તમાનાર્થવિષયક
નિર્વિકલ્પજ્ઞાનની જેમ, એક જ અર્થને વિષય કરતાં બંને જ્ઞાનનો ભેદ પણ સિદ્ધ થશે જ... ફલતઃ
એક જ જ્ઞાનમાં સામાન્ય-વિશેષાકાર સિદ્ધ નહીં થાય.

[આ પ્રમાણે બૌદ્ધે, પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો... હવે ગ્રંથકારશ્રી, પહેલેથી માંડીને
એકેક વાતનું સચોટ યુક્તિઓથી નિરાકરણ કરશે... આ ઉત્તરપક્ષ ઘણો લાંબો ચાલશે, તેથી પૂર્વપક્ષની
દરેક વાતોની બરાબર ધારણા કરી લેવી, જેઓનું નિરાકરણ ક્રમશઃ આગળ થશે.]

❖ ❖ બૌદ્ધ પૂર્વપક્ષની મૂલતઃ સચોટ સમીક્ષા - ઉત્તરપક્ષ ❖ ❖

[પૃ. ૨૬૩-૪૭૬ સુધીનો ઉત્તરપક્ષ ...]

(૧૨) સ્યાદ્વાદી : તમે જે કહ્યું હતું કે - “સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ બંને જ્ઞાનનો, સ્વભાવભેદ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

11. ‘સ્વમસ્ય, અસ્ય સ્વામી’ ઇતીતરેતરપ્રતિપત્તિનાન્તરીયકી સ્વસ્વામિપ્રતિપત્તિરિતિ । સ્વમિતિ
ધ્વનિરસ્ય સ્વામિનોઽપેક્ષ્યા પ્રવર્તતે, સ્વામીતિ ચ ધ્વનિરસ્ય સ્વસ્યાપેક્ષ્યેતિ ભાવઃ ॥

૧. ૨૪૯-૨૫૦તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ । ૨. ‘સવિકલ્પકાવિકલ્પ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘અપેક્ષ્યાઽનિશ્ચયે’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે
પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ડ-પ્રતૌ તુ પાઠાભાવઃ । ૪. ૨૪૯-૨૫૦તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ । ૫. ‘કલ્પયોર્જ્ઞાન’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।
૬. એતદ્ વિવરણં પૂર્વમુદ્રિતેઽનુપયોગેન વિનષ્ટમ્, અત્ર J-K-N-T-પ્રતાનુસારેણ સ્થાપિતમ્ ।

યુગપદ્વૃત્ત્યસિદ્ધેઃ, તદવિકલ્પપૂર્વકત્વાત્ તદ્વિકલ્પસ્ય, અન્યથાઽસ્યાહેતુકત્વાપત્તિઃ, તથા ચ સદા સદસત્ત્વપ્રસન્નઃ । સોઽપિ તત્પૂર્વક એવેતિ ચેત્, કથમનયોર્યુગપદ્વૃત્તિઃ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદેઽપિ પ્રતિભાસભેદેન યુગપદ્વૃત્તેઃ' ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષે તદયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-એકવિષયયોઃ સવિકલ્પાવિકલ્પયોઃ । કિમિત્યાહ-યુગપદ્વૃત્ત્યસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તદવિકલ્પપૂર્વ-કત્વાત્-વિવક્ષિતૈકવિષયાવિકલ્પપૂર્વકત્વાત્ તદ્વિકલ્પસ્ય-સામાન્યેન વિવક્ષિતૈકવિષય-વિકલ્પસ્ય, અન્યથા-અતત્પૂર્વકત્વેઽસ્ય-વિકલ્પસ્ય અહેતુકત્વાપત્તિઃ, તદપરહેત્વયોગાત્ । તથા ચ સદા-સર્વકાલં સદસત્ત્વપ્રસન્નોઽધિકૃતવિકલ્પસ્ય, “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા હેતો-રન્યાનપેક્ષણાત્” ઇતિ વચનાત્ । સોઽપિ-અધિકૃતવિકલ્પઃ તત્પૂર્વક એવ-વિવક્ષિતૈકવિષયા-વિકલ્પપૂર્વક એવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમનયોઃ-અવિકલ્પવિકલ્પયોઃ યુગપદ્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવા છતાં પણ, જુદા જુદા રૂપે બંનેની એક સાથે જ પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, મૂઢ પ્રમાતા, તે બેની ઐક્યતાનો નિશ્ચય કરી બેસે છે” - તે બધું જ કથન અયુક્ત છે, કારણ કે સર્પરૂપ એક જ વિષયને અવલંબીને, એક કાળમાં તો એક જ જ્ઞાન થઈ શકે, તેથી એક જ વિષયને અવલંબી, સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પરૂપ બે જુદા જુદા જ્ઞાનો એકી સાથે પ્રવર્તી શકે નહીં.

❖ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પની સહવૃત્તિતાનું નિરાકરણ ❖

પ્રશ્ન : બંને જ્ઞાનો, એકી સાથે ન પ્રવર્તે - એવું માનવાનું કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન તે સવિકલ્પજ્ઞાનનું કારણ છે અને દરેક કાર્ય કારણપૂર્વક હોવાથી, સવિકલ્પજ્ઞાન પણ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનપૂર્વક જ થશે, અર્થાત્ પહેલા નિર્વિકલ્પજ્ઞાન, ત્યારબાદ સવિકલ્પજ્ઞાન... એમ પૂર્વાપરભાવ હોવાથી, બંનેની પ્રવૃત્તિ એકી સાથે થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન : સવિકલ્પજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પપૂર્વક ન માનતાં, નિર્વિકલ્પની સાથે જ તેની ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો - સવિકલ્પની પૂર્વે નિર્વિકલ્પરૂપ કારણ જ ન રહેવાથી - સવિકલ્પ નિર્હેતુક થવાની આપત્તિ આવશે અને તેથી તો તે વિકલ્પ, સદા (૧) સત્, કે (૨) અસત્ બનશે, કારણ કે કહ્યું છે કે -

“બીજા કોઈ હેતુની અપેક્ષા ન રહેવાથી, વસ્તુ (૧) કાં'તો આકાશની જેમ નિત્ય સત્ બનશે, કાં'તો (૨) ખપુષ્પની જેમ નિત્ય અસત્ બનશે.”

પૂર્વપક્ષ : અમે વિકલ્પને નિર્હેતુક નથી માનતા, પણ તેને એકજાતીય નિર્વિકલ્પપૂર્વક જ માનીએ છીએ, માટે ઉપરોક્ત દોષ નહીં આવે.

સ્યાદ્વાદી : જો વિકલ્પજ્ઞાનને, નિર્વિકલ્પપૂર્વક માનો, તો - નિર્વિકલ્પજ્ઞાન તે પૂર્વે જ થઈ જતાં - નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પની સહવૃત્તિતા શી રીતે સંગત થશે ?



પ્રબન્ધાપેક્ષયેતિ ચેત્, કથમાદ્યાવિકલ્પાદુભયજન્મ ? તત્તત્સ્વભાવત્વાદિતિ ચેત્, કથં કારણભેદો ભેદહેતુઃ ? યદિ ન, તતઃ કો દોષ ઇતિ ચેત્, પ્રધાનાદીનામનિષેધપ્રસન્નઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વૃત્તિઃ ? પ્રબન્ધાપેક્ષયા ઇતિ ચેત્ યુગપદ્વૃત્તિઃ, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમિત્યાદિ । કથં-કેન પ્રકારેણ આદ્યં ચ તત્ અવિકલ્પં ચેતિ વિગ્રહઃ તસ્માત્ ઉભયજન્મ-વિકલ્પાવિકલ્પજન્મ । તત્તદિત્યાદિ । તસ્ય-આદ્યાવિકલ્પસ્ય તત્સ્વભાવત્વાત્-વિકલ્પાવિકલ્પજનનસ્વભાવત્વા-દુભયજન્મ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં કારણભેદો ભેદહેતુઃ ? કાર્યાણામિતિ શેષઃ । નૈવ, તદભાવેઽપિ તદ્ભેદસિદ્ધેરિત્યભિપ્રાયઃ । યદિ ન કારણભેદો ભેદહેતુઃ તતઃ કો દોષઃ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-પ્રધાનાદીનામ્, 'આદિ'શબ્દાત્ પરમપુરુષગ્રહઃ । અનિષેધપ્રસન્નો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : બંનેની સહવૃત્તિતા, સમુદાયની અપેક્ષાએ સંગત થશે... અર્થાત્ પૂર્વક્ષણીય નિર્વિકલ્પ-જ્ઞાનથી, (૧) નિર્વિકલ્પ, (૨) સવિકલ્પ બંને જ્ઞાનની સાથે ઉત્પત્તિ થાય છે. ફલતઃ બંને જ્ઞાનની સહવૃત્તિતા સંગત જ રહેશે.

સ્યાદ્વાદી : એક વસ્તુથી તો માત્ર એક જ કાર્ય થઈ શકે, અનેક નહીં. તો પછી એક જ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનથી, નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પ બંને જ્ઞાન શી રીતે થઈ શકે ?

પૂર્વપક્ષ : નિર્વિકલ્પનો ઉભયજનનસ્વભાવ જ છે, તેથી તેના દ્વારા બંને જ્ઞાન થશે.

સ્યાદ્વાદી : તો પછી “કારણનો ભેદ જ કાર્યભેદમાં હેતુ છે” - એવું તમે શી રીતે કહી શકો ? કારણ કે પ્રસ્તુતમાં તો એક નિર્વિકલ્પ દ્વારા જ ઉભયની ઉત્પત્તિ માનીને, કારણભેદ વિના જ કાર્યભેદ સ્વીકાર્યો છે.

પૂર્વપક્ષ : “કારણભેદ હોય તો કાર્યભેદ થાય” - એ નિયમ ન માનીએ, તો એક જ નિર્વિકલ્પથી ઉભયની ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે, પછી તો દોષ નહીં આવે ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ એ નિયમ ન માનવામાં તો પ્રધાનાદિનો નિષેધ જ નહીં થઈ શકે. તે આ રીતે → સાંખ્ય વગેરે દર્શનકારો, એક ‘પ્રધાન’ તત્ત્વથી જ મહત્-અહંકાર વગેરે અનેક તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ માંને છે... આના ખંડન માટે, બૌદ્ધો એવી દલીલ કરે છે, કે “મહદાદિ જુદા-જુદા કાર્યો ત્યારે જ

❖ સાંખ્યોની માન્યતા આ પ્રમાણે છે -

એતેષાં યા સમાવસ્થા સા પ્રકૃતિઃ કિલોચ્યતે । પ્રધાનાવ્યક્તશબ્દાભ્યાં વાચ્યા નિત્યસ્વરૂપિકા ॥

તતઃ સંજાયતે બુદ્ધિર્મહાનિતિ યકોચ્યતે । અહંકારસ્તતોઽપિ સ્યાત્તસ્માત્ષોઢશકો ગણઃ ॥

સ્પર્શનં રસનં ઘ્રાણં ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ પન્ચમમ્ । પન્ચ બુદ્ધીન્દ્રિયાણ્યત્ર તથા કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

પાદૂપસ્થવચઃપાણિપાદાસ્થાનિ મનસ્તથા । અન્યાનિ પન્ચ રૂપાદિતન્માત્રાણીતિ ષોઢશ ॥

રૂપાત્તેજો રસાદાપો ગન્ધાદ્ભૂમિઃ સ્વરાત્રયઃ । સ્પર્શાદ્વાયુસ્તથૈવં ચ પન્ચભ્યો ભૂતપન્ચકમ્ ॥

(ષડ્દર્શનસમુચ્ચય-કારિકા ૩૬-૪૦)

૧. 'તત્સ્વભાવ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૧૩) તે તથાભાવજનકા ઇતિ ચેત્, તતઃ કો દોષ ઇતિ વાચ્યમ્ । નૈકસ્માદનેકજન્મ ઇતિ ચેત્, કથં ન ? । તત્તત્સ્વભાવત્વેન, સદ્વૈકાન્ત્યા તદયુક્તેરિતિ ચેત્, તદભાવે તદ્યુક્તિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દોષઃ । તે-પ્રધાનાદયઃ તથા^{૧૨}ભાવજનકાસ્તથાભાવેન-તત્તથાભવનલક્ષણેન જનકા મહદાદેઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તતઃ કો દોષ ઇતિ વાચ્યમ્ । નૈકસ્માદનેકજન્મ તત્તદ્ભાવેન દોષઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં ન એકસ્માદનેકજન્મ । તત્તત્સ્વભાવત્વેન તસ્ય-પ્રધાનાદેઃ તત્સ્વભાવત્વેન, તથાભાવતો^{૧૩}નેકજન્મસ્વભાવત્વેનેત્યર્થઃ ? સદ્વૈકાન્ત્યા હેતુભૂતયા તત્તદ્ભાવેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થઈ શકે છે, કે જ્યારે કારણો પણ જુદા-જુદા હોય, પણ પ્રધાનરૂપ માત્ર એક જ કારણ માનવામાં આવે તો મહદાદિ કાર્યોનો ભેદ અસંભવિત છે.”

પરંતુ બૌદ્ધ, હવે આવી દલીલ દ્વારા સાંખ્યોનું નિરાકરણ નહીં કરી શકે, કારણ કે તેની સામે સાંખ્યો પણ સચોટ તર્ક આપશે, કે -“જેમ તમે એક જ નિર્વિકલ્પથી, ઉભયની ઉત્પત્તિ માનો છો (=કારણભેદ ન હોવા છતાં કાર્યભેદ માનો છો), તેમ એક જ પ્રધાન તત્ત્વથી, મહદાદિની ઉત્પત્તિ પણ સંગત થઈ જશે - ” આનું નિરાકરણ તમે શી રીતે કરશો ?

(૧૩) બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પરૂપ કારણ તો કાર્યરૂપે પરિણમતું નથી, જ્યારે પ્રધાન વગેરે તો કાર્યરૂપે પરિણમીને જ જનક બને છે.

સ્યાદ્વાદી : કાર્યરૂપે પરિણમીને જનક બને, તેમાં દોષ શું ?

બૌદ્ધ : દોષ એ જ કે, તેવી રીતે એક જ તત્ત્વથી તદ્દતદ્ રૂપે થઈને અનેકનો જન્મ ન થઈ શકે, અર્થાત્ એક વસ્તુ અનેક કાર્યનું નિમિત્તકારણ બની શકે, પણ એક જ વસ્તુ અનેક કાર્યનું પરિણામી- (ઉપાદાન)કારણ ન બની શકે.

સ્યાદ્વાદી : જેમ નિર્વિકલ્પ ઉભયજનનસ્વભાવી છે, તેમ પ્રધાનાદિ પણ પરિણામરૂપે, મહદાદિ અનેકજનનસ્વભાવી છે, તો પછી તેના દ્વારા પણ કાર્યનો જન્મ કેમ ન થઈ શકે ?

બૌદ્ધ : કારણ કે પ્રધાન કાર્યરૂપે સંક્રમી જતો હોવાથી, પ્રધાનનો અનેકજનનસ્વભાવ ન ઘટી શકે... ભાવ એ કે, પ્રધાન જો મહદાદિરૂપે સંક્રમી જાય, તો તેનો સ્વભાવ મહદ્વરૂપ જ બની જશે. ફલતઃ બીજા કક્ષામાં તેનું પરિણમન સંભવિત ન બનવાથી, પરિણામવારૂપે અનેકજનનસ્વભાવતા નહીં ઘટે. જ્યારે નિર્વિકલ્પ તો પરિણમતો નથી, માટે તેમાં ઉભયજનનસ્વભાવ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

12. તત્તથાભવનલક્ષણેનેતિ । તસ્યૈવ-પ્રધાનાદેસ્તથાભવન-મહદાદિરૂપતયા પરિણમનં તદેવ લક્ષણં યસ્ય તથાભાવસ્ય સ તથા તેન ॥

૧. ‘ભવે જનકા’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।



રિત્યદ્ભુતમ્ । તતોઽસદ્ભાવાદનદ્ભુતમિતિ ચેત્, તત્તથાભાવતોઽભવદસદ્ ભવતીત્યદ્ભુતમેવેતિ પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

(૧૪) ન ચાનયોઃ સ્વભાવભેદ એવ, તત્ત્વત એકવિષયત્વાત્, વિકલ્પસ્યાપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદયુક્તેઃ-તત્તત્સ્વભાવત્વાયુક્તેર્નૈકસ્માદનેકજન્મ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તદભાવે-સઙ્ક્રાન્ત્યભાવે તદેકાન્તનિવૃત્ત્યા તદ્યુક્તિઃ-તત્તત્સ્વભાવત્વયુક્તિઃ ઇતિ અદ્ભુતમ્-આશ્ચર્યમેતત્ । તતઃ કારણાત્ અસદ્ભાવાત્-અસતો ભાવેન અનદ્ભુતમ્-અનાશ્ચર્યમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તત્તથાભાવતઃ તસ્ય-કારણસ્ય તથાભાવેન-કાર્યભાવેન અભવત્ એકસ્માદનેકમ્ અસદ્ ભવતિ તુચ્છતુચ્છપ્રતિપત્ત્યા ઇત્યદ્ભુતમેવેતિ પરિભાવ્યતામેતત્ । ન હ્યસત્ સદ્ ભવતિ, અતિપ્રસન્નાદિ-ત્યભિપ્રાયઃ ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ અનયોઃ, પ્રક્રમાત્ સવિકલ્પાવિકલ્પયોઃ પ્રસ્તુતજ્ઞાનયોઃ, સ્વભાવભેદ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : પ્રધાન વગેરેમાં સંક્રાંતિ હોવાથી તત્તત્સ્વભાવ-અનેકસ્વભાવત્વ ન હોઈ શકે અને નિર્વિકલ્પમાં સંક્રાંતિનો અભાવ હોવા છતાં તત્તત્સ્વભાવત્વ હોઈ શકે, આ તો તમે અદ્ભુત-આશ્ચર્યજનક વાત કહો છો.

બૌદ્ધ : ના. નિર્વિકલ્પરૂપ કારણમાંથી પૂર્વે અસત્ એવું સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ત્યાં તેનો સ્વભાવ માનવામાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી...

સ્યાદ્વાદી : કારણ કાર્યરૂપે પરિણમે ત્યાં એકમાંથી અનેક જન્મ ન થાય, પણ અસત્ની ઉત્પત્તિ થઈ શકે (તુચ્છ વસ્તુ અતુચ્છરૂપે થાય) એ માનવું એ અદ્ભુત જ છે... કારણ કે, અસત્ ક્યારેય સત્ બની શકે નહીં, નહીં તો શશશૃંગાદિ સત્ બની જશે ! (એટલે તમારી વાત આશ્ચર્યકારક જ છે.)

બૌદ્ધ : પણ અસત્કાર્યવાદમાં આશ્ચર્ય શું પામવાનું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! અસત્પદાર્થની પણ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો - તુચ્છ પણ અતુચ્છરૂપ બનવાથી - શશશૃંગાદિ પણ સત્ માનવાની આપત્તિ આવશે અને શશશૃંગ જેવી તુચ્છ વસ્તુ પણ સત્ બને - એ આશ્ચર્ય નથી તો બીજું શું છે ?

નિષ્કર્ષ : તેથી એક જ નિર્વિકલ્પથી, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ ઉભયની ઉત્પત્તિ માની, બંનેની સહવૃત્તિતાની સિદ્ધિ કરવી બિલકુલ સંભવિત નથી.

❖ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના એકાંત સ્વભાવભેદનું નિરાકરણ ❖

❖ (૧) વિષય ઐક્યતા (૨) સ્વભાવ ઐક્યતા ❖

(૧૪) સવિકલ્પજ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પજ્ઞાન બંને જ્ઞાનનો સ્વભાવ સાવ જ જુદો છે - એવું નથી,

૧. ભેદ એકાન્તેન ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

પારમ્પર્યેણ તદ્વસ્ત્વાલમ્બનત્વાત્ તદુત્થજ્ઞાનોપાદાનત્વાત્, તત્સ્વભાવાનુકારાતિરેકેણ તદુપાદાનત્વાયોગાત્ । ન ચ તદતીતમિત્યનાલમ્બનમ્, અવિકલ્પસ્યાલમ્બનત્વાત્ । ન ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવ એકાન્તેન । કુત્તરિત્યાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન એકવિષયત્વાત્ । કથમેતદેવમિત્યાહ-વિકલ્પસ્યાપિ પારમ્પર્યેણ તદ્વસ્ત્વાલમ્બનત્વાત્ । એતચ્ચ પરદર્શને વિકલ્પસ્ય ગૃહીત-ગ્રાહિત્વાભ્યુપગમેન, સ્વદર્શને ત્વગ્રહાવાયભાવેન ઇતિ સામાન્યેનૈવ તદ્વસ્ત્વાલમ્બનત્વમાહ । તદુત્થજ્ઞાનોપાદાનત્વાત્-વિવક્ષિતવિષયોત્થાવિકલ્પજ્ઞાનોપાદાનત્વાદ્ વિકલ્પસ્ય । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તત્સ્વભાવેત્યાદિ । તત્સ્વભાવાનુકારાતિરેકેણ-તદુત્થજ્ઞાનસ્વભાવાનુ-કારાતિરેકેણ, વિકલ્પસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, તદુપાદાનત્વાયોગાત્-તદુત્થજ્ઞાનોપાદાનત્વાયોગાદ્ વિકલ્પસ્ય । ન હિ અમૃત્સ્વભાવમુદકં મૃદુપાદાનમ્, અપિ તુ ઘટ એવ, તત્સ્વભાવાનુકારાદિતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ કે પરમાર્થથી તો બંનેનો વિષય એક જ છે અને તેથી અર્થગ્રહણપરિણામ (=બહિર્મુખપ્રતિભાસ) અંશની સામ્યતાએ, બંનેનો સ્વભાવ કથંચિદ્ એક પણ છે.

બૌદ્ધ : બંને એકવિષયક શી રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે વિકલ્પનું આલંબન પરંપરાએ નિર્વિકલ્પનો વિષયભૂત પદાર્થ જ છે. (આ વાત કોના મતે કઈ રીતે ઘટે ? તે જણાવે છે -) બૌદ્ધમતે વિકલ્પ ગૃહીતગ્રાહી છે - નિર્વિકલ્પગૃહીત વિષયને જ ગ્રહણ કરે છે અને જૈનમતે નિર્વિકલ્પ-અવગ્રહરૂપ છે અને વિકલ્પ - અપાયરૂપ છે (અને તે બંનેનો વિષય એક પણ છે જ.) એટલે બંને મતે, વિકલ્પમાં પરંપરાએ તદ્વસ્તુ-આલંબનત્વ છે, તેનું કારણ કહે છે - તદુત્થજ્ઞાનોપાદાનત્વાત્...

(આશય : તદ્વસ્ત્વાલંબનત્વનું કારણ બૌદ્ધમતે જુદું છે, જૈનમતે જુદું છે. છતાં તે બંનેને એક પદથી જણાવે છે -)

અર્થાત્ વિકલ્પનું ઉપાદાનકારણ - અર્થજન્યજ્ઞાન જ છે. (બૌદ્ધમતે અર્થગ્રાહક પૂર્વજ્ઞાન-નિર્વિકલ્પ અને જૈનમતે અર્થગ્રાહક અવગ્રહ...)

અને વળી, “કોઈપણ વસ્તુ, કોઈપણ કાર્યનું ત્યારે જ ઉપાદાન બની શકે, કે જ્યારે પોતાના સ્વભાવનું તે કાર્યમાં અનુકરણ થતું હોય... દા.ત. માટી તે ઘડાનું જ ઉપાદાન બને છે, પાણીનું નહીં, કારણ કે મૃત્સ્વભાવનું અનુસરણ માત્ર ઘટમાં જ થાય છે, પાણીમાં નહીં.”

એ નિયમ પ્રમાણે, નિર્વિકલ્પજ્ઞાન તે સવિકલ્પજ્ઞાનનું ત્યારે જ ઉપાદાન બની શકે, કે જ્યારે પોતાના સ્વભાવનું સવિકલ્પમાં અનુસરણ થતું હોય. ફલતઃ નિર્વિકલ્પનો સ્વભાવ જ સવિકલ્પમાં અનુસરતો હોવાથી, બંનેના સર્વથા સ્વભાવભેદની સાબિતી ન થઈ શકે.

૧. ‘ત્વગ્રહાવાયભાવેન’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



તદ્વાવકાલે તદ્વાવઃ, તદસદુદયાભ્યુપગમાત્ । ન ચૈવમપિ ન તદતીતતા, તદા તદસત્ત્વેન તદુપપત્તેઃ । ન ચ તદાકારતાદિના ભેદઃ, દ્વયોરપિ તદાકારતાઽસિદ્ધેઃ, તસ્ય પ્રતિભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દોષાન્તરપરિજિહીર્ષયાઽઽહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ તત્-વિષયવસ્તુ અતીતમિતિ કૃત્વા ક્ષણિકત્વેન અનાલમ્બનમ્, પ્રક્રમાદ વિકલ્પસ્ય, કિન્ત્વાલમ્બનમેવ । કુત્ત્વેન અવિકલ્પસ્યાલમ્બનત્વાત્, અતીતત્વેઽપીત્યભિપ્રાયઃ । ન ચ તદ્વાવકાલે-અવિકલ્પભાવકાલે તદ્વાવઃ-વિષયવસ્તુભાવઃ । કુત્ત્વેન તદસદુદયાભ્યુપગમાત્ તસ્મિન્-વિષયવસ્તુનિ અસત્યુ-દયાભ્યુપગમાત્, પ્રક્રમાદવિકલ્પસ્ય । ન ચૈવમપિ-તદસદુદયેઽપિ ન તદતીતતા-ન વિષય-વસ્ત્વતીતતા । કુત્ત્વેન તદા-અવિકલ્પોદયકાલે તદસત્ત્વેન-વિષયવસ્ત્વસત્ત્વેન તદુપપત્તેઃ-અતીતત્વોપપત્તેઃ । ન ચ તદાકારતાદિના-વિષયવસ્ત્વાકારતાદિના, 'આદિ'શબ્દાદાનન્તર્યાદિ-

❖.....❖ અનેકાન્તરશ્ચિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : વસ્તુથી નિર્વિકલ્પજ્ઞાન થાય અને તેનાથી સવિકલ્પજ્ઞાન થાય. 'કારણ પૂર્વક્ષણે અને કાર્ય ઉત્તરક્ષણે' - એ નિયમ પ્રમાણે : (૧) પ્રથમક્ષણે પદાર્થ, (૨) દ્વિતીયક્ષણે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન, અને (૩) તૃતીયક્ષણે સવિકલ્પજ્ઞાન..

હવે, આ ત્રણે ક્ષણિક હોવાથી, તૃતીયક્ષણે જ્યારે સવિકલ્પજ્ઞાન થાય, ત્યારે તો પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી, સવિકલ્પજ્ઞાનનું તો કોઈ આલંબન (વિષય) જ નહીં રહે... તો પછી 'બંનેનો વિષય એક હોવાથી, બંનેનો સ્વભાવ પણ કથંચિદ્ એક છે' - એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

સ્વાદ્વાદી : અરે ! આવો પક્ષપાત શા માટે કરો છો ? પદાર્થનું અસ્તિત્વ તો દ્વિતીયક્ષણગત નિર્વિકલ્પજ્ઞાન વખતે પણ નથી, કારણ કે પૂર્વક્ષણીય પદાર્થનો નાશ થાય, ત્યારે જ નિર્વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માની છે... છતાં પણ, જેમ તમે નિર્વિકલ્પને સાલંબન (સવિષયક) કહો છો, તેમ સવિકલ્પને પણ સાલંબન કેમ કહેતાં નથી ?

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પજ્ઞાન વસ્તુના કાળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વસ્તુનાશ પછી નહીં....

સ્વાદ્વાદી : ના, કારણ કે વિષયના અભાવમાં જ નિર્વિકલ્પની ઉત્પત્તિ તમે માનેલી છે અને એટલે ત્યારે વિષય અતીત નથી એમ તો ન જ કહી શકાય, કારણ કે વિષય ન હોવાથી તે અતીત જ છે.... (ફલતઃ વિષય અતીત હોવા છતાં, નિર્વિકલ્પની જેમ વિકલ્પ પણ સાલંબન-એકવસ્તુવિષયક સિદ્ધ થશે જ, એટલે બંનેનો સર્વથા સ્વભાવભેદ સિદ્ધ ન થાય..)

❖ ભેદસાધક તદાકારતાદિનું નિરાકરણ ❖

બૌદ્ધ : વિષયભૂત વસ્તુ પછી, નિર્વિકલ્પજ્ઞાન તો તરત જ થાય છે, જ્યારે સવિકલ્પજ્ઞાન તો પરંપર થાય છે. (વસ્તુ પછી નિર્વિકલ્પ, પછી સવિકલ્પ) તેથી તો બંનેનો ભેદ થશે જ ને ?

૧. અત્ર તુ 'તદાઽવિકલ્પોદયઃ' ઇતિ ક-પાઠસ્ય મુખ્યતા આદૃતા, પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'તદા-વિકલ્પોદયઃ' ઇતિ પાઠસ્ય મુખ્યત્વેનોલ્લેખઃ ।

નિયમાત્, બોધામૂર્તત્વરૂપતયા તત્તુલ્યાકારતાઽયોગાત્, સ્વાકારસ્ય તુ વિકલ્પેઽપિ
ભાવાત્, તસ્યાપિ તન્નિશ્ચયાત્મકત્વેન તદનુગુણત્વાત્ । ઇતિ વ્યવહારતઃ સ્વભાવભેદાભાવઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
ગ્રહઃ, ભેદઃ, સવિકલ્પાવિકલ્પયોરિતિ પ્રક્રમઃ । કુત ઇત્યાહ-દ્વયોરપિ અનયોઃ તદાકારતા-
ઽસિદ્ધેઃ-વિષયવસ્ત્વાકારતાઽસિદ્ધેઃ । તસ્ય-આકારસ્ય પ્રતિભાવનિયમાત્-ભાવં ભાવં પ્રતિ
નિયમાત્ । ન હ્યન્યભાવાકારોઽન્યભાવે ભવતિ, તદેકત્વપ્રસન્નાદિત્યર્થઃ । તત્તુલ્યાકારતૈવ તદાકાર-
તેત્યપ્યસદિત્યાવેદયન્નાહ-બોધેત્યાદિ । બોધામૂર્તત્વરૂપેણ હેતુનાઽવિકલ્પજ્ઞાનસ્ય તત્તુલ્યાકાર-
તાઽયોગાત્-વિષયવસ્તુતુલ્યાકારતાઽયોગાત્ । સ્વાકાર એવ તદાકારતેત્યપ્યયુક્તમિત્યાહ-
સ્વાકારસ્ય તુ વિકલ્પેઽપિ ભાવાત્ । ન હ્યવિકલ્પ એવ સ્વાકારઃ, અપિ તુ વિકલ્પેઽપિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્થાદ્વાદી : વસ્તુથી અનંતર હોય કે પરંપર... પણ તેટલા માત્રથી બંનેનો સ્વભાવ બદલાઈ
જાય એવું થોડી છે !

બૌદ્ધ : (૧) નિર્વિકલ્પમાં, વસ્તુનો સામાન્યાકાર આવે છે, જ્યારે (૨) વિકલ્પમાં તો વસ્તુનો
વિશેષાકાર આવે છે - આમ, આકારભેદ હોવાથી, બંનેનો સ્વભાવભેદ માનવો જ જોઈએ.

સ્થાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! જ્ઞાનમાં તો વસ્તુની આકારતા જ અસિદ્ધ છે, કારણ કે આકાર તો, તે
તે વસ્તુમાં જ નિયત છે, તે આકાર જ્ઞાનમાં શી રીતે આવી શકે ?

પ્રશ્ન : શું બીજાનો આકાર બીજામાં ન આવી શકે ?

ઉત્તર : બિલકુલ નહીં, કારણ કે જો પદાર્થનો આકાર જ્ઞાનમાં આવી જાય તો - બંનેનો આકાર
એક થઈ જવાથી - બંને એક થઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે, જે તમને કે અમને કોઈને ઈષ્ટ નથી.

બૌદ્ધ : અર્થનો આકાર ભલે જ્ઞાનમાં ન આવે ! પણ અર્થના જેવો આકાર તો આવી શકે ને ?

સ્થાદ્વાદી : ના, એ પણ નહીં, કારણ કે જ્ઞાન તો અમૂર્ત છે, તેમાં અર્થ જેવી મૂર્ત આકારતા
તો શી રીતે સંભવે ? તેથી બંને જ્ઞાનનો સ્વભાવભેદ, આકારભેદથી માની શકાય નહીં.

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પમાં અર્થાકાર નથી હોતો, પણ પોતાનો આકાર (સ્વાકાર) હોય છે, તે જ
તેમાં રહેલ તદાકારતા છે...

સ્થાદ્વાદી : સ્વાકાર તો વિકલ્પમાંય રહ્યો છે જ...

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પનો સ્વાકાર અર્થાનુસારી છે - એટલે તેમાં તદાકારતા છે.

સ્થાદ્વાદી : તે (અર્થાનુસારી સ્વાકાર) તો સવિકલ્પનો પણ છે જ, કારણ કે તે પણ અર્થનિશ્ચાયક
છે...

આ રીતે, વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંનેનો સ્વભાવ જુદો નથી, તેથી

❖ અર્થગ્રહણપરિણામરૂપ આકારતા તો શક્ય છે, પણ જ્ઞાનમાં વસ્તુનો આકાર આવે એવું તો સંભવિત જ નથી.

૧. 'કારતાસિદ્ધેઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૧૫) યચ્ચોક્તમ્-‘વિમૂઢઃ પ્રતિપત્તા તમપશ્યત્રૈક્યં વ્યવસ્યતિ, ન તુ તથા તત્’
 ઇત્યેતદપ્યયુક્તમ્, અનાલોચિતાભિધાનત્વાત્, વિચારાક્ષમત્વાત્ । તથાહિ-કઃ પુનરત્ર
 પ્રતિપત્તા યસ્ય તત્સ્વભાવભેદાદર્શનાદ્ વિમોહ એક્યવ્યવસાયો વા ? ન તાવદેક

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદનુગુણત્વં તદાકારતેત્યપિ સમાનમિત્યાવેદયન્નાહ-તસ્યાપીત્યાદિ । તસ્યાપિ-વિકલ્પસ્ય
 તન્નિશ્ચયાત્મકત્વેન-વિષયવસ્તુનિશ્ચયાત્મકત્વેન તદનુગુણત્વાત્-બોધાપેક્ષયા વિષયવસ્તુનુગુણ-
 ત્વાત્ ઇતિ-એવં વ્યવહારતઃ સ્વભાવભેદાભાવઃ । નિશ્ચયતસ્તુ પ્રતિવ્યક્ત્યયં વિદ્યત એવેતિ ॥

યચ્ચોક્તં^૧ પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-‘વિમૂઢઃ પ્રતિપત્તા તમપશ્યત્રૈક્યં વ્યવસ્યતિ, ન તુ તથા તત્’
 ઇત્યેતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-અનાલોચિતાભિધાનત્વાત્ । અનાલોચિતાભિધાનત્વં ચ
 વિચારાક્ષમત્વાત્ । વિચારાક્ષમત્વમુપદર્શયન્નાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ કઃ પુનરત્ર પ્રતિપત્તા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બંનેના સ્વભાવનો એકાંતે ભેદ માનવો ઉચિત નથી... હા, નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે બંનેનો
 સ્વભાવભેદ ઘટી શકશે, કારણ કે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો જુદા જુદા ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ વગેરે પણ -
 પોતપોતાનો વિષય જુદો જુદો હોવાથી - ભિન્ન-ભિન્ન છે, છતાં તેટલા માત્રથી તેમનામાં પ્રામાણ્ય-
 અપ્રામાણ્ય નથી મનાતું, તેમ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને ભિન્ન હોય તેટલા માત્રથી, “નિર્વિકલ્પ પ્રમાણ
 અને સવિકલ્પ અપ્રમાણ” એવો વ્યવહાર કરવો ઉચિત નથી.

નિષ્કર્ષઃ માટે સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંનેના સ્વભાવનો, વ્યવહારનયથી અભેદ અને નિશ્ચય-
 નયથી ભેદ - એમ ભેદાભેદ જ માનવો જોઈએ... એકાંત ભેદ કે અભેદમાં અસંગતિ અનિવાર્ય છે.

❖ પૂર્વપક્ષગત માન્યતાનું નિવારણ ❖

(૧૫) તમે જે કહ્યું હતું કે - “મૂઢ પ્રમાતા, તે બંને જ્ઞાનના સ્વભાવનો ભેદ નહીં દેખી, બંનેની
 ઐક્યતાનો નિશ્ચય કરી બેસે છે... પણ, ખરેખર તો તે બે જ્ઞાન એક છે જ નહીં...” - તે કથન પણ
 અયુક્ત છે, કારણ કે - વિચારસ્તરે પાર ન પામવાથી - તે કથન અનાલોચિત અભિધાનરૂપ છે,
 અર્થાત્ વિચાર્યા વિના જ બોલાયેલું છે. તે આ રીતે -

અહીં એવો કયો પ્રમાતા છે, કે જેને બંનેનો સ્વભાવભેદ ન દેખાવાથી, (૧) વ્યામોહ, કે (૨)
 ઐક્યતાનો નિશ્ચય થાય છે ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

13. નિશ્ચયતસ્તુ પ્રતિવ્યક્ત્યયં વિદ્યત એવેતિ । નિશ્ચયનયાભિપ્રાયેણ હિ ચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષાણામપિ
 અન્યાન્યાલમ્બનત્વેન ભેદો વિદ્યત એવેતિ ન વ્યક્તિભેદેન પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યલક્ષણો ભેદો નિર્વિકલ્પા-
 વિકલ્પયોર્જાનયોર્વ્યવહર્તુમુચિતઃ ॥

૧. ૨૫૦તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘ગુણત્વતદા’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. ‘વ્યક્તિ સ વિદ્યત’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ૨૫૦તમે
 પૃષ્ઠે । ૫. ‘વ્યક્ત્યાં વિદ્યત’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૬. પાઠસ્તુ ‘વક્ત્ર્યાં વિદ્યત’ ઇતિ ।

❖.....❖
 ઉભયદ્રષ્ટા, અનભ્યુપગમાત્ । ન ચ સવિકલ્પાવિકલ્પે વિજ્ઞાને એવ, તયોર્વિમોહાસિદ્ધેઃ,
 સ્વસંવેદનરૂપત્વેન સ્વસ્વભાવદર્શનાત્ । इत्थमपि विमोहे तदनुच्छेदापत्तिः, उपाया-
 भावात् । न चानयोरैक्यव्यवसायः, मिथो भेदाभ्युपगमात् स्वविषयनियतत्वेन तथा-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ભવતોઽભિપ્રેતો યસ્ય તત્સ્વભાવભેદાદર્શનાદ્ હેતોઃ વિમોહ એક્યવ્યવસાયો વા ? ન તાવદેક
 આત્મા, ઉભયોઃ-સવિકલ્પાવિકલ્પયોર્દ્રષ્ટા । કુત્તર ઇત્યાહ-અનભ્યુપગમાત્ એવંવિધૈકસ્ય । ન
 ચ સવિકલ્પાવિકલ્પે જ્ઞાને એવ પ્રતિપત્તુની । કુત્તર ઇત્યાહ-તયોઃ-સવિકલ્પાવિકલ્પ-
 જ્ઞાનયોર્વિમોહાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ સ્વસંવેદનરૂપત્વેન હેતુના । તાભ્યાં સ્વસ્વભાવદર્શનાદિતિ ।
 इत्थमपि-स्वस्वभावदर्शनेऽपि सति विमोहे तदनुच्छेदापत्तिः-मोहानुच्छेदापत्तिः । कृत इत्याह-
 उपायाभावात् । न हि स्वसंवेदनरूपे कदाचिदन्यथा भवत इत्युपायाभावः । न चेत्यादि । न
 च अनयोः-सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः ऐक्यव्यवसायः । कृत इत्याह-मिथः-परस्परं
 ❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ (૧) વ્યામોહ અસિદ્ધિ ❖

જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો પ્રમાતા (આત્મા) જ માન્યો નથી, કારણ કે તમે જ્ઞાનક્ષણનું જ અસ્તિત્વ
 માન્યું છે, એટલે તેવો આત્મા જ અનભ્યુગત છે... (કે જેને તેવો વ્યામોહ સંભવિત બને...)

પ્રશ્ન : સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બે જ્ઞાન જ એક પ્રકારના પ્રમાતા છે, અને તે બંનેને વ્યામોહ
 ઊભો થાય એવું ન બને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે તે બંને જ્ઞાન સ્વસંવેદનરૂપ હોવાથી, તેઓ દ્વારા પોતાનો સ્વભાવ તો
 દેખાઈ જ જાય... તેથી તેમને વ્યામોહ થવો સંભવિત જ નથી.

પ્રશ્ન : પોતપોતાનો સ્વભાવ ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ વ્યામોહ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! 'હું સવિકલ્પ છું' એવો ખ્યાલ આવ્યા પછી તો તેને વ્યામોહ શી રીતે થઈ
 શકે ? છતાં પણ માનશો, તો તો વ્યામોહનો કદી ઉચ્છેદ જ નહીં થાય, કારણ કે તેને દૂર કરવાનો તો
 કોઈ ઉપાય જ નથી.

પ્રશ્ન : કેમ નથી ?

ઉત્તર : કારણ કે તે જ્ઞાનનું, જે સ્વસંવેદનરૂપ સ્વરૂપ છે, તેમાં તો વ્યામોહ થાય છે અને તે
 સિવાય બીજું તો કોઈ એવું સ્વરૂપ જ નથી, કે જેનાથી વ્યામોહ દૂર થાય... તેથી જ્ઞાનને જ વ્યામોહ
 થાય છે - એવું પણ ન માની શકાય.

❖ (૨) ઐક્યતાનો નિશ્ચય અસંભવિત ❖

સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને જ્ઞાન જુદા-જુદા પ્રમાતાને થતાં હોવાથી, એવો કોઈ એક પ્રમાતા છે
 જ નહીં, કે જે બંનેની ઐક્યતાનો નિશ્ચય કરી લે, કારણ કે બંનેની ઐક્યતાના નિશ્ચય માટે બંનેનું
 જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે, જે એક પ્રમાતાને અસંભવિત છે.



પ્રતિભાસાનુપપત્તેઃ, એવમપિ તદભ્યુપગમેડતિપ્રસજ્ઞાત્ ॥

(૧૬) સ્યાદેતત્ એક્યવ્યવસાયસ્તદપરો વિકલ્પ એવ, વ્યવસાયસ્ય પરિચ્છેદાત્મ-
કત્વાત્ । સ કિંવિષય ઇતિ વાચ્યમ્ । તદુભયવિષય ઇતિ ચેત્, કથમતત્પ્રતિભાસી

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદાભ્યુપગમાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-¹⁴સ્વવિષયનિયતત્વેન હેતુના તથાપ્રતિભાસા-
નુપપત્તેઃ-એક્યપ્રતિભાસાનુપપત્તેઃ પ્રતિભાસશ્ચ વ્યવસાય ઇતિ । એવમપિ-તથાપ્રતિભાસાનુપપ-
ત્તાવપિ તદભ્યુપગમે-એક્યવ્યવસાયાભ્યુપગમેડતિપ્રસજ્ઞાત્-શશવિષાણાદિવ્યવસાયાપત્તેઃ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્ એક્યવ્યવસાયોડધિકૃતસ્તાભ્યાં-સવિકલ્પાવિકલ્પ-
વિજ્ઞાનાભ્યામપરઃ-અન્યો વિકલ્પ એવ । કુત ઇત્યાહ-વ્યવસાયસ્ય પરિચ્છેદાત્મકત્વાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, બંનેનાં ઐક્યનો વ્યવસાય પણ સંભવિત નથી, કારણ કે તમે બંને જ્ઞાનનો પરસ્પર ભેદ
માનો છો, અને તે બંને જ્ઞાન પોત-પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં જ નિયત છે, અર્થાત્ (૧)
નિર્વિકલ્પજ્ઞાન તે પરસ્પર અભિશ્રિત (=પૃથક-પૃથક), ક્ષણિક પરમાણુરૂપ સ્વલક્ષણને, અને (૨)
સવિકલ્પજ્ઞાન તે બુદ્ધિમાં ભાસતા સામાન્યાકારને જ ગ્રહણ કરવામાં પર્યવસિત છે... ફલતઃ “બીજું
જ્ઞાન મારાથી અભિન્ન છે” - એવો તેમનો વિષય જ ન હોવાથી, તેઓ દ્વારા ઐક્યતાનો પ્રતિભાસ
(વ્યવસાય-નિશ્ચય) ન જ થઈ શકે.

પ્રશ્ન : ઐક્યતાનો પ્રતિભાસ ન થવા છતાં પણ બંનેની ઐક્યતાનો નિશ્ચય માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો ઐક્યતાના નિશ્ચયની જેમ, શશશૃંગનો પણ નિશ્ચય માનવાની આપત્તિ આવશે,
પછી ભલે ને શશશૃંગનો પણ પ્રતિભાસ ન થતો હોય ! માટે પ્રતિભાસ વિના બંનેની ઐક્યતાનો
નિશ્ચય અસંભવિત છે.

(૧૬) પૂર્વપક્ષ : ‘ઐક્યતાનો નિશ્ચય’ એ પણ એક પ્રકારનો બોધ જ હોવાથી, અમે સવિકલ્પ-
નિર્વિકલ્પ બંનેથી જુદું, એક (ઐક્યતાવ્યવસાયક) વિકલ્પજ્ઞાન માનીશું, કે જેનાથી બંનેની ઐક્યતાનો
નિશ્ચય થતો હોય. (ઐક્ય વ્યવસાયને બંનેથી ભિન્ન વિકલ્પ માન્યો, તો તેનું અસ્તિત્વ માનવા માટે
પ્રમાણ શું છે ? તે કહે છે -) વ્યવસાયસ્ય પરિચ્છેદાત્મકત્વાત્... એટલે ઐક્યવ્યવસાય એ પરિચ્છેદ-
નિશ્ચયરૂપ છે, નિશ્ચય હંમેશા વિકલ્પમાં હોય છે, નિર્વિકલ્પમાં નહીં. તેથી તેને વિકલ્પ માન્યો છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

14. સ્વવિષયનિયતત્વેન હેતુનેતિ । નિર્વિકલ્પજ્ઞાનસ્ય હિ સૌગતાભ્યુપગમેન પરસ્પરવિનિર્લુઠિત-
ક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણાનિ ગોચરઃ । સવિકલ્પકજ્ઞાનસ્ય તુ બુદ્ધૌ પરિપ્લવમાનમૂર્તિસામાન્યં
વિષયઃ ॥

૧. ‘લક્ષણાભિગોચરઃ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

તદ્વિષયઃ ? તત્પ્રતિભાસિત્વે વા કથમૈક્યં વ્યવસ્યતિ ? ન ચાત્યન્તભિન્નયોસ્તથાવ્યવસાયે નિમિત્તમ્ । ભ્રાન્ત એવાયમિતિ ચેત્, તદન્યૈવંવિધભાવે કથં નેતરયોર્ભેદવ્યવસાયઃ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 એતદાશઙ્ક્યાહ-સ કિંવિષયો વિકલ્પ ઇતિ વાચ્યમ્ । તદુભયવિષયઃ-સવિકલ્પાવિકલ્પ-વિજ્ઞાનોભયવિષયઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમતત્પ્રતિભાસી-સવિકલ્પાવિકલ્પ-વિજ્ઞાનાપ્રતિભાસી સન્ તદ્વિષયઃ-સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનવિષયઃ ? તત્પ્રતિભાસિત્વે વા-સવિકલ્પાવિકલ્પવિજ્ઞાનપ્રતિભાસિત્વે વા સતિ કથમૈક્યં વ્યવસ્યતિ-પરિચ્છિનન્તિ ? તદ્ભેદવ્યવસાયરૂપત્વાદિત્યર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અત્યન્તભિન્નયોર્જાતિભેદેન, સવિકલ્પા-વિકલ્પવિજ્ઞાનયોરિતિ પ્રક્રમઃ, તથાવ્યવસાયે-એક્યેન વ્યવસાયે નિમિત્તં નીલપીતયોરિવ । ભ્રાન્ત એવાયમ્-અપરો વિકલ્પઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તદન્યેત્યાદિ । તસ્માત્-ભ્રાન્તાદન્યઃ-અભ્રાન્ત એવંવિધ ઉભયવિષયસ્તસ્ય ભાવે સતિ કથં ન ઇતરયોઃ-સવિકલ્પાવિકલ્પ-વિજ્ઞાનયોર્ભેદવ્યવસાયઃ તદન્યેન ? ન હ્યસ્મિન્ સત્યરૂપેઽસત્યસ્ય ભ્રાન્તેતિ હૃદયમ્ । વ્યવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : ઐક્યતાનિશ્ચાયક વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય શું છે ? તે તમારે કહેવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ : તે વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પરૂપ બંને જ્ઞાન બનશે.

સ્યાદ્વાદી : જો તે બંને જ્ઞાન વિષય બનશે, તો તે વિકલ્પ દ્વારા, તે બંને જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ (૧) થશે, કે (૨) નહીં ?

(૨) જો નહીં થાય, તો તે બંને જ્ઞાન, વિકલ્પનો વિષય શી રીતે બની શકે ? જે જ્ઞાન દ્વારા ઘટનો પ્રતિભાસ ન થતો હોય, તે જ્ઞાન ઘટવિષયક શી રીતે કહી શકાય ?

(૧) જો થશે, તો તેના દ્વારા - બંનેનો બોધ થતો હોવાથી - ઐક્યતાનો નિશ્ચય શી રીતે થાય ? કારણ કે તેના દ્વારા 'બે'નો પ્રતિભાસ થાય છે, તે પરથી એ જ સૂચિત થાય છે કે, બંનેનો ભેદ છે, નહીંતર 'બે'નો પ્રતિભાસ શી રીતે થાત ? વળી, જે બે વિજ્ઞાન સાવ જ જુદા છે, તે વિશે - એવું તો કોઈ સામ્યતાનું નિમિત્ત જ ન હોવાથી - ઐક્યતાનો નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે ? શું અત્યંત ભિન્ન એવા નીલ-પીતની ઐક્યતાનો નિશ્ચય થાય છે ?

પૂર્વપક્ષ : અરે ! તે વિકલ્પ તો બ્રાંત છે, માટે જ તો તેના દ્વારા, ભિન્ન પણ તે બેનો એકરૂપે બોધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ : જો આ વિકલ્પ બ્રાંત છે, તો બીજા અબ્રાંતજ્ઞાનથી તેના ભેદનો નિશ્ચય કેમ થતો નથી ? જ્યાં સુધી અબ્રાંતથી ભેદનો નિશ્ચય ન થાય, ત્યાં સુધી ઐક્યનિશ્ચયને બ્રાંત શી રીતે કહેવાય ?

પૂર્વપક્ષ : હા, તેવો અબ્રાંત નિશ્ચય (ભેદનો) થાય જ છે.

❖ મૂળ તો બૌદ્ધને બંનેના ભેદની જ સિદ્ધિ કરવી છે, પણ ગ્રંથકારશ્રી, બંને જ્ઞાનની ભિન્નતાનું નિરાકરણ કરી સામાન્ય-વિશેષાકાર રૂપ એક જ સંવેદનની સિદ્ધિ કરશે, કે જે સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુનું વ્યવસ્થાપક હોય.



વ્યવસાય એવેતિ ચેત્, ન, તંથાયુક્ત્યનુભવાભાવેન વાઙ્માત્રત્વાત્ । (૧૭) એતેન 'અન્યત્રા-
નયોર્યોગપદ્ધેઽપિ ભેદદર્શનાત્' ^{૧૩}ઇત્યાદિ પ્રત્યુક્તમ્, તત્ત્વતસ્તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સાય એવેતિ ચેત્, અન્યેનેતરયોરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્, તથાયુક્ત્ય-
નુભવાભાવેન હેતુના વાઙ્માત્રત્વાત્-અર્થશૂન્યત્વાદધિકૃતવચસઃ । યુક્ત્યભાવશ્ચેહ ^{૧૫}સ્વલક્ષણ-
સામાન્યલક્ષણયોરેકત્રાપ્રતિભાસનાત્, અનુભવસ્ય ચાસઙ્કીર્ણોભયગ્રાહિણોઽભાવાદિતિ । એતેનેત્યાદિ ।
એતેન-અનન્તરોદિતેન દૂષણજાતેન 'અન્યત્રાનયોર્યોગપદ્ધેઽપિ ભેદદર્શનાત્' ^{૧૬}ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષોક્તં
પ્રત્યુક્તં-નિરાકૃતમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ ^{૧૬}તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : આ પણ માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે, કારણ કે “બંનેના ભેદનો નિશ્ચય થાય છે” -
એ અંગે (૧) યુક્તિ, કે (૨) અનુભવ કશું ઘટતું નથી. તે આ રીતે - (૧) યુક્તિથી જોઈએ તો
સ્વલક્ષણ (જે નિર્વિકલ્પનો વિષય છે) અને સામાન્ય (જે સવિકલ્પનો વિષય છે) તે બંનેનો એક જ્ઞાનમાં
પ્રતિભાસ જ શક્ય નથી, કે જેથી તે બેનું જ્ઞાન કરી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના ભેદનો વ્યવસાય થઈ
શકે, અને (૨) બંનેનું ભિન્નપણે (અસંકીર્ણ) ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનનો કોઈને અનુભવ જ થતો નથી,
અનુભવ સંકીર્ણ ઉભયગ્રહણનો જ થાય છે.

ટૂંકમાં સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંનેની સહવૃત્તિતા માનવી, વ્યાપ્તિ દ્વારા ઐક્યતાનો નિશ્ચય થવો,
અત્રાંતજ્ઞાનથી ભેદવ્યવસાય... વગેરે બિલકુલ ઉચિત નથી.

❖ **ભિન્નજાતીય સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પની સહવૃત્તિતા અસંભવિત** ❖

(૧૭) ઉપરોક્ત દોષજાળ આવતો હોવાથી, બીજું તમે જે કહ્યું હતું, કે “બીજે ઠેકાણે, એક
સાથે પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ, બંને જ્ઞાનનો ભેદ દેખાય છે...” તે બધું કથન નિરાકૃત થાય છે, કારણ
કે ઉપરની જેમ અહીં પણ દૂષણ સમાન જ છે... તે આ રીતે - એક જ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનથી, (૧)
અતીતાર્થવિષયક વિકલ્પજ્ઞાન, અને (૨) વર્તમાનાર્થવિષયક નિર્વિકલ્પજ્ઞાન બંને તો શી રીતે થઈ
શકે ? કારણ કે જુદા જુદા કારણ હોય, તો જ જુદું-જુદું કાર્ય થઈ શકે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં તો કારણ
માત્ર એક જ છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

15. સ્વલક્ષણસામાન્યલક્ષણયોરેકત્રાપ્રતિભાસનાદિતિ । ન હિ યત્રૈવ સ્વલક્ષણં પ્રતિભાસતે તત્રૈવ
સામાન્યમ્, વિરોધાત્ । ન ચાપ્રતિભાસમાનયોર્ભેદવ્યવસાયઃ અતિપ્રસજ્ઞાત્ ॥

16. તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદિતિ । તુલ્યરૂપત્વાદ્ દૂષણસ્ય । તથાહિ-કથમેકસ્માદવિકલ્પક્ષણાદ-

૧. 'તથાહ્યુક્ત્યનુ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫૦તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'ભવસ્ય વા સઙ્કીર્ણો' ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ગ્રાહિણો ભાવાત્' ઇતિ પાઠઃ । ૫. ૨૫૦તમે પૃષ્ઠે । ૬. 'તથાઽઽહ કથમ્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૭. 'કલ્પક-
લક્ષણાં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૧૮) કિञ્ચ અનયોર્ભિન્નવિષયત્વેન તથાપિ જન્માયુક્તમ્, અન્યદર્શનસ્ય અન્ય-વિકલ્પાનિમિત્તત્વાત્, નિમિત્તત્વે ચાતિપ્રસજ્ઞાત્, નીલદર્શનાત્ અપિ પીતાદિવિકલ્પાપત્તેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિञ્ચેત્યાદિનાઽધ્યુચ્ચયમાહ-કિञ્ચ અનયોઃ-સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનયોરુદાહતયોઃ ભિન્ન-વિષયત્વેન હેતુના જાતિભેદતઃ તથાપિ, પ્રક્રમાત્ ક્રમેણાપિ, ^{૧૭}યથૈકજાતીયયોસ્તથાપિ જન્મા-યુક્તમ્-અઘટમાનકમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-અન્યદર્શનસ્ય-રૂપાદિદર્શનસ્ય અન્યવિકલ્પાનિમિત્ત-ત્વાત્-અતીતાદ્યર્થગતવિકલ્પાનિમિત્તત્વાત્ નિમિત્તત્વે ચાતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ-નીલદર્શનાદપિ સકાશાત્ પીતાદિવિકલ્પાપત્તેઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તદભાવપ્રસજ્ઞાત્-પીતાદ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ભિન્નજાતીયની તો ક્રમિકતયા પણ ઉત્પત્તિ અસંભવિત ❖

(૧૮) તમારા મતે અતીતાર્થવિષયક સવિકલ્પ અને વર્તમાનાર્થવિષયક નિર્વિકલ્પ - બંને જ્ઞાનનો વિષય ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી, બંનેની ક્રમિકતયા પણ ઉત્પત્તિ સંભવિત નથી, તો પછી સાથેની તો વાત જ ક્યાં ?

પ્રશ્ન : જેમ ઘટવિષયક નિર્વિકલ્પ પછી, તદ્વિષયક સવિકલ્પ થાય છે, તેમ વર્તમાનાર્થવિષયક નિર્વિકલ્પ પછી, અતીતાર્થવિષયક સવિકલ્પ કેમ ન થાય ?

ઉત્તર : કારણ કે આ તો વિજાતીય છે... આશય એ કે, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન તે, તે જ વિકલ્પનો ઉત્પાદક બને છે, કે જે સમાનવિષયક હોય... તેથી વર્તમાનાર્થવિષયક નિર્વિકલ્પથી, વર્તમાનાર્થ-વિષયક જ સવિકલ્પની ઉત્પત્તિ સંભવિત બને, અતીતાર્થવિષયક સવિકલ્પની નહીં.

પ્રશ્ન : નિર્વિકલ્પથી, ભિન્નવિષયક વિકલ્પની પણ ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, નીલદર્શનથી માત્ર નીલવિકલ્પ જ નહીં, પણ સાથે સાથે ભિન્નવિષયક પીતાદિવિકલ્પ પણ થવા લાગશે !

પ્રશ્ન : ભલે ને થાય, તેમાં વાંધો શું છે ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો પીત વગેરે બધા પદાર્થનો અભાવ થઈ જશે ! કારણ કે દરેક પદાર્થની

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તીતાર્થપ્રતિબદ્ધો વિકલ્પો વર્તમાનાર્થગોચરં ચ નિર્વિકલ્પકમિતિ યૌગપદ્યેન દ્વયં પ્રાદુર્ભવતિ ? કારણ-ભેદપૂર્વકત્વાત્ કાર્યભેદસ્ય ॥

૧૭. યથૈકજાતીયયોરિતિ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ-યથા નીલસ્વલક્ષણાવલોકનાનન્તરં તદ્વિષયો વિકલ્પઃ પ્રવર્તતે સજાતીયત્વાત્, એવં કથં નીલસ્વલક્ષણાવલોકનસમયાનન્તરમતીતાર્થપ્રતિબદ્ધો ભિન્નજાતીયો વિકલ્પઃ સ્યાત્ ? નનુ યદેવ નિર્વિકલ્પકગોચરસ્તત્રૈવ વિકલ્પો નાન્યત્રેતિ પ્રસજ્ઞાત્ ॥

૧. 'વાડતિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'વાડતિપ્રસજ્ઞાત્' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'જાતીયયોર્વિકલ્પઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

૪. 'ન તુ યદેવ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠઃ ।



તદભાવપ્રસજ્ઞાત્, નિશ્ચયબલાદ્ધિ તદ્ભાવસિદ્ધિઃ, સ ચેદન્યદર્શનાદપ્યન્યવિષયઃ, અપ્રામાણિકાઽન્યસત્તેતિ વિશ્વસ્ય નીલમાત્રતાપત્તિઃ । ભિન્નદર્શનવિષયાઃ પીતાદય ઇતિ ચેત્, ન, તેષામનિશ્ચયાત્મકત્વેન તથાતાઽનધિગતેઃ । ન ચ તન્નિશ્ચયાત્ તદધિગતિર્યુક્તા, તસ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવપ્રસજ્ઞાત્ । એતદેવ સ્પષ્ટયતિ નિશ્ચયેત્યાદિના । નિશ્ચયબલાદ્ યસ્માત્ તદ્ભાવસિદ્ધિઃ-પીતાદિ-ભાવસિદ્ધિઃ । સ ચેત્ નિશ્ચયઃ, અન્યદર્શનાદપ્યન્યવિષયો ભવતિ । અપ્રામાણિકાઽન્યસત્તા ઇહ તાવત્ પ્રક્રમાદન્યત્ પીતાદિ । તતશ્ચાપ્રામાણિકા પીતાદિસત્તા ઇતિ કૃત્વા વિશ્વસ્ય-સર્વસ્ય નીલમાત્રતાપત્તિઃ યાવત્ કિંચિત્ સત્ તત્ સર્વં નીલમિતિ । પીતાદિનિશ્ચયસ્તુ નીલદર્શનાદેવેતિ ન્યાયોપપત્તેઃ । ભિન્નદર્શનવિષયાઃ-પીતાદિદર્શનવિષયાઃ પીતાદયઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । તેષાં-દર્શનાનામનિશ્ચયાત્મકત્વેન હેતુના તથાતાઽનધિગતેઃ-પીતાદિરુપતયા ભિન્નતાઽનધિગતેઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ તન્નિશ્ચયાત્-પીતાદિનિશ્ચયાત્ તદધિ-ગતિઃ-દર્શનાનાં તથાભિન્નતાધિગતિઃ યુક્તા । કુત ઇત્યાહ-તસ્ય-સામાન્યેન નિશ્ચયસ્ય અન્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યવસ્થા નિશ્ચયના આધારે થાય છે, ઘટનિશ્ચય થાય, તો ખ્યાલ આવે છે કે, અહીં ઘડો પડ્યો છે... પણ હવે નીલદર્શનથી પીતવિકલ્પ-ઘટવિકલ્પ વગેરે પણ થવા માંડશે, તો તો પીતાદિવિકલ્પથી પીતની વ્યવસ્થા શક્ય જ નહીં બને, કારણ કે આવો પીતવિકલ્પ (=પીતનિશ્ચય) તો નીલને જોવાથી પણ થાય છે, તેથી કદાચ અહીં નીલ જ હશે - એવી આશંકા ઊભી રહેવાથી, પીતની સત્તા અપ્રામાણિક બનશે !

એ રીતે, ઘટની વ્યવસ્થા પણ અશક્ય બનશે, કારણ કે આવો ઘટનિશ્ચય તો નીલને જોવાથી પણ થાય છે, તેથી કદાચ અહીં નીલ જ હશે !... આમ, તો દરેક પદાર્થની સત્તા અપ્રમાણિક બનશે ! અને તેથી તો બધે નીલનું જ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં, સંપૂર્ણ વિશ્વ માત્ર 'નીલ' રૂપ જ માનવાની આપત્તિ આવશે !

પૂર્વપક્ષ : પૂર્વોક્ત રીતે, પીતવિકલ્પ ભલે કદાચ બીજા દર્શનથી પણ થતો હોય, પણ “પીતદર્શન-પીતનિર્વિકલ્પ” તો પીતને વિષય કરશે જ ને ? તો પછી પીતાદિની સત્તા અપ્રમાણિક શી રીતે બને ?

સ્વાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! પીતદર્શન-ઘટદર્શન વગેરે દર્શનો તો - નિર્વિકલ્પરૂપ હોવાથી - અનિશ્ચયાત્મક છે, તો પછી તે નીલદર્શનથી ભિન્ન છે એવો નિર્ણય જ નહીં થાય...

પૂર્વપક્ષ : પીતદર્શન પછી થતાં પીતવિકલ્પથી જ અધિગમ (બોધ) થઈ જશે, કે પૂર્વે પીતનું જ દર્શન થયું હતું.

સ્વાદ્વાદી : ધૂમ-અગ્નિ વચ્ચે પ્રતિબંધ (વ્યાપ્તિ) છે, માટે જ ધૂમ દ્વારા અગ્નિનો અધિગમ થાય છે, તેમ અહીં પણ પીતદર્શન અને પીતવિકલ્પ વચ્ચે વ્યાપ્તિ હોય, તો જ પીતવિકલ્પ દ્વારા

૧. 'માત્રત્વાપત્તિઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પીત્યાદિનિશ્ચયાત્ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

ન્યતોઽપિ ભાવેન તત્પ્રતિબન્ધાસિદ્ધે: । (૧૯) સ પારમ્પર્યેણ તદ્દર્શનસામર્થ્યોદ્ભૂત એવ, સદાઽતદ્દર્શિનોઽભાવાદિતિ ચેત્, ન, इत्थं सर्वत्रानाश्वासेनासमञ्जसत्वापत्ते:, સન્નિહિતાર્થ-દર્શનબલોત્પન્નનિશ્ચયાદપિ પારમ્પર્યેણાર્થાન્તરદર્શનશક્તિજત્વારેકાતઃ પ્રવૃત્ત્યાદ્યયોગાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તોઽપિ-દર્શનાન્તરાદપિ ભાવેન હેતુના તત્પ્રતિબન્ધાસિદ્ધે:-પીતાદિદર્શનભેદેન સહ પીતાદિ-નિશ્ચયસ્ય પ્રતિબન્ધાસિદ્ધે: સ:-પીતાદિનિશ્ચયઃ પારમ્પર્યેણ તદ્દર્શનસામર્થ્યોદ્ભૂત એવ-પીતાદિ-દર્શનસામર્થ્યોદ્ભૂત એવ । કુત્ इत्याह-सदाऽतददर्शिनः-પીતાદ્યદર્શિનઃ અભાવાત્ । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नैतदेवम् । इत्थम्-एवं सर्वत्रानाश्वासेन हेतुना । किमित्याह-असमञ्जसत्वापत्ते: । एनामेवाह-सन्निहितार्थदर्शनबलोत्पन्ननिश्चयादपि सकाशात् पार-म्पर्येणार्थान्तरदर्शनशक्तिजत्वावेकातः-आशङ्कतः कारणात् प्रवृत्त्याद्ययोगात् । ‘આદિ’શબ્દાત્ પ્રાપ્તિપરિગ્રહઃ ॥

एवं तावद् भिन्नविषययोः सविकल्पाविकल्पज्ञानयोर्यौगपद्यमसम्भव्येव निदर्श्य साम्प्रत-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પીતદર્શનનો અધિગમ શક્ય બને... પણ, પીતવિકલ્પ તો નીલદર્શનથી પણ થાય છે, તેથી, જેમ ઘડાને જોઈને રાસભનો નિશ્ચય અસંભવિત છે, તેમ પીતવિકલ્પથી (વ્યભિચારીકારણભૂતથી), પીતદર્શનનો અધિગમ પણ અસંભવિત છે.

(૧૯) પૂર્વપક્ષ : (૧) જેને ક્યારેક પીતદર્શન થયું હોય, તેને જ પીતવિકલ્પ થાય છે, બાકી (૨) જેને પીતનું દર્શન થયું જ નથી, તેને તો પીતવિકલ્પ થતો જ નથી - આમ, અન્વય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ છે કે, પરંપરાએ પણ પીતદર્શનનાં સામર્થ્યથી જ પીતવિકલ્પ થાય છે... માટે પીતાદિવિકલ્પથી પીતાદિદર્શનનો અને તેથી પીતપદાર્થનો અધિગમ શક્ય જ છે.

સ્યાદ્વાદી : એ રીતે તો કશે વિશ્વાસ જ ન રહેવાથી, બધી જ વ્યવસ્થા અસમંજસ થઈ જશે. તે આ રીતે - “જેમ નીલદર્શનજન્ય પીતવિકલ્પ, પરંપરાએ પીતદર્શનના સામર્થ્યથી થયો છે, તેમ સંનિહિત એવા પીતપદાર્થજન્ય પીતદર્શનથી થયેલ પીતવિકલ્પ પણ, બીજા જ કોઈ દર્શનનાં સામર્થ્યથી તો નહીં થયો હોય ને ?” - આવી આશંકા રહેવાથી, તે વ્યક્તિ મુંઝવાઈ જશે કે, પીતનો નિશ્ચય મને પીત જોવાથી થયો કે નીલ જોવાથી થયો... તેથી પીતની જરૂર હશે, તો પણ ક્રિકર્તવ્યમૂઢ બની, તેનાથી પીતપદાર્થ વિશે પ્રવૃત્તિ કે તેની પ્રાપ્તિ નહીં થાય... એટલે પીતવિકલ્પથી પીતદર્શનની સિદ્ધિ શક્ય જ નથી.

નિષ્કર્ષ : ફલતઃ પીતદર્શન જ અનિશ્ચિત હોવાથી, તેના દ્વારા પીતાદિની સત્તાનો નિર્ણય ન થઈ શકતા, પીતાદિની સત્તા અપ્રામાણિક જ રહેશે... તેથી ભિન્નજાતીયની ઉત્પત્તિ અઘટિત હોવાથી, વર્તમાનાર્થવિષયક નિર્વિકલ્પથી અતીતાર્થવિષયક સવિકલ્પની ઉત્પત્તિ ન માનવી જોઈએ... અને તેથી બંનેની ક્રમિકતા ઉત્પત્તિ અસંભવિત જ રહે.

સમાનવિષયયોઃ પુનરનયોર્ભાવસ્તથા ભવન્નપિ ન નો બાધાયૈ, અક્રમેણાપ્રવૃત્તેઃ । એવં ચ 'અતીતાદ્યર્થગતવિકલ્પેનાપીન્દ્રિયજ્ઞાનતો રૂપાદિગ્રહણસિદ્ધેઃ' ઇત્યાદિ, યાવદ્ 'ભિન્ન-જાતીયત્વાત્' ઇત્યેતદ્ વ્યુદસ્તમવસેયમ્, અક્રમપ્રવૃત્તાવતીતાદિવિકલ્પરૂપાદિગ્રહણયો-રસ્ય સાફલ્યોપપત્તેઃ, અન્યથા વાઙ્માત્રત્વાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિદમાહ--સમાનેત્યાદિ । સમાનવિષયોઃ પુનરનયોઃ--સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનયોર્ભાવઃ । તથા-હેતુફલભાવેન ભવન્નપિ અહિરહિરિત્યાદૌ ન નો બાધાયૈ--નાસ્માકં બાધાર્થમ્ । કુત ઇત્યાહ-અક્રમેત્યાદિ । અક્રમેણ અપ્રવૃત્તેઃ । અવગ્રહકલ્પાદવિકલ્પાદવાયકલ્પવિકલ્પભાવેન ક્રમેણ પ્રવૃત્તેરિત્યર્થઃ । એવં ચેત્યાદિ । એવં સતિ અતીતાદ્યર્થગતવિકલ્પેનાપિ પ્રમાત્રા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનતો રૂપાદિગ્રહણસિદ્ધેઃ ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષોક્તૈ યાવદ્ 'ભિન્નજાતીયત્વાત્' ઇત્યેતદ્ વ્યુદસ્તમ્-અપાકૃતમવસેયમ્ । કુત ઇત્યાહ-અક્રમપ્રવૃત્તૌ સત્યામતીતાદિવિકલ્પરૂપાદિગ્રહણયોરસ્ય-પૂર્વપક્ષોક્તસ્ય સાફલ્યોપપત્તેઃ । અન્યથા-અક્રમપ્રવૃત્તિમન્તરેણ વાઙ્માત્રત્વાત્ ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ બંને જ્ઞાનની ક્રમિકતા સ્થાલાદ માટે અબાધક ❖

“પહેલા કારણરૂપ નિર્વિકલ્પ થાય, પછી તેના જ વિષયને અવલંબીને કાર્યરૂપ સવિકલ્પ થાય” - આમ, ક્રમિકતયા બંનેની ઉત્પત્તિ માનીએ છીએ, તેમાં કોઈ બાધ જ નથી, કારણ કે તમે જેને નિર્વિકલ્પ કહો છો, તેને જ અમે ‘અવગ્રહ’ કહીએ છીએ અને જેને તમે સવિકલ્પ કહો છો, તેને જ અમે ‘અવાય’ કહીએ છીએ.

તથા, અવગ્રહ કારણરૂપ અને ઈલા કાર્યરૂપ હોવાથી, તેઓની ક્રમિકતયા જ ઉત્પત્તિ થાય છે અને એ રીતે નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પની પણ, ક્રમિકતયા જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, એક સાથે નહીં.

તેથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, “જે પ્રમાતાને (૧) વિકલ્પ કોઈ ભૂતકાલીન પદાર્થનો ચાલતો હોય, તે જ પ્રમાતાને, તે જ વખતે (૨) ઈન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ નિર્વિકલ્પસંવેદન દ્વારા રૂપાદિનું ગ્રહણ સિદ્ધ જ છે” - ત્યારથી માંડીને “તેથી બંને જ્ઞાન એક નથી, કારણ કે બંને ભિન્નજાતીય છે” ત્યાં સુધીનું બધું જ કથન નિરાકૃત જાણવું, કારણ કે, તમારું એ કથન ત્યારે જ સફળ થઈ શકે, કે જ્યારે અતીતાર્થવિષયક સવિકલ્પ અને વર્તમાનાર્થવિષયક નિર્વિકલ્પ - બંને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ એકી સાથે માનવામાં આવે, નહીંતર “અતીતાર્થ દષ્ટાને જ રૂપાદિનું ગ્રહણ થાય છે” - ઈત્યાદિ કથન તો માત્ર વચનવિલાસરૂપ જ બનશે.

ટૂંકમાં, ભિન્નજાતીય તે બંને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ એક સાથે માનીએ, તો જ તમારું કથન સફળ થશે... પરંતુ પૂર્વોક્ત રીતે, જ્યારે બે જ્ઞાનની સહવૃત્તિતા જ સંભવિત નથી, ત્યારે તમારું કથન શી

૧. પ્રેક્ષ્યાનિ ૨૫૦-૨૫૧-૨૫૨તમાનિ પૃષ્ઠાનિ । ૨. 'એવં ચેત્યાદિ' ઇત્યધિકો ડ-પાઠઃ । ૩. ૨૫૦-૨૫૧-૨૫૨તમાનિ પૃષ્ઠાનિ ।



(૨૦) આહ-યદ્યત્ર ક્રમઃ કથં ન સંલક્ષ્યત ઇતિ ? ઉચ્યતે-ઉત્પલપત્રશતવ્યતિ-ભેદવત્ કાલસૌક્ષ્મ્યાત્, છદ્વસ્થપ્રમાતુરનાભોગબહુલત્વાત્, અદૃષ્ટપ્રતિબન્ધાત્, વસ્તુનો-જ્નેકધર્મત્વાત્, યથાક્ષયોપશમમવબોધપ્રવૃત્તેઃ, તસ્ય ચ તત્તદ્દેતુભેદતો વૈચિત્ર્યાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આહ-યદ્યત્ર-સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનદ્વયે ક્રમઃ કથં ન સંલક્ષ્યત ઇતિ ? ઉચ્યતે-ઉત્પલપત્રશતવ્યતિભેદવત્ કાલસૌક્ષ્મ્યાત્ ન સંલક્ષ્યત ઇતિ । કિમેતદેવમિત્યાહ-છદ્વસ્થ-પ્રમાતુરનાભોગબહુલત્વાત્ । અનાભોગબહુલત્વં ચ અદૃષ્ટકર્મપ્રતિબન્ધાત્, તથા વસ્તુનઃ-પ્રમેયસ્ય અનેકધર્મકત્વાત્^{૧૮} તથા વિભ્રમાદિનિબન્ધનત્વેન યથાક્ષયોપશમં યસ્ય યથાક્ષયોપશમસ્તથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રીતે સફળ થાય ?

❖ બંને જ્ઞાનની ક્રમિકતાસિદ્ધિ ❖

(૨૦) બૌદ્ધ : જો નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પ બંને ક્રમિક જ થતાં હોય, તો બંનેનો ક્રમ જણાતો કેમ નથી ?

સ્યાદ્વાદી : જેમ એક ભાલાથી શીઘ્રતયા કમળની સો પાંદડી ભેદવામાં આવે, ત્યારે યદ્યપિ ક્રમિક જ બધી પાંદડીઓનો ભેદ થાય છે, પણ કાળની સૂક્ષ્મતાના કારણે તે ક્રમ જણાતો નથી, તેમ અહીં પણ સમજવું.

પ્રશ્ન : પણ, ક્યારેક તો ક્રમનું સંવેદન થવું જોઈએ ને ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! આપણે છદ્વસ્થ છીએ અને છદ્વસ્થ પ્રમાતા અનાભોગબહુલ હોય છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ ઉપયોગમાં અનિપુણ હોય છે, કારણ કે છદ્વસ્થ જીવોમાં જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મોનું આવરણ રહેલું છે... તેથી ક્રમ ન જણાય એ બરાબર જ છે.

પ્રશ્ન : જો વસ્તુનો બોધ થાય, તો તેના ક્રમનો પણ બોધ કેમ ન થાય ?

ઉત્તર : વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે, તેથી જ તો તે વસ્તુ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિને આશ્રયીને (૧) ક્યારેક વિભ્રમનું, તો (૨) ક્યારેક સંશયનું, (૩) ક્યારેક અનધ્યવસાયનું, તો (૪) ક્યારેક યથાર્થજ્ઞાનનું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

18. તથા વિભ્રમાદિનિબન્ધનત્વેનેતિ । વિભ્રમઃ-વિપર્યાસઃ । ‘આદિ’શબ્દાત્ સન્દેહોડનધ્ય-વસાયશ્ચ પરિગૃહ્યતે તત્તો વિભ્રમાદીનાં નિબન્ધન-કારણં તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તેન । અયમભિપ્રાયઃ-અનેકધર્મકં વસ્તુ

❖ ગ્રંથકારશ્રીએ, બંનેની સહવૃત્તિતાનું ખંડન કરી, ક્રમિકતા સિદ્ધ કરી, પરંતુ હજી પણ બૌદ્ધ, તેવું માનવા તૈયાર નથી અને કહે છે કે, બંને જો ક્રમિક જ હોત, તો બંનેનો અવશ્ય ક્રમ દેખાત, પણ નથી દેખાતો એથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, ક્રમ છે જ નહીં, અર્થાત્ સહવૃત્તિ છે - આવો પૂર્વપક્ષ કરશે અને ગ્રંથકારશ્રી બંનેની ક્રમિકતા સાબિત કરી બૌદ્ધનું સચોટ નિરાકરણ કરશે... આ ઉત્તરપક્ષ પણ વિસ્તૃત છે.

૧. ‘કાલસૂક્ષ્મતાત્ર’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ગૃહ્યતાં તત્તો’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૨૧) આહ-યદિ કાલસૌક્ષ્મ્યાદત્ર ક્રમાલક્ષણમેવં તર્હિ 'સરઃ' ઇત્યેવમાદિકયો-
ર્વર્ણયોરુચ્ચારણે નિતરાં કાલસૌક્ષ્મ્યમિત્યક્રમગ્રહણં સ્યાત્ । તથા ચ ક્રમાલક્ષણા-
ચ્છ્રુતિભેદો ન ભવેત્, યથા સરો રસ ઇતિ ઇતશ્ચ ન ભવેદ્ । યુગપદ્ ગોચરીભૂતવિષયે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઽવબોધપ્રવૃત્તેઃ; તસ્ય ચ-ક્ષયોપશમસ્ય તત્તદ્દેતુભેદતો દ્રવ્યાદિભેદેન વૈચિત્ર્યાત્ ક્રમો ન
સંલક્ષ્યત ઇતિ ॥

આહ-યદિ કાલસૌક્ષ્મ્યાદત્ર-અધિકૃતે સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનદ્વયે ક્રમાલક્ષણમ્, एवं
તર્હિ 'સરઃ' ઇત્યેવમાદિકયોર્વર્ણયોઃ, 'આદિ'શબ્દાદ્ રસાદિગ્રહઃ, ઉચ્ચારણે નિતરાં કાલ-
સૌક્ષ્મ્યમ્, અવ્યવધાનેનોચ્ચારણાત્ ઇત્યક્રમગ્રહણં સર્વવર્ણયોઃ સ્યાત્ । તથા ચેત્યાદિ । તથા
ચ સતિ ક્રમાલક્ષણાત્ કારણાત્ શ્રુતિભેદઃ-શ્રવણભેદો ન ભવેદ્ યથા સરો રસ ઇતિ દ્વિવર્ણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ બને છે.

એટલે વસ્તુનો બોધ તો ક્ષયોપશમના અનુસારે જ થાય છે અને તે ક્ષયોપશમ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-
કાળ-ભાવાદિ કારણોની વિચિત્રતાએ, અલગ અલગ પ્રકારનો છે. તેથી વસ્તુનો અમુક ધર્મરૂપે બોધ
થયા બાદ પણ, તેવા ક્ષયોપશમના અભાવે, ક્રમનો બોધ ન પણ થાય, પણ તેટલા માત્રથી ક્રમ નથી
જ - એવું ન કહી શકાય.

હવે બૌદ્ધ, બંને વચ્ચે ક્રમ છે જ નહીં (બંને સહવૃત્તિ જ છે) એવું સિદ્ધ કરવા, દાખલા-દલીલથી
પોતાનો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે.

❖ ક્રમિકતા નિરાકારક બૌદ્ધ-પૂર્વપક્ષ ❖

(૨૧) બૌદ્ધ : તમે કહ્યું હતું કે - “સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને ક્રમિક હોવાથી, બંનેની સહવૃત્તિતા
અઘટિત છે અને કાળની સૂક્ષ્મતાના કારણે તે ક્રમ જણાતો નથી” - તે બરાબર નથી, કારણ કે કાળની
સૂક્ષ્મતાના કારણે જો ક્રમ ન જણાતો હોય, તો તો ‘સર’ એવાં શબ્દના ઉચ્ચારણમાં બે વર્ણનું યુગપદ્
ગ્રહણ થશે.

પ્રશ્ન : પણ અહીં ક્યાં કાળની સૂક્ષ્મતા છે ?

ઉત્તર : અરે ! ‘સ’ પછી તરત જ ‘ર’નું ઉચ્ચારણ થતું હોવાથી, અહીં તો સુતરાં કાળની સૂક્ષ્મતા
છે અને કાળની સૂક્ષ્મતાથી તો અહીં પણ - નિર્વિકલ્પ/સવિકલ્પની જેમ - ક્રમ નહીં જણાય. આમ,
ક્રમ ન જણાવાથી ‘સ’ અને ‘ર’ બંને સાથે જ સંભળાવાથી ‘સર’ અને ‘રસ’ એ બે શબ્દનાં શ્રવણમાં
ભેદ નહીં પડે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તતસ્તદ્દેશાદ્યપેક્ષ્યા કસ્યચિત્ કથञ्चિદ્ વિભ્રમાદિનિબન્ધનં સમ્પદ્યતે ॥

૧. ‘ભેદો ભવેત્, યથા’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘કથં વિભ્રમાઽ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।



ન્દ્રિયવતોઽવિચ્છેદેન સર્વોપલબ્ધ્યૌ ક્રમપક્ષેઽપ્યક્રમસ્યૈવ દર્શનાત્ । સ હિ વંશાદિવાદયિતૂ રૂપં પશ્યતિ, તદૈવ તતઃ શબ્દં શૃણોતિ, નીલોત્પલાદિ ગન્ધં જિઘ્રતિ, કર્પૂરાદે રસ-માસ્વાદયતિ, આસનાદિસ્પર્શં સ્પૃશતિ, ચિન્તયતિ ચ કિञ્ચિત્, ઇતિ તત્ત્વતોઽસ્યાનવરતં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિષયઃ ઇતશ્ચ ન ભવેત્ શ્રુતિભેદઃ । કુત ઇત્યાહ-યુગપદિત્યાદિ । યુગપત્-એકદૈવ ગોચરી-ભૂતવિષયાણિ ચ તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ચેતિ વિગ્રહઃ, તાન્યસ્ય વિદ્યન્ત ઇતિ તદ્વાન્ તસ્ય અવિ-ચ્છેદેન-પ્રબન્ધવૃત્ત્યા સર્વેષામ્, પ્રક્રમાદ્ વિષયાણામુપલબ્ધિઃ સર્વોપલબ્ધિઃ અસ્યાં સર્વોપ-લબ્ધ્યૌ સત્યામ્ । કિમિત્યાહ-ક્રમપક્ષેઽપિ વિજ્ઞાનવિષયેઽક્રમસ્યૈવ દર્શનાત્ । એતદેવા-ક્રમદર્શનમાહ સ હીત્યાદિના । સ હિ-યુગપદગોચરીભૂતવિષયેન્દ્રિયવાન્ વંશાદિવાદયિતૂ રૂપં પશ્યતિ । તદૈવ તતઃ-વંશાદિવાદયિતુઃ સકાશાત્ શબ્દં શૃણોતિ, તથા નીલોત્પલાદિ ગન્ધં જિઘ્રતિ, તથા કર્પૂરાદે રસમાસ્વાદયતિ; એવમાસનાદિસ્પર્શં સ્પૃશતિ, ચિન્તયતિ ચ કિञ્ચિન્મનસા । ઇતિ-એવં તત્ત્વતોઽસ્ય-યુગપદગોચરીભૂતવિષયેન્દ્રિયવતઃ પ્રમાતુઃ । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પછી તો - “ ‘સર’માં પહેલાં ‘સ’ પછી ‘ર’ અને ‘રસ’માં પહેલા ‘ર’ પછી ‘સ’ ” એવો ક્રમિકતા જે શ્રવણભેદ થાય છે, તે અસંભવિત જ બનશે.

પ્રશ્ન : ‘સર’ બંને વર્ણ ક્રમિક હોય, તો બંનેનું યુગપદ્ શ્રવણ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : આ વાતને એક દૃષ્ટાંતથી સમજાએ - જે વ્યક્તિ પાસે, પોતાની દરેક ઇન્દ્રિયના વિષયભૂત પદાર્થ વિદ્યમાન છે, તે વ્યક્તિને, એકી સાથે દરેક ઇન્દ્રિયના વિષયભૂત-શબ્દાદિ બધા જ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય છે... યદપિ શબ્દ-રૂપાદિનો યુગપદ્ અનુભવ થાય છે, પણ તમે ક્રમિકવાદી છો, અર્થાત્ શબ્દ-રૂપાદિનાં વિજ્ઞાનની ક્રમિક ઉત્પત્તિ માનો છો - આમ શબ્દ-રૂપ વગેરેનું જ્ઞાન ક્રમિક હોવા છતાં પણ, જેમ અક્રમ-યુગપત્ અનુભવ થાય છે, તેમ ‘સર’રૂપ બંને વર્ણો ક્રમિક હોવા છતાં પણ બંનેનું યુગપદ્ શ્રવણ થવા લાગશે.

❖ પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત + ઉપનયનું સ્પષ્ટીકરણ ❖

તાત્પર્ય : એક જ વ્યક્તિ (૧) વાંસળી વગાડનારનું રૂપ પણ જુએ છે, તે જ વખતે (૨) વાંસળીવાદક પાસેથી શબ્દ પણ સાંભળે છે, (૩) કમળ વગેરેની સુગંધ પણ સુંઘે છે, (૪) કપૂર વગેરેનો રસ પણ આસ્વાદે છે, (૫) આસનાદિનો સ્પર્શ પણ કરે છે, અને (૬) મનથી બીજું જ કંઈ વિચારે છે - આ પ્રમાણે છએ ઇન્દ્રિયના વિષયનો સંબંધ, એક જ વ્યક્તિને એકી સાથે સિદ્ધ છે.

આમ, છએ વિષયનો, યુગપદ્ અનુભવ વૈસ્તવિક હોવા છતાં, જો અહીં પણ તમે ક્રમિક

❖ બૌદ્ધ તો એમ જ માને છે કે, આ છએ જ્ઞાનો એક સાથે જ થાય છે, પણ આપણા પક્ષે દોષ બતાવવા તે ક્રમિકતાનું અર્થઘટન કરે છે, કે જેથી આ દૃષ્ટાંતને લઈ બે વર્ણના પણ યુગપદ્ પ્રતિભાસનું આપાદન થઈ શકે.

૧. ‘પક્ષેઽપિ જ્ઞાનં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।



સર્વપરિચ્છિત્તિઃ । एवं यावदत्राप्ययुगपत्पक्षेऽपि समाश्रीयमाणे पञ्चभिर्विज्ञानैर्व्यवधानेऽपि क्रमभावि सत् तेषामेकैकं विज्ञानमविच्छिन्नमिव प्रतिभाति, तथाऽनुभूतेः ॥

(૨૨) યદૈતદેવં તદા કથમન્યવિજ્ઞાનાવૃત્તૌ વર્ણયોર્ન સકૃચ્છુતિરિતિ । અવિચ્છિન્ન-મેકઘનીભૂતાયતવર્ણાકારં દર્શનં ન ભવતિ ? ન ચ ભવતિ, તથાઽપ્રતીતેઃ । ઇતિ યત્ર ક્રમસ્તત્ર કાલસૌક્ષ્મ્યેઽપ્યુપલભ્યત એવ । ન ચ પ્રતીતિં વિહાય પદાર્થતત્ત્વવ્યવસ્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનવરતં સર્વપરિચ્છિત્તિઃ, અનવરતસર્વપરિચ્છિત્તિરેવ, યુગપદેવેન્દ્રિયવિષયસમ્બન્ધસિદ્ધેઃ । एवं तत्त्वे व्यवस्थिते सति यावदत्रापि-युगपदनुभवेऽपि तात्त्विके अयुगपत्पक्षेऽपि समाश्रीयमाणे किमित्याह-पञ्चभिर्विज्ञानैर्व्यवधानेऽपि सत्यधिकृतन्यायेन क्रमभावि सत्-भवत् तेषां-षण्णां विज्ञानानामेकैकं विज्ञानं-शब्दादिगोचरादि अविच्छिन्नमिव-युगपदिव प्रतिभाति । कुत इत्याह-तथाऽनुभूतेः-अविच्छेदेनानुभूतेः ॥

પ્રકૃતયોજનાયાહ-યદેત્યાદિ । યદા એતદેવમ્-અનન્તરોદિતં તદા કથમન્યવિજ્ઞાનાવૃત્તૌ અપાન્તરાલે વર્ણયોઃ-સરાદિરૂપયોર્ન સકૃચ્છુતિઃ-ન યુગપચ્છવળમિતિ । એતદેવાહ-અવિ-ચ્છિન્નમ્-એકદૈવ એકઘનીભૂતશ્ચાસૌ આયતવર્ણશ્ચેતિ વિગ્રહઃ । તદાકારં દર્શનં ન ભવતિ ? । સ્યાદેતદ્ ભવત્યેવેત્યાશઙ્કાનિરાસાયાહ-ન ચ ભવતિ । કુત ઇત્યાહ-તથાઽપ્રતીતેઃ । ઇતિ-એવં યત્ર ક્રમસ્તત્ર કાલસૌક્ષ્મ્યેઽપ્યુપલભ્યત એવ યથાઽધિકૃતવર્ણયોઃ । ન ચ પ્રતીતિં વિહાય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પક્ષનો જ આશ્રય કરશો, તો તમારા મતે એ ફલિત થશે કે, છએ જ્ઞાનો ક્રમિક જ થાય છે... એકથી છટ્ટા વિજ્ઞાન સુધીમાં, પાંચ વિજ્ઞાનનું વચ્ચે વ્યવધાન (આંતર) હોવા છતાં પણ, તે છએ વિજ્ઞાનનો, જાણે અવિચ્છિન્નરૂપે પ્રતિભાસ થાય છે, કારણ કે છએ વિજ્ઞાનનો તેવો (અવિચ્છિન્ન-યુગપદ્વરૂપે) જ અનુભવ થાય છે.

(૨૨) ઉપસંહાર : કાળની સૂક્ષ્મતાના કારણે, પાંચ વિજ્ઞાનનું વ્યવધાન હોવા છતાં પણ, જેમ છએ વિજ્ઞાનનો યુગપદ્ અનુભવ થાય છે, તેમ 'સર' રૂપ બે વર્ણનું પણ યુગપદ્ શ્રવણ થશે... જો કે અહીં બીજા કોઈ વિજ્ઞાનનું વ્યવધાન પણ નથી, તો પછી બંને વર્ણનું, અવિચ્છિન્ન-યુગપદ્ - બંને વર્ણ મળીને એક ઘનીભૂત (જાડા) આયત (લાંબા) વર્ણનું દર્શન (નિર્વિકલ્પ) કેમ ન થાય ?

પ્રશ્ન : થાય જ છે ને ?

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે 'સર' બંને વર્ણની પ્રતીતિ ક્રમિકતયા જ થાય છે, યુગપદ્ નહીં... તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યાં ક્રમ હોય, ત્યાં કાળની સૂક્ષ્મતા હોવા છતાં પણ, તે ક્રમની

૧. 'ભાવી સન્' इति क-पाठः । ૨. 'अन्यदपि विज्ञानां' इति क-पाठः । ૩. 'तत्त्वव्यव' इति घ-पाठः । ૪. 'प्रकृतयोजनामाह' इति घ-पाठः । ૫. 'स्यादेतत्र भवत्येवं' इति क-पाठः । ૬. 'निरासार्थमाह न भवति' इति ङ-पाठः ।

પનોપાયઃ, ઇતિ યથાપ્રત્યયં યુગપદ્ વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિન્યાયવિદાઽઙ્ગીકર્તવ્યા, અન્યથોક્તવત્ ન્યાયોચ્છેદપ્રસજ્ઞાદિતિ ॥

(૨૩) અત્રોચ્યતે-યત્કિञ્ચિદેતત્, વર્ણયોઃ સાવયત્વેનોક્તદોષાનુપપત્તેઃ, સરાદયો હિ વર્ણાઃ સાવયવત્વેનાનેકક્ષણલબ્ધવૃત્તયઃ, તથોપલબ્ધિતઃ તત્તત્સ્વભાવત્વાત્, અન્યથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિત્યજ્ય પદાર્થતત્ત્વવ્યવસ્થાપનોપાયઃ, ઇતિ-એવં યથાપ્રત્યયં-યથાઽનુભવં યુગપદ્ વિજ્ઞાન-પ્રવૃત્તિઃ ષડપેક્ષયા પ્રસ્તુતદ્વયાપેક્ષયા વા ન્યાયવિદા પ્રમાત્રાઽઙ્ગીકર્તવ્યા, અન્યથા-એવમન-ભ્યુપગમે ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા ન્યાયોચ્છેદપ્રસજ્ઞાત્-પ્રતીતિબાધેન ન્યાયાનુપપત્તેસ્તસ્યાપિ પ્રતીતિ-બીજત્વાદિત્યભિપ્રાય ઇતિ ॥

અત્રોચ્યતે-યત્કિञ્ચિદેતત્, અસારમિત્યર્થઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-વર્ણયોઃ-સરાદિલક્ષણયોઃ સાવયવત્વેન હેતુના ઉક્તદોષાનુપપત્તેઃ । એતદેવ પ્રકટયતિ સરાદયો હીત્યાદિના । સરાદયો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અવશ્ય ઉપલબ્ધિ થાય... માટે, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ આવાં છ વિજ્ઞાનને યુગપદ્ જ માનવા જોઈએ, બાકી તો 'સર' વર્ણની જેમ, ત્યાં પણ અવશ્ય ક્રમની ઉપલબ્ધિ થાત...

વળી, પદાર્થની વ્યવસ્થા પ્રતીતિના આધારે થાય છે, તેથી પ્રતીતિ જો યુગપદ્ રૂપે થતી હોય, તો બે કે છ વિજ્ઞાનની યુગપદ્ જ પ્રવૃત્તિ માનવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : વિજ્ઞાનની પ્રતીતિ ભલે યુગપદ્ થતી હોય, પણ પ્રવૃત્તિ ક્રમિક માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો ન્યાયનો જ ઉચ્છેદ થશે, કારણ કે ન્યાય પણ પ્રતીતિના આધારે જ નિયત છે... હવે જો પ્રતીતિનો જ અપલાપ કરશો, તો ન્યાય શી રીતે સંગત થશે ?

સારાંશ + ભાવાર્થ : કાળસૂક્ષ્મતાથી જો ક્રમ ન જણાતો હોય, તો 'સર' રૂપ બે વર્ણમાં પણ ક્રમ ન જણાવો જોઈએ, પણ જણાય તો છે જ... તેથી નક્કી થાય છે કે, જો ક્રમ હોય તો અવશ્ય જણાય... પરંતુ નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પમાં તેવો ક્રમ ન જણાતો હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, ખરેખર ત્યાં ક્રમ છે જ નહીં...

અર્થાત્ બે જ્ઞાનની કે છ જ્ઞાનની સહવૃત્તિતા જ માનવી જોઈએ... ફલતઃ એક જ વખતે અલગ-અલગ જ્ઞાન સાબિત થવાથી, એક જ જ્ઞાન ઉભયાકાર સિદ્ધ ન થતાં, ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ પણ અસંગત થશે.

❖ બૌદ્ધનિરાકારક સ્યાદ્વાદીનો ઉત્તરપક્ષ ❖

(૨૩) સ્યાદ્વાદીઃ તમારું બધું કથન અસાર છે, કારણ કે યદ્યપિ (૧) 'સર'રૂપ બે વર્ણ, (૨) નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પજ્ઞાન, અને (૩) ષડ્વિજ્ઞાન - આ ત્રણેમાં ક્રમ છે, પણ કાળની સૂક્ષ્મતાનાં કારણે બીજા-ત્રીજામાં નથી જણાતો, જ્યારે 'સર'માં કાળની સૂક્ષ્મતા ન હોવાથી, અહીં જણાય છે.

૧. 'સરાદય ઇત્યાદિના' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



તદનુપપત્તેઃ । ન ક્ષણિકજ્ઞાનગ્રાહ્યાઃ, તસ્ય પરમાણુવ્યતિક્રાન્તિમાત્રત્વેનાત્યન્તસૂક્ષ્મત્વાત્, તદનુભવસ્ય તત્ત્વેનૈવાર્વાગ્દર્શિનાઽનુપલક્ષણાત્ તથાઽપ્રતીતેઃ । (૨૪) ઇતિ પૂર્વવર્ણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હિ વર્ણાઃ સાવયવત્વેન જાતિભેદતઃ અનેકક્ષણલબ્ધવૃત્તયો વર્તન્તે । કુત્તરિત્યાહ-તથો-પલબ્ધિતઃ-અનેકક્ષણવૃત્તિત્વેનોપલબ્ધેઃ । ઉપલબ્ધિશ્ચ તત્ત્વસ્વભાવત્વાત્ તયોઃ-ઉપલબ્ધ-વર્ણયોઃ તત્ત્વસ્વભાવત્વાત્-અનેકક્ષણવૃત્તિત્વેનોપલબ્ધિસ્વભાવત્વાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા તદનુપપત્તેઃ । એવમનભ્યુપગમે વર્ણોપલબ્ધ્યયોગાદિત્યર્થઃ । યત્ એવમ્, અતો ન ક્ષણિક-જ્ઞાનગ્રાહ્યાઃ । કુત્તરિત્યાહ-તસ્ય-ક્ષણસ્ય પરમાણુમાત્રવ્યતિક્રાન્તિમાત્રત્વેન-પરમાણુવ્યતિ-ક્રાન્તિકાલ એકઃ ક્ષણો મત્ત ઇતિ ન્યાયેન અત્યન્તસૂક્ષ્મત્વાત્ । તદનુભવસ્ય-ક્ષણાનુભવસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) વર્ણાની અનેકક્ષણવૃત્તિતા : (૨) વર્ણાની દીર્ઘોપયોગગ્રાહ્યતા

પ્રશ્ન : શું બે વર્ણ વચ્ચે કાળની સૂક્ષ્મતા નથી ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે ‘સર’ વગેરે વર્ણો (જાતિભેદતઃ) સાવયવ હોવાથી અનેક ક્ષણમાં રહેનારો છે. (ક્ષણિક નથી) કારણ કે અનેકક્ષણવૃત્તિત્વેન જ તેમનું જ્ઞાન થાય છે, ક્ષણિકત્વેન નહીં...

તેનું પણ કારણ એ છે કે, તેમનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અનેકક્ષણવૃત્તિત્વેન જ તેમનું જ્ઞાન થાય - જો તેવો સ્વભાવ ન માનો, તો તેમની ઉપલબ્ધિ જ નહીં થાય... આમ વર્ણો ક્ષણિક ન હોવાથી ક્ષણિક જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય જ નથી (દીર્ઘોપયોગથી જ ગ્રાહ્ય છે...)

ક્ષણ તો પરમાણુવ્યતિક્રાન્તિકાળરૂપ (એક પરમણુ - બીજા પરમાણુને ઓળંગે તેટલા કાળરૂપ) હોવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. એટલે છન્નસ્થને ક્ષણનો અનુભવ થાય ખરો, પણ ‘ક્ષણનો અનુભવ મને થયો’ એ રૂપે તેની પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી તેને ક્ષણ જણાતી નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

19. પરમાણુવ્યતિક્રાન્તિકાલ ઇતિ । યાવતા કાલેન પરમાણુના પરમાણુરતિક્રમ્યતે સ પરમાણુ-વ્યતિક્રાન્તિકાલઃ ॥

❖ વર્ણમાં કંઠ્ય/ઔષ્ઠ્ય વગેરે રૂપ જાતિઓ છે. તે અપેક્ષાએ તેમનો જાતિભેદ છે. પણ આ જાતિભેદને લઈને તે વર્ણોનું સાવયવત્વ શી રીતે સિદ્ધ થાય ? તે માટે આ વિચારી શકાય કે કંઠ્ય-ઔષ્ઠ્ય વિગેરે વર્ણોના જુદા જુદા ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમનાથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જે ઉત્પન્ન થાય તે સાવયવ જ હોય એવા નિયમથી તેમના સાવયવત્વની સિદ્ધિ થઈ જાય...

❖ અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થાય : “વર્ણાઃ અનેકક્ષણલબ્ધવૃત્તયઃ, સાવયવત્વાત્, ઘટવત્”

૧. ‘વૃત્તિનોપલબ્ધિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૨. ‘વ્યતિકૌ(?)ખ્રાન્તિકાલઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

જ્ઞાનેનોત્તરવર્ણજ્ઞાનસ્ય મિશ્રણાભાવાત્, ઉભયોઃ પ્રદીર્ઘસ્થૂરોપયોગરૂપત્વાત્, તથાऽऽ-
લમ્બનજાતિભેદાત્, તત્તત્સ્વાભાવ્યાત્, તથાક્ષયોપશમયોગાત્, દૃઢાનુભવસિદ્ધેઃ, અવિ-
ગાનેન તથાવેદનાત્, કોટિસઙ્ગસ્યાપ્રયોજકત્વાત્, તદ્વીર્યતિરસ્કરણાત્, इत्थमपि तदा-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ત્વેનૈવ-ક્ષણાનુભવત્વેનૈવ અર્વાગદર્શિના પ્રમાત્રાऽનુપલક્ષણાત્ । અનુપલક્ષણં ચ તથા-તત્ત્વેનૈવ
અપ્રતીતેઃ । इति-एवं पूर्ववर्णज्ञानेन-सकारादिज्ञानेन उत्तरवर्णज्ञानस्य-रेफादिज्ञानस्य
मिश्रणाभावात् कारणात् । कथं सकारादाविवाविच्छिन्नमेकघनीभूतायतवर्णाकारं दर्शनम्,
भवेदिति योगः । मिश्रणाभावश्च उभयोर्ज्ञानयोः सकारादिगोचरयोः प्रदीर्घस्थूरोपयोगरूप-
त्वात् तथाऽऽलम्बनजातिभेदात् भिन्नजातीयौ सकाररेफाविति कृत्वा तथा तत्तत्स्वाभाव्यात्
तयोः-वर्णोपयोगयोस्तत्स्वाभाव्यात्-अमिश्रणस्वाभाव्यात् । एतच्च तथाक्षयोपशमयोगात्-
तेन मिश्रणाभावज्ञानजनकत्वप्रकारेण क्षयोपशमयोगात् । एतद्योगश्च दृढानुभवसिद्धेः । इयमपि
अविगानेन तथावेदनात्-दृढानुभवरूपेण वेदनात् । कोटिसङ्गस्य वर्णज्ञानैसम्बन्धिनः अप्रयो-
जकत्वात् । प्रभूततरासङ्गेन तद्वीर्यतिरस्करणात् तयोः-वर्ण-ज्ञानयोर्वीर्य-प्रदीर्घस्थूरोपयोग-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વર્ણની ક્રમિકતાનો બોધ :

(૨૪) 'સ' વર્ણનું જ્ઞાન અને 'ર' વર્ણનું જ્ઞાન - બંને જ્ઞાનનું મિશ્રણ થતું જ નથી, તો પછી
"સર"માં અવિચ્છિન્ન=યુગપદ્મ=બંને વર્ણ મળીને એક ઘનીભૂત-આયત વર્ણનું દર્શન શી રીતે થાય ?
ન જ થાય...

પ્રશ્ન : 'સ' વર્ણવિષયક અને 'ર' વર્ણવિષયક બંને જ્ઞાનનું મિશ્રણ કેમ નથી થતું ?

ઉત્તર : કારણ કે (૧) બંને જ્ઞાન સ્વતંત્રતયા દીર્ઘ અને સ્થૂળ ઉપયોગરૂપ છે, તથા (૨) બંને
જ્ઞાનનો વિષય જુદો છે. કારણકે એક 'સ'ને વિષય કરે છે અને એક 'ર'ને વિષય કરે છે, અને (૩)
બંને જ્ઞાનનો 'મિશ્રણ નહીં થવાનો' સ્વભાવ જ છે, કારણ કે જ્ઞાનનો જનક ક્ષયોપશમ જ એવા પ્રકારનો
છે, કે જેનાથી મિશ્રણ વિના જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પ્રશ્ન : ક્ષયોપશમ એવો જ છે એવો નિર્ણય શી રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે તેવો જ દૃઢ અનુભવ થાય છે અને આવા દૃઢ અનુભવનું સહુને અવિરોધપણે
સાક્ષાત્ વેદન થાય છે. તેથી બંને જ્ઞાનનું મિશ્રણ થતું નથી.

❖ બંને જ્ઞાનકોટિની ભિન્નતાસિદ્ધિ ❖

પૂર્વપક્ષ : 'સ'જ્ઞાન પછી તરત જ 'ર'જ્ઞાન થતું હોવાથી, બંને જ્ઞાનકોટિનો સંબંધ, શું
મિશ્રણતાનો પ્રયોજક ન બને ? અર્થાત્ બંને જ્ઞાનનો સંબંધ થતાં, શું બંનેનું મિશ્રણ ન થઈ શકે ?

૧. 'ઉભયથા જ્ઞાનયોઃ' इति क-पाठः ।

૨. 'जनकत्वप्रकारेण' इति पूर्वमुद्रिते पाठः, अत्र तु ड-पाठः ।

૩. 'सम्बन्धिनः, प्रयोजकः' इति घ-पाठः ।



પાદને અતિપ્રસજ્ઞાત્ નીલપીતજ્ઞાનયોરપિ તદ્ભાવેન ક્વચિન્મિશ્રણપ્રસજ્ઞાત્ । इति कथं सकारादाविवाविच्छिन्नमेकघनीभूतायतवर्णाकारं दर्शनं भवेत् ? सकारादौ तु कालादि-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લક્ષણં સામર્થ્યં તેન તિરસ્કરણાત્ કોટિસઙ્ગસ્ય । इत्थमपि-एवमपि कोटिसङ्गस्य तद्वीर्य-तिरस्करणेऽपि तदापादने, प्रक्रमात् मिश्रणापादने, अतिप्रसङ्गात् । एनमेवाह-नीलपीत-ज्ञानयोरपि तद्भावेन-कोटिसङ्गभावेन क्वचित्-चित्रपट्यादौ मिश्रणप्रसङ्गात् । न चैतदेव-मिति-एवम् कथं सकारादाविव सजातीयव्यक्तिरूपे अविच्छिन्नम्-एकदैव एकघनीभूतायत-वर्णाकारं दर्शनं भवेत् ? नैव भवति, निमित्ताभावात् । सकारादौ तु सजातीये तथैका-वयवित्वेन कालादिभेदेऽपि, 'आदि'शब्दादिजादिग्रहः, प्रभूततरधर्मप्रत्यासत्तेः तथैकारम्भक-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : ના, કારણ કે તે સંબંધ મિશ્રણનું કારણ બની શકતો નથી. કેમકે બંને જ્ઞાનના દીર્ઘ અને સ્થૂળ ઉપયોગરૂપ સામર્થ્યથી કોટિસંગનો તિરસ્કાર થાય છે, અર્થાત્ બંને જ્ઞાન દીર્ઘ અને સ્થૂળ ઉપયોગરૂપ હોવાથી, બંનેનું એકબીજામાં જોડાણ શક્ય જ નથી.

પૂર્વપક્ષ : દીર્ઘ અને સ્થૂળ ઉપયોગરૂપ હોવા છતાં પણ, બંનેનું જોડાણ કરી, મિશ્રણ માની લઈએ તો ?

ઉત્તરપક્ષ : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, નીલજ્ઞાન અને પીતજ્ઞાન બંને દીર્ઘ અને સ્થૂળ ઉપયોગરૂપ હોઈ સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ - બંને જ્ઞાનનો સંગ થઈ જતાં - ચિત્રપટ્ટી વગેરેમાં બંને જ્ઞાનનું મિશ્રણ થવા લાગશે, જે અનુભવબાધિત બીના છે.

એ રીતે, 'સ'જ્ઞાન અને 'ર'જ્ઞાનનું પણ મિશ્રણ થતું નથી, તો સ-ર બંને મળીને, એક ઘનીભૂત-આયતવર્ણનો બોધ શી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે અભિન્નરૂપે બોધ થવામાં કારણીભૂત, જે મિશ્રણતાદિ નિમિત્ત છે, તે તો અહીં છે જ નહીં.

પૂર્વપક્ષ : તો પછી 'સ'કારાદિનો બોધ પણ શી રીતે થશે ? કારણ કે તે પણ સાવયવ જ માન્યા છે, તો બધા અવયવોનું ક્રમિક જ્ઞાન જ થશે, 'સ'નું જ્ઞાન નહીં થાય...

ઉત્તરપક્ષ : કાળભેદ, સ્વર-વ્યંજન વગેરેનો ભેદ હોવા છતાં પણ, સ્ + અ + વિસર્ગ તે બધા એક જ અવયવીના અવયવરૂપ હોવાથી, અવયવિત્વેન બધા સજાતીય છે અને તે બધા મળીને એક જ અવયવીના આરંભક હોવાથી, તે બધાનો ઘણા ધર્મોને આશ્રયીને સંબંધ પણ છે... તેથી તે બધાનું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

20. अजादिग्रह इति । स्वरव्यञ्जनविसर्गभेदग्रहः । तथाहि-सकार-रेफयोः स्वराकारौ व्यञ्जनविसर्गौ च प्रतीतिरुपावेव ॥

૧. 'ચિત્રપટ્ટાદૌ' इति क-ङ-पाठः । ૨. 'जातिग्रहः' इति घ-पाठः । ૩. 'स्वरो कारो व्यञ्जन०' इति च-पाठः । ૪. 'विसर्गौ विप्रतीत०' इति क-पाठः ।



ભેદેઽપિ પ્રભૂતરધર્મપ્રત્યાસત્તેર્ભવતિ, તથાઽનુભવાદિતિ । (૨૫) એતેનાલાતચક્રાદિ-
દર્શનં પ્રત્યુક્તમ્, પ્રત્યવયવં પ્રદીર્ઘસ્થૂરોપયોગાદિવિપર્યયાત્, અન્યથા તત્રાપિ તથાદર્શના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વેન ભવતિ એકઘનીભૂતાયતવર્ણાકારદર્શનમ્ । કુત્તરિત્યાહ-તથાઽનુભવાત્-એકઘનીભૂતા-
યતવર્ણાકારદર્શનત્વેનાનુભવાદિતિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન ²¹અલાતચક્રદર્શનં પ્રત્યુક્તમ્ ।
કથમિત્યાહ-પ્રત્યવયવમ્-અવયવમવયવં પ્રતિ અલાતચક્રસમ્બન્ધિનં પ્રદીર્ઘસ્થૂરોપયોગાદિ-
વિપર્યયાત્-અપ્રદીર્ઘસૂક્ષ્મોપયોગભાવાત્ । એવં ચ તત્ર ભવતિ તન્મિશ્રણમિત્યર્થઃ । અન્યથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મિશ્રણ શક્ય હોવાથી, એક, ઘનીભૂત અને આયત એવા 'સ'નું દર્શન થવું શક્ય જ છે અને તેવું
દર્શન અનુભવસિદ્ધ પણ છે જ...

❖ અન્યશાસ્ત્રદર્શિત દૂષણનો નિરાસ ❖

(૨૫) ઉપરોક્ત કથનથી, બીજા વડે અન્યશાસ્ત્રમાં જે આપત્તિ અપાઈ છે, તેનું પણ નિરાકરણ
થાય છે. (તે આપત્તિના પૂર્વપક્ષ - ઉત્તરપક્ષ આ પ્રમાણે છે -)

પૂર્વપક્ષ : કાળસૌક્યથી ક્રમ ન જણાય તો 'સર'નું મિશ્રણ થતાં એક જ વર્ણનું શ્રવણ થવું
જોઈએ (જે થતું નથી...) એટલે કાળસૌક્ય હોય તો પણ ક્રમ જણાય જ...

ઉત્તરપક્ષ : ત્યાં કાળસૌક્ય છે જ નહીં, પણ દીર્ઘસ્થૂરોપયોગ - સાવયવત્વ હોવાથી ક્રમ જણાય
છે...

પૂર્વપક્ષ : અલાતયક્રમાં દીર્ઘસ્થૂરોપયોગ - સાવયવત્વ હોવા છતાં ત્યાં ક્રમ જણાતો નથી, તો
વર્ણમાં કેમ જણાય છે ? (તેની જેમ અહીં પણ ક્રમ ન જ જણાવો જોઈએ...)

ઉત્તરપક્ષ : આ દૂષણ અહીં યોગ્ય નથી, કારણ કે વર્ણ અને અલાતયક્રમાં ઘણો તફાવત છે.
જુઓ - (૧) વર્ણનું જ્ઞાન તો દીર્ઘ અને સ્થૂળ રૂપ છે, જ્યારે (૨) અલાતના દરેક અવયવનું જ્ઞાન તો
અદીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ રૂપ છે અને આવો સૂક્ષ્મ ઉપયોગ હોવાથી જ, ત્યાં મિશ્રણતયા બોધ થાય છે,
બાકી જો ત્યાં પણ સૂક્ષ્મ ઉપયોગ ન હોત - અર્થાત્ દરેક અવયવે દીર્ઘ અને સ્થૂળ ઉપયોગ હોત - તો
ત્યાં પણ મિશ્રણતયા બોધ ન જ થાત...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

21. અલાતચક્રદર્શનં પ્રત્યુક્તમિતિ । પરેણ હિ યથાઽઽશુ ભ્રમણવશાદલાતે ચક્રભ્રાન્તિઃ સર્વજન-
પ્રતીતા સમ્પદ્યતે, એવં સરો રસ ઇત્યાદિ વર્ણેષ્વપ્યાશૂચ્ચારણવશાદેકવર્ણાકારા ભ્રાન્તિઃ કિં નોત્પદ્યતે ઇતિ
દૂષણં શાસ્ત્રાન્તરે પ્રસજિતમાસ્તે । તચ્ચાદૂષણમેવ, વૈધર્મ્યાદિતિ ॥

❖ સળગતા ઊંબાડિયાને ઝડપથી વર્તુલાકારે ફેરવતાં અગ્નિચક્રની ભ્રાન્તિ થાય છે, ત્યાં ક્રમ જણાતો નથી,
તો તેની જેમ વર્ણમાં પણ ક્રમ ન જણાવો જોઈએ.

૧. 'કારં દર્શનમ્' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'સૂક્ષ્માપયોગં' ઇતિ ક-ક-પાઠઃ । ૩. 'તન્મિશ્રણ
ઇત્યર્થઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'તચ્ચ દૂષણં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર J-K-N-પ્રતપાઠઃ ।

નુપપત્તેઃ ॥

(૨૬) ન ચૈવં સર્વં ક્રમોપલમ્ભનિબન્ધનં સવિકલ્પાવિકલ્પયોઃ, અવિકલ્પે ક્ષણિકત્વેન જાત્યાદિભેદેડપીઠાદેસ્તદિતરવૈકલ્યાદિતિ । યા ચ યુગપદ્ગોચરીભૂત-વિષયેન્દ્રિયવતોડવિચ્છેદેન સર્વોપલબ્ધિરુક્તા, સાડસિદ્ધા, દ્રવ્યેન્દ્રિયવિષયયોગેડપ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 એવમનભ્યુપગમે તત્રાપિ-અલાતચક્રે તથાદર્શનાનુપપત્તેઃ, પ્રત્યવયવં પ્રદીર્ઘસ્થૂરોપયોગભાવેન તન્મિશ્રણાભાવેનેતિ ભાવઃ ॥

પ્રકૃતયોજનાયાહ-ન ચૈવં યથાડધિકૃતવર્ણયોઃ સર્વં-નિરવશેષં સાવયવત્વાદિ ક્રમોપ-લમ્ભનિબન્ધનમ્ । કયોરિત્યાહ-સવિકલ્પાવિકલ્પયોઃ પ્રસ્તુતવિજ્ઞાનયોઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-અવિકલ્પે ક્ષણિકત્વેન અવગ્રહસ્ય ક્ષણિકત્વાત્ । જાત્યાદિભેદેડપીઠાદેઃ સવિકલ્પત્વેન, 'આદિ'શબ્દાત્ પ્રતિભાસગ્રહઃ, તદિતરવૈકલ્યાત્-પ્રદીર્ઘસ્થૂરોપયોગરૂપવૈકલ્યાદિતિ । યા ચેત્યાદિ । યા ચ યુગપદ્ગોચરીભૂતવિષયેન્દ્રિયવતઃ પ્રમાતુઃ અવિચ્છેદેન સર્વોપલબ્ધિરુક્તા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સારાંશઃ : તેથી કમ હોય તો જણાય જ - એવું નથી, સૂક્ષ્મકાળ હોય તો ન પણ જણાય... ફલતઃ ષડ્વિજ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પ વિજ્ઞાન કમિક જ છે, (યુગપત્ નહીં) પણ વચ્ચેનો કાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી, તેઓનો કમ જણાતો નથી.

❖ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પમાં કમ ન જણાવાનું કારણ ❖

(૨૬) કમની ઉપલબ્ધિનું કારણ સાવયવત્વ - દીર્ઘોપયોગગ્રાહ્યતા વગેરે, જેમ 'સર'માં છે, તેમ નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પમાં પણ છે - એવું નથી, અર્થાત્ બંનેનો યુગપદ્ જોવો પ્રતિભાસ થાય છે, બાકી ખરેખર તો બંને કમિક જ છે.

જુઓ : અવિકલ્પ તો અવગ્રહરૂપ હોઈ ક્ષણિક છે, કારણ કે અવગ્રહનું અસ્તિત્વ ક્ષણમાત્રનું છે, એટલે તેનો પ્રથમરૂપે કમ ન જણાય એ તો હકીકત છે. હવે સવિકલ્પજ્ઞાન - જે કે ઈલા-અવાયાદિ અનેક જાતિરૂપ છે અને તે ઈલાદિરૂપ પ્રતિભાસ પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે, તેમનો કાળ ક્ષણિક પણ નથી એટલે તો તેમની કમિકતાનો ખ્યાલ આવવો જ જોઈએ, પણ તે ઈલા વગેરે દીર્ઘ અને સ્થૂળ ઉપયોગરૂપ ન હોવાથી - અર્થાત્ હ્રસ્વ અને સૂક્ષ્મ ઉપયોગરૂપ હોવાથી - તેઓનો કમ જણાતો નથી અને એટલે જ સવિકલ્પ-અવિકલ્પનો યુગપદ્રૂપે પ્રતિભાસ થાય છે...

❖ ષડ્વિજ્ઞાનની સહવૃત્તિ અઘટિત ❖

તમે પહેલા જે કહ્યું હતું કે - "જે વ્યક્તિ પાસે, પોતાની દરેક ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થ વિદ્યમાન છે, તે વ્યક્તિને ઈન્દ્રિયના વિષયભૂત શબ્દાદિ દરેક પદાર્થની, એકી સાથે ઉપલબ્ધિ થાય છે" - તે બધું કથન અસિદ્ધ છે.

❖ ઈલા વગેરેનો કાળ જઘન્યથી પણ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

૧. ૨૮૧-૨૮૨તમયોઃ પૃથ્થયોઃ । ૨. 'વૈકલ્પાત્' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. 'વૈકલ્પાદિતિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

વાર્ગદર્શિનઃ પ્રતિબન્ધકસામર્થ્યેન તાવતાં વિજ્ઞાનાનાં એકદાઽનુદયાત્, તથાઽનનુભૂતેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પૂર્વપક્ષગ્રન્થે સાઽસિદ્ધા । કુત ઇત્યાહ-દ્રવ્યેન્દ્રિયવિષયયોગેઽપિ-નિર્વૃત્યુપકરણરસાદિ-સમ્બન્ધેઽપિ અર્વાગ્દર્શિનઃ પ્રમાતુઃ પ્રતિબન્ધકસામર્થ્યેન હેતુના કર્મસામર્થ્યેન તાવતાં વિજ્ઞાનાનાં ષણ્ણામ્ એકદા-એકસ્મિન્ કાલે અનુદયાત્-અનુત્પાદાત્ । અનુદયશ્ચ તથાઽનનુભૂતેઃ-એકદા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ ઇન્દ્રિય સાથે બધા જ પદાર્થનો સંનિકર્ષ હોય, તો તો ષડ્વિજ્ઞાન થઈ જ શકે ને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ રૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય સાથે, શબ્દ-રસ વગેરે પદાર્થનું જોડાણ હોવા છતાં પણ, આપણા જેવા છદ્મસ્થ પ્રમાતાઓને - જ્ઞાનાવરણ વગેરે વગેરે કર્મ રૂપ પ્રતિબંધક હોવાથી - એકી સાથે છએ વિજ્ઞાન ન થઈ શકે.

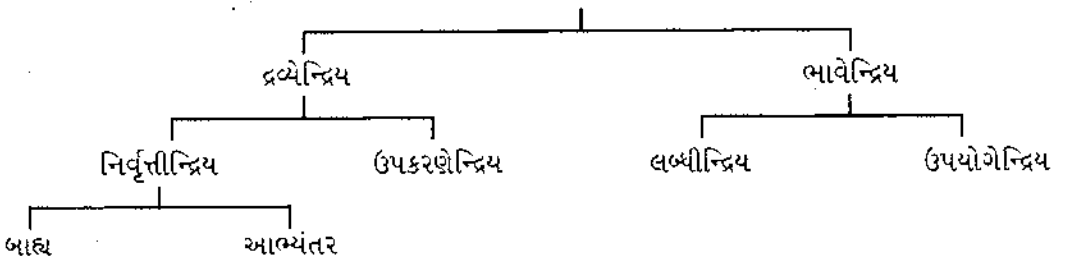
ભાવાર્થ : જ્ઞાન માટે, માત્ર દ્રવ્યેન્દ્રિય ન ચાલે, અર્થાત્ વિષય-ઇન્દ્રિયનો સંબંધ હોય તેટલા માત્રથી જ્ઞાન ન થઈ જાય, નહીંતર સૂતેલા વ્યક્તિને આખી રાત શય્યાનો જ બોધ માનવો પડશે... માટે ભાવેન્દ્રિય પણ હોવી જરૂરી છે, તે ભાવેન્દ્રિય લબ્ધિ અને ઉપયોગરૂપ છે અને કર્મ તેનો વિરોધી છે... ફલતઃ કર્મનાં પ્રતિબંધસામર્થ્યથી તેવો જ ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગ રહે છે, કે જેથી એક-એક ઇન્દ્રિયના વિષયભૂત પદાર્થનો જ બોધ થાય છે, માટે એકી સાથે છએ વિજ્ઞાન થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન : પણ કર્મનો તેવો ક્ષયોપશમ નથી, એવું માની લેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ કે છએ વિષયનો સાથે અનુભવ થતો નથી અને તેવું માનવાનું કારણ પણ એ કે, છએ જ્ઞાન સાથે થયા તેની પ્રતીતિ થતી નથી...

પ્રશ્ન : છતાં પણ તેની પ્રતીતિ માની શકાય ?

❖ ઇન્દ્રિય



(૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય : (A) નિર્વૃત્તિ : વિશેષ પ્રકારના પુદ્ગલોમાંથી થયેલ ઇન્દ્રિયની રચના.

(B) ઉપકરણ : નિર્વૃત્તિન્દ્રિયમાં રહેલ અર્થગ્રહણ કરવાની શક્તિવિશેષ.

(૨) ભાવેન્દ્રિય : (A) લબ્ધિ : અર્થગ્રહણ-કરવાની આત્માની શક્તિવિશેષ.

(B) ઉપયોગ : લબ્ધીન્દ્રિયની સહાયથી અર્થગ્રહણ માટે થતો આત્માનો વ્યાપારરૂપ

પરિણામ.

૧. ૨૮૧-૨૮૨તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ ।

‘ક્રમપક્ષેઽપ્યક્રમસ્યૈવ દર્શનાદિત્યયુક્તમ્, તથાઽનનુભવાત્, એકદૈકજ્ઞાનસંવેદનાત્, કાલસૌક્ષ્મ્યવિભ્રમતસ્તથાઽપ્રતીતે: ॥

(૨૮) કિઞ્ચ કુતોઽયમમીષામત્યન્તભેદે યુગપત્ સર્વાનુભવ इत्यवगमः ? ન તેભ્ય એવ, પ્રત્યર્થનિયતત્વાત્, ઇતરેતરાનવગમાત્, અવગમે સ્વરૂપહાનિપ્રસજ્ઞાત્, જ્ઞાનાન્તરા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાહ-એવં ચ ક્રમપક્ષેઽપ્યક્રમસ્યૈવ દર્શનાદિત્યયુક્તં પૂર્વપક્ષોક્તમ્ । કુત इत्याह-तथाऽननु-
ભવાત્-અક્રમદર્શનેનાનનુભવાત્ । અનનુભવશ્ચ એકદૈકજ્ઞાનસંવેદનાત્^{૨૩} ઇતિ કલ્પનાન્તરબાધિકા
યુક્તિઃ । અત એવાહ-કાલસૌક્ષ્મ્યવિભ્રમતઃ કારણાત્, તથાઽપ્રતીતેઃ-એકદૈકજ્ઞાનસંવેદન-
ત્વેનાપ્રતીતેઃ, વિભ્રમાદ્ યુગપત્પ્રવૃત્તેરિત્યર્થઃ ॥

દૂષણાન્તરમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચાયમપરો દોષઃ-કુતોઽયમમીષાં-ષણ્ણાં વિજ્ઞાનામ્
અત્યન્તભેદે સતિ યુગપત્ સર્વાનુભવ इति-एवम्भूतोऽवगमः-परिच्छेदः ? ન તેભ્ય એવ-
ષઙ્ભ્યો વિજ્ઞાનેભ્યઃ । કુત इत्याह-प्रत्यर्थनियतत्वात् तेषाम् । तथाहि रूपादिविषयत्वेन नियतानि

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એકી સાથે થયાનો પ્રતિભાસ થાય છે.

❖ શાસ્ત્રાંતર કથનનું નિરાકરણ ❖

વિજ્ઞાનની યુગપત્ પ્રવૃત્તિ ન થતી હોવાથી, બુદ્ધના શાસ્ત્રોમાં જે કહેવાયું છે કે - “એક જ
વ્યક્તિ, જ્યારે લાંબી આંબળી ખાતી હોય, ત્યારે તે (૧) લાંબી આંબળીનો વર્ણ પણ જુએ છે, (૨)
તેની સુગંધ પણ સુંધે છે, (૩) તેનો રસ પણ ચૂસે છે, (૪) સૂકી હોવાથી, ખાતી વખતે તેનો અવાજ
પણ સાંભળે છે, (૫) હાથથી તેનો સ્પર્શ પણ કરે છે, અને (૬) મનમાં બીજું જ કંઈ વિચારે છે -
આમ, એક જ વ્યક્તિને છએ વિજ્ઞાન યુગપત્ થાય છે” - તે બધું જ કથન નિરાકૃત થાય છે, કારણ
કે પૂર્વોક્ત રીતે એક કાળે તો માત્ર એક જ જ્ઞાન થાય છે, પણ કાળસૂક્ષ્મતાના કારણે, છએ જ્ઞાન
યુગપદ્ થયાનો ભ્રમ થાય છે.

❖ યુગપદ્ સર્વાનુભવમાં દૂષણખાળ ❖

(૨૮) સ્યાદ્વાદી : રૂપજ્ઞાન વગેરે છ વિજ્ઞાન તો અત્યંત ભિન્ન છે, તો પછી “બધાનો અનુભવ
એક સાથે જ થાય છે” એવો બોધ કોનાથી થશે ? શું (૧) તે જ છ વિજ્ઞાનથી, કે પછી (૨) બીજા
જ કોઈ વિજ્ઞાનથી ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

23. इति कल्पनान्तरबाधिका युक्तिरिति । कल्पनान्तरस्य शास्त्रान्तरे बुद्धस्य दीर्घशङ्कुलीभक्षणे
षड्ज्ञानोत्पादप्रज्ञापनालक्षणस्य बाधिका-निराकरणकारिणी ॥

❖ નાની આંબળી હોય, તો ખાતી વખતે આંખેથી ન જોઈ શકાય, માટે અહીં ‘દીર્ઘ’ એવું વિશેષણ મૂક્યું.

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૮૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૮૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ‘દીર્ઘસ્ય શંકુલી’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



લમ્બનત્વાપત્તેઃ, તસ્યાપિ ચાયોગાત્, યુગપદ્ધાવાત્, પ્રતિબન્ધવિરહાત્, ઇતરેતરાલમ્બન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તાનિ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ઇતરેતરાનવગમાત્ । ન રૂપજ્ઞાને રસાદિજ્ઞાનમવગમ્યતે, નાપિ તૈસ્તત્ ઇતીતરેતરાનવગમઃ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીર્કર્તવ્યમિત્યાહ-અવગમે સ્વરૂપહાનિપ્રસજ્ઞાત્ । યદૈવ રૂપજ્ઞાનં રસાદિજ્ઞાનાન્યવૈતિ તદૈવ તદાલમ્બનત્વાત્ તદાકારતયા રૂપજ્ઞાનતાં પરિત્યજતિ, અન્યથા ન તદવગમઃ, એવં રસાદિજ્ઞાનેષ્વપિ યોજનીયમિત્યવગમે સ્વરૂપહાનિપ્રસજ્ઞઃ । એતદેવાહ-જ્ઞાનાન્તરાલમ્બનત્વાપત્તેઃ । ન હ્યેતદાલમ્બનં તદવગમયતીતિ ભાવઃ । યદિ નામૈવં તતઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : (૧) તે જ છ વિજ્ઞાનથી.

સ્યાદ્વાદી : એવું તો ન માની શકાય, કારણ કે તેઓ તો પોતપોતાના વિષયમાં જ નિયત છે, અર્થાત્ રૂપાદિજ્ઞાન પોતપોતાના રૂપાદિ વિષયને ગ્રહણ કરવામાં જ પર્યવસિત છે, તેથી રૂપજ્ઞાનમાં રસાદિજ્ઞાનનો કે રસજ્ઞાનમાં રૂપાદિજ્ઞાનનો બોધ થઈ શકે નહીં - આમ, ઇતરજ્ઞાનનો જ્યારે બોધ જ નથી થતો, ત્યારે “પ્રમાતાને આપણા બધાનો અનુભવ યુગપદ્ધ છે” - એવું તો તે જ્ઞાનો શી રીતે જણાવી શકે ?

(જે જ્ઞાને ઇતરજ્ઞાનને જાણ્યા જ નથી, તે જ્ઞાન શી રીતે જણાવી શકે કે ‘અમારા બધાનો સાથે જ અનુભવ થાય છે’)

બૌદ્ધ : જો રૂપજ્ઞાનમાં પણ રસજ્ઞાનનું જ્ઞાન માની લઈએ તો ? .

✽ ... તો તો દોષપરંપરા ✽

(૧) સ્વરૂપહાનિનો પ્રસંગ

સ્યાદ્વાદી : એ રીતે તો તમે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ ખોઈ બેઠા, કારણ કે રૂપજ્ઞાન જો રસાદિજ્ઞાનનો પણ બોધ કરશે, તો રસજ્ઞાન પણ વિષય બનવાથી - વિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં પડતાં - રૂપજ્ઞાન પણ રસજ્ઞાનાકાર બની જશે. અન્યથા (=તદાકાર વિના તો) તેનો અવગમ જ ન થાય. ફલતઃ તે રૂપજ્ઞાન સ્વરૂપ નહીં રહે - આમ, બધા જ્ઞાન ઇતરજ્ઞાનનો બોધ કરવાથી - ઇતરજ્ઞાનાકાર રૂપ બનતાં - પોતાનાં સ્વરૂપથી તો ચ્યુત જ થશે.

(૨) જ્ઞાનાંતરને આલંબન માનવાનો પ્રસંગ

રૂપજ્ઞાન, રસાદિજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ પણ માનવું પડશે, નહીંતર રૂપજ્ઞાન દ્વારા રસજ્ઞાનનો બોધ શી રીતે થશે ? શું ઘટજ્ઞાનથી પટનો કે પટજ્ઞાનનો બોધ થાય છે ?

રૂપજ્ઞાન, રસાદિજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું, તેમ ન જ માની શકાય, કારણ કે તમારા મતે, જ્ઞાન,

❖ જ્ઞાન જેને વિષય કરે, તેનો આકાર જ્ઞાનમાં આવે - એ નિયમ પ્રમાણે રૂપજ્ઞાન જો રસજ્ઞાનને વિષય કરશે, તો તેનો આકાર રૂપજ્ઞાનમાં આવશે.

✽ અહીં માત્ર રૂપજ્ઞાનને આશ્રયીને ઘટાયું છે, તે રીતે બીજા જ્ઞાનોનું પણ સમજી લેવું...

૧. ‘પરિત્યજ્યાન્યથા’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-હ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘ંથા તદં’ ઇતિ પાઠઃ, તસ્ય ચાશુદ્ધત્વાત્ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

❖.....❖ ત્વાનુપપત્તેઃ, યુક્તિભિરયોગાત્, સ્વભાવભેદપ્રસજ્ઞાત્, તથા ચ તદયોગાદિતિ । (૨૧) ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-તસ્યાપિ યોગાત્-તસ્યાપિ ચ-જ્ઞાનાન્તરાલમ્બનત્વસ્યાયોગાત્ । અયોગશ્ચ યુગ-પદ્ધાવાત્ । રૂપરસાદિજ્ઞાનાનાં યુગપદ્ધાવે દોષમાહ-પ્રતિબન્ધવિરહાત્-તાદાત્મ્યતદુત્પત્ત્યયોગાત્ ॥

દોષાન્તરમાહ-ઇતરેતરાલમ્બનત્વાનુપપત્તેઃ-રૂપજ્ઞાનસ્ય રસાન્તરાલમ્બનત્વાનુપપત્તેઃ । રસાદિજ્ઞાનસ્ય ચ રૂપજ્ઞાનાન્તરાલમ્બનત્વાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ યુક્તિભિરયોગાત્ । યુક્ત્ય-યોગશ્ચ સ્વભાવભેદપ્રસજ્ઞાત્ । ²⁴રૂપજ્ઞાનં હિ રસાદિજ્ઞાનાન્તરાલમ્બનમાલમ્બ્યં ચ । ન ચૈતદુભયં સ્વભાવાભેદે ઇતિ સ્વભાવભેદઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તથા ચ તદયોગાદિતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

તે જ પદાર્થને વિષય કરે છે, કે જે પદાર્થ સાથે (૧) તાદાત્મ્ય, કે (૨) તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય... પણ છએ વિજ્ઞાન યુગપદ્ધ માન્યા હોવાથી, તેઓ વચ્ચે એકે સંબંધ ઘટતાં નથી... તે આ પ્રમાણે -

(૧) તાદાત્મ્ય તો છે નહીં, કારણ કે તેઓને અત્યંત ભિન્ન સ્વીકાર્યા છે, અને (૨) તદુત્પત્તિ પણ નથી, કારણ કે તેઓ યુગપદ્ધ થયા હોવાથી, તેઓમાં - સવ્યેતર (ડાબા-જમણા) ગોવિષાણની જેમ - ઉત્પાદ-ઉત્પાદકતા ન ઘટી શકે.

આમ, વિષય ન બનવાથી, રૂપજ્ઞાન દ્વારા, રસાદિજ્ઞાનનો બોધ થવો શક્ય જ નથી.

(૩) સ્વભાવભેદનો પ્રસંગ

વળી, રૂપજ્ઞાન રસજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું અને રસજ્ઞાન રૂપજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું એ રીતે ઈતરેતરની કારણતા ઘટી શકે નહીં. કારણ કે તે યુક્તિથી ઘટતું નથી, તે યુક્તિ આ કે - રૂપજ્ઞાન રસજ્ઞાનનું કારણ પણ હોય અને કાર્ય પણ હોય એ રીતે તેમાં બે સ્વભાવ માનવાથી સ્વભાવભેદ થશે... (કારણરૂપ હોવામાં તેને રસાદિજ્ઞાનના વિષય તરીકે માનવું પડે અને કાર્યરૂપ હોવામાં તેને રસાદિજ્ઞાનના જાયક-વિષયી તરીકે માનવું પડે અને આવું એક સ્વભાવ હોવામાં તો ન જ ઘટે. એટલે તો તેમાં વિષય-વિષયી એમ સ્વભાવભેદ માનવાની આપત્તિ આવે જ.)

પ્રશ્ન : તો સ્વભાવભેદ માની લઈએ ?

ઉત્તર : તો તો રૂપાદિવિજ્ઞાન જ નહીં ઘટે, કારણ કે તે સ્વભાવ, રૂપાદિવિજ્ઞાનથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ? (૧) ભિન્ન માનશો તો - સ્વભાવ જુદો થઈ જવાથી - રૂપાદિજ્ઞાન નિઃસ્વભાવ-તુચ્છ થઈ જશે, અને (૨) અભિન્ન માનશો, તો તે બે સ્વભાવ જ નહીં રહે, રૂપજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાથી બંને એક જ થઈ જાય...

સારાંશ : તેથી રૂપજ્ઞાનથી જ ઈતરજ્ઞાનનો અવગમ થઈ શકે નહીં. ફલતઃ “બધાનો અનુભવ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

24. રૂપજ્ઞાનં હિ રસાદિજ્ઞાનાન્તરાલમ્બનમાલમ્બ્યં ચેતિ । રસાદીનિ જ્ઞાનાન્તરાણ્યાલમ્બન્તે વિષયતયા યત્ તદ્ રસાદિજ્ઞાનાન્તરાલમ્બનમ્, આલમ્બ્યં ચ રૂપાદિજ્ઞાનમેવ રસાદિજ્ઞાનાનામ્ ॥

૧: 'યોગેન' ઇતિ ઘ-ઙ્-પાઠઃ । ૨: 'સ્ય (?) રસાદિજ્ઞાનાન્તરાં' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।



ચ અન્યતઃ, એકસ્ય તદાલમ્બનત્વાભાવાત્, તેષાં ભિન્નજાતીયત્વાત્ । અત એવૈકાકરણા-
દતદુત્પન્નાત્ તત્પરિચ્છિત્યસિદ્ધેઃ, તદાકારત્વાયોગાત્; યોગેઽપિ મેચકરૂપતાપત્તેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવભેદે ચ રૂપાદિવિજ્ઞાનાયોગાત્ તતસ્તદ્વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પદ્વારેણ, ઇતિ તેભ્ય એવામીષાં
યુગપત્ સર્વાનુભવ ઇત્યવગમ્ ઇત્યેતત્ સ્થિતમ્ । અન્યતો ભવિષ્યતીત્યાશઙ્કાપનોદાયાહ-ન ચાન્યત
ઇત્યાદિ । ન ચાન્યતોઽમીષાં યુગપત્ સર્વાનુભવ ઇત્યવગમઃ । કુત ઇત્યાહ-એકસ્યેત્યાદિ । એકસ્ય-
અન્યસ્ય તદાલમ્બનત્વાભાવાત્-અધિકૃતષડ્વિજ્ઞાનાલમ્બનત્વાભાવાત્ । અભાવશ્ચ તેષાં ભિન્ન-
જાતીયત્વાત્ ષણ્ણાં વિજ્ઞાનાનામ્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અત એવૈકાકરણાત્ । ન હિ
ભિન્નજાતીયા રૂપાદય એકં પૃથગ્જનજ્ઞાનં કુર્વન્તિ । ન ચાતદુત્પન્નં તત્પરિચ્છેદકમિત્યેતદાહ-
અતદુત્પન્નાદિત્યાદિ । તેભ્યઃ-ષડ્ભ્યો વિજ્ઞાનેભ્ય ઉત્પન્નં તદુત્પન્નમ્, ન તદુત્પન્નમતદુત્પન્નં તસ્માત્,
એકસ્માદિતિ પ્રક્રમઃ । તત્પરિચ્છિત્યસિદ્ધેઃ-ષડ્જ્ઞાનપરિચ્છિત્યસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તદાકાર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

યુગપદ્ થાય છે” - આવો બોધ તે જ છ જ્ઞાનથી અશક્ય છે, માટે પ્રથમ પક્ષ અયુક્ત છે.

❖ દ્વિતીય પક્ષની પણ સદોષતા ❖

(૨૯) બૌદ્ધ : (૨) “બધાનો અનુભવ યુગપદ્ થાય છે” એવો બોધ, બીજા જ કોઈ જ્ઞાનથી
માનીશું.

સ્યાદ્વાદી : તો આ પણ બરાબર નથી, કારણ કે છએ વિજ્ઞાન ભિન્ન-ભિન્નજાતીય હોવાથી,
તેઓ, બીજા એક જ જ્ઞાનનું કારણ ન બની શકે.

જુઓ, રૂપાદિ ભિન્નજાતીય હોવાથી તે છએ વિષયનું એક જ્ઞાન થતું નથી, જુદું જુદું થાય છે.
એટલે રૂપાદિ ૬ જ્ઞાનો પણ ભિન્નજાતીય હોવાથી તે છ જ્ઞાન એક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન ન કરે... અને જો
તે છમાંથી એક જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય તો છનું જ્ઞાન એક જ્ઞાનમાં ન થાય...

પ્રશ્ન : પણ તેનાથી ઉત્પન્ન ન થાય, તો પણ તેમનો બોધ થવામાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : તો તેની આકારતા જ્ઞાનમાં આવી જ ન શકે અને આકારતા ન આવવાથી તો, ઘટજ્ઞાન
જેમ પટનો બોધક નથી, તેમ અન્યવિજ્ઞાન ષડ્જ્ઞાનનો પણ બોધક નહીં બની શકે.

❖ આકારતા માનવાથી પણ અસંગતિ ❖

ષડ્વિજ્ઞાનની આકારતા, અન્યવિજ્ઞાનમાં આવી જાય એવું માનો તો પણ તેના દ્વારા ષડ્-

❖ અન્ય જ્ઞાન દ્વારા યુગપદ્ સર્વાનુભવનો બોધ ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે તેના દ્વારા ષડ્વિજ્ઞાનનો બોધ
સંભવિત હોય... પણ તેવું તો સંભવિત જ નથી - એમ બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે.

❖ વિષયની આકારતા વિના જ્ઞાન ન થઈ શકે અને આકારતા માનવાથી પણ ષડ્વિજ્ઞાનનો બોધ ન થઈ
શકે...ફલતઃ તેનો બોધ અન્યવિજ્ઞાનથી પણ અસંગત જ રહેશે.

૧. ‘તથા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૧૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ‘ન ચૈતદુત્પન્નં’ ઇતિ પૂર્વમુદિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-
પાઠઃ ।

તત્સારૂપ્યાભાવાત્ તેષામસંકીર્ણત્વાત્, એવમપ્યવગમેઽતિપ્રસંગાત્ । તત એવ સર્વાર્થા-
વગમાપત્તેઃ, તથાઽનુભવાભાવાચ્છેત્યનવગતાભિધાનમેતદ્ યદુત 'યુગપત્ સર્વાનુભવઃ' ઇતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વાયોગાત્-ષડ્જ્ઞાનાકારત્વાયોગાત્ । ઉપચયમાહ-યોગેઽપિ કથञ्चित્ તદાકારત્વસ્ય મેચક-
રૂપતાપત્તેઃ અધિકૃતગ્રાહકજ્ઞાનસ્ય । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તત્સારૂપ્યાભાવાત્ । તૈઃ-
જ્ઞેયજ્ઞાનૈઃ ષડ્ધિભઃ સારૂપ્યાભાવાત્ મેચકરૂપસ્ય ગ્રાહકજ્ઞાનસ્ય । અભાવશ્ચ તેષામસંકીર્ણત્વાત્,
જ્ઞેયજ્ઞાનાનામ્ । ન ચ સારૂપ્યાભાવે તદવગમો ન્યાય્ય્ય ઇત્યેતદાહ-એવમપીત્યાદિ । એવમપિ-
સારૂપ્યાભાવેઽપિ જ્ઞાન-જ્ઞેયયોઃ અવગમેઽધ્યુપગમ્યમાનેઽતિપ્રસંગાત્ । અતિપ્રસંગશ્ચ તત એવ-
સારૂપ્યરહિતાજ્ઞાનાત્ સર્વાર્થાવગમાપત્તેઃ, સારૂપ્યાભાવાવિશેષાદિત્યર્થઃ । ન ચૈયમિત્યાહ-
તથાઽનુભવાભાવાચ્છ-તત એવ સર્વાર્થાવગમાનુભવાભાવાચ્છ । ઇતિ-એવમનવગતાભિધાનમેતત્
પૂર્વપક્ષવચનં યદુત યુગપત્ સર્વાનુભવ ઉક્તવત્ તદ્દ્યોગપદ્યાજ્ઞાનાદિતિ । ચિત્રજ્ઞાનવદિત્યાદિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિજ્ઞાનનો બોધ અશક્ય છે, કારણ કે ષડ્વિજ્ઞાનની આકારતા આવવાથી તો તે જ્ઞાન મેચકરૂપ (=અલગ
અલગ આકારોના મિશ્રણરૂપ) બનશે.

પ્રશ્ન : તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : વાંધો એ જ કે, ષડ્વિજ્ઞાન સાથે તેની સારૂપ્યતા=સમાનતા જ નહીં રહે, કારણ કે
ષડ્વિજ્ઞાન તો અસંકીર્ણરૂપ છે, અર્થાત્ રૂપ-રસાદિના નિયત આકારરૂપ છે, જ્યારે અન્ય જ્ઞાન તો
સંકીર્ણરૂપ (અનેક આકારના મિશ્રણરૂપ) છે.

પ્રશ્ન : સમાનતા ન હોય તો અન્યજ્ઞાન, શું ષડ્વિજ્ઞાનનો ગ્રાહક ન બને ?

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં, નહીંતર અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, સમાનતા ન હોવાથી,
અન્યજ્ઞાન, જેમ ષડ્વિજ્ઞાનનો બોધક બને છે, તેમ ઘટ-પટ-મઠાદિનો પણ બોધક બનશે, પછી ભલે ને
તેઓની સાથે પણ સમાનતા ન હોય અને તેથી તો અન્યવિજ્ઞાનથી દુનિયાના તમામ પદાર્થોનો બોધ
થવા લાગશે ! પણ એવો અનુભવ તો કોઈને કદી થતો નથી.

નિષ્કર્ષ : એ રીતે, સમાનતા હોય તો જ પદાર્થનો બોધ થઈ શકવાથી, અન્યવિજ્ઞાન દ્વારા
ષડ્વિજ્ઞાનનો બોધ અસંભવિત છે... ફલતઃ યુગપદ્ સર્વાનુભવનો બોધ અન્યજ્ઞાનથી પણ ન થઈ
શકે. તેથી પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “ષડ્વિજ્ઞાનનો અનુભવ યુગપત્ થાય છે” - તે જાણ્યા
વિનાનો જ પ્રેલાપ છે.

❖ કારણ કે પૂર્વોક્ત બંને પક્ષ પ્રમાણે તેવું જ્ઞાન થતું જ નથી, આવો અજ્ઞાતપ્રલાપ તમે શી રીતે કરી શકો ?

૧ 'ભાવાત્, ઇત્યનવં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૧૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ષડ્જ્ઞાનાકારત્વાયોગાત્' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે
પાઠઃ । ૪. 'તત એવ સર્વાર્થાવગમાનુભવાચ્છ, ઇત્યેવ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । અતસ્તત્ર પાઠલુપ્તેતિ ભાતિ । ૫. 'ચૈયમિત્યિત્યાહ'
ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૩૦) ચિત્રજ્ઞાનવત્ પરામર્શવિકલ્પાત્ તદવગમ્ ઇતિ ચેત્, ન, અસ્યાપ્યયોગાત્ । તથા-
 ઽનુભવસિદ્ધત્વાત્ કથમયોગ ઇતિ ચેત્ સ્વકૃતાન્તપ્રકોપાત્ । કથમત્ર તત્પ્રકોપ ઇતિ ચેત્
 યથોક્તં પ્રાક્ । પરામર્શવિકલ્પોઽન્ય એવેતિ ચેત્, ન, તતસ્તદવગમ ઇતિ ચત્કિન્નિદેતત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ચિત્રજ્ઞાનવદિતિ નિદર્શનમ્ । યથા ચિત્રજ્ઞાને સામર્થ્યાચ્ચિત્રાવગમઃ તથા પરામર્શવિકલ્પાત્
 ષડ્જ્ઞાનગતાત્ તદવગમઃ, પ્રક્રમાદમીષાં યુગપત્ સર્વાનુભવાવગમઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-
 ન, અસ્યાપ્યયોગાત્ ચિત્રજ્ઞાનસ્ય । તથેત્યાદિ । તથા-ચિત્રજ્ઞાનત્વેન અનુભવસિદ્ધત્વાત્ કારણાત્
 કથમયોગઃ ? ઇતિ ચેત્ ચિત્રજ્ઞાનસ્ય, એતદાશઙ્ક્યાહ-સ્વેત્યાદિ । સ્વકૃતાન્તપ્રકોપાત્-
 સ્વસિદ્ધાન્તવિરોધાદયોગઃ । કથમત્ર-તથાઽનુભવસિદ્ધૌ તત્પ્રકોપઃ-સ્વકૃતાન્તપ્રકોપઃ ? ઇતિ
 ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-યથોક્તં પ્રાક્-પૂર્વ એકસ્યાનેકાલમ્બનત્વાભાવાદિત્યાદિના । પરામર્શ-
 વિકલ્પોઽનન્તરપ્રસ્તુતઃ અન્ય એવ તથાવિધાનુભવનિમિત્તો ન ષડ્જ્ઞાનગતઃ । ઇતિ ચેત્, એતદા-
 શઙ્ક્યાહ-ન, તતઃ-પરામર્શવિકલ્પાદન્યસ્માત્ તદવગમઃ, પ્રક્રમાદમીષાં યુગપત્ સર્વા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ પરામર્શ વિકલ્પથી પણ ષડ્વિજ્ઞાનનો અવગમ અશક્ય ❖

(૩૦) બૌદ્ધ : જેમ એક જ ચિત્રજ્ઞાનથી, અલગ-અલગ પ્રકારના પદાર્થનો બોધ થાય છે, તેમ
 ષડ્વિજ્ઞાનમાં રહેલ એવો એક પરામર્શવિકલ્પ માનીશું, કે જેનાથી “ષડ્વિજ્ઞાનનો અનુભવ યુગપદ્
 થાય છે” - એવો બોધ થતો હોય... હવે તો વાંધો નહીં ને ?

(આશય : એક જ ધર્મમાં જુદા જુદા વર્ણ હોય ત્યારે બૌદ્ધમતે તેનું એક જ ચિત્રજ્ઞાન થાય છે,
 તેમ છએ જ્ઞાનોનું એક જ વિકલ્પ (પરામર્શ)થી જ્ઞાન થશે...)

સ્યાદ્વાદી : પણ તમે, જે દષ્ટાંતને લઈને પ્રસ્તુત વિષયની સાબિતી કરો છો તે ચિત્રજ્ઞાન જ
 ધટતું નથી.

બૌદ્ધ : ચિત્રજ્ઞાન તો અનુભવસિદ્ધ છે, તેની અઘટિતતા શી રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તેને માનવામાં તો તમારા સિદ્ધાંતનો જ પ્રકોપ થશે.

બૌદ્ધ : કયા સિદ્ધાંતનો ?

સ્યાદ્વાદી : પહેલા જ કહ્યું કે - “એક જ્ઞાન અનેક પદાર્થજન્ય ન હોય, એક જ્ઞાન અનેકાલમ્બન
 માનવામાં સર્વ વિશ્વ નીલ થઈ જવાની આપત્તિ આવે...” તેથી એક જ ચિત્રજ્ઞાન અલગ-અલગ
 અનેક પદાર્થનો બોધ ન કરી શકે. ફલતઃ એક જ પરામર્શવિકલ્પ, ષડ્જ્ઞાનગત હોઈ જ ન શકે.

બૌદ્ધ : અમે ષડ્જ્ઞાનગત નહીં, પણ અનુભવનિમિત્તક એક અલગ જ પરામર્શવિકલ્પ માનીશું,
 પછી તો દોષ નહીં ને ? (તે જ જ્ઞાનજન્ય ન હોવાથી તેમાં ઉપરોક્ત દોષ નહીં આવે.)

સ્યાદ્વાદી : પણ જે પરામર્શવિકલ્પ ષડ્જ્ઞાનગત છે જ નહીં, તે વિકલ્પથી યુગપદ્ સર્વાનુભવનો

૧. ‘પ્રકોપઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ૨૧૫તમે પૃષ્ઠે । ૩. ૨૧૫તમે પૃષ્ઠે । ૪. ‘તત્, પરામર્શઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



(૩૧) ક્રમાનુભવોઽપિ કથં ગમ્યત્ત્વમિતિ ચેત્, અન્વયિન્યાત્મનિ સુખેનૈવ, તસ્યૈવ તથા-
ભાવાત્, ચિત્રસ્વભાવત્વાત્, બોધાન્વયોપપત્તેઃ, તદાવરણવિગમાત્, ક્રમાનુભવાવિરોધાત્,
તથામનોવૃત્તેઃ । ઇતિ ન યુગપત્ સર્વથા સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનભાવઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નુભવાવગમઃ । ઇતિ-એવં યત્કિંચિદેતત્-અનન્તરોદિતમ્, સર્વમેવાસારમિત્યર્થઃ । ક્રમાનુ-
ભવોઽપિ, રૂપાદિજ્ઞાનગત્ત્વમિતિ પ્રક્રમઃ, કથં ગમ્યત્ત્વમિતિ ચેત્, તત્ ક્રમગ્રાહ્યન્યદ્ વિજ્ઞાનાન્તરં
ન વિદ્યત્ત્વમિતિ પ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અન્વયિન્યાત્મનિ સુખેનૈવ ગમ્યતે । એતદેવાહ-
તસ્યૈવ-પ્રક્રમાદ્ રૂપાદિવિજ્ઞાનાનુભવિતુરાત્મનઃ, તથાભાવાત્-રસાદિજ્ઞાનરૂપેણ ભાવાત્ । તત્-
થાભાવશ્ચ, ચિત્રસ્વભાવત્વાત્, અનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિસ્વભાવત્વાદિત્યર્થઃ । એતદ્વચ્ચ બોધાન્વયો-
પપત્તેઃ, ન વ્યાવૃત્તિમન્તરેણાન્વય ઇત્યુપપત્તિઃ । યુક્ત્યન્તરમાહ-તદાવરણવિગમાત્-ક્રમાનુભવ-
જ્ઞાનાવરણવિગમાત્ । ન ચાયમસિદ્ધ ઇત્યાહ-ક્રમાનુભવાવિરોધાત્, કારણસાકલ્યેનેત્યર્થઃ ।
અવિરોધશ્ચ તથામનોવૃત્તેઃ-યુગજ્ઞાનાનુપપત્તિત્વેન મનોવૃત્તેઃ કારણાત્ । પ્રક્રાન્તોપસંહારમાહ ઇતિ
ન યુગપદિત્યાદિના । ઇતિ-એવં ન યુગપત્ સર્વથા સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનભાવઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બોધ શી રીતે થઈ શકે ? તેથી તમારું પૂર્વોક્ત સર્વકથન અસાર છે - આ રીતે, ખડ્ગવિજ્ઞાન કે સવિકલ્પ-
નિર્વિકલ્પની યુગપદ્વૃત્તિજ્ઞાન થવું શક્ય જ નથી. માટે તેઓને યુગપદ્ માની શકાય નહીં.

❖ ક્રમબોધની સંગતિ ❖

(૩૧) બૌદ્ધ : જેમ યુગપદ્ગ્રાહી કોઈ જ્ઞાન નથી, તેમ ‘રૂપાદિજ્ઞાન ક્રમિક થાય છે’ - એમ
ક્રમગ્રાહી પણ ક્યાં કોઈ બીજું જ્ઞાન છે જ ! તો પછી ક્રમિકતાની સિદ્ધિ પણ શી રીતે થશે ?

સ્વાદ્વાદી : તે દેએ જ્ઞાનમાં અન્વયી એવા આત્માને તેના ક્રમનું જ્ઞાન થવામાં કોઈ બાધ નથી...
રૂપજ્ઞાનરૂપે પરિણામેલ આત્મા જ રસજ્ઞાનરૂપે પરિણામે છે... કારણ કે, આત્માનો તેવો સ્વભાવ જ
છે કે તે આત્મારૂપે નિત્ય છે (અનુવૃત્તિશીલ) અને ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનદિરૂપે પરિણામે છે (વ્યાવૃત્તિશીલ)
એવું માનો તો જ જ્ઞાનની પરંપરા માની શકાય...

વળી, જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ક્રમનો અનુભવ થાય છે અને તેવો ક્ષયોપશમ થાય એવું
માનવું જરૂરી છે, કારણ કે ક્રમિક અનુભવનું કોઈ બાધક નથી... તેનું કારણ એ કે, દરેકને મનોવૃત્તિ
એવી જ થાય છે કે ‘દેએ જ્ઞાન યુગપદ્ રૂપે સંગત નથી - તે બધા ક્રમિક જ થાય છે’.

નિષ્કર્ષ : તેથી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને યુગપદ્ માનવા બિલકુલ યોગ્ય નથી, તે બંનેને
ક્રમિક જ માનવા જોઈએ.

૧. ‘કથં ગમ્યત્ત્વમિતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘સુખેનૈવ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. ‘રૂપાદિજ્ઞાનાનુ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।
૪. ‘ભાવાન્ન ચિત્રસ્વભાવાત્ અનુ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘સવિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનભાવઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૩૨) પરમાસવચનવિરુદ્ધશ્રાયમ્, “અસ્થાનમેતત્ યદ્ દ્વે ચિત્તે યુગપદુત્પદ્યેયા-તામ્” ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાત્ । અન્યાર્થમેતદિતિ ચેત્, કોઽસ્યાર્થ ઇતિ વાચ્યમ્ । ભિન્ન-જાતીયે નેતિ ચેત્, ન, અધિકૃતજ્ઞાનયોરપિ તત્ત્વાત્ । ભિન્નાલમ્બને નેતિ ચેત્, ન, તયોરપિ ત્વન્મતે ભાવાત્ । કથં પુનર્ભાવ ઇતિ ચેત્, રસાદિગતચિત્તસ્યાપિ રૂપદર્શનાભ્યુપગમાદિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉપચયમાહ-પરમાસવચનવિરુદ્ધશ્રાયં પરમાસઃ-ભગવાન્ બુદ્ધસ્તદ્વચનવિરુદ્ધશ્રાયમ્-યુગ-પત્ વિકલ્પાવિકલ્પજ્ઞાનભાવઃ । એતદેવાહ અસ્થાનમિત્યાદિના । અસ્થાનમિતિ એતદ્ ન ન્યાયસ્થાનં યદ્ દ્વે ચિત્તે-દ્વે જ્ઞાને યુગપદ્-એકદા ઉત્પદ્યેયાતામિતિ-એવં વચનપ્રામાણ્યાત્ કારણાત્, પરમાસવચનવિરુદ્ધ ઇતિ । અન્યાર્થમેતત્ પરમાસવચનમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-કોઽસ્ય-પરમાસવચનસ્ય અર્થ ઇતિ વાચ્યમ્ । ભિન્નજાતીય ન દ્વે ચિત્તે યુગપદુત્પદ્યેયાતામ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન, અધિકૃતજ્ઞાનયોરપિ-સવિકલ્પાવિકલ્પયોઃ તત્ત્વાદ્ ભિન્ન-જાતીયત્વાત્ । ભિન્નાલમ્બને ન દ્વે ચિત્તે યુગપદુત્પદ્યેયાતામ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન, તયોરપિ-ભિન્નાલમ્બનયોરપિ ત્વન્મતે-ત્વત્પક્ષે ભાવાત્ । કથં પુનર્ભાવો ભિન્નાલમ્બનયો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સહવૃત્તિતા માનવામાં આપ્તવચનવિરોધ ❖

(૩૨) વળી, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બંને જ્ઞાન સહવૃત્તિ માનવામાં તો - તમે જેને પ્રમાણભૂત માનો છો, તે તમારા ભગવાન બુદ્ધના વચનનો વિરોધ થાય છે, કારણ કે બુદ્ધે કહ્યું છે કે -

“બે જ્ઞાન એકસાથે ઉત્પન્ન થાય - એવું કથન ન્યાયબહિર્ભૂત છે, અર્થાત્ ન્યાયતઃ બે જ્ઞાન એક સાથે થઈ શકે નહીં.”

બૌદ્ધ : તે આપ્તવચનનો અર્થ “સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ બે યુગપદ્ ન થાય” એવો નથી, પણ બીજો જ કોઈ છે.

સ્યાદ્વાદી : તો તેનો બીજો અર્થ કયો ?

બૌદ્ધ : અર્થ એ છે કે - “બે ભિન્નજાતીય જ્ઞાન યુગપદ્ ન થાય.”

સ્યાદ્વાદી : તો પછી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પણ યુગપદ્ શી રીતે થશે ? કારણ કે તે પણ છે તો ભિન્નજાતીય જ ને !

બૌદ્ધ : તો આવો અર્થ કરીશું કે - “બે ભિન્નહેતુક જ્ઞાન યુગપદ્ ન થાય.

સ્યાદ્વાદી : પણ તમે ભિન્ન હેતુક જ્ઞાનને પણ યુગપત્ માનો છો.

❖ સવિકલ્પ નામાદિ કલ્પનાથી યુક્ત છે, જ્યારે નિર્વિકલ્પ તાદૃશ કલ્પનાથી શૂન્ય છે, તેથી બંને જ્ઞાન ભિન્નજાતીય થયા.

૧. ‘ગમાત્ । ન’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘બુદ્ધસ્તદ્વચન’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



(૩૩) ન ચાવિકલ્પકેનેતિ, પજ્ઞાનાં પ્રરૂપણાત્ । ન ચાત એવ ન દ્વે, છલમાત્રત્વાત્ । ન ચેહૈવ ન્યાય્યો ભરઃ, અસ્થાનપ્રયાસત્વાત્ । ન ચ નાસ્થાનપ્રયાસઃ, દ્વયોરૂપલક્ષણત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ર્મત્પક્ષે ? । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-રસાદિગતચિત્તસ્યાપિ પ્રમાતુઃ રૂપદર્શનાભ્યુપગમાત્ । અભ્યુપગમશ્ચ ‘અતીતાદ્યર્થગતવિકલ્પેનાપિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનતો રૂપાદિગ્રહણસિદ્ધેઃ’^૧ ઇતિ વચનાત્ । ન ચાવિકલ્પકે નેતિ દ્વે ચિત્તે યુગપદુત્પદ્યેયાતામિતિ । કુત ઇત્યાહ-પજ્ઞાનાં પ્રરૂપણાત્ ‘સ હિ વંશાદિવાદયિતૂ રૂપં પશ્યતિ’ ઇત્યાદિના ગ્રન્થેન^૨ । ન ચાત એવ પજ્ઞપ્રરૂપણાદેવ ન દ્વે । કુત ઇત્યાહ-છલમાત્રત્વાત્, યત્ર પજ્ઞ તત્ર દ્વે અપિ ભવત ઇતિ કૃત્વા । ન ચેહૈવ, પ્રક્રમાચ્છલાદૌ, ન્યાય્યો ભરઃ તથાવિધાસ્થારૂપઃ । કુત ઇત્યાહ-અસ્થાનપ્રયાસત્વાત્ । ન ચ નાસ્થાનપ્રયાસ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : ક્યારે ? કેવી રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : તમે જ કહ્યું હતું કે - “જે પ્રમાતાને, (૧) વિકલ્પ કોઈ ભૂતકાલીન પદાર્થનો ચાલતો હોય, તે પ્રમાતાને તે જ વર્ખત (૨) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ નિર્વિકલ્પસંવેદન દ્વારા રૂપાદિનું ગ્રહણ સિદ્ધ જ છે”- આ કથનથી, અતીતાર્થવિષયક સવિકલ્પ અને વર્તમાનાર્થવિષયક નિર્વિકલ્પ - એમ બિન્નવિષયક બંને જ્ઞાનને તમે યુગપદ્ માન્યા છે.

(૩૩) બૌદ્ધ : તો આવો અર્થ કરીશું કે - “અવિકલ્પ બે જ્ઞાન યુગપદ્ ન થાય.”

સ્યાદ્વાદી : પણ તમે તો અવિકલ્પજ્ઞાનને પણ યુગપદ્ માનો છો, કારણ કે તમે જ કહ્યું હતું કે - “એક જ વ્યક્તિ (૧) વાંસળી વગાડનારનું રૂપ પણ જુએ છે, (૨) શબ્દ પણ સાંભળે છે, (૩) ગંધ પણ સુંઘે છે, (૪) રસ પણ આસ્વાદે છે, અને (૫) સ્પર્શ પણ કરે છે” - આ કથનથી, તમે પાંચ અવિકલ્પ જ્ઞાનને યુગપદ્ માન્યા છે.

બૌદ્ધ : યુગપદ્ પાંચ અવિકલ્પ માનીએ તો વાંધો શું ? કારણ કે આપ્તે તો બે અવિકલ્પનો જ યુગપત્ નિષેધ કર્યો છે, પાંચનો નહિ.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આ તો તમે જબરૂં છલ કરો છો ! જ્યાં પાંચ હોય ત્યાં તો બે સુતરાં આવે છે, તેથી ‘બે અવિકલ્પનો યુગપદ્ નિષેધ’ પાંચ અવિકલ્પ અંગે પણ લાગુ પડશે જ. અને આ રીતે આવા છલમાં વિશ્વાસ રાખવો તે જરાય ઉચિત નથી, કારણ કે, આવો (પાંચ હોય પણ બે ન હોય તેવો અર્થ કરવાનો) પ્રયાસ ઉચિત જ નથી. કારણ કે બે ન હોય એમ કહેવાથી, ઉપલક્ષણથી પાંચ ન હોય તેમ સમજી જ લેવાનું છે...

❖ ચરૂવિજ્ઞાનમાંથી પાંચ અવિકલ્પ છે અને છઠ્ઠું સવિકલ્પ છે, કારણ કે છઠ્ઠામાં મન દ્વારા વિચારણા (વિકલ્પ) થાય છે.

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫૦તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ૨૮૨તમપૃષ્ઠગતેન ।



અન્યથા યત્ર પચ્છ ન તત્ર દ્વે હત્યતિકૌશલમાસસ્ય, ત્ર્યાદીનામપિ પ્રતિષેધાપત્તેઃ ॥

(૩૪) સ્યાદેતદલમનેન વાગ્જાલેન, સવિકલ્પે નોત્પદ્યેતે ઇતિ વચનાર્થાત્ । ન, અત્ર પ્રમાણાભાવાત્, તદ્વિવક્ષ્યાયા અત્યક્ષત્વાત્, બાધકવચનાભાવાત્, ભાવેઽપિ તદર્થ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ણ્ઃ, કિન્ત્વસ્થાનપ્રયાસ એવ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-દ્વયોરુપલક્ષણત્વાત્ પચ્છાદીનામ્ । ઇત્થં ચૈતદ-
ઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-ઉપલક્ષણત્વાનભ્યુપગમે યત્ર પચ્છ ન તત્ર દ્વે હત્યતિકૌશલમાસસ્ય
ઇત્યુપહાસવચનમ્ । અત્ એવાહ-ત્ર્યાદીનામપિ પ્રતિષેધાપત્તેઃ કારણાત્ ॥

સ્યાદેતદલમનેન વાગ્જાલેન-અનન્તરોદિતેન, સવિકલ્પે નોત્પદ્યેતે દ્વે ચિત્તે યુગપદિતિ
વચનાર્થાત્ કારણાત્, અલમનેન । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અત્ર-વચનાર્થે, પ્રમાણાભાવાત્ ।
અભાવશ્ચ તદ્વિવક્ષ્યાયાઃ-આસવિવક્ષ્યાયા અત્યક્ષત્વાત્ । અતીત્યાક્ષમ્-ઇન્દ્રિયં વર્તત ઇત્યત્યક્ષા
તદ્ભાવસ્તસ્માત્, પરીક્ષત્વાદિત્યર્થઃ । અત્યક્ષાઽપિ વચનાન્તરાવસેયા ભવિષ્યતીત્યાહ-બાધક-
વચનાભાવાત્ । અવિકલ્પયૌગપદ્યાભિધાયિ બાધકં વચનમ્, અત્ર ન ચ તદસ્તીતિ ગર્ભઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જો તેમ ન માનો તો ‘બે ન હોય’ એમ કહેનાર તમારા આપ્તે ૩-૪-૫નો નિષેધ ન કર્યો, એવું
તે તેમની અકુશલતા જ પ્રગટ કરનારું થશે...

આશય એ છે કે, પાંચમાં બે આવી જ જાય છે, જેની પાસે કરોડ રૂપિયા હોય, તેની પાસે
હજાર રૂપિયા તો સુતરાં કહેવાય જ... તેથી બે અવિકલ્પનું યુગપદ્ નિષેધકવાક્ય, પાંચ અવિકલ્પનો
પણ યુગપદ્ નિષેધ કરશે જ... આમ, આપ્તવચનનો કેવો પણ અર્થ કરવાથી તમારા મતે અસંગતિ
ઊભી જ રહે છે, તેથી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પની સહવૃત્તિતા માનવી બિલકુલ યોગ્ય નથી.

(૩૪) બૌદ્ધ : તમે કહેલ વાગ્જાળથી સર્યું... પૂર્વોક્ત અર્થમાં દોષ આવે છે, તો આપ્તવચનનો
અમે આવો અર્થ કરીશું - “સવિકલ્પ બે જ્ઞાન યુગપદ્ ન થાય હવે તો કોઈ જ દોષ નહીં રહે ને ?

સ્વાદ્વાદી : પણ આપ્તવચનનો આવો જ અર્થ થાય - એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. કારણ કે આપ્તની
વિવક્ષા તો અતીન્દ્રિય છે, અર્થાત્ આ વચનથી આપ્તને શું કહેવાની ઈચ્છા છે - તેવું ઈન્દ્રિય દ્વારા
જાણી શકાય નહીં... ફલતઃ આપ્તને યુગપત્તરૂપે સવિકલ્પનો જ નિષેધ કરવો છે, અવિકલ્પનો નહીં -
એવું નિશ્ચિત થઈ શકે નહીં.

બૌદ્ધ : પણ એવું બૌદ્ધકવચન મળી જાય કે - “અવિકલ્પ તો યુગપદ્ પણ થઈ શકે છે” તો
પછી તો પ્રસ્તુતવાક્યથી, માત્ર સવિકલ્પનો જ યુગપત્તરૂપે નિષેધ માનશો ને ?

સ્વાદ્વાદી : પણ તેવું બાધકવચન મળતું જ નથી.

❖ તે વચન, કે જે અવિકલ્પનો યુગપદ્તરૂપે ન થવામાં ‘બાધક’ હોય, અર્થાત્ અવિકલ્પની યુગપત્તરૂપતા બતાવતો
હોય.

૧. ‘એતદેવાહ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



નિશ્ચયાયોગાત્, વિનેયાનુગુણ્યતોઽન્યથાઽપિ તદ્વચનપ્રવૃત્તેઃ । (૩૫) સાઽભિપ્રાયિક્યેવેતિ
ચેત્, કસ્તસ્યાભિપ્રાય ઇતિ ક એતદ્ વેદ ? યો યુક્તિબાધિતો ન સ સ ઇતિ ચેત્, કઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉપચયમાહ ભાવેઽપીત્યાદિના । ભાવેઽપિ બાધકવચનસ્ય “પञ्च बाह्यविज्ञानानि भिक्षवः !
युगपदुत्पद्यन्ते” इत्यादेः । किमित्याह-तदर्थनिश्चयायोगात् अविकल्पज्ञानानां युगपद् भाव-
स्तदर्थस्तन्निश्चयायोगात् । अयोगश्च विनेयानुगुण्यतः-शिष्यानुगुण्येन, अन्यथाऽपि-श्रौतं शब्दार्थं
विहायापि तद्वचनप्रवृत्तेः-आसवचनप्रवृत्तेः ब्राह्मणमृतजायाऽमृतवचनवत् । सेत्यादि । सा-
तद्वचनप्रवृत्तिः आभिप्रायिक्येव अभिप्रायेण निर्वृत्ता आभिप्रायिकी, अभिप्रायस्तथार्थदर्शनम् ।
इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-कस्तस्य-आसस्य अभिप्रायः ? अर्थयाथात्म्यमधिकृत्य
किमविकल्पयौगपद्यमेव उत विकल्पयौगपद्यमिति ? क एतद् वेद-एतज्जानाति ? ह्यसौ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : કેમ નથી મળતું ? બુદ્ધે જ કહ્યું છે કે - પञ्च बाह्यविज्ञानानि भिक्षवः ! युगपदुत्पद्यन्ते=હે
ભિક્ષુઓ ! બાહ્ય પાંચ વિજ્ઞાનો ‘એકી સાથે ઉત્પન્ન થાય છે...” - આમ, બાધકવચન હાજર જ છે.

સ્થાદ્વાદી : પણ તે બાધકવચનનો “અવિકલ્પ યુગપદ્ ઉત્પન્ન થઈ શકે” - આવો જ અર્થ છે -
એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, કારણ કે આ વચન તો દેશનારૂપ છે અને દેશના તો - મૂળ શબ્દાર્થને
છોડીને - શ્રોતાને અનુસારે બીજા અર્થપરક પણ હોઈ શકે છે. જેમ કે - એક બ્રાહ્મણને પોતાની પત્ની
પર ગાઢ રાગ હતો... એકવાર તે મરી ગઈ... છતાં પણ, બ્રાહ્મણને એકાએક આઘાત ન લાગી
જાય એ માટે ‘હજી જીવે છે’ એવો ઉપદેશ અપાયો - આ પ્રમાણે ‘પञ्च...’ એ વચનની પ્રવૃત્તિ, શ્રોતાને
અનુસારે, અન્ય અર્થપરક પણ હોઈ શકે... ફલતઃ ‘અસ્થાનમેતત્...’ વાક્ય દ્વારા, યુગપદ્ રૂપે
અવિકલ્પનો ‘પંજ નિષેધ થશે જ...

❖ બુદ્ધવચનથી અવિકલ્પના પણ યુગપદ્નિષેધની શક્યતા ❖

(ઉપ) બૌદ્ધ : જેવો પદાર્થ દેખાય તેવો અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે અને આવા અભિપ્રાયપૂર્વક
આપ્તવચનની પ્રવૃત્તિ થાય છે... પ્રસ્તુતમાં પદાર્થને આશ્રયીને, યુગપદ્ રૂપે અવિકલ્પનો જ અભિપ્રાય
પ્રવર્તે છે, વિકલ્પનો નહીં... ફલતઃ “અસ્થાન...” એ અભિપ્રાયપૂર્વક વચનપ્રવૃત્તિથી, યુગપદ્ રૂપે
અવિકલ્પનો નહીં, પણ વિકલ્પનો જ નિષેધ થશે.

સ્થાદ્વાદી : પણ પદાર્થને આશ્રયીને, આપ્તનો અભિપ્રાય “(૧) અવિકલ્પની યુગપત્તારૂપે પ્રવર્તે
છે, કે (૨) વિકલ્પની યુગપત્તારૂપે...” એ તો આપણા જેવા છન્નસ્થ પ્રમાતા શી રીતે જાણી શકે ?

❖ અને તેવું ન જણાય, તો આપણે શી રીતે કહી શકીએ કે, “આપ્તના અભિપ્રાયમાં અવિકલ્પ યુગપત્ રૂપે
જણાય છે, માટે ‘અસ્થાન...’ દ્વારા વિકલ્પનો જ યુગપદ્ રૂપે નિષેધ થશે.

૧. ‘વચનાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



પુનરસૌ ભવતોઽભિપ્રેતઃ ? વિકલ્પદ્વયાયુગપદ્માવ ઇતિ ચેત્, કા ખલ્વન્યથા યુક્તિ-બાધેતિ કથનીયમ્ । તંથાઽનનુભવ એવેતિ ચેત્, સોઽવિકલ્પકદ્વયેઽપિ તુલ્ય એવેત્યુક્તમ્ । ન ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પૃથગ્જનપ્રજ્ઞાવિષય ઇત્યર્થઃ । ય ઇત્યાદિ । યોઽભિપ્રાયો યુક્તિબાધિતઃ-યુક્તિવિરહિતઃ ન સ સ ઇતિ-નાસૌ તદભિપ્રાયઃ, અર્થયાથાત્મ્યમધિકૃત્યેતિ પ્રક્રમઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કઃ પુનરસૌ-અભિપ્રાયો ભવતોઽભિપ્રેતઃ ? વિકલ્પેત્યાદિ । વિકલ્પદ્વયાયુગપદ્માવોઽભિપ્રાયઃ ‘અસ્થાનમેતત્’ ઇત્યાદિ સૂત્રે । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કા ખલ્વન્યથા વિકલ્પદ્વય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : આપણને તેમનો અભિપ્રાય ભલે ન જણાય, પણ સીધી વાત છે, કે જે અભિપ્રાય યુક્તિબાધિત હોય, તે તો આપ્તનો નથી જ હોવાનો.

સ્યાદ્વાદી : પણ આપ્તગત એવો કયો અભિપ્રાય તમે માનો છો, કે જે યુક્તિથી બાધિત ન હોય ?

બૌદ્ધ : “બે વિકલ્પ યુગપદ્ નથી હોતા” - એવો જ આપ્તનો યુક્તિ અબાધિત અભિપ્રાય છે.

સ્યાદ્વાદી : પણ “વિકલ્પ યુગપદ્ પણ થાય” - એવો આપ્તનો અભિપ્રાય હોવામાં પણ ક્યાં કોઈ યુક્તિબાધા છે ?

બૌદ્ધ : કેમ નહીં ? અવશ્ય છે, કારણ કે “વિકલ્પો યુગપદ્ થતાં નથી” એવો જ અનુભવ થાય છે અને આ અનુભવ જ વિકલ્પની સહવૃત્તિતામાં બાધક છે.

સ્યાદ્વાદી : એવો અનુભવ તો અવિકલ્પ અંગે પણ સમાન જ છે, કારણ કે “અવિકલ્પો યુગપદ્ થતાં નથી” - એવો પણ અનુભવ થાય છે જ અને આવો અનુભવ તો અવિકલ્પની સહવૃત્તિતામાં પણ બાધક બને જ.

બૌદ્ધ : અવિકલ્પનો યુગપદ્ રૂપે શું ખરેખર અનુભવ નથી થતો ?

સ્યાદ્વાદી : હા, ખરેખર નથી થતો, કારણ કે આનો ઉત્તર “આ બધા જ્ઞાન જો અત્યંતભિન્ન હોય, તો ‘બધાનો અવગમ યુગપદ્ થાય છે’ એવો બોધ કોનાથી થશે ? તે જ જ્ઞાનથી, કે કોઈ અન્યજ્ઞાનથી ?...” ઇત્યાદિ ગ્રંથથી, અમે પહેલા જ કહી ગયા...

❖ અહીં ગ્રંથનાં ફકરાનો શબ્દાર્થ આ રીતે બેસાડવો -

બૌદ્ધ : આપ્તવચનપ્રવૃત્તિ અભિપ્રાયિકી હોય છે - જેમ તેમ નહીં.... એટલે ‘અસ્થાનમેતત્...’ વચન પણ આભિપ્રાયિક છે...

સ્યાદ્વાદી : કોણ તેનો અભિપ્રાય જાણે છે ? (તેમનો અભિપ્રાય વિકલ્પદ્વયના નિષેધનો ? કે અવિકલ્પદ્વયના નિષેધનો ?)

બૌદ્ધ : જે યુક્તિબાધિત હોય તે અભિપ્રાય તે વચનનો નથી...

૧. ‘તથાઽનનુભવત એવેતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘તથાનુભવઃ’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૧૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૧૧તમં પૃષ્ઠમ્ ।

વિકલ્પયોરસદંશાનુવેધતશ્ચિત્તૈવ યુક્તા ॥

(૩૬) ન ચ તત્સ્વસંવિદો વસ્તુત્વેનાયમનપરાધઃ, તત્તદ્વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
યુગપદ્માવે યુક્તિબાધેતિ એતત્ કથનીયમ્ । તથા વિકલ્પદ્વયયૌગપદ્ધેન અનુભવ એવ યુક્તિ-
બાધા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સોઽવિકલ્પદ્વયેઽપિ યૌગપદ્ધેનાનનુભવસ્તુલ્ય એવેત્યુક્તં
પ્રાક્ 'કિંચ્ચ કુતોઽયમમીષામત્યન્તભેદે યુગપત્ સર્વાનુભવ ઇત્યવગમઃ' ઇત્યાદિના સૂત્રેણ ।
ઉપચયમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ વિકલ્પયોઃ અસદંશાનુવેધતઃ કારણાત્ અવિદ્યમાન-
પ્રતિભાસિત્વાભ્યુપગમેન ચિત્તૈવ યુક્તા, યદસત્પ્રતિભાસિ તદસદેવેતિ ભાવનીયમ્ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ તત્સ્વસંવિદઃ-વિકલ્પસ્ય સ્વસંવિદો વસ્તુત્વેન
हेतुना अयम्-असदंशानुवेधतश्चित्ताऽयोगलक्षणः अनपराधः-अदोषो । न च कुत इत्याह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ તેથી 'અસ્થાનમે....' એ આપ્તવચન સાથે, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પની સહવૃત્તિતાનો સ્પષ્ટ
વિરોધ છે, માટે ષડ્વિજ્ઞાન કે સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને યુગપદ્ધ માની શકાય નહીં.

❖ બૌદ્ધમતે સવિકલ્પ જ્ઞાનની ચિત્તતા અસંભવિત ❖

બૌદ્ધો વિકલ્પનો વિષય 'સામાન્યાકાર' માને છે, આ સામાન્યાકાર વાસ્તવમાં છે જ નહીં,
માત્ર બુદ્ધિકલ્પિત છે - આ પ્રમાણે બૌદ્ધો, અવિદ્યમાન એવા સામાન્યાકારના પ્રતિભાસીરૂપે વિકલ્પનો
સ્વીકાર કરે છે...

પણ, વિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં આવતો હોવાથી - અસદ્વસ્તુના અસદંશ=અસદાકારનો
અનુવેધ થતાં - વિકલ્પની તો ચિત્તતા જ નહીં રહે, કારણ કે સ્પષ્ટ વાત છે કે, દરેક જ્ઞાન માત્ર
સદ્વસ્તુનો જ પ્રતિભાસ કરે છે, અસદ્વસ્તુનો પ્રતિભાસ કરનાર જ્ઞાન તો ખરેખર અસદ્ જ છે,
અર્થાત્ છે જ નહીં.

આશયઃ બૌદ્ધ કહે છે - 'અસ્થાન...'માં બે 'ચિત્ત'નો નિષેધ છે, તેથી સ્યાદ્વાદી કહે છે : વિકલ્પ
એ ચિત્ત જ નથી તો 'અસ્થાન...'નો અભિપ્રાય બે વિકલ્પનો નિષેધ શી રીતે હોઈ શકે ?

(૩૬) બૌદ્ધઃ વિકલ્પનો વિષય ભલે અસત્ હોય, પણ તેની સ્વસંવિદ્ તો વાસ્તવિક હોવાથી,
'અસદંશના જોડાણથી તેની ચિત્તતા નહીં રહે' - એવું નહીં બને.

સ્યાદ્વાદી : તો કયો અભિપ્રાય તમે માનો છો ?

બૌદ્ધો : બે વિકલ્પોનો અભાવ...

સ્યાદ્વાદી : તેનાથી વિરુદ્ધ (બે વિકલ્પનો ભાવ) માનવામાં યુક્તિબાધા શું ?

બૌદ્ધો : બે વિકલ્પ સાથે થતાં હોય તેવો અનુભવ નથી થતો...

સ્યાદ્વાદી : તેમ તો બે અવિકલ્પ સાથે થતા હોય તેવો અનુભવ પણ નથી થતો - જે અમે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ
અને તો 'અસ્થાનમેતત્'નો અભિપ્રાય બે અવિકલ્પનો યુગપદ્ધ અભાવ છે, તેવું પણ કહી જ શકાશે...

૧. 'તતઃ સ્વસંવિદો' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. સમીક્ષ્યતાં ૨૯૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'ન ચા ઇતિ ક-પાઠઃ ।

દોષાપત્તેઃ, અન્યથા તદયોગાદિતિ ચત્કિચ્છિદેતત્ ॥

(૩૭) અતઃ સામાન્યેનૈવોભયચિત્તપ્રતિષેધોપપત્તેઃ, આસવચનપ્રામાણ્યાત્, તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્તદ્વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પદોષાપત્તેઃ-તસ્યાઃ-સ્વસંવિદસ્તદ્વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પદોષાપત્તેઃ-અસદંશવ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તવિકલ્પદોષપ્રસંગાત્ । સા હિ સ્વસંવિદસદંશાદ્ વિકલ્પાનુવેધકાદ્ વ્યતિરિક્તા વા સ્યાદવ્યતિરિક્તા વા । વ્યતિરિક્તત્વે તસ્યેતિ સંજ્ઞાયોગઃ । અવ્યતિરિક્તત્વે તસ્યાપિ વસ્તુતા, સ્વસંવિદો વા અવસ્તુતેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનખ્યુપગમે તદયોગાત્-તત્સ્વસંવિદો-ડયોગાત્ । તથાહિ-યદિ સા તતો ન વ્યતિરિક્તા નાપ્યવ્યતિરિક્તા ન વિકલ્પ એવેતિ, કુત-સ્તત્સ્વસંવિદિત્યાલોચનીયમ્ । ઇતિ-એવં ચત્કિચ્છિત્-અસારમેતત્ યદુત 'તત્સ્વસંવિદો વસ્તુત્વેનાયમનપરાધઃ' ઇતિ ॥

અપાન્તરાલપૂર્વપક્ષમધિકૃત્યોપસંહારમાહ અત્ત ઇત્યાદિના । અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ સામાન્યેનૈવોભયચિત્તપ્રતિષેધોપપત્તેઃ, પ્રક્રમાદધિકૃતસૂત્રે 'અસ્થાનમેતત્' ઇત્યાદૌ સવિકલ્પા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આશય : બધા જ્ઞાનો સ્વરૂપના સંવેદનની અપેક્ષાએ અભ્રાન્ત જ છે, એટલે વિકલ્પમાં પણ જે 'સ્વસંવેદન' રૂપ સ્વરૂપ છે, તે વાસ્તવિક જ છે (બાહ્યાર્થસંવેદન રૂપ સ્વરૂપ નહીં) અને એટલે તેની ચિત્તતા માનવામાં કોઈ બાધ નથી...)

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ આ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તે સ્વસંવિદ્ વિકલ્પના અસદંશથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ? (૧) ભિન્ન માનશો, તો વિંધ્ય-હિમાલયની જેમ સ્વસંવિદ્નો અસદંશાનુવિદ્ વિકલ્પ સાથે સંબંધ જ નહીં ઘટે, અને (૨) અભિન્ન માનશો, તો સ્વસંવિદ્થી અભિન્ન થતાં - અસદંશ પણ વાસ્તવિક બની જશે, અથવા તો - અસદંશથી અભિન્ન થતાં - સ્વસંવિદ્ પણ અવાસ્તવિક બનશે.

બૌદ્ધ : પણ અસદંશથી સ્વસંવિદ્ને અમે ભિન્ન પણ નથી માનતા ને અભિન્ન પણ નથી માનતા.

સ્યાદ્વાદી : તો તો એ વિકલ્પ જ નહીં રહે, અને તો પછી સ્વસંવિદ્ શી રીતે રહેશે ? એટલે તમે જે કહ્યું કે 'તે સ્વસંવિદ્ વસ્તુ હોવાથી આ દોષ નથી' - તે અસાર છે.

❖ સામાન્ય-વિશેષરૂપતાસાધક સંવેદનસિદ્ધિનો ઉપસંહાર ❖

(૩૭) તેથી "બે જ્ઞાન યુગપદ્ નથી થતાં" - એ આપ્તવચનથી, સામાન્યથી જ બે ચિત્તની સહવૃત્તિતાનો નિષેધ થાય છે.... અર્થાત્, સવિકલ્પ કે અવિકલ્પ, બે ચિત્તનો નિષેધ થાય છે... એટલે (૧) બે સવિકલ્પ યુગપદ્ ન થાય, (૨) બે અવિકલ્પ યુગપદ્ ન થાય, (૩) સવિકલ્પ-અવિકલ્પ યુગપદ્ ન થાય.

આમ, આપ્તવચનના પ્રામાણ્યથી, એકકાળે તો માત્ર એક જ જ્ઞાન માનવું જોઈએ. અને

૧. અસદંશેત્યાદેશચ દોષાપત્તેઃ ઇતિ પર્યન્તકોડધિકઃ પાઠઃ ક-પ્રતૌ । ૨. 'સયોજ્ઞાયોગઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૦૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. સમીક્ષ્યતાં ૨૯૯તમં પૃષ્ઠમ્ ।

જનુભવભાવતઃ સિદ્ધમિન્દ્રિયદ્વારાનુસાર્યેવ વિજ્ઞાનમાવિષ્ટાભિલાપમ્ 'અહિરહિઃ' ઇત્યેવ-
માદિ ॥

(૩૮) ન ચેદં નેન્દ્રિયનિમિત્તમ્, તદ્ભાવભાવિત્વાનુવિધાનાત્, અન્ધાદેરનુત્પત્તેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પોભયચિત્તપ્રતિષેધોપપત્તેઃ । કિમિત્યાહ-આમ્રવચનપ્રામાણ્યાત્ કારણાત્, તથાજનુભવ-
ભાવતઃ-એકચિત્તરૂપત્વેનાનુભવભાવતઃ સિદ્ધં-પ્રતિષ્ઠિતમ્ । કિમિત્યાહ-ઇન્દ્રિયદ્વારાનુસાર્યેવ
વિજ્ઞાનમ્ ઈહાદિક્રમેણ આવિષ્ટાભિલાપમ્ 'અહિરહિઃ' ઇત્યેવમાદિ । 'આદિ'શબ્દાત્ તદન્યેવ-
વિધપરિગ્રહસ્તદપિ સિદ્ધમિત્યર્થઃ ॥

ઈહૈવોપચયમભિધાતુમાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ ઇદં નેન્દ્રિયનિમિત્તમ્ । કિં તર્હિ ? ઇન્દ્રિય-
નિમિત્તમેવ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદ્ભાવભાવિત્વાનુવિધાનાત્-ઇન્દ્રિયભાવભાવિત્વાનુકરણાત્ । તદેવાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનુભવ પણ એક જ્ઞાનનો જ થાય છે.

નિષ્કર્ષ : તેથી (૧) ઇન્દ્રિયાનુસારી=ઇન્દ્રિયના કારણે થતું, (૨) આવિષ્ટાભિલાપ=શબ્દથી
મિશ્રિતરૂપે થનાર, (૩) યોજક='સાપ-સાપ' એવા શબ્દોને જોડનાર, (૪) દર્શક=અર્થને બતાવનાર,
(૫) ધારાવાહી=ઈલા-અવાયાદિ ક્રમે થનાર, (૬) વ્યવહારબીજ=સાપ વગેરેના વ્યવહારનું કારણ
એવું સર્પવિષયક મતિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, આવા બીજા પણ જ્ઞાનો સમજવા - આ બધા જ્ઞાનો,
અવગ્રહ અંશને લઈને સામાન્યાકારરૂપ ને ઈલા અંશને લઈને વિશેષાકારરૂપ - આમ, સામાન્ય-
વિશેષાકારરૂપ હોવાથી, આ જ્ઞાનો દ્વારા વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા નિર્ભાષિ સિદ્ધ થશે.

❖ પ્રસ્તુત સંવેદનની ઇન્દ્રિયાનુસારિતા ❖

(૩૮) પ્રશ્ન : ઉપરોક્ત આવિષ્ટાભિલાપ સંવેદન, શું ઇન્દ્રિયના કારણે થાય છે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે (૧) ઇન્દ્રિય હોય તો જ તે જ્ઞાન થાય છે, અને (૨) ઇન્દ્રિય ન હોય તો
તાદૃશ જ્ઞાન પણ નથી થતું, જેમ કે અંધને... આમ, અન્વય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે જ્ઞાન
ઇન્દ્રિયનિમિત્તક જ છે.

❖ ફલતઃ "એક જ વખતે સામાન્યાકારરૂપ અવિકલ્પ અને વિશેષાકારરૂપ સવિકલ્પ બંને સાથે થતાં હોવાથી -
ભ્રમના કારણે એક જ જ્ઞાન સામાન્ય-વિશેષાકાર લાગે છે, પણ ખરેખર તેવું એક સંવેદન છે જ નહીં. માટે તે સંવેદનથી
વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષતારૂપતા સિદ્ધ નહીં થાય" - તે બધું કથન પરાસ્ત થાય છે.

❖ હવે, આ સંવેદનના (ઇન્દ્રિયાનુસારિતાદિ) કેટલાક અંશને લઈને, પૂર્વપક્ષી પ્રસ્તુતસંવેદનનું ખંડન કરવા
દલીલો કરશે, પણ ગ્રંથકારશ્રી સચોટ નિરાકરણ કરશે અને સાથે તે અંશોનું સુંદર સ્વરૂપ પણ બતાવશે...

❖ અંધને ચક્ષુરિન્દ્રિય નથી, માટે રૂપજ્ઞાન નથી થતું, બધિરને શ્રોત્રેન્દ્રિય નથી, માટે શબ્દજ્ઞાન નથી - આમ
દરેકમાં, ઇન્દ્રિયવ્યાપારના અભાવે જ્ઞાનનો અભાવ સમજવો.

૧. સમીક્ષ્યતાં ૨૪૬-૨૪૭તમે પૃષ્ઠે ।

ઇન્દ્રિયાદવિકલ્પજન્મ, તત્ત્વંદમિતિ તદનુત્પત્તિરિતિ ચેત્, ન, આદ્યવિદ્યુત્સમ્પાતાદૌ તદ્ભાવેઽપિ તદભાવાત્ । સ માનસાભાવતોઽભાવો નાક્ષવ્યાપારાભાવત્ ઇત્યતોઽદોષ ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
અન્ધાદેરનુત્પત્તેઃ । ‘આદિ’શબ્દાદવ્યાપૃતેન્દ્રિયગ્રહઃ । ઇન્દ્રિયાદિત્યાદિ । ઇન્દ્રિયાત્ સકાશાત્ અવિકલ્પજન્મ-અવિકલ્પોત્પાદઃ તત્ત્વઃ-અવિકલ્પાત્ ઇદં-વિજ્ઞાનમાવિષ્ટાભિલાપમ્ ઇતિ-એવં તદનુત્પત્તિઃ-અન્ધાદેર્વિવક્ષિતવિજ્ઞાનાનુત્પત્તિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન, આદ્યવિદ્યુત્સમ્પાતાદૌ, ‘આદિ’શબ્દાત્ તદન્યાદ્ભુતદર્શનગ્રહઃ, તદ્ભાવેઽપિ-ઇન્દ્રિયાદવિકલ્પજન્મભાવેઽપિ તદભાવાત્-આવિષ્ટાભિલાપવિજ્ઞાનાભાવાત્ । સ માનસાભાવતઃ-સ્વવિષયાનન્તરવિષયસહકારી-
❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ઇન્દ્રિયનિમિત્ત અંગે બૌદ્ધશંકાનો નિરાસ ❖

બૌદ્ધ : ઇન્દ્રિયથી અવિકલ્પજ્ઞાન થાય અને અવિકલ્પથી તે આવિષ્ટાભિલાપરૂપ સંવેદન થાય - આવો કાર્ય-કારણભાવ હોવાથી, સવિકલ્પનો અન્વય-વ્યતિરેક, ઇન્દ્રિય સાથે નહીં, પણ અવિકલ્પ સાથે છે અને અવિકલ્પ ન હોવાથી જ, અંધાદિને આવિષ્ટાભિલાપરૂપ સંવેદન નથી થતું. ફલતઃ સશબ્દક સંવેદન, અવિકલ્પાનુસારી છે, ઇન્દ્રિયાનુસારી નહીં.

સ્યાદ્વાદી : અવિકલ્પની કારણતા વ્યભિચરિત છે, કારણ કે જ્યારે પહેલી વિજળી પડે, ત્યારે ઇન્દ્રિયથી અવિકલ્પની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પણ - તે અવિકલ્પરૂપ કારણ હોવા છતાં પણ - આવિષ્ટાભિલાપરૂપ વિજ્ઞાન ક્યાં થાય છે ? તો પછી સવિકલ્પ સંવેદનના કારણ તરીકે ‘અવિકલ્પ’ને શી રીતે માની શકાય ?

બૌદ્ધ : ત્યાં ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ન હોવાથી સવિકલ્પજ્ઞાન નથી થયું તેમ નથી, પણ ‘માનસ’ ન હોવાથી જ સશબ્દજ્ઞાન નથી થયું.

તાત્પર્ય એ છે કે, સશબ્દજ્ઞાનનું કારણ ‘માનસ’ છે. આ માનસનું (૧) ઉપાદાનકારણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે, અને (૨) સહકારીકારણ સ્વલક્ષણરૂપ વિષય છે... તેથી (૧) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન-

❖ વ્યભિચારના બે પ્રકાર છે : (૧) અન્વય, અને (૨) વ્યતિરેક...

(૧) કારણસત્ત્વેઽપિ કાર્યસ્ય અસત્ત્વમ્ - રાસભસત્ત્વેઽપિ ઘટસ્ય અસત્ત્વમ્ ।

(૨) કારણાસત્ત્વેઽપિ કાર્યસ્ય સત્ત્વમ્ - રાસભાસત્ત્વેઽપિ ઘટસ્ય સત્ત્વમ્ ।

પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ વ્યભિચાર લેવો, કારણ કે અવિકલ્પ હોવા છતાં પણ, સવિકલ્પરૂપ કાર્ય નથી થતું.

❖ આંખ ખુલ્લી હોય ને અચાનક વીજળીનો ઝબકારો થાય, ત્યારે અવિકલ્પ થાય, પણ તે ધ્યાનથી ન જોયું હોવાથી વિકલ્પ ન થાય...

❖ ખરેખર તો અહીં ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર નથી, માટે જ વિકલ્પ નથી થતો, તેથી કારણ તરીકે ‘ઇન્દ્રિયવ્યાપાર’ માનવો જોઈએ... એવું જૈનમત સિદ્ધ કરવા માગે છે. (આશય : અહિઃ અહિઃ એવું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય છે, ઇન્દ્રિયથી અવિકલ્પ અને તેનાથી સવિકલ્પ એવું નહીં... પણ સવિકલ્પકાળે પણ ઇન્દ્રિયવ્યાપાર જોઈએ જ...)

૧. ‘ઇદમિતિ તતસ્તદનુ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘વ્યાવૃત્તેન્દ્રિય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર ‘ન્યાદદ્ભત’ ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

ન્દ્રિયજ્ઞાનજનિતમાનસાભાવેન અભાવઃ, આવિષ્ટાભિલાપવિજ્ઞાનાભાવઃ । નાક્ષવ્યાપારાભાવતઃ- નેન્દ્રિયવ્યાપારાભાવેન ઇત્યતઃ અસ્માત્ કારણાત્ અદોષઃ, 'આદ્યવિદ્યુત્સમ્પાતાદૌ તદ્ભાવેઽપિ તદભાવાત્' ઇત્યયમનપરાધઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નાત્ર 'સ માનસાભાવતઃ' ઇત્યાદૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણથી, અને (૨) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના સ્વલક્ષણરૂપ વિષય પછી થતાં સ્વલક્ષણરૂપ સહકારીથી 'માનસ' જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

શબ્દાર્થઃ ; સ્વલક્ષણ=ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયભૂત સ્વલક્ષણરૂપ વિષયની અનન્તર=દ્વિતીયલક્ષણરૂપ સહકારીની સહાયતાથી, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાનકારણ (=સમનન્તરપ્રત્યય) જે મનોવિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને 'માનસ' કહેવાય છે.

આશય એ છે કે, ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, જે વિષયલક્ષણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ વિષયની દ્વિતીયલક્ષણ જેમાં વિષયરૂપે સહકારીકારણ હોય અને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જેમાં ઉપાદાનકારણ હોય, તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન-અનન્તરભાવી જ્ઞાનને 'માનસ' પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, જેને બૌદ્ધો પ્રત્યક્ષયતુષ્ટ્યમાં બીજા પ્રત્યક્ષ તરીકે સ્વીકારે છે.

સારાંશઃ આ માનસ પ્રત્યક્ષથી, આવિષ્ટાભિલાપરૂપ સંવેદન થાય છે, પણ પ્રસ્તુતમાં, વીજળી વખતે તેવું માનસ જ્ઞાન જ થતું નથી અને તેથી જ ત્યાં આવિષ્ટાભિલાપરૂપ સંવેદન નથી થતું, માટે "ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ન હોવાથી સશબ્દ સંવેદન નથી થયું" - એમ નહીં કહી શકાય.

❖ આ સ્વલક્ષણ તો ક્ષણિક હોવાથી બીજી ક્ષણે નષ્ટ થઈ જશે, ત્યારબાદ બીજું સ્વલક્ષણ ઉત્પન્ન થશે, જે 'માનસ'માં સહકારી કારણ છે.

❖ "તસ્માદિન્દ્રિયવિજ્ઞાનાનન્તરપ્રત્યયોદ્ભવં । મનોઽન્યમેવ ગૃહ્ણતિ વિષયનાન્ધદુક્ તતઃ ॥" - પ્રમાણવાર્તિક ૦ ૩/ ૨૪૪ ॥ "સ્વવિષયનાનન્તરવિષયસહકારિણેન્દ્રિયજ્ઞાનેન સમનન્તરપ્રત્યયેન જનિતં મનોવિજ્ઞાનં માનસમ્ ॥" - ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ટીકા કાં ૦ પૃ. ૬૨ ॥ "સ્વવિષયનાનન્તરવિષયસહકારિણેન્દ્રિયજ્ઞાનેન સમનન્તરપ્રત્યયેન જનિતં તન્મનોવિજ્ઞાનમ્ ॥" - ન્યાયબિન્દુ ૧/૧ ॥ "સ્વ આત્મીયો વિષય ઇન્દ્રિયજ્ઞાનસ્ય । તસ્યાનન્તરઃ ન વિદ્યતેઽન્તરમસ્યેતિ । અન્તરં ચ વ્યવધાનં વિશેષશ્ચોચ્યતે । તત્તરચાન્તરે પ્રતિષિદ્ધે સમાનજાતીયો દ્વિતીયલક્ષણભાવ્યુપાદેયલક્ષણ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનવિષયસ્ય ગૃહ્યતે । તથા ચ સત્તીન્દ્રિયજ્ઞાન-વિષયલક્ષણાદુત્તરલક્ષણ એકસંતાનાન્તર્ભૂતો ગૃહીતઃ । સ સહકારી યસ્યેન્દ્રિયવિજ્ઞાનસ્ય તત્તથોક્તમ્ ॥" - ધર્મોત્તરીયટીકા ॥

❖ બૌદ્ધો, પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકાર માને છે : (૧) ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, (૨) માનસ, (૩) સ્વસંવેદન, અને (૪) યોગીજ્ઞાન... તેઓનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

(૧) જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયને આશ્રયીને થતું હોય તે.

(૨) પોતાની વિષયલક્ષણની અનન્તર વિષયલક્ષણ જેની સહકારી છે, તેવા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ સમનન્તરપ્રત્યય વડે ઉત્પન્ન થયેલું મનોવિજ્ઞાન...

(૩) સર્વ ચિત્ત (=અર્થમાત્રગ્રાહી જ્ઞાન) અને ચૈત્ત (=વિશેષાવસ્થાગ્રાહી સુખાદિ)ના આત્મસંવેદનરૂપ જ્ઞાન...

(૪) સત્પદાર્થની ભાવનાના પ્રકર્ષના પર્યંતથી જન્મનારું જ્ઞાન...

❖ બૌદ્ધને એવું સાબિત કરવું છે કે, 'માનસ' ન હોવાથી જ તે સશબ્દજ્ઞાન નથી થયું - આવું સાબિત કરવા પાછળ બૌદ્ધનો આશય એ છે કે, સશબ્દજ્ઞાનનો અન્વય-વ્યતિરેક 'માનસ' સાથે જ સિદ્ધ થશે, ઇન્દ્રિય સાથે નહીં... ફલતઃ ઇન્દ્રિયો કારણ ન બનવાથી, તેની ઇન્દ્રિયાનુસારિતા નહીં રહે....

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૦૭તમં પૃષ્ઠમ્ ।

ચેત્, ન અત્ર કિઞ્ચિદુભયસિદ્ધં પ્રમાણમિતિ યત્કિઞ્ચિદેતત્ । (૩૧) તથાવિધવિકલ્પા-
નુત્પત્તિરેવ પ્રમાણમિતિ ચેત્, ન, અસ્યા એવ વિવાદગોચરાપન્નત્વાત્ । અત એવ એતન્નિર્ણીતે-
રયમદોષ ઇતિ ચેત્, ન, ચક્ષુર્વ્યાપારાભાવેઽપ્યસ્યાઃ સમાનત્વાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિઞ્ચિદુભયસિદ્ધં-વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિષ્ઠિતં પ્રમાણમ્ અક્ષવ્યાપારાપોહેન માનસનિબન્ધનત્વવ્યવ-
સ્થાપકમ્ । ઇતિ-એવં યત્કિઞ્ચિદેતત્, અસારમિત્યર્થઃ । તથાવિધેત્યાદિ । તથાવિધ-
વિકલ્પાનુત્પત્તિરેવ-આવિષ્ઠાભિલાપવિજ્ઞાનાનુત્પત્તિરેવેત્યર્થઃ । પ્રમાણમક્ષવ્યાપારાભાવેન માનસ-
નિબન્ધનત્વવ્યવસ્થાપકત્વમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અસ્યા એવ-તથાવિધવિકલ્પા-
નુત્પત્તિરેવ વિવાદગોચરાપન્નત્વાત્, વિપ્રતિપત્તિવિષયત્વાદિતિ યોઽર્થઃ । અત એવેત્યાદિ । અત
એવ-તથાવિધવિકલ્પાનુત્પત્તિરેવ સકાશાત્, એતન્નિર્ણીતેઃ-‘સ માનસાંભવતોઽભાવો નાક્ષવ્યાપારા-
ભાવતઃ’ ઇત્યેતન્નિશ્ચયાત્ કારણાત્ અયમ્-અનન્તરોદિતઃ ન, ‘અસ્યા એવ વિવાદગોચરાપન્નત્વાત્’
ઇતિ અદોષઃ-અનપરાધઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, ચક્ષુર્વ્યાપારાભાવેઽપ્યસ્યાઃ-અત
એવ તન્નિર્ણીતેઃ સમાનત્વાત્-તુલ્યત્વાદિતિ । તથાહિ-અત એવ તથાવિધવિકલ્પાનુપપત્તિરેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : આવિષ્ઠાભિલાપરૂપ સંવેદન “અક્ષવ્યાપારના અભાવે નહીં, પણ માનસના અભાવે
જ નથી થયું” - એવું માનવા માટે માનસ-સવિકલ્પનો કાર્યકારણભાવ માનવો પડે અને તે માનવા
માટે તમને-અમને બંનેને સિદ્ધ એવું કોઈ પ્રમાણ નથી... ફલતઃ માનસ ન હોવાથી નથી થયું - એવું
ન કહી શકાય.

(૩૯) બૌદ્ધો : અહીં આવિષ્ઠાભિલાપરૂપ સંવેદનની અનુત્પત્તિ જ પ્રમાણ છે, અર્થાત્ તથાવિધ
સંવેદનની ઉત્પત્તિ નથી થતી એથી જ સિદ્ધ થાય છે કે “માનસ અને સવિકલ્પ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ
છે.”

સ્યાદ્વાદી : સવિકલ્પાભાવનું કારણ માનસાભાવ છે, ઈન્દ્રિયવ્યાપાર નહીં એવું તમને સિદ્ધ
કરવું છે, તેના માટે સવિકલ્પ-માનસ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ કરવો પડે. તેના માટે પ્રમાણ શું ?
તો તમે કહો છો કે - સવિકલ્પાભાવ જ તેમાં પ્રમાણ... (તે સવિકલ્પાભાવ માનસાભાવને કારણે છે
અને એટલે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય..) પણ (અમે કહીએ છીએ કે -) તે સવિકલ્પાભાવ,
માનસાભાવને કારણે જ છે કે નહીં ? એ જ તો હજી વિવાદ છે (શેના કારણે સવિકલ્પનો અભાવ
છે ? એનો જ તો હજી નિર્ણય થયો નથી, તો તેવા સવિકલ્પાભાવને પ્રમાણ તરીકે શી રીતે મૂકાય ?)

બૌદ્ધ : સવિકલ્પાભાવ હોવાથી જ નિર્ણય થાય છે કે, સવિકલ્પાભાવ માનસાભાવને કારણે
છે... એટલે તમે આપેલ દોષ નથી...

સ્યાદ્વાદી : એવો નિર્ણય તો ચક્ષુર્વ્યાપારના અભાવને પણ સમાન જ છે, અર્થાત્ તથાવિધ



(૪૦) કિञ્ચ ઇદમપિ માનસં તદ્વિષયમાત્રગ્રાહકત્વેન ન તદ્વિન્નશક્તિકમિતિ, કિञ્ચાનેન । નિરંશૈકસ્વભાવત્વાચ્ચ વસ્તુનોઽનુભવોઽપિ ન પટીયાનપટીયાંશ્ચ યુજ્યતે,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સકાશાત્, એતન્નિર્ણીતેઃ સોઽક્ષવ્યાપારાભાવતોઽભાવો ન માનસાભાવતઃ ઇત્યેતન્નિશ્ચયાત્ કારણાત્ ઇત્યપિ વક્તું શક્યત્વાત્ તુલ્યત્વમિતિ ભાવનીયમ્ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિञ્ચેત્યાદિના । કિञ્ચ ઇદમપિ માનસં સ્વવિષયાનન્તરેત્યાદિલક્ષણવત્, તદ્વિષયમાત્રગ્રાહકત્વેન, પ્રક્રમાદક્ષજ્ઞાનવિષયમાત્રગ્રાહકત્વેન હેતુના, સ્વલક્ષણમાત્રગ્રાહક-ત્વેનેત્યર્થઃ, ન તદ્વિન્નશક્તિકં-નાક્ષજ્ઞાનભિન્નશક્તિકમિતિ । કિञ્ચાનેન-પરિકલ્પિતેન તથા-વિધવિકલ્પોત્પત્તૌ સમાનમેતદક્ષજ્ઞાનેનેતિ ભાવઃ ॥

પક્ષાન્તરપરિજિહીર્ષયાઽઽહ-નિરંશૈકસ્વભાવત્વાચ્ચ કારણાદ વસ્તુનોઽનુભવોઽપિ, પ્રક્રમાત્ ²⁵તદનુભવઃ, ન પટીયાનપટીયાંશ્ચ યુજ્યતે, નિરંશૈકસ્વભાવત્વાદ વસ્તુનસ્તથાવિધૈક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિકલ્પની ઉત્પત્તિ ન થવાર્થી, આવો પણ નિર્ણય થઈ જ શકે છે કે, “માનસના અભાવે નહીં, પણ ઈન્દ્રિયવ્યાપારના અભાવે જ આવિષ્ટાભિલાપરૂપ સંવેદન નથી થતું” - આ રીતે તો સશબ્દ સંવેદનનો અન્વય-વ્યતિરેક ઈન્દ્રિયવ્યાપાર સાથે જ સાબિત થતાં, તેની ઈન્દ્રિયાનુસારિતા અવશ્ય ઘટશે.

❖ માનસનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત ❖

(૪૦) સશબ્દ સંવેદનનાં કારણ તરીકે, તમે જે ‘માનસજ્ઞાન’ માનો છો, તે માનસ તો, ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનના વિષયભૂત સ્વલક્ષણનું જ માત્ર ગ્રહણ કરે છે, તે સિવાય તેના દ્વારા તો કશું ગ્રહણ થતું જ નથી અને તેથી તો ઈન્દ્રિયજ્ઞાન કરતાં, માનસજ્ઞાનનાં જુદા શક્તિ-સામર્થ્ય સિદ્ધ જ નહીં થાય, તો પછી આવાં નિરર્થક માનસની કલ્પનાથી શું ?

ફલતઃ સશબ્દસંવેદનની ઉત્પત્તિમાં, કારણ તરીકે ‘માનસ’ માનવાની બિલકુલ જરૂર નથી, તે કામ તો ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી થવું શક્ય જ છે...

❖ નિરંશ વસ્તુવાદીમતે તાદૃશાનુભવસંબંધી પટુ-અપટુતાની અસંગતિ ❖

બૌદ્ધો એમ માને છે કે, સ્વલક્ષણનો તીવ્ર અનુભવ જ વિકલ્પજ્ઞાનનું કારણ છે, મંદ અનુભવ નહીં, અર્થાત્ સ્વલક્ષણનો ઉત્કટ અનુભવ થયો હોય, તો જ તેના દ્વારા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થઈ શકે, અન્યથા નહીં - આમ, જ્ઞાનનાં (૧) પટુ, અને (૨) અપટુ - એમ બે સ્વરૂપ માને છે.

પણ તેઓનું ગ્રંથકારશ્રી સચોટ નિરાકરણ કરતા કહે છે કે, તમે તો વસ્તુને નિરંશ-એકસ્વભાવી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

25. તદનુભવ ઇતિ । તસ્ય-સ્વલક્ષણસ્યાનુભવઃ, પરો હિ તીવ્રઃ સ્વલક્ષણાનુભવો વિકલ્પજ્ઞાનહેતુઃ, ન પુનસ્તિર ઇતિ પ્રતિપદ્યતે ॥



અત્યન્તાસત ઉત્પાદેન સર્વથા હેત્વનન્વયતોઽભ્યાસવાસને ચ; અન્યથાઽસમ્પૂર્ણવસ્તુગ્રહણમપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવસ્યૈવાસ્ય ભાવાત્; ²⁶તદેતદ્ભેદોઽપિ ન તથાવિધવિકલ્પોત્પત્યનુત્પત્તિનિમિત્તમિતિ પ્રકૃત-
યોજના । તથા અત્યન્તાસત ઉત્પાદેન હેતુના અનુભવસ્ય સર્વથા હેત્વનન્વયતઃ કારણાત્ તત્તથા--
ભાવાભાવેન અભ્યાસવાસને ચ, 'અનુભવસ્ય ન યુજ્યેતે' इति વર્તેતે, પૌનઃપુન્યકરણમભ્યાસઃ,
પૂર્વાનુભૂતસંસ્કારાનુવેધશ્ચ વાસના, નૈતે અત્યન્તાસત ઉત્પાદે ભવત इति ભાવનીયમ્ । इत्થં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનો છો અને તેથી તેનો અનુભવ પણ નિરંશ-એકસ્વભાવી જ રહેશે, તો પછી - તે નિરંશ એકસ્વભાવી
અનુભવના - (૧) પટુ, (૨) અપટુ એવા બે ભેદ શી રીતે થઈ શકે ?

એ રીતે, પટુ-અપટુ જેવા જો કોઈ ભેદ જ નહીં હોય, તો શી રીતે કહી શકાય ? કે વિકલ્પની
ઉત્પત્તિનું કારણ પટુઅનુભવ જ છે, અપટુઅનુભવ નહીં...

❖ તાદૃશાનુભવસંબંધી અભ્યાસ-વાસનાની પણ અસંગતિ ❖

(૧) અભ્યાસ = એક જ વિષયનું વારંવાર આસેવન...

(૨) વાસના = પૂર્વે અનુભવેલા, સંસ્કારોનું જોડાણ...

બૌદ્ધો, અત્યંત અસત્પદાર્થની ઉત્પત્તિ માને છે, અર્થાત્ જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્તુનું,
પૂર્વે દ્રવ્યરૂપે પણ અસ્તિત્વ નથી માનતાં... પણ આ રીતે, અસત્ની ઉત્પત્તિ માનવામાં તો - કાર્યમાં
હેતુનું પરિણમન (અન્વય) જ ન થવાથી - અનુભવનો અભ્યાસ કે વાસના કશું ઘટશે નહીં. (કેમ
નહીં ઘટે ? તે હમણાં જ આગળ બતાવશે) તેથી “વસ્તુને નિરંશ માનવામાં અનુભવની પટુ-અપટુતાદિ
ન ઘટે” - એવું માનવું જ જોઈએ.

પ્રશ્ન : એવું ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો વસ્તુનું અસંપૂર્ણ ગ્રહણ પણ થવા લાગશે... આશય એ કે, બૌદ્ધો, વસ્તુનું
અસંપૂર્ણ ગ્રહણ માનતા જ નથી, કારણ કે વસ્તુ તો નિરંશ હોવાથી તેનું ગ્રહણ તો સંપૂર્ણ જ થાય,
પણ અનુભવની અપટુતાદિ માનવામાં આવે, તો તેનું અસંપૂર્ણ ગ્રહણ પણ માનવું પડશે, નહીંતર
એ પણ જો સંપૂર્ણ ગ્રહણ કરશે, તો તે અનુભવને 'અપટુ' શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે પટુગ્રહણ
એટલે બહુધર્મોનું ગ્રહણ અને અપટુગ્રહણ એટલે અલ્પધર્મોનું ગ્રહણ. તેથી નિરંશવસ્તુમતે, અનુભવની
પટુ-અપટુતાદિ ન ઘટે - એવું માનવું જ રહ્યું.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

26. તદેતદ્ભેદોઽપિ ન તથાવિધવિકલ્પોત્પત્યનુત્પત્તિનિમિત્તમિતિ । તત્-તસ્માત્ કારણાત્ એત-
દ્ભેદોઽપિ-અનુભવભેદોઽપિ ન-નૈવ તથાવિધસ્ય-વિદ્યુદાદ્યધ્યવસાયરૂપસ્ય વિકલ્પસ્ય યે ઉત્પત્યનુત્પત્તી તયો-
નિમિત્ત-કારણં પટુરનુભવો વિકલ્પનિમિત્તં અપટુશ્ચ ન નિમિત્તમિતિ ન ભવતીત્યર્થઃ ॥

૧. 'અપટુઃ સ્વનિમિત્ત૦' इति ચ-પાઠઃ ।

સ્યાત્, તથા ચ ન નિરંશૈકસ્વભાવમેવૈતત્ । (૪૧) ન ચાન્યથા અપટીયસ્ત્વાદિ, અનુભવસ્ય તન્માત્રગ્રહણત્વાત્, તદતિરિક્તરૂપાન્તરાભાવાત્, અન્યેનોપકારાદ્યયોગાદિતિ । (૪૨) એવમભ્યાસવાસનોપગમાત્રાત્યન્તાસત એવોત્પાદઃ, સત્યસ્મિન્સત્યોર્વાઙ્માત્રત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનમ્ન્યુપગમે અસમ્પૂર્ણવસ્તુગ્રહણમપિ સ્યાત્ અનુભવા-પટીયસ્ત્વાદિભાવેન । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તથા ચ ન નિરંશૈકસ્વભાવમેવૈતત્-વસ્તુ, કિન્તુ સાંશાનેકસ્વભાવમિતિ । ન ચાન્યથા-ઉક્તં પ્રકારં વિહાય અપટીયસ્ત્વાદિ, 'આદિ'-શબ્દાત્ પટીયસ્ત્વગ્રહઃ, અનુભવસ્ય અધિકૃતસ્ય । કુત્ત્વમિત્યાહ-તન્માત્રગ્રહણત્વાત્-વસ્તુમાત્ર-ગ્રહણસ્વરૂપત્વાત્, અનુભવસ્ય તદતિરિક્તરૂપાન્તરાભાવાત્-તન્માત્રગ્રહણતત્ત્વાતિરિક્તરૂપાન્તરાભાવાત્ । અભાવશ્ચ અન્યેન-વસ્તુવ્યતિરિક્તેન ઉપકારાદ્યયોગાત્ । તતશ્ચ વસ્તુગ્રહણ-ભેદકૃતમેવાપટીયસ્ત્વાદિં અસ્યેતિ સાંશાનેકસ્વભાવમેતદિતિ સ્થિતમ્ । એવમભ્યાસવાસનો-પગમાત્ કારણાત્ કિમિત્યાહ-નાત્યન્તાસત એવ ઉત્પાદઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-સત્યસ્મિન્-અત્યન્તાસત
 ❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ટૂંકમાં, વસ્તુને જો નિરંશ માનશો, તો અનુભવની (૧) પટુ-અપટુતા, અને (૨) અભ્યાસ-વાસના ઘટી શકે નહીં.... માટે વસ્તુને સાંશ અને અનેકસ્વભાવી માનવી જ જોઈએ.

❖ સાંશ ન માનવામાં બે દોષ અનિવાર્ય ❖

(૧) પટુ-અપટુતાની અસંગતિ

(૪૧) વસ્તુને જો નિરંશ-એકસ્વભાવી માનશો, તો અનુભવની પટુ-અપટુરૂપતા જ નહીં રહે, કારણ કે અનુભવનું સ્વરૂપ તો વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં જ પર્યવસિત છે, તે સિવાય બીજું તો કોઈ છે નહીં.

પ્રશ્ન : કેમ નથી ?

ઉત્તર : કારણ કે અનુભવ પર, વસ્તુ સિવાય, બીજા તો કોઈના દ્વારા ઉપકારાદિ કશું થતું જ નથી, તો પછી તેના જુદા જુદા સ્વરૂપ શી રીતે થઈ શકે ?

પ્રશ્ન : તે વસ્તુના કારણે તો થઈ શકે ને ?

ઉત્તર : હા, વસ્તુના કારણે થઈ શકે, પણ તે માટે વસ્તુને સાંશ-અનેકસ્વભાવી માનવી પડે, તો જ તે અનુભવ, વસ્તુના તે તે ધર્મોને લઈને (=વિષય કરીને) પટુ-અપટુ રૂપ થઈ શકે...

(૨) અભ્યાસ-વાસનાની અસંગતિ

(૪૨) તમે અભ્યાસ-વાસના તો માનો છો, તેથી અત્યંત અસત્ની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહીં, નહીંતર અભ્યાસ-વાસના તો માત્ર બોલવા પૂરતું જ રહેશે, કારણ કે ઉત્પન્ન થતો અસત્ પદાર્થ, જે કાળે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સિવાયના સર્વકાળે તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી, તો પછી તેના દ્વારા એક જ

૧. પૂર્વમુદિતે ત્વત્ર 'ત્વાદ યસ્યેતિ' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु ०-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता ।



તદાત્વાતિરેકેણ આકાલં તદભાવાત્, પૂર્વસ્માદત્યન્તભિન્નત્વાત્, તથાપિ તદભ્યાસા-
દાવતિપ્રસજ્ઞાદિતીન્દ્રિયજમેવૈતત્ ॥

(૪૩) એતચ્ચાનેકધર્મકે વસ્તુનિ જ્ઞાનાવરણાચ્છાદિતસ્ય પ્રમાતુસ્તથાવિધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉત્પાદે તયોઃ-અભ્યાસવાસનયોર્વાઙ્માત્રત્વાત્ । વાઙ્માત્રત્વમેવાહ-તદાત્વાતિરેકેણ-તદાભાવા-
તિરેકેણ આકાલં-યાવદપિ કાલસ્તાવદપિ તદભાવાદ્-અત્યન્તાસત ઉત્પદ્યમાનસ્યાભાવાત્ ।
અભાવશ્ચ પૂર્વસ્માદત્યન્તભિન્નત્વાત્ અત્યન્તાસત ઉત્પદ્યમાનસ્ય । તથાપિ-એવમપિ તદભ્યાસાદૌ
તસ્ય-અનુભવસ્યાભ્યાસવાસનાભાવેઽતિપ્રસજ્ઞાત્-અનુભવાન્તરસ્યાપ્યભ્યાસાદિશૂન્યસ્ય તદ્ભાવ-
પ્રસજ્ઞાત્ । ઇતીન્દ્રિયજમેવૈતત્-‘વિજ્ઞાનમાવિષ્ટાભિલાપમહિરહિરિત્યેવમાદિ’ ઇત્યધિકારોપ-
સંહારઃ ॥

એતચ્ચેત્યાદિ । એતચ્ચ-અધિકૃતજ્ઞાનમ્ અનેકધર્મકે વસ્તુનિ-ઘટરૂપાદૌ જ્ઞાનાવરણા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિષયનું વારંવાર આસેવન અને પૂર્વાનુભૂત સંસ્કારનું જોડાણ શી રીતે થઈ શકે ?

પ્રશ્ન : ઉત્પત્તિ સિવાય, સર્વકાળે તેનો અભાવ શા માટે ?

ઉત્તર : કારણ કે ક્ષણિક હોવાથી ઉત્તરક્ષણે તો તે નષ્ટ થઈ જાય છે અને પૂર્વક્ષણથી તો તે
અત્યંત ભિન્ન છે. આશય એ છે કે, પૂર્વ-ઉત્તર અનુભવનું જો કોઈ જોડાણ હોય, તો અભ્યાસ-વાસના
શક્ય છે, પણ તેવું તો તમે માનતાં નથી.

પ્રશ્ન : પૂર્વક્ષણથી અત્યંતભિન્ન પણ અનુભવમાં અભ્યાસ/વાસના માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો આની જેમ, ઘટાનુભવથી અત્યંતભિન્ન પણ પટાનુભવમાં તેના અભ્યાસ-વાસના
માનવાની આપત્તિ આવશે... પણ તેવું તો છે નહીં, કારણ કે ઘટાનુભવે સેવેલા વિષયનું આસેવન
કે તેના સંસ્કારનું જોડાણ પટાનુભવમાં કદી દેખાતું નથી. ફલતઃ અત્યંત અસત્ની ઉત્પત્તિ માનવામાં
અભ્યાસ-વાસનાની અસંગતિ જ રહે.

નિષ્કર્ષ : ઉપરોક્ત રીતે બૌદ્ધમતે, માનસાદિનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત હોવાથી, સશબ્દ
સંવેદનનો અન્વય-વ્યતિરેક માનસ સાથે નહીં, પણ ઈન્દ્રિયવ્યાપાર સાથે જ માનવો જોઈએ. તેથી
સિદ્ધ થાય છે કે, આવિષ્ટાભિલાપરૂપ ‘સાપ-સાપ’ એવું સંવેદન ઈન્દ્રિયાનુસારી જ છે.

❖ સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ❖

(૪૩) સંક્ષેપાર્થ : ઉપરોક્ત આવિષ્ટાભિલાપરૂપ સંવેદન, અનેકધર્માત્મક એવી ઘટાદિ વસ્તુ
વિશે, (૧) અવગ્રહ, (૨) ઈહા, (૩) અવાય, (૪) પારણારૂપે જ પ્રવર્તે છે.

❖ હવે ગ્રંથકારશ્રી, આ સંવેદનનું કારણ શું, સ્વરૂપ શું, કયા ક્રમે થાય... વગેરે વિસ્તૃત સ્વરૂપ બતાવશે
અને સાથે-સાથે ઈતર દર્શનકારોની માન્યતાઓનું સચોટ ઉન્મૂલન કરશે.

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૦૬તમ પૃષ્ઠમ્ ।



क्षयोपशमभावत उभयोस्तथास्वभावत्वेनावग्रहेहावायधारणारूपं प्रवर्तत इति । (४४)
अनेकधर्मकत्वं च वस्तुनोऽनेकविज्ञानजनकत्वात्, योग्ययोगिभिर्भेदेनोपलब्धेः, अन्यथा
तदभेदप्रसङ्गात्, द्वयोरपि तत्तन्निमित्तत्वात्, तद्भावभावित्वानुविधानात् । मरावल्लभावे



❖ व्याख्या ❖



च्छादितस्य प्रमातुः-जीवस्य तथाविधक्षयोपशमभावतः-द्रव्यादिनिमित्तचित्रक्षयोपशम-
भावात्, उभयोः-प्रमातृविषययोः तथास्वभावत्वेन-चित्रग्राह्यग्राहकस्वभावत्वेन हेतुना अव-
ग्रहेहावायधारणारूपं प्रवर्तत इति ग्रहणकवाक्यसमुदायार्थः । अवयवार्थं तु स्वयमेवाह ग्रन्थ-
कारः अनेकधर्मकत्वं च वस्तुन इत्यादिना ग्रन्थेन । अनेकधर्मकत्वं च वस्तुनः-घटरूपादेः ।
कुत इत्याह-अनेकविज्ञानजनकत्वात् अनेकेषां-विज्ञानजनकमनेकविज्ञानजनकं तद्भावस्तस्मात् ।
एकेनैव स्वभावेनैवं भविष्यतीत्याह-योग्ययोगिभिः प्रमातृभिः भेदेनोपलब्धेः सम्पूर्णा-
सम्पूर्णधर्मसाक्षात्करणेन दर्शनादित्यर्थः । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे तदभेदप्रसङ्गात्-योग्य-

❖ **अनेकान्तरश्मि**

પ્રશ્ન : તે આવિષ્ઠાભિલાપરૂપ સંવેદન, અવગ્રહાદિ અલગ-અલગ (ચિત્ર) પ્રકારે કેમ થાય છે ?

ઉત્તર : આના બે કારણ : (૧) તથાવિધક્ષયોપશમ, અને (૨) તથાવિધસ્વભાવ... (૧)

પ્રમાતાને જ્ઞાનાવરણ કર્મનું આવરણ છે, તે આવરણનો, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાદિને આશ્રયીને અલગ-અલગ પ્રકારે ક્ષયોપશમ થાય છે, તેથી તે ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન પણ ચિત્રરૂપ જ થાય, અને (૨) ઘટાદિ ગ્રાહ્યપદાર્થનો ‘ચિત્રરૂપે ગ્રહણ થવાનો’ અને ગ્રાહક આત્માનો ‘ચિત્રરૂપે ગ્રહણ કરવાનો’ સ્વભાવ જ છે - આ બે હેતુથી, પ્રસ્તુત સંવેદનની ચિત્રરૂપતા અઘટિત નથી...

હવે ગ્રંથકારશ્રી, પ્રસ્તુત સંવેદનસ્વરૂપમાં વર્ણિત (૧) વસ્તુની અનેકધર્માત્મિકતા (૨) કર્મ, (૩) ક્ષયોપશંમ, (૪) ઇન્દ્રિયાનુસારિતા, (૫) અવગ્રહાદિનું સ્વરૂપ... વગેરે વિષયોનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ બતાવે છે -

※ સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનનું સવિસ્તૃત સ્વરૂપ ※

(૪૪) એક જ ઘટાદિ વસ્તુ, અનેક વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, હવે જો ઘટાદિને એકધર્મક જ માનવામાં આવે, તો તેનાથી અનેકવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે અનેકધર્મત્મક જ છે. અહીં આવો અનુમાનપ્રયોગ કરવો →

“वस्तु, अनेकधर्मात्मकम्, अनेकविज्ञानजनकत्वात् ।”

પ્રશ્ન : ઘટાદિ વસ્તુઓ, એકસ્વભાવથી જ અનેક વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી દે - એવું ન બને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે યોગી (કેવલજ્ઞાની), અને અયોગી (છદ્મસ્થ) બંનેને, તે વસ્તુ ભિન્નરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે, તે વસ્તુનું, યોગીને સંપૂર્ણ ધર્મના સાક્ષાત્કારરૂપે અને અયોગીને

१. 'तदभेद०' इति क-पाठः । २. 'तत्तन्निमित्तत्वात्' इति ग-पाठः । ३. 'उभययोः' इति ड-पाठः । ४. 'साक्षात्कारणत्वेन' इति पूर्वमद्रिते पाठः, अत्र तु घ-पाठः ।



મહદ્દર્શનમનિમિત્તમિતિ ચેત્, ન, અલ્પસ્યૈવ તન્નિમિત્તત્વાત્, તદભાવેઽભાવાદ્ વિપ્રકર્ષા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યોગિનોરભેદપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ દ્વયોરપિ-યોગ્યયોગિનોઃ તત્તન્નિમિત્તત્વાત્ તસ્યાઃ-ઉપલબ્ધેઃ તન્નિમિત્તત્વાત્-અધિકૃતવસ્તુનિમિત્તત્વાત્ । તન્નિમિત્તત્વં ચ તદ્ભાવભાવિત્વાનુવિધાનાત્-અધિકૃતવસ્તુભાવભાવિત્વાનુકરણાત્ । અતન્ત્રમેતદર્વાગ્દૃશામિત્યેતદેવાહ મરાવિત્યાદિના । મરૌ વિષયે અલ્પભાવે અલ્પસ્ય-છગ્ગણાદેઃ સત્તાયાં મહદ્દર્શનં મહતઃ-વૈત્સાદેરિવ દર્શનમ્ અનિમિત્તમ્, અલ્પસ્યાપ્રતિભાસનેન નિમિત્તત્વાયોગાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અલ્પસ્યૈવ-છગ્ગણાદેઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસંપૂર્ણ (=યત્કિચિદ્) ધર્મના સાક્ષાત્કારરૂપે દર્શન થાય છે - આમ, બંનેને જુદી જુદી ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી, ઘટાદિને એકસ્વભાવી માની શકાય નહીં.

જો વસ્તુ અનેકસ્વભાવી ન હોય, તો યોગી - અયોગી બંનેને સરખી જ ઉપલબ્ધિ થશે અને તેથી બંનેનું જ્ઞાન સરખું થવાથી બંને વચ્ચે ભેદ જ નહીં રહે...

પ્રશ્ન : વસ્તુ એકસ્વભાવી હોવા છતાં, યોગી-અયોગીને જુદું જુદું જ્ઞાન પોત-પોતાના યોગના બળે થશે એમ માનશું.

ઉત્તર : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે બંનેને વસ્તુના બળે જ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

પ્રશ્ન : કેમ વસ્તુના બળે જ ?

ઉત્તર : કારણ કે ઘટાદિ વસ્તુ સાથે તેનો અન્વય-વ્યતિરેક છે - (૧) ઘટાદિ હોય તો જ ઉપલબ્ધિ થાય, (૨) ન હોય તો ન થાય - આમ, બંનેની ઉપલબ્ધિ વસ્તુના નિમિત્તે થાય છે, પણ વસ્તુ જો એકસ્વભાવી જ માનવામાં આવે, તો તન્નિમિત્તક ઉપલબ્ધિમાં પણ ફેર નહીં રહે... ફલતઃ યોગી-અયોગી બંનેને એક સરખી ઉપલબ્ધિ થવાથી - બધા અંશે બંને સમાન થઈ જતાં - તે બે વચ્ચે ભેદ જ નહીં રહે.

❖ અયોગીભાવી ઉપલબ્ધિની વસ્તુનિમિત્તકતા ❖

પૂર્વપક્ષ : પણ આપણા જેવા છન્નસ્થ પ્રમાતાને “વસ્તુ હોય તો જ જ્ઞાન થાય” - એવું તો છે નહીં, કારણ કે મરુદેશમાં બકરો પણ, દૂરથી વાછરડાં જેવો મોટો લાગે છે, પણ ત્યાં વાછરડા જેવા

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

27. અતન્ત્રમેતદર્વાગ્દૃશામિતિ । અતન્ત્રમ્-અનાયત્તમેતત્-વસ્તુભાવભાવિત્વાનુકરણમર્વાગ્દૃશાં પ્રમાતૃણાં સમ્બન્ધિનઃ, જ્ઞાનસ્યેતિ ગમ્યતે ॥

28. વત્સાદેરિવ દર્શનમિતિ । ‘મરુ’ભૂમૌ હિ અલ્પોઽપિ છગ્ગણકો ભૂમિસ્વાભાવ્યાદેવ વત્સક ઇતિ

❖ બીજા બધા દેશમાં; મોટી પણ વસ્તુ દૂરથી નાની દેખાય... પણ મરુદેશમાં ખુલ્લો ભાગ હોવાથી ત્યાં વસ્તુ નાની ન દેખાય, પણ તેવી ને તેવી જ દેખાય... હવે દૂરથી જોનારા પ્રમાતાને ત્યાં એવું લાગે કે આ વાછરડું હશે...

દ્યુપ્લવાત્ તત્તત્સ્વભાવત્વાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ । (૪૫) તતસ્તતોઽન્યત્વાચ્ચ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તન્નિમિત્તત્વાત્-મહદર્શનનિમિત્તત્વાત્ । તન્નિમિત્તત્વં ચ તદભાવેઽભાવાત્-અલ્પાભાવેઽભાવાદ્ મહદર્શનસ્ય । કથમિદમતત્પ્રતિભાસીત્યાહ-વિપ્રકર્ષાદ્યુપ્લવાત્ । વિપ્રકર્ષઃ-દેશવિપ્રકર્ષઃ । 'આદિ'શબ્દાત્ તથાવિધજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમપરિગ્રહઃ, તાભ્યામુપ્લવાદ્ ભ્રાન્તેઃ । ઉપ્લવશ્ચ તત્તત્સ્વભાવત્વાત્ તસ્ય-વિપ્રકર્ષદિઃ તત્સ્વભાવત્વાત્-ઉપ્લવજનનસ્વભાવત્વાત્ । इत्थं चैतद-ङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा तदनुपपत्तेः । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे तदनुपपत्तेः-उपप्लवानुपपत्तेः, न ह्यसावन्यनिमित्तोऽनिमित्तो वेति भावनीयम् । मूलसाध्य एव हेत्वन्तरमाह-ततस्ततोऽन्य-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મોટા તત્ત્વનું વાસ્તવમાં તો અસ્તિત્વ જ નથી હોતું - આમ મોટારૂપે થતું દર્શન ક્યાં વસ્તુનિમિત્તક છે ? તો પછી તમે શી રીતે કહી શકો કે, અયોગીની ઉપલબ્ધિ પણ વસ્તુનિમિત્તક જ છે ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! તે બકરો જ, વાછરડા જેવાં મહદ્ દર્શનનું કારણ છે, બાકી જો તે ન હોય, તો મહદ્દર્શન પણ નથી જ થતું.

પ્રશ્ન : જો તે ખરેખર કારણ હોય, તો મહદ્દર્શન વખતે તેનો પ્રતિભાસ કેમ નથી થતો ?

ઉત્તર : દેશની દૂરતા અને તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવરૂપ દોષનાં કારણે બકરો નાનો હોવા છતાં પણ, તેનો તે રૂપે પ્રતિભાસ નથી થતો અને મોટા રૂપે ભ્રમ થાય છે.

પ્રશ્ન : દેશવિપ્રકર્ષ - તથાવિધક્ષયોપશમ વગેરેથી શું ઉપપ્લવ (=ભ્રમ) થઈ શકે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે તેઓ તો ઉપપ્લવજનનસ્વભાવી છે, તેથી તેઓ દ્વારા ઉપપ્લવ થાય - એવું માનવું જ જોઈએ, નહીંતર તો ઉપપ્લવ જ અસંગત થશે, કારણ કે કોઈ નિમિત્ત વિના કે કોઈ બીજા જ નિમિત્તથી ઉપપ્લવ થતો હોય - એવું તો કદી દેખાતું જ નથી.

નિષ્કર્ષ : તેથી દેશવિપ્રકર્ષાદિના કારણે તે બકરો નથી દેખાતો, બાકી મોટારૂપે થતું દર્શન તો તન્નિમિત્તક જ છે... ફલતઃ યોગી-અયોગી બંનેની ઉપલબ્ધિ વસ્તુનિમિત્તક હોવાથી વસ્તુને અનેકધર્માત્મક માનવી જ પડશે, તો જ તે બેનો ભેદ ઘટી શકશે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પ્રતિભાસતે દૂરાત્ તમ્ ॥

(બાકી બકરો દૂરથી આવડો ન દેખાય) એટલે એ પ્રમાતા ત્યાં બકરાને બદલે વાછરડાનો આરોપ કરી દે... અને તેથી તેનું વાછરડા વિષયક દર્શન વસ્તુ વિના થયું કહેવાય. (આવો ભાવ અમને જણાય છે...)

❖ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં ગણધરવાદમાં અનુપલબ્ધિના ૨૧ હેતુ બતાવ્યા છે. (૧) વસ્તુ અતિદૂર હોય. દા.ત. હિમાલયાદિ, (૨) અતિનજીક હોય. દા.ત. આંખમાં ક્યરો, (૩) અતિસૂક્ષ્મ હોય. દા.ત. પરમાણુ, (૪) મન સ્થિર ન હોય. દા.ત. મૂર્ચ્છિતને, (૫) ઈન્દ્રિય અપટુ હોય. દા.ત. બહેરાને શબ્દ, (૬) મતિની મંદતા - સૂક્ષ્મ શાસ્ત્રાર્થ ન સમજી શકે, (૭) અશક્યતા - દા.ત. પીઠાદિ, (૮) આવરણને કારણે. વસ્ત્રાદિથી ઢંકાયેલી વસ્તુ, (૯) અભિભવને કારણે. દિવસે સૂર્યના તેજથી ઢંકાયેલા તારાદિ, (૧૦) સજાતીય મિશ્રણને કારણે. દા.ત. અડદના ઢગલામાં ફેંકેલો અડદનો દાણો, (૧૧) અનુપયોગથી - એક ઈન્દ્રિયના વિષયમાં ઉપયુક્તને અન્ય ઈન્દ્રિયના વિષયની અનુપલબ્ધિ થાય, (૧૨) અનુપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી. દા.ત. ગાયના શિંગડાથી ગાયની દૂધ આપવાની શક્તિ જાણવાની ચેષ્ટા,



સ્વભાવભેદેન વ્યાવૃત્તેઃ, અન્યથા તદેકત્વપ્રસજ્ઞાત્, તદન્યત્વહેતુત્વેનાવિશેષાત્, અન્યત્વસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વાચ્ચ । તતસ્તતઃ-સજાતીયેતરાદેર્વિચિન્નાદ્ વસ્તુનઃ અન્યત્વાચ્ચ કારણાદનેકધર્મકં વસ્ત્વિતિ ।
યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-સ્વભાવભેદેન વ્યાવૃત્તેઃ તતસ્તતઃ । કિમિત્યેતદેવમિત્યાહ-
અન્યથા-એવમન્યુપગમે સ્વભાવભેદમન્તરેણ તતસ્તતો વ્યાવૃત્ત્યન્યુપગમ इत्यर्थः । તદેકત્વ-
પ્રસજ્ઞાત્-વ્યાવર્ત્યમાનૈકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ તદન્યત્વહેતુત્વેનાવિશેષાત્ તસ્ય-વસ્તુનો
વ્યાવૃત્તિમતઃ અન્યત્વહેતુત્વેનાવિશેષાદ્ વ્યાવર્ત્યમાનાનામ્; તદ્દિ તેભ્યોઽન્યત્, તદન્યત્વસ્ય ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

❖ અન્યવ્યાવૃત્તિવિધયા અનેકધર્માત્મકતા ❖

(૪૫) ઘટાદિ વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે, કારણ કે સજાતીય એવા કપાલાદિથી અને ભિન્નજાતીય એવા પટાદિથી વ્યાવૃત્ત છે.

પ્રશ્ન : સજાતીય/વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત હોય તો શું થઈ ગયું ?

ઉત્તર : તો સ્વભાવભેદ સિદ્ધ થયો, કારણ કે ઘટવસ્તુ જુદા-જુદા સ્વભાવથી પટ-કટાદિથી વ્યાવૃત્ત છે, અર્થાત્ જે સ્વભાવે પટથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવે કટથી વ્યાવૃત્ત નથી... ફલતઃ સ્વભાવભેદ સિદ્ધ થતાં તેની અનેકધર્માત્મકતા માનવી જ રહી... અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો કરવો →

“વસ્તુ, અનેકધર્માત્મકમ્ સજાતીયેતરવ્યાવૃત્તત્વાત્ ।”

પૂર્વપક્ષ : ઘટ, જે સ્વભાવે પટથી વ્યાવૃત્ત થાય છે, તે જ સ્વભાવે કટથી અને તે જ સ્વભાવે મઠાદિથી વ્યાવૃત્ત થાય, તો તો સ્વભાવભેદ નહીં માનવો પડે ને ?

ઉત્તરપક્ષ : પણ એક સ્વભાવે બધાથી વ્યાવૃત્ત માનવામાં તો, પટ-કટ-મઠાદિ બધા પદાર્થનો અભેદ થઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે જેમ પટ ઘટાન્ય છે, તેમ કટ પણ ઘટાન્ય છે ને મઠ પણ ઘટાન્ય છે - આમ, ઘટથી અન્યરૂપે તો પટ-કટાદિ બધા પદાર્થ અવિશેષ છે, સમાન છે અને તો તેઓ બધા એક થઈ જાય...

ભાવાર્થ : ઘટમાં પટાન્યત્વ (પટભેદ) કટાન્યત્વ (કટભેદ) વગેરે છે... હવે ઘટમાં અનેકધર્મો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

29. તદ્દિ તેભ્યોઽન્યત્, તદન્યત્વસ્ય ચ ત એવ હેતવ ઇતિ । તત્-ઘટાદિ વસ્તુ હિઃ-યસ્માત્ તેભ્યઃ-

(૧૩) વિસ્મૃતિથી પૂર્વોપલબ્ધની અનુપલબ્ધિ, (૧૪) કુઉપદશીથી વ્યુદ્ગ્રાહને કારણે - દા.ત. વ્યુદ્ગ્રાહિત થયેલા તાંબાને તાંબુ ન જોતાં સુવર્ણ જ જુએ, (૧૫) મોહ-અજ્ઞાન-અવિવેકથી જીવાદિ તત્ત્વોની અનુપલબ્ધિ, (૧૬) દર્શનશક્તિના સર્વથા અભાવમાં - અંધાદિને, (૧૭) ઘડપણાદિ વિકારને કારણે (૧૮) સદુપાયમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાથી. દા.ત. પૃથ્વી ન ખોદવાથી મૂળિયાની અનુપલબ્ધિ, (૧૯) અનધિગમ, શાસ્ત્રાદિના અશ્રવણથી તત્ત્વની અનુપલબ્ધિ, (૨૦) કાળનું વ્યવધાન - મહાવીરપ્રભુ વગેરેની અનુપલબ્ધિમાં હેતુ, (૨૧) સ્વભાવથી જ ઈન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ ન થનારી વસ્તુ-પિશાચાદિ... આ કારણોમાંથી, પ્રસ્તુતમાં દૂરતાદિનાં કારણે, તે બકરાનો તે રૂપે પ્રતિભાસ નથી થતો.

૧. ‘તતઃ કિમિં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તદન્યત્વં ચ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વર ‘અઘટાદિ’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता । ४. ‘स्यात्’ इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र N-प्रतपाठः ।

ચાકલ્પિતત્વાત્, કલ્પિતત્વે તત્ત્વતસ્તદભાવાપત્તેઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
ત એવ હેતવઃ, યદેવ ચૈકમપેક્ષ્ય તદન્યત્વં તદેવાપરમપિ, ન ચૈતત્ તદભેદમન્તરેણેતિ હૃદયમ્ ।
કિમનેન કલ્પિતેનેત્યાશઙ્કાનિરાસાયાહ-અન્યત્વસ્ય ચાકલ્પિતત્વાત્ તસ્ય વ્યાવૃત્તિમતો
વ્યાવર્ત્યમાનેભ્યઃ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-कल्पितत्वे तदन्यत्वस्य तेभ्यः तत्त्वतः-
परमार्थतः तदभावापत्तेः तस्य-व्यावृत्तिमतोऽभावापत्तेः, व्यावर्त्यमानाऽनन्यत्वेन ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖
તો છે નહીં, એક જ સ્વભાવ છે. એટલે ઘટમાં રહેલ પટભેદ-કટભેદ વગેરે જુદા જુદા નથી, પણ
એક જ છે... (યદેવ ચૈકમપેક્ષ્ય તદન્યત્વં તદેવાપરમપિ - આ પંક્તિનો આ અર્થ છે...)
હવે (ન ચૈતત્, તદભેદમન્તરેણેતિ હૃદયમ્) જો પટભેદ, કટભેદ વગેરે એક જ હોય તો પટ, કટ
વગેરે (ભેદના પ્રતિયોગીઓ) પણ એક જ થઈ જાય... (કારણ કે પ્રતિયોગીના અભેદ વિના પટભેદ,
કટભેદ વગેરેનો અભેદ ન થાય, એવું તાત્પર્ય છે.. આશય એ કે, પટભેદાદિ કાર્ય છે અને તેના
કારણ પ્રતિયોગીરૂપ પટાદિ છે. હવે ઘટગત પટભેદાદિનો અભેદ માનવા, તેમના કારણરૂપ પટાદિ
પ્રતિયોગીઓનો પણ અભેદ માનવો પડે, કારણઅભેદ વિના કાર્યઅભેદ ન થાય.. એટલે તો પટાદિ
એક થવાની આપત્તિ આવે જ..)

પંક્તિ અર્થઃ : તસ્ય-ઘટાદેઃ વ્યાવૃત્તિમત્તઃ વસ્તુનઃ (યદ્ પટાદિસકાશાત્) અન્યત્વં; (તદ્-અન્યત્વમ્)
તદન્યત્વહેતુત્વેન વ્યાવર્ત્યમાનાનામ્ - વ્યાવૃત્તિવિષયીભૂતાનામ્ - પટાદીનામ્ અવિશેષાત્ । તદ્ - ઘટાદિઃ
તેભ્યઃ-પટાદિભ્યઃ અન્યત્, તદ્પટાદ્યન્યત્વસ્ય તે - પટાદયઃ એવ હેતવઃ । (બાકીની પંક્તિઓનો અર્થ
ભાવાર્થમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવો...)

આમ, અન્યત્વહેતુરૂપે પટ-કટાદિ બધા સમાન થવાથી, તે બધાનો અભેદ થવાની આપત્તિ
આવશે, માટે ઘટની જુદા-જુદા સ્વભાવે જ પટાદિથી વ્યાવૃત્તિ માનવી જોઈએ.

પૂર્વપક્ષઃ : “સજ્ઞાતીયેતરથી અન્યત્વ” - તે તો કાલ્પનિક છે, અર્થાત્ તે તો વસ્તુનું સ્વરૂપ જ
નથી, તો પછી તેને હેતુ બનાવી, તેના દ્વારા અનેકધર્માત્મકતાની સિદ્ધિ શી રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તરપક્ષઃ : તાદૃશાન્યત્વને જો કાલ્પનિક માનશો, તો પટાન્યત્વાદિ કલ્પિત બનવાથી - ઘટ
વાસ્તવિકતયા પટાન્ય ન બનતાં - ઘટ પણ પટાદિરૂપ બની જશે અને તેથી તો ઘટનો અભાવ થઈ
જશે... માટે તાદૃશાન્યત્વને વાસ્તવિક જ માનવું જોઈએ, ફલતઃ સ્વભાવભેદથી અનેકધર્માત્મકતાની
સિદ્ધિ અવશ્ય થશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વ્યાવર્તમાનેભ્યઃ પટાદિભ્યોઽન્યત્-ભિન્નં વર્તતે । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિતિ ચેત્ ઉચ્યતે-અન્યત્વસ્ય ચ ત
એવ-પટાદયો હેતવઃ, ન તુ ઘટપ્રતિબદ્ધા અપિ સ્વભાવાઃ ॥

૧. ‘યદૈવ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘મતો ભાવાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘ઘટાદયો’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ
ક-પાઠઃ । ૪. ‘નનુ ઘટં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૪૬) સ્વહેતુત એવ તત્ તદન્યેભ્યોઽન્યત્વૈકસ્વભાવં ભવતીતિ ચેત્, ન, પટાન્ય-
ત્વૈકસ્વભાવાન્યત્વે પટવત્ કટાદીનાં તદ્વાવાપત્તેઃ, તથાસ્વભાવાદન્યસ્વભાવત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરાભિપ્રાયમાહ-સ્વહેતુત એવ તત્-વસ્તુ પ્રસ્તુતં તદન્યેભ્યો વ્યાવર્ત્યમાનેભ્ય અન્યત્વૈક-
સ્વભાવમ્ અન્યત્વમેવૈકઃ સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથા ભવતિ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ ।
ન-નૈતદેવમ્ । કુત્તરિત્યાહ-પટાન્યત્વૈકસ્વભાવાન્યત્વે પટાન્યત્વમેવૈકઃ સ્વભાવો યસ્ય વસ્તુનઃ-
અધિકૃતસ્ય તત્ પટાન્યત્વૈકસ્વભાવં તસ્માદન્યત્વં પટાન્યત્વૈકસ્વભાવાન્યત્વં તસ્મિન્ પટાન્યક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સ્વભાવભેદ નિરાકરણાર્થે અન્યકૃત કુચુક્તિનો નિરાસ ❖

(૪૬) પૂર્વપક્ષ : ઘટાદિ વસ્તુ, પોતાના હેતુથી “વ્યાવર્ત્યમાન એવા પટાદિથી અન્યત્વ”રૂપ
એકસ્વભાવે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વસ્તુ તો એકસ્વભાવી જ રહેવાથી, તેનો સ્વભાવભેદ માની
શકાય નહીં.

ઉત્તરપક્ષ : તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે તેવું માનવામાં તો કટ-મઠ-શકટ વગેરે તમામ
પદાર્થ ‘પટ’રૂપ બનવાની આપત્તિ આવશે !

શંકા : કટાદિ પણ પટરૂપ !! શી રીતે ?

સમાધાન : જુઓ → ઘટ ‘પટાન્યત્વ’રૂપ એકસ્વભાવી છે, તેનાથી પટ-કટાદિ બધા અન્ય છે,
તેથી પટનો સ્વભાવ ‘પટાન્યત્વૈકસ્વભાવી એવા ઘટથી અન્યત્વ’રૂપ થશે, તેવો જ સ્વભાવ કટનો ને
તેવો જ સ્વભાવ મઠાદિનો પણ થશે ← આમ, બધાનો સ્વભાવ સમાન હોવાથી, કટ-મઠાદિ તમામ
પદાર્થ પટરૂપ બનશે...

(ઘટ=પટાન્ય છે, પટ=(ઘટથી) અન્ય=પટાન્યાન્ય=પટ છે... હવે કટ=(ઘટથી) અન્ય=
પટાન્યાન્ય=પટ થઈ જશે... જો જુદો જુદો સ્વભાવ માનો, તો ઘટ=પટાન્ય=કટાન્ય છે... એટલે
કટ=ઘટાન્ય=કટાન્યાન્ય=કટ થશે, પટ નહીં...)

આશય એ છે કે, પટાન્યત્વૈકસ્વભાવી એવા ઘટથી અન્ય, જેમ પટ છે, તેમ કટાદિ પણ છે,
તેથી પટની જેમ, કટાદિ પણ પટાન્યત્વૈકસ્વભાવી એવા ઘટથી અન્ય છે, ફલતઃ એકસ્વભાવતયા
તેઓ પણ પટરૂપ બનશે, પણ તેવું તો કોઈને દેખાતું પણ નથી અને કોઈ ઈષ્ટ પણ નથી...

તેથી એમ જ માનવું જોઈએ કે → પટ-કટાદિ જે-જે પદાર્થથી ઘટ વ્યાવૃત્ત થાય છે, તેટલા
તેટલા ઘટના વ્યાવર્તક સ્વભાવ માનવા જ જોઈએ ← આમ, માનવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નહીં આવે,
કારણ કે (૧) પટનો સ્વભાવ ‘પટાન્યત્વૈકસ્વભાવી એવા ઘટથી અન્યત્વ’રૂપ થશે, અને (૨) કટનો
સ્વભાવ ‘કટાન્યત્વૈકસ્વભાવી એવા ઘટથી અન્યત્વ’રૂપ થશે... આમ, બધાનો સ્વભાવ જુદો-જુદો

❖ યદ્યપિ કટાન્યત્વાદિ પણ સ્વભાવ છે, પણ એકસ્વભાવી વસ્તુમાં તે બધા અન્યત્વ જુદા-જુદા ન માની
શકાય, એટલે બધાને એકરૂપ માનવા પડે... પ્રસ્તુતમાં ‘પટાન્યત્વરૂપ’ માની લઈએ.

૧. ‘એવૈતત્તદાઽન્યેભ્યોઽન્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ન’ ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ઘ-પુસ્તકે ।

અચિત્રસ્યાનેકાન્યત્વૈકત્વાયોગે તચ્ચિત્રતયા એકાનૈકત્વાભાવાત્, (૪૭) પારમ્પર્યેના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વૈકસ્વભાવાન્યત્વે સતિ પટવદિતિ નિદર્શનમ્, કટ-શકટાદીનાં ભાવાનાં તદ્ભાવાપત્તેઃ-
પટભાવાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ તથાસ્વભાવાત્-પટાન્યત્વૈકસ્વભાવાત્ અધિકૃતવસ્તુનઃ; અન્ય-
સ્વભાવત્વાત્^{૩૦} કૈટાદીનાં પટભાવાપત્તિઃ । પટકટાદિસમુદાયાન્યત્વૈકસ્વભાવં કથં પટાન્ય-
ત્વૈકસ્વભાવમુચ્યતે इत्यુચ્યતે-અચિત્રસ્યાનેકાન્યત્વૈકત્વાયોગાત્ । તથા ચાહ-અચિત્રસ્યેત્યાદિ ।
અચિત્રસ્ય-વિવક્ષિતવસ્તુન એકસ્વભાવસ્ય એકાન્યત્વૈકત્વાયોગે એકેભ્યઃ-પટાદિભ્યઃ
અન્યત્વમનેકાન્યત્વં તસ્યૈકત્વમનેકાન્યત્વૈકત્વં તસ્યાયોગે, ઉક્તવત્ તદેકત્વપ્રસન્નેન તસ્મિન્ સતિ
તચ્ચિત્રતયા-વિવક્ષિતવસ્ત્વેકસ્વભાવસ્ય ચિત્રતયા । કિમિત્યાહ-એકાનૈકત્વાભાવાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઠરવાથી, તે બધા પટરૂપ નહીં બને...

પૂર્વપક્ષ : ઘટ તો “પટ-કટ-મઠાદિ સમુદાયથી અન્યત્વ’રૂપ એકસ્વભાવી છે ← આવું માનવાથી
(૧) તેનો સ્વભાવભેદ પણ બહીં માનવો પડે, અને (૨) તે ઘટ માત્ર ‘પટાન્યત્વ’ એકસ્વભાવી નહીં
કહી શકાય અને તેથી ફાયદો એ થશે કે, પટ-કટાદિ બધાનો સ્વભાવ માત્ર ‘પટાન્યત્વૈકસ્વભાવીથી
અન્યત્વ’રૂપ નહીં રહે, પણ બધામાં પટાદિસમુદાયઅન્યત્વ આવશે; જેમાં કોઈ દોષ નથી...

ઉત્તરપક્ષ : અચિત્રરૂપ-એકસ્વભાવી વસ્તુમાં કટાન્યત્વ-પટાન્યત્વ-મઠાન્યત્વાદિ એકાન્યત્વનું
એકપણું ઘટી શકે નહીં, નહીંતર તો પહેલાની જેમ તે બધા અન્યત્વ એક થઈ જવાથી - ઘટમાં માત્ર
એક પટાન્યત્વ જ શેષ રહેતાં - કટાદિ બધા જ પદાર્થનો સ્વભાવ માત્ર ‘પટાન્યત્વૈકસ્વભાવીથી
અન્યત્વ’રૂપ જ રહેશે અને તો બધાની પટરૂપ બનવાની આપત્તિ યથાવસ્થિત જ રહેશે...

(ભાવ એ કે, પટાદિસમુદાય-અન્યત્વ; વાસ્તવમાં પટાદિ અન્યત્વના કુટમાં જ પર્યવસિત થાય
છે અને તે બધા અન્યત્વ એક ન હોઈ શકે....)

ઘટમાં, જો કટાન્યત્વ-પટાન્યત્વાદિ અનેકથી થયેલ અન્યત્વનો સમાવેશ માનશો, તો તે ચિત્રરૂપ
બનવાથી, તેનું એકાંત એકપણું નહીં રહે, અર્થાત્ કથંચિદ્ અનેકપણું પણ માનવું પડશે... ફલતઃ
સ્વભાવભેદ સિદ્ધ થતાં, અનેકધર્માત્મકતાની સિદ્ધિ અવશ્ય થશે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩૦. કટાદીનાં પટભાવાપત્તિરિતિ । યથાહિ પટઃ પટાન્યત્વૈકસ્વભાવાત્ સ્તમ્ભાદેઃ પદાર્થાત્ સકાશાત્
અન્યત્વે સતિ પટઃ સમ્પન્ન એવં કટાદિરપિ પટઃ પ્રાપ્નોતિ, તસ્યાપિ પટાન્યત્વૈકસ્વભાવાત્ સ્તમ્ભાદેઃ સકાશાત્
વ્યાવૃત્તત્વાત્ । ન ચૈતદ્ વૃષ્ટમિષ્ટં વા । અતઃ સામર્થ્યાદભ્યુપગન્તવ્યમિદમ્ । યાવત્પ્રમાણેભ્યઃ પદાર્થેભ્યઃ
પટો વ્યાવર્તતે, તાવન્તસ્તસ્ય વ્યાવર્તકા સ્વભાવભેદા ઇતિ ॥

૧. ‘તયોર્વિવક્ષિત’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તથાહિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર N-K-પ્રતપાઠઃ । ૪. ‘પરાર્થાત્’ ઇતિ
પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર J-K-T-પ્રતપાઠઃ ।

નેકજન્યજનકત્વાચ્ચ, અન્યથા તદ્વાવાસિદ્ધેઃ, પરમ્પરાહેતુતોઽપિ ભાવાત્, તથાવિધ-
તદ્વાવભાવિત્વોપપત્તેઃ, પુષ્કલસ્ય ચાનન્તરેણાપ્યયોગાત્ તદા તદ્વાવાભાવાદિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવક્ષિતવસ્તુનઃ, એકસ્વભાવસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । હેત્વન્તરમાહ-પારમ્પર્યેણાનેકજન્યજનકત્વાચ્ચ
અનેકધર્મકત્વં વસ્તુન ઇતિ । પારમ્પર્યેણ-एकादिव्यवधानापेक्षया । જન્યશ્ચ જનકશ્ચ જન્યજનકઃ,
અનેકેષાં જન્યજનકઃ અનેકજન્યજનકસ્તદ્વાવસ્તસ્માત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-
एवमनभ्युपगमे तद्वावासिद्धेः-અધિકૃતવસ્તુભાવાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ પરમ્પરાહેતુતોઽપિ
સકાશાદ્ ભાવાત્ અધિકૃતવસ્તુનઃ । ન હિ પિતામહાદ્યભાવેઽપિ પૌત્રાદિભાવ ઇતિ ભાવનીયમ્ ।
इहैव युक्तिमाह-तथाविधतद्वावभावित्वोपपत्तेः તથાવિધમ્-एकादिव्यवधानवच्च तत् तद्वाव-
भावित्वं च-परमपराकारणभावभावित्वं चैतदेवोपपत्तिस्ततः । एतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-पुष्कलस्य

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અનેકજન્ય-જનકવિધયા અનેકધર્માત્મકતા ❖

(૪૭) એક જ વ્યક્તિ, પરંપરાએ અનેકથી જન્ય અને અનેકનો જનક છે... દા.ત. એક જ
વ્યક્તિ (૧) અનંતરરૂપે પિતાથી જન્ય છે, (૨) પરંપરાએ દાદા-પરદાદાથી... (૩) અનંતરરૂપે
દીકરાનો જનક છે, (૪) પરંપરાએ પૌત્ર-પ્રપૌત્રનો... આમ અનેકજન્ય-જનકભાવ એકસ્વભાવે ન
ઘટી શકે, માટે દરેક વસ્તુને, સ્વભાવભેદવિધયા અનેકધર્માત્મક માનવી જ જોઈએ. અહીં આવો
અનુમાનપ્રયોગ કરવો -

“વસ્તુ, અનેકધર્માત્મકમ્, પારંપર્યેણ અનેકજન્યજનકત્વાત્ ।”

❖ પારંપર્યેણ અનેકજન્યતાસિદ્ધિ ❖

શંકા : વ્યક્તિ, પરંપરાએ અનેકથી જન્ય ન માનીએ તો ?

સમાધાન : તો તો વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ જ અસિદ્ધ થશે, કારણ કે વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ તો પરંપરાએ
પિતામહાદિના કારણે પણ થાય છે, બાકી જો પિતામહાદિ જ ન થયા હોત, તો તે વ્યક્તિની
(પિતામહની અપેક્ષાએ પૌત્રની) ઉત્પત્તિ જ ક્યાંથી થાત ? અર્થાત્ (૧) પિતામહાદિ હોય, તો જ
વ્યક્તિનો જન્મ થાય, (૨) ન હોય તો ન થાય - આમ, પિતામહાદિ સાથે પણ અન્વય-વ્યતિરેક
હોવાથી, તેઓથી પણ વ્યક્તિને જન્ય માનવી જ જોઈએ.

પ્રશ્ન : જે કાળે પિતામહ છે, તે કાળે તો પૌત્ર થતો નથી ← આમ, ‘કારણસત્ત્વેઽપિ
कार्यस्यासत्त्वम्’રૂપ વ્યતિરેકવ્યભિચાર સ્પષ્ટ હોવાથી, પિતામહાદિને શી રીતે કારણ માની શકાય ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! એવો સંપૂર્ણ અન્વય-વ્યતિરેક તો અનંતરકારણ સાથે પણ ક્યાં મળે છે ?
કારણ કે જ્યારે પિતા જન્મે, ત્યારે જ શું પુત્ર પણ જન્મી જાય - એવું બને છે ?

(ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : જન્યત્વ=તદ્વાવભાવિત્વ... પૌત્રમાં પિતામહભાવભાવિત્વ નથી, કારણ

૧. ‘પિતાદ્યભાવે’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘ત્વાપત્તેઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



(૪૮) અનન્તરજન્યત્વમેવ પરમ્પરાજન્યત્વમિતિ ચેત્, ન, પરમ્પરાજનકાનામનન્તરજનક-
ત્વાયોગાત્, સ્વભાવાદિભેદાત્, તદ્ભેદેન ચ તત્તજ્જનકત્વે ન તદેવ તત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ તદ્ભાવભાવિતસ્ય અનન્તરેણાપિ કારણેન સહ અયોગાત્ । અયોગશ્ચ તદા-કારણાદિકાલે
તદ્ભાવાભાવાત્-કાર્યાદિભાવાભાવાત્, અન્યથા જન્યજનકત્વાભાવઃ સવ્યેતરગોવિષાણવદિતિ ।
અનન્તરજન્યત્વમેવ કાર્યસ્ય પરમ્પરાજન્યત્વમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, પરમ્પરા-
જનકાનાં હેતૂનામ્ અનન્તરજનકત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સ્વભાવાદિભેદાત્ । સ્વભાવભેદઃ
પ્રતીતઃ । ‘આદિ’શબ્દાત્ કાલભેદપરિગ્રહઃ । તદ્ભેદેન ચ-સ્વભાવાદિભેદેન ચ તત્તજ્જનકત્વે
તેષામ્-અનન્તરપરમ્પરાહેતૂનાં તજ્જનકત્વે, પ્રક્રમાદ્ વિવક્ષિતકાર્યજનકત્વે । કિમિત્યાહ-ન તદેવ
તત્ નાનન્તરજન્યત્વમેવ પરમ્પરાજન્યત્વમિતિ નિગમનમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે બંને વચ્ચે કાળનું અંતર છે. એટલે જન્યત્વ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : તો પછી પુત્રમાં પિતૃજન્યત્વ પણ નહીં મનાય, કારણ કે ત્યાં પણ તદ્ભાવભાવિત્વ
હોતું નથી. પિતાના જન્મ પછી ઘણાં કાળે પુત્રજન્મ થાય છે...)

વળી, કારણકાળે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ માની પણ ન શકાય, નહિતર તો - બંને સહજાત થવાથી -
ગાયના ડાબા-જમણા શિંગડાની જેમ, તે બે વચ્ચે જન્ય-જનકભાવ જ અસંગત થશે. એટલે જેમ પિતા
પછી પુત્રમાં અવ્યવહિતોત્તરવર્તિત્વરૂપે તદ્ભાવભાવિત્વ છે, તેમ પિતામહ - પૌત્રમાં (પિતાથી)
વ્યવહિતોત્તરવર્તિત્વરૂપે તદ્ભાવભાવિત્વ છે. એટલે પૌત્રમાં પિતામહજન્યત્વ છે. તેથી પરંપરાએ
પિતામહાદિથી પણ જન્યતા માનવી જ જોઈએ.

(૪૮) પ્રશ્ન : વસ્તુની, જે અનંતરકારણકૃત જન્યતા છે, તેને જ પરંપરકારણકૃત જન્યતારૂપ
માની લેઈએ તો ?

ઉત્તર : ના, એવું ન માની શકાય, કારણ કે તેવું ત્યારે મનાય, કે જ્યારે અનંતરજનક કારણ
જ પરંપરજનક કારણરૂપ હોય, પણ તેવું તો છે નહીં, કારણ કે બંને કારણોનો સ્વભાવ જુદો-જુદો છે
અને બંનેનો કાળ પણ જુદો-જુદો છે, તેથી બંને કારણો, જુદા-જુદા સ્વભાવે જ કાર્યના જનક બનશે,
તેથી કારણભેદકૃત જન્યતા પણ જુદી-જુદી જ સિદ્ધિ થશે... માટે અનંતરજન્યત્વને જ પરંપરજન્યત્વરૂપ
ન માની શકાય..

ઉપરોક્ત રીતે, જન્યતા અંગે કરેલ દલીલ જનકતા અંગે પણ જોડવી. તે આ પ્રમાણે -

❖ આમ, એક જ જન્યતા માની લેવાથી સ્વભાવભેદ નહીં માનવો પડે, માટે જ પૂર્વપક્ષી આવો પ્રશ્ન કરે છે.

❖ કારણભેદ તે કાર્યભેદનો હેતુ છે. પ્રસ્તુતમાં બંને જન્યતાનું કારણ જુદું-જુદું હોવાથી બંનેને એક ન માની
શકાય.

૧. ‘તત્સ્વભાવ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર B-પ્રતપાઠઃ ।



(૪૧) एवं जनकत्वेऽपि योजनीयमिति तच्चित्रस्वभावता । (५०) सुख-
दुःखादिहेतुत्वाच्च स्वभावभेदेन सुखादिजनकत्वात्, तेषां चाह्लादादिरूपत्वेन ज्ञाना-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

एवमित्यादि । एवम्-उक्तनीत्या जनकत्वेऽपि योजनीयम् । पारम्पर्येणानेकजनक-
त्वादधिकृतवस्तुनः, अन्यथा तद्भावासिद्धेः ततोऽनेकभावासिद्धेः, परम्पराहेतुतोऽपि भावादनेके-
षाम् । एवं शेषमपि स्वधिया योजनीयम् । इति-एवं तच्चित्रस्वभावता तस्य-वस्तुनश्चित्र-
स्वभावता, अनेकधर्मकत्वमित्यर्थः ।

हेતુન્તરમાહ-સુખદુઃખાદિહેતુત્વાચ્ચ, અનેકધર્મકં વસ્તુ । કથમેતદેવમિત્યાહ-સ્વભાવ-
ભેદેન સુખાદિજનકત્વાદ્ વસ્તુનઃ । ‘આદિ’શબ્દાદ્ દુઃખમોહજ્ઞાનાદિગ્રહઃ । ન તે તત્કૃત-
જ્ઞાનતોઽન્યે ઇત્યાશઙ્કાપોહાયાહ-તેષાં ચ-સુખાદીનામ્ આહ્લાદાદિરૂપત્વેન હેતુના, આહ્લાદરૂપં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

* પારંપર્યેણ અનેકજનકતાસિદ્ધિ *

(૪૯) શંકા : વ્યક્તિને પરંપરાએ અનેકની જનક ન માનીએ તો ?

સમાધાન : તો વ્યક્તિથી થતાં પુત્ર-પૌત્રાદિ અનેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નહીં ઘટે, કારણ કે
પુત્ર-પૌત્ર વગેરે તો, પરંપરાએ તે ચૈત્રથી જ થાય છે, બાકી ચૈત્ર ન હોય, તો તેઓ પણ નથી જ થતાં
- આમ, અન્વય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે કે, ચૈત્રાદિ અનેકના જનક છે. જનકતા અંગે થતાં બીજા
પણ પ્રશ્નોત્તરો જન્યતાની જેમ સમજી લેવા...

આમ, દરેક વસ્તુ, અનેકજન્ય-જનક હોવાથી, ચિત્રસ્વભાવી સિદ્ધ થશે... ફલતઃ તેની
અનેકધર્માત્મકતા માનવી જ જોઈએ.

* સુખ-દુઃખાદિહેતુત્વેન અનેકધર્માત્મકતા *

(૫૦) દરેક વસ્તુ, (૧) કોઈકને સુખનું, (૨) કોઈકને દુઃખનું, તો (૩) કોઈકને મોહનું, તો
(૪) કોઈકને જ્ઞાનનું કારણ બને છે... અહીં જે સ્વભાવે સુખનું કારણ બને, તે જ સ્વભાવે દુઃખાદિનું
નહીં, અર્થાત્ સુખ-દુઃખાદિનું જુદા-જુદા સ્વભાવે કારણ છે. આમ સ્વભાવભેદ થવાથી તેની
અનેકધર્માત્મકતા માનવી જ જોઈએ. અહીં આવો અનુમાનપ્રયોગ કરવો -

“વસ્તુ અનેકધર્માત્મકમ્, સુખ-દુઃખાદિહેતુત્વાત્ ।”

* સુખાદિનો જ્ઞાનથી કથંચિદ્ભેદ *

પ્રશ્ન : વસ્તુનું થતું જ્ઞાન જ સુખાદિરૂપ છે, તે સિવાય સુખાદિનું ક્યાં કોઈ અસ્તિત્વ જ છે ?

ઉત્તર : કેમ નથી ? અવશ્ય છે, કારણ કે સુખ વગેરે તો આહ્લાદાદિરૂપ છે, અર્થાત્ (૧)
સુખ=આહ્લાદરૂપ, (૨) દુઃખ=પરિતાપરૂપ, અને (૩) મોહ=અસંવિત્સ્વભાવરૂપ=અનધ્યવસાયરૂપ

❖ અને અસ્તિત્વ જ ન હોય, તો તેના કારણરૂપે સ્વભાવભેદ માની અનેકધર્માત્મકતાની સિદ્ધિ શી રીતે થઈ
શકે ?

૧. ‘દેવ કિમિત્યાહ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

દન્યત્વાત્, તત્ત્વરૂપેણ બાહ્યાવેદનાત્, જ્ઞાનભાવેઽપિ ક્વચિત્ તદભાવાત્, તથાઽનુભવ-
સિદ્ધત્વાત્ । અજ્ઞાનત્વે કથમમીષામનુભવ ઇતિ ચેત્, સત્ત્વાદિવત્ કથચ્છિજ્ઞાનાભેદાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સુખમ્, પરિતાપરૂપં દુઃખમ્, અસંવિત્સ્વભાવો મોહ ઇતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-જ્ઞાનાદન્યત્વાત્ ।
ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમિત્યાહ-તત્ત્વરૂપેણ-આહ્વાદાદિલક્ષણેન જ્ઞાનેનૈવ, બાહ્યાવેદનાત્ ।
ઇત્થૈતદેવં જ્ઞાનભાવેઽપિ ક્વચિત્-વિરક્તાદૌ તદભાવાત્-આહ્વાદાદ્યભાવાત્ । અભાવશ્ચ તથા-
ઽનુભવસિદ્ધત્વાત્, આહ્વાદાદ્યભાવેનાપિ ભાવવેદનાદિત્યર્થઃ । અજ્ઞાનત્વે સતિ કથમમીષા-
સુખાદીનામ્ અનુભવઃ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-સત્ત્વાદિવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । ‘આદિ’-
શબ્દાજ્ઞેયત્વાદિગ્રહઃ । કથચ્છિજ્ઞાનાભેદાત્ । તથાહિ-ન સત્ત્વમેવ જ્ઞાનમ્, સત્ત્વમાત્રત્વે જ્ઞાનસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે અને તેથી જ્ઞાન કરતાં સુખાદિનો ભેદ સિદ્ધ જ છે.

પ્રશ્ન : સુખાદિ આહ્વાદાદિરૂપ હોય, તો શું થઈ ગયું ? જ્ઞાનનો પણ અનુભવ તો આહ્વાદાદિરૂપે
થાય છે જ ને ?

સ્યાદ્વાદી : ના, એવું નથી, કારણ કે આહ્વાદાદિરૂપ જ્ઞાનથી જ બાહ્ય પદાર્થનો બોધ થાય -
એવું નથી, અર્થાત્ આહ્વાદાદિ વિના પણ બાહ્ય પદાર્થનો બોધ થાય છે જ. તે આ રીતે → કોઈ
વિરક્ત વ્યક્તિને, જ્યારે સ્ત્રીઆદિવિષયક જ્ઞાન થતું હોય, ત્યારે તેને (૧) આહ્વાદ, (૨) પરિતાપાદિ
કશું જ થતું નથી ← આમ, આહ્વાદાદિ વિના પણ બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને આ અનુભવસિદ્ધ
હકીકત છે. તેથી જ્ઞાન કરતાં સુખાદિનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવું જ જોઈએ.

✽ સુખાદિનો જ્ઞાનથી કથંચિદ્ અભેદ ✽

પ્રશ્ન : સુખાદિ, જો જ્ઞાનથી ભિન્ન હોય - અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપ હોય - તો તેઓનો અનુભવ શી
રીતે થશે ?

ઉત્તર : સુખાદિ, જ્ઞાનથી સર્વથા ભિન્ન જ નથી, પણ કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે. તેથી સત્ત્વ-
જ્ઞેયત્વની જેમ, તેઓનો પણ અનુભવ થશે જ. તે આ રીતે → સત્ત્વરૂપ જ જ્ઞાન નથી, નહીંતર તો
સત્ત્વ તો ઘટ-પટાદિ સર્વત્ર હોવાથી, જ્ઞાનની સ્થિતિ પણ સર્વત્ર માનવાનો પ્રસંગ આવશે, એટલે
સત્ત્વ-જ્ઞાનનો કથંચિદ્ ભેદ છે ← આમ, ભિન્ન હોવા છતાં પણ, જેમ સત્ત્વનું જ્ઞાન દ્વારા વેદન થાય
છે, તેમ સુખાદિનું પણ જ્ઞાન દ્વારા વેદન થશે.

(આશય : જ્ઞાનનું સત્ત્વ એ જ જ્ઞાન નથી; પણ જ્ઞાન, સ્વસત્ત્વથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે. જો માત્ર
સત્ત્વરૂપ હોય તો સર્વત્ર જ્ઞાનની આપત્તિ આવે. એટલે ભિન્ન છે અને વળી, તદ્-સત્ત્વમ્, આત્મીયમ્ -
સ્વીયમ્ અનુભૂયતે... એટલે કે સ્વસત્ત્વ અનુભવાય છે, તો તેમ સુખ વગેરે જ્ઞાનથી કથંચિદ્ ભિન્ન
હોવા છતાં અનુભવી શકાય છે...)



તદુદગ્રત્વેન તથા તજ્ઞાનરજ્ઞનાત્, ઉભયોસ્તત્સ્વભાવત્વાત્, યુગપત્ પ્રવૃત્ત્યવિરોધાત્, સુખાદિજ્ઞાને તથાનુભવસિદ્ધત્વાત્ । (૫૧) તત્તદ્વચનસિદ્ધેશ્ચ “આવિર્ભાવતિરોભાવધર્મકં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વત્ર જ્ઞાનપ્રસન્નઃ । અથ ચ જ્ઞાનેન તદાત્મીયમનુભૂયત્ત્વમિતિ । યુક્ત્યન્તરમાહ-તદુદગ્રત્વેન-સુખાદ્યુદગ્રત્વેન તથા-એકલોલીભાવેન તજ્ઞાનરજ્ઞનાત્-સુખાદિજ્ઞાનરજ્ઞનાત્ । એતદ્વચનમિત્ય-મિત્યાહ-ઉભયોઃ-સુખાદિજ્ઞાનયોઃ તત્સ્વભાવત્વાત્-રજ્જ્યરજ્જકસ્વભાવત્વાત્ । અત એવ યુગપત્ પ્રવૃત્ત્યવિરોધાત્, સુખાદીનાં જ્ઞાનસ્ય ચેતિ પ્રક્રમઃ । અવિરોધશ્ચ સુખાદિજ્ઞાને તથા-કથશ્ચિદ્ ભિન્નસુખાદિવેદકત્વેન અનુભવસિદ્ધત્વાત્ કારણાત્, અમીષાં અનુભવ ઇતિ યોગઃ । હેત્વન્તરમાહ-તત્તદ્વચનસિદ્ધેશ્ચ હેતોઃ, અનેકધર્મકં વસ્તુ । તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ સાદ્વ્યુદયવિવચને યથા સિદ્ધં તત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, સુખ-દુઃખાદિ ઉત્કટ છે, તેથી જ્ઞાનની સાથે એકમેક થઈ જવાથી, સુખાદિ દ્વારા જ્ઞાનનું રંજન થશે, અર્થાત્ સ્ફટિકસમાન જ્ઞાનમાં આહ્વાદ-પરિતાપાદિનો ઉપરાગ થશે.

પ્રશ્ન : શું આવી રીતે ઉપરાગ થઈ શકે ?

ઉત્તર : હા, કેમ નહીં ? કારણ કે સુખાદિ અને જ્ઞાનનો રંજય-રંજક સ્વભાવ જ છે, અર્થાત્ સુખાદિ રંજક અને જ્ઞાન રંજય હોવાથી, ઉપરાગ થવામાં કોઈ બાધ નથી અને તેથી અવિરોધપક્ષે સુખાદિ અને જ્ઞાનની યુગપદ્ પ્રવૃત્તિ થશે.

પ્રશ્ન : બંનેની યુગપદ્ પ્રવૃત્તિ થવામાં વિરોધ ન આવે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે કથંચિદ્ભિન્ન એવા સુખાદિના વેદકરૂપે, જ્ઞાનનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે, અર્થાત્ સુખાદિકાળે તદ્દેદકરૂપે જ્ઞાનની પણ અનુભૂતિ થાય છે જ. તેથી સુખાદિનો અનુભવ અસંગત નથી. ફલતઃ સુખાદિનાં કારણરૂપે અનેકધર્માત્મિક વસ્તુની સિદ્ધિ અવશ્ય થશે.

(ઇદન્ત્વત્રાવધેયમ્ - વસ્તુનું જ્ઞાન વિરક્તને થાય... વસ્તુજન્ય સુખ અને વસ્તુજન્ય સુખનું જ્ઞાન - આ બે સાથે જ થાય છે... આમ ઉ (જ્ઞાનરૂપ) વસ્તુ છે... તેમાં સુખ ઉત્કટ હોવાથી તે સુખ-જ્ઞાનનું રંજન કરે - અભિભૂત કરે... (વસ્તુજ્ઞાનનું નહીં.) સુખ, સુખજ્ઞાનથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે અને છતાં સુખજ્ઞાનથી સુખ અનુભવાય છે....)

❖ વચનવિધયા અનેકધર્માત્મકતા ❖

(૫૧) (૧) સાંખ્ય, (૨) બૌદ્ધ વગેરેનાં અમુક વચનો છે, કે જેનાથી અનેકધર્માત્મિક વસ્તુની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. અહીં આવો અનુમાનપ્રયોગ કરવો →

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩૧. અથ ચ જ્ઞાનેન તદાત્મીયમનુભૂયત્ત્વમિતિ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ-યથા જ્ઞાનેન કથશ્ચિદ્ ભિન્નમપિ સ્વસત્ત્વમનુભૂયતે, एवं સુખાદયોઽપિ ધર્મવ્યતિરિક્તા અપિ જ્ઞાનેન વેચન્ત ઇતિ ॥

૧. 'તદુદગ્રત્વેન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'જ્ઞાને ન ચ તદા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ભૂય ઇતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

વસ્તુ ન કૃતાર્થે પ્રકૃતિપ્રવૃત્તિઃ તદ્વિરાગાત્ તદ્વૃત્તિસંક્ષયાચ્ચ” ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાચ્ચ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાઽભિધાતુમાહ-આવિર્ભાવેત્યાદિ । આવિર્ભાવઃ-પ્રકટભાવઃ, તિરોભાવસ્ત્વપ્રકટભાવઃ, એતદ્ધર્મકં વસ્તુ પ્રધાનાઘ્યમિત્યનેકધર્મકતા । તથા ન કૃતાર્થે પુંસિ પ્રકૃતિપ્રવૃત્તિર્મહદા-દિભાવેન તદ્વિરાગાત્-પુરુષવિરાગાત્ તદ્વૃત્તિસંક્ષયાચ્ચ-પ્રકૃતિવૃત્તિસંક્ષયાચ્ચ, તતશ્ચાવિરક્તે પ્રવૃત્તિર્વિરક્તે વૃત્તિસંક્ષયશ્ચ, પુરુષોઽપિ વિરક્તશ્ચાવિરક્તશ્ચેત્યનેકધર્મકતા ઇતિ વચનપ્રામા-ણ્યાત્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“વસ્તુ, અનેકધર્માત્મકમ્, સાંખ્યાદિવચનસિદ્ધેઃ ।”

હવે, તે સાંખ્યાદિના વચનો જોઈએ :

(૧) સાંખ્યવચન...

(A) દરેક વસ્તુ આવિર્ભાવ-તિરોભાવધર્મવાળી છે. અર્થાત્ ઘડો તો ઉત્પત્તિ પહેલા પણ હતો, પરંતુ ઉત્પત્તિ વખતે, તેનું સ્વરૂપ માત્ર પ્રગટ થાય છે અને નાશ વખતે તે નષ્ટ નથી થતો, પણ તેનું સ્વરૂપ માત્ર તિરોભૂત થાય છે - આમ એક જ વસ્તુના આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ જુદા-જુદા ધર્મથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે.

(B) સાંખ્યો ૨૫ તત્ત્વો માને છે, તેમાં પુરુષ પુષ્કરપલાશની જેમ નિર્લેપ માને છે, પણ જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ-પુરુષનું ભેદજ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધી પુરુષ વિશે પ્રકૃતિની સતત પ્રવૃત્તિ રહેવાથી, અહંકારાદિનો આભાસ થાય છે, અર્થાત્ ‘આ બધું હું કરું છું’ - એમ કર્તૃત્વાદિરૂપે પ્રતિભાસ થાય છે... પૈંશ, જ્યારે ભેદજ્ઞાન થાય, ત્યારે “ઇયં જહા, અશુદ્ધા, શુદ્ધચેતનમ્ભિન્ના” - એમ જાણી પુરુષ વિરક્ત થાય છે, ત્યારબાદ પુરુષ વિશે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ નથી થતી ← આમ, એક જ પુરુષમાં

❖ સાંખ્યો સત્કાર્યવાદી છે + નિત્યવાદી છે, તેઓ દરેક વસ્તુને ત્રિકાળસ્થાયી માને છે. તેઓ કહે છે કે - વસ્તુનું સ્વરૂપ જ્યારે આવિર્ભૂત થાય, ત્યારે મૂઢ લોકો ‘વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ’ એવો વ્યવહાર કરે છે અને જ્યારે તિરોભૂત થાય, ત્યારે ‘વસ્તુ નષ્ટ થઈ’ એવો વ્યવહાર કરે છે. બાકી ખરેખર તો ઉત્પત્તિ-નાશ જેવું કશું જ નથી.

❖ “एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति, निःसरन्ति चाविर्भवन्ति । न तु कूर्मस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा । एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते, निविशमानास्तिरोभवन्ति विनश्यन्तीत्युच्यन्ते । न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः ।” - સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી કા-૧ ॥

❖ “असूर्यम्पश्या हि कुलवधूरतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादादविगलितशिरोज्ज्वला चेदालोक्यते परपुरुषेण, तथाऽसौ तथा प्रयतते, अप्रमत्तां यथैनं पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्ति, एवम्प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्दृश्यत इत्यर्थः ।” - સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી કા૦ ॥

▲ “रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

પુરુષસ્ય તથાઽઽત્માનં પ્રકાશ્ય વિનિવર્તતે પ્રકૃતિઃ ॥” - સાંખ્યકા૦ ૫૧ ॥

૧. ‘તત્ તદ્વૃત્તિ૦’ ઇતિ ગ-પાઠઃ ।



તથા “અનિત્યતા સર્વસંસ્કૃતાનાં દુઃખતા, સર્વસાશ્રવાણાં શૂન્યાનાત્મકતે સર્વધર્માણામ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાનિત્યતા-નશ્વરતા સર્વસંસ્કૃતાનાં-સર્વકૃતકાનાં દુઃખતા-બાધાયુક્તા ³²દુઃખ-પરિણામદુઃખ-સંસ્કારદુઃખાપેક્ષયા યથાસમ્ભવં સર્વસાશ્રવાણાં-સર્વરાગાદિકલેશવતાં શૂન્યા-નામાત્મકતે-તત્ત્વતસ્તુચ્છરૂપે સર્વધર્માણાં-વ્યૌ³³વૃત્તિદ્વારપરિકલ્પિતાનામનિત્યદુઃખાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિરક્તતા-અવિરક્તતા, એક જ પ્રકૃતિની એકત્ર પ્રવૃત્તિ-અન્યત્ર અપ્રવૃત્તિ વગેરે દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે...

(૨) બૌદ્ધવચન...

(A) (ક) જે જે કૃતક પદાર્થ છે, તે બધા અનિત્ય છે.

‘સર્વે ક્ષણિકમ્ કૃતકત્વાત્’ - આમ, બધા કૃતકોમાં અનિત્યતારૂપ ધર્મ રહ્યો છે...

(ખ) જે જે જીવો રાગાદિ કલેશવાળા છે, તે બધા જીવો બાધાથી યુક્ત છે. બાધા ત્રણ પ્રકારની છે : (૧) દુઃખરૂપ, (૨) પરિણામદુઃખરૂપ, અને (૩) સંસ્કારદુઃખ... તેમાં (૧) દુઃખરૂપ=જે બાધા ઈહલોક-પરલોક બંનેમાં દુઃખ આપનારી બને તે, જેમ કે માછીમાર વગેરેને, (૨) પરિણામદુઃખરૂપ=જે હમણા સુખરૂપ લાગતું હોય, પણ પરિણામે, નરકાદિરૂપ ભયંકર ફળને આપનાર હોય તે. જેમ કે કામાસેવન-રાત્રિભોજનાદિ કરનારને, અને (૩) સંસ્કારદુઃખરૂપ=જે બાધા બાહ્ય સુખસામગ્રી મળ્યા પછી પણ, શોક-વિષાદ-આંતરિક ઉપપ્લવાદિના કારણે થતી અસ્વસ્થતારૂપ હોય તે. જેમ કે ચિંતાગ્રસ્ત ધનવાન વગેરેને ← આમ, બધા સરાગ જીવોમાં બાધાયુક્તતારૂપ ધર્મ રહ્યો છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

32. દુઃખ-પરિણામદુઃખ-સંસ્કારદુઃખાપેક્ષયેતિ । યત્ કર્મ ઇહલોકપરલોકયોર્દુઃખફલં તદ્ દુઃખં યથા ધીવરાદીનાં, પરિણામદુઃખં યત્ તથાવિધાનાચારવતાં સમ્પ્રતિ સુખરૂપતયા વેદ્યમાનમપિ પરિણતૌ નરકાદિફલં યથા તથાવિધભોગિનાં, સંસ્કારદુઃખાપેક્ષયેતિ યદ્ બાહ્યસુખકારણસમ્પત્તાવપિ શોકવિષાદાન્તરોપ્લવવશેનાસ્વાસ્થ્યમિતિ ॥

33. વ્યાવૃત્તિદ્વારપરિકલ્પિતાનામિતિ । યે હિ ઘટાદાવર્જ્યેર્ન તત્તદર્થવ્યાવૃત્તિવશેન મૂર્તત્વ-પ્રમેયત્વ-સત્તાદયો ધર્માસ્તે શૂન્યા વન્ધ્યાસુતવત્ સ્વભાવરહિતાઃ । અતઃ એવાનાત્માનઃ ક્ષણાન્તરેષ્વનન્વયિનઃ । અત્રાપિ શબ્દદ્વયોચ્ચારણાન્યથાહનુપપત્તેરભિધેયભેદેન સ્વભાવદ્વયં ધર્માણાં સિદ્ધમિતિ ॥

❖ “પ્રતિક્ષણં વિશરાવો રૂપરસગન્ધસ્પર્શપરમાણ્વો જ્ઞાનં ચેત્યેવ તત્ત્વમ્ ।” - ઇતિ બૌદ્ધકૃતૌ ॥

૧. ‘સર્વથાસ્રવાણાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ભાગિનાં સંસ્કારદુઃખં યદ્ બાહ્યં સુખં’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. ‘યત્ કર્મ ઇહપરલોકયોર્દુઃખફલમ્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘તદર્થં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘ક્ષણાન્તરેષ્વતત્ત્વયિનઃ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૬. ‘શબ્દે દ્વયોચ્ચારણેન્યથા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

વિકારિણી તથાતા'' ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાચ્ચ ઇત્યનેકધર્મકં વસ્તુ ॥

♦.....♦ વ્યાખ્યા ♦.....♦
ધર્મતોડનેકધર્મકતા । તથા અવિકારિણી-ઉપાદાનનિમિત્તકૃતવિકારશૂન્યા તથાતા-બુદ્ધતા તથા^{૩૪}ભાવરૂપા પ્રાગ્વિકારભાવેનાનેકધર્મતા ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાચ્ચેતિ-એવમનેકધર્મકં વસ્તુ ।
એતે ચ સર્વ એવ વસ્તુનોડનેકવિજ્ઞાનાદ્યુપાધિભેદભિન્નાઃ સ્વભાવહેતુભેદા ઇતિ ગમકાઃ । તથાહિ-

♦.....♦ અનેકાંતરશ્મિ ♦.....♦

(ગ) અમૂર્તત્વ વગેરેની વ્યાવૃત્તિના કારણે, ઘટાદિમાં જે મૂર્તત્વ-પ્રમેયત્વ-સત્ત્વ વગેરે ધર્મો આવે છે, તે બધા ધર્મો, વાંઝણીના દીકરાની જેમ 'સ્વભાવરહિત-શૂન્ય' છે અને તેથી જ તેઓ ક્ષણાંતરમાં 'અનાત્મ' છે, અર્થાત્ અન્વયી (=અનુગત) બનતા નથી ← આમ એક જ ધર્મમાં શૂન્યતા-અનાત્મતા રૂપ બે શબ્દનું ઉચ્ચારણ ત્યારે જ ઘટી શકે, કે જ્યારે અભિધેયરૂપ ધર્મના બે સ્વભાવ હોય...

આ રીતે, અનિત્યતા-બાધાયુક્તતા-શૂન્યતા-અનાત્મતા વગેરે અનેક ધર્મો માનવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે...

(B) નિર્મળ જ્ઞાનસંતાન=જ્ઞાનપરંપરા, તે પહેલા ઉપાદાન અને નિમિત્તકૃત વિકારથી વિકૃત હોય છે, પણ તે જ જ્યારે શુદ્ધાવસ્થામાં નિર્મળ જ્ઞાનસંતાનરૂપ બને, ત્યારે તેમાં કોઈ જ વિકાર ન આવવાથી - નિમિત્ત/ઉપાદાનકૃત વિકારશૂન્ય બનતાં - તે અવિકારિણી થાય છે, જે તથાતા-બુદ્ધતા કહેવાય છે - આમ, એક જ વસ્તુના વિકૃતતા-અવિકૃતતા રૂપ જુદા જુદા સ્વભાવથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે...

✽ અનેકધર્માત્મકતાનો નિષ્કર્ષ ✽

ઉપરોક્ત રીતે અનેક હેતુઓથી, અનેકધર્માત્મક વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. આ બધા હેતુઓનો સમુદિત પ્રયોગ આ રીતે કરી શકાય -

“વસ્તુ, અનેકધર્માત્મકમ્, (૧) અનેકવિજ્ઞાનજનકત્વાત્ (૨) સજાતીયેતરવ્યાવૃત્તત્વાત્ (૩) પારંપર્યેણ અનેકજન્યજનકત્વાત્ (૪) સુખદુઃખાદિહેતુત્વાત્, (૫) સાંખ્યાદિવચનસિદ્ધેઃ ॥”

આ બધા હેતુઓ 'સ્વભાવહેતુ' જાણવા, કારણ કે તેઓ બધા વસ્તુના સ્વભાવ છે. દા.ત. અનેક વિજ્ઞાનજનકતારૂપ વસ્તુનો સ્વભાવ.

આશય એ કે, આ બધા વસ્તુના જુદા જુદા સ્વભાવરૂપ હેતુઓ છે એટલે અનેકધર્મકત્વના ગમક છે. જેમકે અનેકવિજ્ઞાનજનકત્વ એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તે વળી કથંચિત્ તેનાથી (અનેકવિજ્ઞાન-

♦.....♦ વિવરણમ્ ♦.....♦

34. તથાભાવરૂપેતિ । નિર્મલજ્ઞાનસન્તાનરૂપા ॥

♦ બૌદ્ધો આવું બધું કેમ માને છે ? તેની વિશેષ જાણકારી મેળવવા પ્રમાણવાર્તિક વગેરે બૌદ્ધગ્રંથોનું અવલોકન કરવું...

૧. 'ભેદતો' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૫૨) ઇહ ચ જ્ઞાનાવરણાદ્યાચ્છાદિતઃ છદ્વસ્થઃ પ્રમાતા, બોધવિશેષદર્શનાત્ । તસ્યાહેતુકત્વેઽયોગાત્, સદાભાવાદિપ્રસજ્ઞાત્, બોધમાત્રસ્યાહેતુત્વાત્, ભેદકાભાવે વિશિષ્ટત્વાભાવાત્, ન્યાયતોઽતિપ્રસજ્ઞાત્, તદ્ભાવે ચ તસ્યૈવાવરણત્વાત્, ઇતિ તથાવિધનયન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનેકવિજ્ઞાનજનકત્વં તત્સ્વભાવઃ । સ ચ કથચ્છિત્ તદ્વિવિધત્વાઽનેકધર્મકતયા વ્યાપ્તઃ, અન્યથા તતસ્તતોઽન્યત્વાદ્યભાવઃ । એવં શેષેષ્વપિ હેતુષુ ભાવનીયમિતિ ॥

ઇહ ચેત્યાદિ । ઇહ ચ-અનેકધર્મકે વસ્તુનિ જગતિ વા । કિમિત્યાહ-જ્ઞાનાવરણાદ્યા-ચ્છાદિતઃ-તત્પુદ્ગલપ્રતિબદ્ધસામર્થ્યઃ, છદ્વસ્થઃ પ્રમાતા-પ્રાણી । કુત એતદેવમિત્યાહ-બોધ-વિશેષદર્શનાત્-બોધભેદોપલબ્ધેઃ ઇહ વસ્તુનિ । તસ્ય-બોધવિશેષસ્ય અહેતુકત્વે સતિ અયોગાત્, અયોગશ્ચ સદાભાવાદિપ્રસજ્ઞાત્ । ‘આદિ’શબ્દાદભાવગ્રહઃ । બોધમાત્રસ્યાહેતુત્વાદ્ બોધવિશેષં પ્રતિભેદકાભાવે-તદન્યવસ્ત્વભાવે વિશિષ્ટત્વાભાવાત્ બોધમાત્રસ્ય ન્યાયતઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જનકત્વથી) ભિન્ન એવી અનેકધર્મકતાને વ્યાપ્ત છે (અર્થાત્, અનેકધર્માત્મકતાના વ્યાપ્ત-ગમક-લિંગ છે...) જો અનેકવિજ્ઞાનજનકત્વ, અનેકધર્મતાથી કથંચિદ્ ભિન્ન ન હોય, સર્વથા અભિન્ન જ હોય, તો અનેકધર્મકતા, અનેકવિજ્ઞાનજનકત્વરૂપ જ થઈ જાય... અને તો તે અનેકધર્માત્મકતા બીજા હેતુઓરૂપ ન બનવાથી જે બીજા હેતુઓ આપ્યા છે (તતસ્તતોઽન્યત્વ-સજાતીયેતરવ્યાવૃત્તત્વ વગેરે) તેમનો અભાવ થઈ જાય...

❖ ‘કર્મ’ તત્ત્વની આવશ્યકતા ❖

(૫૨) વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે, અને દરેક પ્રમાતાઓને જુદો જુદો બોધ થાય છે. આ બોધની તરતમતા કોના કારણે ? તેના ઉત્તરરૂપે જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મની જ સિદ્ધિ થાય છે. તેથી દરેક છદ્વસ્થ પ્રમાતાને, જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મોથી આચ્છાદિત માનવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : તે બોધની તરતમતાને નિર્હેતુક (જ્ઞાનાવરણ વગેરે કારણથી રહિત) જ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો આકાશની જેમ, કાં’તો સર્વદા અસ્તિત્વ માનવું પડશે, કાં’તો ખપુષ્પની જેમ સર્વદા નાસ્તિત્વ માનવું પડશે, પણ તેવું તો છે નહીં, માટે તે તરતમતાને સહેતુક જ માનવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : તે બોધની તરતમતામાં તે તે બોધને જ કારણ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : ના, તેવું ના માની શકાય, કારણ કે પહેલા એ કહો કે તે તે બોધનો કોઈ ભેદક (૧) છે, કે (૨) નહીં ?

(૨) જો નથી, તો તે બધા બોધમાં કોઈ વિશિષ્ટતા જ નહીં રહે. ભેદક વિના વિશિષ્ટત્વ ન હોય, કારણ કે ભેદક વિના વિશિષ્ટત્વ માનો, તો ન્યાયથી બધા બોધમાં (સમાન પણ બોધમાં)

૧. ‘તદ્વિવિધતયા’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘ધર્મતયા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

પટલાદિકલ્પં તજ્ઞાનવિશેષકારિ વિરુદ્ધચેષ્ટાદિનિમિત્તં તતોઽન્યત્ તદિતિ તત્ત્વવાદઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વબોધવિશિષ્ટત્વાપત્યા । તદ્ભાવે ચ-ભેદકભાવે ચ તસ્યૈવ-ભેદકસ્ય આવરણ-ત્વાદિતિ-
 एवं तथाविधनयनपटलादिकल्पं तथाविधं-स्वच्छं नैकान्ततो बोधविघातकारि नयनपटलं
 प्रतीतम् । 'आदि'शब्दाच्छेत्रादिमलग्रहः । एतत्कल्पम्-एतत्तुल्यं तज्ज्ञानविशेषकारि तस्य-
 छद्मस्थप्रमातुर्बोधविशेषकरणशीलं³⁵ क्षयोपशमतो भावाभावाभ्यामिति ज्ञानावरणव्यापार उक्तो

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશિષ્ટત્વ માનવાનો અતિપ્રસંગ થશે...

(૧) જો ભેદક છે, તો તેને જ તો અમે જ્ઞાનવરણ વગેરે રૂપ 'કર્મ' કહીએ છીએ, તેથી બોધની તરતમતામાં મુખ્યકારણરૂપ કર્મતત્ત્વને અવશ્ય માનવું જ જોઈએ.

❖ કર્મનું સ્વરૂપ ❖

આ કર્મ, તેવા પ્રકારનાં (સ્વચ્છ) આંખના પાટા-કાનના મેલ વગેરે જેવો છે. જેમ તેવા પ્રકારના પાટા લગાડવાથી, આંખેથી સંપૂર્ણ દેખાતું બંધ નથી થતું, છતાં બધું જ સ્પષ્ટ નથી દેખાતું, પાટાના ભેદથી દેખવામાં ભેદ પડે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મના કારણે સર્વથા બોધ નથી થતો તેવું નથી, અને છતાં અસંપૂર્ણ બોધ થાય પણ છે અને કર્મના ભેદથી જ્ઞાનમાં ભેદ (તરતમતા) થાય છે.

પ્રશ્ન : જ્ઞાનાવરણ કર્મ તો બોધને રોકે છે, તો પછી તેનાથી બોધની તરતમતા થાય એવું શી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર : કારણ કે ક્ષયોપશમ થાય એટલે (૧) તીવ્રરસવાળા કર્મનો ઉદયાભાવ, (૨) સત્તામાં રહેલ તીવ્રરસનો ઉદયનિરોધ, અને (૩) ઉદયમાં આવેલ તીવ્રરસની અપવર્તના (=આવારકસ્વભાવનું દૂરીકરણ...)

(વિવરણમાં 'વેદિતાનાં અભાવે' એમ ઉદિતનો ક્ષય જે ક્ષયોપશમમાં કહેવાય છે, તેનો પરમાર્થ - ઉદિત તાદૃશ રસની અપવર્તના છે... બાકી ક્ષયોપશમ ન હોય તો ય ઉદિતનો ક્ષય તો થાય જ !)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

35. ક્ષયોપશમતો ભાવાભાવાભ્યામિતિ । ક્ષયોપશમો હિ વેદિતાનાં જ્ઞાનાવરણકર્મપુદ્ગલાનામભાવેન શેષાણાં તુ કેષાશ્ચિદ્ વિષ્કમ્ભિતોદયત્વેનાન્યેષાં ચાપનીતાવારકસ્વભાવત્વેનોચ્યતે । અતઃ ક્ષયોપશમાપત્તૌ જ્ઞાનાવરણકર્મપુદ્ગલાનાં ભાવાભાવૌ ઇતિ પર્યાલોચ્યોક્તં ક્ષયોપશમતો ભાવાભાવાભ્યામિતિ ॥

❖ જો મેલો કે જાડો પાટો હોય તો તો દેખી જ ન શકાય, માટે તેવા પ્રકારનો પાટો લેવો કે જેથી સ્પષ્ટ ન દેખાય અને સાવ ન દેખાય એવું પણ ન બને...

૧. 'ઽન્યદિતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'આવરકત્વાં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'સ્વસ્થં નૈકાન્તતો' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. 'અપનીયાવારકં' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।



(૫૩) ક્ષયોપશમભાવશ્ચાસ્ય કાલપરિણત્યા વિશિષ્ટાનુષ્ઠાનતશ્ચ તત્તત્સ્વભાવતયા નયન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વેદિતવ્યઃ । વિરુદ્ધ^૧ચેષ્ટાદિનિમિત્તમિત્યનેન ત્વાદિશબ્દા^૨ક્ષિત્તચારિત્રમોહનીયાદિવ્યાપાર ઇતિ ।
તતઃ-છદ્વાસ્થપ્રમાતુઃ તદ્બોધાદેર્વા અન્યત્-અર્થાન્તરભૂતં તત્-જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ ઇતિ તત્ત્વવાદઃ ।
ક્ષયોપશમભાવશ્ચાસ્ય-કર્મણઃ કાલપરિણત્યા મન્દાનુભાવસ્ય વિશિષ્ટાનુષ્ઠાનતશ્ચ તીવ્ર-
વિપાકસ્ય, અથવા કાલપરિણત્યા વિશિષ્ટાનુષ્ઠાનતશ્ચેતિ સમુચ્ચયપક્ષઃ । તત્તત્સ્વભાવતયા તસ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે ક્ષયોપશમ વખતે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો (૧) ભાવ છે એટલે પૂર્ણબોધ નથી, અને (૨) અભાવ છે એટલે અપૂર્ણ એવો પણ બોધ થાય છે, સર્વથા બોધાભાવ નથી.

આમ, ક્ષયોપશમ એટલે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ભાવ-અભાવ...અને તે ભાવ-અભાવથી જ બોધવિશેષ થાય છે, આ (તજ્ઞાનવિશેષકારી) શબ્દથી જ્ઞાનાવરણકર્મનું ફળ બતાવ્યું...

વળી, દાડ પીધેલા માણસની જેમ, લોકમાં દેખાતી વિરુદ્ધ ચેષ્ટાઓનું કારણ પણ આ કર્મ જ છે.... આ વિરુદ્ધચેષ્ટા... પદથી મોહનીયકર્મનું ફળ બતાવ્યું...

તેથી, છદ્વાસ્થ પ્રમાતા અને બોધ વગેરેથી અલગ એવું જ્ઞાનાવરણ વગેરે “કર્મ” નામનું તત્ત્વ અવશ્ય માનવું જોઈએ.

❖ ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ ❖

(૫૩) કર્મનો ક્ષયોપશમ બે રીતે થાય છે : (૧) કાળપરિણતિથી, અને (૨) વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનથી... તેમાં (૧) જે કર્મ મંદવિપાકી હોય તેઓનો અમુક કાળ ગયે આપોઆપ ક્ષયોપશમ થાય છે, અને (૨) જે કર્મ તીવ્રવિપાકી હોય તેઓનો તપ-ચરણ વગેરે વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનથી ક્ષયોપશમ થાય છે અથવા તો કાળપરિણતિ અને વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાન બંનેનો સમુચ્ચય થયે ક્ષયોપશમ થાય...

ભાવાર્થ : વ્યાખ્યામાં બે રીતે જણાવ્યું છે : (૧) પહેલા જણાવ્યું કે, મંદવિપાકી કર્મનો કાળથી ને તીવ્રવિપાકી કર્મનો પુરુષાર્થથી ક્ષયોપશમ થાય, અને (૨) પછી જણાવ્યું કે, સમુચ્ચય છે, અર્થાત્ બંને ભેગા થાય ત્યારે ક્ષયોપશમ થાય... અહીં પદાર્થ આ રીતે વિચારવો -

(૧) પ્રત્યેકપક્ષ :

(ક) જે મંદરસવાળું કર્મ છે, તેનો માત્ર કાળથી ક્ષયોપશમ થાય. (તે માટે આવી ભાવના અસ્માકં પ્રતિભાતિ - જુઓ : (a) સત્તાગત કર્મોમાં વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાન વિના પણ અપવર્તનાદિ પ્રવર્તતા હોય છે. તેનાથી રસ ઘટે - ક્ષયોપશમ થાય. (b) મંદરસવાળું કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે થોડા કાળમાં જ ભોગવાઈ જાય (પાપકર્મમાં મંદરસવાળા કર્મની અલ્પસ્થિતિ હોય.) ને (ખ) તપ-ચરણ વગેરે વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનથી ક્ષયોપશમ થવો તો સ્પષ્ટ જ છે.

(૨) સમુચ્ચયપક્ષ : અચરમાવર્તમાં કર્મ બળવાન છે. પુરુષાર્થથી ઉપક્રમ થતો નથી અને

૧. ‘ભાવસ્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ચેષ્ટાદિનિમિત્ત્યનેન’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર ‘ત્વાદિશબ્દાત્ ક્ષિત્તચા’ ઇતિ પાઠઃ, તસ્ય ચાશુદ્ધત્વેન D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

પટલાદિદ્વાસરૂપઃ પ્રતિપ્રાણ્યેવ યથોચિતં તથાવિધચિત્રાવબોધલિઙ્ગાવસેયઃ । (૫૪)
તસ્મિંશ્ચ સતિ તત્સામર્થ્યત એવ વિષયસ્ય તજ્ઞેયત્વપરિણતિભાવાત્, વિષયિણોઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કર્મણઃ તત્સ્વભાવતયા-કાલપરિણત્યાદિક્ષયોપશમસ્વભાવતયેત્યર્થઃ, નયનપટલાદિદ્વાસરૂપઃ
ક્ષયોપશમભાવસ્તદેકાન્તાનિવૃત્તેરિત્થં નિર્દર્શનમિતિ ભાવનીયમ્, પ્રતિપ્રાણ્યેવ પ્રાણિનં પ્રાણિનં
પ્રતિ પ્રતિપ્રાણ્યેવ યથોચિતમિતિ ક્રિયાવિશેષણમ્, યસ્ય ય ઓચિતઃ તથાવિધચિત્રાવબોધ-
લિઙ્ગાવસેયઃ, તથાવિધઃ-ઉચ્ચાવચાદિભેદેન ચિત્રાવબોધસ્તત્તદ્વિષયભેદત એતલ્લિઙ્ગાવસેયઃ
ક્ષયોપશમભાવઃ । તસ્મિંશ્ચ સતિ-ક્ષયોપશમભાવે તત્સામર્થ્યત એવ-ક્ષયોપશમભાવસામ-
ર્થ્યત એવ, અવગ્રહાદિરૂપમિન્દ્રિયજ્ઞાનમુપજાયતે ઇતિ યોગઃ । કથમિત્યાહ-વિષયસ્ય-ઘટરૂપાદે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ચરમાવર્તમાં પુરુષાર્થ બળવાન છે. એટલે ચરમાવર્તમાં આવ્યો હોય અને વિશિષ્ટ અનુજ્ઞાન (પુરુષાર્થ)
કરે તો ક્ષયોપશમ થાય છે. હવે અહીં કાળપરિણતિ અને વિશિષ્ટાનુજ્ઞાન; બંનેનો સમુચ્ચય જ કર્મ-
ક્ષયોપશમમાં કારણ બન્યો...

પ્રશ્ન : કાળપરિણતિ + વિશિષ્ટાનુજ્ઞાનથી કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય એમાં કારણ શું ?

ઉત્તર : તેમાં કર્મનો એવો (તથાવિધ સામગ્રી મળ્યે ક્ષયોપશમ થવાનો) સ્વભાવ જ કારણ છે.
આ ક્ષયોપશમ નયનપટલ વગેરેના દ્વાસરૂપ છે... જેમ આંખનો પાટો અમુક કાળ બાદ કે ઘસારાથી
જીર્ણ થાય છે, તેમ કર્મનો પણ અમુક કાળ બાદ કે વિશિષ્ટાનુજ્ઞાનથી દ્વાસરૂપ ક્ષયોપશમ થાય છે -
આમ, કર્મનો દ્વાસ તે જ ક્ષયોપશમ છે.

અહીં જેમ દ્વાસ થયે નયનપટલનો સર્વથા ક્ષય નથી થતો, તેમ ક્ષયોપશમ થયે કર્મનો પણ
સર્વથા ક્ષય નથી થતો. આમ ઉપમાન-ઉપમેયભાવ બંધબેસતો છે, માટે જ આ ઉપમા આપી છે.

પ્રશ્ન : આ ક્ષયોપશમ શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : દરેક પ્રાણીઓને, યથોચિતપણે જુદા જુદા વિષયોને આશ્રયીને - ઊંચો (સ્પષ્ટ-વિશિષ્ટ)
નીચો (અસ્પષ્ટ-સામાન્ય) અલગ અલગ પ્રકારનો બોધ થાય છે, તે ચિત્રબોધથી જ ક્ષયોપશમ જણાય
છે, કારણ કે આવો ચિત્રબોધ કર્મના જુદા જુદા પ્રકારના ક્ષયોપશમ વિના અસંભવિત છે.

❖ ક્ષયોપશમ થયે મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ❖

(૫૪) કર્મનો જયારે ક્ષયોપશમ થાય, ત્યારે - તે ક્ષયોપશમભાવના સામર્થ્યથી - (૧) ઘટ
વગેરે વિષયો, 'વિવક્ષિત (ઘટવિષયક) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના જ્ઞેય'રૂપે પરિણમે છે, અને (૨) વિવક્ષિત
(ઘટવિષયક) ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, 'ઘટાદિ વિષયના જ્ઞાતા'રૂપે પરિણમે છે, કારણ કે ક્ષયોપશમ થયે બંનેનો
જ્ઞેય-જ્ઞાતૃરૂપે પરિણમવાનો સ્વભાવ જ છે - આવો સ્વભાવ જો નહીં માનો, તો ઘટાદિ પદાર્થ અને
ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જ્ઞેય-જ્ઞાતા નહીં બની શકે.

૧. 'લિઙ્ગોઽવસેયઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તસ્મિન્ સતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ઇતો યોગઃ' ઇતિ પાઠઃ ।



તજ્ઞાતૃત્વપરિણત્યુપપત્તેઃ, ઉભયોસ્તથાસ્વભાવત્વાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, નયનપટલાદિદ્વાસ ઇવ સ્થૂરાવબોધાદિ, તદાનુરૂપ્યત આવિદ્વદજ્ઞનાદિસિદ્ધં તથાવિધ-
વસ્તુગ્રાહ્યેવાવગ્રહેહાવાયધારણારૂપં મતિજ્ઞાનસજ્જિતમિન્દ્રિયજ્ઞાનમુપજાયતે “તદિન્દ્રિયા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્તજ્ઞેયત્વપરિણતિભાવાત્-વિવક્ષિતેન્દ્રિયજ્ઞાનજ્ઞેયત્વપરિણતિભાવાદ્ વિષયિણોઽપિ-અધિકૃતે-
ન્દ્રિયજ્ઞાનસ્ય તજ્ઞાતૃત્વપરિણત્યુપપત્તેઃ-પ્રસ્તુતવિષયજ્ઞાતૃત્વપરિણત્યુપપત્તેઃ । ઉપપત્તિશ્ચ
ઉભયોઃ-વિષય-જ્ઞાનયોઃ તથાસ્વભાવત્વાત્-તજ્ઞેયત્વતજ્ઞાતૃત્વભવનસ્વભાવત્વાત્, અન્યથા-
તત્તત્સ્વભાવત્વમન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ-વિષય-વિષયિણોઃ તજ્ઞેયત્વતજ્ઞાતૃત્વપરિણત્યુપપત્તેઃ ।
અનુપપત્તિશ્ચ અતિપ્રસજ્ઞાત્ તત્તત્સ્વભાવતામન્તરેણ તજ્ઞેયત્વ-તજ્ઞાતૃત્વભાવે તદ્વત્ તદન્તરા-
પત્યાતિપ્રસજ્ઞાત્ ઇતિ ભાવનીયમ્ । નયનપટલાદિદ્વાસ ઇવ ઇતિ નિદર્શનમ્ । સ્થૂરાવબોધાદિ,
'આદિ'શબ્દાત્ તથાવિધચેષ્ટાગ્રહઃ । તદાનુરૂપ્યતઃ, પ્રક્રમાત્ ક્ષયોપશમભાવાનુરૂપ્યેણ, આવિદ્વ-
દજ્ઞનાદિસિદ્ધમવિપ્રતિપત્યા તથાવિધવસ્તુગ્રાહ્યેવ-તજ્ઞેયત્વપરિણતવસ્તુગ્રાહ્યેવ, ન ત્વવિષયં
સદાભાવાદિપ્રસજ્ઞેન, અવગ્રહેહાવાયધારણારૂપં પરિસ્થૂરજાતિભેદેન મતિજ્ઞાનસજ્જિતં સ્વતન્ત્રે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે ઘટમાં જ્ઞેયત્વભવનસ્વભાવ ન હોવા છતાં જો જ્ઞેય બને તો ઘટમાં જ્ઞાતૃત્વ
વિના પણ ઘટને જ્ઞાતા માનવાની આપત્તિ આવે. જ્ઞેયત્વ વિના જ્ઞેય હોય તો જ્ઞાતૃત્વ વિના જ્ઞાતા
પણ કેમ ન હોય ? અને જ્ઞાનમાં જ્ઞાતૃત્વભવનસ્વભાવ ન હોવા છતાં જો તે જ્ઞાતા બને તો ઘટમાં
જ્ઞાતૃત્વભવનસ્વભાવ ન હોવા છતાં તે પણ જ્ઞાતા બનવાનો અતિપ્રસંગ આવે ! તેથી જ્ઞેય-જ્ઞાતૃત્વ-સ્વભાવ
તો માનવા જ જોઈએ.

જેમ નયનપટલાદિનો દ્વાસ થયે સ્થૂળ બોધ અને તેવા પ્રકારની વિશિષ્ટ ચેષ્ટાઓ થાય છે, તેમ
ક્ષયોપશમભાવના અનુસારે વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના બધા જીવોને અનુભવસિદ્ધ એવું
ઈન્દ્રિયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

❖ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ❖

(૧) તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જ્ઞેયરૂપે પરિણમેલ વસ્તુનું ગ્રહણ કરનાર છે. આ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તે નિર્વિષયક
નથી, નહીંતર તો સદા ભાવાદિ માનવાની આપત્તિ આવશે. (અર્થાત્ વિષય વિના પણ જ્ઞાન થતું
હોય તો સર્વદા થશે... વગેરે આપત્તિઓ આવશે.)

આ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન (A) અવગ્રહ, (B) ઈહા, (C) અવાય, અને (D) ધારણારૂપે થાય છે.

❖ જ્ઞેયત્વ કેવલાન્વયિ હોવાથી તેના અભાવવાળો કોઈ દાખલો જ મળતો નથી, એટલે જ અહીં જ્ઞાતૃત્વને
લઈને આપત્તિ આપી છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું...

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર 'પત્યતિ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતપાઠસ્યોપાદાનમ્ ।



નિન્દ્રિયનિમિત્તમ્” ઇતિ વચનાત્ ॥

(૫૫) તત્રાવ્યક્તં યથાસ્વમિન્દ્રિયૈર્વિષયાણામાલોચનાવધારણમવગ્રહઃ । અવગૃહીતે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમુપજાયતે સવિકલ્પમેવ । ઇન્દ્રિયજ્ઞાનતા ચાસ્ય “તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્” ઇતિ વચનાત્ તત્-મતિજ્ઞાનં ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્, અનિન્દ્રિયં-મનઃ, એતન્નિમિત્તમિતિ સવિકલ્પકમેતત્ ॥

અવગ્રહસ્વરૂપાભિધિત્સયાઽઽહ-તત્રાવ્યક્તમિત્યાદિ । તત્રેતિ પૂર્વવત્, અવ્યક્તમ્-અસ્ફુટમ્, આલોચનાવધારણમિતિ યોગઃ । તદેવ વિશિષ્યતે યથાસ્વમિતિ યથાઽઽત્મીયમ્ ઇન્દ્રિયૈઃ-સ્પર્શના-દિર્ભિર્વિષયાણાં-સ્પર્શાદીનાં યથાઽઽત્મીયં યો યસ્ય વિષય ઇત્યર્થઃ, આલોચનાધારણમિતિ આઙ્મર્યાદાયાં લોચનં-દર્શનમ્ । એતદુક્તં ભવતિ-મર્યાદયા સામાન્યસ્યાનિર્દેશ્યસ્ય સ્વરૂપનામાદિકલ્પનારહિતસ્ય દર્શનમ્-આલોચનં તદેવાધારણમાલોચનાવધારણમ્ । એતત્ અવગ્રહોઽભિધીયતે । અવગ્રહણમવગ્રહ ઇત્યન્વર્થયોગાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

આ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને સ્યાદ્વાદમતે ‘મતિજ્ઞાન’ કહેવાય છે.

આ જ્ઞાન, ઇન્દ્રિય (ચક્ષુ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો), અને અનિન્દ્રિય (મન)ના કારણે થાય છે. કહ્યું છે કે -

“મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તક થાય છે” એટલે ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયનિમિત્તક એવું આ જ્ઞાન ‘સવિકલ્પ’ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે આખા પ્રકરણનો ઉપસંહાર થયો.

અહીં ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયનિબંધન જ્ઞાનને અવગ્રહાદિરૂપ કહ્યું. હવે ગ્રંથકારશ્રી અવગ્રહ વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

❖ (A) અવગ્રહનું સ્વરૂપ ❖

(૫૫) સ્પર્શ વગેરે પોત-પોતાની ઇન્દ્રિયો વડે સ્પર્શ વગેરે પોત-પોતાના વિષયના, સ્વરૂપનામાદિ કલ્પનાથી રહિત, અનિર્દેશ્ય (જેને કહી ન શકાય) એવા સામાન્યાકારનાં આલોચન-અવધારણને ‘અવગ્રહ’ કહેવાય છે.

કર્મગ્રંથ, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં અવગ્રહના વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ બે ભેદ બતાવ્યા છે, તે બંને ભેદોને ‘અવગ્રહ’ રૂપે એક વિવક્ષીને પ્રસ્તુતમાં અર્થ કર્યો છે.

અંધારામાં ચાલતાં પગની નીચે કોઈક વસ્તુ આવી, તે વખતે તે વસ્તુનો સ્પર્શોન્દ્રિય સાથે જે સંયોગ થયો તે વ્યંજનાવગ્રહ અને ત્યારપછી ‘કંઈક થયું’ એવું જે અનિર્દેશ્ય સામાન્યાકારનું જ્ઞાન થાય તે અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે.

૧. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રે (અ૦ ૧, સૂ૦ ૧૪) । ૨. ‘ગૃહીતવિષયા૦’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રે (અ૦ ૧, સૂ૦ ૧૪) ।



વિષયાર્થેકદેશાચ્છેધાનુગમનેન નિશ્ચયવિશેષજિજ્ઞાસા ચેષ્ટા ઈહા । (૫૬) અવગૃહીતે વિષયે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવમવગ્રહં કથયિત્વા ઈહાસ્વરૂપં કથયન્નાહ-અવગૃહીત ઇત્યાદિ । અવગૃહીત ઇત્યનેન ક્રમં દર્શયતિ । અવગૃહીતે સામાન્યે ઈહા પ્રવર્તતે । તામાહ-વિષયાર્થેકેત્યાદિ । વિષયઃ-સ્પર્શાદિઃ, સ એવાર્યમાણત્વાદર્થો વિષયાર્થસ્તસ્યૈકદેશઃ સામાન્યમનિર્દેશ્યાદિરૂપં તસ્માદ્ વિષયાર્થેકદેશાત્ પરિચ્છિન્નાદનન્તરં સ્પર્શમાત્રગ્રહે તસ્ય સર્પમૃણાલસ્પર્શસાધર્મ્યાત્ શેધાનુગમનેન સદ્ભૂતા-સંદ્ભૂતોષ્ણત્વાદિવિશેષત્યાગોપાદાનાભિમુખ્યરૂપેણ, ન સંશયે ઇવ સર્વાત્મપરિકુળ્લચિત્તભાવતો-ડનનુગમેન । કિમિત્યાહ-નિશ્ચયવિશેષજિજ્ઞાસા ચેષ્ટેતિ । નિશ્ચીયતેડસાવિતિ નિશ્ચયઃ મૃણાલ-સ્પર્શાદિઃ, સ એવ વિશેષ્યતેડન્યસ્માદિતિ વિશેષઃ, તસ્ય જ્ઞાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા તયા ચેષ્ટા-બોધઃ સ્વતત્ત્વાત્મવ્યાપારરૂપા ઈહા ઉચ્યતે ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ (B) ઈહાનું સ્વરૂપ ❖

અવગ્રહ દ્વારા ગ્રહણ કરેલું વિષયના એકદેશનો, અર્થાત્ અનિર્દેશ્ય સામાન્યરૂપનો બોધ થયા પછી (સર્પ-કમળમાં સાધારણ માત્ર સ્પર્શનો બોધ થયા પછી), તેના સદ્ભૂત વિશેષોના ઉપાદાન તરફ અને અસદ્ભૂત વિશેષોના ત્યાગ તરફ, નિશ્ચય કરાવનાર વિશેષને જાણવાની ઈચ્છા દ્વારા થતો બોધ (=ચેષ્ટા=પદાર્થ અને પોતા વિશે થતો બોધનો વ્યાપાર) તે ‘ઈહા’ કહેવાય છે.

વિશેષાર્થઃ અવગ્રહથી ‘આ કંઈક છે’ એમ જાણ્યા પછી માણસ વિચારે કે અહીં તો ઠંડો સ્પર્શ થાય છે, ગરમ નહીં. તેથી આ સ્પર્શ કમળનો હોવો જોઈએ, સાપનો નહીં. અહીં ‘ઠંડો સ્પર્શ છે’ - એ સદ્ભૂત ધર્મનું ઉપાદાન છે અને ‘ગરમ સ્પર્શ નથી’ - એ અસદ્ભૂત ધર્મનો ત્યાગ છે, ત્યાર પછી “આ કમળનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ” - એમ નિશ્ચયાભિમુખી વિચારવાળું જે જ્ઞાન થાય તે ‘ઈહા’ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : તો તો ઈહા સંશયરૂપ જ થઈ ને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે સંશયમાં તો બુદ્ધિ બુદ્ધિ થઈ ગઈ હોવાથી ‘આ સ્પર્શ કમળનો છે કે સાપનો ?’ - એવી શંકા રહ્યા કરે છે અને ત્યારે કમળસ્પર્શ અને સર્પસ્પર્શ એ બંને અંશમાં સદ્ભાવ કે અસદ્ભાવનું જ્ઞાન સરખું હોય છે, અર્થાત્ એકેબાજુ ઢળતું જ્ઞાન હોતું નથી, જ્યારે ઈહામાં તો ‘આ સ્પર્શ કમળનો હોવો જોઈએ, સાપનો નહીં’ - એમ પદાર્થનાં નિર્ણય તરફ ઢળતો બોધ થાય છે. એટલે ઈહા નિર્ણયાભિમુખી હોવાથી સંશયથી ભિન્ન છે.

❖ ‘અવગૃહીતે...’ એવા પદથી ગ્રંથકારશ્રી કમ બતાવે છે કે, અવગૃહીતમાં જ ઈહા પ્રવર્તે; અવગ્રહ વિના નહીં...

૧. ‘સદ્ભૂતોષ્ણત્વાદિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સમ્યગસમ્યગિતિ ગુણદોષવિચારણાવ્યવસાયપનોદોઽવાયઃ । ધારણા પ્રતિપત્તિઃ, યથાસ્વં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવમીહામભિધાયાવાયમભિધાતુમાહ-અવગૃહીત ઇત્યાદિ । અનેનાપિ ક્રમમાચષ્ટે । અવગૃહીતે વિષયે-સ્પર્શસામાન્યાદૌ તતઃ સમ્યગસમ્યગિતિ મૃણાલસ્પર્શ ઇત્યેવમાદાનાભિમુખ્યં સમ્યક્, તત્ર તદ્વાવાનુગુણ્યાત્, ન અહિસ્પર્શ ઇત્યેવં પરિત્યાગાભિમુખ્યમસમ્યક્, તત્ર તદ્વાવવૈગુણ્યાત્ । ઇતિ-એવમીહાયાં પ્રવૃત્તાયાં સત્યાં તતઃ કિમિત્યાહ-ગુણદોષવિચારણાવ્યવસાયપનોદોઽવાય ઇતિ ।

ઇહ મૃણાલેઽસાધારણો ધર્મો ગુણઃ, તત્રાસમ્ભવી તુ દોષઃ, તયોર્વિચારણા-માર્ગણા તયા વ્યવસાયઃ-વિમલતરબોધઃ સ એવાપનોદઃ મૃણાલસ્પર્શ એવેતિ નિશ્ચયાદપનુદતિ તત્રેહામિતિ કૃત્વા અવાય ઇત્યયમેવંવિધોઽપનોદોઽવાય ઇતિ । અવૈતીત્યવાયઃ, નિશ્ચયેન પરિચ્છિન્તીત્યર્થઃ ॥

એવમવાયમભિધાયાધુના ધારણામભિધિત્સયાઽઽહ-ધારણેત્યાદિ । ધારણેતિ લક્ષ્યં પ્રતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ (C) અવાયનું સ્વરૂપ ❖

(૫૬) અવગ્રહ દ્વારા ગ્રહણ કરેલ સ્પર્શસામાન્યરૂપ વિષય પ્રત્યે ‘અહીં કમળના સ્પર્શના ગુણો-શીતતાદિ છે, તેથી સ્પર્શ કમળનો હોવો જોઈએ’ - એમ સદ્ભૂત વસ્તુનાં ઉપાદાનાભિમુખ (=સમ્યક્) અને ‘અહીં સર્પનાં સ્પર્શના ગુણો - ઉષ્ણતાદિ નથી, તેથી આ સ્પર્શ સાપનો નથી’ - એમ અસદ્ભૂત વસ્તુનાં ત્યાગાભિમુખ (=અસમ્યક્) એવી ઈલાની પ્રવૃત્તિ પછી, કમળમાં રહેલ ગુણ (=અસાધારણ-ધર્મ=શીતસ્પર્શ) અને દોષ (=કમળમાં ન રહેનાર=ઉષ્ણસ્પર્શ)ની વિચારણાથી થતાં ‘આ કમળનો સ્પર્શ જ છે’ એવા નિર્મળતર બોધરૂપ નિશ્ચયથી જે ઈલાનો અપનોદ (દૂરીકરણ) થાય તે ‘અવાય’ કહેવાય છે. અર્થાત્ ઈલા દ્વારા નિશ્ચય નહોતો, જ્યારે આ જ્ઞાન (અવૈતિ) નિશ્ચય કરે છે, માટે અવાય કહેવાય છે...

ટૂંકમાં, ઈલાથી વસ્તુનો નિર્ણયાભિમુખી બોધ થયા પછી તેના ગુણ-દોષની વિચારણા દ્વારા ‘આ તે જ છે’ - એવો જે નિશ્ચયાત્મક બોધ થાય તે અવાય કહેવાય છે. દા.ત. આ કમળનો જ સ્પર્શ છે.

❖ (D) ધારણાનું સ્વરૂપ ❖

અપાયમાં થયેલા નિર્ણયરૂપ ઉપયોગની અવિશ્યુતિ (સાતત્ય); ઉપયોગ બીજે જવા છતાં શક્તિ-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

36. તત્ર તદ્વાવાનુગુણ્યાદિતિ । તત્ર-વિજ્ઞાને તદ્વાવસ્ય-મૃણાલસ્પર્શસદ્વાવલક્ષણસ્યાનુગુણત્વાત્ ॥

❖ વાસ્તવિકભાવને અનુસારે પ્રવર્તે છે, માટે સમ્યક્ છે.

❖ અવાસ્તવિકભાવને અનુસારે પ્રવર્તતો હોવાથી અસમ્યક્ છે...

૧. ‘વિચારણાવ્યવસાયો’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘મૃણાલે સાધારણે ધર્મો’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।



મત્યવસ્થાનમવધારણં ચ । (૫૭) ન ચૈકત્વાદવબોધસ્યેહ ચાતુર્વિધ્યાભાવઃ, સર્વથૈક-
ત્વાસિદ્ધેઃ, ક્રમેણ ભાવાત્ સમ્પૂર્ણભવનેઽનિયમાત્ । દૃશ્યત એવેહાદ્યભાવેઽપિ ક્વચિદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પત્તિઃ-ઉપયોગપ્રચ્યુતિઃ । યથાસ્વમિતિ યથાવિષયં યો યઃ સ્પર્શાદિવિષયઃ મૃણાલસ્પર્શાનુભવ-
સ્યાનાશ ઇત્યર્થઃ । તથા મત્યવસ્થાનમિત્યુપયોગાન્તરેઽપિ શક્તિરૂપાયા મતેઃ ક્વચિદવસ્થાનમ્,
તથાઽવધારણં ચેતિ કાલાન્તરાનુભૂતવિષયગોચરં સ્મૃતિજ્ઞાનમિતિ ભાવઃ । એવમેતેનાવિચ્યુતિ-
વાસના-સ્મરણરૂપા ત્રિવિધા ધારણેત્યુક્તં ભવતિ ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ એકત્વાદવબોધસ્ય અવબોધસામાન્યાપેક્ષયા ઇહ-મતિજ્ઞાને ઇન્દ્રિય-
પ્રત્યક્ષે ચાતુર્વિધ્યાભાવોઽવગ્રહાદિર્ભેદેન । કુત ઇત્યાહ-સર્વથૈકત્વાસિદ્ધેઃ અવબોધસ્ય ।
અસિદ્ધિશ્ચ ક્રમેણ ભાવાત્ અવગ્રહાદીનામ્, તથા સમ્પૂર્ણભવનેઽવગ્રહાદારભ્ય ધારણાન્તભવને

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સંસ્કારરૂપ મતિનું રહેવું તે વાસના, અને કાલાન્તરમાં અનુભૂત વિષયને-અર્થને વિષય બનાવતી
સ્મૃતિ, એમ આના (૧) અવિચ્યુતિ, (૨) વાસના, અને (૩) સ્મરણ એમ ત્રણ ભેદ છે.

(૧) અવિચ્યુતિ : અ=નહીં, વિચ્યુતિ=નાશ... પોતપોતાની ઇન્દ્રિયોનાં કમળસ્પર્શ વગેરે
અનુભવરૂપ ઉપયોગનો નાશ ન થવો, તે અવિચ્યુતિ કહેવાય છે.

(૨) વાસના : તે મતિજ્ઞાનનું જે શક્તિ=સંસ્કારરૂપે બીજા-બીજા ઉપયોગમાં પણ અવસ્થાન
હોવું, તે વાસના કહેવાય છે.

(૩) સ્મૃતિ : આત્મામાં દઢ થયેલ સંસ્કાર (=વાસના) જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તકાળે અને ઉત્કૃષ્ટથી
અસંખ્યાતવર્ષે જાગૃત થતાં 'આ તે જ વસ્તુ છે કે જેને મેં પહેલા અનુભવી હતી' એમ જે જ્ઞાન થાય,
તેને સ્મૃતિ કહેવાય છે. આમાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થાય છે...

❖ અવગ્રહાદિનો કથંચિદ્ ભેદ ❖

(૫૭) પૂર્વપક્ષ : જ્ઞાનરૂપે તો બધા એક જ છે, તો પછી ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષરૂપ મતિજ્ઞાનના
અવગ્રહાદિરૂપે ચાર ભેદ તો ન જ ઘટે ને ?

ઉત્તર : એવું નથી, કારણ કે અવગ્રહાદિ ચારે જ્ઞાન સર્વથા એકરૂપ નથી.

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે (૧) અવગ્રહ વિગેરે ક્રમિક થાય છે, જો એકરૂપ જ હોત તો તે ચારે જ્ઞાનો

❖ અથવા તો અપાયથી નિર્ણીત થયેલી વસ્તુનો ઉપયોગ અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી ટકી રહેવો તે અવિચ્યુતિધારણા..
તેનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે.

❖ આત્મામાં અવિચ્યુતિથી વસ્તુના જે સંસ્કાર પડે તેને વાસના કહેવાય છે. તેનો કાળ સંખ્યાત-અસંખ્યાત-
વર્ષનો છે.

૧. 'ત્વાદ્ બોધં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'સમ્પૂર્ણે ભવને' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'દિર્ભેદં' ઇતિ પાઠઃ,
અત્ર તુ D-પાઠાનુસરણમ્ ।

વગ્રહમાત્રમ્, તથા નિરવાયેહા । નિર્દ્ધારણશ્ચાવાયઃ, તથા તદનુભવસિદ્ધેઃ । (૫૮) અત એવૈકત્વમપિ, કથञ્ચિદેકાધિકરણત્વાત્, તત્રૈવ પ્રવૃત્તેઃ, તદ્વેદ્યધર્માણામિતરેતરાનુવેદ્યાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનિયમાત્ કારણાત્ । અધિકૃતોપદર્શનાયાહ-દૃશ્યત્ इत्यादि । દૃશ્યત્ એવ લોકે ઈંહાદ્ય-ભાવેડપિ । ‘આદિ’શબ્દાદવાયાદિગ્રહઃ । ક્વચિત્-દેવદત્તાદૌ અવગ્રહમાત્રમ્, તથા નિરવાયેહા દૃશ્યતે ક્વચિત્, નિર્દ્ધારણશ્ચાવાયો દૃશ્યતે ક્વચિત્, તથા તદનુભવસિદ્ધેઃ-કેવલત્વેના-વગ્રહાદીનામનુભવસિદ્ધેઃ કારણાત્, ન ચાતુર્વિધ્યાભાવઃ । અત એવ તથાતદનુભવસિદ્ધેરેવ એકત્વમપિ અવગ્રહાદીનામ્ । યુક્તિમાહ-કથञ्ચિદેકાધિકરણત્વાત્ તત્તદ્ધર્મગ્રહણેન । અત એવાહ-તત્રૈવ પ્રવૃત્તેઃ-અવગ્રહાદિગૃહીત એવ ઈંહાદિપ્રવૃત્તેઃ, કથञ્ચિદિતિ વર્તતે । એતત્સ્પષ્ટનાયૈ-વાહ-તદ્વેદ્યધર્માણામ્-અવગ્રહાદિવેદ્યસ્વભાવાનામ્ इतरेतरानुवेदयात्-અન્યોન્યાનુવેદ્યાત્ । એતદેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એકીસાથે જ થઈ જાત, તથા (૨) જો એકરૂપ જ હોય તો અવગ્રહથી માંડીને ધારણા સુધીના બધા જ્ઞાન ફરજિયાતપણે થાત, પણ તેવું તો છે નહીં, કારણ કે લોકમાં દેવદત્ત વગેરે કેટલીક વ્યક્તિઓને, (A) ઈંહા-અવાય વગેરેના અભાવમાં પણ માત્ર અવગ્રહ થતું દેખાય છે, કેટલાકને (B) અવાય વિના પણ ઈંહા થતી દેખાય છે, તો કેટલાકને (C) ધારણા વિના પણ અવાય થતો દેખાય છે - આમ, અવગ્રહાદિનો ભિન્નરૂપે થતો બોધ અનુભવસિદ્ધ જ છે, તેથી ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની ચતુર્વિધતા અઘટિત નથી. અહીં આ રીતે અનુમાનપ્રયોગ કરવો -

(૧) “અવગ્રહાદયઃ, પરસ્પરભિન્નાઃ, ક્રમભાવિત્વાત્, બીજાફકુરાદિવત્ ।

(૨) અવગ્રહાદયઃ, પરસ્પરભિન્નાઃ, એકભાવેડપિ અપરભાવ-અનિયમાત્, બીજાફકુરવત્ ॥”

અનુભવથી અવગ્રહાદિનો જેમ ભેદ સિદ્ધ થાય છે, તેમ અભેદ પણ સિદ્ધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે :

❖ અવગ્રહાદિનો કથંચિદ્ અભેદ ❖

(૫૮) અવગ્રહાદિનો કથંચિદ્ અભેદ પણ છે, કારણ કે તેઓ એક વસ્તુના જ તે તે ધર્મોનું ગ્રહણ કરતાં હોવાથી કથંચિદ્ એક અધિકરણવાળા છે, અર્થાત્ તે બધાનો વિષય કથંચિદ્ એક છે.

પ્રશ્ન : તે દરેકની વિષયભૂત વસ્તુ એક છે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે અવગ્રહાદિથી ગૃહીત વસ્તુ વિશે જ ઈંહાદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

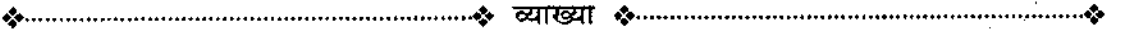
પૂર્વપક્ષ : વસ્તુ ભલે એક હોય પણ તેના ધર્મો તો જુદા જુદા જ છે. ફલતઃ અવગ્રહગૃહીત ધર્મો જુદા અને ઈંહાદિગૃહીત ધર્મો જુદા - આમ બધાનો વિષય અલગ-અલગ થયો ને ?

ઉત્તર : ના, અવગ્રહાદિથી ગૃહીત ધર્મો સર્વથા જુદા જુદા નથી, પણ કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે, કારણ કે તે બધા ધર્મોનો પરસ્પર અનુવેદ (જોડાણ) થાય છે. તે આ રીતે -

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર ‘અનિર્દ્ધાર’ इत्यशुद्धपाठः । ૨. ‘માત્રઃ તથા’ इति ङ-पाठः । ૩. ‘એતદેવ કથયતિ’ इति ङ-पाठः ।

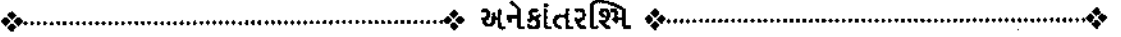


તથા ચ યદિદં તદા દૃષ્ટમપિ નોપલક્ષિતમ્, ઈષલ્લક્ષિતમપિ ન સમ્યગ્ જ્ઞાતમ્, તદિદાની-
મવધારિતમ્, इत्यस्ति व्यवहारः । न चायं भ्रान्तः, अविगानेन प्रवृत्तेः । अत इदमेका-
नेकमन्वयव्यतिरेकवद् दीर्घमपि कालसौक्ष्म्यात् तथाऽवभासत इति ॥



❖ વ્યાખ્યા ❖

ભાવયતિ તથા ચેત્યાદિના । તથા ચ યદિદં તદા-તસ્મિન્ કાલે દૃષ્ટમપિ સદિત્યનેનાવગ્રહ-
વ્યાપારમાહ । નોપલક્ષિતં-ન સામીપ્યેન તદિતરધર્માલોચનયા લક્ષિતમ્, અનેનેહાવ્યાપારનિષેધ-
માહ । તથા ઈષલ્લક્ષિતમપિ ઈહયા, ન સમ્યગ્જ્ઞાતમવાયરૂપેણ તદિદાનીં યત્ર સમ્યગ્ જ્ઞાતં
તત્ સામ્પ્રતમ્, અવધારિતં-સમ્યગ્ વિજ્ઞાય ચેતસિ સ્થાપિતમિત્યસ્તિ વ્યવહારઃ તદ્વેદ્યધર્માણા-
મિતરેતરાનુવેધવ્યવસ્થાપકઃ । ન ચાયં-વ્યવહારો ભ્રાન્તઃ । કુત ઇત્યાહ-અવિગાનેન પ્રવૃત્તેઃ
કારણાત્ । પ્રકૃતયોજનયા નિગમનમાહ અત ઇત્યાદિના । અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ ઇદં-મતિજ્ઞાન-
સજ્જિતમિન્દ્રિયજ્ઞાનમ્, એકાનેકમવગ્રહાદિસમુદાયાત્મકત્વેન અન્વયવ્યતિરેકવદનુવૃત્તિ-
વ્યાવૃત્તિસ્વભાવં દીર્ઘમપ્યવગ્રહાદિક્રમભાવિત્વેન કાલસૌક્ષ્મ્યાત્ હેતોઃ, તથાઽવભાસતે, પ્રક્રમાદ્



❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

(૧) આ વસ્તુ, તે કાળે મેં દેખી હતી, પણ તેના પર બરાબર (ઈતરધર્મનાં પર્યાલોચનપૂર્વક)
ધ્યાન રાખ્યું નહીં. ← આ વ્યવહારથી એ સૂચિત થાય છે કે, આ ધર્મવાળી વસ્તુનો મેં અવગ્રહ કર્યો
હતો, ઈહા નહીં.

(૨) જે વસ્તુ પર વિચાર્યું હતું, તેને નિશ્ચયરૂપે જાણી નહીં. ← આ વ્યવહારથી એ સૂચિત
થાય છે કે, અવગૃહિત ધર્મવાળી વસ્તુની મેં ઈહા કરી હતી, અવાય નહીં.

(૩) જે વસ્તુને મેં નિશ્ચયરૂપે જાણી ન હતી, તે વસ્તુને હવે નિશ્ચયપૂર્વક જાણીને મનમાં બરાબર
અવધારી લીધી છે. ← આ વ્યવહારથી એ સૂચિત થાય કે, અવગૃહીત-ઈહીત ધર્મવાળી વસ્તુનું હવે
મને અવાય-ધારણારૂપ જ્ઞાન થયું છે.

આ રીતના વ્યવહારથી સિદ્ધ થાય છે કે, અવગ્રહાદિથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્મોનો પરસ્પર
અનુવેધ પણ છે. આમ વિષય એક હોવાથી અવગ્રહાદિનો પણ કથંચિદ્ અભેદ થશે... આ વ્યવહારને
ભ્રાન્ત પણ ન કહી શકાય, કારણ કે અવિરોધપણે તેનો અનુભવ થાય છે.

નિષ્કર્ષ : આ જ્ઞાન (૧) એક → મતિજ્ઞાનરૂપે એક પ્રકારનું, (૨) અનેક → અવગ્રહાદિરૂપે
અનેક પ્રકારનું, (૩) અન્વયી → અવગ્રહાદિ ભેદોમાં અનુગતરૂપે રહેનારું, (૪) વ્યતિરેકી →
અવગ્રહાદિરૂપે વ્યાવૃત્તિવાળું (૫) દીર્ઘ → અવગ્રહ-ઈહાદિના ક્રમે થતું હોવાથી દીર્ઘકાલીન, (૬)
યુગપદવત્સાસી → દીર્ઘ હોવા છતાં પણ - યુગપદ્ ન હોવા છતાં પણ - કાળની સૂક્ષ્મતાનાં કારણે

૧. 'ગ્રહાપાયમાહ' इति क-पाठः । ૨. 'સ્વભાવં પદાર્થમપ્યવ' इति क-पाठः ।



(૫૧) આહ-એવમપિ તત્તદ્ધર્માવગ્રહણાદેઃ સર્વેષામવગ્રહાદિત્વપ્રસન્નઃ । ન, સ્થૂરેતરધર્માલમ્બનાવરણભેદતઃ ક્રમભવનેન તથાપ્રરૂપણાત્, તત્ત્વતસ્ત્વયમદોષ એવ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યુગપદિવ અવભાસતે, ન તુ યુગપદેવેત્યર્થઃ ॥

આહ-એવમપિ અવગ્રહાદિભાવે તત્તદ્ધર્માવગ્રહણાદેઃ ‘આદિ’શબ્દાત્ તત્તદ્ધર્મસમર્થ-પર્યાલોચનાદિગ્રહઃ । સર્વેષામ્-અવગ્રહાદીનાં મતિભેદાનામવગ્રહાદિત્વપ્રસન્નઃ અન્વર્થયોગેન । ‘આદિ’શબ્દાદીહાદિગ્રહઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત્વમ્-સ્થૂરેતરધર્મા-લમ્બનાવરણભેદતઃ કારણાત્ । સ્થૂરેતરાશ્ચ તે ધર્માશ્ચ સ્થૂરેતરધર્માઃ, ઇતરે-સૂક્ષ્માઃ, ત એવાલમ્બનં એતદ્ધર્માવરણં ચેતિ વિગ્રહસ્તયોર્ભેદસ્તસ્માત્ ક્રમભવનેન તથાપ્રરૂપણાત્-અવગ્રહાદિત્વેન પ્રરૂપ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

યુગપદ્ જેવું લાગતું... આવું મતિજ્ઞાન નામનું ઈન્દ્રિયજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

❖ બધા ભેદોના અવગ્રહાદિનાં પ્રસંગનું નિવારણ ❖

(૫૮) પૂર્વપક્ષ : જેમ અવગ્રહ વસ્તુના ધર્મનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ ઈલાદિ પણ વસ્તુના ધર્મનું ગ્રહણ કરે છે અને ‘અવગ્રહણમ્ અવગ્રહઃ’ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો ઈલાદિને પણ અવગ્રહ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

એ જ રીતે, જેમ ઈલાથી ધર્મોનું પર્યાલોચન થાય છે, તેમ અવગ્રહાદિથી પણ ધર્મોનું પર્યાલોચન થાય છે, તો તો પછી અવગ્રહાદિને પણ ઈલા માનવાનો પ્રસંગ આવશે. આ રીતે અવાય-ધારણા અંગે પણ સમજવું...

સ્વાદ્વાદી : તેવું નથી, કારણ કે અવગ્રહાદિ બધા જુદા જુદા છે. તે આ રીતે --

(૧) આલંબનભેદ : અવગ્રહનો વિષયભૂત ધર્મ સ્થૂળ છે, તેનાથી ઈલાનો વિષયભૂત ધર્મ સૂક્ષ્મ છે, તેનાથી પણ અવાયનો ધર્મ સૂક્ષ્મતર છે.

(૨) આવરણભેદ : અવગ્રહનું આવરણ જુદું, ઈલાનું આવરણ જુદું, અવાયાદિનું આવરણ જુદું.

(૩) ક્ષયોપશમભેદ : અવગ્રહ માટેનો ક્ષયોપશમ અલગ, ઈલાદિ માટેનો ક્ષયોપશમ અલગ...

❖ આ ક્યનથી બૌદ્ધે પોતાના પૂર્વપક્ષની શરૂઆતમાં જે કહ્યું હતું કે - “સામાન્ય-વિશેષાકાર કોઈ એક જ્ઞાન છે જ નહીં, યુગપદ્ પ્રવર્તતા સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પથી જ તેવું ભાન થાય છે” - તેનું નિરાકરણ થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે મતિજ્ઞાનરૂપ એક જ જ્ઞાન, અવગ્રહ અંશને લઈને સામાન્યાકારરૂપ અને ઈલાદિ અંશને લઈને વિશેષાકારરૂપ સિદ્ધ થાય છે. ફલતઃ તેના દ્વારા સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુની પણ અવશ્ય સિદ્ધિ થશે...

❖ અવગ્રહમાં, યદ્યપિ ઈલાવત્ અવાંતર વિશેષધર્મોનું પર્યાલોચન નથી હોતું, પણ તેના વ્યાપક સામાન્યધર્મોનું પર્યાલોચન તો હોય છે જ...

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘તત્તદ્ધર્માસં’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, તસ્ય ચાત્ર D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।



(૬૦) एवं चावग्रहादिभावे तत्तद्धर्मबोधात् केषाञ्चित् तथास्वभावत्वेनाक्षरानुगत-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

णात् । तथाहि-स्थूरधर्मालम्बनोऽवग्रहः, सूक्ष्मधर्मालम्बना ईहादयः, एवमन्यदवग्रहावरणम्, अन्यच्चेहादेः । इह चावरणग्रहणं क्षयोपशमोपलक्षणमवसेयम् । इत्थमुपन्यासस्तु भिन्नमेव तद्बोधावारकमिति निदर्शनार्थम्, क्रमभवनं तु प्रसाधितमेवेतस्तथाप्ररूपणं न्याय्यमेवेति भावनी-यम् । तत्त्वतस्त्वयं सर्वेषामवग्रहादित्वप्रसङ्गः अदोष एव, अन्वर्थयोगतः, तथाघटनादिति । एवं च-उक्तनीत्या अवग्रहादिभावे, सन्यायत एव सिद्धं सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति योगः ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

યદ્યપિ મૂલગ્રંથમાં ‘ક્ષયોપશમ’નો ઉલ્લેખ નથી કર્યો, પણ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું.

પ્રશ્ન : ક્ષયોપશમને છોડીને મૂળમાં આવરણનો ઉપન્યાસ કેમ કર્યો ?

ઉત્તર : કારણ કે અવગ્રહ વગેરે મતિજ્ઞાનનાં જુદા જુદા ભેદોનું આવારક જ્ઞાનાવરણકર્મ જુદું જુદું છે, એવું બતાવવા માટે આવરણનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

(અર્થાત્ એક જ કર્મના જુદા જુદા ક્ષયોપશમથી અવગ્રહાદિ નથી થતાં, પણ જુદા જુદા કર્મના ક્ષયોપશમથી અવગ્રહાદિ થાય છે. જો માત્ર ક્ષયોપશમભેદ કહે તો એક કર્મનાં જુદા જુદા ક્ષયોપશમનું ગ્રહણ થાય...)

આ રીતે અવગ્રહાદિની આલંબનાદિના ભેદથી કમિકતયા જ ઉત્પત્તિ થાય છે, એવું અમે વિસ્તારથી પહેલા કહી ગયા... તેથી અવગ્રહાદિ જુદા જુદા જ છે, માટે બધા ભેદોને અવગ્રહાદિરૂપ માનવાનો પ્રસંગ નહીં આવે - આ બધું કથન વ્યાવહારિકદૃષ્ટિથી જાણવું.

પારમાર્થિકદૃષ્ટિએ તો તેવું મૌન્ય જ છે, કારણ કે વ્યુત્પત્તિ ઘટતી હોય તો ઈહાદિને પણ અવગ્રહાદિરૂપે માનવું સંગત જ છે. ફલતઃ બધા મતિજ્ઞાનના ભેદો અવગ્રહાદિરૂપ બને તે દોષરૂપ નથી.

(બૌદ્ધે, પહેલા સામાન્ય-વિશેષાકાર સંવેદનના બે ટુકડા કરી નિર્વિકલ્પ-સવિકલ્પરૂપ બે સંવેદનની સિદ્ધિ કરી હતી, તેનું નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી, સામાન્ય-વિશેષાકારરૂપ એક જ સંવેદન માનવું જોઈએ અને તે સવિકલ્પ જ છે - એવું બતાવે છે.)

❖ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની સવિકલ્પરૂપે સિદ્ધિ ❖

(૬૦) પૂર્વોક્ત રીતે, અવગ્રહાદિરૂપે થતું ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ન્યાયતઃ તો સવિકલ્પરૂપે જ સિદ્ધ થાય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

37. इत्थमुपन्यासस्तु भिन्नमेव तद्बोधावारकमिति निदर्शनार्थमिति । इत्थमुपन्यासस्तु क्षयोप-

❖ આ દૃષ્ટિનું એવું કહેવું છે કે, તેની વ્યુત્પત્તિ અવશ્ય ઘટવી જોઈએ, જો વ્યુત્પત્તિ ઘટે તો તેને તે રૂપ માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૪૩તમં પૃષ્ઠમ્ ।

बोधबोध्यत्वात्, तेषु अन्यथा नीलादाविव पीतादित्वेन बोधाप्रवृत्तेः, क्षयोपशमसामर्थ्य-
तोऽक्षरप्रायोग्यद्रव्यग्रहणाविरोधात्, तथाविधानुभवस्यान्यथाऽनुपपत्तेः, स्वसंवेद्यत्वेन

❖.....❖ **व्याख्या**❖

कुत इत्याह-तत्तद्भर्मबोधात्-वस्तुसदादिधर्मबोधात् । तथा केषाञ्चिद् धर्माणां तथास्वभावत्वेन हेतुना अक्षरानुगतबोधबोध्यत्वात् ईहादिगोचराणां विशिष्टमनोऽनुगतत्वोपलक्षणमेतत् । यदि नामैवं ततः किमित्याह-तेषु-अक्षरानुगतबोधबोध्येषु धर्मेषु अन्यथा नीलादाविव वस्तुनि पीतादित्वेन रूपेण बोधो³⁸प्रवृत्तेः कारणात् । कुतस्तत्राक्षरप्रायोग्यद्रव्यग्रहणमित्याशङ्कानिरासा-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે. તે આ પ્રમાણે --

અવગ્રહાદિ દ્વારા વસ્તુના સદ્-અસદ્ વગેરે ધર્મોનો બોધ થાય છે, તેમાંના કેટલાક ધર્મો એવા છે કે, જેઓનો બોધ અક્ષરના સહચાર પૂર્વક જ થાય છે, અર્થાત્ અક્ષરોનું સાહિત્ય હોય, તો જ તે બોધ, તે ધર્મોને જણાવી શકે. જેમ કે અપાયમાં ‘અયં મનુષ્યઃ’ એમ શબ્દસહિત રૂપે થતો બોધ...

ઉપલક્ષણથી આ પણ સમજી લેવું, કે ઈહાદિનાં વિષયભૂત ધર્મોનો બોધ, વિશિષ્ટ મનનાં અનુગમ પૂર્વક જ થાય છે, અર્થાત્ વિશિષ્ટમનનો અનુગમ હોય, તો જ તે બોધ, તે ધર્મોનો જ્ઞાપક બને.

(ભાવ એ લાગે છે કે, જેમ વાસના-ધારણા માટે વિશિષ્ટ મન જોઈએ, તેમ અપાય-ઈલાદિમાં પણ ‘શાઙ્ગો વા શાઙ્ગો વા ?’ વગેરે બોધ વિશિષ્ટ મનથી થાય...)

જો ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ માનશો, તો જે અક્ષરાનુગતબોધયોગ્ય ધર્મો છે, તેના વિષયમાં અન્યથા (અક્ષર વિના) બોધની પ્રવૃત્તિ જ ન થાય... જેમ નીલમાં પીતત્વેન બોધ નથી થતો, તેમ અક્ષરયુક્તમાં અક્ષરરહિતત્વેન બોધ નથી થતો... (કેટલાક ધર્મોમાં અક્ષરરહિત બોધ થાય છે, એટલે સર્વથા નિર્વિકલ્પ નથી. એવું પણ નથી... કેટલાક ધર્મોમાં અક્ષરસહિત જ બોધ થાય છે, એટલે સર્વથા નિર્વિકલ્પ છે તેવું પણ નથી...)

આશય એ છે કે, જે પદાર્થ જે રૂપ હોય તે પદાર્થ વિશે તે રૂપે જ બોધની પ્રવૃત્તિ થાય છે... પદાર્થ નીલ હોય તો શું પીતરૂપે બોધની પ્રવૃત્તિ થાય છે ? નથી જ થતી. તેથી, જે ધર્મો અક્ષરાદિના અનુગમ પૂર્વક જ જાણી શકાય એવા હોય, તે ધર્મોનો બોધ અક્ષરના અનુગમ પૂર્વક જ શક્ય છે...

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

शमभेदभणनं परित्यज्यावरणभेदभणनलक्षणः । पुनः किमर्थमित्याह-भिन्नमेव-पृथगेव तद्बोधावारकम्-
अवग्रहादिमतिज्ञानभेदावारकं ज्ञानावरणकर्म इत्येतस्यार्थस्य निदर्शनमिति ॥

38. बोधाप्रवृत्तेरिति । ये ह्यक्षरानुगतबोधबोद्ध्या धर्मास्तेषु स्वभावादेव निर्विकल्पज्ञानलक्षणो बोधो न प्रवर्तत एवेति ॥



પ્રતિક્ષેપાયોગાત્ સન્ન્યાયત એવ સિદ્ધં સવિકલ્પકં પ્રત્યક્ષમિતિ ॥

(૬૧) એતેન યત્ પરેણાભ્યધાયિ 'ઇતશ્ચૈતદેવં, અન્યથા સ્વાભિધાનવિશેષણાપેક્ષા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યાહ-ક્ષયોપશમેત્યાદિ । ક્ષયોપશમસામર્થ્યતઃ કારણાત્ અક્ષરપ્રાયોગ્યદ્રવ્યગ્રહણાવિરોધાત્ । સ હિ ક્ષયોપશમ એવ તાદૃશો યો ભાષાદ્રવ્યાપિ ગ્રાહ્યતીત્યર્થઃ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ- તથાવિધાનુભવસ્ય-અક્ષરાનુગતબોધરૂપસ્ય અન્યથા-અક્ષરપ્રાયોગ્યદ્રવ્યગ્રહણમન્તરેણ અનુપપત્તેઃ કારણાત્ । અસ્ય ચ સ્વસંવેદ્યત્વેન હેતુના પ્રતિક્ષેપાયોગાત્ । કિમિત્યાહ-સન્ન્યાયત એવ ઉક્તનીત્યા સિદ્ધં સવિકલ્પકં પ્રત્યક્ષમિતિ ॥

એતેન-અનન્તરોદિતેન ન્યાયેન યત્ પરેણ-પૂર્વપક્ષવાદિના અભ્યધાયિ-અભિહિતં પૂર્વપક્ષ-ગ્રન્થે । યદભ્યધાયિ તદાહ-ઇતશ્ચૈતદેવમ્, અન્યથા સ્વાભિધાનવિશેષણાપેક્ષા એવાર્થા વિજ્ઞાનૈ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ અક્ષરોનો અનુગમ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : ક્ષયોપશમનાં સામર્થ્યથી... અર્થાત્ ક્ષયોપશમ જ તેવો થાય છે, કે જે જ્ઞાન સાથે, અક્ષરપ્રાયોગ્ય (અક્ષર બનાવવામાં ઉપયોગી એવા) ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનું અવિરોધપણે ગ્રહણ કરાવે છે - આવું માનવું જ જોઈએ. બાકી જો અક્ષરપ્રાયોગ્ય દ્રવ્યનું ગ્રહણ નહીં થાય, તો - અક્ષરોનું જોડાણ જ ન થતાં - અક્ષરાનુગત બોધની અસંગતિ થશે...

પ્રશ્ન : તો ભલે ને અસંગતિ થાય વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! અક્ષરાનુગત બોધ તો 'અયં મનુષ્યઃ' વગેરે રૂપે સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે, માટે તેનો અપલાપ તો ન જ થઈ શકે...

નિષ્કર્ષ : જે ધર્મો અક્ષરના અનુગમપૂર્વક જ જાણી શકાય છે, તે ધર્મોના બોધ માટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં અક્ષરનો અનુગમ તો માનવો જ રહ્યો અને આ રીતનો અક્ષરાનુગમ એ જ તો સવિકલ્પતાનું સબળ સાધન છે... તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષ સવિકલ્પ જ છે...

(હવે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ ન માનવામાં (સવિકલ્પ માનવામાં) બૌદ્ધે જે સચોટ આપત્તિઓ આપી હતી કે - "અભિધાનની અપેક્ષાપૂર્વક જ વિજ્ઞાન પદાર્થને જણાવશે... યાવત્ સંપૂર્ણ જગત અંધ બની જશે" - તે બધી આપત્તિઓનું ગ્રંથકારશ્રી આમૂલ-ચૂલ ઉન્મૂલન કરે છે.)

❖ સવિકલ્પ માનવામાં અપાયેલ આક્ષેપોનો પરિહાર ❖

(૬૧) પૂર્વોક્ત ન્યાયથી અક્ષરોનો અનુગમ શક્ય હોવાથી, પૂર્વપક્ષ વડે જે કહેવાયું હતું કે → "ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ જ માનવું જોઈએ, નહીંતર તો એવું જ ફલિત થશે કે, પોતાના અભિધાનરૂપ

❖ હવે પૂર્વપક્ષીની દરેક પંક્તિઓનો ક્રમશઃ નિરાસ થશે, માટે એકવાર પૂર્વપક્ષ બરાબર જોઈ લેવો, જેથી અનુસંધાન સુગમ બને.

૧. ૨૫૨તમં પૃષ્ઠમ્ ।



एवार्था विज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति प्राप्तम् । अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत् 'एतदाशङ्क्य
'निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञानवार्ता अभिधानविशेषस्मृतेरयोगात्' इत्यादि, तदपि परिहृत-
मेवावगन्तव्यम् । अभिधानविशेषयोजनाऽसिद्धेर्वाच्यतद्बोधयोरेव तत्स्वभावत्वात् । नहि
सर्वत्रैव स्मृत्यपेक्षो वाच्ये वाचकप्रयोगः, तथाऽननुभवात्, अन्तर्जल्पाकारबोधोपलब्धेः,
प्रयोगे उच्चार्यमाणस्य शब्दान्तरत्वात्, तस्यापि तद्बलेनैव प्रवृत्तेः । (६२) तदसम्पृक्त-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

व्यवसीयन्त इति प्राप्तम्, अस्त्वेवमपि को दोषः इति चेत्, एतदाशङ्क्य निवृत्तेदानी-
मिन्द्रियज्ञानवार्ता अभिधानविशेषस्मृतेरयोगादित्यादि व्याख्यातमेवैतदिति न व्याख्यायते ।
तदपि परिहृतमवगन्तव्यम् । कथमित्याह-अभिधानविशेषयोजनाऽसिद्धेः कारणात् ।
असिद्धिश्च वाच्यतद्बोधयोरेव-अर्थतज्ज्ञानयोरेव तत्स्वभावत्वात् प्रक्रमात्, स्मृत्यनपेक्षा-
भिधानविशेषप्रवर्तनस्वभावत्वात् । अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह-न हीत्यादि । न यस्मात् सर्वत्रैव,
वाच्य इति योगः, स्मृत्यपेक्षो वाचकप्रयोगः । कुतो नेत्याह-तथा-स्मृत्यपेक्षप्रयोगरूपत्वेन
अननुभवात् कारणात् । कथमननुभव इत्याह-अन्तर्जल्पाकारबोधोपलब्धेः । इह प्रक्रमे
तत्त्वतोऽस्यैव स्मृतित्वादित्यर्थः । तथा चाह-प्रयोगे भाषाविषये उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશેષણને સાપેક્ષ રહીને જ પદાર્થો, વિજ્ઞાન દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે.” આ અને - “તો અશબ્દક જ
પદાર્થને જણાવનાર સવિકલ્પજ્ઞાન માની લઈએ તો શું વાંધો ?” - એવી શંકા ઉપાડીને જે કહ્યું હતું
કે, - “તો તો ઇન્દ્રિયસંબંધી સંપૂર્ણ વાર્તાનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, કારણ કે પદાર્થના વાચક શબ્દની સ્મૃતિ
જ અસંભવિત છે... વગેરે” ← તે સંપૂર્ણ કથનો નિરાસ જાણવો.

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : કારણકે ‘પહેલા શબ્દની સ્મૃતિ થાય, પછી શબ્દનું તેમાં જોડાણ થાય’ - એ વાત જ
અસિદ્ધ છે, અર્થાત્ અમે તેવું માનતાં જ નથી.

પ્રશ્ન : તો કેવું માનો છો ?

ઉત્તર : પદાર્થ અને જ્ઞાનનો એવો સ્વભાવ જ છે, કે જેથી સ્મૃતિની અપેક્ષા વિના પણ ત્યાં
શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે આ રીતે --

બધા જ વાચ્ય પદાર્થોમાં, (૧) પહેલા શબ્દની સ્મૃતિ થાય, અને પછી (૨) વાચક શબ્દનું
જોડાણ થાય, અર્થાત્ શબ્દસ્મૃતિ થયા પછી જ વાચકનું જોડાણ થાય એવું નથી, કારણ કે તેવો અનુભવ
નથી થતો.

દર વખતે પદાર્થ દેખાયા પછી નામની સ્મૃતિ થાય અને શબ્દનું જોડાણ થાય અને ઉચ્ચારણ



બોધવતાઽનુચ્ચારણાત્, પ્રષ્ટ્રા વ્યભિચાર ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યાપિ પ્રશ્નાભિલાપસમ્પૃક્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દાન્તરત્વાત્ । અન્તર્જલ્પાકારબોધશબ્દમધિકૃત્ય તસ્યાપિ-પ્રયોગે ઉચ્ચાર્યમાણસ્ય શબ્દસ્ય શબ્દાન્તરત્વાત્ । શબ્દાન્તરસ્ય તદ્બલેનૈવ-અન્તર્જલ્પાકારબોધશબ્દસામર્થ્યેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ । કુત એતદેવમિત્યાહ-તદસમ્પૃક્તબોધવતા-શબ્દાસમ્પૃક્તબોધવતા, અવિકલ્પબોધવતેત્યર્થઃ, ખાણકેનેતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-અનુચ્ચારણાત્ કારણાત્ પ્રષ્ટ્રા-પુરુષેણ વ્યભિચારઃ, સ હિ તદસમ્પૃક્ત-બોધવાન્ તત્ પૃચ્છન્ સમુચ્ચારયતિ, અન્યથા પ્રશ્નાયોગઃ તજ્ઞાનાદેવ । ઇતિ ચેત્, એતદા-શબ્દક્યાહ-ન, તસ્યાપિ-પ્રષ્ટ્રુઃ પ્રશ્નાભિલાપસમ્પૃક્તબોધવત્ત્વાત્ । ઇત્યં ચૈતદગ્નીર્કર્તવ્ય-મિત્યાહ-અન્યથા-એવમનમ્બુપગમેઽવિકલ્પબોધવતઃ પ્રશ્નાભાવાત્ । તસ્માત્ કિઞ્ચિજ્ઞાનન્

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

થાય તેવો અનુભવ નથી થતો, પણ (અભ્યાસના કારણે) જેવો પદાર્થ દેખાય કે અંતસ્તલ પર (ભીતરમાં) શબ્દસંયુક્ત બોધ જ થાય છે, તેવો અનુભવ થાય છે અને તે જ સ્મૃતિરૂપ છે... અને ઉચ્ચારાતા શબ્દો (ઘટ-પટાદિ) તે બોધશબ્દથી જુદા છે... (એટલે, ઉચ્ચારાતા શબ્દોને અંતર્જલ્પાકાર-બોધશબ્દની અપેક્ષા છે, પણ સ્મૃતિની અપેક્ષા નથી...)

ભાવાર્થ : બહાર પ્રયોગરૂપે ઉચ્ચારણ કરાતા ‘ઘટ-પટ’ વગેરે પણ એક પ્રકારના શબ્દ જ છે, પણ તેઓ બોધરૂપ શબ્દાકારથી જુદા છે. તેઓની પ્રવૃત્તિ પણ, અંતર્જલ્પાકારરૂપ (ભીતરમાં શબ્દાકારે થતાં) બોધથી જ શક્ય છે, અર્થાત્ અંદર જો તેવું શબ્દાકારે સંવેદન થાય, તો જ બહાર ‘ઘટ-પટ’ વગેરે શબ્દોનો અભિલાપ થઈ શકે. બાકી જો (તદસંપૃક્ત=) શબ્દાકારથી સંયુક્તરૂપે અંદર બોધ ન થયો હોય - નિર્વિકલ્પબોધ અવગ્રહમાત્રરૂપ હોય - તો તે વ્યક્તિ તે શબ્દનું ઉચ્ચારણ જ ન કરી શકે.

(૬૨) પ્રશ્ન : પણ તમારી વાત પ્રશ્નકર્તામાં વ્યભિચારિત છે, કારણ કે એક વાત નક્કી છે કે “તે વાતનું જ્ઞાન નથી, માટે જ તે પ્રશ્ન કરે છે, બાકી જ્ઞાન હોત તો પ્રશ્ન જ ન કરત” ફલતઃ અંતર્જલ્પાકાર સંવેદન ન હોવા છતાં પણ, તેના દ્વારા શબ્દનું ઉચ્ચારણ થતું સ્પષ્ટ દેખાય છે, તો પછી “તાદૃશ સંવેદનથી જ શબ્દોચ્ચાર થાય” - એવું શી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર : એવો વ્યભિચાર નથી, કારણ કે પ્રશ્ન કરનારને પણ પ્રશ્નના શબ્દોથી (જે પ્રશ્ન કરવાનો છે, તેના શબ્દોથી) સંસૃષ્ટરૂપે તો બોધ હોય જ છે. બાકી જો તે શબ્દનું જોડાણ જ ન હોત, તો - તે વ્યક્તિ અવિકલ્પ બોધવાળો હોવાથી - તેના દ્વારા પ્રશ્ન જ ન થઈ શકત.

❖ બૌદ્ધપૂર્વપક્ષની સંપૂર્ણ ઈમારત ‘સ્મૃતિની અપેક્ષા’ રૂપ પાયા પર બની હતી, પણ ગ્રંથકારશ્રીએ સ્મૃતિ વિના પણ સશબ્દ સંવેદનની સિદ્ધિ કરવા દ્વારા, તે પાયા પર જ પ્રથમ પ્રહાર કર્યો... ફલતઃ ‘સંપૂર્ણ જગત અંધ બનવા’ સુધીની ઈમારત ધરાશાયી થઈ ! કઈ રીતે થઈ ? તે ગ્રંથકારશ્રી હવે આગળ બતાવશે.

૧. ‘શબ્દસ્ય શબ્દાન્તરત્વાત્’ ઇતિ પાઠો પૂર્વમુદ્રિતે નાસ્તિ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ વિન્યસ્તઃ । ૨. ‘તદજ્ઞાનાદેવ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૩. ‘દ્રષ્ટુઃ પ્રશ્નાઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

બોધવત્ત્વાત્, અન્યથા પ્રશ્નાભાવાત્, વસ્તુનશ્ચાનેકસ્વભાવત્વેન તસ્યાપ્યભિધેયત્વાત્, સર્વવસ્તૂનામેવ પ્રાયસ્તથા તથા સર્વશબ્દવાચ્યસ્વભાવત્વાત્, તત્તદ્વ્યાપેક્ષક્ષયોપશમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિञ્ચિદજ્ઞાનસ્તત્રૈવ પૃચ્છતીતિ ભાવનીયમ્ । વસ્તુનશ્ચ-વાચ્યસ્ય અનેકસ્વભાવત્વેન હેતુના । તસ્યાપિ-^{૩૯}પ્રશ્નશબ્દસ્ય અભિધેયત્વાત્ કારણાત્ । અભિધેયત્વં ચ સર્વવસ્તૂનામેવ પ્રાયઃ-બાહુલ્યેનાનભિલાપ્યધર્માન્ વિહાય તંથા તથા-ચિત્રસમયાદિયોગેન સર્વશબ્દવાચ્યસ્વભાવત્વાત્ । એતદેવ લેશતઃ પ્રકટયતિ તત્તદિત્યાદિના । તત્ત્વ તત્ તદ્વ્યવ્યં ચ તત્તદ્વ્યવ્યમ્-ઉદકાદિ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશય એ છે કે, પ્રશ્ન કરનાર વ્યક્તિને પણ ‘આ ઘડો છે ?’ એવા શબ્દાકારે તો જ્ઞાન હોય છે જ, નહીંતર તો એ પૃચ્છા જ ન કરત. હા, સર્વાંશે તેને જ્ઞાન નથી, કારણ કે કંઈક ન જાણતો હોવાથી જ તે ત્યાં પ્રશ્ન કરે છે. તેથી પ્રશ્નની અસંગતિ પણ નથી.

ફલતઃ પ્રશ્ન કરનારને પણ અંદર શબ્દાકારે તો બોધ હોય છે જ અને તેથી જ તે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ શક્ય બને છે, માટે વ્યભિચાર નથી.

પૂર્વપક્ષ : ઘડો, ઘટશબ્દવાચ્ય છે, પણ ‘ઘટો ન વા ? કિમિદમ્ ?’ એવા પ્રશ્નાર્થક શબ્દોથી વાચ્ય નથી, તો પછી ઘડો જોવાથી ‘ઘટો ન વા ? કિમિદમ્ ?’ એવો અન્તર્જલ્પાકાર બોધ શી રીતે થાય ?

ઉત્તરપક્ષ : વાચ્ય વસ્તુ અનેકસ્વભાવી છે, સર્વ વસ્તુ તેવા તેવા સંકેતના આધારે સર્વ શબ્દોથી વાચ્ય બને છે (અનભિલાપ્ય ધર્મોને છોડીને આ વાત સમજવી.) એટલે ઘડો, ‘ઘટો ન વા ? કિમિદમ્ ?’ એવા પ્રશ્નાર્થક શબ્દોથી પણ વાચ્ય છે...

હવે ગ્રંથકારશ્રી, પ્રસંગને અનુસરીને બીજું પણ કહે છે -

❖ (૧) વસ્તુની સર્વશબ્દવાચ્યતા ❖

અલગ-અલગ સંકેતાદિના યોગે ઘટ-પટાદિ દરેક વસ્તુઓ, પ્રાયઃ કરીને બધા જ શબ્દોથી વાચ્યસ્વભાવવાળી છે, અર્થાત્ બધા જ શબ્દોથી વાચ્ય બની શકે છે, તેથી વસ્તુ પ્રશ્નાર્થક શબ્દોથી પણ વાચ્ય બની જ શકે છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

39. પ્રશ્નશબ્દસ્યાભિધેયત્વાદિતિ । પ્રશ્નશબ્દસ્યાપિ કિમિદમિત્યાદેસ્તદ્વસ્તુ કથञ્ચિદ્ વાચ્ય-મિત્યર્થઃ ॥

❖ ‘પ્રશ્નશબ્દ પણ વાચ્ય બને છે’ એ વાતના પ્રસંગે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે - (૧) બધી જ વસ્તુ બધા શબ્દોથી વાચ્ય બને, અને (૨) બધા જ શબ્દ બધી વસ્તુના વાચક બને.

૧. ‘તથા ચિત્રં’ इति घ-पाठः । ૨. ‘મિતિત્યાનુદેસ્તદ્ વસ્તુ’ इति ख-पाठः, ‘મિત્યાનુદેસ્તદ્વસ્તુ’ इति तु च-पाठः ।



ભેદતસ્તતસ્તતસ્તત્ર તત્રાવિલમ્બિતાદિપ્રતીતિભાવાત્, અવિગાનેન તથા વ્યવહારસિદ્ધેઃ, અસ્ય ચાન્યથાઽયોગાત્, નિમિત્તાનુપપત્તેઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

‘આદિ’શબ્દાત્ ક્ષેત્રકાલાદિગ્રહઃ, તત્તદ્વ્યાધપેક્ષત્ इति તત્તદ્વ્યાધપેક્ષઃ, તત્તદ્વ્યાધપેક્ષ-શ્વાસૌ ક્ષયોપશમભેદશ્ચ ભેદઃ-વિશેષ इति વિગ્રહસ્તસ્માત્ । તતસ્તતઃ, પ્રક્રમાચ્છબ્દાત્ નીરો-દકાદેઃ, તત્ર તત્ર-ઉદકાદૌ વસ્તુનિ અવિલમ્બિતાદિપ્રતીતિભાવાત્ અવિલમ્બિતા-અવ્યવહિતા, યથા નીરશબ્દાદ્ દાક્ષિણાત્યસ્યોદકાર્થે તત્પ્રતીતિઃ, વિલમ્બિતા તુ તસ્યૈવ અન્યદેશમાગતસ્ય અન્યથાસમયગ્રહણે ઉદકશબ્દાત્ તત્રેતિ ઇયમાદિશબ્દેન ગૃહ્યતે । અન્યા ચ ચિત્રા સત્યેતરાદિ-રૂપેતિ । પ્રતીતિભાવશ્ચ અવિગાનેન તથા-અવિલમ્બિતાદિત્વેન વ્યવહારસિદ્ધેઃ કારણાત્ અસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : ‘પ્રાયઃ કરીને’ કહેવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : અનભિલાપ્ય પદાર્થના વ્યવચ્છેદ માટે... અર્થાત્ અનભિલાપ્ય (અવાચ્ય) પદાર્થ કોઈ પણ શબ્દથી વાચ્ય નથી એવું બતાવવા માટે તેમ કહ્યું.

પ્રશ્ન : વસ્તુ સર્વશબ્દવાચ્યતાસ્વભાવવાળી છે એવું શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : કારણ કે ઉદકાદિ વસ્તુ વિશે, દ્રવ્યાદિને આશ્રયીને થતા ક્ષયોપશમભેદે, તે તે શબ્દથી અવિલંબિતાદિ પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ : એક જ ઉદકરૂપ વસ્તુ નીર, ઉદક, જળ વગેરે સર્વ શબ્દથી વાચ્ય બને છે. તે આ રીતે -

જેમકે દક્ષિણપ્રદેશના વ્યક્તિને ‘નીર’ શબ્દથી પાણીની પ્રતીતિ તરત થાય છે. હવે તે વ્યક્તિ અન્ય દેશમાં આવી હોય અને (અન્યથાસમયગ્રહણે) પાણીને ‘ઉદક’ પણ કહેવાય છે એવું એને ખબર પડે પછી પણ ‘ઉદક’ સાંભળતા તરત પાણીની પ્રતીતિ નથી થતી, પણ વિલંબે થાય છે, કારણ કે ‘નીર’ એટલે પાણી એવું ઘણાં અભ્યાસથી આત્મસાત્ થયું છે, પણ ‘ઉદક’ એટલે પાણી એ એટલું આત્મસાત્ થયું નથી...

વળી, કોઈને તેવા ક્ષયોપશમથી સત્યપ્રતીતિ પણ થાય તો કોઈને અસત્યપ્રતીતિ પણ થાય (જેમ કે કોઈને મરુમરીચિકામાં જળ દેખાય, તો કોઈને રેતીરૂપ યથાવસ્થિત વસ્તુ દેખાય...)

આ રીતે જુદી જુદી પ્રતીતિ ક્ષયોપશમભેદથી થાય છે અને ક્ષયોપશમ દ્રવ્યાદિ સાપેક્ષ છે.

(દા.ત. (૧) ક્ષયોપશમ, દ્રવ્યસાપેક્ષ છે - એક જ વ્યક્તિને ઘટને જોઈને ‘આ ઘટ છે’ એવો ક્ષયોપશમ થાય, પટને જોઈને ન થાય... (૨) ક્ષેત્રસાપેક્ષ - અમુક ક્ષેત્રમાં અમુક શબ્દથી અમુક વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, બીજા ક્ષેત્રમાં એ જ શબ્દથી બીજી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય... તેમ કાળસાપેક્ષ વગેરે પણ ઘટાવવા.)

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘ગ્રહે’ इति पाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता ।

(૬૩) એવં ચ સર્વશબ્દાનામપિ પ્રાયો યથોક્તં સર્વવસ્તુવાચકત્વમિતિ । ક્ષયોપ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
ચ-વ્યવહારસ્ય અન્યથા સર્વવસ્તુનામેવ પ્રાયસ્તથા સર્વશબ્દવાચ્યસ્વભાવતામન્તરેણ અયોગાત્ ।
અયોગશ્ચ નિમિત્તાનુપપત્તેઃ । તથાહિ-કિમત્રાન્યન્નિમિત્તં તત્તત્સ્વભાવતામન્તરેણ ? અનિમિત્તસ્ય
ચ સદાભાવાદિદોષ ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥

એવં ચ સર્વશબ્દાનામપિ-નીરોદકાદીનાં યથોક્તં પ્રાયસ્તથા તથા સર્વવસ્તુવાચક-
સ્વભાવત્વેન ઇહ પ્રાયોગ્રહણાત્ ⁴⁰ મૃષાભાષાવર્ગણોત્થવન્ધ્યશબ્દવ્યવચ્છેદઃ । એવં યથોક્તં સર્વવસ્તુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(અવિગાનેન...) જેવો સંકેત હોય, દ્રવ્યાદિ હોય, તે પ્રમાણે તે વસ્તુમાં તેવા શબ્દનો અવિરોધપણે
પૂર્વોક્ત ચિત્રવ્યવહાર થાય છે, તે બતાવે છે કે, દ્રવ્યાદિસાપેક્ષ ક્ષયોપશમથી ચિત્રપ્રતીતિ થાય છે
અને વસ્તુમાં સર્વશબ્દવાચ્યતાસ્વભાવ માન્યા વિના તેવો વ્યવહાર શક્ય નથી, કારણ કે બીજું તો
કોઈ તેવા વ્યવહારનું કારણ જ નથી...

❖ (૨) શબ્દની સર્વ વસ્તુવાચકતા ❖

(૬૩) નીર-ઉદક વગેરે બધા શબ્દો પ્રાયઃ કરીને બધી જ વસ્તુના વાચક છે, કારણ કે તેઓનો
સર્વ વસ્તુને કહેવાનો સ્વભાવ જ છે.

પ્રશ્ન : 'પ્રાયઃ કરીને' કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર : મૃષા ભાષાવર્ગજ્ઞાથી બનેલા વંધ્યાદિ (જેનો વાચ્ય પદાર્થ જગતમાં છે જ નહીં તેવા)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

40: મૃષાભાષાવર્ગણોત્થવન્ધ્યશબ્દવ્યવચ્છેદ ઇતિ । પ્રકૃતીશ્વરાદયો હિ શબ્દાઃ પ્રકૃત્યૈવ મૃષાભાષા-
વર્ગણોત્થા વિવક્ષિતાર્થશૂન્યતયા વન્ધ્યસ્વભાવા ઇતિ ॥

❖ પ્રશ્ન : પાણીનો સ્વભાવ નીરાદિ શબ્દથી વાચ્ય બનવાનો તો માની લઈએ, પણ સર્વ શબ્દથી વાચ્ય બનવાનો
તો શી રીતે માની શકાય ? કારણ કે ઘટાદિ શબ્દથી તે ક્યાં વાચ્ય બને છે ?

ઉત્તર : કેમ નહીં ? કારણ કે જે વ્યક્તિને 'પાણીને ઘડો કહેવો' એવો સંકેત થયો હોય, તે વ્યક્તિને 'ઘટ'
કહેવાથી જ પાણીની પ્રતીતિનો વ્યવહાર થતો દેખાય છે - આવો વ્યવહાર તો જ ઘટી શકે, કે જો ઘટાદિ શબ્દથી પણ
વાચ્ય બનવાનો પાણીનો સ્વભાવ હોય... ફલતઃ સર્વશબ્દથી વાચ્ય બનવાનો સ્વભાવ માનવો જ રહ્યો...

પ્રશ્ન : સર્વશબ્દથી વાચ્ય બનવાના સ્વભાવ વિના જ, અવિલંબિતાદિરૂપે થતો વ્યવહાર માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તેવા વ્યવહારનું કોઈ નિમિત્ત જ ન રહેવાથી તે વ્યવહાર નિર્હેતુક બનતા - તે વ્યવહારનું સર્વદા
અસ્તિત્વ કે સર્વદા નાસ્તિત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવશે... તેથી તાદૃશવ્યવહારનાં નિમિત્તરૂપે સર્વશબ્દથી વાચ્ય બનવાનો
સ્વભાવ માનવો જ જોઈએ....

૧. 'પ્રાયસ્તથા સર્વં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



શમાનુરૂપા ચ છદ્મસ્થાનાં પ્રતીતિઃ । ઇતિ ન સમં સર્વથા વા તદવસાયઃ । (૬૪) ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાચકત્વં સર્વશબ્દાનામપિ । ક્ષયોપશમાનુરૂપા ચ છદ્મસ્થાનાં વિશેષણાન્યથાનુપપત્ત્યા પ્રમાતૃણાં પ્રતીતિઃ । ઇતિ કૃત્વા ન સમં-⁴¹ન યુગપત્ સર્વથા વા-સર્વેર્વા પ્રકારૈરવિલમ્બિતાદિભિઃ તદવસાયઃ, પ્રક્રમાદ્ વાચ્યવસ્તુસ્વભાવાવસાયઃ । અમુમેવાર્થ દૃષ્ટાન્તદ્વારેણોપદર્શયગ્રાહ-ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શબ્દોનો વ્યવસ્થેદ કરવા માટે... અર્થાત્ પ્રકૃતિ-ઈશ્વર વગેરે કેટલાક શબ્દો એવા છે, કે જે મૃષા ભાષાવર્ગજ્ઞાથી બનેલા છે, તે શબ્દો વિવક્ષિત અર્થથી શૂન્ય હોવાથી વન્ધ્યસ્વભાવવાળા છે. ફલતઃ તેઓ વસ્તુના વાચક બની શકે નહીં.

પ્રશ્ન : બધા જ શબ્દો જો બધી જ વસ્તુના વાચક હોય, તો ‘ઘટ’ બોલવાથી જ બધા પ્રમાતાઓને એકીસાથે બધી જ વસ્તુનો બોધ કેમ થઈ જતો નથી ?

ઉત્તર : ના, આપણા જેવા છદ્મસ્થ પ્રમાતાને તો ક્ષયોપશમને અનુસારે બોધ થાય છે અને ક્ષયોપશમ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષા રાખે છે. માટે જેવા સંકેત-દ્રવ્યાદિ હોય તેવો જ ક્ષયોપશમ થવાથી, તે વ્યક્તિને, તે તે શબ્દોથી તે તે પદાર્થનો તે તે અંશે જ બોધ થાય છે. તેથી તે તે શબ્દોથી, એકીસાથે સર્વ વસ્તુનો અથવા તો અવિલંબિતાદિ સર્વ પ્રકારે વિવક્ષિત વસ્તુઓનો બોધ થઈ જાય એવું નથી.

આશય એ છે કે, સંનિહિત પણ વસ્તુ વિશે, તે તે શબ્દોથી સર્વ પ્રમાતાઓને યુગપદ્મરૂપે જ્ઞાન ન થઈ જાય, પરંતુ કોઈકને કેટલાક કાળ બાદ થાય છે અને તેટલા કાળ પછી પણ કોઈકને વિલંબિતપણે તો કોઈકને અવિલંબિતપણે પ્રતીતિ થાય છે.

(શબ્દાર્થ-ભાવાર્થ : એક જ વસ્તુ, કસ્યચિદ્ વિલમ્બિતં અધ્યવસાયકારણમ્, કસ્યચિદ્ અવિલમ્બિતમ્’ એટલે તે વસ્તુ કોકને શીઘ્ર પોતાનું જ્ઞાન કરાવે, તો કોકને વિલંબથી... એટલે બધાને યુગપદ્મ જ્ઞાન થવાના પ્રશ્નનો અવકાશ રહેતો નથી.

પ્રશ્ન : કેટલાક કાળ પછી અને અવિલંબિત આ બે વાત પરસ્પર વિરોધી લાગે છે.

ઉત્તર : ના. જુઓ, એક જ વસ્તુને ૧૦ વર્ષ પછી બે વ્યક્તિએ જોઈ, તો એકને તરત તે જણાઈ ગઈ અને બીજાને જણાતા થોડી વાર લાગી...)

ફલતઃ ક્ષયોપશમને અનુસારે કિંચિદ્ અને કથંચિદ્ જ વસ્તુનો બોધ થાય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

41. ન યુગપત્ સર્વથા વેતિ । અયમભિપ્રાયઃ-સન્નિહિતેઽપિ વિષયે ન સર્વપ્રમાતૃણાં યૌગપદ્યેનૈવ જ્ઞાનમુત્પદ્યતે, કિન્તુ કસ્યચિત્ કિયતાઽપિ કાલવ્યવધાનેન કાલસ્ય ચ વ્યવધાનેનાપિ પ્રવર્તમાનં કસ્યચિદ્ વિલમ્બિતં વસ્ત્વધ્યવસાયકારણં કસ્યાપ્યવિલમ્બિતમિતિ ॥

❖ શબ્દનાં કારણભૂત ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો ચાર પ્રકારનાં છે. (૧) સત્ય, (૨) અસત્ય, (૩) સત્યાસત્ય, અને (૪) અસત્યામૃષા...

હ્યનેકપ્રદીપાવભાસિતેડપીન્દ્રનીલાદૌ મન્દલોચનાદીનાં સર્વાકારં સમો વા તદ્બોધઃ,
તથાડનનુભવાત્, નિમિત્તભેદાત્ । ન ચાસૌ ન તન્નિમિત્તઃ, તદ્ભાવે ભાવાત્, તદ્ભાવે ચા-

♦.....♦ વ્યાખ્યા ♦.....♦
હીંત્યાદિ । ન યસ્માત્ ⁴²અનેકપ્રદીપાવભાસિતેડપીન્દ્રનીલાદૌ-રત્નવિશેષે મન્દલોચનાદીનાં
પ્રમાતૃણામ્, 'આદિ'શબ્દાદમન્દલોચનાદિગ્રહઃ । સર્વાકારં તત્તત્પ્રદીપાવભાસાપેક્ષયા સમો વા-
તુલ્યો વા તદ્બોધઃ-ઇન્દ્રનીલાદિબોધઃ । કુતો નેત્યાહ-તથાડનનુભવાત્-સર્વાકારસમત્વેના-
નનુભવાત્ । અનનુભવશ્ચ નિમિત્તભેદાત્, પ્રદીપાવભાસિતેન્દ્રનીલાદિજ્ઞેયધર્મભેદાદિત્યર્થઃ । ન

♦.....♦ અનેકાંતરશ્મિ ♦.....♦

આ જ વાતને ગ્રંથકારશ્રી એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે :

(૬૪) જ્યારે એક જ ઈન્દ્રનીલાદિરૂપ રત્નવિશેષ, અનેક પ્રદીપથી પ્રકાશિત કરાય, ત્યારે કોઈક
પ્રમાતાને વસ્તુના કો'ક ધર્મનો જ બોધ થાય છે... બધા પ્રમાતાઓને સર્વાંશે તે વસ્તુનો બોધ થાય
એવું નથી અને એક સાથે થાય એવું પણ નથી, કારણ કે કાળભેદે પણ થાય છે.

ટૂંકમાં, મંદ (ઝાંખી) લોચનવાળા કે તીવ્ર (નિર્મળ) લોચનાદિવાળા વ્યક્તિને, પ્રદીપપ્રકાશિત
ઈન્દ્રનીલાદિનો સર્વાકારે કે સમાનપણે બોધ થતો નથી, કારણ કે સહુને સમાન-યુગપદ્ બોધ થતો
હોય તેવો વસ્તુનો કદી અનુભવ જ નથી થતો.

બૌદ્ધ : વસ્તુ તો નિરંશ (=અંશ વિનાની) છે, તો પછી સર્વાકારે કે સમાનપણે બોધ કેમ ન
થાય ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! પ્રદીપાવભાસિત ઈન્દ્રનીલાદિ નિરંશ નથી, પણ તેના જોય ધર્મો જુદા
જુદા અનેક છે અને તે ધર્મોના નિમિત્તે જ વસ્તુનો અસર્વાકાર અને અસમાન બોધ થાય છે.

♦.....♦ વિવરણમ્ ♦.....♦

42. અનેકપ્રદીપાવભાસિતેડપીતિ । યદા એક એવેન્દ્રનીલાદિર્યુગપદેવ બહુભિઃ પ્રદીપૈઃ પ્રકાશયતે
તદા કશ્ચિત્ પ્રમાતા કથન્નિદ્ ધર્મં પરિચ્છિન્નન્તિ, ન તુ સર્વ એવ પ્રમાતાઃ સર્વાત્મના તં પરિચ્છિદન્તિ,
નાપિ યુગપદેવાસૌ તૈર્જાયતે, કિં તર્હિ ? કાલભેદેનાપિ ॥

♦ આશય એ કે, ઝાંખી-નિર્મળ દૃષ્ટિવાળાને સમાન બોધ નથી થતો, પણ તારતમ્યવાળો થાય છે...

* અહીં ખાસ ધ્યાન રાખવું કે, ગ્રંથકારશ્રીને એ ફલિત કરવું છે કે → વસ્તુ અનેકસ્વભાવી છે, તેથી તેમાં
સર્વશબ્દવાચ્યતા-સર્વવસ્તુવાચકતા વગેરે ઘટી જ શકે છે. ફલતઃ અંતર્જલ્પાકારની અવશ્ય સિદ્ધિ થશે. ← પણ આ
ફળીકરણ બૌદ્ધ માટે ત્રાસજનક બીના છે, કારણ કે અંતર્જલ્પાકારની સિદ્ધિ થતાં સવિકલ્પસંવેદનની સિદ્ધિ થાય છે
અને આની સિદ્ધિ ન થાય એ માટે બૌદ્ધ દ્વારા તનતોડ મહેનત કરવા પાછળ કારણ એ કે, જેથી સામાન્ય-વિશેષાકાર
સંવેદનની સિદ્ધિ ન થાય અને માત્ર નિર્વિકલ્પ સંવેદન જ સિદ્ધ થતાં, વસ્તુની નિરંશરૂપે જ સિદ્ધિ થાય, સામાન્ય-
વિશેષાત્મકરૂપે નહીં. આ આશય ખાસ ખ્યાલમાં રાખવો, નહીંતર અવાંતર વિષયોમાં ગૂંચવણ ઊભી થશે.

૧. 'ભાવે વાડભાવાં' इति क-पाठः । ૨. 'હીંત્યાદિના । ન' इति घ-पाठः । ૩. 'तत्तत्प्रतीपावभासां' इति
घ-पाठः । ૪. 'एव चन्द्रनीलां' इति क-पाठः ।



ભાવાદિતિ^૧ । (૬૫) દીપમણ્ડલાદિદર્શનાદ્ વ્યભિચાર ઇતિ ચેત્, ન, તસ્ય તન્નિમિત્ત-
ત્વેઽપિ શ્રાન્તત્વાત્, આન્તરદોષવૈગુણ્યેનોત્પત્તેઃ, તદ્વિકલેનાદર્શનાત્, ઇન્દ્રનીલાદિધર્માણાં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચાસૌ-અસર્વાકારોઽસમશ્ચિત્રસ્તદ્બોધો ન તન્નિમિત્તઃ-નેન્દ્રનીલાદિનિમિત્તઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-
તદ્ભાવે-પ્રસ્તુતેન્દ્રનીલાદિભાવે ભાવાત્, તદભાવે ચાભાવાદિતિ । ન તદ્ભાવભાવિત્વમાત્રં નિયમેન
તન્નિમિત્તત્વે નિમિત્તમિત્યાહ-દીપમણ્ડલાદિદર્શનાત્ ‘આદિ’શબ્દાદ્ ગુજ્ઞાદિગ્રહઃ ।
વ્યભિચારસ્તદ્ભાવભાવિત્વસ્ય નિયમનિમિત્તત્વેઽપિ । ઉક્તં ચ-

‘મયૂરચન્દ્રકાકારં નીલલોહિતસન્નિભમ્ ।

સમ્પશ્યન્તિ પ્રદીપાદેર્મણ્ડલં મન્દચક્ષુષઃ ॥’ ઇત્યાદિ । ઇતિ ચેત્,

ઐતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-મણ્ડલાદિદર્શનસ્ય તન્નિમિત્તત્વે અપિ-પ્રદીપનિમિત્તત્વેઽપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધઃ : અસર્વાકાર અને અસમાનરૂપે થતો બોધ ક્યાં વસ્તુનિમિત્તક છે ? એ તો વાસનાજન્ય
છે...

સ્યાદ્વાદીઃ : કેમ નહીં ? કારણ કે (૧) ઈન્દ્રનીલ હોય તો જ તેનો બોધ થાય, (૨) ન હોય તો
ન થાય. આમ, અન્વય-વ્યતિરેકથી જણાય છે કે, અસર્વાકાર + અસમાનરૂપે થતો બોધ વસ્તુનિમિત્તક
જ છે.

(૬૫) બૌદ્ધઃ : અન્વય-વ્યતિરેક હોય તેટલા માત્રથી તેને વસ્તુનિમિત્તક ન માની શકાય, કારણ
કે તેવો અન્વય-વ્યતિરેક તો દીપમંડળ-ચણ્ડોડી વગેરેમાં પણ દેખાય છે, છતાં પણ તે ક્યાં વસ્તુનિમિત્તક
છે.

આશય એ કે, (૧) કાચાદિ દોષથી ઉપહત લોચનવાળા પ્રમાતાઓ, દીવાની જ્યોતને
*ચણ્ડોડીના સમૂહની જેમ જુએ છે, તથા (૨) કેટલાકને પ્રદીપનું મંડળ દેખાય છે. કહ્યું છે કે -

“મંદ ચક્ષુવાળા જીવો, નીલ અને લાલ રંગનું, મયૂર-ચંદ્રનાં આકારવાળું પ્રદીપાદિનું મંડળ
જુએ છે.” (પ્રમાણવાર્તિક ૨/૪૦૩)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

43. ‘આદિ’શબ્દાદ્ ગુજ્ઞાદિગ્રહ ઇતિ । કાચાદિદોષોપહતલોચના હિ પ્રમાતાસો દીપકલિકાં
ગુજ્ઞાસમૂહમયીમિવ કેચિદવલોકયન્તિ ॥

* આવો બોધ વસ્તુનિમિત્તક નહીં, પણ વાસનાનિમિત્તક છે - એવું સિદ્ધ કરવા પાછળ બૌદ્ધનો ગૂઢ આશય
એ છે કે, તેવા બોધની સંગતિ માટે વસ્તુના અનેકધર્મ=અનેકસ્વભાવ માનવાની કોઈ જરૂર નથી અને તેથી તે વસ્તુ
નિરંશ જ સિદ્ધ થશે...

* ચણ્ડોડી અડધી લાલ અને અડધી કાળી હોય છે, માટે જ્યોતમાં તેનો ભ્રમ થવો સંભવિત જ છે.

૧. ‘ઇતિ’ ઇતિ પાઠો ગ-પ્રતૌ નાસ્તિ ।

તુ તદન્યવેદિનાઽપિ વેદનાત્, સૂક્ષ્મધર્મદ્રષ્ટાઽપિ સ્થૂરાણાં ગ્રહણાત્, તથાપ્રતીતેઃ । ન ચૈવં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શ્રાન્તત્વાત્ કારણાત્ । શ્રાન્તત્ત્વં ચ આન્તરદોષાત્-નયનરોગાદ્ વૈગુણ્યમાન્તરદોષવૈગુણ્યં તેન પ્રધાનહેતુના ઉત્પત્તેઃ । એતચ્ચૈવમેવેતિ દ્રઢયન્નાહ-તદ્વિકલેન-આન્તરદોષવિકલેન દ્રષ્ટેતિ સામર્થ્યાત્ અદર્શનાત્ દીપે સત્યપિ દીપમણ્ડલાદેરિત્યાન્તરદોષવૈગુણ્યસ્ય પ્રધાનતા । મા ભૂદિન્દ્રનીલાદાવપ્યેવમિતિ વ્યતિરેકમાહ-ઇન્દ્રનીલાદિધર્માણાં તુ અનેકદીપાવભાસિતાનાં તદન્યવેદિના અપિ-ધર્માન્તરવેદિનાઽપિ પ્રમાત્રા વેદનાત્ । એતદેવાહ-સૂક્ષ્મધર્મદ્રષ્ટાઽપિ પ્રમાત્રા સ્થૂરાણાં ગ્રહણાત્ । ગ્રહણં ચ તથાપ્રતીતેઃ । સત્સંસ્થાનાદિધર્મગ્રહણસદ્ગતૈવ તત્કાન્ત્યા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, મંડલદર્શન-ચણોઠીદર્શન વગેરે પણ, (૧) પ્રદીપ હોય તો જ થાય, (૨) ન હોય તો ન થાય. આમ, અન્વય-વ્યતિરેકવાળા હોવા છતાં પણ તે વસ્તુનિમિત્તક નથી, કારણ કે તેવી વસ્તુ તો ત્યાં છે જ નહીં...

સ્યાદ્વાદી : કેમ નહીં ? તે તો પ્રદીપનિમિત્તક જ છે.

બૌદ્ધ : જો વસ્તુનિમિત્તક જ હોય, તો - અસર્વાકાર/અસમાન બોધની જેમ - તે પણ યથાર્થ કેમ ન બને ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! એ છે તો વસ્તુ-પ્રદીપનિમિત્તક જ, પણ બ્રાન્ત છે અને બ્રાન્તિની ઉત્પત્તિ તો નયનરોગાદિ દોષજન્ય વિગુણતાથી (=યથાર્થવસ્તુગ્રાહ્યતારૂપ ગુણની વિકલતાથી) થાય છે. કારણ કે પૂર્ણચક્ષુવાળાને - આંતરિકદોષરહિતને તો તે દીપમંડલાદિ દેખાતા નથી. એટલે દીપમંડલની બ્રાન્તિ થવામાં પ્રધાન કારણ આંતરિક વૈગુણ્ય જ છે.

બૌદ્ધ : ઈન્દ્રનીલમાં જે અસમાન બોધ થાય છે, તે પણ બ્રાન્ત છે. દીપમંડલની જેમ... (તો આવા બ્રાન્તજ્ઞાનથી અનેકસ્વભાવની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?)

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, તે જ્ઞાન બ્રાન્ત નથી. કારણ કે, દીપમંડળસ્થળે જેવું બ્રાન્ત દર્શન દષ્ટિદોષવાળાને થાય છે, તેવું દોષરહિતને થતું જ નથી. જ્યારે ઈન્દ્રનીલમાં એક વ્યક્તિને જેવું દર્શન થાય છે, તેવું જ બીજી વ્યક્તિને પણ થાય છે.

બૌદ્ધ : તો તો અસમાન બોધ શી રીતે ઘટાવશો ?

સ્યાદ્વાદી : પહેલી વ્યક્તિને આકાર વગેરે સ્થૂળ ધર્મોનો બોધ થાય છે અને બીજી વ્યક્તિને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

44. સૂક્ષ્મધર્મદ્રષ્ટાઽપિ પ્રમાત્રા સ્થૂરાણાં ગ્રહણાદિતિ । યે હિ સંસ્થાનાદયઃ પરિસ્થૂરા ધર્મા મન્દ-લોચનપ્રમાતૃગમ્યાસ્તે કાન્તાદિસૂક્ષ્મધર્મદ્રષ્ટાઽપિ વિશદલોચનબલેન પ્રમાત્રા પરિચ્છિદ્યન્તે ઇતિ ॥

૧. 'દ્રષ્ટા હિ સ્થૂરાણાં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'દ્રઢયન્નાહ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'દૃષ્ટવેતિ સામર્થ્યી, અદર્શનાદ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'સામર્થ્ય અદર્શનાત્' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. 'ધર્મદૃષ્ટ્યાઽપિ' ઇતિ પૂર્વમુદિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ ।

દીપાદિદ્રષ્ટ્રા તદ્ ગૃહ્યતે ઇતિ દોષવિજૃમ્ભિતમેતત્ ॥

(૬૬) દોષાદસદર્શનસિદ્ધેઃ સર્વધર્મદર્શનમેવ દોષજમસ્તિત્વતિ ચેત્, અદોષજં તર્હિ કીદૃક્ ? નિર્વિકલ્પેન નિરંશવસ્તુગ્રહણમ્, ન, તત્રાપ્યુક્તવત્ તદાશઙ્કાઽનિવૃત્તેઃ । એકસ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દિપ્રતીતિરિતિ ભાવનીયમ્ । ન ચૈવં દીપાદિદ્રષ્ટ્રા-પુરુષેણ અવિશેષત એવ તત્-દીપમણ્ડલાદિ ગૃહ્યતે । ઇતિ દોષવિજૃમ્ભિતમેતત્-દીપમણ્ડલાદિદર્શનમિતિ ॥

દોષાદિત્યાદિ । દોષાત્ સકાશાત્ અસદર્શનસિદ્ધેઃ કારણાત્ સર્વધર્મદર્શનમેવ, સત્ત્વાદિદર્શનમિત્યર્થઃ, દોષજમસ્તુ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અદોષજં તર્હિ કીદૃક્ દર્શનં યદપેક્ષ્યૈતદ્ દોષજમિત્યર્થઃ । નિર્વિકલ્પેન જ્ઞાનેન નિરંશવસ્તુગ્રહણમ્ અદોષજં દર્શનમિત્ય-ભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તત્રાપિ-યથોદિતે દર્શને ઉક્તવત્-યથોક્તં દોષાદસદર્શન-સિદ્ધેરિત્યાદિ, તદાશઙ્કાઽનિવૃત્તેઃ-દોષજાશઙ્કાઽનિવૃત્તેઃ । એકસ્ય-વસ્તુનોઽનેકસ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આકાર વગેરે સ્થૂલ + કાંતિ વગેરે સૂક્ષ્મ બંને ધર્મોનો બોધ થાય છે, પણ સર્વથા ભિન્ન દર્શન થતું નથી (એટલે સરખા દર્શનમાં પણ તારતમ્યતા-અસમાનતા સંભવિત જ છે...) જ્યારે દીપમંડળનાં દર્શનમાં તો, દોષરહિતનાં દર્શન કરતાં તદ્દન ભિન્ન દર્શન હોય છે - એટલે તે દષ્ટિદોષજન્ય છે...

નિષ્કર્ષ : તેથી દીપમંડળ વગેરેનું દર્શન તો દોષનાં કારણે જ થાય છે અને તેથી તેને બ્રાન્ત માનવું યોગ્ય જ છે, પણ ઈન્દ્રનીલના ધર્મોનું દર્શન તો સર્વસંવિદિત હોવાથી નિર્દોષ છે, માટે તેને તો વસ્તુનિમિત્તક + યથાર્થ જ માનવું જોઈએ. (અને તેથી તેના દ્વારા વસ્તુની અનેકસ્વભાવતા પણ અવશ્ય સિદ્ધ થશે...)

❖ બૌદ્ધની યુક્તિનો ગંભીરતાથી નિરાસ ❖

(૬૬) બૌદ્ધ : દીપમંડળ વગેરેમાં દોષનાં કારણે અસદ્વસ્તુનું દર્શન થાય છે. તે સિદ્ધ થયું તો, સત્ત્વ વગેરે ધર્મોનું દર્શન પણ દોષજન્ય જ છે.

સ્યાદ્વાદી : જો સત્ત્વાદિ ધર્મોનું દર્શન દોષજન્ય છે, તો તે સિવાય નિર્દોષદર્શન વળી કેવું છે ?!

બૌદ્ધ : જે દર્શન દ્વારા નિરંશ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે, તે નિર્વિકલ્પ દર્શન નિર્દોષ છે.

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ “આ દર્શનમાં પણ દોષથી અસદ્નું જ દર્શન તો નથી થયું ને ?” - એમ દોષજન્ય હોવારૂપ આશંકાની નિવૃત્તિ તો નિર્વિકલ્પદર્શનમાં પણ અશક્ય જ છે.

બૌદ્ધ : પણ તે પ્રમાતા વિચારશે કે → એક જ વસ્તુ અનેકસ્વભાવી તો ન જ હોઈ શકે, કારણ

❖ અર્થાત્ વસ્તુ તો નિરંશ જ છે, પણ દોષનાં કારણે તેમાં અસત્ એવા પણ સત્ત્વાદિ અનેક ધર્મોનું દર્શન થાય છે.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર ‘પેક્ષાયૈ’ इत्यशुद्धपाठः । ૨. अस्मिन्नेव पृष्ठे ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 નેકસ્વભાવત્વવિરોધાત્ તસ્યાન્યાય્યત્વાત્ તન્નિવૃત્તિરિતિ ચેત્, કિં તદેકમેકસ્વભાવમ્ ?
 (૬૭) કિમત્રોચ્યતે ? વસ્તુસ્વલક્ષણમેવ, ન, તસ્ય સ્થૂરાકારપ્રતિભાસિનોઽસત્ત્વાત્
 અણૂનાં ચાપ્રતિભાસનાત્, સમૂહસ્યાદ્રવ્યસત્ત્વાત્, તેષામેવ તત્ત્વે તદ્વદનુપલમ્ભાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ત્વવિરોધાત્ કારણાત્ તસ્યાન્યાય્યત્વાદનેકસ્વભાવત્વસ્ય તન્નિવૃત્તિઃ-નિર્વિકલ્પેન નિરંશ-
 વસ્તુગ્રહણે દોષજાશઙ્કાનિવૃત્તિસ્તદ્ભાવસમ્ભવાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં તદેક-
 મેકસ્વભાવં નિરંશં યદ્ભાવસમ્ભવેન તદ્દર્શનમદોષજં સ્યાદિતિ ? કિમત્રોચ્યતે ? વસ્તુ-
 સ્વલક્ષણમેવ એકમેકસ્વભાવમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-સ્વલક્ષણસ્ય સ્થૂરાકારેણ-
 ઋધ્વાદિલક્ષણેન પ્રતિભાસતે તચ્છીલં ચેતિ વિગ્રહઃ તસ્ય ઘટાદેરિત્યર્થઃ, અસત્ત્વાત્ કારણાત્

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્મિ ❖.....❖
 કે તેમાં વિરોધ છે. તેથી સામે રહેલ વસ્તુ અનેકસ્વભાવી માનવી બિલકુલ ઉચિત નથી, ફલતઃ તે
 નિરંશ જ છે ← આવું વિચારવાથી, તેને દોષજન્યતાની આશંકા નહીં રહે, કારણ કે તે સમજી જશે કે
 ખરેખર તો નિરંશ વસ્તુ જ વાસ્તવિક છે અને તેથી તેને જણાવનારું નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પણ વાસ્તવિક જ છે.

❖ નિરંશ સ્વલક્ષણનો યુક્તિશઃ નિરાસ ❖

સ્યાદ્વાદી : એવી એકસ્વભાવી વસ્તુ કઈ છે, કે જેને જણાવતું હોવાથી નિર્વિકલ્પ દર્શન નિર્દોષ
 સાબિત થાય ?

(૬૭) બૌદ્ધ : આ વળી કેવો પ્રશ્ન છે ? એ તો સીધી વાત છે કે, સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ જ
 એકસ્વભાવી છે.

સ્યાદ્વાદી : સ્થૂર આકારે ભાસતાં ઘટાદિને તો તમે સ્વલક્ષણ માનતાં નથી અને જેને સ્વલક્ષણ
 માનો છો, તે પરમાણુઓનો તો કદી પ્રતિભાસ જ નથી થતો... જો કે તમે પણ બાહ્યાલંબન-
 વાદી=જ્ઞાનને બાહ્ય પદાર્થવિષયક કહો છો, તો તે બાહ્ય પદાર્થ માનશો કેવો ? કે જેથી તેનો પ્રતિભાસ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

45. તદ્ભાવસમ્ભવાદિતિ । તદ્ભાવસ્ય-નિરંશવસ્તુસત્ત્વસ્ય સમ્ભવાત્ ॥

❖ આ કથનથી તો બૌદ્ધનો નિરંશવસ્તુવાદ સિદ્ધ થયો. પણ હવે ગ્રંથકારશ્રી એ જણાવે છે કે, આવી નિરંશ
 વસ્તુનું તો અસ્તિત્વ જ અધટિત છે.

❖ પરસ્પર વિજાતીય અને કણ-કણે નાશ પામનાર પરમાણુઓને ‘સ્વલક્ષણ’ કહેવાય છે. આ સ્વલક્ષણ નિરંશ-
 એકસ્વભાવી છે.

❖ સ્થૂરાકારે પ્રતિભાસિત થતી વસ્તુ સ્વલક્ષણરૂપ તો છે નહીં, કારણ કે સ્થૂરાકારરૂપે પ્રતિભાસિત જે ઘટાદિ
 છે, તે તો સંયતાત્મક હોવાથી સમુદાયરૂપ છે, સ્વલક્ષણરૂપ નહીં...

૧. ‘તસ્ય’ ઇતિ પાઠો ન વિદ્યતે ગ-પ્રતૌ । ૨. ‘મેકૈકસ્વભાવમ્’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ઘ-પાઠઃ ।



સઙ્ગયાત્મકત્વેન અણૂનાં ચાપ્રતિભાસનાદિત્યાદેઃ, બાહ્યાલંબનવાદિનૈકાનેકસ્વભાવમેતદઙ્ગી-
કર્તવ્યમિતિ યોગઃ । તથાઽણૂનાં ચાપ્રતિભાસનાદિતિ સિદ્ધમેવ । ન હ્યણવઃ પૃથગ્જનવિજ્ઞાને પ્રતિ-
ભાસન્તે, તત્સમૂહઃ પ્રતિભાસત્ત્વેતન્નિરાસાયાહ-સમૂહસ્ય, પ્રક્રમાદણુસમૂહસ્ય, અદ્રવ્યસત્ત્વાત્-
અપરમાર્થસત્ત્વાત્ । તદ્વ્યતિરિક્તોઽદ્રવ્યસંસ્ત એવ તુ સન્ત્ત્વેતિ એતદ્વ્યપોહાયાહ-તેષામેવ
અણૂનાં તત્ત્વે-સમૂહત્વે તદ્વત્-અણુવત્ અનુપલમ્ભાત્ । તથાહિ-અણવ એવ સમૂહસ્તે ચાદૃશ્યા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શક્ય બને...

આશય એ છે કે, બૌદ્ધમતે સ્વલક્ષણને નિરંશ માનવું સંભવિત જ નથી, કારણ કે (૧) જે ઘટાદિનો પ્રતિભાસ થાય છે, તેને તો તમે સ્વલક્ષણ માનતાં નથી, અને (૨) જે પરમાણુઓને તેઓ સ્વલક્ષણ કહે છે, તેઓને તો કદી પ્રતિભાસ જ થતો નથી. આવી આફતમાં બૌદ્ધને એવું જ માનવું પડશે, કે તે પરમાણુઓ એકાનેકસ્વભાવી છે, અર્થાત્ એક જ પરમાણુ (૧) પ્રત્યેક અવસથામાં અદૃશ્યસ્વભાવી, અને (૨) સમુદાય અવસથામાં દૃશ્યસ્વભાવી... આમ, સ્વલક્ષણને એકાનેકસ્વભાવી તો માનવું જ પડશે, નહીંતર જ્ઞાનની બાહ્યાલંબનતા જ અઘટિત બૈનશે.

(આ પ્રમાણે અણૂનાં ચાપ્ર... એ પંક્તિનો, આગળ આવનારી અનેકસ્વભાવમેતદઙ્ગીકર્તવ્યમ્... એ પંક્તિ સાથે અન્વય કરવો... વચ્ચે આ જ પ્રસંગને અનુરૂપ બધી વાતો થશે...)

❖ બૌદ્ધમતે વિષયપ્રતિભાસ જ અસંગત ઠરશે ❖

બૌદ્ધ : આપણા જેવા છદ્મસ્થ પ્રમાતાને, પરમાણુઓનો ભલે પ્રતિભાસ ન થતો હોય, પણ તેના સમૂહનો પ્રતિભાસ તો થાય જ છે ને ? તો પછી બાહ્યાલંબનતા કેમ ન ઘટે ?

સ્યાદ્વાદી : પણ પરમાણુઓના સમૂહને તો તમે અપરમાર્થસત્=અસત્ માનો છો, અર્થાત્ તેને વાસ્તવિક માનતા નથી, તો પછી તેને આશ્રયીને બાહ્યાલંબનતા શી રીતે ઘટાવી શકાય ?

બૌદ્ધ : પરમાણુઓથી અતિરિક્ત સમૂહને જ અમે અવાસ્તવિક માનીએ છીએ, બાકી પરમાણુઓ તો છે જ, તે જ તેનો સમૂહ છે. (અર્થાત્ નૈયાયિકની જેમ જુદો અવયવી નથી માનતાં, બાકી પરમાણુનો ઢગલો તો છે જ...)

સ્યાદ્વાદી : પણ એ રીતે, જો દેખાતી વસ્તુઓને પરમાણુઓના સમૂહરૂપ માનશો, તો - પરમાણુ અદૃશ્ય હોવાથી - પરમાણુની જેમ તેનો સમુદાય પણ અદૃશ્ય જ રહેશે, કારણ કે તેમાં તે પરમાણુઓ જ સમુદાયરૂપ છે.

❖ પણ આવું માની લે, તો સ્વલક્ષણ અનેકસ્વભાવી સિદ્ધ થતાં તેને નિરંશ નહીં માની શકાય, પણ નિરંશ તો માનવું છે જ, માટે બૌદ્ધ અનેકસ્વભાવને દૂર કરવા જાતજાતના વિકલ્પો કરે છે, જેનું ગ્રંથકારશ્રી સચોટ આપત્તિઓ આપવા દ્વારા નિરાકરણ કરશે.

૧. 'લમ્બનત્વાદિનૈકાં' इति क-पाठः । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૫૯-૩૬૦તમે પૃષ્ઠે । ૩. 'इत्येवं निरासायाह' इति ड-पाठः । ૪. 'अपरपरमार्थं' इति ड-पाठः ।

(૬૮) સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવત્વેઽનેકસ્વભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્, પ્રત્યેકમદૃશ્યસ્વભાવત્વાત્, તત્તદ્ભેદે તદનણુત્વપ્રસજ્ઞાત્ સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવતયા, (૬૯) અન્યથા યોગિભિરપ્ય-દર્શનાત્, તથાપિ તદણુત્વકલ્પનેઽતિપ્રસજ્ઞાત્, અન્યાણૂનાં સમુદાયાદર્શનેઽપિ તદ્ભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઈતિ । સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવા ઇતિ સમૂહે ઉપલભ્યન્ત ઇત્યપ્યસદિત્યાહ-સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવત્વે, પ્રક્રમાદણૂનામ્ । કિમિત્યાહ-અનેકસ્વભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ પ્રત્યેકમદૃશ્યસ્વભાવત્વાત્ । અણૂનાં તેભ્ય એવ સમુદિતેભ્યો ભેદ ઇત્યત્રાપિ દોષમાહ-તત્તદ્ભેદે તેભ્યઃ-પ્રત્યેકમદૃશ્યસ્વભાવેભ્ય-સ્તદ્ભેદે-સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવાણુભેદેઽભ્યુપગમ્યમાને તદનણુત્વપ્રસજ્ઞાત્, તેષાં-સમુદાયદૃશ્ય-સ્વભાવાનામનણુત્વપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવતયા કારણેન, અન્યથા પ્રત્યેકત્વેના-દૃશ્યસ્વભાવતયા યોગિભિરપ્યદર્શનાત્ । તતશ્ચ સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવા અપર એવૈતે ભાવા નાણવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

❖ સ્વલક્ષણમાં અનેકસ્વભાવતાનું આપાદાન ❖

(૬૮) બૌદ્ધ : પરમાણુ ભલે અદૃશ્ય હોય, પણ તેઓનો સમુદાય દૃશ્ય બની જાય પછી તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : હા, હવે તો કંઈ જ વાંધો નહીં, પણ આ રીતે તો પરમાણુઓને અનેકસ્વભાવી માનવાનો પ્રસંગ આવશે !! કારણ કે તમે પ્રત્યેકમાં અદૃશ્યસ્વભાવી પરમાણુઓને જ સમુદાયમાં દૃશ્યસ્વભાવી કહો છો ને ?

બૌદ્ધ : પ્રત્યેકમાં અદૃશ્યસ્વભાવી પરમાણુઓ અને સમુદાયમાં દૃશ્યસ્વભાવી પરમાણુઓ - આ બંને પ્રકારના પરમાણુઓનો ભેદ માની લઈએ, પછી તો અનેકસ્વભાવતાનું આપાદાન નહીં થાય ને ?

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ એ રીતે તો સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવીઓને ‘અનણુ’ માનવાનો પ્રસંગ આવશે, અર્થાત્ તેઓ પરમાણુરૂપ બની શકશે નહીં, કારણ કે તેઓ સમુદાયમાં દૃશ્યસ્વભાવી છે, બાકી જો પરમાણુઓ જ હોત તો સમુદાયમાં પણ દૃશ્યસ્વભાવી ન બનત.

❖ સમુદાયને સ્વલક્ષણરૂપ = પરમાણુરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા ❖

(૬૯) બૌદ્ધ : આપણને ભલે સમુદાયરૂપ દેખાય છે, પણ ઘટાદિ વસ્તુઓ, યોગીઓને તો છુટા-છુટા પરમાણુરૂપે જ દેખાય છે.

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે તે પરમાણુઓ (અન્યથા=) સમુદાય દૃશ્યસ્વભાવીથી ભિન્નરૂપે=

❖ કારણ કે જે પરમાણુ સમુદિત છે, તે માત્ર દૃશ્યસ્વભાવી જ રહેશે અને જે પરમાણુઓ પ્રત્યેકરૂપ છે, તે માત્ર અદૃશ્યસ્વભાવી જ રહેશે અને એ રીતે પરમાણુરૂપ નિરંશ સ્વલક્ષણની પણ સિદ્ધિ થશે...

૧. ‘ભાવત્વેનૈકં’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘ભાવત યોગિં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘ભાવાનાં અણવ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



પ્રસજ્ઞાત્, તૈસ્તદ્વેદદર્શને ચાનેકસ્વભાવતાપત્તેઃ, તેષામેવાયોગિભિરન્યથાદર્શનાત્, અન્યથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ ભાવાર્થઃ । આહ ચ-તથાપિ-યોગિભિરપ્યદર્શનેઽપિ તદણુત્વકલ્પને-સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવા-
નામણુત્વકલ્પને । કિમિત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ અન્યાણૂનાં પ્રત્યેકમદૃશ્યસ્વભાવાનાં
સમુદાયદર્શનેઽપિ સતિ તદ્ભાવપ્રસજ્ઞાત્-સમુદાયભાવપ્રસજ્ઞાત્ । તૈરિત્યાદિ । તૈઃ, યોગિભિરિતિ
પ્રક્રમઃ, તદ્વેદદર્શને ચ તેષાં-સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવાનામેવ ભેદદર્શને ચ-પ્રત્યેકદર્શને ચાભ્યુપ-
ગમ્યમાનેઽનેકસ્વભાવતાપત્તેઃ તેષામ્ । આપત્તિશ્ચ તેષામેવ-યોગિભેદદર્શનગોચરાણામયોગિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રત્યેકમાં અદૃશ્યસ્વભાવીરૂપે તો યોગીને પણ દેખાતા નથી... (આશય : ઘટાદિ સ્થૂલવસ્તુ પરમાણુ
નથી, કારણ કે પરમાણુ અદૃશ્યસ્વભાવી છે અને ઘટ અદૃશ્યસ્વભાવી રૂપે તો કોઈને દેખાતો નથી...)
આમ, પરમાણુરૂપે ન દેખાતા હોવાથી અને સમુદાયરૂપે જ દેખાતા હોવાથી, સમુદિતાવસ્થાવાળા
ઘટાદિને અલગ જ ભાવરૂપ માનવા જોઈએ, પરમાણુરૂપ નહીં.

બૌદ્ધ : તે સમુદાયદૃશ્યસ્વભાવી ભાવો, યોગીઓને ભલે પરમાણુરૂપ ન દેખાતા હોય, છતાં
પણ તેઓને પરમાણુરૂપ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો પરમાણુરૂપે ન દેખાવા છતાં પણ, જેમ સમુદાયગત દૃશ્યસ્વભાવીઓને
પરમાણુરૂપ માનો છો, તેમ સમુદાયરૂપે ન દેખાવા છતાં પણ, પ્રત્યેકગત અદૃશ્યસ્વભાવીઓને પણ
સમુદાયરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

ભાવાર્થ : જેવું દેખાય તે રૂપે જ પદાર્થને માનવો જોઈએ. ઘટાદિ જો સમુદાયરૂપે દેખાતા હોય
તો તેઓને સમુદાયરૂપ માનવા જોઈએ, પરમાણુરૂપ નહીં. છતાં પણ તમે પરમાણુરૂપ માનશો, તો
સમુદાયવાદી એમ કહેશે કે → “પરમાણુઓ પણ સમુદાયરૂપ જ છે, પ્રત્યેકરૂપ નહીં” ← આનું
નિરાકરણ કરવા તમે એમ કહેશો કે - “સમુદાયરૂપે તો તેઓ દેખાતા નથી, તો પછી તેઓને સમુદાયરૂપ
શી રીતે માની શકાય ?” ← તો સમુદાયવાદી આનો જડબાતોડ જવાબ એ આપશે કે → “ન
દેખાવા છતાં પણ, જેમ તમે સમુદાયને પરમાણુરૂપ માનો છો, તેમ અમે પરમાણુઓને સમુદાયરૂપ
માનીશું.” ← અને પછી તો તમારે મૌન જ સર્વાર્થનું સાધક બનશે. તેથી, સમુદાય-દૃશ્યસ્વભાવીઓને
અલગ જ ભાવરૂપ માનવા જોઈએ, પરમાણુરૂપ નહીં...

બૌદ્ધ : તો અમે એવું માની લઈશું, કે તે ઘટાદિ પદાર્થો યોગીઓને ભેદરૂપે-પ્રત્યેક પરમાણુઓ
રૂપે દેખાય છે... હવે તો તેને પરમાણુરૂપ માનવામાં કોઈ દોષ નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો તે પરમાણુઓને ફરી અનેકસ્વભાવી માનવાનો પ્રસંગ આવશે,

❖ પણ એમ માનવાથી, બૌદ્ધની માત્ર નિરંશ સ્વલક્ષણની માન્યતાનો ઉચ્છેદ થાય છે. તેથી તે માન્યતાને
બચાવવા, બૌદ્ધ હજુ આગળ ચર્ચા કરવા પ્રેરિત થાય છે.

૧. ‘દર્શનેન પ્રત્યેક’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



અન્યતરવિજ્ઞાનસ્ય અવિષયત્વપ્રસજ્ઞાત્, દૃષ્ટેષ્ટવિરોધાત્, (૭૦) ભિન્નસંસ્થાનબુદ્ધ્યસિદ્ધેઃ, તત્ત્વતઃ અણુસમુદાયાવિશેષતસ્તદયોગાત્ અસ્યાશ્ચાનુભવસિદ્ધત્વાત્, (૭૧) પ્રતિક્ષેપા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભિરન્યથાદર્શનાત્, સમુદાયત્વેન દર્શનાદિત્યર્થઃ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा-एवमनभ्युपगमेऽन्यतरविज्ञानस्य-योगिविज्ञानस्यायोगिविज्ञानस्य वा अविषयत्वप्रसज्जात् तदालम्बनस्वभावाभावेन । न चायं न्याय्यः प्रसङ्ग इत्याह-दृष्टेष्टविरोधात् । अयोगिज्ञाना-विषयत्वे दृष्टविरोधः, योगिज्ञानाविषयत्वे चाभ्युपगमविरोध इति भावः । दोषान्तरमाह-भिन्न-संस्थानबुद्ध्यसिद्धेः, अणुसमુदायाविशेषेण घटशरावादिबुद्ध्यसिद्धेरित्यर्थः । अमुमेवार्थं स्पष्ट-यन्नाह-तत्त्वतः-परमार्थेन अणुसमુदायाविशेषतः कारणात् तदयોગાત્-ભિન્નસંસ્થાનાયોગેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ કે યોગીઓને પ્રત્યેકરૂપે દેખાતા જ પરમાણુઓ અયોગીને સમુદાયરૂપે દેખાય છે - આમ પ્રત્યેક + સમુદાયરૂપે દેખાવું એ જ તો અનેકસ્વભાવતાનું લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન : પણ અનેકસ્વભાવતાનાં નિરાકરણ માટે, તેઓને માત્ર (૧) સમુદાયરૂપ, કે (૨) પ્રત્યેકરૂપ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો યોગી કે અયોગી બેમાંથી એકનું જ્ઞાન નિર્વિષયક માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તે આ રીતે - (૧) જો માત્ર સમુદાયરૂપ માનશો, તો - પ્રત્યેકરૂપતાનું ત્યાં અસ્તિત્વ જ ન રહેવાથી - પ્રત્યેકરૂપે થતું યોગીનું જ્ઞાન નિર્વિષયક થશે, અને (૨) જો માત્ર પ્રત્યેકરૂપ માનશો, તો - સમુદાયરૂપતાનું ત્યાં અસ્તિત્વ જ ન રહેવાથી - સમુદાયરૂપે થતું આપણા જેવા અયોગીનું જ્ઞાન નિર્વિષયક થશે, કારણ કે તે જ્ઞાનનાં આલંબનભૂત-વિષયભૂત પદાર્થ નથી.

પ્રશ્ન : પણ બેમાંથી એક જ્ઞાન નિર્વિષયક થઈ જાય તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : શું કહો છો તમે ? એ રીતે તો દૃષ્ટ-ઈષ્ટનો વિરોધ થશે, કારણ કે (૧) જો અયોગીનું જ્ઞાન નિર્વિષયક માનશો, તો આપણા જેવાને અનુભવસિદ્ધ દૃષ્ટનો અપલાપ થશે, અને (૨) જો યોગીનું જ્ઞાન નિર્વિષયક માનશો, તો તમે જે સ્વીકારો છો કે “યોગીજ્ઞાન સર્વદા સત્ય જ હોય” - તે ઈષ્ટ-અભ્યુપગમનો અપલાપ થશે... તેથી સમુદાયને અલગ જ ભાવરૂપ માનવો જોઈએ, પરમાણુરૂપ નહીં...

❖ સમુદાયને પરમાણુરૂપ માનવામાં અનુભવનો અપલાપ ❖

(૭૦) વળી, સમુદાયને જો પરમાણુરૂપ માનશો, તો - પરમાણુના સમુદાયરૂપે ઘટ-પટાદિ બધા જ પદાર્થ સમાન હોવાથી - જુદા જુદા સંસ્થાન (આકાર) વગેરે રૂપે ઘટ-પટાદિની બુદ્ધિ જ નહીં થઈ શકે, કારણ કે (૧) ઘટ પણ અણુસમુદાયરૂપ, (૨) પટ પણ અણુસમુદાયરૂપ... એમ કટ-મઠાદિ બધા જ અણુસમુદાયરૂપે અવિશેષ રહેવાથી, ઘટ-પટાદિમાં કોઈ ફેર જ નહીં રહે અને તેથી તો ભિન્ન-



યોગાત્ સર્વત્રાનાશ્વાસપ્રસજ્ઞાત્, વિશેષહેત્વભાવાત્, તત્ત્વવ્યવસ્થાઽનુપપત્તેઃ । ઇતિ બાહ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્બુદ્ધયયોગાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અસ્યાશ્ચ-ભિન્નસંસ્થાનબુદ્ધેઃ અનુભવસિદ્ધત્વાત્, અત એવ પ્રતિક્ષેપાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સર્વત્રાનાશ્વાસપ્રસજ્ઞાત્, અનુભવપ્રતિક્ષેપે સતિ । ⁴⁶ ન ચાસાવનુભવમાત્રવિષય ઇત્યાહ-વિશેષહેત્વભાવાત્ ⁴⁷ અનુભવસ્યાણુસમુદાયમાત્રાલમ્બનત્વેન ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભિન્ન સંસ્થાનરૂપે થતો બોધ અઘટિત બનશે...

બૌદ્ધ : તો તેવો બોધ અઘટિત થાય તેમાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્થાનરૂપે થતો બોધ તો અનુભવસિદ્ધ છે અને અનુભવસિદ્ધ હોવાથી તેનો અપલાપ કરવો બિલકુલ ઉચિત નથી, નહીંતર તો સર્વત્ર અવિશ્વાસનો પ્રસંગ આવશે.

આશય એ છે કે, અનુભવસિદ્ધનો પણ અપલાપ થતો હોય, તો તરસ્યા બૌદ્ધને, સામે પાણીનું દેખાવું અનુભવસિદ્ધ હોવા છતાં - તેનો પણ અપલાપ શક્ય હોવાથી - 'પાણી છે કે નહીં' - એ અંગે પણ વિશ્વાસ નહીં રહે અને તેથી તો પાણી વિશે પ્રવૃત્તિ ન થવાથી, ફલતઃ મરવાનો પ્રસંગ આવશે. શું એ બધું બરાબર છે ?

જો ના, તો માનવું જ રહ્યું કે, અનુભવસિદ્ધ એવા ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્થાનના બોધનો પણ અપલાપ ન જ થઈ શકે. ફલતઃ સમુદાયને પરમાણુરૂપ માની શકાશે નહીં.

પૂર્વપક્ષ : અમે કંઈ દરેક અનુભવનો અપલાપ નથી કરતાં, પણ જુદા જુદા આકારની-સમુદાયની બુદ્ધિનો જ અપલાપ કરીએ છીએ. (જે અનુભવ ભ્રાન્ત છે - વિષયરૂપ અર્થરહિત છે, તેનો જ અપલાપ કરીએ છીએ...)

ઉત્તરપક્ષ : તમારા મતે તો બધા જ અનુભવો અણુસમુદાયવિષયક જ છે, તો પછી બધાનો જ અપલાપ થશે... કારણ કે, એકમાં વિષયભૂત અર્થ નથી અને બીજામાં છે એવો નિર્ણય જ તમે શેનાથી કરશો ? એવો કોઈ વિશેષ હેતુ જ નથી...

સમુદાયને પરમાણુરૂપ માનવામાં માત્ર અનુભવનો જ પ્રતિક્ષેપ નથી થતો, પણ સાથે તે અનુભવ દ્વારા થનારી તત્ત્વવ્યવસ્થાનો પણ પ્રતિક્ષેપ થાય છે. તે આ પ્રમાણે --

❖ તત્ત્વવ્યવસ્થાની અસંગતિ ❖

(૭૧) બૌદ્ધમતે, બધા જ અનુભવો માત્ર પરમાણુના સમુદાયને જ વિષય કરે છે અને તે રૂપે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

46. ન ચાસાવનુભવમાત્રવિષય ઇતિ । ન ચ-નૈવાસૌ-પ્રતિક્ષેપોઽનુભવમાત્રવિષયઃ, અનુભવમાત્ર-પ્રતિભાસમાનાર્થવિકલં જ્ઞાનં વિષયઃ-ગોચરો યસ્ય તત્ તથા ॥

47. અનુભવસ્યાણુસમુદાયમાત્રાલમ્બનત્વેનેતિ । સર્વેઽપિ હિ બૌદ્ધમતેઽનુભવા અણુસમુદાયમાત્રા-

૧. 'માત્રપ્રતિ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

લમ્બનવાદિનૈકાનેકસ્વભાવમેવ તદઙ્ગીકર્તવ્યમ્ । તત્રાપ્યનુપપ્લુતપ્રમાત્રવિગાનસંવેદ્યાઃ
સ્વભાવા વસ્તુસન્તસ્તદન્યે પુનર્નેતિ, તથાલોકાનુભવસિદ્ધેઃ, અન્યથા તદ્વાધયા સર્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વત્રાનાશ્વાસે ચ તત્ત્વવ્યવસ્થાનુપપત્તેઃ વિસંવાદિબોધાશઙ્કયા । ઇતિ-એવં બાહ્યાલમ્બનવાદિના
સર્વેણ એકાનેકસ્વભાવમેવ તત્-આલમ્બનમઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-તત્રાપિ-એવમ્ભૂત આલમ્બને-
નુપપ્લુતપ્રમાત્રવિગાનસંવેદ્યાઃ સ્વભાવાઃ-ધર્મા વસ્તુસન્તઃ-પરમાર્થસન્તઃ ઇન્દ્રનીલાદૌ સ્થૂરાદિ-
ધર્મવત્ તદન્યે પુનર્ન ઉપપ્લુતપ્રમાત્રવિગાનસંવેદ્યા દીપમણ્ડલાદિવદિતિ । કુત એતદેવમિત્યાહ-
તથાલોકાનુભવસિદ્ધેઃ કારણાત્ અન્યથા-એવમનમ્ન્યુપગમે તદ્વાધયા-લોકાનુભવવાધયા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો બધા સમાન હોવાથી, જ્યારે કોઈક વ્યક્તિને ઘટનો બોધ થયો ત્યારે તે વ્યક્તિને “શું મને પટનો
બોધ તો નથી થયો ને ?” એમ વિસંવાદી=અયથાર્થ બોધની આશંકા થવાથી, તેની ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ
જ નહીં થાય.

જો કોઈ વિષયની વિશેષતા માનો, તો તે વ્યક્તિને “મને આવા આકારનો બોધ થયો હોવાથી,
આ ઘટ જ છે” એમ નિયત બોધ થવાથી, તેની નિયત પ્રવૃત્તિ નિબંધ થઈ શકે... પણ તેવું તો તમારે
માનવું નથી, ફલતઃ તત્ત્વવ્યવસ્થાની અસંગતિ થશે.

નિષ્કર્ષ :- તેથી સમુદાયને માત્ર પરમાણુરૂપ નહીં, પણ અલગ ભાવરૂપ માનવો જોઈએ.

※ ઉપરોક્ત ચર્ચાનો સાર ※

આ રીતે તે પદાર્થો (૧) પરમાણુરૂપે અદૃશ્યસ્વભાવી અને (૨) સમુદાયરૂપે દૃશ્યસ્વભાવી,
એમ અનેક પ્રકારે વસ્તુનું પ્રહણ થતું હોવાથી, બાહ્યાલંબનવાદી બૌદ્ધાદિ દરેક દર્શનકારો વડે વસ્તુને
એક-અનેકસ્વભાવી સ્વીકારવી જ જોઈએ.

તે એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુમાં પણ, (૧) ઉપપ્લવરહિત (ભ્રમરહિત) પ્રમાતાને સ્થૂલ વગેરે જે
ધર્મો અવિરોધપણે સંવેદિત થાય છે, તે ધર્મો વાસ્તવિક માનવા જોઈએ, અને (૨) ઉપપ્લવવાળા
પ્રમાતાને દીપમંડળ વગેરે જે ધર્મો વિરોધપણે સંવેદિત થાય છે, તે ધર્મો અવાસ્તવિક માનવા જોઈએ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

લમ્બનાઃ, અન્યથાપિ વિષયસ્યાભાવાત્ । અતઃ કિંકૃતો વિશેષો યેનૈકેનુભવમાત્રત્વેન પ્રતિક્ષિપ્યન્તે, અન્યે
તુ નેતિ ?॥

❖ આ કથનથી, બૌદ્ધે જે કહ્યું હતું કે “દીપમંડળની જેમ ઇન્દ્રનીલના સ્થૂળાદિ ધર્મો પણ અસત્ હોવાથી,
વસ્તુ નિરંશ જ સિદ્ધ થશે અને તેથી સર્વશબ્દવાચ્યતા વગેરે નહીં ઘટે ... ફલતઃ અંતર્જલ્પાકારની સિદ્ધિ પણ ન થતાં
સવિકલ્પ સંવેદનની અસંગતિ જ રહેશે અને માત્ર નિર્વિકલ્પ સંવેદન જ સિદ્ધ થતાં એ સંવેદનથી તો વસ્તુ નિરંશરૂપે
જ સિદ્ધ થશે, સામાન્ય-વિશેષરૂપે નહીં” - તે કથનરૂપી બધા જ મનોરથો ભસ્મસાત્ જાણવા, કારણ કે આ વિશે મૂળમાં
જ આગ છે, અર્થાત્ વસ્તુમાં અવિરોધપણે સંવેદિત યથાર્થ ધર્મો છે ... ફલતઃ તે વસ્તુ અનેકસ્વભાવી સિદ્ધ થતાં
સર્વશબ્દવાચ્યતા વગેરે પણ ઘટશે જ ... આવો આશય આગળ પણ સમજવો.



મેવાસમજ્ઞસમ્, અનિબન્ધનત્વાત્ । इत्ययुक्तैकान्ततः शुष्कतर्कानुसारिणी सूक्ष्मेक्षिका, अनया हि भवदध्यक्षलक्षणमप्यसम्भाव्येवेति वक्ष्यामः ॥

(૭૨) અતોઽનેકસ્વભાવે વસ્તુનિ ક્ષયોપશમાનુરૂપપ્રતિપત્તાવુક્તવદન્તર્જલ્પાકાર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વમેવાસમજ્ઞસમ્ । કુત્તરિત્યાહ-અનિબન્ધનત્વાત્-નિયામકાભાવાત્ । इति-एवमयुक्तैकान्ततः शुष्कतर्कानुसारिणी-जातिवादप्रधाना सूक्ष्मेक्षिका । किमित्ययुक्तैत्याह-अनया यस्माच्छुष्क-तर्कानुसारिण्या सूक्ष्मेक्षिकया भवदध्यक्षलक्षणमपि भवतोऽध्यक्षलक्षणं “प्रत्यक्षं कल्पना-पोढम्” इत्याद्यपि असम्भाव्येवेति वक्ष्यामः ॥

एवं प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतमुपक्रमते अत इत्यादिना । अतोऽनेकस्वभावे वस्तुनि उक्तनीत्या व्यवस्थिते क्षयोपशमानुરूपप्रतिपत्तौ सत्यां उक्तवत्-यथोक्तं तथा अन्तर्जल्पा-कारबोधसिद्धेः कारणात् अभिधानविशेषस्मृत्ययोगोऽबाधक एव, स्मृतेरेवान्तर्जल्पाकार-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

← આ વાત લોકવ્યવહારસિદ્ધ છે અને અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે અથવા તો લોકના અનુભવથી સિદ્ધ છે. છતાં જો તમે નહીં માનો, તો લોકાનુભવનો બાધ થવાથી, બધી જ વ્યવસ્થા અસમંજસ થશે, કારણ કે હવે તો તમારા મતે કોઈ જ નિયામક નથી. અર્થાત્ હવે તો તમે રોકટોક વિના ઘોડાને પણ ગધેડો કહી શકશો. હા, તેમાં લોકાનુભવનો બાધ જરૂર છે, પણ તેને તો તમે ગણકારતાં નથી.

તેથી એકાંતે માત્ર શુષ્ક તર્કોને અનુસરનારી, બૌદ્ધ વગેરેની સૂક્ષ્મેક્ષિકા અયુક્ત જ છે અને આ સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી તો તમારું ‘પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોઢમ્’ એ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ પણ અસંભવિત બને છે, એ તો અમે આગળ યુક્તિશઃ બતાવીશું. માટે ફોગટના શુષ્ક તર્કોને છોડીને યથાર્થ વસ્તુને સ્વીકારવાનું ચાલુ કરી દો !

આ પ્રમાણે, પ્રાસંગિક અનેકસ્વભાવતા વગેરેનું કથન કરી, ગ્રંથકારશ્રી હવે ‘અંતર્જલ્પાકાર’ રૂપ વિષયને જણાવે છે -

❖ અંતર્જલ્પાકાર બોધની સિદ્ધિ ❖

(૭૨) ઉપરોક્ત રીતે વસ્તુ અનેકસ્વભાવાત્મક સિદ્ધ થાય છે. તે વસ્તુનો ક્ષયોપશમને અનુસારે બોધ થતો હોવાથી, અંતર્જલ્પાકાર બોધની પણ નિર્બાધ સિદ્ધિ થશે.

આશય એ છે કે, ઘટ-પટાદિ વસ્તુનો, તેવા ક્ષયોપશમને અનુસારે એવો બોધ થાય છે કે જે અંદરથી શબ્દાકારરૂપ (શબ્દસંસૃષ્ટ) હોય...

આમ, શબ્દસંસૃષ્ટ બોધની સિદ્ધિ થવાથી તો તમે જે કહ્યું હતું કે “સવિકલ્પમતે તો શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ જ નહીં થઈ શકે” - તે કથન અમને બાધક નથી, કારણ કે જો અમે એવું માનતા હોત કે - “પહેલા સ્મૃતિ દ્વારા શબ્દની ઉપલબ્ધિ થાય ને પછી જ તે શબ્દ તે અર્થના અભિધાન માટે પ્રયોજાય -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

48. સ્મૃતેરેવાન્તર્જલ્પાકારબોધરૂપતયાઽપ્રવૃત્તિપ્રસન્નાદિતિ । यदि हि प्रागुपलब्ध एव ध्वनिः

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 બોધસિદ્ધેઃ, અભિધાનવિશેષસ્મૃત્યયોગોઽબાધક એવ । યદપિ ક્વચિદ્ વાચ્યોપલબ્ધૌ તદ્વાચકવિશેષાસ્મરણં તદપ્યનેકવાચકવાચ્યત્વેઽસ્ય તથાવિધાવરણભાવાદ્ વિકલ્પ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 બોધરૂપતયાઽપ્રવૃત્તિપ્રસન્નાદિતિ હૃદયમ્ ॥

દોષાન્તરપરિજિહ્વીર્ષયાઽઽહ-યદપિ ક્વચિદ્ વાચ્યોપલબ્ધૌ સત્યાં તદ્વાચકવિશેષા-સ્મરણં કિમિદમિત્યાદિ સામાન્યવાચકપ્રવૃત્તાવેવ તદપ્યનેકવાચકવાચ્યત્વેઽસ્ય-વસ્તુનઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

તો તમે કહી શકો કે, પદાર્થનાં દર્શન પહેલા શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ સંભવતી જ નથી... પણ અમે તો એવું માનતા જ નથી.

(આશય એ કે, અમે તાદૃશસ્મૃતિ જરૂરી માનીએ તો તેનો યોગ આપત્તિરૂપ બને... પણ અમે તાદૃશસ્મૃતિ જ માનતાં નથી, એટલે તાદૃશ અયોગ આપત્તિનું વચન (અપ્રવૃત્તિપ્રસન્નાત્) પ્રવૃત્ત જ નહીં થાય, અર્થાત્ તે આપત્તિ અમને આવે જ નહીં...)

પ્રશ્ન :- તો કેવું માનશે છો ?

ઉત્તર :- જુઓ, અંતર્જલ્પાકારરૂપ બોધ એ જ સ્મૃતિ છે. આ વાતને આપણે વિશેષથી સમજીએ - પદાર્થદર્શન સાંભિલાપ માન્યું છે. હવે જો પદાર્થદર્શન પૂર્વે ઉપલબ્ધ થયેલ ધ્વનિ જ યાદ આવીને અર્થાભિધાન કરાવતો હોય તો સ્મૃતિ શક્ય જ નથી. (કારણ કે પદાર્થદર્શન વિના સ્મૃતિ નહીં અને સ્મૃતિ વિના પદાર્થદર્શન નહીં...)

પણ, સ્મૃતિ તો પદાર્થદર્શનકાળે થતાં અંતર્જલ્પાકારબોધથી અનુવિદ્ય છે અને તે ત્યારે જ કિમેતત્ એવા ઉલ્લેખપૂર્વક પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ તેનો આકાર કિમેતત્ એવો હોય છે. (આ જ અંતર્જલ્પાકાર છે, તે જ સ્મૃતિ છે) ત્યાર પછી 'દેવદત્ત' એવો શબ્દપ્રયોગ અર્થ માટે થાય છે અને એ શક્ય બને છે, કારણ કે પદાર્થદર્શન થઈ ગયું હોવાથી વાચકની (સંકેતિતની) સ્મૃતિ થાય છે.

આમ, પહેલેથી જ (દર્શન થતાં જ), સામાન્યથી સાંભિલાપ-વ્યવહારયોગ્ય એવું જ્ઞાન પ્રવર્તે છે, પછી જ વિશેષ શબ્દનું સ્મરણ થાય છે. એ ઘટી શકે છે...

સારાંશ : આમ, 'કિમેતત્' એવા શબ્દસંસૃષ્ટ બોધની પ્રવૃત્તિ થવાથી, તેની સવિકલ્પતા પણ સિદ્ધ થશે જ અને 'શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ નહીં થાય' એ કથન પણ બાધક નહીં બને, કારણ કે એવું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સ્મર્યમાણઃ સન્ અર્થાભિધાનાય પ્રયુજ્યતે તદા સ્મૃતિરેવ ન યુજ્યતે, અન્તર્જલ્પાકારાનુવિદ્યાયા એવ તસ્યાઃ કિમેતદિત્યુલ્લેખેન સ્વત એવ પ્રથમતઃ પ્રવૃત્તૌ, પશ્ચાદ્ દેવદત્તાદિશબ્દપ્રયોગેણ વક્તા બાહ્યમર્થમભિદધ્યાત્, અતઃ સ્વત એવ વ્યવહારાર્હેષુ જ્ઞાનેષુ સામાન્યેન સાંભિજલ્પતયા પ્રવૃત્તેષુ સત્સુ પશ્ચાદ્ વિશેષશબ્દસ્મરણમપિ તદભિમતં યુજ્યેતેતિ ॥

❖ આ જ્ઞાન વ્યક્તિને તે વિશે પ્રવર્તવાનો વ્યવહાર કરાવે છે, માટે તેને વ્યવહારયોગ્ય કહેવાય છે.



બોધવત એવ, અભિલાપાદ્યસંસૃષ્ટબોધેનાનનુસ્મરણાત્ તથાપ્રતીતેરિતિ । (૭૩) એવં ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાવિધાવરણભાવાત્-વાચકવિશેષસ્મરણાવરણભાવાદ્ વિકલ્પબોધવત એવ, અસ્મૃતિ-પૂર્વકશબ્દસમ્પૃક્તબોધવત એવેત્યર્થઃ । કુત્ત્વેત્યાહ-⁴⁹અભિલાપાદ્યસંસૃષ્ટબોધેન, 'આદિ'શબ્દાદ્ વિશિષ્ટમનઃપરિગ્રહઃ, અનનુસ્મરણાત્ કારણાત્ । અનનુસ્મરણં ચ તથાપ્રતીતેઃ । ન હ્યવગ્રહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો અમે પણ માનીએ છીએ કે, પદાર્થનાં દર્શન (સામાન્યથી શબ્દસંસૃષ્ટ બોધ) પછી જ શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ થાય છે... પરંતુ તેટલા માત્રથી પૂર્વેનું જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ સાબિત ન થાય, કારણ કે તેમાં પણ સામાન્યથી તો શબ્દાકાર રહેલો જ છે.

બૌદ્ધ : પદાર્થનું જ્યારે પ્રથમ દર્શન થાય, ત્યારે દેવદત્તાદિ શબ્દની સ્મૃતિ ન થાય એ તો બરાબર જ છે, પણ 'કિમેતત્' એવા શબ્દની સ્મૃતિ પણ શી રીતે થાય ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! જે ક્યારેક પદાર્થ જોવા છતાં - સામાન્યથી કિમેતત્ એવી જ શબ્દપ્રવૃત્તિ થાય છે - વિશેષવાચકની સ્મૃતિ નથી થતી; તે તેવા જ્ઞાનાવરણકર્મથી જ થાય છે, (અર્થાત્ વસ્તુમાં વિશેષવાચકવાચ્યત્વ છે જ. છતાં, તથાવિધ આવરણના કારણે વાચકવિશેષની સ્મૃતિ થતી નથી.) અને તે દૃષ્ટાને પણ 'કિમેતત્' એવા ઉલ્લેખ વખતે સવિકલ્પબોધ તો થયો જ છે, કારણ કે જ્યાં સામાન્યથી શબ્દસંસૃષ્ટબોધ નથી કે વિશિષ્ટમન નથી ત્યાં તો સ્મૃતિ થતી જ નથી...

પ્રસ્તુતમાં, 'કિમેતત્' એમ સામાન્યથી શબ્દસંસૃષ્ટ બોધવાળા વ્યક્તિને પણ, શબ્દવિશેષનાં સ્મરણનું આવરણ હોવાથી - તે આવરણનો ક્ષયોપશમ ન થવાથી - શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ નથી થતી અને આવું પ્રતીત પણ છે, કારણ કે અવગ્રહ થવા માત્રથી જ શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ થઈ જતી નથી. ← આમ વાચકવિશેષની સ્મૃતિ ન થવામાં તથાવિધ ક્ષયોપશમનો અભાવ જ કારણ છે... બાકી વાચકવિશેષનું સ્મરણ તો સામાન્યવાચકની પ્રવૃત્તિપૂર્વક જ થાય છે. તેથી પૂર્વે સામાન્યવાચકની પ્રવૃત્તિ માનવી જ રહી. ફલતઃ પદાર્થનું પ્રથમ દર્શન તો સવિકલ્પ જ સિદ્ધ થશે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

49. અભિલાપાદ્યસંસૃષ્ટબોધેનેતિ । યદિ હિ અભિલાપેન કિમિદમિત્યાદિરુપેણ સ્વભાવત એવ સંસૃષ્ટો બોધ ઈહાદિરુપો ન પ્રથમત ઉત્પદ્યતે તદા ન ચ કથજ્ઞનાપિ વિશેષવાચકસ્મૃતિરુજ્જુમ્ભતે । યત્ર ચ સામાન્યાભિલાપપ્રવૃત્તાવપિ કસ્યચિત્ ક્વચિદર્થે ન વિશેષવાચકસ્મૃતિરુત્પદ્યતે સાઙ્ઘ્યાપિ દૃઢતરા-વાચકકર્મક્ષયોપશમાભાવેન, અતઃ સિદ્ધમિદં સામાન્યતો વાચ્યોપલબ્ધૌ કિમિદમિત્યાદિવાચકપ્રવૃત્તિપૂર્વક-મેવ વિશેષવાચકસ્મરણમિતિ ॥

❖ આ જ રીતે વિશિષ્ટ માનસબોધ કેમ નથી થતો - તેનું કારણ પણ સમજી લેવું...

૧. 'બોધેન અર્થાદિશબ્દાદ્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'લાપે પ્રવૃત્તાઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'વૈશેષિકી વાચક' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૪. 'સદ્ગોષ્પિ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

‘સતિ હ્યર્થદર્શનેઽર્થસન્નિધૌ દૃષ્ટે શબ્દે તતઃ સ્મૃતિઃ સ્યાત્, અગ્નિધૂમવત્’^૧ ઇતિ નૈકાન્ત-સુન્દરમ્, તદર્થસ્યાભિલાપાસંસૃષ્ટબોધેનાદર્શનાત્, તથાસ્વભાવત્વાત્, શબ્દાન્તરાસ્મૃતૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

માત્રાત્ સ્મૃતિઃ । એવં ચ કૃત્વા ‘સતિ હ્યર્થદર્શનેઽર્થસન્નિધૌ દૃષ્ટે શબ્દે તતઃ સ્મૃતિઃ સ્યાત્ અગ્નિધૂમવત્’ ઇતિ પૂર્વપક્ષોદિત^૨ નૈકાન્તસુન્દરમ્ । કુત ઇત્યાહ-તદર્થસ્ય-શબ્દાર્થસ્ય અભિ-લાપાસંસૃષ્ટબોધેનાદર્શનાત્ । અદર્શનં ચ તથાસ્વભાવત્વાત્-અભિલાપાસંસૃષ્ટબોધેના-દર્શનસ્વભાવત્વાત્ । શબ્દાન્તરાસ્મૃતૌ ચ-^{૫૦}વાચક^૩વિશેષાસ્મૃતૌ ચ ઉક્તવત્-યથોક્તં ‘તથાવિધા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ પૂર્વપક્ષીનું પંક્તિશઃ નિરાકરણ ❖

(૭૩) આ રીતે પ્રથમ દર્શન સવિકલ્પ સિદ્ધ થવાથી, પહેલા તમે જે કહ્યું હતું કે → “જેમ સંબંધ જાણનાર વ્યક્તિને અગ્નિ જોઈને ધૂમની કે ધૂમ જોઈને અગ્નિની સ્મૃતિ થાય છે, તેમ સંકેત જાણનાર વ્યક્તિને, પદાર્થનું દર્શન થાય અને પછી જ તે પદાર્થને જોઈને શબ્દની સ્મૃતિ થાય છે” ← તે કથન એકાંતે સુંદર નથી, કારણ કે તમે કહો છો કે, ‘પદાર્થનું પહેલા નિર્વિકલ્પ દર્શન થાય અને પછી જ શબ્દની સ્મૃતિ થાય’ - પણ એવું શક્ય જ નથી...

બૌદ્ધ : કારણ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ એ જ કે શબ્દનાં વિષયનું (વાચ્ય પદાર્થનું) દર્શન ‘કિમેત્ત’ એવા શબ્દસંસૃષ્ટ બોધથી જ થાય છે, નિર્વિકલ્પજ્ઞાનથી નહીં...

બૌદ્ધ : વિષયનો બોધ નિર્વિકલ્પદર્શનથી ન થવામાં કારણ ?

સ્યાદ્વાદી : એમાં વસ્તુનો તેવો સ્વભાવ જ કારણ છે, અર્થાત્ વસ્તુનો તેવો સ્વભાવ જ છે, કે જેથી તેનું દર્શન શબ્દસંસૃષ્ટ બોધથી જ શક્ય છે.

બૌદ્ધ : જો શબ્દસંસૃષ્ટ બોધથી જ પદાર્થનું દર્શન થતું હોય, તો પદાર્થને જોતી વખતે હંમેશા ઘટ વગેરે શબ્દોની સ્મૃતિ કેમ નથી થતી ?

સ્યાદ્વાદી : આનો ઉત્તર અમે પહેલા જ આપી દીધો કે, તથાવિધ આવરણ જ તેમાં કારણ છે, અર્થાત્ આવરણનો ક્ષયોપશમ ન થવાથી જ વાચકવિશેષની સ્મૃતિ થતી નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

50. વાચકવિશેષાસ્મૃતૌ ચ ઉક્તવદિતિ । વાચકવિશેષાસ્મરણં તથાવિધાવરણસદ્વાવાદ્ ભવતીતિ અર્થઃ ॥

૧-૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ‘વિશેષાસ્મૃતૌ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૪. ૩૬૨તમં પૃષ્ઠમ્ । ૫. ‘તથાવિધાવધારણ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



ચોક્તવદદોષાત્ । (૭૪) એવં ચ 'ન ચાયમશબ્દમર્થં પશ્યતિ' ઇતિ વિચારણીયમ્ । યદિ શબ્દાનાસ્કન્દિતમિતિ તદસિદ્ધમ્, કેવલસ્યૈવ દર્શનાત્ । અથાવિકલ્પજ્ઞાનેન, તતઃ સિદ્ધસાધ્યતા, શબ્દાર્થસ્ય તેનાદર્શનાત્ । (૭૫) એવં ચ 'અપશ્યંશ્ચ ન શબ્દવિશેષ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વરણભાવાત્' ઇત્યાદિ । તથાઽદોષાત્ । એવં ચ કૃત્વા 'ન ચાયમશબ્દમર્થં પશ્યતી'તિ એતત્ પૂર્વપક્ષોદિતં વિચારણીયમ્ । કિમુક્તં ભવતિ અશબ્દમિતિ ? યદિ શબ્દાનાસ્કન્દિતમિતિ તદસિદ્ધમ્ । કુત ઇત્યાહ-કેવલસ્યૈવ તદ્દશબ્દાનાસ્કન્દિતસ્ય દર્શનાત્ । ⁵¹અથાવિકલ્પજ્ઞાનેન અશબ્દમર્થં પશ્યતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-⁵²તતઃ સિદ્ધસાધ્યતા । કુત ઇત્યાહ-⁵³શબ્દાર્થસ્ય તેન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સવિકલ્પ અંગે દોષપરંપરાનો નિરાસ ❖

(૭૪) તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે, “સવિકલ્પમતે અશબ્દક અર્થનું દર્શન જ નહીં થાય” - તે કથન વિચારણીય છે. પહેલાં તો એ કહો કે, “અશબ્દ”થી તમે શું કહેવા યાહો છો ?

બૌદ્ધ : અશબ્દ એટલે શબ્દાનાસ્કન્દિત=શબ્દરહિત.... તેથી કહેવાનો આશય એ કે - સવિકલ્પમતે શબ્દરહિત અર્થનું દર્શન જ નહીં થાય....

સ્યાદ્વાદી : આ વાત તો અસિદ્ધ છે, કારણ કે ઘટ વગેરે વિશેષ શબ્દથી રહિત ઘટપદાર્થનું, ‘કિમેતત્’ એમ સામાન્ય શબ્દાકારે તો દર્શન થાય છે જ. આમ સવિકલ્પમતે શબ્દરહિત (ઘટાદિ વિશેષશબ્દથી રહિત) અર્થનું દર્શન તો શક્ય જ છે.

બૌદ્ધ : તો અમે આવું કહીશું કે, સવિકલ્પમતે, નિર્વિકલ્પજ્ઞાનથી શબ્દરહિત અર્થનું દર્શન નહીં થઈ શકે, અર્થાત્ જે પદાર્થ વિશે ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિ થવાની છે, તે પદાર્થનું દર્શન ‘ઘટ-ઘટ’ એવા શબ્દનાં જોડાણ વિના નહીં થઈ શકે.

સ્યાદ્વાદી :- આ તો સિદ્ધસાધ્યતા જ છે, કારણ કે (શબ્દાર્થસ્ય તેનાદર્શનાત્) તે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન, શબ્દસંયોજનયોગ્ય ઘટાદિ અર્થને જોતું જ નથી... નિર્વિકલ્પમાં સામાન્યમાત્ર જ જણાય છે, પાછળથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

51. અથાવિકલ્પજ્ઞાનેન અશબ્દમર્થં પશ્યતીતિ । યત્ર ઘટાદાવર્થે વિશેષરૂપે ઘટશબ્દપ્રવૃત્તિ-ર્ભવિષ્યતીતિ તમર્થમશબ્દં ઘટ ઘટ ઇત્યભિધાનયોજનાવિકલં સન્તં ન પશ્યતિ-ન સાક્ષાત્કરોતિ નિર્વિકલ્પકેન ॥

52. તતઃ સિદ્ધસાધ્યતેતિ । યદિ હ્યસ્માભિરેતદભ્યુપગમ્યતે યદુત નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનેન સાક્ષાત્ક્રિયતે ઘટસ્તદનુવિશિષ્ટં નામ યોજ્યતે, તદાનીં સ્યાદેતત્ પરોક્તં દૂષણં યદુત ‘ન ચાયમશબ્દમર્થં પશ્યતિ અપશ્યંશ્ચ

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫૩તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ૨૫૩તમમ્ પૃષ્ઠમ્ । ૩. ‘વિકલજ્ઞાનેન’ ઇતિ રૂ-પાઠઃ । ૪. ‘ધાને યોજનાં’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘સિદ્ધ્યેતેતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. ‘તદા ન સ્યાદેતત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

અવિકલ્પજ્ઞાનેન અદર્શનાત્ । તતશ્ચ વિકલ્પજ્ઞાનેન સશબ્દમર્થં પશ્યતીતિ ભવતિ । ⁵⁴ અયમેવ ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જેમાં ઘટાદિ શબ્દ જોડવાના છે, તેવા અર્થનું જ્ઞાન તેમાં થતું જ નથી. એટલે સિદ્ધસાધ્યતા છે...

ભાવાર્થ : જો અમે એવું માનતા હોત કે → નિર્વિકલ્પજ્ઞાનથી પહેલા ઘટનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારબાદ તેમાં શબ્દનું જોડાણ થાય ← તો તમે આપત્તિ આપી શકો કે, નિર્વિકલ્પ તો શબ્દરહિત એવા પણ (જેમાં પાછળથી શબ્દ જોડવાનો છે તેવા) અર્થને જોતો જ નથી, તો પછી તેમાં શબ્દનું જોડાણ-સ્મૃતિ જ નહીં થાય... પણ, અમે તેવું માનતાં જ નથી.

પ્રશ્ન : તો શું માનો છો ?

ઉત્તર : અવગ્રહરૂપ નિર્વિકલ્પથી (૧) સ્વરૂપ, નામ, જાતિ વગેરે કલ્પનાથી રહિત, અને તેથી (૨) શબ્દનાં જોડાણને અયોગ્ય એવું 'સામાન્ય' જ માત્ર ગૃહીત થાય છે અને આ સામાન્યમાં શબ્દનું જોડાણ તો નથી જ... એટલે નિર્વિકલ્પ (અવગ્રહ) તો શબ્દરહિત જ છે, શબ્દ-અયોગ્ય છે...

જે શબ્દયોગ્ય (ઈહા) છે, તે તો પહેલેથી જ શબ્દયુક્ત છે. ત્યાં પહેલા શબ્દરહિત અર્થજ્ઞાન અને પછી શબ્દનું જોડાણ થતું હોય એવું છે જ નહીં. (ત્યાં જે 'ઘટ' એવા વિશેષવાચકનું જોડાણ થાય છે, તે તો તેવા પ્રકારના સંકેતના વશથી થયેલ ક્ષયોપશમનાં કારણે થાય છે...)

તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “નિર્વિકલ્પજ્ઞાનથી શબ્દરહિત ઘટાદિ અર્થનું દર્શન થતું જ નથી...” - તે બધું કથન સિદ્ધસાધ્ય જ છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન શબ્દયોગ્ય ઘટાદિ અર્થનું દર્શન કરે એવું તો અમે પણ માનતાં નથી (તેવો શબ્દયોગ્ય ઘટાદિ અર્થ નિર્વિકલ્પનો વિષય જ નથી - નિર્વિકલ્પનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ન શબ્દવિશેષમનુસ્મરતિ' इत्यादि, निर्विकल्पज्ञानेन स्वरूपनामादिकल्पनारहितम्, अत एवाभिधानसम्बन्धा-योग्यं सामान्यमात्रं गृह्यते, तत्र च शब्दयोजना नास्त्येव यत् तु किमिदमित्याद्युल्लेखनज्ञानं तत् तथाविधक्षयोपशमसामर्थ्यात् प्रथमत एव सशब्दमुज्जिहीते, न तु विभिन्नमर्थमालोक्य प्रथमतः पश्चात् तन्नाम योजयति । यच्च घट इत्यादिविशेषाभिधानयोजनं तत् तथाविधसङ्केतवशसमुपजातक्षयोपशम-वशादिति, अतो निर्विकल्पज्ञानेन अशब्दमर्थ-घटादिकं न पश्यतीति यद्युच्यते परेण तदा सिद्धसाध्यतैवेति स्थितम् ॥

53. શબ્દાર્થસ્ય તેનાવિકલ્પજ્ઞાનેન અદર્શનાદિતિ । શબ્દસંયોજનાયોગ્યસ્ય અર્થસ્ય-ઘટાદેસ્તેના-વિકલ્પજ્ઞાનેનાવલોકનાદિત્યર્થઃ ॥

54. અયમેવ ચ શબ્દાર્થ ઇતિ ભાવ ઇતિ । ન ચાયમશબ્દમર્થં પશ્યતીતિ વાક્યસ્ય પરોપન્યસ્તસ્યા-યમેવાર્થો યદુત વિકલ્પજ્ઞાનેન સશબ્દમર્થં પશ્યતીતિ ॥

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫૩૨મં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'જ્ઞાનસ્વરૂપ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. 'સસબ્દસજ્જહીને(?) નનુ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. 'નનુ વિભિન્ન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. 'યચ્ચ ઘટ ઇત્યાદિ વિશેષાભિધાન(?) યોજયતિ' ઇત્યાધિકઃ ક-પાઠઃ । ૬. 'ઘટાદિસ્તેના' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।



મનુસ્મરતિ' ઇત્યેતદપિ વિચારાસ્પદમેવ । યદિ યેનૈવ સંસૃષ્ટવિજ્ઞાનઃ તમેવ નાનુસ્મરતીતિ સિદ્ધસાધ્યતા, તસ્ય તદા તેનૈવ વેદ્યમાનત્વાત્ । અથ તત્પ્રતિબદ્ધં શબ્દાન્તરમિતિ, તદસિદ્ધમ્, તસ્ય સતિ ક્ષયોપશમે તદ્દર્શનાત્ સ્મરણોપપત્તેઃ । (૭૬) એવમ્ 'અનનુસ્મરન્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દાર્થ ઇતિ ભાવઃ । એવં ચ 'અપશ્યંશ્ચ ન શબ્દવિશેષમનુસ્મરતિ' ઇત્યેતદપિ પૂર્વપક્ષોપન્યસ્તં વિચારાસ્પદમેવ । કિમુક્તં ભવતિ ? ન શબ્દવિશેષમનુસ્મરતિ । યદિ યેનૈવ-શબ્દવિશેષેણ સંસૃષ્ટવિજ્ઞાનઃ પ્રમાતા તમેવ-શબ્દવિશેષં નાનુસ્મરતીતિ-એવં સિદ્ધસાધ્યતા । કુત ઇત્યાહ-તસ્ય-શબ્દવિશેષસ્ય તદા તેનૈવ-જ્ઞાનેન વેદ્યમાનત્વાત્ તદ્બોધાવિનિર્ભાગિન । અથ તત્પ્રતિબદ્ધં, પ્રક્રમાદ્ દૃશ્યવસ્તુપ્રતિબદ્ધમ્, શબ્દાન્તરં ન શબ્દવિશેષમનુસ્મરતિ ઇતિ । એતદધિકૃત્યાહ-તદસિદ્ધં તસ્ય-શબ્દાન્તરસ્ય સતિ ક્ષયોપશમે તજ્ઞાનાવરણકર્મણઃ તદ્દર્શનાત્-ન્યાયપ્રાપિતશબ્દાર્થદર્શનાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિષય સામાન્યાકાર છે - એટલે 'તેવા અર્થને ન જોવું' તે તો નિર્વિકલ્પમાં જૈનમતે પણ સ્વીકૃત જ હોવાથી સિદ્ધસાધ્યતા છે...)

❖ શબ્દની અસ્મરણતાની આપતિનું નિરાકરણ ❖

(૭૫) આમ પદાર્થનું દર્શન શક્ય હોવાથી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “દર્શન નહીં થાય તો શબ્દનું સ્મરણ પણ નહીં થાય, કારણ કે પદાર્થને જોયા પછી જ વાચક શબ્દની સ્મૃતિ સંભવિત છે” - તે કથન પણ વિચારાસ્પદ બને છે, કારણ કે ‘શબ્દનું સ્મરણ નહીં થાય’ - એ વાક્યથી તમે કહેવા શું ઈચ્છો છો ?

(૧) “‘કિમેતત્’ એવા જે શબ્દથી બોધ સંસૃષ્ટ છે, તે શબ્દનું સ્મરણ નથી થતું” - એવું કહો, તો તે તો સિદ્ધસાધ્ય જ છે, કારણ કે તે બોધ વખતે ‘કિમેતત્’ એવા શબ્દનું તો બોધથી સંલગ્નરૂપે વેદન=અનુભવ જ થાય છે, સ્મરણ નહીં.

(૨) હવે જો એવું કહો કે - “ઘટ વગેરે પદાર્થની સાથે સંબંધ ધરાવતા ‘ઘટ’ વગેરે શબ્દનું સ્મરણ નહીં થાય” - તો તે વાત અસિદ્ધ જ છે, કારણ કે ઘટ વગેરે શબ્દવિશેષનું આવરણ કરનાર જ્ઞાનાવરણ કર્મનો જો ક્ષયોપશમ થાય, તો શબ્દના વિષયભૂત પદાર્થને જોવાથી, સવિકલ્પમતે પણ ઘટશબ્દની સ્મૃતિ સંભવિત જ છે...

❖ શબ્દના અજોડાણની આપતિનું નિરાકરણ ❖

(૭૬) વળી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “સ્મરણ નહીં થાય તો શબ્દનું જોડાણ પણ નહીં થાય” - તે કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ‘કિમેતત્’ એવા જે શબ્દથી વિજ્ઞાન સંસૃષ્ટ છે, તે શબ્દનું તો તે પદાર્થમાં જોડાણ શક્ય જ છે... તથા ક્ષયોપશમ થયે બીજા ઘટ વગેરે શબ્દોનું જોડાણ પણ શક્ય છે...

૧. દૃશ્યતાં ૨૫૩તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'તદસિદ્ધેઃ તસ્ય' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ૨૫૩તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'સંસૃષ્ટવિજ્ઞાનઃ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૫. 'નિર્ભાગિન' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

ન યોજયતિ' इत्यप्ययुक्तम्, तद्विज्ञानसंसृष्टस्य तथायोजनात्, इतरस्य अपि तत्सम्भवा-
विरोधात् । एवम् 'अयोजयन् न प्रत्येति' इत्यप्यसाम्प्रतमेव, शब्दान्तरमधिकृत्या-
योजयतोऽपि प्रतीतेः, तद्व्यतिरिक्तेन तूक्तवद् योग एव 'इत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः'
इत्युक्तिमात्रम्, विवक्षिताभिधेयार्थशून्यत्वात्, उक्तवत् तदयोगादिति ॥

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖
स्मरणोपपत्तेः-स्मरणसम्भवात् । एवम् 'अननुस्मरन् न યોજયતિ' इत्यपि पूर्वपक्षोक्तम्-
युक्तम् । कुत इत्याह-तद्विज्ञानसंसृष्टस्य, शब्दस्येति प्रक्रमः, तथा-वाचकत्वेन योजनात्,
इतरस्यापि-तत्प्रतिबद्धशब्दान्तरस्य तत्सम्भवाविरोधात्-योजनासम्भवाविरोधात् । एवम्
'अयोजयन् न प्रत्येति' इत्यपि पूर्वपक्षवचोऽसाम्प्रतमेव-अशोभनमेव । कुत इत्याह-शब्दा-
न्तरमधिकृत्य तत्प्रतिबद्धम् अयोजयतोऽपि प्रतीतेः, प्रक्रमाद् वस्तुनः, इति तद्व्यतिरिक्तेन
तु, प्रक्रमात् विज्ञानसंसृष्टेन, उक्तवत्-यथोक्तं तथा योग एव इति-एवमायातमान्ध्यमशेषस्य
जगत इत्युक्तिमात्रं-वचनमात्रम् । कुत इत्याह-विवक्षिताभिधेयार्थशून्यत्वात्, शून्यत्वं च
उक्तवत्-यथोक्तं तथा तदयोगाद्-विवक्षितार्थायोगादिति ॥

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

✽ જગત અંધતાની આપત્તિનું નિરાકરણ ✽

વળી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “શબ્દનું જોડાણ નહીં થાય તો તે પદાર્થનું જ્ઞાન જ નહીં થાય” -
તે કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ઘટ વગેરે વિશેષ શબ્દોનું જોડાણ ન થાય, તો પણ ઘટપદાર્થની
પ્રતીતિ થવી શક્ય જ છે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : પૂર્વોક્ત રીતે... ‘ઘટ’ એવા શબ્દનું જોડાણ ભલે ન થાય, પણ પ્રથમદર્શન સાથે સંસૃષ્ટ
‘કિમેતત્’ એવા શબ્દનું જોડાણ તો થાય છે જ અને તેથી તે સાંભિલાપ સંવેદન દ્વારા ઘટાદિ પદાર્થનો
બોધ થવો પણ શક્ય છે જ.

તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન જ ન થવાથી સંપૂર્ણ જગત અંધ બની જશે” -
તે બધું કથન માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે, કારણ કે એ કથનથી તમે જે કહેવા ઇચ્છો છો, તે પદાર્થ જ
વાસ્તવમાં નથી.

પ્રશ્ન : કેમ નથી ?

ઉત્તર : કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે બધા પદાર્થનું જ્ઞાન શક્ય હોવાથી, સંપૂર્ણ જગત અંધ બનતું
નથી.

નિષ્કર્ષ : પૂર્વપક્ષમાં, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ માનવા માટે તમે જે દલીલો મૂકી હતી, તે બધી
જ દલીલનો નિરાસ થયો... તેથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને સવિકલ્પ માનવામાં કોઈ બાધ નથી...



(૭૭) યત્ પુનરેતદાશક્લિત્તમ્ ‘અભિપતત્રેવાર્થઃ પ્રબોધયત્યાન્તરં સંસ્કારં તેન સ્મૃતિર્નાર્થદર્શનાત્’ ઇતિ, એતદર્થતઃ સાધ્વેવ, ક્ષયોપશમસ્ય દ્રવ્યાદિનિમિત્તત્વાભ્યુપગમાત્, તદનુસારેણ તત્પ્રવૃત્તિસમ્ભવાત્ । યત્ પુનરિદમુક્તમ્-‘ન, તત્સમ્બન્ધસ્યાસ્વાભાવિકત્વાત્’

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યત્ પુનરિત્યાદિ । યત્ પુનરેતદાશક્લિત્તં પરેણ । કિમિત્યાહ-‘અભિપતત્રેવાર્થઃ પ્રબોધય-ત્યેવાન્તરં સંસ્કારં તેન સ્મૃતિર્નાર્થદર્શનાત્’ ઇતિ । એતદર્થતઃ-અર્થમધિકૃત્ય સાધ્વેવ-શોભનમેવ । કથમિત્યાહ-ક્ષયોપશમસ્ય તત્તદ્વિજ્ઞાનનિબન્ધનસ્ય । કિમિત્યાહ-તત્તદ્દ્રવ્યાદિ-નિમિત્તત્વાભ્યુપગમાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તદનુસારેણ-અર્થાભિપતનાનુસારેણ તત્પ્રવૃત્તિસમ્ભવાત્-ક્ષયોપશમપ્રવૃત્તિસમ્ભવાદિતિ । યત્ પુનરિદમુક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થૈ એવ-‘ન, તત્સમ્બન્ધસ્યાસ્વાભાવિકત્વાત્’ ઇતિ, એતદસાધુ-અશોભનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અર્થાભિમુખતા પણ શબ્દસ્મારક બને ❖

(૭૭) તમારા પૂર્વપક્ષમાં જે આશંકા કરાઈ હતી કે - “પદાર્થના દર્શનથી સ્મૃતિ નથી થતી, પણ અભિમુખ રહેલ રૂપાદિ પદાર્થ, તે આંતરિક સંસ્કારનો પ્રબોધ કરે છે અને તે સંસ્કાર જાગૃત થવાથી સ્મૃતિ થાય છે” - તે વાત અર્થને આશ્રયીને શોભન જ છે.

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે, અમે પહેલા જ કહ્યું છે કે, દરેક જ્ઞાનનું મૂળકારણ તો ક્ષયોપશમ છે અને તે ક્ષયોપશમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિને આશ્રયીને થાય છે... તેથી, અર્થનાં અભિમુખપણાથી તેવો ક્ષયોપશમ થવો અને તેવા ક્ષયોપશમથી શબ્દની સ્મૃતિ થવી તે બધું શક્ય જ છે.

પરંતુ તે આશંકાનું નિરાકરણ કરવા તમે જે કહ્યું હતું કે - “પદાર્થ તે શબ્દસ્મારક ત્યારે બની શકે કે જ્યારે શબ્દ-અર્થ વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ હોય, પણ તેવો સંબંધ તો છે નહીં...” - તે બધું કથન અશોભન છે, કારણ કે અમે પહેલા જ કહ્યું છે કે - બધી જ વસ્તુઓનો પ્રાયઃ કરીને બધા શબ્દોથી વાચ્ય બનવાનો સ્વાભાવ છે અને ચોથા અધિકારના અપોહવિષયમાં પણ અમે સ્વાભાવિક સંબંધની સિદ્ધિ કરીશું - આ રીતે શબ્દ-અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ સિદ્ધ જ છે.

❖ સંકેત વિના પણ વસ્તુ શબ્દથી વાચ્ય બને ❖

તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “શબ્દ-અર્થ વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ ઘટિત જ નથી, કારણ કે સંકેત કરેલ હોય તો જ તે શબ્દ તે પદાર્થનો વાચક બને, સંકેત વિના સ્વાભાવિક રીતે નહીં” - તે કથન અયુક્ત છે, કારણ કે સંકેત હોય તો જ તે શબ્દ પદાર્થનો વાચક બને એવું નથી.

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. સમીક્ષ્યતાં ૨૫૪-૨૫૫તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘પ્રબોધયત્યાન્તરં’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. ક્ષયોપશમસ્યેત્યારભ્ય ‘કિમિત્યાહ’પર્યન્તકઃ પાઠો નાસ્તિ ઘ-પુસ્તકે । ‘ક્ષયોપશમતત્તદ્વિજ્ઞાનં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. ૨૫૪-૨૫૫તમે પૃષ્ઠે ।

❖.....❖
 इति, एतदसाधु, उक्तवदस्वाभाविकत्वासिद्धेः, वक्ष्यमाणत्वाच्चापोहाधिकारे, अतः
 'समयादर्शनेऽभावात्' इत्ययुक्तम्, तस्य क्षयोपशमव्यञ्जकत्वात्, तद्भावे तु तदभावेऽपि
 भावात्, क्वचित् तथोपलब्धेः, अन्यथा सदा तदपेक्षा स्यात् । (७८) एवं च

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 प्राक् 'सर्ववस्तूनामेव प्रायस्तथा तथा सर्वशब्दवाच्यस्वभावत्वात्' इत्यादिना तथाऽस्वाभाविक-
 त्वासिद्धेस्तत्सम्बन्धस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चापोहाधिकारे तदसाध्विति । अतः समयादर्शने-
 ऽभावादिति यदुक्तं तत् अयुक्तम् । कुत इत्याह-तस्य-समयस्य क्षयोपशमव्यञ्जकत्वात्
 तद्भावे तु-क्षयोपशमभावे तु तदभावेऽपि-समयाभावेऽपि भावात्, शब्दविशेषस्मृतेरिति
 प्रक्रमः । शब्दविशेषस्मृतिग्रहणं चात्र प्रतिपत्त्युपलक्षणं वेदितव्यम् । भावश्च क्वचित्-विशिष्ट-
 क्षयोपशमवति प्रमातरि तथोपलब्धेः-समयाभावेऽपि शब्दविशेषस्मृत्युपलब्धेः । इत्थं चैतद-
 ङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथेत्यादि । अन्यथा-क्षयोपशमभावेऽपि समयापेक्षाभ्युपगमे सदा-
 सर्वकालं तदपेक्षा स्यात्-समयापेक्षा स्यात् । ततश्च सदा सङ्केतकरणाप्त्या व्यवहाराभावः ।

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ અત્યાર સુધી તો અમે એવું જ સાંભળ્યું છે, કે સંકેત થયા બાદ જ શબ્દ તે પદાર્થનો વાચક બને.

ઉત્તર : તો આજે વાસ્તવિક સ્થિતિ સાંભળો → ખરેખર તો ક્ષયોપશમ થાય તો જ તે શબ્દ તે પદાર્થનો વાચક બને... આ ક્ષયોપશમ દ્રવ્યાદિને આશ્રયીને થતો હોવાથી, સંકેત તો માત્ર ક્ષયોપશમનો અભિવ્યંજક છે, અર્થાત્ ક્ષયોપશમને પ્રગટ કરવામાં કારણ છે અને તેવા તો બીજા ઘણા કારણો છે... તેથી, જો મૂળકારણરૂપ ક્ષયોપશમ થઈ જાય, તો - સંકેત ન થવા છતાં પણ - શબ્દની સ્મૃતિ અને તે વસ્તુના શબ્દનો બોધ થવો સંભવિત જ છે.

પ્રશ્ન : પણ આવી ઘટના શું સંભવિત છે ?

ઉત્તર : હા, કેમ નહીં ? કારણ કે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા પ્રમાતાને, સંકેત વિના પણ શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ થઈતી દેખાય છે જ... બાકી જો ક્ષયોપશમ હોવા છતાં પણ સંકેતની અપેક્ષા રાખશો, તો સર્વકાળ સંકેતની અપેક્ષા રહ્યા કરશે અને તેથી તો હંમેશા સંકેતની જરૂર પડવાથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે...

(પરમાર્થ : એક વખતના સંકેતથી ક્ષયોપશમ અને પછી તેનાથી જ સ્મૃતિ ન માનો તો દર

❖ "સમયાપેક્ષણં चेह तत्क्षयोपशमं विना । तत्कर्तृत्वेन सकलं योगिनां तु न विद्यते ॥" - शास्त्रवार्तासमु० ૧૧/૨૦ ॥

"नन्वेवं समयस्य क्षयोपशमार्थत्वे सर्वत्र गलितावरणानां योगिनां वाचकप्रयोगार्थं तदपेक्षा न स्यात्, इत्यत इष्टपत्तिमाह - योगिनां तु न विद्यते समयापेक्षणम्, स्वयमेव वाच्यवाचकभावं ज्ञात्वा वाचकप्रयोगादिति ॥" - स्याद्वादकल्पलता ॥

૧. ईक्ष्यतां २५५तमं पृष्ठम् । २. ३४६तमं पृष्ठम् । ३. 'वाऽत्र' इति घ-पाठः । ४. 'भावेऽपि समभावेऽपि समयापेक्षा' इति ड-पाठः ।



‘પુરુષેચ્છતોઽર્થાનાં સ્વભાવાપરાવૃત્તેરિત્યાદિ યાવદશબ્દસંયોજનમેવાર્થં પશ્યતિ દર્શનાત્’
 इत्येतन्निर्विषयमेव, अत्र ह्यनेकस्वभावतापत्त्या वस्तुनो नैरात्म्यमिति परं दूषणम् ।
 एतच्चैकानेकस्वभावतयाऽस्य तत्त्वतोऽदूषणमेव, अन्यथा तदसत्त्वप्रसङ्गादित्युक्तप्रायम् ।
 अतो विरोधिःशब्दवाच्यत्वेऽपि तत् तत्स्वभावतया तथोपलब्धेर्न कश्चिद् दोषः ॥

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

एवं च पुरुषेच्छतोऽर्थांनां स्वभावापरावृत्तेरित्यादि पूर्वपक्षवचनं यावदशब्दसंयोजनमेवार्थं
 पश्यति दर्शनादित्येतन्निर्विषयमेव । कुत इत्याह-अत्रेत्यादि । अत्र यस्मात्-अनेकस्वभाव-
 तापत्त्या वस्तुनो नैरात्म्यमिति परं दूषणमुक्तम् । एतच्च दूषणमेकानेकस्वभावतया अस्य-
 वस्तुनः तत्त्वतोऽदूषणमेव, अन्यथा-एवमनभ्युपगमे तदसत्त्वप्रसङ्गात्-वस्तुनोऽसत्त्व-
 प्रसङ्गादित्युक्तप्रायं-प्रायेणोक्तम्, अतो विरोधिःशब्दवाच्यत्वेऽपि सति, वस्तुन इति प्रक्रमः,

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વખતે સ્મૃતિ પૂર્વે સંકેત જોઈશે (એક સંકેતથી અનેકધા સ્મૃતિ નહીં થાય...) અને તે થતો ન હોવાથી
 વ્યવહારાભાવ થશે...)

આ રીતે, સંકેતની અપેક્ષા ન હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, ચક્ષુ-રૂપની જેમ, શબ્દ-અર્થનો પણ
 સ્વાભાવિક સંબંધ છે જ...

❖ નિઃસ્વભાવતાનો દોષ પણ નિર્વિષયક ❖

(૭૮) તથા તમે “પુરુષની ઇચ્છાથી સ્વભાવ બદલાઈ જાય એવું નથી.” - ત્યારથી માંડીને
 જે કહ્યું હતું કે - “એક જ પદાર્થ, સંકેતિત વ્યક્તિને આશ્રયીને સંસ્કારપ્રબોધકસ્વભાવી અને અસંકેતિત
 વ્યક્તિને આશ્રયીને સંસ્કારઅપ્રબોધકસ્વભાવી માનીએ તો ? તો તો એક જ વસ્તુમાં અનેકસ્વભાવનું
 આપાદાન થતાં વસ્તુ નિઃસ્વભાવ બની જશે. તેથી એમ જ માનવું જોઈએ, કે દરેક વ્યક્તિ શબ્દસંયોજન
 વિના જ પદાર્થને જુએ છે...” - તે બધું કથન નિર્વિષયક છે, અર્થાત્ વિવક્ષિત અર્થથી શૂન્ય છે.

બૌદ્ધ : શું અમારું યુક્તિશઃ નિરૂપણ પણ નિર્વિષયક ?!

સ્યાદ્વાદી : હા, કારણ કે તે નિરૂપણમાં મુખ્ય તો તમારે એ દૂષણ આપવું છે કે → અનેક
 સ્વભાવનું આપાદાન થતાં વસ્તુ નિઃસ્વભાવ બની જશે ← તે દૂષણ વાસ્તવમાં તો દૂષણરૂપ છે જ
 નહીં, કારણ કે દરેક વસ્તુઓ ખરેખર તો અનેકસ્વભાવી જ છે.

બૌદ્ધ : શું એક જ વસ્તુ અનેકસ્વભાવી ?!

સ્યાદ્વાદી : હા, અનેકસ્વભાવી !! અમે પ્રાયઃ કરીને બધું કહી જ દીધું છે કે, અનેકસ્વભાવી
 નહીં માનવામાં તે વસ્તુનાં અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે. તેથી એક જ વસ્તુ, સંકેતિત વ્યક્તિને
 આશ્રયીને સંસ્કારપ્રબોધકસ્વભાવી અને અસંકેતિત વ્યક્તિને આશ્રયીને સંસ્કારઅપ્રબોધકસ્વભાવી ←
 એમ જુદા જુદા સ્વભાવે વિરોધી શબ્દથી વાચ્ય હોવામાં કોઈ દોષ નથી.

(૭૯) સ્યાદેતદનલશબ્દો હ્યનલે તદભિધાનસ્વભાવતયા યમભિધેયપરિણામ-માશ્રિત્ય પ્રવર્તંતે સ જલે નાસ્તિ, જલ્લાનલયોરભેદપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રવર્તંતે ચ સમયાજ્જલે-ડનશબ્દઃ, તથાપ્રતીતેરિતિ કથમનયોર્વાસ્તવો યોગ ઇતિ ? ઉચ્યતે-શબ્દસ્યાનેકસ્વભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તત્તત્સ્વભાવતયા કારણેન તથોપલબ્ધે:-વિરોધિશબ્દવાચ્યત્વેનોપલબ્ધેર્નિત્યાદિશબ્દપ્રવૃત્તિતયા ન કશ્ચિદ્ દોષ ઇતિ પ્રસ્તુતાધિકારનિગમનમ્ ॥

સ્યાદેતદિતિ । સ્યાદેતત્, અનલશબ્દો હ્યનલેઽભિધેયે તદભિધાનસ્વભાવતયા-અનલા-ભિધાનસ્વભાવત્વેન યમભિધેયપરિણામમાશ્રિત્ય પ્રવર્તંતે, વાસ્તવં સ જલે નાસ્તિ પરિ-ણામઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-જલ્લાનલયોરભેદપ્રસજ્ઞાત્, તદેકાભિધેયપરિણામભાવેન । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-પ્રવર્તંતે ચ સમયાત્-સંક્રેતેન જલેડનલશબ્દઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તથાપ્રતીતે:-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : પરંતુ વસ્તુ, વિરોધી શબ્દથી પણ વાચ્ય બનતી દેખાય છે ?

સ્યાદ્વાદી : હા, કેમ નહીં ? કારણ કે એક જ વસ્તુ વિશે નિત્ય-અનિત્ય વગેરે વિરોધી શબ્દોની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

નિષ્કર્ષ : તેથી વસ્તુ અનેકસ્વભાવી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી તેમાં સર્વશબ્દવાચ્યતા વગેરે પણ ઘટશે જ... ફલતઃ તે પદાર્થ વિશે અંતર્જલ્પાકાર બોધની નિર્બાધિ પ્રવૃત્તિ થૈશે...

❖ શબ્દ-અર્થના સ્વાભાવિક સંબંધની અદ્યટિતતા ❖

(૭૯) પૂર્વપક્ષ : અનલ (=અગ્નિ) શબ્દમાં ‘અગ્નિને કહેવાનો’ સ્વભાવ હોવાથી, અનલશબ્દ અનલરૂપ પદાર્થ વિશે, જે પરિણામને આશ્રયીને - અગ્નિરૂપ અભિધેયના જે પરિણામને વિષય કરીને - પ્રવર્તે છે, તે પરિણામ જળમાં તો નથી જ, નહીંતર જો જળમાં પણ તે પરિણામ હોત, તો - બંનેનો પરિણામ એક થવાથી - જળ-અનલના અભેદનો પ્રસંગ આવશે.

આ રીતે, અનલનો પરિણામ જળમાં ન હોવા છતાં પણ - અર્થાત્ જે પરિણામને આશ્રયીને અનલશબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પરિણામ જળમાં ન હોવા છતાં પણ - જળ વિશે અનલશબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે. કારણ કે જો તેને સંકેત કર્યો હોય કે પાણીને ‘અનલ’ કહેવું, તો જળ વિશે પણ અનલશબ્દની પ્રવૃત્તિ પ્રતીત જ છે અને તેમાં વાંધો એ કે અભિધેયરૂપ અનલના પરિણામ વિના પણ ત્યાં પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘અનલ’ શબ્દ, સંકેતથી જ જળમાં પ્રવર્તે છે; વાસ્તવિક સંબંધથી નહીં...

❖ અંતર્જલ્પાકાર બોધની પ્રવૃત્તિ થવાથી તો ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સવિકલ્પ સિદ્ધ થશે અને તેથી તો સામાન્ય-વિશેષાકાર સવિકલ્પ સંવેદનની સિદ્ધિ થતાં વસ્તુ પણ સામાન્ય-વિશેષાત્મક સિદ્ધ થશે... પણ એ તો પૂર્વપક્ષી માટે હારજનક ઘટના છે. તેથી વસ્તુની અનેકસ્વભાવતાની સિદ્ધિ અને સર્વશબ્દવાચ્યતા વગેરેની સિદ્ધિ ન થાય એ માટે, પૂર્વપક્ષી યોતાનો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે...



ત્વાત્ । ન હ્યનલશબ્દસ્યાનલગતાભિધેયપરિણામાપેક્ષી તદભિધાનસ્વભાવ એવૈકઃ સ્વ-
ભાવઃ, અપિ તુ તથાવિલમ્બિતાદિત્વેન જલગતાભિધેયપરિણામાપેક્ષી તદભિધાન-
સ્વભાવોઽપિ, તથાતત્પ્રતીતેઃ, તદ્વૈચિત્ર્યેણ દોષાભાવાત્, ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યતસ્તથાપ્રવૃત્તેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
સમયદ્વારેણ પ્રવૃત્તિપ્રતીતેઃ । ઇતિ-એવં કથમનયોઃ, પ્રક્રમાદ્ વસ્તુવાચકયોર્વાસ્તવો યોગઃ-
તાત્ત્વિકઃ સમ્બન્ધ ઇતિ ? એતદાશ્લક્યાહ-ઉચ્યતેઽત્ર પરિહારઃ, શબ્દસ્યાનેકસ્વભાવત્વાત્ ।
શબ્દગ્રહણં વસ્તૂપલક્ષણમ્, ઉભયોરનેકસ્વભાવત્વાદનયોર્વાસ્તવો યોગ ઇતિ । અમુમેવાર્થ પ્રકટ-
યન્નાહ-ન હ્યનલેત્યાદિ । ન યસ્માત્ અનલશબ્દસ્યાનલગતાભિધેયપરિણામાપેક્ષી, અનલ-
ગતમભિધેયપરિણામાપેક્ષતે, તચ્છીલશ્ચ ઇતિ વિગ્રહઃ, તદભિધાનસ્વભાવ એવ-અનલાભિધાન-
સ્વભાવ એવ એકઃ સ્વભાવઃ, અપિ તુ તથાવિલમ્બિતાદિત્વેન-સમયાપેક્ષિતત્સ્મૃતિપૂર્વકત્વેન
જલગતાભિધેયપરિણામાપેક્ષી તદભિધાનસ્વભાવોઽપિ । કુત ઇત્યાહ-તથાતત્પ્રતીતેઃ-
❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સ્વાભાવિક સંબંધની નિર્દુષ્ટતા ❖

ઉત્તરપક્ષ : અરે ભાઈ ! શબ્દ તો અનેકસ્વભાવી છે અને વસ્તુ પણ અનેકસ્વભાવી છે. તેથી તેમાં માત્ર અનલને કહેવાનો જ સ્વભાવ નથી.

પ્રશ્ન : તો કેવો સ્વભાવ છે ?

ઉત્તર : (૧) અનલશબ્દ તે અગ્નિગત અભિધેયપરિણામને આશ્રયીને ‘અગ્નિને કહેવાના’ સ્વભાવવાળો છે, અને (૨) તેમ પાણીને ‘અનલ’ કહેવાનો સંકેત કર્યો હોય, તો - તે સંકેતને સાપેક્ષ રહીને અનલશબ્દની સ્મૃતિ થતી હોવાથી - અનલશબ્દ તે જળગત અભિધેયપરિણામને આશ્રયીને ‘જળને કહેવાના’ સ્વભાવવાળો પણ છે.

પ્રશ્ન : તો અનલશબ્દમાં શું જલાભિધાનસ્વભાવ પણ માનવો પડે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે સંકેતને સાપેક્ષ રહીને, તેના દ્વારા વિલંબિતાદિરૂપે જલની પ્રતીતિ પણ થાય છે જ, બાકી જો જળને કહેવાનો સ્વભાવ જ ન હોત, તો તેના દ્વારા બિલકુલ જ જળની પ્રતીતિ ન થાત - આ સ્વાભાવિક સંબંધ હોવાથી જ, જળ વિશે અનલશબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે... તેથી ઉપર

❖ “સર્વવાચકભાવત્વાચ્છબ્દાનાં ચિત્રશક્તિઃ । વાચ્યસ્ય, ચ તથાન્યત્ર નાઽઽગોઽસ્ય સમયેઽપિ હિ ॥” - શાસ્ત્રવાર્તા ૦ ૧૧ ॥

“સર્વવાચકભાવત્વાત્=દેશાદ્યપેક્ષયા વિલમ્બિતાદિપ્રતીતિજનકત્વેન સર્વવસ્તુવાચકસ્વભાવત્વાત્, શબ્દાનાં ચિત્ર-
શક્તિઃ=વિચિત્રાર્થબોધનશક્તિમત્ત્વાત્, વાચ્યસ્ય ચ તથા=અનેકશબ્દવાચ્યત્વસ્વભાવત્વેનાનેકપ્રતીતિનિબન્ધનાનેકશક્તિમત્ત્વાત્,
અસ્ય=ઘટાદિશબ્દસ્ય, અન્યત્ર=પટાદૌ સમયેઽપિ=સંકેતેઽપિ, નાઽઽગઃ=નાપરાધો વૃથાનિયોગલક્ષણઃ, હિઃ=નિશ્ચિતમ્, અધિકૃત-
પ્રતીતિજનકત્વેનોભયોસ્તત્સ્વભાવત્વાત્, નિયતસંકેતસહકૃતસ્ય શબ્દસ્ય સર્વાર્થાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટત્વાઽસિદ્ધેરનતિપ્રસંગાત્ ॥” -
સ્યાદ્વાદકલ્પલતા ॥

૧. ‘પ્રતીતેઃ અન્યથા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ઉચ્યતે તત્ર પરિહારઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

અન્યથાઽહેતુકત્વેન તદભાવપ્રસન્નાદિતિ । (૮૦) એતેન તથાઽનુભવસિદ્ધેન શબ્દાર્થ-
ક્ષયોપશમસ્વભાવવૈચિત્ર્યેનૈતદપિ પ્રત્યુક્તં યદુક્તમ્-“શબ્દેન્દ્રિયાર્થયોર્ભેદ એવ, અવ્યાપૃતે-
ન્દ્રિયસ્યાન્યવાદ્માત્રેણૈવેન્દ્રિયાર્થાવિભાવનાત્ ઇન્દ્રિયાદેવ ચ શબ્દાર્થપ્રતીતેઃ” ઇત્યાદિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાવિલમ્બિતાદિત્વેન જલપ્રતીતેરિતિ । તદ્વૈચિત્ર્યેણ, પ્રક્રમાદનલશબ્દસ્વભાવવૈચિત્ર્યેણ,
દોષાભાવાત્-પૂર્વોક્તદોષનિવૃત્તેરિત્યર્થઃ । ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યતઃ કારણાત્ તથાપ્રવૃત્તેઃ-જલે-
ઽનલશબ્દસમયપ્રવૃત્તેઃ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમેઽહેતુકત્વેન તદભાવપ્રસન્નાત્-તથાપ્રવૃત્ત્ય-
ભાવપ્રસન્નાદિતિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન તથાઽનુભવસિદ્ધેનોક્તનીત્યા સમયાજ્ઞલેઽપ્ય-
નલશબ્દાત્ પ્રતીતિભાવતઃ સંવેદનસિદ્ધેન શબ્દાર્થક્ષયોપશમાનાં સ્વભાવવૈચિત્ર્યેણ । કિમિ-
ત્યાહ-એતદપિ પ્રત્યુક્તં યદુક્તં પૈરઃ । કિં તદિત્યાહ-શબ્દેન્દ્રિયાર્થયોઃ, શબ્દશ્ચેન્દ્રિયં ચ શબ્દેન્દ્રિયે,
તયોરર્થૌ-વિષયૌ તયોર્ભેદ એવ । કુત ઇત્યાહ-અવ્યાપૃતેન્દ્રિયસ્ય પુંસઃ અન્યવાદ્માત્રેણૈવ

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તમે જે દોષ આપ્યો કે - “અભિધાનસ્વભાવ ન હોવા છતાં પણ જળ વિશે અનલશબ્દની પ્રવૃત્તિ તો
થાય છે જ ને ? તો પછી સ્વાભાવિક સંબંધ શી રીતે ઘટે ?” - તે દોષ નહીં રહે...

❖ ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા ❖

પ્રશ્ન : ‘અનલ’ શબ્દમાં જળ-અનલ બંનેનો અભિધાનસ્વભાવ છે, તો ‘અનલ’થી જળની
પ્રતીતિ કેમ થાય ?

ઉત્તર : તેમાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા જ કારણ છે, અર્થાત્ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના ક્ષયોપશમનાં
કારણે, તે વ્યક્તિ, તે પદાર્થ વિશે તે તે શબ્દનાં સંકેતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે...

જો તેવું ન માનો તો કોઈ કારણ ન રહેવાથી જળમાં અનલશબ્દની પ્રવૃત્તિ જ ન થાય...

(૮૦) પણ સંકેત દ્વારા જળ વિશે પણ અનલશબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, શબ્દાર્થના
ક્ષયોપશમના સ્વભાવની વિચિત્રતા અનુભવસિદ્ધ જ છે - આવી ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા સિદ્ધ હોવાથી,
જે લોકો એમ કહે છે કે - “શબ્દનો વિષય અને ઇન્દ્રિયનો વિષય બંને ભિન્ન જ છે” - તે કથનનું
પણ નિરાકરણ જાણવું. તે લોકોનું કથન આ પ્રમાણે છે -

❖ ઇન્દ્રિયવિષય + શબ્દવિષયના ભેદસાધનની આશંકા ❖

શબ્દનો વિષય અને ઇન્દ્રિયનો વિષય બંને ભિન્ન-ભિન્ન છે, જો અભિન્ન હોત તો શબ્દ દ્વારા
પણ ઇન્દ્રિયના વિષયની કે ઇન્દ્રિય દ્વારા પણ શબ્દના વિષયની પ્રતીતિ થાત, પણ થતી તો નથી. તે
આ રીતે -

❖ આ ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને સિદ્ધ કરવા પાછળ ગ્રંથકારશ્રીનો આશય એ છે કે, વસ્તુની અનેકવાચ્યતા
વગેરે સ્વભાવ પણ ઘટવાથી અંતર્જલ્પાકાર બોધની નિર્બાધ સિદ્ધિ થાય... ફલતઃ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સવિકલ્પ જ માનવું
રહ્યું...



અન્યસ્માદ્ વાઙ્માત્રં તેનૈવ ઇન્દ્રિયાર્થાવિભાવનાત્-ઇન્દ્રિયાર્થાદર્શનાદ્ વિભાવનં-દર્શનમ્ । તથાહિ-
પ્રતીતમેતત્ ન શબ્દાદેવ પશ્યતીતિ તથા ઇન્દ્રિયાદેવ ચ સકાશાત્ શબ્દાર્થાપ્રતીતેઃ । ન હિ
પનસં પશ્યન્ન⁵⁵વ્યકૃતસમયો વાહ્લીકઃ પનસમિત્યવૈતિ ઇત્યાદિ । ‘આદિ’શબ્દાત્ ॥

“અન્યદેવેન્દ્રિયગ્રાહ્યમન્યઃ શબ્દસ્ય ગોચરઃ ।

શબ્દાત્ પ્રત્યેતિ ભિન્નાક્ષો ન તુ પ્રત્યક્ષમીક્ષતે ॥”^૩

ઇત્યાદેતત્ સમાનં ગૃહ્યતે ઇત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમ્ ।



❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

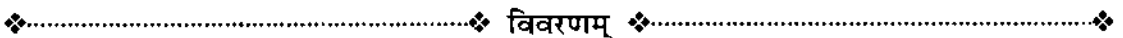
(૧) જે વ્યક્તિએ ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર ન કર્યો હોય, તે વ્યક્તિને કોઈ ‘ઘટ’ બોલે તેટલા માત્રથી તેને ઘટનું દર્શન નથી થઈ જતું અને એ તો પ્રતીતિસિદ્ધ છે, કારણ કે ‘હિમાલય’ બોલવા માત્રથી જ હિમાલયનું દર્શન તો કોઈને થતું નથી, અને (૨) ઇન્દ્રિય દ્વારા પણ શબ્દના વિષયની પ્રતીતિ નથી થતી, કારણ કે વાહ્લીક દેશમાં રહેનાર કોઈક માણસ, આ વસ્તુને પનસ કહેવાય એવું જાણતો નથી, કારણ કે તે દેશમાં પનસ ન હોવાથી પનસશબ્દનો કદી તેને સંકેત જ નથી થયો... હવે, આ જ વ્યક્તિ, જો દક્ષિણ દિશામાં આવે, તો ઇન્દ્રિય દ્વારા પનસને જોવા છતાં પણ, ‘પનસ’ શબ્દનું જોડાણ કરી શકતો નથી ← આમ શબ્દથી ઇન્દ્રિયના વિષયની કે ઇન્દ્રિયથી શબ્દનાં વિષયની પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, શબ્દ + ઇન્દ્રિયના વિષયનો ભેદ છે.

મૂળ ગ્રંથમાં મૂકેલ ‘આદિ’ શબ્દથી, અન્ય ગ્રંથની પંક્તિ પણ લઈ લેવી... (તે પંક્તિમાં દશ્ય અને શબ્દવિષયના ભેદસાધનની આશંકા છે.) તે આશંકા આ પ્રમાણે છે --

❖ દશ્ય + વિકલ્પ્ય અર્થનાં ભેદસાધનની આશંકા ❖

ઇન્દ્રિયથી જે અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તે અલગ છે અને વિકલ્પથી જે અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તે અલગ છે, અર્થાત્ (૧) ઇન્દ્રિય દ્વારા ‘સ્વલક્ષણ’ રૂપ ક્ષણિક વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે, અને (૨) શબ્દ દ્વારા કાલ્પનિક એવું ‘સામાન્ય’ બોધિત થાય છે અને તે બંને વિષય જુદા છે.

તેથી જ, નષ્ટ આંખવાળા કે જન્માન્ય વ્યક્તિને, વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું, પરંતુ તે વ્યક્તિને પણ શબ્દ દ્વારા પ્રતીતિ તો થાય જ છે - આમ દશ્ય (નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષના વિષયભૂત) વસ્તુમાં સ્પષ્ટતા અને વિકલ્પ્ય (સવિકલ્પબુદ્ધિના વિષયભૂત) વસ્તુમાં અસ્પષ્ટતા હોવાથી, દશ્ય-વિકલ્પ્યનો ભેદ માનવો



❖ વિવરણમ્ ❖

55. અકૃતસમયો વાહ્લીક ઇતિ । વાહ્લીકદેશોદ્ભવો હિ પુમાન્ સર્વથા તદ્વિષયે પનસાભાવાદસઙ્ગાત-
પૂર્વતચ્છબ્દસદ્ભેદઃ કથન્નિદ્ દક્ષિણસ્યાં વિશિ સમાયાતઃ પનસં પશ્યન્નપિ ન તત્ર શબ્દં નિયોક્તુમુત્સહતે ॥

❖ આશય એ છે કે, જો ખરેખર બંનેનો વિષય એક હોત, તો ભેદાયેલી આંખવાળાને પણ, શબ્દથી સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ થઈ જવું જોઈએ, જે થતું નથી. ફલતઃ બંનેના વિષયનો ભેદ જ સિદ્ધ થાય છે.

૧. ‘દર્શનાદિભાવનં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. અનુષ્ટુપ । ૩. ‘વાણીક ઇતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘વાણીકદેશો’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘પનસાભાવા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૬. ‘સઙ્ગાતપૂર્વ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૮૧) ન ચલ્વવ્યાપૃતેન્દ્રિયોઽપિ તત્ક્ષયોપશમયુક્તોઽન્યવાઙ્માત્રેણ ન વિભાવયત્યેવેન્દ્રિયાર્થમ્, તદ્વર્ણમાનચિહ્નાદિનિશ્ચિતેઃ, તદન્યતુલ્યજાતીયમધ્યેઽપિ ભેદેન પ્રવર્તનાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યથા પ્રત્યુક્તં તથા મન્દમતિહિતાય મનાગુપદર્શયન્નાહ ન ચલ્વિત્યાદિના । ન ચલુ-નૈવ અંવ્યાપૃતેન્દ્રિયોઽપિ પુમાન્ । કિંવિશિષ્ટ ઇત્યાહ-તત્ક્ષયોપશમયુક્તઃ, પ્રક્રમાદિન્દ્રિય-જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમયુક્તઃ, અન્યવાઙ્માત્રેણ હેતુના ન વિભાવયત્યેવ-ન પશ્યત્યેવ મત્યાભોગેન ઇન્દ્રિયાર્થમ્, “દ્વૌ પ્રતિષેધૌ પ્રકૃતમર્થ ગમયતઃ” ઇતિ કૃત્વા, કિન્તુ વિભાવયતિ એવ । કુત ઇત્યાહ-તદ્વર્ણમાનચિહ્નાદિનિશ્ચિતેઃ, તસ્ય-ઇન્દ્રિયાર્થસ્ય વર્ણઃ-કૃષ્ણાદિઃ, માનં-પ્રમાણં મહદ-લ્પાદિ, ચિહ્નં-ચ્છણ્ડાદિ, ‘આદિ’શબ્દાત્ મસૃણત્વાદિગ્રહઃ, એતન્નિશ્ચિતેઃ । તથાહિ-કૃષ્ણં મહાન્તં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવશ્યક છે. કહ્યું છે કે -

“ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય વસ્તુ અલગ છે અને શબ્દની વિષયભૂત વસ્તુ અલગ છે. તેથી ભેદાયેલી ઇન્દ્રિયવાળી વ્યક્તિ, વસ્તુને પ્રત્યક્ષ નથી જોઈ શકતી, પણ શબ્દથી તેનો બોધ કરી શકે છે.”

❖ ઉપરોક્ત બંને આશંકાનો નિરાસ ❖

(૮૧) ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી, શબ્દ દ્વારા ઇન્દ્રિયના વિષયની અને ઇન્દ્રિય દ્વારા પણ શબ્દના વિષયની પ્રતીતિ થવી શક્ય જ છે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : જુઓ - (૧) જે વ્યક્તિને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થયો હોય, તે વ્યક્તિને, ઇન્દ્રિય વિના માત્ર શબ્દથી પણ વસ્તુનું દર્શન થાય છે. નથી થતું - એવું નથી”.

પ્રશ્ન : શબ્દથી, શું ખરેખર ઇન્દ્રિયના વિષયનું દર્શન થઈ શકે ?

ઉત્તર : હા, કેમ નહીં ? કારણ કે શબ્દ દ્વારા ઇન્દ્રિયના વિષયભૂત ઘટાદિના (૧) કૃષ્ણ વગેરે વર્ણ, (૨) પ્રમાણ - નાનું-મોટું, (૩) ચિહ્ન - ફૂટેલો, (૪) કોમળતા વગેરેનો નિશ્ચય થાય છે જ. તે આ રીતે - કોઈએ કહ્યું કે - “ઓરડામાંથી કાળો, મોટો, ફૂટેલો, કોમળ અને નવો ઘડો લઈ આવ”

❖ “અન્યદેવેન્દ્રિયગ્રાહ્યમન્યચ્છબ્દસ્ય ગોચરઃ ।

શબ્દાત્ પ્રત્યેતિ ભિન્નાક્ષો ન તુ પ્રત્યક્ષમીક્ષતે” ॥ - શાસ્ત્રવાર્તાસમુ ૧૧/૨૩ (અન્ય ગ્રંથના ઉદરણરૂપે)

“અન્યદેવેન્દ્રિયગ્રાહ્યમ્=તાત્ત્વિક સ્વલક્ષણમ્, અન્યત્ શબ્દસ્ય ગોચરઃ=સાંવૃત્તં સામાન્યલક્ષણમ્ । કુતઃ ? ઇત્યાહ શબ્દાત્=ઘટાદિશબ્દાત્ પ્રત્યેતિ=જાનાતિ ઘટાદિકમ્, ભિન્નાક્ષઃ=અપેરધ્યાહારાદન્થોઽપિ, ન તુ પ્રત્યક્ષમીક્ષતે ચક્ષુષ્માનિવ । તતઃ સ્પષ્ટત્વાઽસ્પષ્ટત્વવિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદ્ ભેદ એવ દૃશ્યવિકલ્પયોઃ ॥” - સ્યાદ્વાદકલ્પલતા ॥

❖ શબ્દ=વિકલ્પ અને ઇન્દ્રિય=નિર્વિકલ્પ અને તે બંનેનો વિષય અનુક્રમે વિકલ્પ અને દૃશ્ય - આ રીતે સમજી લેવું... તેથી બીજી આશંકાનો નિરાસ પણ ભેગો જ થઈ જશે.

❖ બે નિષેધ પ્રસ્તુત અર્થને જણાવે છે, એ વાત અહીં ધ્યાનમાં લેવી. (અર્થાત્ દર્શન થાય છે જ.)

૧. ‘અવ્યાપૃતેન્દ્રિયોઽપિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ભાવયતિ અવમત્યા ભાગેનેન્દ્રિયાર્થમ્’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



ક્વચિત્ તત્પ્રાપ્તેસ્તથાનિવેદનાત્, તથાઽસ્પષ્ટં તુ તત્ સાક્ષાત્કારેણાક્ષવ્યાપારવૈકલ્યાત્, ન ત્વતદ્વિષયત્વેન । એવમિન્દ્રિયાદપિ ક્વચિત્ તથાવિધક્ષયોપશમભાવે સંકલ્પેતમન્તરેણાપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ખણ્ડં મસૂણમપૂર્વમપવરકાદ્ ઘટમાનયેત્યુક્તે તજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમયુક્તઃ પુમાનધ્યક્ષમિવ મત્યા તથૈવ પ્રતિપદ્યતે । કથમેતદેવમિત્યાહ-તદન્યતુલ્યજાતીયમધ્યેઽપિ તદાનયનાય તં પ્રતિ ભેદેન પ્રવર્તનાત્ । ન હ્યસૌ તથાભોગશૂન્યઃ પ્રવર્તત્ इति ભાવનીયમ્ । તથા ક્વચિત્-પ્રતિબન્ધાભાવે તત્પ્રાપ્તેઃ, પ્રક્રમાત્ તસ્યાન્યવાઙ્માત્રોક્તસ્ય પ્રાપ્તેઃ, તથાનિવેદનાત્ તથા-અન્યવાઙ્માત્રબોધિતત્વેન નિવેદનાત્ નૈવ ન વિભાવયતીન્દ્રિયાર્થમિતિ । તથાઽસ્પષ્ટં તુ તત્-વિભાવનં સાક્ષાત્કારેણા-ક્ષવ્યાપારવૈકલ્યાત્, ન ત્વતદ્વિષયત્વેન-ન પુનરિન્દ્રિયાર્થાવિષયત્વેન પ્રણિધાનવ્યાપારેણ તત્રેન્દ્રિયવ્યાપારાદિતિ । એવમિન્દ્રિયાદપિ સકાશાત્ ક્વચિત્-ન સર્વત્ર તથાવિધક્ષયો-પશમભાવે-સંકલ્પેતાનંપેક્ષશબ્દાર્થવિભાવનફલક્ષયોપશમભાવે સંકલ્પેતમન્તરેણાપિ કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો ઇન્દ્રિયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમવાળો વ્યક્તિ, પ્રત્યક્ષની જેમ તે ઘટનો બોધ કરી લે છે...

પ્રશ્ન : પણ એવું શી રીતે જણાય કે તે પ્રત્યક્ષની જેમ જ બોધ કરી લે છે ?

ઉત્તર : કારણ કે શુક્લ વગેરે બીજા ઘણાં ઘડાઓ હોવા છતાં પણ, કાળો ઘડો લાવવા જ તે વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. બાકી જો કૃષ્ણ વગેરેનું યથાવત્ જ્ઞાન ન હોત, તો આ રીતે પ્રવૃત્તિ જ ન કરત. તથા, (ક્વચિત્ તત્પ્રાપ્તેઃ=) બીજાએ શબ્દથી જે કહ્યું છે, તેની પ્રાપ્તિ; પ્રતિબંધક ન હોય તો ક્યારેક થાય છે જ... (તેવો ઘડો લાવેલો દેખાય છે.)

હવે તે વ્યક્તિને ‘આ જ ઘડો લાવવાનો છે ? એમ કેમ સમજાયું ?’ તેવું પૂછો, તો તે કહે છે કે (તથાનિવેદનાત્=) ‘આણે આ જ ઘડો લાવવાનું કહેલું...’

પૂર્વપક્ષ : જો શબ્દથી ઇન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન થતું હોય તો ઘટને જોવામાત્રથી જેટલા ધર્મો જણાય છે, તે બધા જ ‘ઘટ’ શબ્દ સાંભળવાથી કેમ નથી જણાતા ?

ઉત્તરપક્ષ : ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર બે રીતે હોય છે : (૧) સાક્ષાત્કારરૂપે અને (૨) પ્રણિધાનરૂપે... તેમાંથી ત્યાં ઇન્દ્રિયનો સાક્ષાત્કારરૂપે વ્યાપાર નથી; એટલે જ અસ્પષ્ટ બોધ થાય છે... પણ શબ્દથી, ઇન્દ્રિયના વિષયને વિષય નહીં બનાવતું એવું જ્ઞાન નથી થતું; અર્થાત્ વિષય બનાવતું એવું જ્ઞાન તો થાય છે જ, કારણ કે પ્રણિધાનવ્યાપાર દ્વારા તો ત્યાં ઇન્દ્રિયવ્યાપાર છે જ. (અર્થાત્ ઇન્દ્રિય-અર્થનો સાક્ષાત્ સંબંધ નથી, પણ વૈચારિક-પ્રણિધાનથી તો સંબંધ છે જ...)

(૨) ઇન્દ્રિય દ્વારા સંકેત વિના પણ શબ્દના વિષયની પ્રતીતિ શક્ય છે. તે આ પ્રમાણે - જો કોઈક વ્યક્તિને એવો ક્ષયોપશમ થયો હોય, કે જેથી તે સંકેત વિના પણ શબ્દના વિષયને જાણી શકે, તો તે વ્યક્તિને સંકેત વિના પણ શબ્દના વિષયનો બોધ શક્ય જ છે, જેમ કે

ભવતિ શબ્દાર્થવિભાવનમ્, તથાઽન્તર્જલ્પાકારાદિબોધસિદ્ધેઃ, લોકાનુભવપ્રામાણ્યા-
દિતિ ॥

(૮૨) સ્યાદેતત્, ઇત્યમનેકસ્વભાવત્વે વસ્તુનો નૈકસ્યૈવાનેકપ્રમાતૃભિરવસાયઃ ।
તથાહિ-યદિ ય એવ તત્સ્વભાવ એકાવસાયસ્ય નિમિત્તં સ એવાપરાવસાયસ્ય, તત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવતિ શબ્દાર્થવિભાવનમ્ । કુત ઇત્યાહ-તથાઽન્તર્જલ્પાકારાદિબોધસિદ્ધેઃ કિમિદમિત્યા-
લોચયતસ્તદિદં પૂર્વોક્તલિङ્ગવત્ પનસમિતિ બોધસિદ્ધેરિત્યર્થઃ । સિદ્ધિશ્ચ લોકાનુભવ-
પ્રામાણ્યાદિતિ ॥

સ્યાદેતત્, ઇત્યમ્-ઉક્તનીત્યાઽનેકસ્વભાવત્વે વસ્તુનઃ-ઇન્દ્રિયાથાદિનૈકસ્યૈવાનેક-
પ્રમાતૃભિરવસાયઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-યદિ ય એવ તત્સ્વભાવઃ-
વસ્તુસ્વભાવઃ, એકાવસાયસ્યેતિ એકસ્ય, પ્રમાતુરિતિ પ્રક્રમઃ, અવસાય એકાવસાયસ્તસ્ય નિમિત્તં
સ એવાપરાવસાયસ્ય-પ્રમાત્રન્તરાવસાયસ્ય તતસ્તયોઃ-અવસાયયોરૈક્યમ્ । કુત ઇત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

“આ શું છે” એવી વિચારણા કરતાં-કરતાં અંતર્જલ્પાકાર બોધ થયા બાદ - તથાવિધ-
ક્ષયોપશમાત્ શબ્દવિશેષની સ્મૃતિ થયે, “આ તો પૂર્વોક્ત ચિહ્નવાળો પનસ છે” - એમ શબ્દના
વિષયનો બોધ સિદ્ધ જ છે. અને તેમાં લોકાનુભવ પ્રમાણ છે જ.

નિષ્કર્ષ : તેથી ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા, દૃશ્ય + વિકલ્પ્ય અર્થનું એકીકરણ શક્ય જ છે...
હા, સર્વથા અભેદ ભલે ન માનો, પણ કથંચિદ્ અભેદ તો માનવો જ રહ્યો*.

❖ પૂર્વપક્ષી દ્વારા એકસ્વભાવતાનું આપાદાન ❖

(૮૨) પૂર્વપક્ષ : ઉપરોક્ત રીતે, ઈન્દ્રિય-શબ્દ વગેરેની વિષયભૂત ઘટાદિ વસ્તુને, જો
અનેકસ્વભાવી માનશો, તો એક જ વસ્તુનો અનેક પ્રમાતાઓ દ્વારા બોધ જ નહીં થઈ શકે.

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : તે આ રીતે - જો વસ્તુનો જે સ્વભાવ, એક પ્રમાતાના બોધનું કારણ છે, તે જ સ્વભાવ,
બીજા પ્રમાતાના બોધનું પણ કારણ હોય, તો બંને પ્રમાતાનો બોધ એક થઈ જવાની આપત્તિ આવશે,
કારણ કે જેમ ચૈત્રજ્ઞાન અને તેનાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ એકનિમિત્તક હોવાથી અભિન્ન છે, તેમ બંને પ્રમાતાનું
જ્ઞાન પણ એકનિમિત્તક હોવાથી અભિન્ન ઠરશે...

❖ “ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતોઽન્યોઽપિ વાચ્યોઽસૌ ન ચ દાહકૃત્ ।

તથાપ્રતીતો ભેદાભેદસિદ્ધ્યૈવ તત્સ્થિતઃ ॥” - શાસ્ત્રવાર્તાસમુ ૧૧/૨૫ ॥

❖ હવે, મૂળ વાત પર આવીએ - સવિકલ્પ સંવેદનની સિદ્ધિ માટે ગ્રંથકારશ્રીનો મુખ્ય પાયો છે - (૧)
અનેકસ્વભાવતા, (૨) અનેકશબ્દવાચ્યતાદિ (૩) અંતર્જલ્પાકારબોધસિદ્ધિ... વગેરે. પણ, આ અંગે પૂર્વપક્ષી હજુ
પોતાના વિકલ્પો ઉભા કરે છે..



સ્તયોરૈક્યમ્, સર્વથૈકનિમિત્તત્વાત્, ઇતરેતરસ્વાત્મવત્, તદભેદેઽપિ તદવસાયભેદે તદેકસ્વભાવતાપત્તિઃ, તદન્યકાર્યાણામપિ તત્તથાતયાઽવિરોધાદિતિ । (૮૩) અત્રોચ્યતે-
 એકાન્તવાદિન એવાયં દોષઃ, નાનેકાન્તવાદિનઃ, તસ્ય હ્યચિત્રમેવૈકમ્, ન ચાનેકકાર્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વથૈકનિમિત્તત્વાત્, અધિકૃતવસ્તુસ્વભાવૈકત્વેન । ઇતરેતરસ્વાત્મવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । એતચ્ચ
 “યતઃ સ્વભાવતો જાતમેકમ્” ઇત્યાદિના ત્વયાઽપ્યુક્તમેવ । તદભેદેઽપિ-તત્સ્વભાવાભેદેઽપિ
 તદવસાયભેદે-એકાપરપ્રમાત્રવસાયભેદે તદેકસ્વભાવતાપત્તિઃ તસ્ય-વસ્તુન એકસ્વભાવતાપત્તિઃ ।
 કુત ઇત્યાહ-તદન્યકાર્યાણામપિ તસ્માત્-વિવક્ષિતસ્વભાવાદન્યે તદન્યે, સ્વભાવા ઇતિ પ્રક્રમઃ,
 તૈષાં કાર્યાણિ-સદાદિવિજ્ઞાનાદીનિ તત્કાર્યાણિ તૈષામપિ તત્તથાતયા તસ્ય-વસ્તુનસ્તથાતા-
 એકજાતીયવિજ્ઞાનાપેક્ષયા એકસ્વભાવા અનેકકાર્યજનનૈકસ્વભાવતા તયા સામાન્યેના-
 પ્યેકસ્વભાવાપેક્ષયા સદાદ્યનેકવિજ્ઞાનાદિકાર્યજનનૈકસ્વભાવતાઽવિરોધાત્ તદેકસ્વભાવ-
 તાપત્તિરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે-એકાન્તવાદિન એવાયમ્-અનન્તરોદિતઃ ‘તત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ કે વસ્તુના એક જ સ્વભાવથી બંનેની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી તેઓનો અભેદ થવો
 બરાબર જ છે ← આવું તો “જે સ્વભાવથી એક કાર્ય થાય, તે જ સ્વભાવથી બીજું કાર્ય ન થઈ
 શકે... વગેરે” - શ્લોકોથી તમે પણ કહો છો કે એકનિમિત્તકોનો અભેદ હોય છે.

પ્રશ્ન : એકસ્વભાવથી જન્ય હોવા છતાં પણ, તે બંને જ્ઞાનનો ભેદ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો વસ્તુને ‘એકસ્વભાવી’ માનવાનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે બે જ્ઞાનની જેમ, તે
 એક સ્વભાવથી જ બીજા સ્વભાવનાં કાર્યો પણ અવિરોધપણે થઈ જશે... ફલતઃ વસ્તુને અનેકસ્વભાવી
 માનવાની જરૂર નહીં રહે...

આશય એ છે કે એક જ વસ્તુથી (૧) સત્વિજ્ઞાન, (૨) નિત્યવિજ્ઞાન, (૩) મૃદ્ધવિજ્ઞાન, (૪)
 ઘટવિજ્ઞાન વગેરે અનેક વિજ્ઞાનરૂપ કાર્યો થાય છે... આ બધા કાર્યો એકસ્વભાવથી તો ન જ થઈ
 શકે, માટે તમે (=સ્યાદ્વાદી) વસ્તુના અનેકસ્વભાવ માનો છો... પણ અમારું કહેવું છે કે, ઉપરોક્ત
 રીતે જે એક સ્વભાવથી બે પ્રમાતાને એકસરખા બે વિજ્ઞાન થાય છે, તે સ્વભાવ અનેકનો જનક તો
 માનવો જ રહ્યો (નહીંતર તો બે વિજ્ઞાન પણ શી રીતે ઉત્પન્ન કરશે ?) અને તેનાથી અનેક કાર્યોની
 ઉત્પત્તિ થઈ શકવાથી તો, બીજા સ્વભાવોનું કાર્ય પણ એનાથી થઈ જવું સંભવિત જ છે. ફલતઃ તે
 કાર્યો માટે વસ્તુના જુદા જુદા સ્વભાવ નહીં માનવા પડે અને તો એકસ્વભાવતાનું જ આપાદન થાય...

❖ એકસ્વભાવતાનો નિરાસ + તેમાં દોષોનું આપાદન ❖

(૮૩) સ્યાદ્વાદી : ઉપરોક્ત બધો દોષ તો એકાંતવાદીઓને જ આવે છે, અનેકાંતવાદીઓને



જનનૈકસ્વભાવતાં વિહાય તતોઽનેકં ભવતિ, અનેકકાર્યજનને ચ નાચિત્રમેકત્વમ્, (૮૪)
તદ્ભાવેઽપિ કાત્સર્ચ્યેનૈકેન તદ્ગ્રહાત્ તદપરાવસાયગ્રહણપ્રસન્નઃ, તસ્ય તજ્જનનસ્વતત્ત્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્તયોરૈક્ય'મિત્યાદિલક્ષણો દોષઃ, નાનેકાન્તવાદિનઃ । કુત એતદિત્યાહ-તસ્યેત્યાદિ । તસ્ય-
એકાન્તવાદિનો યસ્માદચિત્રમેવૈકમ્ એકાન્તૈકરૂપમ્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ન
ચાનેકકાર્યજનનૈકસ્વભાવતાં વિહાય તતઃ-એકસ્માત્, ઇહ પ્રક્રમે, અધિકૃતૈકસ્વભાવાત્,
અનેકં ભવતિ એકાપરવિજ્ઞાનાદિ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અનેકકાર્યજનને ચ નાચિત્ર-
મેકત્વમ્, અનેકગર્ભૈકત્વસ્ય સર્વથૈકત્વવિરોધાત્ ॥

દોષાન્તરમાહ તદ્ભાવેઽપીત્યાદિના । તદ્ભાવેઽપિ-અચિત્રૈકસ્વભાવેઽપિ કાત્સર્ચ્યેન-સામસ્ત્યેન
એકેન પ્રમાત્રા તદ્ગ્રહાત્-અધિકૃતસ્વભાવગ્રહાત્ તદપરાવસાયગ્રહણપ્રસન્નઃ, તસ્માત્-એકસ્માત્
પ્રમાતુરપરે, પ્રક્રમાત્ પ્રમાતાર એવ, તદપરે તેષામવસાયાઃ-જ્ઞાનાનિ તેષાં ગ્રહણમ્-અવગમસ્તત્પ્રસન્નઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહીં, કારણ કે અમે તો જુદા સ્વભાવથી જ જુદા જુદા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનીએ છીએ ← આમ,
બધાનું નિમિત્ત જુદું જુદું હોવાથી, તે જ્ઞાનોની ઐક્યતાનું આપાદન પણ અમારા મતે નથી જ થતું...

પ્રશ્ન : તો તે આપાદન એકાંતવાદીમતે શી રીતે થાય છે ?

ઉત્તર : કારણ કે એકાંતવાદીમતે તો વસ્તુ એકસ્વભાવી-અચિત્ર છે અને તે એકસ્વભાવી વસ્તુથી
અનેક કાર્યો ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે તેનો સ્વભાવ અનેકકાર્યજનન રૂપ હોય, અર્થાત્ એક જ
સ્વભાવથી તે અનેક કાર્યો કરતી હોય, બાકી જો એવો સ્વભાવ ન હોય, તો તેનાથી અનેક કાર્યો ન
થઈ શકે ← આ રીતે એકાંતવાદીમતે, વસ્તુ એક જ સ્વભાવથી ચૈત્રવિજ્ઞાન-મૈત્રવિજ્ઞાન વગેરે અનેક
કાર્યો કરતી હોવાથી - તે બધા કાર્યોનું નિમિત્ત એક થઈ જતાં - તેઓનો અભેદ થવાની આપત્તિ
આવશે.

વળી એ રીતે, અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવામાં, તે વસ્તુનું સર્વદા એકત્વ તો નહીં જ ઘટે,
કારણ કે તે એકસ્વભાવતા ચૈત્રજ્ઞાન, મૈત્રજ્ઞાન વગેરે અનેકકાર્યજનનતાથી ગર્ભિત છે... આ
અનેકાર્યજનનતાનો તો સર્વથા એકત્વ સાથે વિરોધ છે. ફલતઃ તેનું કથંચિદ્ જ એકત્વ સિદ્ધ થશે,
સર્વથા નહીં. એટલે તેનો અચિત્ર=એકસ્વભાવ ન માની શકાય.

❖ અચિત્રૈકસ્વભાવ માનવામાં દોષપરંપરા ❖

(૮૪) 'તુષ્યતુ દુર્જનઃ' ન્યાયથી, વસ્તુને કદાચ અચિત્રૈકસ્વભાવી માની પણ હો, તો પણ એક
જ પ્રમાતા દ્વારા, સંપૂર્ણપણે તે વસ્તુસ્વભાવનો બોધ થઈ જવાથી - તે પ્રમાતા દ્વારા - બીજા પ્રમાતાનાં
જ્ઞાનનો પણ બોધ થઈ જશે ! અર્થાત્ ઘટને દેખવાથી, ચૈત્રને મૈત્રનાં જ્ઞાનનો પણ ખ્યાલ આવી જશે !!

એકાંતવાદી : અરે ! તમે શું વાત કરો છો ? એવું તો વળી શી રીતે ?

સ્યાન્યથાગ્રહણાયોગાત્, તત્સાવધિકત્વાત્ ન નિરવધિકં ગ્રહણં તદ્ ગ્રહણમિતિ ભાવ-
નીયમ્ ॥ (૮૫) મલસામર્થ્યાત્ તદગ્રહણમ્, તદગ્રહણમેવ સર્વથૈકત્વાત્, અન્યથાઽસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

इति समासः । कुत इत्याह-तस्येत्यादि । तस्य-अधिकृतस्वभावस्य । किंविशिष्टस्येत्याह-
तज्जननस्वतत्त्वस्य-अपरावसायजननस्वभावत्वस्य, अन्यथा-तदपरावसायग्रहणमन्तरेण
ग्रहणायोगात् । अयोगश्च तत्सावधिकत्वात् तत्-अपरावसायजननस्वभावो ह्यसाविति
तत्सावधिकः । यदि नामैवं ततः किमित्याह-न निरवधिकं ग्राहणं तत्-अपरावसाय-
जननस्वभावविकलं ग्राहणं तदग्राहणम्, तदपरावसायजननस्वभावग्रहणमिति भावनीयमेतत् ॥

પરાધિપ્રાયમાહ-મલસામર્થ્યાદ્ હેતોઃ તદગ્રહણં-અપરાવસાયાધ્યાવધ્યગ્રહણમ્ । એતદા-
શબ્દક્યાહ-તદગ્રહણમેવ તસ્ય-અધિકૃતસ્વભાવસ્યાગ્રહણમેવ । કુત્તિત્યાહ-સર્વથૈકત્વાત્, એક

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનેકાંતવાદી : જુઓ → ઘટનો સ્વભાવ (૧) ચૈત્રજ્ઞાનજનનરૂપ પણ છે, અને (૨) મૈત્રજ્ઞાન-
જનનરૂપ પણ છે... તેથી, ચૈત્ર જ્યારે ઘટસ્વભાવનો બોધ કરશે, ત્યારે તે સ્વભાવ અંતર્ગત મૈત્રજ્ઞાન-
જનનતાનો પણ બોધ થશે... પણ તે જનનતાનો બોધ પણ પાછો ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે
મૈત્રજ્ઞાનનો પણ બોધ થતો હોય, કારણ કે તેના બોધ વિના તજ્જનનતાનો બોધ અસંભવિત છે...
ફલતઃ મૈત્રજ્ઞાનના બોધની આપત્તિ આવશે જ...

એકાંતવાદી : મૈત્રજ્ઞાનજનનતાના બોધ માટે, મૈત્રજ્ઞાનનો બોધ કરવાની જરૂર શું ?

અનેકાંતવાદી : કારણ કે એવો નિયમ છે કે - “બે સાપેક્ષ પદાર્થનું જ્ઞાન, એકબીજાના જ્ઞાન
વિના અસંભવિત છે, જેમ આંગળીઓની હ્રસ્વ-દીર્ઘતાનું જ્ઞાન...” - આ નિયમ પ્રમાણે, સાપેક્ષ
પદાર્થના બોધની સાથે જ તે વસ્તુનું ગ્રહણ શક્ય છે... પ્રસ્તુતમાં, ઘટનો સ્વભાવ ‘જનક’ છે અને
મૈત્રનું જ્ઞાન ‘જન્ય’ છે - આમ, જન્યજનકવિધ્યા બંને સાપેક્ષ હોવાથી, નિરવધિક (=સાપેક્ષ પદાર્થનાં
ગ્રહણ વિના) ગ્રહણ તો શક્ય જ નથી, અર્થાત્ ઘટનો ‘આ મૈત્રજ્ઞાનજનનસ્વભાવી છે’ એવો બોધ
ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે મૈત્રજ્ઞાનનો પણ બોધ થાય, અન્યથા નહીં.

સારાંશ : તેથી ચૈત્ર જ્યારે ઘટને જાણશે, ત્યારે તે ઘટસ્વભાવ અંતર્ગત મૈત્રજ્ઞાનજનનતાનો
પણ બોધ થશે અને તેનો બોધ થતાં તત્સાપેક્ષતાયા મૈત્રજ્ઞાનનો પણ બોધ થશે જ...

❖ એકાંતવાદીને કથમપિ છુટકારો અસંભવિત છે ❖

(૮૫) એકાંતવાદી : એવા કોઈ મલના (=દોષના) સામર્થ્યથી, એવું માની લઈએ કે → ચૈત્ર
જ્યારે વસ્તુસ્વભાવનું ગ્રહણ કરે, ત્યારે મૈત્રજ્ઞાનજનનતાનો અવશ્ય બોધ થશે, પણ તે જેને સાપેક્ષ
છે તે મૈત્રજ્ઞાનનો બોધ નહીં થાય..

અનેકાંતવાદી : પણ એ રીતે, મૈત્રજ્ઞાનરૂપ સાપેક્ષ પદાર્થનો બોધ નહીં માનો, તો વસ્તુસ્વભાવનું
ગ્રહણ જ નહીં થઈ શકે, કારણ કે એ સ્વભાવ સર્વથા એક છે, તેથી જો મૈત્રજ્ઞાનનું ગ્રહણ નહીં થાય,

ગ્રહણાગ્રહણપ્રસન્નઃ, તથા ચ સત્યસ્મન્મતાનુવાદ એવ, ગૃહ્યમાણાગૃહ્યમાણયોરેકત્વ-
વિરોધાત્ । ઇતિ તચ્ચિત્રતયૈવ કથચ્છિત્ તદ્ગ્રહણાદેકસ્યાપ્યનેકપ્રમાતૃભિરવસાયઃ,
નાન્યથા, ઉક્તદોષાનતિવૃત્તેરિત્યત્લં પ્રસન્નેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવ હ્યસૌ તદપરાવસાયજનનસ્વભાવ ઇતિ, તદ્ગ્રહણેઽગ્રહણમિતિ ગર્ભઃ । ઇત્યં ચૈતદક્ષી-
કર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદવધિગ્રહણાનભ્યુપગમેઽસ્ય-સ્વભાવસ્ય ગ્રહણા-
ગ્રહણપ્રસન્નઃ, સામાન્યેન ગ્રહણાદવધિમત્તયાઽગ્રહણાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તથા ચ
સતિ-એવં ચ સતિ અસ્મન્મતાનુવાદ એવ તચ્ચિત્રતાવિધાનેન, અત એવાહ-ગૃહ્યમાણા-
ગૃહ્યમાણયોઃ ધર્મયોરેકત્વવિરોધાત્ । ઇતિ-એવં તચ્ચિત્રતયૈવ-સ્વભાવચિત્રતયૈવ કથચ્છિત્-
કેનચિત્ પ્રકારેણ તદ્ગ્રહણાત્-અધિકૃતસ્વભાવગ્રહણાત્ એકસ્યાપિ વસ્તુનઃ સામાન્યેન અનેક-
પ્રમાતૃભિરવસાયઃ, નાન્યથા । કુંત ઇત્યાહ-ઉક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ-‘તતસ્તયોરૈક્ય’મિત્યાદ્યુક્ત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો મૈત્રજ્ઞાનજનનસ્વભાવતાનું પણ ગ્રહણ નહીં થાય અને તો વસ્તુસ્વભાવનું ગ્રહણ જ નહીં થઈ શકે.

(આશય : મૈત્રજ્ઞાનનાં ગ્રહણ વિના જનનસ્વભાવતાનું ગ્રહણ થાય, પણ કોની જનનસ્વભાવતા છે, તેનું ગ્રહણ ન થાય... જેમ કે ટૂંકો છે તે જણાય પણ કોની અપેક્ષાએ ટૂંકો છે તે ન જણાય...)

એકાંતવાદી : મૈત્રજ્ઞાનજનનતાનું ભલે ગ્રહણ ન થાય, પણ વસ્તુનું સામાન્યરૂપે તો ગ્રહણ થશે જ ને ?

અનેકાંતવાદી : તો તો સ્વભાવનું (૧) ગ્રહણ અને (૨) અગ્રહણ માનવાનો પ્રસંગ આવશે, અર્થાત્ એક જ વસ્તુનું સામાન્યરૂપે ગ્રહણ અને અવધિમદ્ગ્રહણે અગ્રહણ માનવું પડશે !

એકાંતવાદી : તો ભલે માનવું પડે વાંધો શું ?

અનેકાંતવાદી : તો તો અમારા મતનો જ અનુવાદ થશે, કારણ કે ગ્રહણ-અગ્રહણ દ્વારા તો તમે, તે વસ્તુને ચિત્રરૂપ-અનેકસ્વભાવરૂપ જ માની લીધી...

જો ચિત્રરૂપ ન માનીએ તો ગ્રહણ-અગ્રહણ ઘટી જ ન શકે, કારણ કે ગૃહ્યમાણ-અગૃહ્યમાણ રૂપ બે વિરોધી ધર્મોનો સર્વથા એકત્વ સાથે વિરોધ છે. આશય એ છે કે, જો અનેકસ્વભાવી હોય તો (૧) અમુક સ્વભાવને આશ્રયીને ગૃહ્યમાણ, અને (૨) અમુક સ્વભાવને આશ્રયીને અગૃહ્યમાણ ← એમ એક જ વસ્તુનું ગ્રહણ-અગ્રહણ બંને સંગત થઈ જશે... પણ, જો એકસ્વભાવી જ હોય, તો તે ગૃહ્યમાણ-અગૃહ્યમાણ બંને તો શી રીતે બને ?

નિષ્કર્ષ : તેથી વસ્તુને ચિત્રરૂપ-અનેકસ્વભાવી જ માનવી જોઈએ અને તેથી જ એક વસ્તુનો પણ અનેક પ્રમાતાઓ દ્વારા થતો બોધ સંગત થઈ શકશે. બાકી જો અનેકસ્વભાવી નહીં માનો, તો - બધા પ્રમાતાઓના જ્ઞાનનું નિમિત્ત એક થવાથી - તે બધા જ્ઞાનના અભેદની આપત્તિ યથાવસ્થિત જ



(૮૬) યચ્ચોક્તમ્-‘કિંચ્ચ વિકલ્પાત્મકત્વેઽસ્ય નિશ્ચયાત્મકમિદમિત્યનેકપ્રમાણ-વાદહાનિઃ, તેનૈવ વસ્તુનો નિશ્ચયાત્, નિત્યત્વાદૌ શ્રાન્ત્યનુપપત્તેઃ । અનેકધર્મકે વસ્તુનિ અન્યતરધર્મનિશ્ચયાત્ તદન્યનિશ્ચયાય પ્રમાણાન્તરસાફલ્યમિતિ ચેત્’ ઇત્યાશાઙ્ક્ય ‘ન, એકધર્મવિશિષ્ટસ્યાપિ નિશ્ચયે સર્વધર્મવત્તયા નિશ્ચયાત્, પ્રમાણાન્તરસ્ય નિશ્ચિતમેવ વિષયીકુર્વતઃ સ્મૃતિરૂપાનતિક્રમાત્, એકધર્મદ્વારેણાપિ તદ્વતો નિશ્ચયાત્મના પ્રત્યક્ષેણ વિષયીકરણે સકલધર્મોપકારકશક્ત્યભિન્નાત્મનો નિશ્ચયાત્’ ઇત્યાદિ, તદપ્યયુક્તમ્ । છદ્વસ્થજ્ઞાનસ્યેત્થમપ્રવૃત્તેઃ, જ્ઞેયતજ્ઞાનક્ષયોપશમાનાં તથાસ્વભાવત્વાદિત્યુક્તપ્રાયમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દોષાનતિવૃત્તેરિત્યલં પ્રસજ્ઞેનેતિ ॥

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષે-‘કિંચ્ચ વિકલ્પાત્મકત્વેઽસ્યેત્યાદિ યાવદેકધર્મદ્વારેણાપિ તદ્વતો નિશ્ચયાત્મના પ્રત્યક્ષેણ વિષયીકરણે સકલધર્મોપકારકશક્ત્યભિન્નાત્મનો નિશ્ચયાત્’ ઇત્યાદિ । તદપ્યયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-છદ્વસ્થજ્ઞાનસ્યેત્થમપ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ । અપ્રવૃત્તિશ્ચ જ્ઞેય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રહે, તેનું ઉલ્લંઘન નહીં થાય. હવે ઘણી ચર્ચાથી સર્થુ...

સાર : ટૂંકમાં વસ્તુને અનેકસ્વભાવી માનવી જ રહી, તેથી અનેકશબ્દવાચ્યતા વગેરે પણ ઘટશે અને તેથી અંતર્જલ્પાકાર બોધ પણ ઘટશે જ. ફલતઃ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની સવિકલ્પરૂપે સિદ્ધિ થશે જ... સવિકલ્પ માનવા અંગે, બૌદ્ધે બીજા જે દોષ આપ્યા હતા, તેઓનું હવે નિરાકરણ કરે છે -

❖ બૌદ્ધકથિત અન્ય પંક્તિઓનો નિરાસ ❖

(૮૬) સવિકલ્પનાં ખંડન માટે બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને જો સવિકલ્પ માનશો, તો તે નિશ્ચયાત્મક બનવાથી, તેના દ્વારા જ વસ્તુનો સર્વાંશે નિશ્ચય થઈ જતાં અનેક પ્રમાણવાદની હાનિ થશે અને બ્રાન્તિ પણ અસંગત થશે” - તે અને “અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ વિશે, નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યક્ષ દ્વારા અમુક જ ધર્મોનો નિશ્ચય થશે, તે સિવાયના ધર્મોના નિશ્ચય માટે તો બીજા પ્રમાણો સફળ જ થશે ને ?” એવી આશંકા ઉપાડીને તમે જે કહ્યું હતું કે - “એવું નથી, એકધર્મથી વિશિષ્ટ પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થયે, સર્વધર્મથી વિશિષ્ટરૂપે નિશ્ચય થાય છે અને પછી તે નિશ્ચિત ધર્મોને જ વિષય કરનાર હોવાથી, બીજા પ્રમાણો પણ સ્મૃતિરૂપ જ ગણાશે... નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યક્ષથી, જ્યારે એક ધર્મ દ્વારા પણ ધર્મવિશિષ્ટ વસ્તુનો નિશ્ચય થાય, ત્યારે તે વસ્તુનો સકળધર્મોપકારક એવી શક્તિઓથી અભિન્નરૂપે નિશ્ચય થશે... વગેરે” - તે બધું કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે તમે જે રીત બતાવી, તે રીતે તો છદ્વસ્થનાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી.

પ્રશ્ન : કેમ ?

૧. ૨૫૮-૨૫૯-૨૬૦તમાનિ પૃષ્ઠાનિ । ૨. ‘ત્વાદિત્યુક્તં, કેવલિનાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ૨૫૮-૨૫૯-૨૬૦તમાનિ પૃષ્ઠાનિ ।

(૮૭) કેવલિનાં તુ તથાનિશ્ચયઃ પ્રમાણાન્તરાભાવશ્ચેતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । આહ-એવમપિ અનેકસ્વભાવતયા તતસ્તથાનિયતાત્ કથમનન્તાનાં કેવલિનાં તદવિકલાત્મગ્રાહક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તજ્ઞાનક્ષયોપશમાનાં ત્રયાણામપિ તથાસ્વભાવત્વાત્-ચિત્રતયા અસર્વધર્મવત્તયા નિશ્ચય-નિબન્ધનસ્વભાવત્વાદિત્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તમ્ । કેવલિનાં તુ-ક્ષીણસકલાવરણાનાં તથા-નિશ્ચયઃ-સકલધર્મવત્તયા નિશ્ચયઃ । પ્રમાણાન્તરાભાવશ્ચ-કેવલિનામનુમાનાદ્યભાવશ્ચ ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । આહ-એવમપિ-કેવલિનાં તુ તથાનિશ્ચયેઽપિ સતિ અનેકસ્વભાવતયા તતઃ-વસ્તુનઃ તથાનિયતાત્-સમગ્રાનેકસ્વભાવતયા નિયતાત્, એકસ્વભાવત્વકલ્પાદિત્યર્થઃ, કથમ-નન્તાનાં પ્રમાતૃણાં કેવલિનાં-વૃષભાદીનાં તદવિકલાત્મગ્રાહકજ્ઞાનભાવઃ, તસ્ય-અનેક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : કારણ કે, (૧) જ્ઞેય-વિષયભૂત પદાર્થ, (૨) વસ્તુનું જ્ઞાન, અને (૩) ક્ષયોપશમ - આ ત્રણે ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી હોવાથી, તેઓનો અસર્વધર્મત્મકરૂપે નિશ્ચયનાં કારણ તરીકે હોવાનો તેવો સ્વભાવ જ છે.

આશય એ છે કે, સવિકલ્પપ્રત્યક્ષ નિશ્ચયાત્મક હોવા છતાં પણ, છદ્મસ્થને સર્વધર્મત્મકરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થતો જ નથી, કારણ કે છદ્મસ્થ માટે જ્ઞેય, જ્ઞાન અને ક્ષયોપશમનો એવો અલગ જ પ્રકારનો સ્વભાવ છે, કે જેથી અમુકધર્મથી વિશિષ્ટરૂપે જ વસ્તુનો નિશ્ચય થાય, સર્વધર્મરૂપે નહીં. આમ, સર્વધર્મોનો નિશ્ચય ન થવાથી, (૧) અનિશ્ચિત ધર્મોના નિશ્ચય માટે બીજા પ્રમાણો પણ સફળ બનશે, અને (૨) અનિશ્ચિત ધર્મો અંગે ભ્રાંતિ પણ અસંગત નહીં બને... ફલતઃ છદ્મસ્થ જીવને આશ્રયીને ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને સવિકલ્પ માનવામાં ઉપરોક્ત કોઈ બાધ નહીં આવે...

❖ કેવલીને તો સર્વધર્મનો નિશ્ચય + પ્રમાણાંતરાભાવ ઈષ્ટ જ ❖

(૮૭) જેમને સકળ આવરણકર્મનો ક્ષય થયો છે, તેવા કેવલજ્ઞાની ભગવંતોને, (૧) સર્વધર્મથી વિશિષ્ટરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય થવો બરાબર જ છે, કારણ કે તેઓ એક જ સમયમાં સર્વદ્રવ્યોનું સર્વપર્યાયો સાથે પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને તેઓને (૨) બીજા પ્રમાણોનો અભાવ થાય એમાં પણ કોઈ દોષ નથી, કારણ કે કેવલીઓને અનુમાન વગેરે એકે પ્રમાણોની જરૂર હોતી નથી.

❖ પ્રસંગવશાત્ કેવલી અંગે દોષોનો આક્ષેપ ❖

પૂર્વપક્ષ : કેવલી દ્વારા, વસ્તુનો સર્વધર્મથી વિશિષ્ટરૂપે નિશ્ચય હોવા છતાં પણ, એક મોટો દોષ આવે છે, તે સાંભળશો ?

સ્યાદ્વાદી : હા, જરૂર સાંભળીશું...

સર્વાંશે વસ્તુનું જ્ઞાન સર્વકેવલીઓને અસંભવિત !

વસ્તુમાં અનેકકેવલીજ્ઞાનજનનસ્વભાવતા છે, પણ તે સ્વભાવતા દરેક સ્થળે કાત્સ્ન્યોપયોગિત્વેન

૧. 'નિશ્ચય' इत्यधिकः क-पाठः । २. पूर्वमुद्रिते तु 'एकस्वभावत्वविकल्पा०' इति पाठः, अत्र तु G-प्रतानुसारेण पाठोपन्यासः । ३. 'केवलिनामृषभादीनां' इति क-पाठः । ४. 'तदविकलात्मकग्राहक०' इति घ-पाठः ।



જ્ઞાનભાવઃ, એકત્ર કાત્સર્ન્યોપયોગિત્વેન તત્તજ્જનનસ્વભાવત્વાત્, અપરસ્યાપિ તદ્વાવાપત્તે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવતયા તથાનિયતસ્ય વસ્તુનઃ અવિકલો ય આત્મા તદ્ગ્રાહકજ્ઞાનોત્પાદઃ તતઃ કથમ્ ? નૈવેત્યર્થઃ । કથં નેત્યાહ-એકત્રેત્યાદિ । એકત્ર-ઋષભાદિજ્ઞાને કાત્સર્ન્યોપયોગિત્વેન હેતુના તત્તજ્જનનસ્વભાવત્વાત્-અધિકૃતવસ્તુન ઋષભાદિજ્ઞાનજનનસ્વભાવત્વાત્, નાન્યથા તતસ્તથા તદુત્પાદ ઇતિ ભાવનીયમ્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અપરસ્યાપિ-વર્દ્ધમાનાદિજ્ઞાનસ્ય તદ્વાવાપત્તેઃ-ઋષભાદિજ્ઞાનાપત્તેઃ । કથમિત્યાહ-હેત્વવિશેષાદિતિ । ઋષભાદિજ્ઞાનજનનસ્વભાવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ છે. અર્થાત્, વસ્તુનો એક અંશ એક કેવલીજ્ઞાનનું જનન કરે, બીજો અંશ બીજા કેવલીજ્ઞાનનું જનન કરે એવું નથી. સંપૂર્ણવસ્તુ જ દરેક કેવલીજ્ઞાનનું જનન કરે છે... આમ, દરેક કેવલીજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ વસ્તુ જ હેતુ બનતી હોવાથી, કારણના અભેદથી કાર્ય-અભેદ થાય, તેથી દરેક કેવલીના જ્ઞાનનો અભેદ થઈ જાય... પણ તેવું તો છે નહીં (વર્ધમાનસ્વામી-ઋષભસ્વામી બંનેનું જ્ઞાન એક તો નથી જ...) એટલે વસ્તુરૂપ કારણમાત્રથી અનંતકેવલીઓને તેનું જ્ઞાન માની શકાય નહીં...

(આ પદાર્થ સ્પષ્ટ થયો. હવે ગ્રંથમાં (૧) અવિકલ, અને (૨) તથાભાવનિયત એ બે પદ છે. તેનો આ સંદર્ભમાં અર્થ વિચારીએ -

(૧) અવિકલ : જો વિકલજ્ઞાન દરેક કેવલીને માનવાનું હોય તો તે શક્ય બની શકે (જે રીતે છદ્મસ્થને થાય છે તેમ) કારણ કે તેમાં વસ્તુ સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત નથી થતી, પણ એકસ્વભાવેન થાય છે. અનેકસ્વભાવેન નહીં... પણ કેવલીને તેવું વિકલજ્ઞાન માની શકાતું નથી... (છદ્મસ્થજ્ઞાનનું જનન કરવામાં વસ્તુની એકસ્વભાવતા જ કાર્ય કરે છે...)

(૨) તથાનિયત : ઉપર કહ્યું તેમ, એક સ્વભાવેન એક કેવલીજ્ઞાન, બીજા સ્વભાવેન બીજું... એમ હોય તો શક્ય બની શકે, પણ આખી વસ્તુ અનેકસ્વભાવવાળી છે અને એ જ રૂપે કેવલીજ્ઞાન વિશે નિયત છે તો તેવી વસ્તુથી અનંત કેવલીઓનાં જ્ઞાનનું જનન ન થઈ શકે, નહીં તો કારણના અભેદથી બધા કેવલીઓનું જ્ઞાન અભિન્ન થઈ જવાની આપત્તિ આવે... વ્યાખ્યામાં મૂકેલ એકસ્વભાવત્વકલ્પાત્નો અર્થ - જેમ એકસ્વભાવ એક વિશે નિયત હોય તો તેનાથી બીજું કાર્ય ન થાય તો તેના જેવી આ અનેકસ્વભાવતા પણ એકકેવલીજ્ઞાન વિશે જ નિયત થતાં - તે પણ એકસ્વભાવ જેવી જ બનતાં - તેના દ્વારા બીજા અનંત કેવલીઓનાં જ્ઞાન ન થઈ શકે... આવો અર્થ અમને લાગે છે. પૂર્વમુદ્રિતમાં એકસ્વભાવત્વવિકલ્પાત્ એવો પાઠ છે. તે પણ આ રીતે વિચારી શકાય કે, વસ્તુ અનેક સ્વભાવે નિયત છે. કોઈપણ વસ્તુ નિયત કરીએ, ત્યારે કોઈકનો વ્યવચ્છેદ થાય. જેનો વ્યવચ્છેદ થાય તે નિયતનો વિકલ્પ હોય છે. (જો નિયત ન હોય તો એ વિકલ્પ સમજવો) અહીં એકસ્વભાવત્વના વિકલ્પથી અનેકસ્વભાવ નિયત કર્યો, અર્થાત્ એકસ્વભાવત્વનો વ્યવચ્છેદ કરી અનેકસ્વભાવરૂપે વસ્તુને જ્ઞાન વિશે નિયત કરી, તો આવી વસ્તુથી અનંત જ્ઞાન શી રીતે થાય ?... આમ, બંને પાઠને અનુસારે

૧. 'કાત્સર્ન્યેઽપિ યોગિત્વેઽપિ તત્તજ્જનનં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

હેત્વવિશેષાદિતિ, (૮૮) ન, હેત્વવિશેષાસિદ્ધેઃ, જ્ઞાનિનોડન્યત્વાત્ અધિકૃતવસ્તુનશ્ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હ્યાધિકૃતં વસ્તુ તદ્દેતુસ્તતસ્તસ્યાપિ તદ્વત્ તદ્વાવાપત્તિઃ, અતો ન તતોડનન્તાનાં તદવિકલાત્મ-
ગ્રાહકજ્ઞાનભાવ ઇતિ । ઉક્તં ચ-“યતઃ સ્વભાવતો જાતમ્” ઇત્યાદિ, ⁵⁶અસર્વજતા વા સર્વેષામ-
ન્યોન્યમધિકૃતવસ્તુનોડનુત્પત્તિતસ્તદનધિગમાદિતિ પરાભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ, ન-
નેતદેવં યદશ્યધ્યાયિ પરેણ । કુત ઇત્યાહ-હેત્વવિશેષાસિદ્ધેઃ । કથમસિદ્ધિરિત્યાહ-જ્ઞાનિનો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અર્થ વિચારવો (અમને એકસ્વભાવત્વકલ્પાત્ એવો પાઠ વધુ સમુચિત લાગે છે, એટલે તેનો જ મુખ્યરૂપે ઉલ્લેખ કરેલ છે...)

તેથી ઋષભજ્ઞાનજનક વસ્તુથી, પોતાનું સંપૂર્ણપણે ગ્રહણ કરનાર માત્ર ઋષભજ્ઞાનની જ ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ, બીજા અનંત કેવલીઓનાં કેવલજ્ઞાનની નહીં... તમે જ કહ્યું છે કે -

“જે સ્વભાવથી એકકાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, તે જ સ્વભાવથી બીજા કાર્યોની ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે... વગેરે.”

અથવા તો બીજો દોષ આ રીતે લાગશે -

❖ સર્વકેવલીઓમાં અસર્વજ્ઞતાનું આપાદાન ! ❖

બધાનું જ્ઞાન જો તે સંપૂર્ણ વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલ નહીં માનો, તો તે વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થવાથી સહુની અસર્વજ્ઞતા થશે...

(૮૮) આ બધા દોષો, સ્યાદ્વાદીને વીંધી નાંખે એવા છે, પરંતુ સ્યાદ્વાદી પાસે તો અનેકાંતનું બખ્તર છે, તેથી ચિંતા શાની ?

❖ પૂર્વપક્ષીકૃત આક્ષેપોનો નિરાસ ❖

(૧) સર્વકેવલીઓને સર્વાશગ્રાહક વસ્તુનું જ્ઞાન સંભવિત...

સ્યાદ્વાદી : તમારું બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે તમે જે કહ્યું હતું કે - “બંનેનો હેતુ અવિશેષ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

56. તતસ્તસ્યાપિ તદ્વત્ તદ્વાવાપત્તિરિતિ । તતઃ-કૃત્સૈકવસ્તુજન્યત્વાત્ હેતોસ્તસ્યાપિ-વર્દ્ધમાના-
દિજ્ઞાનસ્ય તદ્વત્-ઋષભાદિજ્ઞાનવત્ । કિમિત્યાહ-તદ્વાવાપત્તિઃ-ઋષભાદિજ્ઞાનત્વાપત્તિઃ ।।

57. અસર્વજ્ઞતા વા સર્વેષામન્યોન્યમિતિ । અન્યોન્યં-પરસ્પરં સર્વેષાં-વર્દ્ધમાનાદીનામસર્વજ્ઞતા વા સ્યાત્ । કુત ઇત્યાહ- 58. અધિકૃતવસ્તુનોડનુત્પત્તિતસ્તદનધિગમાદિતિ । અધિકૃતવસ્તુન એકત્ર સર્વજ્ઞજ્ઞાને લબ્ધવ્યાપારાત્ સકાશાદનુત્પત્તિઃ કારણાત્ સર્વજ્ઞજ્ઞાનાનાં તદનધિગમાત્-સર્વૈરધિકૃતવસ્તુનોડપરિચ્છેદાત્ ।।

૧. ૮૭તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘કૃત્સૈક’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘તદ્વત્-વૃષભાદિ’ ઇતિ પૂર્વમુદિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠઃ । ૪. ‘માનાદીનાંમસર્વજ્ઞતા વા સ્યાત્’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘સર્વજ્ઞત્વાત્ કુત’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. ‘જ્ઞાનાપેક્ષ્યા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।



વિચિત્રત્વાત્, તત્તજ્ઞાન્યપેક્ષયા તત્ર તત્ર તદા તદાઽવિકલાત્મગ્રાહકજ્ઞાનાભિવ્યञ्જકત્વે-
નૈકત્ર કાત્સર્ન્યોપયોગિત્વાદિતિ । ન ચૈવમપરસ્યાપિ તદ્દાવાપત્તિઃ, અધિકૃતવસ્તુનસ્તથાત્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઽન્યત્વાત્-વર્દ્ધમાનાદેઃ । દ્વયમિહ જ્ઞાનહેતુઃ-જીવોઽધિકૃતવસ્તુ ચ । ન ચૈતદપ્યેકરૂપમેવ
ઇત્યાહ-અધિકૃતવસ્તુનશ્ચ અનેકસ્વભાવતયા તથાનિયતસ્ય વિચિત્રત્વાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-
તત્તજ્ઞાન્યપેક્ષયા-ઋષભ-વર્દ્ધમાનાદિજ્ઞાન્યપેક્ષયા તત્ર તત્ર-‘સિદ્ધાર્થ’વન-‘ઋજુપાલિકા’-
તીરાદૌ ક્ષેત્રે તદા તદા-સુષમદુઃષમાદુઃષમસુષમાન્તાદૌ કાલે અવિકલાત્મગ્રાહકજ્ઞાના-
ભિવ્યञ्જકાત્મકત્વેન એવમ્ભૂતેનાત્મના એકત્ર-ઋષભાદિજ્ઞાને કાત્સર્ન્યોપયોગિત્વાત્-
સામસ્ત્યેનોપયોગિત્વાદિતિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ એવમ્-ઉક્તેન પ્રકારેણ-અપરસ્યાપિ-વર્દ્ધમાના-
દિજ્ઞાનસ્ય તદ્દાવાપત્તિઃ-ઋષભાદિજ્ઞાનત્વાપત્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-અધિકૃતવસ્તુનોઽનેક-
સ્વભાવતયા તથાનિયતસ્યોક્તવદ્ વિચિત્રસ્ય તથાત્વવિરોધાત્-તત્તજ્ઞાન્યપેક્ષયેત્યાદિત્વ-
વિરોધાત્ । તથાહિ-‘ઋજુ⁵⁹પાલિકા’તીરાદૌ દુઃષમસુષમાન્તે ચ વર્દ્ધમાનાદિજ્ઞાન્યપેક્ષયા અવિકલા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે” - એવું સિદ્ધ નથી, કારણ કે જ્ઞાનનાં બે હેતુ છે - (૧) જીવ=પ્રમાતા, અને (૨) વિષયભૂત
વસ્તુ... આમાંથી (૧) જીવરૂપ હેતુ તો બંને જ્ઞાનનો ભિન્ન ભિન્ન જ છે, કારણ કે ઋષભજ્ઞાનવાળો
પ્રમાતા અલગ છે અને વર્ધમાનજ્ઞાનવાળો પ્રમાતા અલગ છે, અને (૨) બંને જ્ઞાનની વિષયભૂત
વસ્તુ પણ એકરૂપ નથી, પણ વિચિત્ર છે.

તે તે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ તે તે સ્થળે તે તે કાળે પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપના ગ્રાહક જ્ઞાનનાં નિમિત્તરૂપે
જ, એકજ્ઞાનમાં તે વિચિત્ર વસ્તુ પૂર્ણપણે કારણ બને છે... અર્થાત્ જ્યારે તે પૂર્ણ વસ્તુ ઋષભજ્ઞાનમાં
કારણ બને છે, ત્યારે વર્ધમાનસ્વામીને ઋજુવાલિકા તીરે ચોથા આરાના અંતે પોતાનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન
કરાવવાના પોતાના સ્વભાવ સાથે જ તે ઋષભજ્ઞાનમાં કારણ બને છે...

તેનાથી, ઋષભજ્ઞાન-વર્ધમાનજ્ઞાન એક બનવાની આપત્તિ પણ નહીં આવે, કારણ કે જો બંને
જ્ઞાન એક જ હોય, તો ઋષભજ્ઞાનમાં એ વસ્તુ, ‘ભવિષ્યમાં તે ક્ષેત્ર, તે કાળમાં વર્ધમાનસ્વામીનાં
જ્ઞાનનું કારણ બનશે’ એ રીતનો તેનો સ્વભાવ જણાવી જ ન શકે, કારણ કે વર્ધમાનજ્ઞાન, ઋષભજ્ઞાનથી
અભિન્ન માન્યું અને એટલે તો તે જુદા કાળ-ક્ષેત્રમાં થઈ જ ચૂક્યું છે. (વર્ધમાનજ્ઞાન ઋષભજ્ઞાનથી
અભિન્ન હોય, તો તેની ઉત્પત્તિ ભવિષ્યકાળથી ભિન્ન-ઋષભદેવનાં કાળ વખતે અને ઋજુવાલિકાથી
ભિન્ન ક્ષેત્રમાં થઈ ગઈ માનવી પડે. જે બરાબર નથી...) એટલે એ બે જ્ઞાન એક બનવાની આપત્તિ
નહીં આવે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

59. ‘ઋજુપાલિક’તીરાદૌ દુઃષમસુષમાન્તે ચ વર્દ્ધમાનાદિજ્ઞાન્યપેક્ષયેત્યાદેસ્તથાત્વવિરોધ

વિરોધાદિતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ । એકાન્તૈકસ્વભાવવસ્તુવાદિનસ્ત્વેષ દોષોઽનિવારિત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્મગ્રાહકજ્ઞાનાભિવ્યજ્ઞકાત્મકત્વેનૈવ એકત્ર ઋષભાદિજ્ઞાનેઽસ્ય કાત્સર્વ્યોપયોગ ઇતિ વર્દ્ધમાના-
દિજ્ઞાનાભાવે તથાત્વવિરોધઃ । એવમન્યાપેક્ષયાઽપ્યતિસૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ એતત્, અતિગહન-
ત્વાદિતિ । એકાન્તેત્યાદિ । એકાન્તૈકસ્વભાવવસ્તુવાદિનસ્તુ-બૌદ્ધાદેઃ એષ દોષઃ-અનન્તાનાં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : જો બંનેનું જ્ઞાન જુદું જુદું હોય તો તે બંનેને અસર્વજ્ઞ માનવા પડશે, કારણ કે સર્વજ્ઞને તો પૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી સરખું જ જ્ઞાન હોય.. (સરખું ન હોય તો તેમને અસર્વજ્ઞ જ માનવા પડે..)

ઉત્તરપક્ષ : એમાં સર્વજ્ઞની અસર્વજ્ઞતાની આપત્તિ નથી, કારણ કે બંને (ઋષભ-વર્ધમાનસ્વામી) વડે તે વસ્તુનું પૂર્ણજ્ઞાન તો થયું જ છે...

પ્રશ્ન : જો બંને વડે જ્ઞાન પૂર્ણ થયું તો તેમાં ભેદ શી રીતે ?

ઉત્તર : જુઓ, (૧) ઋષભદેવ ભગવાને સ્વજીવદ્રવ્યરૂપે, પુરિમતાલ ઉદ્યાનમાં, ત્રીજા આરાનાં અંતે, નાભિપુત્રત્વાદિ પર્યાયરૂપે જ્ઞાન કર્યું... અને (૨) મહાવીરસ્વામીએ પોતાના અન્યજીવદ્રવ્યરૂપે, ઋજુવાલિકાનદી તીરે, ચોથા આરાનાં અંતે, સિદ્ધાર્થપુત્રત્વાદિપર્યાયરૂપે જ્ઞાન કર્યું... આમ બંનેનો ભેદ પણ છે જ...

આ વિષય ઘણો ગહન છે, માટે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજવાની કોશિશ કરવી.

❖ એકાંતવાદીમતે જ અનંતકેવલીઓને કેવલજ્ઞાનની અનુપપત્તિ ❖

એક જ વસ્તુથી, અનંતકેવલીઓને જુદું જુદું કેવલજ્ઞાન ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે તે વસ્તુ ઉક્ત રીતે વિચિત્રરૂપ હોય...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ઇતિપર્યન્તસ્યૈવમક્ષરયોજના-‘ઋજુપાલિકા’તીરાદૌ ક્ષેત્રે દુઃષમસુષમાન્તે ચ કાલે વર્દ્ધમાનાદિજ્ઞાન્યપેક્ષયા અવિકલાત્મગ્રાહકજ્ઞાનાભિવ્યજ્ઞકાત્મકત્વેનૈવોપલક્ષિતસ્ય સતોઽસ્ય વસ્તુન એકત્ર-ઋષભાદિજ્ઞાને ઉપયોગો વર્તત ઇતિ કૃત્વા વર્દ્ધમાનાદિજ્ઞાનસ્ય ઋષભાદિજ્ઞાનરૂપતયા ભાવે તથાત્વવિરોધસ્તત્ત્વજ્ઞાન્યપેક્ષયા તત્ર તત્ર તદા તદાઽવિકલાત્મગ્રાહકજ્ઞાનેત્યાદિવાક્યોક્તાર્થવિરોધઃ । અયમત્ર ભાવઃ-યદિ યદેતદ્ યુગાદિદેવજ્ઞાનં તદેવ વર્દ્ધમાનજ્ઞાનં સ્યાત્ તદા ઋષભજ્ઞાને એષ્ટકાલે ક્ષેત્રે ભેદે ચ વસ્તુ મહાવીરજ્ઞાનજનકતયા ન પ્રતિભાસેત, મહાવીરજ્ઞાનસ્ય ઋષભજ્ઞાનભિન્નસ્વભાવસ્યાભાવાત્, પ્રતિભાસતે ચ તત્ તથા । અતઃ કથન્નિદ્ ભેદ એવ નાભિસિદ્ધાર્થપાર્થિવનન્દનજ્ઞાનયોઃ । ન ચૈવમન્યોન્યમસર્વજ્ઞતા સર્વસ્યોભાભ્યામપિ જ્ઞાનાત્, પરમન્યજીવદ્રવ્ય-રૂપેણ સતા ઋષભેણ જ્ઞાતં વસ્તુ અન્યજીવદ્રવ્યસ્વભાવેન ચ મહાવીરેણ, એવમન્યક્ષેત્રગતેન નાભિસૂનુના અન્યક્ષેત્રાશ્રિતેન ચરમતીર્થપતિના, એવં કાલેઽપિ, એવં નાભિસૂનુત્વાદિપર્યાયપર્યાપન્નેન સતા ઋષભેણ વસ્તુ વ્યજ્ઞાયિ સિદ્ધાર્થસૂનુત્વાદિપર્યાયોપગતેન ચ મહાવીરેણેતિ ॥

૧. ‘સ્વતોઽસ્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘અન્યો ન સર્વજ્ઞતા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



प्रसर एव, तद्भेदनिबन्धनाऽधिकृतवस्तुवैचित्र्यानुपपत्तेरिति ॥

(८९) किञ्च निर्विकल्पकेनापि प्रत्यक्षेणैकस्वभावे वस्तुनि परिच्छिन्ने कथं नानेक-
प्रमाणवादहानिरिति चिन्त्यम् ॥

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

तदविकलात्मग्राहकज्ञानाभावलक्षणः अनिवारितप्रसर एव । कथमित्याह-तद्भेदनिबन्धन-
अनन्तज्ञानभेदनिबन्धनाऽधिकृतवस्तुवैचित्र्यानुपपत्तेः । उक्तवदधिकृतवस्तुवैचित्र्यमेवात्र
कारणमिति ॥

दूषणान्तरमाह किञ्चेत्यादिना । किञ्च निर्विकल्पकेनापि प्रत्यक्षेण भवदभिमतो
एकस्वभावे-एकान्तैकस्वभावे वस्तुनि भवदभिमते परिच्छिन्ने सति कथं नानेकप्रमाण-
वादहानिरिति चिन्त्यम् । प्रमेयान्तराभावेन प्रमाणान्तराभावात् हानिरिवेत्यर्थः ॥

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

પણ, એકાંત એકસ્વભાવવાદીમતે તો વસ્તુની વિચિત્રતા જ અધટિત છે, ફલતઃ તે વસ્તુ, અલગ-અલગ અપેક્ષાએ અનંત જ્ઞાનની જનક નહીં બની શકે... તેથી “તે વસ્તુ એક જ જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત રહેવાથી, તેના દ્વારા પોતાનું સર્વાંશે પ્રહણ કરનાર અનંતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકે” - એ દોષ તમારા મતે અનિવારિત રહેશે...

સાર : બૌદ્ધે જે કહ્યું હતું કે, પ્રત્યક્ષ અવિકલ્પ માનશો તો વસ્તુનો (૧)સર્વધર્મરૂપે નિશ્ચય, અને તેથી (૨) પ્રમાણાંતરની અપ્રવૃત્તિ થશે, તે કથન કેવલી માટે તો ઈષ્ટ જ છે.

(સંદર્ભ : છન્નસ્થને તો તેવા ક્ષયોપશમાદિ જ નથી થતા, કે જેથી સર્વધર્મરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય કરી લે... તેથી તેના માટે પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ પણ સંગત જ રહેશે, માટે પ્રત્યક્ષને સવિકલ્પ માનવામાં કોઈ દોષ નથી... હવે ગ્રંથકારશ્રી, પૂર્વપક્ષી દ્વારા કથિત દોષોનું તેના જ (નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષના) પક્ષમાં આપાદાન કરે છે અને તેને ખળભળાવે છે -)

❖ निर्विकल्पवादीमते च अनेकप्रमाणवाદની હાનિ ❖

(૮૯) તમારા મતે વસ્તુ નિરંશ સ્વલક્ષણરૂપ છે, અર્થાત્ તે માત્ર એકસ્વભાવી જ છે, તે વસ્તુનો, તમે માનેલ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષથી જ જો બોધ થઈ જશે, તો ત્યાં બીજા પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ શી રીતે થશે ?
પ્રશ્ન : કેમ નહીં ?

ઉત્તર : કારણ કે જે નિરંશ એકસ્વભાવી વસ્તુ હતી, તેનો બોધ તો નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષથી જ થઈ ગયો, તે સિવાય બીજો કોઈ પ્રમેય (જાણવા લાયક પદાર્થ) તે વસ્તુમાં રહ્યો જ નહીં, કે જેનો બોધ કરવા અનુમાનની પ્રવૃત્તિ શક્ય બને, તેથી અનુમાન તો અસંગત જ ઠરશે. ફલતઃ અનેક પ્રમાણવાદની

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

60. प्रमेयान्तराभावेन प्रमाणान्तराभावात् हानिरेवेत्यर्थ इति । निर्विकल्पकेन हि प्रत्यक्षेण निरंशै-
कस्वभावं वस्तु व्यवच्छिन्नम् । अतो नास्त्येवाधिकं प्रमेयं यत्रानुमानं प्रवर्तिष्यते ॥

પ્રત્યક્ષસ્યાનિશ્ચયરૂપત્વાત્ ચિન્તિતમેવૈતત્ । આહ ચ ન્યાયવાદી-“ન પ્રત્યક્ષં કસ્યચિન્નિશ્ચાયકં તદ્ યમપિ ગૃહ્ણતિ તં ન નિશ્ચયેન”, કિં તર્હિ ? તત્પ્રતિભાસેન । (૧૦) તત્ત્વ યત્રાંશે પાશ્ચાત્યં નિશ્ચયં જનયિતું શક્નોતિ તત્રૈવ પ્રામાણ્યમાત્મસાત્કુરુતે, યત્ર તુ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરાભિપ્રાયમાહ-પ્રત્યક્ષસ્ય-નિર્વિકલ્પકસ્ય અનિશ્ચયરૂપત્વાત્ કારણાત્ ચિન્તિત-મેવૈતત્ ॥

યદુક્તં ભવતા ન ચૈતદપૂર્વમિત્યુપદર્શયન્નાહ-આહ ચ ન્યાયવાદી-ધર્મકીર્તિર્વાર્તિકે । કિંમાહ ઇત્યાહ-ન પ્રત્યક્ષં કસ્યચિત્-પદાર્થસ્ય નિશ્ચાયકં તદ્ યમપિ પદાર્થ ગૃહ્ણતિ, તં ન નિશ્ચયેન-એવમેતદિત્યેવંરૂપેણ, કિં તર્હિ ? તત્પ્રતિભાસેન આદર્શવત્ ગૃહ્ણમાણાકારેણ તત્ત્વ-એવમ્ભૂતં પ્રત્યક્ષં યત્રાંશે-વસ્તુગતે પાશ્ચાત્યં નિશ્ચયં જનયિતું શક્નોતિ નીલાદૌ તત્રૈવ અંશે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હાનિ અમને નહીં, પણ તેમને જ આવે છે.

હવે બૌદ્ધ, તે આપત્તિ દૂર કરવા - અનેકપ્રમાણવાદની સંગતિ કરવા - પોતાનો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -

❖ એકાંતમતે અનેકપ્રમાણવાદની સંગતિસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ તે નિશ્ચયરૂપ છે જ નહીં, કારણ કે ન્યાયવાદી ધર્મકીર્તિએ પ્રમાણ-વાર્તિકની સ્વોપજ્ઞટીકામાં કહ્યું છે કે - “પ્રત્યક્ષ તે કોઈનો પણ નિશ્ચાયક નથી, તે જેને પણ ગ્રહણ કરે છે, તેને નિશ્ચયથી જાણતો નથી.”

પ્રશ્ન : પ્રત્યક્ષ, વસ્તુનું ગ્રહણ જો નિશ્ચયથી નથી કરતો, તો શી રીતે કરે છે ?

ઉત્તર : જેમ દર્પણ, વસ્તુના આકારનું ગ્રહણ કરીને તે વસ્તુનો પ્રતિભાસ કરાવે છે, તેમ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ પણ, વસ્તુના આકારનું ગ્રહણ કરીને માત્ર તેનો પ્રતિભાસ જ કરાવે છે, નિશ્ચય નહીં...

આ રીતે, પ્રત્યક્ષ જ્યારે નિશ્ચાયક જ નથી, ત્યારે તમે શી રીતે કહી શકો કે, ‘પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ વસ્તુનો નિર્ણય થઈ જશે.’

(૯૦) આ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ, વસ્તુના જે અંશમાં પાછળથી નિશ્ચય (વિકલ્પ) ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, તે જ અંશમાં તે પ્રમાણતાને ભજે છે... દા.ત. નિર્વિકલ્પ દ્વારા ઘટનો બોધ થયો, તો તે

❖ બૌદ્ધો, (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન બે પ્રમાણ માને છે... પણ ઉપરોક્ત રીતે અનેકપ્રમાણવાદની સંગતિ થઈ શકતી નથી.

૧. ‘કિમિત્યાહ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘નિશ્ચાયકં તથમપિ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પ્રત્યક્ષમિતિ । ૪. ‘તત્ત્વૈવમ્ભૂતં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



ભ્રાન્તિકારણસદ્ધાવાદશક્તં તત્ર પ્રમાણાન્તરં વ્યાપ્રિયતે, સમારોપવ્યવચ્છેદાર્થમિતિ ભ્રાન્તિ-
વ્યુદાસાય પ્રમાણાન્તરપ્રવૃત્તિઃ ઇતિ ॥

(૧૧) અત્રોચ્યતે યદુક્તમ્-“ન પ્રત્યક્ષં કસ્યચિન્નિશ્ચાયકમ્” ઇત્યત્ર કોઽયં નિશ્ચયો
નામ ? સ્વાલમ્બનાધ્યવસાય એવેતિ ચેત્, નાયં તદાકારોત્પત્તિવ્યતિરેકેણ । અસ્ત્વેવં તતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રામાણ્યમાત્મસાત્કુરુતે નીલાદૌ । યત્ર તુ અંશેઽનિત્યાદૌ ભ્રાન્તિકારણસદ્ધાવાત્ કારણાત્
અશક્તં પાશ્ચાત્યં નિશ્ચયં જનયિતુમ્, તત્રાંશે પ્રમાણાન્તરં વ્યાપ્રિયતે અનુમાનમ્ । કિમર્થમિત્યાહ-
સમારોપવ્યવચ્છેદાર્થ-પરિકલ્પિતસમારોપવ્યવચ્છેદાર્થમ્ ઇતિ-એવં ભ્રાન્તિવ્યુદાસાય-સમા-
રોપવ્યુદાસાય પ્રમાણાન્તરપ્રવૃત્તિઃ-અનુમાનપ્રવૃત્તિઃ ॥

ઇતિ-એવં પૂર્વપક્ષમાશંક્યાહ-અત્રોચ્યતે-યદુક્તમિત્યાદિ । યદુક્તમાદૌ “ન પ્રત્યક્ષં
કસ્યચિન્નિશ્ચાયકમ્” ઇત્યત્ર વ્યતિકરે કોઽયં નિશ્ચયો નામ ? સ્વાલમ્બનાધ્યવસાયઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિર્વિકલ્પ, પાછળથી જો ઘટના સત્ત્વ અંશમાં વિકલ્પ પેદા કરશે, તો તેની માત્ર સત્ત્વ અંશ વિશે જ
પ્રમાણતા રહે. કહ્યું છે કે -

“પ્રત્યક્ષની પ્રમાણતા તે જ અંશે છે, કે જે અંશમાં તે (પ્રત્યક્ષ) વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે...”

વળી, ભ્રાન્તિનાં કારણો વિદ્યમાન હોવાથી, વસ્તુના અનિત્ય વગેરે જે અંશ વિશે, નિર્વિકલ્પ
પ્રત્યક્ષ, પાછળથી વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ છે, તે અંશ વિશે અનુમાનરૂપ પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ
થાય છે.

પ્રશ્ન : તે વિશે અનુમાનની પ્રવૃત્તિ શા માટે ?

ઉત્તર : સમારોપના વ્યવચ્છેદ માટે... અર્થાત્ ભ્રાન્તિ વગેરેનાં કારણે અનિત્ય પણ વસ્તુમાં,
મૂઢલોકોને જે નિત્યતાનો સમારોપ થાય છે, તેને દૂર કરવા માટે અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે... ‘સર્વ
ક્ષણિકમ્, સત્ત્વાત્, પ્રદીપવત્’ એવું અનુમાન કરવાથી તેમની ભ્રાન્તિ દૂર થાય છે.

આ પ્રમાણે, ભ્રાન્તિ દૂર કરવા માટે અનુમાનરૂપ પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી
નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ + નિરંશવસ્તુવાદીમતે અનેકપ્રમાણવાદની અસંગતિ નથી...

(હવે આ પૂર્વપક્ષની એકેક પંક્તિનું, ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિશઃ નિરાકરણ કરે છે અને વચ્ચે તેમાં
અવાંતર પૂર્વપક્ષો ઉપાડીને તેનું પણ નિરાકરણ કરે છે અને છેલ્લે સવિકલ્પસંવેદન + અનેકસ્વભાવી
વસ્તુની સિદ્ધિ કરશે.)

❖ ઔદ્ધકથિત માન્યતાઓનો સચોટ નિરાકારક ઉત્તરપક્ષ ❖

(૯૧) સ્યાદ્વાદી : તમે જે કહ્યું હતું કે - “પ્રત્યક્ષ કોઈનું પણ નિશ્ચયાત્મક નથી” તે વાતનું
નિરાકરણ કરવા, અમે તમને પૂછીએ છીએ કે, ‘નિશ્ચય’ એટલે શું ?

को दोष इति चेत्, नासौ न प्रत्यक्षेऽपि कथमनिश्चयकं तत् ? वस्तुमात्रप्रतिभासनादिति चेत्, अवस्तुप्रतिभासी तर्हि निश्चयः । न, तत्रैव दृढः प्रत्यय इति चेत्, कथं तदाकार-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

स्वविषयपरिच्छेद एव । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-नायं-यथोदिताध्यवसायः तदाकारो-
त्पत्तिव्यतिरेकेण-स्वालम्बनाकारोत्पत्तिव्यतिरेकेण । अस्त्येवं-भवतु स्वालम्बनाकारोत्पत्तिरेव
निश्चयः ततः को दोषः ? इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-नासौ-स्वालम्बनाकारोत्पत्तिः न
प्रत्यक्षेऽपि । किं तर्हि ? अस्त्येव । अतः कथमनिश्चायकं तत्-प्रत्यक्षम् ? भवदभिप्रेत-
निश्चयलक्षणोपपत्तेर्निश्चायकमेवेत्यर्थः । वस्तुमात्रप्रतिभासनात् अनिश्चायकं तत् । इति चेत्,
एतदाशङ्क्याह-अवस्तुप्रतिभासी तर्हि निश्चयः ततोऽनिश्चय इति गर्भः । न अवस्तुप्रतिभासी,
किन्तु तत्रैव-वस्तुनि दृढः प्रत्ययः-निश्चयः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-कथं तदाकारशून्यः-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : નિશ્ચય એટલે પ્રોતાના વિષયનો અધ્યવસાય=પ્રોતાના વિષયનો બોધ.

સ્યાદાદી : તે જ્ઞાન દ્વારા પોતાના વિષયનો બોધ ત્યારે જ માની શકાય, કે જ્યારે તે જ્ઞાનમાં પોતાના વિષયનો આકાર ઉત્પન્ન થતો હોય, બાકી તો તે જ્ઞાન દ્વારા તે વસ્તુનો બોધ સંભવિત જ નથી.

બૌદ્ધ : તો આમ માનીશું કે - જે જ્ઞાનમાં, પોતાના વિષયના આકારની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તે જ્ઞાન 'નિશ્ચય' કહેવાય... હવે તો દોષ નહીં ને ?

સ્યાદાદી : નિશ્ચયનું જો આવું જ લક્ષણ હોય, તો નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ પણ નિશ્ચાયક કેમ ન બને ?
કારણ કે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષમાં પણ પોતાના વિષયના આકારની ઉત્પત્તિ તો થાય જ છે ને ?

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ તો માત્ર વસ્તુનો પ્રતિભાસ કરે છે, તેમાં તેના આકારની ઉત્પત્તિ થતી નથી. માટે તે નિશ્ચયાત્મક ન બને...

સ્થાદ્વાદી : તો પછી તમે એમ માન્યું કે, નિશ્ચય અવસ્તુનો પ્રતિભાસ કરે છે... (પ્રત્યક્ષ વસ્તુપ્રતિભાસી છે, છતાં નિશ્ચયાત્મક નથી તેનો આ ફલિતાર્થ નીકળે... બાકી જો નિશ્ચય પણ વસ્તુપ્રતિભાસી હોત તો પ્રત્યક્ષને નિશ્ચયરૂપ કેમ ન મનાય?) એટલે તમે નિશ્ચયને વસ્તુ-અપ્રતિભાસી માનો, તો જ તમે પ્રત્યક્ષને અનિશ્ચયાત્મક કહી શકો...

બૌદ્ધ : ના, નિશ્ચય તો વસ્તુનો જ પ્રતિભાસ કરે છે, પણ અમારા કહેવાનો આશય એ છે કે, વસ્તુનો માત્ર પ્રતિભાસ થાય તેને જ નિશ્ચય ન કહેવાય, પણ વસ્તુનો જે ‘દૃઢપ્રત્યય’ થાય તેને નિશ્ચય કહેવાય છે... (નિશ્ચય એ નિર્વિકલ્પમાં જ દૃઢપ્રત્યયરૂપ છે, નિર્વિકલ્પરૂપ નથી.)

સ્યાદ્વાદી : જે નિર્વિકલ્પમાં વસ્ત્વાકાર નથી તેમાં વસ્તુવિષયક દૃઢતા શી રીતે આવે ? (એટલે નિર્વિકલ્પથી ભિન્ન જે દૃઢપ્રત્યય તમે નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધ કરવા જઈ રહ્યા છો, તેનું ખંડન થાય છે. તેનું ખંડન થવાથી જ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય...)



શૂન્યસ્ત્રેતિ ? । (૧૨) કિંચ્છ કિં પુનરસ્ય દાહૃયં કિં નિર્વિકલ્પકસમનન્તરત્વં કિં વા વાસનાજન્મ ઉતાધ્યવસિતતદ્ભાવતા, આહોસ્વિદ્ ધ્વનિયોગઃ ? ન તાવન્નિર્વિકલ્પક-સમનન્તરત્વમ્, તદપરનિર્વિકલ્પકેન વ્યભિચારાત્, નિર્વિકલ્પકસમનન્તરાન્નિર્વિકલ્પ-કોત્પત્તેઃ । નાપિ વાસનાજન્મ, નિર્વિકલ્પકસ્યાપિ તત્ ઉત્પત્તેઃ, તત્તત્સમનન્તરાવ્યતિરેકાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્ત્વાકારશૂન્યસ્તન્માત્રપ્રતિભાસનેન તત્રેતિ-વસ્તુનીતિ ? અભ્યુચ્ચયમાહ કિંચ્છેત્યાદિના । કિં પુનરસ્ય-પ્રત્યયસ્ય દાહૃયં કિં નિર્વિકલ્પકસમનન્તરત્વમ્ ? નિર્વિકલ્પકં સમનન્તરો યસ્યેતિ વિગ્રહસ્તદ્ભાવો નિર્વિકલ્પકસમનન્તરત્વં તત્ । કિં વા વાસનાજન્મ ? વાસનાતો જન્મ તત્, ઉતાધ્યવસિતતદ્ભાવતા ? અધ્યવસિતઃ પરિચ્છિન્નઃ તદ્ભાવઃ-વસ્તુભાવો યેનેતિ વિગ્રહઃ, તદ્ભાવોઽધ્યવસિતતદ્ભાવતા । આહોસ્વિદ્ ધ્વનિયોગઃ-શબ્દસમ્બન્ધઃ પ્રત્યયદાહૃયમિતિ ? એવં વિકલ્પચતુષ્ટયમુપન્યસ્યાહ-ન તાવન્નિર્વિકલ્પકસમનન્તરત્વં પ્રત્યયદાહૃયમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદપરનિર્વિકલ્પકેન વ્યભિચારાત્, તસ્માત્-અધિકૃતપ્રત્યયાદપરં ચ તન્નિર્વિકલ્પકં ચ તેના-નૈકાન્તિકત્વાત્ । એતત્પ્રકટનાયૈવાહ-નિર્વિકલ્પકસમનન્તરાત્ સકાશાત્ પ્રબન્ધેન નિર્વિકલ્પ-કોત્પત્તેઃ ॥

નાપિ વાસનાજન્મ પ્રત્યયદાહૃયમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-નિર્વિકલ્પકસ્યાપિ તત્-વાસનાત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધો, પ્રત્યયની દૃઢતાના આધારે નિશ્ચય માને છે અને આવી દૃઢતા નિર્વિકલ્પમાં નથી - એવું તેઓ કહે છે, તેથી તેઓનું વિકલ્પશઃ નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે --

❖ પ્રત્યયદૃઢતા અંગે વિકલ્પજાળ ❖

(૯૨) પ્રત્યયની દૃઢતા એ શું છે ? (૧) નિર્વિકલ્પ જેનું ઉપાદાન છે તે ?, (૨) વાસનાથી જેનો જન્મ છે તે ?, (૩) વસ્તુનો અધ્યવસાય થવો તે ? કે (૪) શબ્દનો સંબંધ ?

આ બધા વિકલ્પોમાંથી જ્ઞાનની દૃઢતા કોને કહેવાય ?

❖ (૧) પ્રથમ વિકલ્પ ❖

નિર્વિકલ્પસમનન્તરત્વ તો દૃઢતા ન માની શકાય, કારણ કે નિર્વિકલ્પ સમનન્તરત્વ તો એક નિર્વિકલ્પ પછી થતાં બીજા નિર્વિકલ્પમાં પણ હોય છે. છતાં પણ, તમે તેને ક્યાં નિશ્ચયરૂપ (દૃઢપ્રત્યયરૂપ)માનો છો ? (એટલે તમારું નિર્વિકલ્પ સમનન્તરત્વરૂપ લક્ષણ, લક્ષ્ય (નિશ્ચય) વિના પણ (નિર્વિકલ્પમાં) રહેતું હોવાથી લક્ષણાભાસ બને છે. તેથી પ્રથમ વિકલ્પ તો યોગ્ય નથી...) અહીં એક નિર્વિકલ્પ પછી બીજું નિર્વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે એ તો સિદ્ધ જ છે...

❖ (૨) દ્વિતીય વિકલ્પ ❖

વાસનાથી ઉત્પત્તિ થવી તેને પણ પ્રત્યયદૃઢતા ન કહી શકાય, કારણ કે વાસનાથી ઉત્પત્તિ તો

૧. 'કિંચ્છ પુનરસ્ય' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'આહોસ્વિત્ ધ્વનિઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૧૩) નાપ્યધ્યવસિતતદ્વાવતા, અતદાભેન તત્પરિચ્છેદાયોગાત્, તત્ત્વતસ્તદનુપપત્તેઃ, નાપિ ધ્વનિયોગઃ, તત્તાદાત્મ્યાદ્યયોગતસ્તદસિદ્ધેઃ, તદ્યુક્તસ્યાપિ તદાકારોત્પત્તિપ્રધાનત્વાદિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉત્પત્તેઃ કારણાત્ । ઉત્પત્તિશ્ચ તત્ત્વસમનન્તરાવ્યતિરેકાત્ તસ્યાઃ-વાસનાયાસ્તત્સમનન્તરા-વ્યતિરેકાત્-નિર્વિકલ્પકસમનન્તરાવ્યતિરેકાત્ । સમનન્તરાચ્ચાવિકલ્પકજન્મેતિ ભાવના ॥

નાપ્યધ્યવસિતતદ્વાવતા પ્રત્યયદાદ્યર્થમ્ । કુત્ત્વમ્-અતદાભેન-અવસ્ત્વાકારેણ જ્ઞાનેન તત્પરિચ્છેદાયોગાત્-વસ્તુપરિચ્છેદાયોગાત્ । અયોગશ્ચ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ તદનુપપત્તેઃ-અધ્યવસિતતદ્વાવતાનુપપત્તેઃ । નાતદાભં તત્પરિચ્છેદકમ્, ન ચાંતો નાધ્યવસિતતદ્વાવતેતિ ભાવનીયમ્ ।

નાપિ ધ્વનિયોગઃ પ્રત્યયદાદ્યર્થમ્ । કુત્ત્વમ્-અતદાભેન-અવસ્ત્વાકારેણ જ્ઞાનેન તત્પરિચ્છેદાયોગાત્-વસ્તુપરિચ્છેદાયોગાત્ । અયોગશ્ચ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ તદનુપપત્તેઃ-અધ્યવસિતતદ્વાવતાનુપપત્તેઃ । નાતદાભં તત્પરિચ્છેદકમ્, ન ચાંતો નાધ્યવસિતતદ્વાવતેતિ ભાવનીયમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિર્વિકલ્પની પણ થાય છે .

બૌદ્ધ : અરે ! નિર્વિકલ્પની ઉત્પત્તિ તો પૂર્વની જ્ઞાનક્ષણથી થાય છે, વાસનાથી શી રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણકે બૌદ્ધમતે જ્ઞાનક્ષણથી ભિન્ન વાસના જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનક્ષણ તે જ વાસના છે... ફલતઃ વાસના તે સમનન્તરપ્રત્યયરૂપ (=પૂર્વક્ષણીય ઉપાદાનજ્ઞાનરૂપ) નિર્વિકલ્પથી અભિન્ન હોવાથી, તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર નિર્વિકલ્પજ્ઞાનની વાસનાથી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે જ.

❖ (૩) તૃતીય વિકલ્પ ❖

(૯૩) જ્ઞાનમાં વસ્તુનો અધ્યવસાય થવો તેને પણ પ્રત્યયદૃઢતા ન કહી શકાય, કારણ કે એવી દૃઢતા માનવા માટે, તે જ્ઞાનમાં તદાકારતા (=વિષયભૂત વસ્તુની આકારતા) તો માનવી જ પડશે. ન માનો, તો તો વસ્તુનો પરિચ્છેદ (બોધ) જ નહીં થાય, કારણ કે વસ્તુની આકારતા વિના તો વસ્તુનો પરિચ્છેદ સંભવિત જ નથી.

જુઓ, નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ માત્ર વસ્તુપ્રતિભાસરૂપ છે, તેમાં તદાકારતા નથી. હવે પ્રત્યયમાં તદાકારતા ન હોય તો તત્પરિચ્છેદકતારૂપ દૃઢતા ન આવી શકે, એ આપત્તિ છે. (એટલે દૃઢતા માનવા નિર્વિકલ્પમાં તદાકારતા માનવી જ પડશે...)

❖ (૪) ચતુર્થ વિકલ્પ ❖

જ્ઞાનમાં શબ્દનું જોડાણ થવું તેને પણ પ્રત્યયદૃઢતા ન માની શકાય, કારણ કે પહેલી વાત તો એ જ છે કે, જ્ઞાનમાં શબ્દનું જોડાણ જ અસિદ્ધ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

61. નિર્વિકલ્પકસમનન્તરાવ્યતિરેકાદિતિ । ન હિ બૌદ્ધમતે જ્ઞાનક્ષણભિન્ના કાચિદ્ વાસનાઽસ્તિ ॥

૧. 'ચાડતોડન્યાધ્યવસિત૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'તાદાત્માદ્ય૦' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ ।



ન ચ સૈવ કેવલાઽનિશ્ચયઃ, સ્વાલમ્બનપરિચ્છેદાત્ । ન ચ ન સોઽપિ, તત્ત્વતઃ તત્સ્વભાવ-
તયા તતસ્તદ્બોધોપપત્તેઃ । (૧૪) ન ચ મૂલકલ્પત્વાત્ નેતિ, બોધસ્યાનિશ્ચયત્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધ્વનિયોગાસિદ્ધેઃ । તથા તદ્યુક્તસ્યાપિ-ધ્વનિયુક્તસ્યાપિ, પ્રત્યયસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, તદાકારો-
ત્પત્તિપ્રધાનત્વાત્-વિષયાકારોત્પત્તિપ્રધાનત્વાદિતિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સૈવ-તદાકારોત્પત્તિઃ
કેવલા-ધ્વનિયોગરહિતા અનિશ્ચયઃ-અપરિચ્છેદઃ । કુત્તરિત્યાહ-સ્વાલમ્બનપરિચ્છેદાત્-
સ્વવિષયપરિચ્છેદાત્, કેવલયાઽપિ । ન ચ ન સોઽપિ-સ્વાલમ્બનપરિચ્છેદસ્તત્ત્વતઃ-પરમા-
ર્થેન । કુત્તરિત્યાહ-તત્સ્વભાવતયા-સ્વાલમ્બનપરિચ્છેદસ્વભાવતયા, તતઃ-સ્વાલમ્બનાત્ તદ્-
બોધોપપત્તેઃ-વિવક્ષિતાલમ્બનબોધોપપત્તેઃ, ⁶²અન્યથા તદુત્તરક્ષણવત્ તતો ભાવેઽપ્યબોધરૂપતૈ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે બૌદ્ધમતે બે જ સંબંધ છે : (૧) તાદાત્મ્ય, અને (૨) તદ્યુત્પત્તિ... તેમાંથી
શબ્દ-જ્ઞાન વચ્ચે એકે સંબંધ ઘટતા નથી. તેથી જ્ઞાનમાં શબ્દનું જોડાણ સંભવિત જ નથી...

❖ વસ્તુના નિશ્ચયનું મૂળકારણ તદાકારતા ❖

ધ્વનિયુક્ત પ્રત્યયમાં આકારોત્પત્તિ જ પ્રધાન હોય છે (કારણ કે સશબ્દ પ્રત્યય સાકાર જ હોય
છે) એટલે દૃઢતા (ધ્વનિયોગ) એ આકારોત્પત્તિરૂપ જ થશે અને તેના માર્ગે તમારે નિર્વિકલ્પને સાકાર
માનવું પડશે.

પૂર્વપક્ષ : ભલે હોય... પણ સાંભળો, માત્ર સાકારતા નિશ્ચયરૂપ નથી, પણ સાથે શબ્દસંબંધ
હોય તો જ તે નિશ્ચય કહેવાય.

ઉત્તરપક્ષ : ના, સાકારતા આવે એટલે વિષયપરિચ્છેદ થાય જ. તેથી તે નિશ્ચય બને જ.

પૂર્વપક્ષ : પણ સાકારમાં અમે વિષયપરિચ્છેદ માનતા જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : સાકારતાનો એવો સ્વભાવ જ છે, કે તે પોતાના વિષયનો બોધ, વિષયથી ઉત્પન્ન
કરે જ. જો તે બોધ ન કરે, તો વિષયજન્ય હોવા માત્રથી તે જ્ઞાનરૂપ ન થાય, કારણ કે વિષયજન્ય તો
વિષયની ઉત્તરક્ષણ પણ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

62. વિષયાકારોત્પત્તિપ્રધાનત્વાદિતિ । અનુભૂયતે હિ ધ્વનિયુક્તો બોધઃ સવિકલ્પકજ્ઞાનલક્ષણો
ઘટાદ્યાકારઃ । ન ચાબાધિતેઽનુભવે કશ્ચિદ્ વિરોધઃ ॥

63. અન્યથા તદુત્તરક્ષણવત્ તતો ભાવેઽપ્યબોધરૂપતૈવેતિ હૃદયમિતિ । અન્યથા-યદિ

૧. 'સ્વાલમ્બન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ધ્વનિતો બોધઃ' ઇતિ ख-પાઠઃ ।



વિરોધાત્ । ન ચાસ્પષ્ટતયા નેતિ, તંસ્યાઃ સ્પષ્ટતાઽભ્યુપગમાદિતિ ॥

(૧૫) યચ્ચોક્તમ્-‘તચ્ચ યત્રાંશે પાશ્ચાત્યં નિશ્ચયં જનયિતું શક્નોતિ, તત્રૈવ પ્રામાણ્યમાત્મસાત્કુરુતે’ એતદપ્યયુક્તમ્, તસ્ય નિરંશત્વાભ્યુપગમાત્; અન્યથા પરસિદ્ધાન્તા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વેતિ હૃદયમ્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ મૂલકલ્પત્વાત્, કેવલાયાસ્તદાકારોત્પત્તેરિતિ પ્રક્રમઃ, નેતિ ન નિશ્ચયરૂપતા । કુત્ત ઇત્યાહ-બોધસ્યાનિશ્ચયત્વવિરોધાત્ । બોધો નિશ્ચયોઽવગમ ઇતિ તુલ્યાર્થાઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અસ્પષ્ટતયા કારણેન નેતિ-ન નિશ્ચયરૂપતા, કેવલાયાસ્તદાકારોત્પત્તેરિતિ પ્રક્રમઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તસ્યાઃ-તદાકારોત્પત્તેઃ સ્પષ્ટતાઽભ્યુપગમાદિતિ ॥

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થૌ એવ-‘તચ્ચ યત્રાંશે પાશ્ચાત્યં નિશ્ચયં જનયિતું શક્નોતિ, તત્રૈવ પ્રામાણ્યમાત્મસાત્કુરુતે’, એતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-તસ્ય, પ્રક્રમાત્ પ્રમેયવસ્તુનઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, સાકારમાં વિષયપરિચ્છેદ છે જ અને એટલે નિર્વિકલ્પ સાકાર છે જ. તેથી નિર્વિકલ્પને નિશ્ચયરૂપ જ માનવો રહ્યો...

(૯૪) બૌદ્ધ : એકલી આકારોત્પત્તિ તો મૂંગી છે, અર્થાત્ આકાર આવી જાય તેટલા માત્રથી તે જ્ઞાન વસ્તુનું નિશ્ચાયક ન બને... પણ શબ્દસંબંધ જ નિશ્ચય છે.

સ્યાદ્વાદી : કેમ ન બને ? કારણ કે તે જ્ઞાન વસ્તુનો બોધ તો કરાવે જ છે ને ? અને (૧) બોધ, (૨) નિશ્ચય, (૩) જ્ઞાન, (૪) અવગમ... વગેરે શબ્દો તો પયયિવાચી જ છે... તેથી બોધ સાથે અનિશ્ચય તો ન જ હોઈ શકે. ફલતઃ વસ્તુના બોધ સાથે તેનો નિશ્ચય પણ થશે જ...

બૌદ્ધ : કેવલ વસ્તુના આકારની ઉત્પત્તિ તો અસ્પષ્ટ છે. તેથી તદાકારતા નિશ્ચય નથી...

સ્યાદ્વાદી : ના, આકારોત્પત્તિ સ્પષ્ટ જ મનાયેલી છે. અસ્પષ્ટતા તો નિરાકારમાં જ હોય છે...

સારાંશ : કોઈ પણ રીતે દૃઢતાની ઉપપત્તિ માટે નિર્વિકલ્પમાં આકારોત્પત્તિ માનવી જ પડશે અને તેથી તે નિશ્ચયરૂપ થશે જ... તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે, “પ્રત્યક્ષ તે કોઈનો નિશ્ચાયક નથી” - તેનો નિરાસ થાય છે.

❖ પૂર્વપક્ષીના કથન પ્રમાણે પરસિદ્ધાંતની આપત્તિ ❖

(૯૫) તમે જે કહ્યું હતું કે - “તે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ, વસ્તુના જે અંશમાં પાછળથી નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, તે જ અંશમાં તે પ્રમાણતાને ભજે છે” - તે કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે એવું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તતસ્તદ્બોધોપપત્તિર્નાભ્યુપગમ્યતે તતસ્તદુત્તરક્ષણવદ્-બાહ્યાલમ્બનપદાર્થાગ્રેતનક્ષણવત્ તતઃ-આલમ્બનાદ્ ભાવે વિજ્ઞાનસ્યાબોધરૂપતૈવ સ્યાત્ ॥

પત્તિઃ । વ્યાવૃત્તયોઽંશા ઇતિ ચેત્, ન, તાસાં પરમાર્થતસ્તદવ્યતિરિક્તત્વેન તન્માત્રરૂપત્વાત્, તસ્યૈવ ત્રૈલોક્યવ્યાવૃત્ત્યેકસ્વભાવત્વાદિતિ । (૧૬) કથં ચ નિશ્ચયસ્ય વિકલ્પાત્મકત્વાત્ તત્ત્વતો નિર્વિષયત્વાત્ તદ્વિષયતા યુક્તા યેનોચ્યતે-‘યત્રાંશે પાશ્ચાત્યં નિશ્ચયં જનયિતું

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિરંશત્વાભ્યુપગમાત્, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે પરસિદ્ધાન્તાપત્તિઃ તત્સાંશતાપત્ત્યા ઇત્યર્થઃ । વ્યાવૃત્તયઃ અંશ ઇતિ ચેત્, તથાહિ-ત્રૈલોક્યવ્યાવૃત્તં તદિતિ, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તાસાં-વ્યાવૃત્તીનાં પરમાર્થતસ્તદવ્યતિરિક્તત્વેન-વસ્તુવ્યતિરિક્તત્વેન હેતુના તન્માત્રરૂપત્વાત્-વસ્તુમાત્રરૂપત્વાત્ । એતદેવ સ્પષ્ટયત્રાહ-તસ્યૈવ-વસ્તુનસ્ત્રૈલોક્યવ્યાવૃત્તિરેવૈકઃ સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથેતિ વિગ્રહઃ, તદ્વાવસ્તસ્માદિતિ । દોષાન્તરમાહ કથં ચેત્યાદિના । કથં ચ નિશ્ચયસ્ય વિકલ્પાત્મકત્વાત્ કારણાત્ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન નિર્વિષયત્વાત્ તદ્વિષયતા-વસ્તુવિષયતા યુક્તા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કથન તો ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે વસ્તુ સાંશ હોય... પણ તમે તો વસ્તુને નિરંશ માનો છો...

પ્રશ્ન : તે કથનની સંગતિ માટે, બૌદ્ધો વસ્તુને સાંશ માની લે તો ?

ઉત્તર : તો તો તેમને પરસિદ્ધાંતની આપત્તિ આવશે, કારણ કે વસ્તુને સાંશ માનવી તે તો બીજાનો સિદ્ધાંત છે.

બૌદ્ધ : વસ્તુને તો અમે નિરંશ જ માનીએ છીએ.

સ્યાદ્વાદી : તો ઉપરોક્ત કથનની સંગતિ શી રીતે કરશો ?

બૌદ્ધ : આ રીતે → તે વસ્તુ ત્રણે લોકનાં સમસ્ત પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત છે, તેથી વસ્તુમાં (૧) પટવ્યાવૃત્તિ, (૨) કટવ્યાવૃત્તિ, (૩) મઠવ્યાવૃત્તિ... વગેરે અનેક વ્યાવૃત્તિ આવશે અને આ વ્યાવૃત્તિને જ અમે અંશરૂપ માનીશું... હવે તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ, તે વ્યાવૃત્તિઓ પરમાર્થથી તો વસ્તુથી અભિન્ન જ હોવાથી, તેઓ વસ્તુરૂપ જ ગણાશે. કારણ કે, ત્રણ લોકના પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત થવું તે પણ વસ્તુનો એક સ્વભાવ જ છે. ફલતઃ તો વ્યાવૃત્તિરૂપ અંશો વસ્તુરૂપ જ બનવાથી, વસ્તુને સાંશ માનવારૂપ પરસિદ્ધાંતની આપત્તિ યથાવસ્થિત જ રહેશે...

❖ નિશ્ચય અંગે દોષાપાદન ❖

(૯૯) વળી, તમારા મતે નિશ્ચય તે વિકલ્પસ્વરૂપ છે અને વિકલ્પને તો તમે પરમાર્થથી નિર્વિષયક માનો છો ← આ રીતે વિકલ્પ તો નિર્વિષયક હોવાથી, તેમાં વસ્તુની વિષયતા યુક્ત નથી, અર્થાત્ તેના દ્વારા વસ્તુને વિષય બનાવવું સંભવિત જ નથી...

❖ બૌદ્ધો, વિકલ્પનો વિષય સામાન્યાકાર માને છે અને તે સામાન્યાકાર માત્ર બુદ્ધિમાં કલ્પિત-આરોપિત હોવાથી અસત્ છે અને તે સિવાય સ્વલક્ષણરૂપ વિષય તો તેનો માનતા નથી... ફલતઃ તેઓના મતે વિકલ્પ નિર્વિષયક છે.

શક્નોતિ' ઇતિ । સ તતો ભવતીતિ તન્નિશ્ચય ઇતિ ચૈત્, ન, અતિપ્રસજ્ઞાત્, નીલાદિ પશ્યતઃ
ક્વચિદ્ ભિન્નજાતીયવિકલ્પાભ્યુપગમાત્, તસ્ય ચ તતો ભાવાત્, અન્યથા અહેતુક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યેનોચ્યતે- 'યત્રાંશે પાશ્ચાત્યં નિશ્ચયં જનયિતું શક્નોતિ' ઇતિ નહોતદતદ્વિષયત્વે ચારુ । સ
તત ઇત્યાદિ । સઃ-નિશ્ચયસ્તતઃ-વસ્તુનો ભવતીતિ કૃત્વા તન્નિશ્ચયઃ-વસ્તુનિશ્ચયઃ । ઇતિ ચેત્,
એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ-નીલાદિ પશ્યતઃ પ્રબન્ધેન ક્વચિત્-
અર્થાન્તરાવગમે ભિન્નજાતીયવિકલ્પાભ્યુપગમાત્-સ્માર્તપીતાદિવિકલ્પાભ્યુપગમાત્, તસ્ય ચ-
વિકલ્પસ્ય તતઃ-નીલાદિદર્શનાદ્ ભાવાત્, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમેઽહેતુકત્વાપત્તેઃ તસ્યાતિ-
પ્રસજ્ઞ ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, વિકલ્પ જ્યારે વસ્તુને વિષય જ ન બનાવતો હોય, ત્યારે “જે અંશમાં પાછળથી નિશ્ચય
ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે” - એવું શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે જે અંશ, નિશ્ચયનો (=વિકલ્પનો)
વિષય જ નથી, તે અંશ વિશે નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ?

❖ નિશ્ચયના પ્રથમ અર્થઘટનની દૃષ્ટતા ❖

બૌદ્ધ : ભલે તે નિશ્ચય વસ્તુને વિષય ન બનાવતો હોય, પણ તેની ઉત્પત્તિ વસ્તુથી થતી હોવાથી
જ, તેને ‘વસ્તુનો નિશ્ચય’ કહેવાય છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો પીતવિકલ્પ પણ નીલદર્શનનો નિશ્ચાયક બનશે ! તે આ રીતે -
તમારા ઉપરોક્ત કથનનો ફલિતાર્થ એ છે કે → તેને નિશ્ચય ન બનાવે, પણ તેનાથી માત્ર ઉત્પન્ન
થાય, તો પણ તે તેનો નિશ્ચાયક બની શકે ← આ ફલિતાર્થ પ્રસ્તુતમાં શી રીતે ઘટે ? તે વિચારીએ -

નીલદર્શનનો નિશ્ચય નીલવિકલ્પથી જ થાય છે, પીતવિકલ્પથી નહીં, પણ જે વ્યક્તિ જ્યારે
નીલને જોતો હોય, ત્યારે તે વ્યક્તિને, ભિન્નજાતીય વિકલ્પ=પીતવિકલ્પનું પણ સ્મરણ થવું સંભવિત
છે એવું તમે માનો છો... હવે આ પીતવિકલ્પ કોનાથી થયો ? તો કહેવું પડશે કે નીલદર્શનથી, કારણ
કે નીલને જોવાથી જ પીતવિકલ્પ થયો છે ← આમ જો નહીં માનો, તો નીલદર્શન સિવાય બીજો તો
કોઈ હેતુ જ ન હોવાથી - પીતવિકલ્પ નિર્હેતુક બનવાની આપત્તિ આવશે.

પ્રશ્ન : તો ભલે ને નિર્હેતુક બને ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો નિત્ય સત્ કે અસત્ માનવાનો પ્રસંગ આવશે... તેથી નીલદર્શનથી જ
પીતવિકલ્પની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે ← આમ તેનાથી ઉત્પત્તિ થવાથી, તેને વિષય ન બનાવવા છતાં

❖ ગ્રંથકારશ્રીએ આપત્તિ એ આપી કે, વસ્તુનો નિશ્ચય જ શક્ય નથી, કારણ કે જે જેનો વિષય જ નથી, તેનો
તેનાથી નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે ? પણ બૌદ્ધ, નિશ્ચયના અલગ-અલગ અર્થઘટન પ્રમાણે, વસ્તુને વિષય ન બનાવતા
પણ વિકલ્પને, વસ્તુના નિશ્ચયરૂપે સાબિત કરે છે.



ત્વાપત્તેઃ । (૧૭) સંવાદકો નિશ્ચય ઇતિ ચેત્, ન, અપ્રાપ્યદેશગતજલાદિનિશ્ચયેન વ્યભિ-
ચારાત્ । ન ચ સંવાદનશક્તિરેવ સંવાદનમિત્યદુષ્ટમ્, શક્તેરપ્રત્યક્ષત્વાત્, કાર્યમન્તરેણ
તદ્વાવાનવગતેઃ । ન ચ તતોઽનન્યા શક્તિરિતિ તદવગતાવેવ તદવગતિઃ, તદાભાસતો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિશ્ચયમેવાધિકૃત્ય પ્રકારાન્તરમાહ-સંવાદકો નિશ્ચયઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન,
અપ્રાપ્યદેશગતજલાદિનિશ્ચયેન વ્યભિચારાત્ । સ હિ નિશ્ચયોઽસંવાદકશ્ચ । ન ચ સંવાદન-
શક્તિરેવ સંવાદનમિત્યદુષ્ટમ્, કિન્તુ દુષ્ટમેવ । કુત્તરિત્યાહ-શક્તેરપ્રત્યક્ષત્વાત્ । યદિ નામૈવં
તતઃ કિમિત્યાહ-કાર્યમન્તરેણ સંવાદનાદિરૂપં તદ્વાવાનવગતેઃ-શક્તિભાવાનવગતેઃ । ન
ચેત્યાદિ । ન ચ તતઃ-નિશ્ચયાત્ અનન્યા શક્તિરિતિ કૃત્વા તદવગતાવેવ-નિશ્ચયાવગતાવેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ પીતવિકલ્પ તેનો નિશ્ચાયક બનશે. પણ એવું તો કદી દેખાતું નથી, માટે નિશ્ચયનું આવું અર્થઘટન
કરી વિકલ્પને પણ વસ્તુના નિશ્ચયરૂપે ઘટાવવો બરાબર નથી.

❖ નિશ્ચયના બીજા અર્થઘટનની પણ દુષ્ટતા ❖

(૯૭) બૌદ્ધ : જે સંવાદક (અર્થક્રિયા દ્વારા વસ્તુનો પ્રાપક) હોય, તેને “નિશ્ચય” કહેવાય
છે ← આવું લક્ષણ તો વિકલ્પમાં ઘટે જ છે, કારણ કે વિકલ્પ થવાથી, વ્યક્તિની વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ
અને વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે જ, માટે વિકલ્પ તે વસ્તુનો નિશ્ચાયક બનશે જ... નીલદર્શનથી થતો
પીતવિકલ્પ સંવાદી ન હોવાથી નિશ્ચયરૂપ નથી...

સ્યાદાદી : પરંતુ નિશ્ચયનું આવું લક્ષણ પણ ન માની શકાય, કારણ કે (૧) અપ્રાપ્યદેશગત
જળાદિનો નિશ્ચય, (૨) સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરેનો નિશ્ચય - આ બધા નિશ્ચયો વાસ્તવિક છે, છતાં પણ તમારા
લક્ષણ પ્રમાણે આ નિશ્ચયરૂપ નહીં બની શકે...

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે તેઓ એવા જ પદાર્થોને બતાવે છે, કે જે પદાર્થોની પ્રાપ્તિ સંભવિત જ નથી....
ફલતઃ તેઓ સંવાદક-દર્શિત અર્થના પ્રાપક ન બનવાથી, નિશ્ચયરૂપ નહીં બની શકે, પણ બને તો છે
જ... (તેથી નિશ્ચયના બીજા અર્થઘટન પ્રમાણે પણ વિકલ્પની વસ્તુનિશ્ચાયકતા અઘટિત જ છે...)

બૌદ્ધ : “સંવાદન એટલે દર્શિત અર્થની પ્રાપ્તિ” - એવો અર્થ નહીં કરવો, પણ “સંવાદન
એટલે દર્શિત અર્થને પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ” આશય એ છે કે, દર્શિત અર્થનાં પ્રાપક જ્ઞાનને જ
નિશ્ચય નથી કહેતા, પણ પ્રાપ્ત કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર જ્ઞાનને નિશ્ચય કહીએ છીએ ← આવું
લક્ષણ તો સૂર્યનિશ્ચય વગેરેમાં પણ ઘટશે, કારણ કે દર્શિત અર્થને પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ તો તેમાં
પણ રહેલી જ છે. હા, છતાં પણ તે વ્યક્તિઓ સૂર્યાદિને પ્રાપ્ત ન કરી શકે એ અલગ વાત છે, પણ
સામર્થ્ય તો તેમાં છે જ... માટે જ તો તે અપ્રાપ્યદેશગત જળનિશ્ચયાદિ; જો વિદ્યાધરને થાય, તો

૧. ‘ઽસંવાદશ્ચ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘અન્તરેણેતિ શેષઃ’ ઇતિ ઘ-પુસ્તકે ટિપ્પણકમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 પ્રવૃત્તિપ્રસંગાત્, તચ્છક્ત્યવગમાપત્તેઃ । (૧૮) ન ચ તદાભાસત્વતો ન તચ્છક્ત્યવગમઃ
 તેનાપ્યાત્મવેદનાત્ તસ્યાશ્ચ તદનન્યત્વાત્ । ન ચ સમ્યગ્ નિશ્ચયશક્તેરેવાવગતિરિતિ યુક્તમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 તદવગતિઃ-શક્ત્યવગતિઃ । કુત્ત્વમ્-તદાભાસતઃ-નિશ્ચયાભાસતઃ । કિમિત્યાહ-અપ્રવૃત્તિ-
 પ્રસંગાત્ । પ્રસંગશ્ચ તચ્છક્ત્યવગમાપત્તેઃ-તદાભાસશક્ત્યવગમાપત્તેઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ
 તદાભાસત્વતઃ કારણાત્, ન તચ્છક્ત્યવગમઃ-ન તદાભાસશક્ત્યવગમઃ, કિન્ત્વવગમ એવ । કુત્ત્વમ્
 ઇત્યાહ-તેનાપિ-તદાભાસેન આત્મવેદનાત્ કારણાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તસ્યાશ્ચ-
 તદાભાસશક્તેઃ તદનન્યત્વાત્-તદાભાસાનન્યત્વાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સમ્યગ્ નિશ્ચયશક્તે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અવશ્ય તે નિશ્ચય જળાદિનો પ્રાપક બને છે.

સ્યાદ્વાદી : આવો પરિષ્કાર પણ નિર્દુષ્ટ નથી, કારણ કે પહેલી વાત તો એ જ છે કે, સંવાદનશક્તિનું જ્ઞાન જ અસંભવિત છે.

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે (૧) શક્તિ તો અતીન્દ્રિય હોવાથી, તેનું પ્રત્યક્ષ તો સંભવિત નથી, અને (૨) અનુમાનથી પણ ત્યારે જ શક્તિનો બોધ થઈ શકે કે જ્યારે પ્રાપ્તિરૂપ તેનું કાર્ય દેખાય...

પણ આપણને તો તે શક્તિનું કાર્ય દેખાતું નથી, કારણ કે આપણને તો તે પદાર્થની પ્રાપ્તિ જ અશક્ય છે ← આમ જ્યારે કાર્ય જ ન દેખાય, ત્યારે તે શક્તિનું અનુમાન પણ શી રીતે થાય ? ફલતઃ તે શક્તિનું જ્ઞાન અસંભવિત જ રહે...

બૌદ્ધ : શક્તિ તો નિશ્ચયથી (=વિકલ્પથી) અભિન્ન છે... ફલતઃ નિશ્ચયવિકલ્પનો ખ્યાલ આવ્યે તેની શક્તિનો પણ ખ્યાલ આવશે જ... તેથી શક્તિનું જ્ઞાન અસંભવિત નહીં રહે...

સ્યાદ્વાદી : તો તો જલાભાસથી ઝાંઝવાના જળ વિશે પ્રવૃત્તિ જ નહીં થઈ શકે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે તો - નિશ્ચયથી અભિન્ન નિશ્ચયશક્તિની જેમ - આભાસથી અભિન્ન આભાસશક્તિનો પણ ખ્યાલ આવી જ જશે...

(૮૮) બૌદ્ધ : આભાસરૂપ જ્ઞાનનો બોધ થયે પણ તેની શક્તિનો બોધ ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું માની જ ન શકાય, કારણ કે આભાસ પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન જ છે અને ઉપરોક્ત રીતે તેની શક્તિ પણ તેનાથી અભિન્ન છે... ફલતઃ તે આભાસરૂપ જ્ઞાનનો બોધ થયે, તદભિન્ન આભાસશક્તિનો પણ બોધ થશે જ અને એ રીતે 'દર્શિત અર્થને પ્રાપ્ત નહીં કરાવવારૂપ' આભાસશક્તિનો પણ ખ્યાલ આવી જવાથી તો તે વ્યક્તિ તે અર્થ વિશે પ્રવૃત્તિ જ નહીં કરે...

બૌદ્ધ : પણ જ્ઞાનના બોધ સાથે, માત્ર સમ્યગ્ નિશ્ચયશક્તિનો જ બોધ માનીશું, આભાસ-

❖ ભાવ એ છે કે, વસ્તુની વ્યવસ્થા જ્ઞાનના આધારે કરાય છે, પણ સંવાદનશક્તિનું જ્યારે જ્ઞાન જ નથી થતું, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ અને તેના દ્વારા નિશ્ચયની વ્યવસ્થા શી રીતે થઈ શકે ?



તત્ત્વતો વચનમાત્રત્વાત્ । તથા પ્રતીત્યભાવાદિતિ । એવં ચ 'તત્રૈવ પ્રામાણ્યમાત્મસાત્કરુતે' ઇતિ વચનમાત્રમ્ ॥

(૧૧) ઇતશ્ચ વચનમાત્રમ્- 'યત્ર તુ भ्रान्तिकारणसद्भावादशक्तं तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्रियते' इत्याद्युपन्यासात् । तथाहि-यदि तत् क्वचिदशक्तं पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुमेवं तर्ह्यशक्तमेव, सर्वथैकत्वात् एकस्य चैकस्वभावत्वेन शक्तत्वाशक्तत्वविरोधात्, कथ-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

रेवावगतिरिति युक्तम् । कुत इत्याह-तत्त्वतो वचनमात्रत્वात् । वचनमात्रत्वं च तथा-सम्यग् निश्चयशक्त्यवगमरूपेण प्रतीत्यभावादिति । एवं च-यथोक्तनीत्या 'तत्रૈવ પ્રામાણ્ય-માત્મસાત્કરુતે' ઇતિ વચનમાત્રમ્, નિરર્થકમિત્યર્થઃ ॥

ઇતશ્ચ વચનમાત્રમ્- 'યત્ર તુ भ्रान्तिकारणसद्भावादशक्तं तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्रियते' इत्याद्युपन्यासात् पूर्वपक्षग्रन्थ एव । इहैव भावार्थमाह तथाहीत्यादिना । तथाहि-यदि तत्, प्रक्रमाद् अविकल्पम्, क्वचिदशक्तं पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुम्, एवं तर्ह्यशक्तमेव-एकान्तेन ।

❖.....❖ अनेकांतरश्चि ❖.....❖

શક્તિનો નહીં... હવે તો દોષ નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : આ પણ ખરેખર તો માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે, બાકી વાસ્તવમાં તો તેવી પ્રતીતિ થતી જ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનના બોધ સાથે તેની સમ્યગ્ નિશ્ચયશક્તિનો પણ બોધ થઈ જાય એવી પ્રતીતિ કદી થતી નથી... તેથી સંવાદનશક્તિવિષયા પણ નિશ્ચયનું અર્થઘટન અયુક્ત છે...

❖ નિર્વિકલ્પની પ્રમાણતા પણ અઘટિત ❖

આ રીતે, વસ્તુ વિશે નિશ્ચય જ અઘટિત હોવાથી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “તે જ અંશમાં નિર્વિકલ્પ પ્રમાણતાને ભજે છે” - તે પણ માત્ર બોલવા પૂરતું જ સાબિત થાય છે, કારણ કે વસ્તુ વિશે જ્યારે નિશ્ચય જ ન પ્રવર્તતો હોય, ત્યારે શી રીતે કહી શકાય કે - “પાછળથી જે અંશમાં નિશ્ચય પ્રવર્તે, તે જ અંશમાં તે (=પ્રત્યક્ષ) પ્રમાણ છે” ← આ કથન બીજી રીતે પણ માત્ર બોલવા પૂરતું સાબિત થાય છે, તે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

❖ નિર્વિકલ્પના પ્રામાણ્યની + પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિનો સચોટ નિરાસ ❖

(૯૯) તમે જે કહ્યું હતું કે - “વળી, જે અંશમાં ભ્રાન્તિના કારણો વિદ્યમાન હોવાથી, તે નિશ્ચયને ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ છે, તે વિશે બીજા પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય છે” - તે ઉપન્યાસથી પણ ઉપરોક્ત વાત માત્ર વચનવિલાસરૂપ સાબિત થાય છે... તે આ પ્રમાણે -

નિર્વિકલ્પ તે સર્વથા માત્ર એકરૂપ જ હોવાથી, જો તે અનિત્ય વગેરે કોઈક અંશમાં પાછળથી વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ હશે, તો તે સર્વત્ર વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ જ રહેશે.

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ્છિદવિરોધેऽપ્યભ્યુપગમવિરોધાત્, ભિન્નાંશવિષયનિશ્ચયભાવાભાવયોસ્તુ ન તસ્ય કિચ્છિ-

કુત ઇત્યાહ-સર્વથૈકત્વાત્ કારણાત્ । એકસ્ય ચ વસ્તુન એકસ્વભાવત્વેન હેતુના શક્ત્વા-
શક્ત્વવિરોધાત્ । તથાહિ-એકમેકસ્વભાવં યદિ શક્તં શક્તમેવ, અથાશક્તમશક્તમેવેતિ ભાવ-
નીયમ્ । ⁶⁴કથચ્છિદવિરોધેऽપિ નિમિત્તભેદેન શક્ત્વાશક્ત્વસ્ય અભ્યુપગમવિરોધાદનેકાન્ત-
વાદાપત્યા । અથ ભિન્ના અસ્યાંશા ઇતિ । એતદ્વ્યપોહયાહ-ભિન્નાંશેત્યાદિ । ભિન્નૌ ચ તૌ,
પ્રત્યક્ષાદિતિ પ્રક્રમઃ, અંશૌ ચ ભિન્નાંશૌ, તૌ વિષયૌ યયોસ્તૌ ભિન્નાંશવિષયૌ, ભિન્નાંશવિષયૌ
ચ તૌ નિશ્ચયૌ ચેતિ વિગ્રહઃ, તયોર્ભાવાભાવૌ તયોઃ પુનર્ન તસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય કિચ્છિદિતિ-એવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : એવું કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે જે એકાંત એકસ્વભાવી હોય, તેમાં સમર્થ-અસમર્થ બેપણાનો વિરોધ છે.
તેથી તે જો કોઈક અંશમાં સમર્થ હશે, તો બધા જ અંશમાં સમર્થ બનશે અને જો કોઈક અંશમાં અસમર્થ
હશે, તો સર્વ અંશમાં તેની અસમર્થતા જ સાબિત થશે...

બૌદ્ધ : વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા, તે અનિત્ય વગેરે અંશમાં ભલે અસમર્થ હોય, પણ સત્ત્વ
વગેરે અંશમાં તો સમર્થ હોઈ જ શકે ને ?

સ્યાદ્વાદી : હા, જરૂર હોઈ શકે, પણ તેમ માનવામાં તો અનેકાંતવાદની આપત્તિ આવશે,
કારણ કે → એક જ જ્ઞાનનો (૧) શક્ય જ્ઞેયની અપેક્ષાએ સમર્થત્વસ્વભાવ, અને (૨) અશક્ય જ્ઞેયની
અપેક્ષાએ અસમર્થત્વસ્વભાવ ← આમ નિમિત્તભેદે એકાનેકસ્વભાવની આપત્તિ આવશે અને તેથી
તો, નિર્વિકલ્પને એકાંત એકરૂપ માનવાના સ્વસિદ્ધાંતનો વિરોધ થશે...

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પના જે સમર્થત્વ-અસમર્થત્વરૂપ બે અંશ છે, તે તો નિર્વિકલ્પથી ભિન્ન છે...
ફલતઃ નિર્વિકલ્પ તો નિરંશ જ સાબિત થશે, એકાનેકસ્વભાવી નહીં...

સ્યાદ્વાદી : આ રીતે બંને અંશને જો ભિન્ન માનવામાં આવે, તો (૧) સમર્થત્વ અંશને લઈને
નિશ્ચયનું અસ્તિત્વ સાબિત થશે, અને (૨) અસમર્થત્વ અંશને લઈને નિશ્ચયનું નાસ્તિત્વ સાબિત
થશે, પણ તેમાં નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષને શું ?

આશય એ છે કે, જો તે અંશો પોતાનાથી અભિન્ન હોત, તો તેને આશ્રયીને થતા વિકલ્પનાં
અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ દ્વારા, પ્રત્યક્ષની પણ વસ્તુના તે તે અંશ વિશે પ્રમાણ-અપ્રમાણતા સાબિત થાત,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

64. કથચ્છિદવિરોધેऽપિ નિમિત્તભેદેનેતિ । અનેકાન્તવાદિનો હિ જૈનસ્ય મતે જ્ઞાનં જ્ઞાતું શક્યા-
શક્યજ્ઞેયાપેક્ષયા શક્ત્વાશક્ત્વલક્ષણધર્મદ્વયોપેતં પ્રવર્તત ઇતિ નિમિત્તભેદઃ સ્ફુટ એવ ॥

૧. 'શક્યા શક્યજ્ઞેયાપેક્ષયા' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



દિતિ કથં ક્વચિત્ પ્રામાણ્યમાત્મસાત્કુરુત ઇતિ ? (૧૦૦) નૈવં સમારોપવ્યવચ્છેદ-
ર્થમપિ પ્રમાણાન્તરપ્રવૃત્તિઃ, ન્યાયતઃ સમારોપસ્યૈવાયોગાત્, સજાતીયેતરવિવિક્તૈક-
સ્વભાવસ્ય વસ્તુન ઇન્દ્રિયજ્ઞાને પ્રતિભાસનાત્ રૂપાદિનિશ્ચયજ્ઞાનવત્ તન્નિબન્ધનનિશ્ચય-
જ્ઞાનાનાં તમન્તરેણૈવ પ્રવૃત્તિસમ્ભવાત્ । તથાહિ-યદ્ રૂપાદિદર્શનાનન્તરમલિઙ્ગં નિશ્ચયજ્ઞાનં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથં ક્વચિત્ પ્રામાણ્યમાત્મસાત્કુરુત ઇતિ ? નૈવમિત્યાદિ । નૈવમ્-ઉક્તેન પ્રકારેણ
સમારોપવ્યવચ્છેદાર્થમપિ પ્રમાણાન્તરપ્રવૃત્તિઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-ન્યાયતઃ-ન્યાયેન સમારોપ-
સ્યૈવાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સજાતીયેતરવિવિક્તૈકસ્વભાવસ્ય વસ્તુન ઇન્દ્રિયજ્ઞાને પ્રતિભાસનાત્
કારણાત્ । રૂપાદિનિશ્ચયજ્ઞાનવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । તન્નિબન્ધનનિશ્ચયજ્ઞાનાનામ્-અધિકૃત-
વસ્તુનિબન્ધનનિશ્ચયજ્ઞાનાનાં તમન્તરેણ-સમારોપમન્તરેણ એવ પ્રવૃત્તિસમ્ભવાત્ કારણાત્ । ન
સમારોપવ્યવચ્છેદાર્થમપિ પ્રમાણાન્તરપ્રવૃત્તિઃ, અનિત્યત્વાદિનિશ્ચયાનામપિ સમારોપવ્યવચ્છેદ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ તે અંશો જો ભિન્ન જ હોય, તો તેને આશ્રયીને થતા વિકલ્પનાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ સાથે પ્રત્યક્ષને
શું લેવા-દેવા ? અને તો પછી શી રીતે કહી શકાય કે → જે અંશે નિશ્ચય થાય તે અંશે નિર્વિકલ્પ
પ્રમાણ બને અને જે અંશે નિશ્ચય ન થાય તે અંશે બીજા પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ થાય ← અને આવું જો
નહીં કહી શકાય, તો (૧) નિર્વિકલ્પનાં પ્રમાણની, અને (૨) બીજા પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિની સંગતિ
શી રીતે કરશો ?

❖ બૌદ્ધ દ્વારા પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ સાધવા નિષ્ફળ પ્રયાસ ❖

(૧૦૦) બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પ દ્વારા તો સત્ત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે બધાનું ગ્રહણ થાય છે, છતાં પણ,
તે વસ્તુ વિશે કોઈ નિત્યત્વ વગેરેનો આરોપ કરે, તો તેના વ્યવચ્છેદ (નિરાકરણ) માટે અનુમાનરૂપ
બીજા પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય છે - આમ સમારોપના વ્યવચ્છેદ માટે બીજા પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ સફળ જ
છે.

સ્યાદ્વાદી : તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તો સમારોપ જ અઘટિત છે અને
જ્યારે સમારોપ જ અઘટિત હોય, ત્યારે તેના વ્યવચ્છેદ માટે બીજા પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ શી રીતે સફળ
થાય ?

પ્રશ્ન : પણ સમારોપ અઘટિત શી રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં તો (૧) સજાતીય, અને (૨) વિજાતીય પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત-
ભિન્નરૂપે, એકસ્વભાવી વસ્તુનો જ પ્રતિભાસ થાય છે.

ભાવ એ કે, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં સ્વલક્ષણ જ વિષય બને છે અને સ્વલક્ષણવિષયક જ્ઞાન જે નિશ્ચયરૂપ
છે તેમાં સમારોપનો સંભવ જ નથી, સમારોપ વિના જ તે પ્રવૃત્ત થાય છે, રૂપાદિના નિશ્ચયાત્મક

ભવતિ, તત્ કથમસતિ સમારોપે ભવત્ તદ્વ્યવચ્છેદવિષયમ્ ? ॥

(૧૦૧) સ્યાદેતત્, અસમારોપવિષયે ભાવાત્ તદ્વ્યવચ્છેદવિષયમ્, યત્ર હ્યસ્ય સમારોપો ભવતિ યથા સ્થિરઃ સાત્મક ઇતિ વા, ન તત્ર નિશ્ચયો ભવતિ, તદ્વિવેક એવ ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મન્તરેણૈવ ભાવપ્રસન્નાદિત્યર્થઃ । અધિકૃતાર્થભાવનાય એવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । યદ્ રૂપાદિદર્શનાનન્તરમ્-અવ્યવધાનેન અલિઙ્ગ-લિઙ્ગરહિતં નિશ્ચયજ્ઞાનં ભવતિ, પ્રક્રમાદ્ રૂપાદિવિષયમેવ તત્ કથમસતિ સમારોપે-અરૂપાદિવિષયે ભવત્-ઉત્પદ્યમાનં તદ્વ્યવ-ચ્છેદવિષયં-સમારોપવ્યવચ્છેદવિષયમ્ ? નૈવ, સમારોપાભાવેન તદ્વ્યવચ્છેદાયોગાદિતિ ॥

સ્યાદેતત્, અસમારોપવિષયે ભાવાત્ તદ્વ્યવચ્છેદવિષયમિતિ સમારોપસ્ય વિષયઃ સમારોપવિષયઃ, ન સમારોપવિષયઃ અસમારોપવિષયઃ, તસ્મિન્, સમારોપશૂન્ય ઇત્યર્થઃ, ભાવાત્-ઉત્પત્તેઃ કારણાદધિકૃતનિશ્ચયજ્ઞાનસ્ય તદ્વ્યવચ્છેદવિષયમિતિ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-યત્ર-પદાર્થે 'હિ'શબ્દોઽવધારણેઽસ્ય-પુરુષસ્ય સમારોપો ભવતિ, યથા સ્થિરઃ સાત્મક ઇતિ વાઽયં પદાર્થઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ્ઞાનની જેમ...

આશય : રૂપદર્શન (નિર્વિકલ્પ) પછી તરત જ અલિંગ રૂપનો નિશ્ચય (સવિકલ્પ) થાય છે, વચ્ચે અરૂપનાં સમારોપ માટે સમય જ નથી, તેથી સમારોપ જ થતો નથી, તો પછી સમારોપના વ્યવચ્છેદનો પ્રશ્ન જ શી રીતે રહે ? (અને તો પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ પણ શી રીતે સફળ થાય ?)

આ રીતે, રૂપાદિનાં નિશ્ચયજ્ઞાનની જેમ, અનિત્યત્વ વગેરેનો નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનમાં પણ સમારોપ થતો જ નથી અને તેથી તે સમારોપના વ્યવચ્છેદ માટે પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ પણ શક્ય જ નથી.

❖ પ્રમાણાંતરપ્રવૃત્તિની સફળતાસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૧૦૧) બૌદ્ધ : વિવક્ષિત (⇒રૂપાદિનું) નિશ્ચયજ્ઞાન તે અસમારોપના વિષયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ સમારોપના વિષયથી વિપરીત વિષયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સમારોપવ્યવચ્છેદ-વિષયક પ્રવૃત્તિ થાય છે. ફલતઃ તેની જેમ પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ સફળ જ સિદ્ધ થશે.

આ વાતને જરા એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવે - જે પદાર્થ વિશે, પુરુષને આવો સમારોપ હોય કે → “આ પદાર્થ (૧) સ્થિર, (૨) સાત્મક છે” ← તો તે પુરુષને તે પદાર્થનો અનિત્યત્વ-નિરાત્મકતા વગેરે રૂપે નિશ્ચય થતો નથી.

❖ ‘અલિંગ’ એ પદ અનુભિતિનો નિષેધ કરીને પ્રત્યક્ષનું - સવિકલ્પનું સૂચન કરે છે. અનુભિતિ સલિંગ છે...

૧. શ્વન્તં પદમિદમ્ । ૨. ‘નૈવાસમારોપા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘ચાયં પદાર્થઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



અન્યાપોહ ઇતિ તદપિ તન્માત્રાપોહગોચરમેવ, ન વસ્તુસ્વભાવનિશ્ચયાત્મકમિતિ । (૧૦૨)
 એતદપિ ચત્કિઞ્ચિત્, વાઙ્માત્રત્વાત્ ॥

ચત્ તાવદુક્તમ્-‘અસમારોપવિષયે ભાવાત્’ ઇત્યત્ર સમારોપાભાવેઽસ્ય વૃત્તિરુક્તા,
 અયં ચ સમારોપાભાવો યદિ પ્રસજ્યપ્રતિષેધરૂપઃ, ન ક્વચિદસ્ય વૃત્તિસ્તસ્ય તુચ્છત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન તત્ર નિશ્ચયો ભવતિ અનિત્યત્વાદિનિશ્ચયઃ, તદ્વાથાત્મ્યવિષયઃ તદ્વિવેક એવ ચ-સમારોપવિવેક
 એવ ચ અન્યાપોહઃ તદ્વ્યવચ્છેદઃ । ઇતિ-એવં તદપિ અધિકૃતનિશ્ચયજ્ઞાનં તન્માત્રાપોહગોચરમેવ
 સમારોપાપોહમાત્રગોચરમિત્યર્થઃ । ન વસ્તુસ્વભાવનિશ્ચયાત્મકં-ન સ્વલક્ષણનિશ્ચાયકમિતિ
 યોઽર્થઃ । એવં પૂર્વપક્ષમાશङ્ક્યાહ-એતદપિ ચત્કિઞ્ચિત્-અસારમ્ । કુત ઇત્યાહ-વાઙ્માત્રત્વાત્-
 વાચ્યાર્થશૂન્યત્વાત્ ॥

એતદેવ દર્શયતિ ચત્ તાવદુક્તમિત્યાદિના । તત્ર ચત્ તાવદુક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-‘અસમારોપ-
 વિષયે ભાવાત્’ ઇત્યત્ર-ગ્રન્થે સમારોપાભાવેઽસ્ય-નિશ્ચયસ્ય વૃત્તિરુક્તા, એતદૈદમ્પર્યમ્ । યદિ
 નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અયં ચ સમારોપાભાવો યદિ પ્રસજ્યપ્રતિષેધરૂપઃ-સમારોપાભવન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સમારોપ થાય ત્યાં નિશ્ચય ન થાય, કારણ કે સમારોપનો ત્યાગ-અભાવ, એ જ તેનો વ્યવચ્છેદ
 છે... નિશ્ચય પણ સમારોપ વ્યવચ્છેદરૂપ જ છે...

(ભાવાર્થઃ સ્યાદ્વાદીએ રૂપાદિનિશ્ચયજ્ઞાનમાં સમારોપવ્યવચ્છેદનો અભાવ બતાવ્યો, કારણ કે
 સમારોપ થતો જ નથી... પણ બૌદ્ધ કહે છે - સમારોપ થાય અને પછી તેનો વ્યવચ્છેદ થાય એવું
 નથી, પણ સમારોપ ન થવો એ જ તેનો વ્યવચ્છેદ છે અને એ તો રૂપાદિનિશ્ચયમાં છે જ...)

❖ સફળતાસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❖

(૧૦૨) સ્યાદ્વાદીઃ તમારું આ કથન પણ અસાર છે, કારણ કે આ બધું માત્ર બોલવા પૂરતું જ
 છે. તે આ પ્રમાણે --

તમે જે કહ્યું હતું કે - “વિવક્ષિત નિશ્ચયજ્ઞાન તે અસમારોપના વિષયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે” -
 તે કથનથી એ સાબિત થાય છે કે, સમારોપના અભાવમાં જ નિશ્ચયજ્ઞાન રહે છે.

બૌદ્ધઃ હા, એ તો બરાબર જ છે ને ?

સ્યાદ્વાદીઃ પણ અમે તમને એ પૂછીએ છીએ, કે આ સમારોપનો અભાવ (૧) પ્રસજ્ય-

૧. ૪૦૪તમમ્ પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘ભાવસ્ય’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘પ્રસજ્યપ્રતિ૦’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. ‘રૂપસ્તતો ન’
 ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૫. ‘વિષયસ્તદ્વાથાત્મ્યવિષયસ્તદ્વિવેક’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. ‘નિશ્ચાયક’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૭. ૪૦૪તમમ્
 પૃષ્ઠમ્ । ૮. ‘પ્રસજ્યપ્રતિ૦’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



(૧૦૩) અથ પર્યુદાસરૂપઃ કથં ન વસ્તુસ્વભાવનિશ્ચયાત્મકં તત્ ? તત્રૈવ પ્રવૃત્તેઃ ન તત્ તદેતિ ચેત્, કથમસમારોપવિષયેઽસ્ય ભાવઃ ? અયમસ્યૈવાત્મા ન ત્વન્ય ઇતિ ચેત્, સ્વાત્મન એવ તદિતરવિકલસ્ય તત્ત્વકલ્પનાયામતિપ્રસન્નઃ, સ્વલક્ષણજ્ઞાનસ્યાપિ તત્ત્વેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં પ્રસજ્યપક્ષે દોષમભિધાય પક્ષાન્તરે દોષમભિધાતુમાહ-અથ પર્યુદાસરૂપઃ પ્રસ્તુતઃ સમારોપાભાવઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં ન વસ્તુસ્વભાવનિશ્ચયાત્મકં તત્-રૂપાદિનિશ્ચયજ્ઞાનમ્ ? તત્રૈવ-રૂપાદાવેવ પ્રવૃત્તેઃ ન તત્-રૂપાદિ તદા-રૂપાદિનિશ્ચયજ્ઞાનકાલે । ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-કથમસમારોપવિષયે-સમારોપાભાવે પર્યુદાસાત્મકે અસ્ય-રૂપાદિનિશ્ચયજ્ઞાનસ્ય ભાવઃ ? અયમિત્યાદિ । અયમ્-અસમારોપવિષયઃ અસ્યૈવ-અધિકૃતનિશ્ચયજ્ઞાનસ્ય આત્મા, ન ત્વન્યઃ-વ્યતિરિક્તઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સ્વાત્મન એવ-જ્ઞાનસમ્બન્ધિનઃ તદિતર-વિકલસ્ય-વિષયવિકલસ્ય તત્ત્વકલ્પનાયાં-વિષયત્વકલ્પનાયામુક્તનીત્યા । કિમિત્યાહ-અતિપ્રસન્નઃ । કથમિત્યાહ-સ્વલક્ષણજ્ઞાનસ્યાપિ તત્ત્વેન-તદિતરવિકલત્વેન હેતુના તદ્વાવા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(૧૦૩) (૨) જો પર્યુદાસપ્રતિષેધરૂપ માનશો, તો અર્થ થશે → સમારોપાભાવ=સમારોપથી અન્ય=વસ્તુ ← આ અર્થ પ્રમાણે તો એ જ ફલિત થશે કે, નિશ્ચયજ્ઞાન તે વસ્તુ વિશે જ રહે છે અને એ રીતે જો વસ્તુ વિશે જ રહેતો હોય, તો તે વસ્તુસ્વભાવનો નિશ્ચાયક કેમ ન બને ?

બૌદ્ધ : ખરેખર તો તેની પ્રવૃત્તિ રૂપાદિ વિશે જ થાય છે, પણ જે વખતે તે નિશ્ચયજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે વખતે તો તે રૂપાદિ ક્ષણિક પદાર્થ નષ્ટ થઈ જાય છે અને માટે જ તે વસ્તુસ્વભાવનો નિશ્ચાયક ન બની શકે.

સ્યાદ્વાદી : જો નિશ્ચયજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ વખતે વસ્તુ જ ન હોય, તો શી રીતે કહી શકાય ? કે આ રૂપાદિનું નિશ્ચયજ્ઞાન સમારોપના અભાવમાં=વસ્તુમાં રહે છે ? કારણ કે રૂપ ન હોવા છતાં રૂપને જણાવે, તે તો સમારોપ જ ગણાય.

બૌદ્ધ : સમારોપાભાવરૂપ વિષય તે કોઈ અલગ વસ્તુ નથી, પણ રૂપાદિના નિશ્ચયજ્ઞાનનું જ એક સ્વરૂપ છે, તેથી સ્વસ્વરૂપમાં રહેવું એ જ સમારોપાભાવમાં વૃત્તિ કહેવાય.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે જ્ઞાન સિવાય બાહ્ય કોઈ વિષય જ ન માનવામાં આવે અને જ્ઞાનનું પોતાનું સ્વરૂપ જ વિષયરૂપે કલ્પવામાં આવે, તો તો નિર્વિકલ્પ અંગે પણ તેવો અતિપ્રસંગ આવશે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અંગે પણ આનું કથન થશે કે - સ્વલક્ષણરૂપ વિષય તે અલગ કોઈ વસ્તુ નથી, પણ નિર્વિકલ્પનું જ એકસ્વરૂપ છે ← આ રીતે તો નિશ્ચયજ્ઞાનની જેમ, નિર્વિકલ્પજ્ઞાન

❖ આ અર્થ પર્યુદાસપક્ષને આશ્રયીને સમજવો.

૧. 'પ્રસજ્યપક્ષે' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'તદા નિશ્ચયજ્ઞાન૦' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



તદ્વાવાપત્તેરિતિ ॥

(૧૦૪) યચ્ચોક્તમ્-‘યત્ર હ્યસ્ય સમારોપો ભવતિ યથા સ્થિરઃ સાત્મક ઇતિ વા, ન તત્ર નિશ્ચયો ભવતિ’ એતદપ્યયુક્તમ્, પરમાર્થેન તસ્યાસ્થિરાનાત્મકસ્યૈવ ગ્રહણાત્, તત્ર રૂપાદાવિવ સમારોપપ્રવૃત્ત્યયોગાત્ । (૧૦૫) સ્યાદેતત્-નહિ તથા ગૃહીતોઽપિ ભાવસ્તથૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પત્તેઃ-અસમારોપવિષયભાવાપત્તેઃ, નિશ્ચયજ્ઞાનત્વાપત્તેઃ ઇતિ અર્થઃ ॥

યચ્ચોક્તમધિકૃતપૂર્વપક્ષગ્રન્થૈ-‘યત્ર હ્યસ્ય સમારોપો ભવતિ યથા સ્થિરઃ સાત્મક ઇતિ વા, ન તત્ર નિશ્ચયો ભવતિ’ એતદપ્યયુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-પરમાર્થેન-વસ્તુસ્થિત્યા તસ્ય-પદાર્થસ્ય અસ્થિરાનાત્મકસ્યૈવ ગ્રહણાત્, નાન્યત્ તસ્ય રૂપમિતિ કૃત્વા । તતઃ કિમિત્યાહ-તત્ર-અસ્થિરત્વાદૌ રૂપાદાવિવ સમારોપપ્રવૃત્ત્યયોગાત્ । નહિ રૂપે રૂપતયા ગૃહીતે સમારોપઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ સમારોપાભાવ-સ્વસ્વરૂપમાં રહેતો હોવાથી, તે પણ નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ બનવાની આપત્તિ આવશે જ...

(ભાવ એ કે બાહ્ય વિષય વિનાના જ્ઞાનનાં પોતાના સ્વરૂપને જ અસમારોપવિષય માનવામાં આવે, તો પછી સ્વલક્ષણજ્ઞાનનાં (નિર્વિકલ્પજ્ઞાનનાં) સ્વરૂપને પણ અસમારોપવિષય માનીને નિશ્ચયજ્ઞાન માનવાની આપત્તિ આવે.)

સારાંશ : પણ તેવું તો તમને ઈષ્ટ નથી, તેથી વિષયભૂત વસ્તુને તો અલગ માનવી જ જોઈએ અને તેથી તો નિશ્ચયજ્ઞાન વસ્તુસ્વભાવના નિર્ણાયકરૂપે અવશ્ય સિદ્ધ થશે, જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી... તેથી પર્યુદાસપક્ષ પણ ન લઈ શકાય... આમ, સમારોપાભાવનો અર્થ જ ન ઘટવાથી “આ નિશ્ચયજ્ઞાનની વૃત્તિ સમારોપાભાવમાં થાય છે” - તે માત્ર બોલવા પૂરતું જ સિદ્ધ થશે...

❖ પૂર્વપક્ષીના બીજા કથનનો નિરાસ ❖

(૧૦૪) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “જે પદાર્થ વિશે પુરુષને ‘આ સ્થિર સાત્મક છે’ - એવો સમારોપ થાય, તે પદાર્થ વિશે તેને નિશ્ચય થતો નથી” - તે વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે વસ્તુ તો અસ્થિર અને અનાત્મક જ છે અને જેવી વસ્તુ હોય તે રૂપે જ તે વસ્તુનું ગ્રહણ થતું હોવાથી, પરમાર્થથી તો તે વસ્તુનું અસ્થિર અને અનાત્મકરૂપે જ ગ્રહણ થાય છે.

પ્રશ્ન : પણ આ રીતે ગ્રહણ થાય તો શું થયું ?

ઉત્તર : થયું એ જ કે, રૂપાદિસ્વરૂપે ગ્રહણ કરેલ રૂપાદિમાં, જેમ અરૂપાદિનો સમારોપ થતો નથી, તેમ અસ્થિરાદિરૂપે ગ્રહણ કરેલ અસ્થિરાદિભૂત પદાર્થમાં, સ્થિરાદિનો સમારોપ ન થાય - આમ જ્યારે સમારોપ જ અઘટિત છે, ત્યારે ઉપરોક્ત કથન શી રીતે સંગત બને ?



પ્રત્યભિજ્ઞાયતે, ક્વચિદ્ભેદે વ્યવધાનસમ્ભવાત્, યથા શુક્તેઃ શુક્તિત્વે, યત્ર તુ પ્રતિપત્તુર્ભ્રાન્તિનિમિત્તં નાસ્તિ તત્રૈવ અસ્ય દર્શનાવિશેષેઽપિ સ્માર્તો નિશ્ચયો ભવતિ, સમારોપનિશ્ચયોર્બાધ્યબાધકભાવાદિતિ । (૧૦૬) એતદપ્યસત્, નિરંશે તથાગૃહીતે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્ નહિ તંથા-સ્વરૂપેણ ગૃહીતોઽપિ ભાવઃ-પદાર્થઃ તથૈવ પ્રત્ય-ભિજ્ઞાયતે-નિશ્ચયજ્ઞાનેન ગમ્યતે । કથમિત્યાહ-ક્વચિદ્ભેદે-ભાવવિશેષે વ્યવધાનસમ્ભવાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્ય સમારોપેણેતિ ભાવઃ । નિદર્શનમાહ-યથા શુક્તેઃ-શીપ્રકદ્રવ્યસ્ય શુક્તિત્વે વ્યવધાનસમ્ભવઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં પ્રતિ રજતસમારોપેણ યત્ર તુ ભાવભેદે પદાર્થે પ્રતિપત્તુઃ-પુરુષસ્ય ભ્રાન્તિનિમિત્તં સાદૃશ્યં નાસ્તિ, તત્રૈવ ભાવભેદેઽસ્ય-પુરુષસ્ય દર્શનાવિશેષેઽપિ-ઝંખ્યત્ર યત્ તત્ત્વં તદ્ દૃશ્યતેતિ દર્શનાવિશેષસ્તસ્મિન્નપિ સતિ સ્માર્તો નિશ્ચયો ભવતીતિ ગૃહીતગ્રાહી ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સમારોપસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૧૦૫) બૌદ્ધ : ઘટાદિ પદાર્થો, અનિત્યત્વ વગેરે યથાર્થરૂપે ગૃહીત થવા છતાં પણ, તેઓનો તે સ્વરૂપે જ નિશ્ચય થાય એવું નથી... આશય એ છે કે, અસ્થિર-અનાત્મકરૂપે પદાર્થનું ગ્રહણ થવા છતાં પણ, અસ્થિર-અનાત્મકરૂપે જ તેનો નિશ્ચય થઈ જાય એવું નથી...

પ્રશ્ન : પણ કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે કોઈક પદાર્થ વિશે, ગ્રહણ અને નિશ્ચયનું સમારોપથી વ્યવધાન પણ થાય છે, અર્થાત્ ગ્રહણ થયા બાદ તરત જ નિશ્ચય થઈ જતો નથી, ક્યાંક વચ્ચે સમારોપ પણ થાય છે. દા.ત. છીપનું ગ્રહણ તો છીપરૂપે જ થાય છે, પણ જ્યારે તેનો છીપરૂપે નિશ્ચય થાય, તે પહેલા જ કોઈ પ્રમાતાને - બ્રાન્તિના કારણે - ત્યાં ચાંદીનો સમારોપ થઈ જાય છે ← આ રીતે ગ્રહણ થયા બાદ ક્યાંક સમારોપ પણ થતો હોવાથી, તરત તેનો તે રૂપે જ નિશ્ચય થઈ જાય એવું નથી...

પ્રશ્ન : તો પછી છીપ વગેરેની જેમ રૂપાદિનું ગ્રહણ થયા પછી અરૂપાદિનો સમારોપ કેમ નથી થતો ? તરત જ રૂપાદિનો નિશ્ચય કેમ થઈ જાય છે ?

ઉત્તર : અમે દરેક ઠેકાણે સમારોપ થાય એવું નથી કહેતા, પણ (૧) જે પદાર્થ વિશે બ્રાન્તિનું કારણ=સાદૃશ્ય વગેરે હોય, તે પદાર્થ વિશે જ સમારોપ થાય, અને (૨) જે પદાર્થ વિશે બ્રાન્તિનું કારણ=સાદૃશ્ય વગેરે ન હોય, તે પદાર્થ વિશે તો સ્માર્ત નિશ્ચય જ થઈ જાય છે અને આવો તરત જ નિશ્ચય થઈ જવાથી ત્યાં સમારોપનો અવકાશ જ રહેતો નથી, કારણ કે સમારોપ અને નિશ્ચયનો બાધ્ય-બાધકભાવ છે, અર્થાત્ (૧) સમારોપ બાધ્ય છે, અને (૨) નિશ્ચય બાધક છે... ફલતઃ નિશ્ચય

❖ આ નિશ્ચય, નિર્વિકલ્પદર્શન દ્વારા ગૃહીત પદાર્થનો જ નિશ્ચય કરાવતો હોવાથી, ગૃહીતગ્રાહી હોઈ તેને 'સ્મૃતિભૂત નિશ્ચય' કહેવાય છે.

क्वचिद् व्यवधानं क्वचिन्नेत्यपन्यायत्वात्, भेदाभावेन तत्त्वत एकनिश्चयज्ञानप्रसङ्गात् ।

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

किमेतदेवमित्याह-समारोपनिश्चययोर्बाध्यबाधकभावात् । समारोपो बाध्यः, निश्चयो बाधक इति । एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह-एतदपि-अनन्तरोदितम्, असत्-अशोभनम् । कुत इत्याह- निरंश इत्यादि । निरंशे वस्तुनि तथा-निरंशतया गृहीते क्वचिद् व्यवधानं क्वचिन्नेत्य-पन्यायत्वात् एतदप्यसत्, अपन्यायत्वं च भेदाभावेन हेतुना निरंशत्वेन तत्त्वतः-परमार्थेन एकनिश्चयज्ञानप्रसङ्गात् निबन्धनैकत्वेन । एतद्भावनायैवाह-न खल्वित्यादि । न खलु-नैव

❖.....❖ **अनेकांतरिणि** ❖.....❖

હોવાથી સમારોપનો બાધ થઈ જતાં ત્યાં સમારોપ નહીં રહે...

નિષ્કર્ષ : આ રીતે કશેક તો સમારોપ શક્ય જ હોવાથી, તેના વ્યવસ્થેદ માટે નિશ્ચયની પ્રવૃત્તિ બરાબર જ છે... તેથી, પ્રમાણાંતરની પ્રવૃત્તિ પણ સફળ જ સિદ્ધ થશે, નિષ્ફળ નહીં...

*** બૌદ્ધકૃત પ્રલાપનો નિરાસ-ઉત્તરપક્ષ ***

(૧૦૬) સ્યાદ્વાદી : તમારું બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે તમારા મતે તો વસ્તુ ‘નિરંશ’ છે અને તે નિરંશ વસ્તુ નિરંશરૂપે બ્રહ્મણ થયા બાદ, કશેક નિશ્ચયનું (૧) વ્યવધાન થવું, અને (૨) કશેક ન થવું - તે બિલકુલ ન્યાયસંગત નથી...

પ્રશ્ન : પણ ઉપરોક્ત રીતે વ્યવધાન થવામાં દોષ શું ?

ઉત્તર : અમારો આશય એ છે કે, વસ્તુ માત્ર નિરંશ-એકસ્વભાવી છે અને આ જ વસ્તુને તમે, પંરપરાએ રૂપાદિનાં નિશ્ચયજ્ઞાનનું કારણ માની છો.... તેથી તે નિરંશ-એકસ્વભાવી વસ્તુથી, પ્રતિનિયત એક આકારવાળો જ નિશ્ચયવિકલ્પ ઉત્પન્ન થશે, ઘણા વિકલ્પો નહીં.

પ્રશ્ન : કેમ નહીં ?

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

65. निबन्धनैकत्वेनेति । रूपादिनिश्चयज्ञानस्य हि निरंशैकस्वभावं वस्तु परम्परया निबन्धनमभ्युपगम्यते भवद्भिः, ततो निबन्धनस्यैकत्वात् प्रतिनियतैकाकारो विकल्पः प्राप्नोति, न तु बहव इति ॥

❖ સમારોપને સાધવા પાછળ બૌદ્ધનો ગૂઢ આશય આવો છે - સમારોપ સિદ્ધ થયે તેના વ્યવચ્છેદ માટે બીજા પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પણ સંગત જ ઠરશે... ફલતઃ નિરંશવસ્તુવાદીમતે બીજા પ્રમાણની અસંગતિ નથી. તેથી અનેકાંતવાદીએ જે કહ્યું હતું કે - “નિરંશવસ્તુવાદીમતે તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ સંપૂર્ણ વસ્તુનું ગ્રહણ થઈ જશે ને તે સિવાય બીજો કોઈ જ વિષય શેષ ન રહેતાં બીજા પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ અસંગત સાબિત થશે” - તેનું નિરાકરણ થાય છે ← પણ આનો સચોટ નિરાસ કરવા ગ્રંથકારશ્રી એ કહે છે કે - જેના આધારે તમે બીજા પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ સાર્થક કરવા મથી રહ્યા છો, તે ‘સમારોપ’ જ તમારા મતે અઘટિત છે અને એવું સાંભળી બૌદ્ધ સમારોપની સિદ્ધિ કરે છે, પણ ગ્રંથકારશ્રી હવે તેનો તનતોડ નિરાસ કરશે.

१. 'एवं' इति पाठो घ-पुस्तके नास्ति । २. 'निमित्तनैक०' इति ख-च-पाठः ।



ન ચલુ રૂપે એવ તદેકસ્વભાવનિબન્ધનાનિ ભૂયાંસિ નિશ્ચયજ્ઞાનાનિ ॥

(૧૦૭) કિઞ્ચાસૌ ભાવઃ સ્વપ્રત્યભિજ્ઞાનજનને વ્યવધાનસમ્ભવસ્વભાવો વા સ્યાન્ન વા, ઉભયથાઽપિ ક્વચિદ્ ભેદે વ્યવધાનસમ્ભવાદિત્યયુક્તમ્, યથાક્રમં સર્વત્રૈવ તત્સમ્ભવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપે એવાલમ્બને તદેકસ્વભાવનિબન્ધનાનિ તદ્ રૂપમેવૈકઃ સ્વભાવો નિબન્ધનં યેષાં તાનિ તથા ભૂયાંસિ-પ્રભૂતાનિ, પ્રક્રમાજ્ઞાતિભેદમધિકૃત્ય નિશ્ચયજ્ઞાનાનિ-રૂપરસાદિલક્ષણાનિ, કિં તર્હિ ? પ્રભૂતાન્યપિ વ્યક્તિભેદાપેક્ષયા રૂપજ્ઞાનાન્યેવ । એવં ભેદાભાવેન તત્ત્વતઃ એકનિશ્ચયજ્ઞાનપ્રસન્નઃ ॥

દૂષણાન્તરમાહ-કિઞ્ચાસૌ ભાવઃ-પદાર્થઃ સ્વપ્રત્યભિજ્ઞાનજનને-સ્વનિશ્ચયજ્ઞાનજનને વ્યવધાનસમ્ભવસ્વભાવો વા સ્યાન્ન વેતિ દ્વયી ગતિઃ । ઉભયથાઽપિ-પક્ષદ્વયેઽપિ ક્વચિદ્ ભેદે વ્યવધાનસમ્ભવાદિત્યયુક્તમ્ । કુત્વેત્યાહ-યથાક્રમં-યથાસદ્ધ્યં સર્વત્રૈવ-ક્વચિદિ-ત્યેતદ્વ્યુદાસેન સર્વત્રૈવ વસ્તુનિ તત્સમ્ભવાસમ્ભવાપત્તેઃ, તસ્ય-વ્યવધાનસ્ય સમ્ભવશ્ચાસમ્ભવશ્ચ તત્સમ્ભવાસમ્ભવૌ, તયોરાપત્તિઃ તતઃ । એતદુક્તં ભવતિ-યદસૌ ભાવઃ સ્વપ્રત્યભિજ્ઞાનજનને

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : કારણ કે આલંબનભૂત (=વિષયભૂત) પદાર્થ તો માત્ર ‘રૂપ’ જ છે અને એ તો નિરંશ-એકસ્વભાવી છે... તેથી તેના દ્વારા ભિન્નજાતીય રસજ્ઞાન-સ્પર્શજ્ઞાન વગેરે ન જ થઈ શકે. હા, વ્યક્તિભેદે રૂપજ્ઞાન ઘણા પણ થઈ શકે, અર્થાત્ એક જ રૂપપદાર્થ, એકી સાથે અનેક પ્રમાતાઓને રૂપજ્ઞાન કરાવી શકે છે, પણ રસાદિજ્ઞાન તો નહીં જ...

આ રીતે, તે પદાર્થમાં કોઈ જ ભેદ ન હોવાથી, તેના દ્વારા માત્ર રૂપનિશ્ચયજ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થશે, રસાદિનું નિશ્ચયજ્ઞાન નહીં. આમ તેના દ્વારા માત્ર રૂપનિશ્ચયજ્ઞાન જ થવાનો પ્રસંગ આવશે અને તે સિવાય રસાદિનાં નિશ્ચયજ્ઞાનનો તો ત્યાં અવકાશ જ ન રહેવાથી, રસાદિના સમારોપની ત્યાં શક્યતા જ નથી, કે જેથી વ્યવધાન-અવ્યવધાનની વાત રહે.

❖ બૌદ્ધમતે દોષાંતરનું આપાદન ❖

(૧૦૭) બીજી વાત, પોતાનાં નિશ્ચયજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં તે ભાવ પદાર્થ, વ્યવધાનથી ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો (૧) છે, કે (૨) નહીં ? ← આ બંને પક્ષમાં, તમે જે કહ્યું હતું કે - “કોઈક ભાવ પદાર્થમાં વ્યવધાન થાય” - તે અયુક્ત સાબિત થાય છે. તે આ રીતે -

(૧) જો તે પદાર્થ, પોતાના નિશ્ચયજ્ઞાનને વ્યવધાનથી ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તો -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

66. કિં તર્હિ પ્રભૂતાન્યપિ વ્યક્તિભેદાપેક્ષયા રૂપજ્ઞાનાન્યેવેતિ । રૂપં હિ સમકમનેકપ્રમાતૃવ્યક્તિભિ-રૂપલભ્યમાનં સર્વેષાં રૂપજ્ઞાનમેવ જનયતિ, ન તુ રસાદિભિન્નજાતીયજ્ઞાનમિતિ ॥

૧. ‘દિત્યપ્યયુક્તમ્’ ઇતિ ગ-ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘યદસૌ ભાવઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘જ્ઞાનં જનને’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સમ્ભવાપત્તેઃ, અન્યથૈકસ્વભાવત્વવિરોધાત્ । અતન્નિબન્ધનત્વે ચ નિશ્ચયાનાં ન તેભ્ય-
સ્તત્તત્ત્વવ્યવસ્થેત્યપલા તત્કલ્પના । (૧૦૮) એવં ચ 'યથા શુક્તેઃ શુક્તિત્વે' ^૧ઇત્યનુદા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વ્યવધાનસમ્ભવસ્વભાવસ્તતસ્તત્ સમ્ભવત્યેવ સર્વત્ર વ્યવધાનમ્, ન ચેન્ન સમ્ભવત્યેવેતિ હૃદયમ્ ।
ઇત્થં ચૈતદદ્વીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથૈકસ્વભાવત્વવિરોધાત્ । એકસ્વભાવો હિ સ્વપ્રત્યભિ-
જ્ઞાનજનને વ્યવધાનસમ્ભવૈકસ્વભાવસ્તદસમ્ભવૈકસ્વભાવો વા, અન્યથા તત્ત્વત્રસ્વભાવતૈવેતિ
ભાવનીયમ્ । અતન્નિબન્ધનત્વે ચ-વિવક્ષિતભાવાનિબન્ધનત્વે ચ નિશ્ચયાનામ્ । કિમિત્યાહ-ન
તેભ્યઃ-નિશ્ચયેભ્યઃ તત્તત્ત્વવ્યવસ્થા-વિવક્ષિતભાવતદ્વાવ્યવસ્થા ઇતિ-એવં અપલા-નિષ્પ્રયો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે એકસ્વભાવી હોવાથી, તેનો એ સ્વભાવ કાયમ માટે બની રહેશે અને તેથી તો - સર્વત્ર વ્યવધાનથી
જ નિશ્ચયજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની આપત્તિ આવશે.

(૨) જો તે પદાર્થ, પોતાના નિશ્ચયજ્ઞાનને વ્યવધાનથી ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો નથી,
તો દરેક ઠેકાણે તરત જ નિશ્ચયજ્ઞાન થઈ જશે, કશે વ્યવધાન રહેશે જ નહીં...

પ્રશ્ન : પણ એક જ પદાર્થ, નિશ્ચયજ્ઞાનને ક્યાંક વ્યવધાનથી ઉત્પન્ન કરે ને ક્યાંક અવ્યવધાનથી
ઉત્પન્ન કરે - એવું માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તેને અનેકસ્વભાવી માનવાનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એક જ પદાર્થને તમે,
(૧) ક્યાંક વ્યવધાનથી ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો, અને (૨) ક્યાંક અવ્યવધાનથી ઉત્પન્ન
કરવાના સ્વભાવવાળો માન્યો ← આ રીતે તો એની ચિત્રસ્વભાવતા જ સિદ્ધ થઈ...

બૌદ્ધ : પણ તે નિશ્ચયજ્ઞાનને વિવક્ષિતપદાર્થમૂલક માનીએ જ નહીં, અર્થાત્ તે નિશ્ચયજ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ ભાવપદાર્થથી માનીએ જ નહીં, તો તો ઉપરોક્ત (=તે પદાર્થ વ્યવધાનથી ઉત્પન્ન કરવાના
સ્વભાવવાળો છે કે નહીં... વગેરે) વિકલ્પો નહીં આવે ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તે નિશ્ચયજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો વસ્તુથી જ માનવી જોઈએ, નહીંતર તો તે
નિશ્ચયજ્ઞાન દ્વારા, વિવક્ષિત પદાર્થની પ્રતિનિયતરૂપે વ્યવસ્થા=સિદ્ધિ જ નહીં થઈ શકે, કારણ કે જો
તેનાથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો જ તે તેની વ્યવસ્થાનો નિયામક બની શકે, પણ જો તેનાથી ઉત્પન્ન
ન થયો હોય, તો - અનુત્પાદકરૂપે તો બધા પદાર્થ સમાન હોવાથી - તે વિવક્ષિત પદાર્થનો જ નિયામક
શા માટે ? અને જો નિશ્ચય દ્વારા પદાર્થની સિદ્ધિ ન થતી હોય, તો સમારોપ થાય છે કે નહીં - વ્યવધાન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

67. વિવક્ષિતભાવતદ્વાવ્યવસ્થેતિ । વિવક્ષિતભાવસ્ય તદ્વાવેન-પ્રતિનિયતૈકસ્વરૂપલક્ષણેન વ્યવસ્થા-
મર્યાદા ન સ્યાત્ ॥

૧. 'શુક્તિત્વે ઇત્યનુ' ઇતિ ક-ચ-પાઠઃ । ૨. દ્રષ્ટવ્યં ૪૦૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'સ્વરૂપલક્ષ્યમાનં સર્વેષાં રૂપજ્ઞાનમેવ
જનયતિ' ઇતિ ચ-ચ-પાઠઃ ।



હરણમેવ ભવન્નીત્યા તદયોગાત્ શુક્તિકાયા અપ્યક્ષજ્ઞાનેન નીલાદિવત્ તત્ત્વેનૈવ ગ્રહણાત્ ॥
 इत्थमेवेदमिति चेत्, कथं व्यवधानसम्भवः ? ततस्तन्निश्चयानुत्पत्तेरिति चेत्, सैव

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

જના તત્-કલ્પના, પ્રક્રમાદ વ્યવધાનસમ્ભવકલ્પના । એવં ચ સતિ 'યથા શુક્તેઃ શુક્તિત્વે' ^૧ઇત્યનુદાહરણમેવ । કથમિત્યાહ-ભવન્નીત્યા-ત્વદર્શનાનુસારેણ તદયોગાત્, પ્રક્રમાદ વ્યવધાન-સમ્ભવાયોગાત્ । અયોગશ્ચ શુક્તિકાયા અપ્યક્ષજ્ઞાનેન-ઇન્દ્રિયજ્ઞાનેન, નીલાદિવદિતિ નિદર્શનમ્, તત્ત્વેનૈવ-શુક્તિકાત્વેનૈવ ગ્રહણાત્ ॥

इत्थमेवेदमिति चेत् तत्त्वेनैव ग्रहणमित्यर्थः । एतदाशङ्क्याह-कथं व्यवधान-सम्भवः ? । नहि तस्य व्यवधानजनकत्वमित्यर्थः । ततः-शुक्तिकाज्ञानात् ^२इन्द्रियजात् तन्निश्चया-नुत्पत्तेः-शुक्तिकानिश्चयानुत्पत्तेः व्यवधानसम्भवः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-सैव तावत्

❖.....❖ अनेकांतरश्चि ❖.....❖

થાય છે કે નહીં વગેરે કલ્પના જ નકામી છે.

(આશય : પૂર્વપક્ષી એ સિદ્ધ કરવા માંગે છે કે વસ્તુના અનિત્યત્વાદિ અંશમાં સમારોપ થાય છે - તેના માટે પ્રમાણાન્તર જોઈએ, પણ હવે પ્રમાણાન્તરથી થતા નિશ્ચયથી પણ વસ્તુની સિદ્ધિ જ નહીં થાય, તો પ્રમાણાન્તર પણ શું કામનું ?)

સારાંશ : તેથી નિશ્ચયજ્ઞાનને વસ્તુમૂલક જ માનવું જોઈએ અને તેથી તે નિશ્ચયજ્ઞાન વસ્તુ દ્વારા વ્યવધાનથી ઉત્પન્ન થશે કે અવ્યવધાનથી ? વગેરે વિકલ્પો યથાવસ્થિત જ રહેશે.

❖ બૌદ્ધમતે છીપના દષ્ટાંતની અસંગતિ ❖

(૧૦૮) તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે, “છીપનું ગ્રહણ તો છીપરૂપે જ થાય છે, પણ પછી રજતનો સમારોપ થવાથી છીપનાં નિશ્ચયજ્ઞાનનું વ્યવધાન થાય છે” - તે પણ અસંગત સાબિત થાય છે, કારણ કે તમારા મતે તો આવું ઉદાહરણ જ અધટિત છે...

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે તમારા દર્શનને અનુસારે તો વ્યવધાન જ અધટિત છે. તે આ રીતે - ઇન્દ્રિયજ્ઞાન (=પ્રત્યક્ષ) દ્વારા નીલ વગેરે પદાર્થોની જેમ, છીપનું પણ છીપરૂપે જ ગ્રહણ થાય છે.

બૌદ્ધ : એ તો બરાબર જ છે, કારણ કે અમે પણ છીપનું ગ્રહણ તો છીપરૂપે જ માનીએ છીએ...

સ્યાદાદી : જો તેનું છીપરૂપે ગ્રહણ થઈ જ જતું હોય, તો તેનાં નિશ્ચયજ્ઞાનનું વ્યવધાન શા માટે થાય ?

બૌદ્ધ : છીપનાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાન દ્વારા, તરત જ છીપનાં નિશ્ચયજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થવાથી જ વચ્ચે વ્યવધાન પડે છે...

૧. 'શુક્તિત્વં' इत्यनु०' इति क-पाठः । २. द्रष्टव्यं ४०९तमं पृष्ठम् । ३. 'अध्यक्षज्ञानेन' इति ड-पाठः । ४. 'इन्द्रिय-ज्ञानात् तन्निश्चया०' इति क-पाठः ।

તાવત્ કિમિતિ ચિન્ત્યમ્ । નિશ્ચયાન્તરોત્પાદાદિતિ ચેત્, કથમનુભવાન્તરાન્નિશ્ચયાન્તરો-
ત્પાદઃ ? । તત્તત્સ્વભાવત્વાદિતિ ચેત્, અનુભવાન્તરવત્ર તસ્ય તત્ત્વમ્, તત્ત્વે વા તતસ્તદુત્પાદે
વ્યવહારનિયમોચ્છેદઃ । એવં હિ નીલાનુભવજન્યોઽપિ તન્નિશ્ચયઃ પીતાદ્યનુભવસ્ય તત્સ્વભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિશ્ચયાનુત્પત્તિઃ કિં-કેન કારણેન ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । નિશ્ચયાન્તરોત્પાદાત્-રજતનિશ્ચયોત્પાદાત્
ઇતિ ચેત્, તન્નિશ્ચયાનુત્પત્તિઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમનુભવાન્તરાત્-શુક્તિકાઽનુભવરૂપાત્
નિશ્ચયાન્તરોત્પાદઃ-રજતનિશ્ચયોત્પાદઃ ? તસ્ય-શુક્તિકાઽનુભવસ્ય તત્સ્વભાવત્વાત્-રજત-
નિશ્ચયોત્પાદનસ્વભાવત્વાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અનુભવાન્તરવત્ રજતાનુભવવદિ-
ત્યર્થઃ । ન તસ્ય-શુક્તિકાઽનુભવસ્ય તત્ત્વં-શુક્તિકાઽનુભવતત્ત્વં તત્ત્વે વા-શુક્તિકાઽનુભવતત્ત્વે
વા તતઃ-શુક્તિકાઽનુભવાત્ તદુત્પાદે-નિશ્ચયાન્તરોત્પાદે । કિમિત્યાહ-વ્યવહારનિયમોચ્છેદઃ ।
એનમેવ ભાવયત્નાહ-એવં હીત્યાદિ । એવં યસ્માન્નીલાનુભવજન્યોઽપિ તન્નિશ્ચયઃ-નીલનિશ્ચયઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : અમારે એ જ વિચારવું છે કે - છીપનાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી તરત જ છીપના નિશ્ચયજ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી ?

બૌદ્ધ : કારણ કે છીપના અનુભવથી (=ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી) છીપનો નિશ્ચય ન થતાં, રજતરૂપ
બીજા જ પદાર્થનો નિશ્ચય થઈ જાય છે.

સ્યાદ્વાદી : પણ અનુભવ તો છીપનો થયો છે, તેનાથી રજતનો નિશ્ચય શી રીતે થઈ જાય ? શું
ધટાનુભવથી પટનો નિશ્ચય થાય છે ?

બૌદ્ધ : છીપના અનુભવનો 'રજતનિશ્ચયજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનો' સ્વભાવ જ છે, માટે તેનાથી
રજતનિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થવામાં કોઈ બાધ નથી...

સ્યાદ્વાદી : તો બે મોટા દોષ આવશે કે → (૧) રજતાનુભવની જેમ, છીપાનુભવ પણ
રજતનિશ્ચયને જ ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી - તે પણ રજતાનુભવ જેવો જ સાબિત થતાં - તેની
છીપાનુભવરૂપતા જ નહીં રહે, અથવા જો તેને છીપાનુભવરૂપ માની પણ લેશો, તો પણ (૨) તે
છીપાનુભવથી જો રજતનિશ્ચયની પણ ઉત્પત્તિ માનશો, તો તો બધા જ વ્યવહારોનાં નિયંત્રણનો ઉચ્છેદ
થઈ જશે...

પ્રશ્ન : શી રીતે ?

ઉત્તર : સાંભળો - જેમ છીપના અનુભવથી પણ રજતના નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ પીતના
અનુભવથી પણ નીલના નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે, કારણ કે પીતાનુભવમાં પણ નીલનિશ્ચયને
ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ કલ્પી જ શકાય છે અને તેથી તો જે નીલનિશ્ચય ખરેખર નીલાનુભવથી
જન્ય છે, તેમાં પણ એવી આશંકા તો ઊભી જ રહેશે કે → “શું આ નીલનિશ્ચય પીતાનુભવથી તો

૧. 'પીતાનુભવસ્ય' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।



તયા તજ્જન્યોઽપિ સમ્ભાવ્યત એવ, એવમન્યત્રાપીતિ ન ન્યાયવિદસ્તતો વ્યવહારે નિયમતઃ પ્રવૃત્તિર્યુક્તા, સર્વત્રાશઙ્કાઽનિવૃત્તેરિતિ । (૧૦૯) ન અનિવૃત્તિઃ સર્વત્ર બીજાભાવાદ્ વૈધર્મ્યેણ સાધર્મ્યાસિદ્ધેઃ સાધર્મ્યાચ્ચ સમારોપ ઇતિ । (૧૧૦) યદ્યેવં સ્થિરેતરાદીનાં કિં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પીતાદ્યનુભવસ્ય તત્સ્વભાવતયા-નીલનિશ્ચયજનનસ્વભાવતયા તજ્જન્યોઽપિ-પીતાદ્યનુભવ-જન્યઃ-અપિ સમ્ભાવ્યત એવ, વિજાતીયશુક્તિકાઽનુભવાદ્ વિજાતીયરજતનિશ્ચયોપપત્તેઃ, એવમન્યત્રાપિ-રક્તાદિનિશ્ચયે ઇતિ-એવં ન ન્યાયવિદઃ-પુરુષસ્ય તતઃ-નિશ્ચયાદ વ્યવહારે પ્રસ્તુતે નિયમતઃ-નિયમેન પ્રવૃત્તિર્યુક્તા । કુતો ન યુક્તેત્યાહ-સર્વત્ર વિકલ્પે ઉત્થાપકં પ્રતિ આશઙ્કા-ઽનિવૃત્તેઃ કારણાત્, ન અનિવૃત્તિઃ, આશઙ્કાયા ઇતિ પ્રક્રમઃ । કુત ઇત્યાહ-સર્વત્ર બીજાભાવાત્-આશઙ્કાબીજાભાવાત્, કિન્તુ નિવૃત્તિરેવ । પ્રસ્તુતમેવાહ-વૈધર્મ્યેણ હેતુના સાધર્મ્યાસિદ્ધેઃ સર્વત્ર । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-સાધર્મ્યાચ્ચ સમારોપ ઇતિ । અસ્તિ ચ શુક્તિકારજતયો-સ્તદિત્યભિપ્રાયઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહીં થયો હોય ને ? કારણ કે જે રીતે જુદા એવા છીપદર્શનથી જુદો એવો રજતનિશ્ચય થઈ શકે છે, તેમ પીતાનુભવથી પણ નીલનિશ્ચય થઈ જ શકે છે” ← આવી આશંકા રક્તનિશ્ચય વગેરેમાં પણ થશે જ... અને આવી આશંકાથી તો, નીલનો ચાહક વ્યક્તિ નીલ વિશે પ્રવૃત્તિ જ નહીં કરે.

આ રીતે બધે જ આશંકાઓ થવાથી, ન્યાયને જાણનાર વ્યક્તિની, વ્યવહારમાં રક્તાદિના તે તે નિશ્ચયથી તે તે પદાર્થ વિશે નિયંત્રણપૂર્વક થનારી પ્રવૃત્તિ સંગત નહીં થાય, માટે લોકવ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે જ...

❖ સ્વમતસમંજસતાસાધક બૌદ્ધકૃત અવાંતરપૂર્વપક્ષ ❖

(૧૦૯) બૌદ્ધ : બધે જ આશંકાની નિવૃત્તિ ન થાય એવું નથી, કારણ કે આશંકાનું બીજ અમુક જ ઠેકાણે છે, સર્વત્ર નહીં. તેથી જ્યાં બીજ નહીં હોય, ત્યાં આશંકાની નિવૃત્તિ થશે જ...

પ્રશ્ન : પણ આશંકાનું બીજ અમુક જ સ્થળે છે એમાં નિયામક શું ?

ઉત્તર : જ્યાં સાધર્મ્ય હોય ત્યાં જ સમારોપ થાય છે... છીપ અને ચાંદીનું ચાકચીક્ય વગેરેને આશ્રયીને સાધર્મ્ય છે અને તેથી જ છીપાનુભવથી રજતનિશ્ચયરૂપ સમારોપ થાય છે... એવું સાધર્મ્ય પીતાનુભવ અને નીલનિશ્ચય વચ્ચે નથી, કારણ કે બંને વિસદૃશ છે. તેથી પીતાનુભવથી માત્ર પીતનિશ્ચય જ થશે, નીલનિશ્ચયરૂપ સમારોપ નહીં ← આમ, સર્વત્ર સમારોપ ન થવાથી નિયત પ્રવૃત્તિ પણ સંગત થશે ને અમુક ઠેકાણે સમારોપ પણ સાબિત થશે. ફલતઃ આ સમારોપના વ્યવચ્છેદ માટે બીજા પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ સફળ જ થઈ રહે...

૧. 'તયા જન્યોઽપિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'સમ્ભાવ્યેતૈવ એવં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'ન, અનિવૃત્તેઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

સાધર્મ્ય ક્વ વા તેષાં ગ્રહણં યેન અસ્થિરાદિષુ તત્સમારોપઃ ? સદૃશાપરાપરોત્પત્તિવિપ્રલ-
મ્ભાદયમિતિ ચેત્, કિમિદં સજાતીયેતરવિવિક્તૈકસ્વભાવાનાં ભાવાનાં સાદૃશ્યમ્ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एतदाशङ्क्याह-यद्येवं स्थिरेतरादीनां-नित्यानित्यादीनां किं साधर्म्यम् ? लक्षणभेदान्न
किञ्चिदित्यर्थः । क्व वा तेषां ग्रहणम् ? नित्यानामभावेन तदयोगात् येनास्थिरादिषु भावेषु,
'आदि'शब्दादनात्मादिग्रहः तत्समारोपः-नित्यात्मादिसमारोपः ? सद्दृशापरापरोत्पत्ति-
विप्रलम्भात् कारणात् अयम्-नित्यात्मादिसमारोपः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-किमिदं
सजातीयेतरविविक्तैकस्वभावानां भावानामत्यन्ताविलक्षणानामित्यर्थः, सादृश्यम् ? न

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ બૌદ્ધકૃત સમંજસતાનું ઉન્મૂલન ❖

(૧૧૦) સ્યાદ્વાદી : તમારા ઉપરોક્ત કથનનો સાર એ છે કે → જ્યાં સાધર્મ્ય હોય ત્યાં સમારોપ
થાય ← આ વિશે અમે તમને કહીએ છીએ -

(૧) છીપ-ચાંદીની જેમ, શું નિત્ય-અનિત્ય વગેરેનું સાધર્મ્ય છે ? નથી જ, કારણ કે બંનેનું
લક્ષણ ભિન્ન હોવાથી બંને વિસદૃશ જ છે, તો પછી અનિત્ય પદાર્થમાં નિત્યનો સમારોપ શી રીતે ?
અથવા

(૨) જેનો સમારોપ કરવો હોય, તેનું પહેલા જ્ઞાન થવું જરૂરી છે, પણ નિત્ય-સાત્મા વગેરેનું
ગ્રહણ શું કદી થયું છે, કે જેથી અનિત્ય-અનાત્મક વગેરે પદાર્થોમાં તેનો સમારોપ કરી શકો ? અને
નિત્ય પદાર્થ તો કોઈ છે જ નહીં કે જેનું ગ્રહણ થઈ શકે...

ટૂંકમાં; નિત્ય-સાત્મકતા વગેરેનું (૧) સાધર્મ્ય, કે (૨) જ્ઞાન ન થવાથી, તેઓનો સમારોપ
થવો બિલકુલ સંભવિત નથી, તો પછી સમારોપના વ્યવચ્છેદ માટે નિશ્ચયની પ્રવૃત્તિ શી રીતે સંગત
થાય ?

બૌદ્ધ : પદાર્થ તો અનિત્ય જ છે, પણ ઉત્તરોત્તર સદૃશ-સદૃશ ક્ષણની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી,
જીવ ભોળવાઈ જાય છે અને તેથી જ અનિત્યાદિ પદાર્થમાં પણ નિત્યતા-સાત્મકતા વગેરેનો સમાવેશ
કરી બેસે છે ← આ રીતે સમારોપ સંગત જ છે...

સ્યાદ્વાદી : આ વિશે પહેલા તો તમે એ કહો કે, ઉત્તરોત્તર ક્ષણની સદૃશતા તમે ક્યાંથી લાવી ?

બૌદ્ધ : પણ તેમાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! દરેક પદાર્થો સજાતીય અને વિજાતીય બંનેથી વ્યાવૃત્ત એકસ્વભાવવાળા છે,
અર્થાત્ અત્યંત વિલક્ષણ છે, તો પછી તેમાં સદૃશતા ક્યાં છે જ, કે જેને જોઈને ભ્રમ થાય !

૧. 'સાધર્મ્યમ્' इति क-पाठः । २. 'तद्व्यसमारोपः' इति क-पाठः । ३. 'इत्यात्मादि०' इति घ-पाठः ।



(૧૧૧) કથં વા સદપ્યેતત્ તદેકગ્રાહિણા જ્ઞાનેન ગમ્યતે ? તેષામેવ તત્સ્વભાવતયા તથાગ્રહણેનેતિ ચેત્, આકાલં તદેકગ્રહણે કુતોઽયં નભસ આસવાદઃ ? અનેકભિન્ન-કાલભાવગ્રહણે ચૈકેનાપૈતિ ક્ષણિકતા । (૧૧૨) તથાવિધભાવાનુભવસામર્થ્યજનિશ્ચયાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિञ્ચિત્ । કથં વા સદપ્યેતત્-સાદૃશ્યં તદેકગ્રાહિણા તેષાં-ભાવાનામેકગ્રહણશીલં તદેકગ્રાહિ-તેન જ્ઞાનેન ગમ્યતે, તદેકગ્રહણનાન્તરીયકત્વાત્ તદવગમસ્ય ? ન ગમ્યત્ इत्यર્થઃ । તેષા-મેવેત્યાદિ । તેષામેવ ભાવાનાં તત્સ્વભાવતયા-સદૃશસ્વભાવતયા તથાગ્રહણેન-સદૃશગ્રહણેન ઇતિ ચેદ્ ગમ્યતે । એતદાશઙ્ક્યાહ-આકાલં-યાવદપિ કાલસ્તાવદપિ, સર્વકાલમિત્યર્થઃ, એક-ગ્રહણે સતિ કુતોઽયં 'તેષામેવ તત્સ્વભાવતયે'ત્યાદિલક્ષણઃ નભસઃ આકાશાત્ આસવાદઃ ? અનેકભિન્નકાલભાવગ્રહણે ચૈકેન, પ્રક્રમાત્ જ્ઞાનેન । કિમિત્યાહ-અપૈતિ ક્ષણિકતા ભાવાના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૧૧) અથવા, યથાકથંચિદ્ તે ભાવોનું સાદૃશ્ય માની પણ લો, તો પણ પ્રશ્ન એ થશે, કે પ્રત્યક્ષ તો માત્ર એક પદાર્થને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું જ છે, તો આવા પ્રત્યક્ષથી અનેક ભાવોમાં રહેલ સાદૃશ્ય શી રીતે જણાય ? કારણ કે અનેક ભાવોનાં ગ્રહણ વિના તેઓમાં રહેલ સાદૃશ્યનું ગ્રહણ ન જ થઈ શકે... ફલતઃ સાદૃશ્ય પણ નહીં જ જણાય અને જો સાદૃશ્ય નહીં જણાય, તો તે વ્યક્તિને વિપ્રલંભ શી રીતે થશે ?

બૌદ્ધ : એક જ્ઞાનથી એક જ ક્ષણનું ગ્રહણ થાય, પણ તેમાં અન્ય ક્ષણોનું સાદૃશ્ય રહેલું છે - તે તેનો સ્વભાવ જ છે. એટલે તે ક્ષણનું ગ્રહણ થતાં તેના સ્વભાવરૂપ સાદૃશ્યનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાય.

સ્વાદ્વાદી : પણ 'તે ક્ષણમાં અન્ય ક્ષણોનું સાદૃશ્ય રહેલું છે તે તેનો સ્વભાવ છે' - એ વાત જ શી રીતે નિશ્ચિત થઈ ? હંમેશાં એક જ વસ્તુનું ગ્રહણ થતું હોય તો બધા વચ્ચેના સાદૃશ્યનો નિર્ણય પણ કેવી રીતે થાય ?

બૌદ્ધ : આમવચનથી...

સ્વાદ્વાદી : તમારા આમપુરુષે પણ આ નિર્ણય શી રીતે કર્યો ? અને જો હંમેશા એક જ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે તેમ ન માનતાં, એક જ્ઞાન, અનેક ભિન્નકાલીન ક્ષણોનું ગ્રહણ કરે છે (અને તેથી સાદૃશ્યસ્વભાવનો નિર્ણય થાય છે) એમ કહેશો, તો તે જ્ઞાન ક્ષણિક ન રહેવાથી ક્ષણિકવાદનો વિધ્વંસ થશે !

(૧૧૨) બૌદ્ધ : પરંતુ સંતાનપરંપરાની છેલ્લી ક્ષણે થયેલ અનુભવનાં વીર્યથી જન્ય નિશ્ચયથી

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'તદેક' इत्यत्र પ્રેસદોષઃ । ૨. 'નાવગમ્યત' इति ડુ-પાઠઃ ।

તદવગમ્યત્ત્વમ્મિતિ चेत्, न युक्तमस्येवमामक्रमागतामवगमश्रियं प्रतिपत्तुं तत्पूर्वक्षणानां च

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિતિ । તથાવિધેત્યાદિ । તથાવિધભાવાનુભવસામર્થ્યજનિશ્ચયાત્, ⁶⁸ સંન્તાનપ્રવૃત્ત્યા અન્યક્ષણ-
ભાવાનુભવવીર્યોત્પન્નનિશ્ચયાદિતિ ભાવઃ, તત્-સાદૃશ્યમવગમ્યતે । ઇતિ चेत्, एतदाशङ्क्याह-
न युक्तमस्य-निश्चयस्य इमामक्रमागतामन्वयाभावेन अवगमश्रियं प्रदीर्घतया विसदृश-

❖.....❖ अनेकांतरश्चि ❖.....❖

સાદૃશ્યનો બોધ માની લઈએ તો ? આશય એ છે કે, હથોડા વગેરે સહકારીના સંપર્કથી, ઘટાદિથી જે
ઠીકરા વગેરે વિલક્ષણ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને જોવારૂપ અનુભવ કરીને, પ્રમાતા સાદૃશ્ય કરી
લે છે કે, ઘડાની પહેલી બધી જ ક્ષણોમાં સંદૃશ્ય છે - આ રીતે ઘટપરંપરાના ચરમક્ષણીય
અનુભવવીર્યથી થયેલ નિશ્ચયથી, સાદૃશ્યનો બોધ થઈ જશે... હવે તો દોષ નહીં ને ?

સ્વાદ્વાદી : તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે પૂર્વોક્ત અનુભવવીર્યજન્ય નિશ્ચય, તે ત્યારે જ
પૂર્વક્ષણોની સદૃશતાનો વ્યવસ્થાપક બની શકે, કે જ્યારે પૂર્વક્ષણગ્રાહક જ્ઞાનપરંપરાનો તેને ખ્યાલ
હોય...

પ્રશ્ન : એવું કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે, પૂર્વક્ષણગ્રાહક આખી જ્ઞાનપરંપરાનો ખ્યાલ હોય, તો જ તે નિશ્ચય જણાવી
શકે કે, દરેક જ્ઞાનમાં પદાર્થ સરખો જણાય છે, માટે તદ્વિષયભૂત પદાર્થ સદૃશ છે... માટે પહેલા
જ્ઞાનપરંપરાનો અવગમ હોવો જરૂરી છે...

પ્રશ્ન : તો ભલે ને પહેલા તેનો અવગમ કરી લે.

ઉત્તર : પણ તે જ તો અઘટિત છે, કારણ કે બૌદ્ધમતે તે દરેક જ્ઞાનક્ષણો વિસદૃશ જ રહે છે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

68. સંન્તાનપ્રવૃત્ત્યા અન્યક્ષણભાવાનુભવવીર્યોત્પન્નનિશ્ચયાદિતિ ભાવ ઇતિ । સન્તાને પ્રવૃત્તો
યોડસાવન્યક્ષણસ્તસ્ય યોડસૌ ભાવઃ-સ્વરૂપં તસ્ય યોડસાવનુભવસ્તદ્વીર્યોત્પન્નો યોડસૌ નિશ્ચયસ્તસ્માત્ ।
અયમત્ર ભાવઃ-યદા ઘટાદર્મદ્ગરાદિસહકારિસમ્પર્કાત્ કપાલાદિવિલક્ષણકાર્યોત્પત્તિર્ભવતિ તદા પ્રમાતા
તદવલોક્ય પાશ્ચાત્યક્ષણાનાં સાદૃશ્યં નિશ્ચિનોતીતિ ॥

❖ બાકી જો સાદૃશ્ય ન હોત, તો આવા વિલક્ષણ કાર્યોની ઉત્પત્તિ ત્યારે પણ દેખાત, જે દેખાતી નથી...

❖ વિસદૃશતાથી ગ્રહણભાવ કેમ થાય ? તેનું કારણ આપણે પ્રશ્નોત્તરથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ -

બૌદ્ધ : પૂર્વ-પૂર્વ ક્ષણોના સંસ્કાર ઉત્તરોત્તરક્ષણોમાં આવે છે, તેથી ચરમક્ષણીય જ્ઞાનક્ષણને, પૂર્વજ્ઞાનક્ષણોમાં
સદૃશપદાર્થનું ગ્રહણ થયું હતું તે ખબર પડે છે...

સ્વાદ્વાદી : તમે નિરન્વય નાશ માન્યો હોવાથી સંસ્કાર પણ સંભવિત નથી, એ અમે કહી ગયા છીએ...

૧. 'સામર્થ્યજનિતનિશ્ચયાત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'વીર્યાદુત્પન્ન' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'પદાર્થતયા વિસદૃશ' ઇતિ
ઘ-પાઠઃ, ઙ-પાઠસ્તુ 'પ્રદીર્ઘતયા વિસદૃશ' ઇતિ, પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'પ્રદીર્ઘાર્થતયા' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ H-D-પ્રતાનુસારેણ
શુદ્ધપાઠસંન્યાસઃ ।



ન્યાયતસ્તદ્બીજાભાવ ઉક્તઃ । (૧૧૩) તથાઽનુભવસિદ્ધત્વાત્ સર્વં ભદ્રકમિતિ ચેત્, ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધરૂપાં પ્રતિપત્તું યદાહ કશ્ચિત્-

“અસત્સંજ્ઞાદ્ દૈન્યાત્ પ્રચલ્લચરિતૈર્વાં બહુવિધૈરસદ્ભૂતૈર્ભૂતિર્યદિ ભવતિ ભૂતેરભવનિઃ ।

સહિષ્ણોઃ સદ્બુદ્ધેઃ પરહિતરતસ્યોન્નતિમતઃપરા ભૂષા પુંસઃ સ્વવિધિવિહિતં વલ્કલમપિ ॥”^૧

સ્વવિધિશ્ચ ક્ષણિકસ્ય પરતો નિરપેક્ષિતેતિ ભાવનીયમ્ । તત્પૂર્વક્ષણાનાં ચ-વિવક્ષિતક્ષણ-
ભાવાનુભવપૂર્વક્ષણાનાં ચ ન્યાયતઃ-ન્યાયેન નિરન્વયનશ્વરતયા તદ્બીજાભાવઃ-વિવક્ષિતક્ષણ-
બીજાભાવ ઉક્તઃ પ્રાગ્ ‘નિત્યાનિત્યવસ્તુનિરૂપણા’ઽધિકારે ‘એકાન્ત’ ઇત્યાદિના ગ્રન્થેન । તથે-
ત્યાદિ । તથાઽનુભવસિદ્ધત્વાત્-સદૃશત્વેન અનુભવસિદ્ધત્વાત્ કારણાત્ સર્વમ્-અસ્મદુક્તં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને તેઓમાં કોઈ અનુગત (અન્વયી) તત્ત્વ ન હોવાથી તેઓ વિખરાયેલી જ રહે છે ← આવી વિસદૃશ + છુટી-છુટી જ્ઞાનપરંપરાને તે નિશ્ચય શી રીતે જાણી શકે ? કોઈકે કહ્યું છે કે -

“દુર્જનોના સંગથી, દીનતાથી, લુચ્યાના આચરણ... વગેરે ઘણા પ્રકારનાં ખોટા આચરણોથી જો વિભૂતિ થતી હોય, તો એના કરતાં વિભૂતિ ન થાય તે જ સારું છે, કારણ કે સહિષ્ણુ, સારી બુદ્ધિવાળા, પરહિતમાં રત, ઉન્નતિવાળા, પુરુષની તો પોતાનાં ભાગ્યથી મળેલું વલ્કલ (=વૃક્ષની છાલથી બનેલું વસ્ત્ર) પણ પરમભૂષા છે.”

પ્રસ્તુતમાં આનો ભાવ એ છે કે, ખોટા-ખોટા તર્કોથી ‘સાદૃશ્ય’ની સિદ્ધિ કરવી એના બદલે તો પોતાના ભાગ્યથી (=નિરન્વય ક્ષણિકતાની માન્યતાથી) મળેલી ‘વિસદૃશતા’ જ પરમ ભૂષણ છે ← આમ, જ્ઞાનપરંપરા વિસદૃશ હોવાથી, નિશ્ચય દ્વારા તેઓનું ગ્રહણ સંભવિત જ નથી.

બીજી વાત, વિવક્ષિત અંત્યક્ષણીય પદાર્થના અનુભવની જે પૂર્વક્ષણો (=પૂર્વક્ષણીય જ્ઞાનપરંપરા) છે, તેઓ ખરેખર તો નિરન્વય નષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી વિવક્ષિત ક્ષણે તો તેઓનું અંશતઃ પણ બીજ નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ અંશે અસ્તિત્વ નથી, તો પછી આ નિશ્ચય તેઓનું ગ્રહણ શી રીતે કરી શકે ?

સારાંશ : નિશ્ચય તે પૂર્વક્ષણીય જ્ઞાનપરંપરાને જાણી શકતો નથી અને ન જાણી શકે તો તે શી રીતે કહી શકે કે જ્ઞાનક્ષણોની વિષયભૂત વસ્તુ એકસરખી છે. માટે નિશ્ચય દ્વારા પણ સાદૃશ્યની વ્યવસ્થા અશક્ય છે...

(૧૧૩) બૌદ્ધ : પણ ઘટની તે ક્ષણે તો સદૃશરૂપે અનુભવસિદ્ધ છે, તેનો નિષેધ તમે શા માટે કરો છો ?

❖ આ બધું કથન બીજા અધિકારમાં “એકાંતનિત્યને તો કોઈ અપેક્ષા હોતી નથી” - વગેરેથી કહ્યું છે...

૧. ‘યથાઽહ કશ્ચિત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘અભવનં ભૂયાત્’ ઇત્યર્થઃ । ૩. ‘રતસ્યાન્નતિમતઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. શિખરિણી । ૫. ૧૭૦તમં પૃષ્ઠમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ખલ્વનુભવ इत्येव तत्त्वव्यवस्थाहेतुः, न्यायबाधितस्य तदनुपपत्तेः, अस्य चोक्तवज्र्याय-
 बाधितत्वात्, क्षणिकत्वेन तथाऽसम्भवाच्च । (११४) एतेन 'यत्र तु प्रतिपत्तुर्भ्रान्ति-
 निमित्तं नास्ति तत्रैवास्य दर्शनाविशेषेऽपि पाश्चात्यो निश्चयो भवति समारोपनिश्चययो-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 भद्रकम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न खलु-नैव अनुभव इत्येव एतावताऽंशेन तत्त्व-
 व्यवस्थाहेतुः । कथं नेत्याह-न्यायबाधितस्य अनुभवस्य तदनुपपत्तेः-तत्त्वव्यवस्था-
 हेतुत्वानुपपत्तेः नीत्या द्विचन्द्रानुभवादौ तथाऽभ्युपगमादिति । यदि नामैवं ततः किमित्याह-
 अस्य च-प्रक्रान्तसदृशानुभवस्य उक्तवत्-यथोक्तं तथा न्यायबाधितत्वात् । क्षणिकत्वेन हेतुना
 तथा-प्रदीर्घबोधानुभवरूपेण असम्भवाच्च । तथाहि निश्चयानुभवोऽपि क्षणिक एवेति भावना ।
 एतेनेत्यादि । एतेन-अनन्तरोदितेन वस्तुजातेन 'यत्र तु प्रतिपत्तुर्भ्रान्तिनिमित्तं नास्ति, तत्रै-
 वास्य दर्शनाविशेषेऽपि पाश्चात्यो निश्चयो भवति, समारोपनिश्चययोर्बाध्यबाधकभावात्'

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે માત્ર અનુભવ થતો હોય તેટલા માત્રથી તત્ત્વની વ્યવસ્થા ન થઈ જાય...
 અનુભવ તો બે ચંદ્રનો પણ થાય છે, તો શું બે ચંદ્રો માની લેવાના ? બિલકુલ નહીં, કારણ કે
 ન્યાયબાધિત અનુભવ તે તત્ત્વવ્યવસ્થાનું કારણ નથી.

બૌદ્ધ : પણ આ સદૃશતાનો અનુભવ ક્યાં ન્યાયબાધિત છે ?

સ્યાદ્વાદી : અરે! ઉપરોક્ત કથનથી તો સદૃશતાનો અનુભવ પણ ન્યાયબાધિત જ સંબંધિત થાય
 છે... વળી, બૌદ્ધમતે, તેવો સદૃશતાનો અનુભવ સંભવિત પણ નથી, કારણ કે તેઓના મતે પરમાર્થથી
 તો અનુભવ ક્ષણિક જ છે, જ્યારે સદૃશતાનો અનુભવ તો ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે અનેકક્ષણ
 સુધી પ્રદીર્ઘ (લાંબા) બોધનો અનુભવ થતો હોય... (કારણ કે દીર્ઘબોધ હોય, તો જ તે, તે તે ક્ષણગત
 પદાર્થોની સદૃશતા પારખી શકે...)

નિષ્કર્ષ : આ રીતે સદૃશતા જ અઘટિત હોવાથી, સમારોપનું અસ્તિત્વ પણ અસંભવિત બનશે
 અને તેથી તો તેના વ્યવસ્થા માટે નિશ્ચયની પ્રવૃત્તિ પણ અસંગત ઠરશે...

❖ પૂર્વપક્ષગત અન્યમાન્યતાનો નિરાસ ❖

(૧૧૪) તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “જે પદાર્થ વિશે બ્રાન્તિનું કારણ ન હોય, તે પદાર્થ વિશે
 તો યદ્યપિ શુક્તિ જેવું જ દર્શન હોવા છતાં, યથાર્થ નિશ્ચય થઈ જાય છે, સમારોપ નહીં, કારણ કે

❖ આ બધું કથન ગ્રંથકારશ્રી બૌદ્ધની માન્યતા પ્રમાણે જ કરે છે, પોતાના મતે તો તાદૃશ અનુભવ યથાર્થ જ
 છે, પણ બૌદ્ધની માન્યતા પ્રમાણે તે ન્યાયબાધિત બને છે અને માટે જ બૌદ્ધો તેને તત્ત્વવ્યવસ્થાનું કારણ ન માની
 શકે...

૧. 'નિત્યાદિચન્દ્રાં' इति क-पाठः । ૨. 'पदार्थबोधो' इति घ-पाठः ।



બાંધ્યબાધકભાવાત્' ઇતિ યદુક્તં^૧ તદપિ પ્રત્યુક્તમેવ, સર્વથૈકસ્વભાવત્વે વસ્તુનો દર્શને ચેત્યમભિધાનાયોગાત્, એકત્ર ભ્રાન્તિનિમિત્તસમ્ભવે સર્વત્ર તદાપત્તેઃ, તત્તદેકસ્વભાવત્વતત્ત્વાત્, અન્યથા યત્ર ભ્રાન્તિનિમિત્તં ન, યત્ર ચાસ્ત્યનયોઃ કથચ્છિદ્ ભેદ ઇતિ બલાત્ તદનેકસ્વભાવતા, (૧૧૫) શુક્તિકાદાવપિ તન્નિયમાભાવાચ્ચ, 'અતન્નિબન્ધનત્વે ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ યદુક્તં^૩ તત્ કિમિત્યાહ-તદપિ પ્રત્યુક્તમેવ । કથમિત્યાહ-સર્વથૈકસ્વભાવત્વે વસ્તુનો બાહ્યસ્ય દર્શને ચ તસ્ય ઇત્યં-યથોક્તં તથાઽભિધાનાયોગાત્ । અયોગશ્ચ એકત્ર-વસ્તુનિ ભ્રાન્તિનિમિત્તસમ્ભવે સતિ સર્વત્ર તદાપત્તેઃ-ભ્રાન્તિનિમિત્તસમ્ભવાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ તત્તદેક-સ્વભાવત્વતત્ત્વાત્ તસ્ય-વસ્તુનો ભ્રાન્તિનિમિત્તસમ્ભવૈકસ્વભાવત્વરૂપત્વાત્ । અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે યત્ર-વસ્તુનિ ભ્રાન્તિનિમિત્તં ન ઘટપટાદૌ, યત્ર ચાસ્તિ શુક્તિકારજતાદૌ અનયોઃ-વસ્તુનોઃ કથચ્છિત્ સ્વભાવભેદઃ, વસ્ત્વભેદેઽપિ સ્વસત્તાભેદ ઇતિ-એવં બલાત્ તદ-નેકસ્વભાવતા તસ્ય-વસ્તુનઃ સામાન્યેન અનેકસ્વભાવતા । તદેકાન્તૈકસ્વભાવત્વે તુ નૈતદુ-પપદ્યત ઇતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સમારોપ અને નિશ્ચયનો બાંધ્ય-બાધકભાવ છે" - તે સંપૂર્ણ કથનનું નિરાકરણ જાણવું, કારણ કે બાહ્ય પદાર્થ તો તમારા મતે સર્વથા એકસ્વભાવી છે અને તેથી તે પદાર્થના દર્શન અંગે ઉપરોક્ત કથન ન ઘટી શકે...

પ્રશ્ન : કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ કે 'વસ્તુ' તો સર્વથા એકસ્વભાવી હોવાથી, જો એક વસ્તુમાં બ્રાન્તિનું નિમિત્ત માનશો, તો ઘટ-પટાદિ બધી જ વસ્તુઓમાં બ્રાન્તિનું નિમિત્ત માનવું પડશે... તેથી જેવી છીપવસ્તુ હશે તેવી જ ઘટાદિ વસ્તુ સિદ્ધ થશે - એટલે તેમાં પણ બ્રાન્તિ થશે.

બૌદ્ધ : બ્રાન્તિનું નિમિત્ત બધે ન માનીએ, પણ માત્ર શુક્તિ-રજત વગેરે સ્થળે જ માનીએ તો ?

સ્વાદ્વાદી : તો તો ઘટાદિ અને છીપાદિ વસ્તુઓનો કથંચિદ્ સ્વભાવભેદ માનવો પડશે અને તેથી તો બલાત્ અનેકસ્વભાવતા માનવી પડશે, કારણ કે વસ્તુ (૧) વસ્તુત્વેન એકસ્વભાવવાળી છે, અને (૨) શુક્તિ અંશે બ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી અને ઘટાદિ અંશે બ્રાન્તિને ઉત્પન્ન ન કરવાના સ્વભાવવાળી - એમ અનેકસ્વભાવવાળી સિદ્ધ થશે... પણ એવું તો તમને ઈષ્ટ નથી, ફલતઃ ઉપરોક્ત કથન અસંગત જ થશે...

બીજી રીતે એકાનેકસ્વભાવતાનું આપાદન -

૧. ૪૦૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'સમ્ભવેઽપિ સર્વત્ર' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ૪૦૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'ભાવત્વે નૈત૦' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

નિશ્ચયાનાં ન તેભ્યસ્તત્ત્વવ્યવસ્થા' इत्युक्तम् ॥

(૧૧૬) एवं च यत्र स्वत एव निश्चयः स प्रत्यक्षः, यत्र तु न सोऽनुमेय इति

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

उपपत्त्यन्तरमाह-शुक्तिकादावपि-शुक्तिका-रजतादौ अपि तन्नियमाभावाच्च, प्रक्रमाद् भ्रान्तिनिमित्तसम्भवस्वभावत्वनियमाभावाच्च, बलात् तदनेकस्वभावतेति वर्तते । तथाहि-न शुक्तिकादावपि सर्वस्य समारोप एव कस्यचिद् दर्शनानन्तरं शुक्तिकानिश्चयः, अपरस्य तदा तत्रैव समारोप इति नैतदेकान्तैकस्वभावत्वे वस्तुन इति भावनीयम् । अतदित्यादि । तत्-वस्तु निबन्धन-कारणं येषां ते तन्निबन्धनाः, न तन्निबन्धना अतन्निबन्धनास्तद्भावस्तस्मिन्नतन्निबन्धनत्वे चावस्तुनिबन्धनत्व इत्यर्थः । केषामित्याह-निश्चयानां न तेभ्यः-निश्चयेभ्यस्तत्तत्त्वव्यवस्था-वस्तुतत्त्वव्यवस्था इत्युक्तं प्राक् ॥

एवं च यत्र-અંશે વસ્તુજ્ઞાનસમ્બન્ધિનિ નીલાદૌ સ્વત એવ નિશ્ચયઃ સમારોપવ્યવચ્છેદ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૧૫) છીપ વગેરેમાં પણ બધાને સમારોપ નથી થતો, પણ કોઈકને જ થાય છે. કોઈકને તો વળી છીપના દર્શન પછી તરત જ છીપનો નિશ્ચય થઈ જાય છે ← આ રીતે એક જ છીપ બધાને ભ્રાન્તિનિમિત્ત ઉત્પન્ન કરે એવું નથી, અર્થાત્ કોઈકને ભ્રાન્તિનું નિમિત્ત ન પણ ઉત્પન્ન કરે, પણ એ બધું એકાંત એકસ્વભાવી માનવામાં ન ઘટે... ફલતઃ અનેકસ્વભાવની આપત્તિ આવે જ...

બૌદ્ધ : પણ તે નિશ્ચયનાં કારણ તરીકે વસ્તુને માનીએ જ નહીં, તો તો અનેકસ્વભાવની આપત્તિ નહીં આવે ને ? આશય એ છે કે, જો તે નિશ્ચયને વસ્તુમૂલક માનીએ, તો વસ્તુનો ભ્રાન્તિનિમિત્તને આશ્રયીને રજતનિશ્ચયજનનસ્વભાવ અને અન્યથા (=ભ્રાન્તિનિમિત્ત વિના) શુક્તિનિશ્ચયજનન-સ્વભાવ ← આમ, એક જ વસ્તુના જુદા જુદા અનેકસ્વભાવ માનવા પડે, પણ નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ જો વસ્તુથી માનીએ જ નહીં, તો તો જુદા-જુદા નિશ્ચયજનનસ્વભાવે તેના અનેકસ્વભાવ નહીં માનવા પડે ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ નિશ્ચયજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો વસ્તુથી જ માનવી જોઈએ, નહીંતર તો તે નિશ્ચયજ્ઞાન દ્વારા વિવક્ષિત પદાર્થની પ્રતિનિયતરૂપે વ્યવસ્થા જ નહીં થઈ શકે, એ બધું અમે પહેલાં જ કહી ગયા.

નિષ્કર્ષ : જો વસ્તુમૂલક માનશો તો અનેકસ્વભાવની આપત્તિ યથાવસ્થિત જ રહેશે, અને તે તો તમને ઈષ્ટ નથી, માટે તમારું ઉપરોક્ત કથન (=વસ્તુ ક્યાંક ભ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી અને ક્યાંક નહીં) તે અસંગત જ સાબિત થશે...

❖ પ્રત્યક્ષ-અનુમાનની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા ❖

(૧૧૬) (૧) જ્ઞાનની વિષયભૂત વસ્તુના નીલ વગેરે જે અંશમાં, સમારોપના વ્યવચ્છેદ વિના



સન્ધ્યાયપ્રાપ્તિઃ, અન્યથાઽસમઙ્ગસત્ત્વાત્ । (૧૧૭) ન ચૈવં સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષવાદિનો-
ઽપ્યનેકસ્વભાવત્વાદ્ વસ્તુનઃ ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યેણ તથાનિશ્ચયપ્રવૃત્તૌ કશ્ચિદ્ દોષઃ,
નિરુપચરિતતન્નિબન્ધનભાવાત્ । દૃશ્યતે ચ કથञ્ચિદેકત્રૈવૈકાનેકપ્રમાત્રપેક્ષઃ શબ્દ-લિઙ્ગા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મન્તરેણ સ પ્રત્યક્ષોઽંશઃ, યત્ર તુ નાનિત્યત્વાદૌ સોઽનુમેય ઇતિ સન્ધ્યાયપ્રાપ્તિઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-
અન્યથાઽસમઙ્ગસત્ત્વાદિત્યેતત્ત્વ નિર્દર્શિતમસકૃત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ન ચૈવં
સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષવાદિનોઽપિ વાદિનોઽનેકસ્વભાવત્વાદ્ વસ્તુનઃ ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યેણ હેતુના
તથાનિશ્ચયપ્રવૃત્તૌ અનન્તરોદિતક્રમેણ કશ્ચિદ્ દોષઃ । કથં ન દોષ ઇત્યાહ-નિરુપચરિત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વતઃ જ નિશ્ચય થઈ જાય છે, તે અંશનું ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે...

(૨) જ્ઞાનના વિષયભૂત વસ્તુના અનિત્યત્વ વગેરે જે અંશમાં, સમારોપના વ્યવચ્છેદ વિના
સ્વતઃ જ નિશ્ચય નથી થઈ જતો, તે અંશનું ‘અનુમાન’ થાય છે, અર્થાત્ તે અંશ અનુમાનથી જ્ઞાત
થાય છે.

આ રીતે જ પ્રત્યક્ષ-અનુમાનની વ્યવસ્થા માનવી જોઈએ, નહીંતર તો ઉપરોક્ત રીતે બધી જ
અસમંજસતાઓ ઊભી રહેશે...

પ્રશ્ન : તો પછી આવી નિર્દોષ વ્યવસ્થા બૌદ્ધ કેમ નથી માનતો ?

ઉત્તર : કારણ કે તેમ માનવામાં (૧) વસ્તુના અનેક અંશ કલ્પવા પડે છે, (૨) પ્રત્યક્ષ નિરંશ
વસ્તુના ગ્રાહકરૂપે સિદ્ધ નથી થતું, (૩) અનુમાન સમારોપનો વ્યવચ્છેદ કરી અનિત્યત્વાદિવિષયક
સાબિત થશે ← આ બધું બૌદ્ધના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે, અર્થાત્ એ બધું માને તો સ્વસિદ્ધાંતવિરોધ
અને ન માને તો પૂર્વોક્ત અસમંજસતા !

નિષ્કર્ષ : તેથી નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષવાદીમતે અનેકપ્રમાણવાદની અસંગતિ રહેશે જ.

❖ સવિકલ્પમતે અનેકપ્રમાણવાદની યથાર્થતા ❖

(૧૧૭) જે લોકો પ્રત્યક્ષને સવિકલ્પ માને છે, તેમના મતે વસ્તુ અનેકસ્વભાવી હોવાથી, જુદા
જુદા ક્ષયોપશમને આશ્રયીને, વસ્તુના જુદા જુદા અંશનું પ્રત્યક્ષ-અનુમાન વગેરે રીતે નિશ્ચય થવામાં
કોઈ દોષ નથી...

(આશય : સ્યાદ્વાદી, વસ્તુને અનેકસ્વભાવી માનતો હોવાથી, કોઈને નિશ્ચય, કોઈને બ્રાન્તિ-
જનકતા વસ્તુમાં ઘટે છે...

વળી, ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યથી પણ તે ઘટી શકે છે અને તેથી બ્રાન્તિના વ્યવચ્છેદ માટે અનુમાનની
પ્રવૃત્તિ પણ સફળ છે... અને એમાં જ્ઞાન, વસ્તુનિમિત્તક હોવાથી વસ્તુતત્ત્વવ્યવસ્થા પણ જ્ઞાનથી
થઈ શકશે...

૬ધ્યક્ષૈઃ પ્રતીતિભેદઃ । તથાહિ-અત્ર નિકુઞ્જે વહ્નિસ્તીતિ શબ્દતસ્તથાવિધદેશમાત્રા-વચ્છિન્નમગ્નિસામાન્યં પ્રતીયતે, ધૂમદર્શનાત્ તુ વિશિષ્ટદેશાવચ્છિન્નસ્તદ્વિશેષઃ, અધ્યક્ષ-તસ્તુ વિશિષ્ટતરો જ્વાલાદિરિત્યાગોપાલાઙ્ગનાપ્રસિદ્ધત્વાદત્યાજ્ય એષ ઇતિ । (૧૧૮) एवं

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્રિબન્ધનભાવાત્, વાસ્તવપ્રવૃત્તિનિબન્ધનભાવાદિત્યર્થઃ । અમુમેવાર્થમુપદર્શયતિ દૃશ્યતે ચેત્યા-દિના । દૃશ્યતે ચ કથચ્છિદેકત્રૈવ-વસ્તુનિ એકાનેકપ્રમાત્રપેક્ષઃ શબ્દ-લિઙ્ગા-૬ધ્યક્ષૈઃ-આગમા-૬નુમાન-પ્રત્યક્ષૈઃ પ્રતીતિભેદઃ । તથાહિ-અત્ર નિકુઞ્જે વહ્નિસ્તીતિ શબ્દતઃ-શબ્દાત્ તથાવિધદેશમાત્રાવચ્છિન્નં સત્ અગ્નિસામાન્યં પ્રતીયતે, ધૂમદર્શનાત્ તુ વિશિષ્ટદેશા-વચ્છિન્નસ્તદ્વિશેષઃ-અગ્નિવિશેષઃ પૂર્વસામાન્યાપેક્ષયા અધ્યક્ષતસ્તુ-પ્રત્યક્ષેણ પુનર્વિશિષ્ટતરો જ્વાલાદિઃ પ્રતીયત ઇત્યાગોપાલાઙ્ગનાપ્રસિદ્ધત્વાત્ કારણાદત્યાજ્ય એષઃ-પ્રતીતિભેદ ઇતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, પીતાદિદર્શનથી નીલાદિનિશ્ચયની આશંકા વગેરે ન રહેવાથી નિશ્ચયજન્ય પ્રવૃત્તિ પણ ઘટી જશે...)

પ્રશ્ન : શું ઉપરોક્ત દોષ અહીં નહીં આવે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે પ્રત્યક્ષ વગેરેની પ્રવૃત્તિ માટે જે કારણો જોઈએ, તે કારણો તો અહીં વાસ્તવિકરૂપે (=નિરૂપચરિતરૂપે) વિદ્યમાન છે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : જુઓ - કથંચિદ્ એક જ વસ્તુમાં, એક કે ઘણા પ્રમાતાઓને આશ્રયીને (૧) શબ્દ, (૨) લિંગ, (૩) પ્રત્યક્ષ વગેરે જુદા જુદા નિમિત્તથી જુદી જુદી પ્રતીતિ સ્પષ્ટપણે અનુભવાય છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) કોઈ કહે કે - “અહીં ઝાડીઓમાં વહ્નિ છે” - એવા શબ્દો સાંભળવાથી, તેટલા દેશ-ભાગને આશ્રયીને અગ્નિસામાન્યનો બોધ થાય છે ← આને આગમ(શબ્દ)પ્રમાણ કહેવાય છે.

(૨) વળી, ધૂમાડાને જોવાથી તો વિશિષ્ટ ભાગને આશ્રયીને અગ્નિવિશેષનો બોધ થાય છે. પૂર્વે તેનો સામાન્યથી બોધ થયો હતો, જ્યારે ધૂમાડાને જોવાથી વિશિષ્ટ બોધ થાય છે. વળી, આદ્ર્ ઇન્ધન સંયુક્ત એમ વિશિષ્ટ અગ્નિનો પણ બોધ થાય છે... ← આને અનુમાનપ્રમાણ કહેવાય છે...

(૩) વળી, જ્યારે સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષથી જ અગ્નિને જોઈ લે, ત્યારે તો તેની જવાબા વગેરે એકદમ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે ← આને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે.

આવી જુદી જુદી પ્રતીતિઓ ગોપાલ-અંગના સુધી બધાને અવિરોધપણે અનુભૂત છે. તેથી તે પ્રતીતિઓનો ત્યાગ કે અપલાપ બિલકુલ યોગ્ય નથી...



ચ સત્ર્યાયસિદ્ધે પ્રમાણાનાં વસ્તુવિષયત્વે યદુક્તં પુરસ્તાત્ ‘નહ્યન્ય એવાન્યોપકારકો નામ’
 ઇત્યાદિ, તદયુક્તમેવ, પરમાર્થતો નિર્વિષયત્વાત્ । ન ચ વસ્ત્વપિ તદેકમનેકધર્મોપકારક-
 શક્તિમદિષ્યતે જૈનૈઃ, એકાનેકસ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્ પૃથગ્ભૂતધર્મ્યસિદ્ધેરિતિ કૃતમત્ર
 પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં ચ સત્ર્યાયસિદ્ધે સતિ પ્રમાણાનાં પ્રત્યક્ષાદીનાં વસ્તુવિષયત્વે યદુક્તં પુરસ્તાત્-પૂર્વપક્ષ-
 ગ્રન્થે ‘નહ્યન્ય એવાન્યોપકારકો નામ’ ઇત્યાદિ । તત્ કિમિત્યાહ-તદયુક્તમેવ । પરમાર્થતો
 નિર્વિષયત્વાત્ તસ્યોક્તસ્ય । ન ચેત્યાદિ । ન ચ વસ્ત્વપિ તદેકં સત્ અનેકધર્મોપકારક-
 શક્તિમદિષ્યતે, વૈશેષિકૈરિવ જૈનૈઃ । કુત ઇત્યાહ-એકાનેકસ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્ કારણાત્
 પૃથગ્ભૂતધર્મ્યસિદ્ધેર્ધર્મધર્મિસ્વભાવત્વાદ્ વસ્તુન ઇતિ કૃતમત્ર પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૧૮) આ રીતે સવિકલ્પવાદીમતે, વસ્તુને વિષય બનાવવામાં જ્યારે બધા જ પ્રમાણો
 યુક્તિયુક્તરૂપે સાબિત થાય છે, ત્યારે તમે પહેલા જે કશું હતું કે → “બીજા ધર્મો પર ઉપકાર કરનારી
 શક્તિઓ અલગ ન માની શકાય” ← તે બધું જ કથન અયુક્ત ઠરે છે, કારણ કે તે બધું જ કથન
 નિર્વિષયક છે, અર્થાત્ અમે તેવું કશું માનતાં નથી, તો પછી તે દૂષણોનો અમારા પર આરોપ મૂકીને
 તદ્વિષયક દૂષણો શી રીતે લગાડી શકાય ?

પ્રશ્ન : શું તમે તેવું કશું માનતાં નથી ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે વૈશેષિકોની જેમ એક જ વસ્તુ અનેકધર્મો પર ઉપકાર કરનારી શક્તિવાળી
 છે - એવું અમે નથી કહેતા... જો તેવું કહેતા હોત, તો તમે કહી શકત કે - “ધર્મો પર ઉપકાર
 કરનારી શક્તિ અલગ અને વસ્તુ અલગ એવું ન માની શકાય... વગેરે.”

પ્રશ્ન : તો તમે શું માનો છો ?

ઉત્તર : અમે વસ્તુને જ એકાનેકસ્વભાવી માનીએ છીએ. તેથી અમારા મતે શક્તિઓથી સાવ
 જુદો ધર્મો જ અસિદ્ધ છે, કારણ કે તે વસ્તુ જ ધર્મ-ધર્મસ્વભાવવાળી છે, માટે ‘ધર્મોને જુદો ન માની
 શકાય’ એવી સલાહ આપવાની કોઈ જરૂર નથી... હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ...

નિષ્કર્ષ : સવિકલ્પમતે અનેકપ્રમાણવાદની અવિરોધપણે સંગતિ થાય છે...

❖ વૈશેષિકો, ધર્મ-ધર્મોને સર્વથા ભિન્ન માને છે, એટલે તેમને ધર્મ-ધર્મ વચ્ચે સંબંધ માનવો પડે, તેના માટે
 ધર્મોમાં શક્તિ માનવી પડે (અથવા તો તે સંબંધ જ શક્તિ...) વળી, તે શક્તિ ધર્મોથી ભિન્ન માનવી પડે, તેમાં અન્ય
 એવ અન્યોપકારકો... એ બધી આપતિ આવે. (જો શક્તિ અભિન્ન માને, તો ધર્મને જ અભિન્ન માની લેવામાં શું
 વાંધો ? એ આપતિ આવે.)

જૈનો તો ધર્મ-ધર્મોનો કશંચિદ્ અભેદ માનતાં હોવાથી એ દોષ જ નથી (તે આગળ જણાવે છે.)

૧. ૨૬૦તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ૨૬૦તમં પૃષ્ઠમ્ ।



(૧૧૯) યચ્ચોક્તમ્^{૬૯} - 'સમારોપ-નિશ્ચયયોર્બાધ્યબાધકભાવાત્' इति एतदप्ययुक्तम्, પરનીત્યા સમારોપનિશ્ચયયોર્ભેદાસિદ્ધેઃ સમારોપસ્યાપિ નિશ્ચયત્વાત્, તદભાવભાવિત્વસ્ય ચોભયત્રાવિશેષાત્ । (૧૨૦) પૌર્વાપર્યસ્ય ચાનિયામકત્વાત્ ક્વચિત્ તસ્યાપિ તુલ્યત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોક્તમધિકૃતપૂર્વપક્ષે^{૭૦} - 'સમારોપ-નિશ્ચયયોર્બાધ્યબાધકભાવાત્' इत्येतदप्ययुक्तम् । કથમિત્યાહ-પરનીત્યા સમારોપ-નિશ્ચયયોર્ભેદાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ સમારોપસ્યાપિ શુક્તિકાદૌ રજતાદિરૂપસ્ય નિશ્ચયત્વાત્ । તથાહિ-શુક્તિકાયાં રજતનિશ્ચય એવ સમારોપ; તદભાવભાવિત્વસ્ય ચ-^{૬૯}શુક્તિકાદ્યભાવભાવિત્વસ્ય 'ચ'શબ્દાત્^{૭૦} તદનુભવોપાદાનત્વસ્ય ચ ઉભયત્ર-સમારોપે નિશ્ચયે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ બૌદ્ધમતે સમારોપ-નિશ્ચયની બાધ્ય-બાધકતાનું નિરાકરણ ❖

(૧૧૯) તમે જે કહ્યું હતું કે - "સમારોપ અને નિશ્ચયનો બાધ્ય-બાધકભાવ છે" - તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તમારા મતે તો સમારોપ-નિશ્ચયનો ભેદ જ અસિદ્ધ છે.

બૌદ્ધ : કઈ રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે તમારા મતે નિશ્ચય જ સમારોપરૂપ બને છે. તે આ રીતે - શુક્તિમાં થતાં રજતના નિશ્ચયને જ તમે સમારોપરૂપ માન્યો હોવાથી, સમારોપ તે નિશ્ચયરૂપ જ સાબિત થશે...

બૌદ્ધ : એ રજતનિશ્ચય બરો, પણ તે રજતના અભાવમાં થતો હોવાથી, તે નિશ્ચય નથી સમારોપ છે.

સ્યાદ્વાદી : ના, તે નિશ્ચયરૂપ જ છે, કારણ કે (૧) શુક્તિ તો ક્ષણિક હોવાથી બીજી ક્ષણે તેનો અભાવ થાય છે અને ત્યાર પછી જ નિશ્ચય-સમારોપની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ છીપના અભાવમાં ઉત્પત્તિ થવી તે તો નિશ્ચય-સમારોપ બંનેમાં સમાન છે, ને (૨) નિશ્ચય કે સમારોપની ઉત્પત્તિ શુક્તિના નિર્વિકલ્પાનુભવ પછી જ થાય છે... તેથી અનુભવરૂપ જે ઉપાદાનકારણ નિશ્ચયનું છે, તે જ ઉપાદાનકારણ સમારોપનું છે. આમ, ઉપાદાન અંશને લઈને પણ બંને સમાન છે...

(ભાવાર્થ : સ્યાદ્વાદી કહે છે - એમ તો શુક્તિનિશ્ચય પણ શુક્તિના અભાવમાં જ થાય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

69. શુક્તિકાદ્યભાવભાવિત્વસ્ય ચેતિ । વિનષ્ટે हि શુક્તિકાક્ષણે ન તદ્ગોચરઃ સમારોપો નિશ્ચયો ભવતીતિ ॥

70. તદનુભવોપાદાનત્વસ્ય ચેતિ । શુક્તિકાગોચરનિર્વિકલ્પકાનુભવાનન્તરં નિશ્ચયઃ સમારોપો વા જાયત इति ॥

૧. ૪૦૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'વા નિયામકો' इति ग-पाठः । ૩. ૪૦૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'ક્ષણે નાગોચરઃ' इति क-पाठः ।

અનિત્યાદિપ્રતિપત્તાવપિ પુનર્નિત્યાદિનિશ્ચયોપલબ્ધેઃ, વસ્તુન એવ પારમ્પર્યેણ તદ્ભાવાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ અવિશેષાત્ । નહ્યત્રાન્યત્ સમારોપસ્યાપ્યુપાદાનમ્, અપિ ત્વધિકૃતાનુભવ એવ પૌર્વાપર્યસ્ય ચ-પૂર્વ પશ્ચાન્નિશ્ચય ઇત્યેવમ્ભાવસ્ય ચ અનિયામકત્વાદ્ ભેદં પ્રતિ, તથા ક્વચિત્ તસ્યાપિ-પૌર્વાપર્યસ્ય તુલ્યત્વાત્ । એતદેવાહ-અનિત્યાદિપ્રતિપત્તાવપિ સત્યાં તથાગતવચનાદેઃ પુનર્નિત્યાદિનિશ્ચયોપલબ્ધેઃ કપિલાદિવચનાદેર્વસ્તુન એવ સકાશાત્ તસ્યાઃ-નિત્યાદિનિશ્ચયોપલબ્ધેઃ પારમ્પર્યેણ ભાવાત્-તદાશ્રયત્વાદ્ વચનપ્રવૃત્તેઃ । યદ્વા વચનમન્તરેણાપિ સ્વત એવ ક્વચિદેવમ્ભાવાત્ । તથાહિ-વસ્તુન્યનિત્યત્વવિકલ્પોઽપિ ભવતિ, નિત્યત્વવિકલ્પોઽપિ ભવતીતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ કે શુક્તિ ક્ષણિક છે, નિર્વિકલ્પ પછી નિશ્ચય થવાની ક્ષણે તે નાશ પામી ગઈ હોય છે. એટલે નિશ્ચય-સમારોપ બંનેની અભાવમાં જ ઉત્પત્તિ થાય છે.

બીજી વાત, એકને શુક્તિથી રજતનિશ્ચય થયો અને બીજાને શુક્તિથી શુક્તિનિશ્ચય થયો. આમાં એકને સમારોપ છે અને બીજાને નિશ્ચય છે, એવો ભેદ કરવો શક્ય નથી. કારણ કે, બંનેમાં ઉપાદાન શુક્તિઅનુભવ જ છે...

ફલતઃ બૌદ્ધમતે નિશ્ચય-સમારોપમાં કોઈ જ ફરક નથી.

❖ પૂર્વાપરભાવ પણ ભેદસાધક નથી ❖

(૧૨૦) બૌદ્ધ : પણ સમારોપ તો પહેલા થાય છે અને નિશ્ચય પછી થાય છે, તો પછી ભેદ કેમ ન થતે ?

સ્યાદ્વાદી : આ પૂર્વાપરભાવને પણ બંનેના ભેદનો નિયામક તરીકે ન માની શકાય, કારણ કે બંનેમાં પૂર્વાપરભાવ પણ તુલ્ય છે, અર્થાત્ દરેક ઠેકાણે પહેલા સમારોપ જ થાય એવું નથી, નિશ્ચય પણ થાય છે અને પછી જ નિશ્ચય થાય એવું નથી, સમારોપ પણ થાય છે. ફલતઃ બંને પૂર્વ પણ બની શકે અને બંને અપર પણ બની શકે ← આમ પૂર્વાપરભાવ તો બંનેમાં તુલ્ય જ છે.

બૌદ્ધ : પણ પહેલા નિશ્ચય થાય અને પછી સમારોપ થાય એવું બને ?

સ્યાદ્વાદી : હા, કારણ કે એક જ વસ્તુને આશ્રયીને (૧) બુદ્ધનાં વચનથી ક્યાંક પહેલા અનિત્યનો નિશ્ચય થાય છે, અને પછી (૨) તે જ વ્યક્તિને કૃપિલ વગેરેના વચનથી નિત્યત્વનો નિશ્ચય (=નિત્યતાનો સમારોપ) થાય છે.

બૌદ્ધ : તે વચનનિમિત્તક છે, વસ્તુનિમિત્તક નહીં. જ્યારે વસ્તુનિમિત્તક સમારોપ અને નિશ્ચયનું પૌર્વાપર્ય છે.

સ્યાદ્વાદી : વસ્તુને જોઈને જ, બુદ્ધ-કપિલનાં વચનની સ્મૃતિ અને તેથી અનિત્યતા-નિત્યતાનો

❖ કપિલ તે સાંખ્યમતના આઘપ્રણેતા છે...

૧. 'તદ્ભાવત્વાત્' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'વાઽનિયામકઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

તદન્યતરાપરનિમિત્તત્વે તદિતરત્ર તન્નિમિત્તત્વાનાશ્વાસાત્, વિશેષહેત્વભાવાત્, અનિત્યસ્યાપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લૌકિકમેતત્ । एवं च सति तदन्यतरापरनिमित्तत्वे तयोः-समारोप-निश्चययोरन्यतरस्य-समारोपस्य 71 अपरनिमित्तत्वेऽभ्युपगम्यमाने तदितरत्र अपि निश्चये तन्निमित्तत્वानाश्वसात्-अधिकृतवस्तुनिमित्तत્वानाश्वसात् । इह तावदनित्यादिप्रतिपत्तिर्वस्तुनिमित्तेति भवतो मतम्, इहापि अनाश्वसः, तत्तुल्ययोगक्षेमाया नित्यादिनिश्चयोपलब्धेः अतन्निमित्तत્वाभ्युपगमादिति भावः । अनाश्वसश्च विशेषहेतुत्वाद् द्वयोरपि तथा तद्दर्शनानन्तरभावित्वेन । नित्यस्य सत्ता एव असम्भविनी, क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियायोगादिति । विशेषहेतुनिराचिकीर्षयाऽऽह-अनित्य-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિશ્ચય-સમારોપ થતો હોવાથી પરંપરાએ તો તે પણ વસ્તુનિમિત્તક છે જ...

અથવા કોઈના વચન વિના પણ વસ્તુ વિશે, લોકમાં નિત્યવિકલ્પ પણ થાય છે અને અનિત્યવિકલ્પ પણ થાય છે એ લોકસિદ્ધ છે, જેમકે આકાશાદિમાં નિત્યત્વવિકલ્પ ઘટાદિમાં અનિત્યત્વવિકલ્પ ← આમ બંનેનો પૂર્વાપરભાવ તુલ્ય હોવાથી, તેને આશ્રયીને પણ બંનેનો ભેદ ન માની શકાય...

❖ ભેદ માટે વસ્તુની અનિમિત્તતા પણ અસિદ્ધ ❖

બૌદ્ધ : કપિલ વગેરેનાં વચનથી જે નિત્યત્વાદિનો નિશ્ચય (=સમારોપ) થાય છે, તે તો વસ્તુનિમિત્તક નથી, જ્યારે અનિત્યત્વાદિનો નિશ્ચય તો વસ્તુનિમિત્તક છે, તેથી તો બંનેનો ભેદ થશે જ ને ?

સ્વાદ્વાદી : ના, કારણ કે નિત્યત્વાદિનો નિશ્ચય પણ વસ્તુને આશ્રયીને જ થાય છે...

બૌદ્ધ : પણ વસ્તુ તો તેવી છે જ નહીં, તો પછી તેને આશ્રયીને તે શી રીતે કહી શકાય ?

સ્વાદ્વાદી : કારણ કે કપિલાદિના તે તે વચનો વસ્તુને આશ્રયીને જ પ્રવર્તે છે અને તે જ વચનોથી નિત્યત્વ વગેરેનો નિશ્ચય થાય છે ← આમ સમારોપ પણ વસ્તુનિમિત્તક જ છે.

છતાં પણ, સમારોપ-નિશ્ચયમાં જો સમારોપને વસ્તુનિમિત્તક નહીં માનો - બીજા કોઈ વાસના વગેરેનાં નિમિત્તે માનશો - તો ‘અનિત્યત્વાદિનો નિશ્ચય વસ્તુનિમિત્તક છે’ એ મતમાં પણ વિશ્વાસ નહીં રહે, કારણ કે (૧) અનુભવરૂપ ઉપાધાનકારણનું હોવું, (૨) વસ્તુના અભાવમાં જ ઉત્પત્તિ થવી, (૩) પૂર્વાપરભાવ હોવો... એ બધું તો નિશ્ચય-સમારોપ બંનેમાં તુલ્ય છે, તો પછી નિશ્ચયમાં એવી શું વિશેષતા છે, કે જેથી તેને જ વસ્તુનિમિત્તક માનવાનું ? ફલતઃ ‘અનિત્યાદિનો નિશ્ચય વસ્તુનિમિત્તક છે’ - એ મતમાં પણ વિશ્વાસ નહીં રહે.

બૌદ્ધ : નિત્યની તો સત્તા જ અસંભવિત છે, કારણ કે કમરૂપે કે યુગપદ્મરૂપે નિત્યમાં તો અર્થક્રિયા

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

71. અપરનિમિત્તત્વે ઇતિ । વાસનાપ્રબોધનિમિત્તત્વે અવસ્તુનિમિત્તત્વે ઇત્યર્થઃ ।



અર્થક્રિયાડયોગાદિતિ નિર્લોઠયિષ્યામઃ ॥

(૧૨૧) કિઞ્ચ સમારોપવ્યવચ્છેદભાવાવિશેષાદનુમાનવિકલ્પવત્ કથં રૂપાદિ-વિકલ્પો ન પ્રમાણમ્ ? સમુદ્ભૂતસમારોપવ્યવચ્છેદનાભાવાત્ ઇતિ ચેત્, ન, ક્વચિત્ તથાપિ ભાવદર્શનેનાવિરોધાત્, શુક્તિકાશકલાદૌ રજતાદિસમારોપવ્યવચ્છેદેન તદ્ભાવાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાપિ નિરન્વયક્ષણસ્થિતિધર્મિણઃ અર્થક્રિયાડયોગાદિતિ-એતત્ નિર્લોઠયિષ્યામઃ પુરસ્તાત્, અત એતદપિ અયુક્તમિતિ સ્થિતમ્ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચ સમારોપવ્યવચ્છેદભાવાવિશેષાત્ કારણાત્ અનુમાનવિકલ્પવદિતિ દૃશન્તઃ । કથં રૂપાદિવિકલ્પો ન પ્રમાણં પ્રમાણલક્ષણયોગેડપિ ? । એતદાશઙ્ક્યાહ-સમુદ્ભૂતસમારોપવ્યવચ્છેદનાભાવાત્ ઇતિ ચેત્, નહ્યયમનુમાનવિકલ્પવત્ સમુદ્ભૂતસમારોપવ્યવચ્છેદેન ભવતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન, ક્વચિદ્ વસ્તુનિ તથાપિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ ઘટતી નથી. તેથી નિત્યનિશ્ચયને (=સમારોપને) વસ્તુનિમિત્તક માંની શકાય નહીં...

સ્વાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો નિરન્વયપણે માત્ર એકક્ષણસ્થિતિવાળા પદાર્થમાં પણ અર્થક્રિયા ઘટતી નથી (કેમ નથી ઘટતી ? તેનું અમે આગળ સચોટ નિરાકરણ કરીશું) અને તેથી તો અનિત્યાદિનો નિશ્ચય પણ વસ્તુનિમિત્તક નહીં માની શકાય...

ટૂંકમાં, (૧) સમારોપ, અને (૨) નિશ્ચયનો કોઈ પણ રીતે ભેદ સંભવિત નથી... ફલતઃ બંને એક જ સાબિત થાય છે, તો પછી તેઓ વચ્ચે બાધ્ય-બાધકભાવ શી રીતે કલ્પી શકાય ? માટે પૂર્વપક્ષીનું કથન અયુક્ત જ છે...

❖ સવિકલ્પપ્રત્યક્ષની પ્રમાણતા અનિવાર્ય ❖

(૧૨૧) બૌદ્ધો, નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માને છે, પરંતુ ત્યારબાદ સમારોપના વ્યવચ્છેદ માટે પ્રવર્તતા સવિકલ્પપ્રત્યક્ષને અપ્રમાણ માને છે, તેઓનું નિરાકરણ કરવા, ગ્રંથકારશ્રી અનુમાનના દૃષ્ટાંતે સવિકલ્પપ્રત્યક્ષની પણ પ્રમાણતા સિદ્ધ કરે છે -

સ્વાદ્વાદી : સમારોપનો વ્યવચ્છેદ થતો હોવાથી, જેમ તમે અનુમાનને પ્રમાણ માનો છો, તેમ રૂપાદિના વિકલ્પને પણ પ્રમાણ કેમ માનતાં નથી ? જો કે સમારોપનો વ્યવચ્છેદ તો તેમાં પણ થાય છે જ.

બૌદ્ધ : અનુમાન તો ઉત્પન્ન થયેલા સમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક પ્રવર્તે છે, જ્યારે રૂપાદિનો વિકલ્પ ક્યાં સમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક પ્રવર્તે છે ?

સ્વાદ્વાદી : કેમ નહીં ? તે પણ કોઈક વસ્તુમાં તો સમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક જ પ્રવર્તે છે, તેથી અનુમાનની જેમ તેને પણ પ્રમાણ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

❖ તેવી વસ્તુ જ ન હોય, તો તેવો નિશ્ચય વસ્તુનિમિત્તક શી રીતે કહી શકાય ?

ન ચ ન સોઽપિ રૂપાદિવિકલ્પઃ, તન્માત્રહેતુત્વાત્ । (૧૨૨) ન ચ તત્ત્વત એકસ્યાપિ તદિતરનાશનેન પ્રવૃત્તિઃ, નાશસ્ય નિર્હેતુકત્વાભ્યુપગમાત્, તદભાવ એવ તદ્ભાવોપપત્તેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમુદ્ભૂતસમારોપવ્યવચ્છેદેનાપિ ભાવદર્શનેન-ઉત્પાદદર્શનેન હેતુના રૂપાદિવિકલ્પસ્ય અવિરોધાત્ પ્રમાણત્વસ્ય એતદેવાહ-શુક્તિકાશકલાદૌ વસ્તુનિ રજતાદિસમારોપવ્યવચ્છેદેન તદ્ભાવાત્-શુક્તિકાદિવિકલ્પભાવાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ન સોઽપિ શુક્તિકાવિકલ્પો રૂપાદિવિકલ્પઃ, કિન્તુ રૂપાદિવિકલ્પ એવ । કુત્ત્વમિત્યાહ-તન્માત્રહેતુત્વાત્-રૂપાદિમાત્રહેતુત્વાત્ । ન ચ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન એકસ્યાપિ અનુમાનવિકલ્પસ્ય રૂપાદિવિકલ્પસ્ય વા તદિતરનાશનેન-સમુદ્ભૂત-સમારોપનાશનેન અજ્ઞસા પ્રવૃત્તિઃ । કુતો ન ઇત્યાહ-નાશસ્ય નિર્હેતુકત્વાભ્યુપગમાત્ તથા તદભાવ એવ-સમારોપાભાવે એવ તદ્ભાવોપપત્તેઃ-અનુમાનાદિવિકલ્પભાવોપપત્તેઃ । ઇહૈવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : પણ રૂપાદિના વિકલ્પની તેવી પ્રવૃત્તિ કદી દેખાય છે ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ - શુક્તિના ટુકડામાં કોઈકને રજતનો સમારોપ થાય છે, ત્યારબાદ તે જ વ્યક્તિને શુક્તિનો વિકલ્પ થતાં રજતના સમારોપનો વ્યવચ્છેદ થાય છે - આ રીતે રજતસમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક જ શુક્તિકાવિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે.

બૌદ્ધ : એ વાસ્તવમાં વિકલ્પ જ નથી, તે સમારોપનો વ્યવચ્છેદ તો અનુમાનથી જ થાય છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! શુક્તિકાવિકલ્પ એ પણ એકપ્રકારનો રૂપાદિનો જ વિકલ્પ છે, અનુમાન નહીં, કારણ કે તે પણ રૂપાદિ વસ્તુમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, (લિંગથી નહીં.) આમ, અનુમાનની જેમ વિકલ્પની પ્રવૃત્તિ પણ સમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક જ થતી હોવાથી, તેને પણ પ્રમાણ માનવો જ જોઈએ...

❖ તાત્ત્વિકદષ્ટિએ તો કોઈનાથી પણ સમારોપવ્યવચ્છેદની અશક્યતા ❖

(૧૨૨) વાસ્તવિક રીતે તો અનુમાન કે વિકલ્પ કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ સમારોપના નાશપૂર્વક થતી નથી, કારણ કે બૌદ્ધો નાશને નિર્હેતુક માને છે...

આશય એ છે કે, નાશનો કોઈ જ હેતુ હોતો નથી, 'સમારોપવ્યવચ્છેદ=સમારોપનાશ' એટલે તે સમારોપનો વ્યવચ્છેદ પણ નિર્હેતુક હોવાથી સ્વયં જ થઈ જાય તેની ઉત્પત્તિ કોઈનાથી પણ શક્ય નથી...

તેથી સમારોપનો વ્યવચ્છેદ અનુમાન કે વિકલ્પ કોઈનાથી ન થાય, અર્થાત્ તેઓની પ્રવૃત્તિ સમારોપના નાશ માટે નથી થતી, પણ સમારોપનો અભાવ થયે જ તેમની પ્રવૃત્તિ થાય છે...

૧. 'પ્રમાણં ત્વસ્ય એતદેવાહ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'શુક્તિકારૂપો વિકલ્પો' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



લિङ્ગલિङ્ગિસમ્બન્ધસ્મરણાદિનાઽપ્રવૃત્તેરિતિ ચેત્, કોઽયં ગુણે ભવતો દોષાભિનિવેશઃ ? વસ્તુસમારોપાભાવેઽસ્યોપયોગાત્, ન ચ નાસૌ રૂપાદિવિકલ્પસ્યાપિ, તદભાવે તત્પ્રવૃત્ત્ય-નુપપત્તેરિતિ નાનયોર્વિશેષઃ । સ યત્નુ ગૃહીતગ્રાહ્યેવ, પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસિનઃ અર્થસ્ય પરામર્શાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિહારાન્તમુપન્યસ્યત્રાહ-લિङ્ગલિङ્ગિસમ્બન્ધસ્મરણાદિના પ્રકારેણ અપ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ ઇતિ ચેત્, રૂપાદિવિકલ્પો ન પ્રમાણમિતિ પ્રક્રમઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કોઽયં ગુણે ભવતો દોષાભિનિવેશઃ ? નનુ લિङ્ગલિङ્ગિસમ્બન્ધસ્મરણાદિપ્રવૃત્તિમન્તરેણ તદ્ભવનં ગુણઃ । પ્રસ્તુતસમર્થનાયાહ-વસ્તુસમારોપાભાવે અસ્ય-અનુમાનવિકલ્પસ્ય ઉપયોગાત્ । ન ચ નાસૌ રૂપાદિવિકલ્પસ્યાપિ વસ્તુસમારોપાભાવે ઉપયોગઃ, કિન્તુ અસ્ત્યેવ । કુત ઇત્યાહ-તદભાવે-વસ્તુસમારોપાભાવો-પયોગાભાવે સમારોપભાવેન તત્પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ-રૂપાદિવિકલ્પપ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ । અસ્તિ ચ પ્રવૃત્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સવિકલ્પની પ્રમાણતા અંગે કુતર્કનો નિરાસ ❖

બૌદ્ધ : અનુમાન તો લિંગ (હેતુ) અને લિંગી (સાધ્ય)ના સંબંધનું સ્મરણ-વ્યાપ્તિગ્રહણ વગેરે રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે, જ્યારે વિકલ્પ તો તેની જેમ પ્રવર્તતો નથી, તો પછી તેને શી રીતે ‘પ્રમાણ’ કહી શકાય ?

સ્વાદ્વાદી : અરે ! ગુણમાં પણ તમને દોષ દેખાય છે ?! સંબંધસ્મરણ વગેરેથી નિરપેક્ષ રહીને પ્રવર્તવું એ તો જબરદસ્ત ગુણ કહેવાય, તે ગુણ તેની પ્રમાણતાનો બાધક નથી...

આ રીતે, વસ્તુ વિશેના સમારોપના વ્યવચ્છેદમાં જેમ અનુમાનનો ઉપયોગ છે, તેમ રૂપાદિના વિકલ્પનો પણ ઉપયોગ છે જ, બાકી જો તેમાં (=સમારોપના વ્યવચ્છેદમાં) ઉપયોગ ન હોત, તો તેના દ્વારા સમારોપનો વ્યવચ્છેદ ન થઈ શકવાથી - તે વખતે પણ સમારોપનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં - ખરેખર તો રૂપાદિના વિકલ્પની પ્રવૃત્તિ અસંગત જ ઠરત. તેથી સમારોપના વ્યવચ્છેદમાં વિકલ્પનો પણ ઉપયોગ માનવો જ રહ્યો.

(આશય : લિંગ-લિંગી સ્મરણથી થતો અનુમાનવિકલ્પ, સમારોપના અભાવ માટે ઉપયોગી છે અને એ રીતે ઉપયોગી તો રૂપાદિવિકલ્પ પણ છે, કારણ કે સમારોપનાશ વિના વિકલ્પ થાય જ નહીં (સમારોપાભાવમાં તે ઉપયોગી હોય તો જ તે સમારોપનો વ્યવચ્છેદ કરી પ્રવૃત્ત થશે, નહીં તો સમારોપનું અસ્તિત્વ રહેતાં તેની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય...) એટલે ખરેખર તો બે વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી... તો પછી લિંગલિંગીના સ્મરણ વિના પણ સમારોપનો નાશ એ તો વિકલ્પનો મહત્વનો ગુણ છે, તેનાથી અપ્રમાણતા શી રીતે આવે ?)

આમ, સમારોપના વ્યવચ્છેદવિધ્યા બંને સમાન હોવાથી, અનુમાનની જેમ રૂપાદિનો વિકલ્પ પણ પ્રમાણ બને જ...

બૌદ્ધ : જે રૂપાદિ પદાર્થનો પ્રત્યક્ષ દ્વારા પ્રતિભાસ થાય છે, તે જ રૂપાદિ પદાર્થનું વિકલ્પ

ન હિ અનુમાનવિકલ્પોઽપિ નૈવમિતિ પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રિતિ નાનયો:-અનુમાનવિકલ્પ-રૂપાદિવિકલ્પયોર્વિશેષઃ । અતઃ કથમનુમાનવિકલ્પવદ્ રૂપાદિવિકલ્પો ન પ્રમાણમિત્યાખ્યેયમેતત્ । પ્રસ્તુતમાચિખ્યાસુરાહ-સ ખલ્વિત્યાદિ । સ ખલુ, પ્રક્રમાદ્ રૂપાદિવિકલ્પઃ । કિમિત્યાહ-ગૃહીતગ્રાહ્યેવ । કુત્તરિત્યાહ-પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસિનઃ અર્થસ્ય-રૂપાદેઃ પરામર્શાત્ કારણાત્ । સ હિ તમેવ સ્પૃશતિ નાધિકં પરિચ્છિન્નતિ, અતો ન પ્રમાણમિતિ । એતદાશ્ચક્રિયાહ-ન હીત્યાદિ । ન હિ અનુમાનવિકલ્પોઽપિ નૈવમ્, કિં તર્હિ ? એવમેવ ગૃહીતગ્રાહ્યેવ ઇત્યાદીનિ પરિભાવ્યતામેતત્ । સ્વભાવહેતૌ સુજ્ઞાનમેવ કૃતકસ્યૈવાનિત્યત્વાત્ કાર્યહેતાવપિ વહ્નિજન્યસ્વભાવો ધૂમઃ તત્ત્વેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રતિભાસતે, 72 અન્યથા તત્પ્રતિભાસાભાવ ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અલગ કરે છે, તે સિવાય અધિક પદાર્થનું નહીં ← આમ પ્રત્યક્ષગૃહીત અર્થનો જ ગ્રાહક હોવાથી - સ્મૃતિની જેમ તે ગૃહીતગ્રાહી બનતાં - વિકલ્પ તે પ્રમાણ બની શકે નહીં.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો અનુમાન પણ અપ્રમાણ બની જશે, કારણ કે અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષગૃહીત અર્થનો જ પરિચ્છેદક છે, એથી અધિક અર્થનો નહીં... તે આ રીતે - બૌદ્ધો બે પ્રકારનું અનુમાન કહે છે - (૧) સ્વભાવહેતુક, અને (૨) કાર્યહેતુક...

(૧) 'ઘટઃ, અનિત્યઃ, કૃતકત્વાત્' અહીં જે અનિત્યનું અનુમાન કરાય છે, તે અનિત્યત્વ તો ઘટરૂપ કૃતકપદાર્થનું જ એક સ્વરૂપ છે અને તે ઘટપદાર્થ તો પ્રત્યક્ષથી જ ગૃહીત હોવાથી તેનું સ્વરૂપ પણ ગૃહીત છે જ, તો પછી અનુમાને કયા અધિક અર્થનો પરિચ્છેદ કર્યો ?

(૨) 'પર્વતો, વહ્નિમાન્, ધૂમાત્' અહીં જે વહ્નિનું અનુમાન કરાય છે, તે વહ્નિ પણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગૃહીત જ છે.

પ્રશ્ન : અનુમાન વખતે વહ્નિનું પ્રત્યક્ષ શી રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે પ્રત્યક્ષથી જ્યારે ધૂમ દેખાય, ત્યારે ધૂમગત 'વહ્નિથી ઉત્પન્ન થવાનો' સ્વભાવ પણ દેખાય છે જ, નહીંતર તો તે સ્વભાવ વિના ધૂમનો પ્રતિભાસ જ ન થાય... આમ જ્યારે ધૂમના સ્વભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે તે સ્વભાવ અંતર્ગત 'વહ્નિ' અંશનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય જ.

ફલતઃ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષગૃહીત અર્થનો જ ગ્રાહી હોવાથી, જો વિકલ્પને અપ્રમાણ માનો,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

72. અન્યથા તત્પ્રતિભાસાભાવ ઇતિ । ધૂમસ્ય હ્વાનિજન્યત્વં સ્વરૂપં તત્ત્વ ન પ્રતિભાસતે ધૂમજ્ઞાને, એવં તર્હિ તદ્ધૂમજ્ઞાનમેવ ન સ્યાત્, તત્ત્વરૂપાપ્રતિભાસનાત્ । અતોઽવશ્યમેવાભ્યુપગન્તવ્યમિદં યદુત

૧. 'નાધિકં પરિચ્છિન્નં પરિચ્છિન્નતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ઇત્યાદિ પરિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ, ઙ-પાઠસ્તુ 'ઇત્યાદીતિ પરિ' ઇતિ ।



(૧૨૩) ન હિ પ્રત્યક્ષં ભાગશઃ ઉત્પદ્યતે, નિરંશત્વાત્ । સત્યં નોત્પદ્યત ઇતિ । અનુમાનવિકલ્પપરામર્શાલમ્બનમપિ તત્ર ગૃહીતમેવ કેવલં ગૃહીતેઽપિ યેષ્વાકારેષુ ન તદનન્તરમેવ નિશ્ચયોત્પત્તિર્ભૂયસા વ્યાપ્તિર્દર્શનાત્ તુ ભવતિ, તદ્વિષય એવાનધિગતાર્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથા ચાહ-ન હિ પ્રત્યક્ષં ભાગશઃ-ભાગેન ઉત્પદ્યતે । કુત ઇત્યાહ-તસ્ય નિરંશત્વાત્ સ્વલક્ષણમેતદિતિ નિરંશં । સત્યં નોત્પદ્યતે ભાગશઃ પ્રત્યક્ષમિતિ-અસ્માદનુમાનવિકલ્પ-પરામર્શાલમ્બનમપિ તત્ર-વસ્તુનિ ગૃહીતમેવ, પ્રક્રમાત્ પ્રત્યક્ષેણ કેવલં ગૃહીતેઽપિ સતિ યેષ્વા-કારેષુ-અનિત્યત્વાદિષુ ન તદનન્તરમેવ-ન દર્શનાનન્તરમેવ નિશ્ચયોત્પત્તિર્ભૂયસા-બાહુલ્યેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો તેની જેમ અનુમાનને પણ અપ્રમાણ માનવું પડશે...

❖ અનુમાનની પ્રમાણતા અંગે બૌદ્ધનું વક્તવ્ય ❖

(ભૂમિકા : અનુમાન અગૃહીતગ્રાહી નથી, કારણ કે તે ત્યારે જ અગૃહીતગ્રાહી બની શકે, જ્યારે ધૂમમાં રહેલ વહ્નિજન્યતાસ્વભાવ પ્રત્યક્ષગૃહીત ન હોય અને અનુમાનથી ગૃહીત હોય... પણ પ્રત્યક્ષ નિરંશ હોવાથી આંશિક ઉત્પન્ન થતું નથી, પૂર્ણપણે જ થાય છે અને એટલે અનુમાન ગૃહીતગ્રાહી જ સિદ્ધ થાય... એ બધી વાતો જણાવે છે -)

(૧૨૩) સ્યાદ્વાદી : વસ્તુનું નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ તો નિરંશ છે, માટે તે ટુકડે-ટુકડે તો ઉત્પન્ન ન જ થાય ને ?

બૌદ્ધ : હા, એકદમ સાચી વાત છે, કારણ કે તેની વિષયભૂત વસ્તુ તો નિરંશ સ્વલક્ષણરૂપ છે, તેનું પ્રત્યક્ષ ટુકડે-ટુકડે તો શી રીતે થઈ શકે ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો તે પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ સંપૂર્ણતયા વસ્તુનું ગ્રહણ થઈ જશે અને તેથી તો જે અંશનો અનુમાન દ્વારા પરામર્શ થવાનો છે, તે અંશનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જશે, તો પછી તે અનુમાન અગૃહીતગ્રાહીરૂપે પ્રમાણ શી રીતે બનશે ?

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ દ્વારા યદ્યપિ તે વસ્તુ ગૃહીત જ છે, પણ માત્ર ગૃહીત પણ વસ્તુમાં, અનિત્યત્વ વગેરે જે આકાર વિશે તરત નિર્વિકલ્પદર્શન પછી નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને ઘણીવાર અવિનાભાવ= અનિત્યત્વાદિની વ્યાપ્તિને જોયા બાદ જ નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે આકાર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વહ્નિજન્યસ્વભાવો ધૂમઃ પ્રતિભાસતે । અતઃ પરમાર્થતો વદ્ધિરપિ તત્ર પ્રતિભાસત ઇત્યાયાતમ્ । એવં ચ ધૂમગ્રાહિણૈવ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહીતે ધૂમધ્વજે તત્સાધનાય પ્રવર્તમાનમનુમાનં ગૃહીતગ્રાહ્યેવ સ્યાદિતિ ॥

૧. 'ન તુ તદ૦' ઇતિ ગ-ઘ-પાઠઃ । ૨. 'સુલક્ષણ૦' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

ધિગાનૃત્વાત્ પ્રમાણમનુમાનવિકલ્પો નેતર ઇતિ યત્કિચ્છિદેતત્, અનાલોચિતાભિધાનત્વાત્ । અનાલોચિતાભિધાનત્વં ચ ગ્રાહ્યે આકારાભાવાત્ સર્વથૈકસ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્, પરિ-
કલ્પિતાનામસત્ત્વાત્, તત્ત્વેન, તત્સત્ત્વે નિયમતોઽતિપ્રસજ્ઞાત્, તથા યુક્તિતો વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વ્યાપ્તિદર્શનાત્ તુ-અવિનાભાવદર્શનેન પુનર્ભવતિ તદ્વિષય એવ-અનિત્યત્વાદિવિષય એવ
અનધિગતાર્થાધિગાનૃત્વાત્ કારણાત્ પ્રમાણમનુમાનવિકલ્પો નેતરઃ-રૂપાદિવિકલ્પ ઇતિ ।
એતદાશઙ્ક્યાહ-યત્કિચ્છિદેતત્-અનન્તરોદિતમ્, અસારમિત્યર્થઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-અનાલોચિતા-
ભિધાનત્વાત્ કારણાત્ । અનાલોચિતાભિધાનત્વં ચ ગ્રાહ્યે-વસ્તુનિ આકારાભાવાત્ ।
અભાવશ્ચ સર્વથા-એકાન્તેન એકસ્વભાવત્વાભ્યુપગમાદ્ વસ્તુન ઇતિ પરિકલ્પિતાસ્તે ઇતિ ।
એતદપોહ્યાહ-પરિકલ્પિતાનામ્-આકારાણામસત્ત્વાત્ તત્ત્વેન તત્સત્ત્વે-પરિકલ્પિતાકારસત્ત્વે
નિયમતઃ-નિયમેન અતિપ્રસજ્ઞાત્ પરિકલ્પનયા વિરોધ્યાકારભાવેન તથા યુક્તિતઃ-ન્યાયતઃ

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશે અનુમાન પ્રવર્તે છે ← આમ અનધિગત અર્થનો ઝાંહક હોવાથી અનુમાન જ પ્રમાણ બનશે,
વિકલ્પ નહીં.

❖ બૌદ્ધવક્તવ્યનો નિરાસ ❖

સ્યાદ્વાદી : તમારું બધું કથન અસાર છે, કારણ કે તે બધું વિચાર વિનાના પ્રલાપરૂપ છે !

બૌદ્ધ : તમે આવું કેમ કહો છો ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે તમારા મતે ગ્રાહ્યભૂત વસ્તુ તો નિરંશ અને સર્વથા એકસ્વભાવી છે, તેમાં
અનિત્યત્વ વગેરે આકારો તો છે જ નહીં, તો તમે શી રીતે કહી શકો ? કે “અનિત્યત્વ વગેરે જે
આકારમાં પાછળથી નિશ્ચય નથી થયો... વગેરે.”

બૌદ્ધ : વસ્તુમાં તે તે આકારો વાસ્તવિક ભાવે ન હોય, પણ કલ્પિત તો છે જ ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તે કલ્પિત આકારો પરમાર્થથી તો અસત્ જ છે, નહીંતર જો તેઓને પણ સત્
માનશો, તો કલ્પનાથી ઊભા કરેલ નિત્યત્વ વગેરે આકારો પણ સત્ માનવા પડશે !

બીજી વાત, તમે જે કહ્યું હતું કે - “અનિત્યત્વાદિ અંશે વ્યાપ્તિદર્શન બાદ જ નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ
થાય છે” - તે કથન પણ ખોટું છે, કારણ કે તમારા મતે પરમાર્થથી તો વ્યાપ્તિ જ અસિદ્ધ છે.

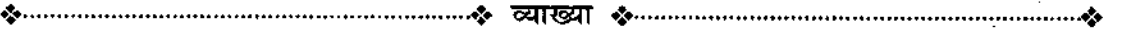
પ્રશ્ન : કેમ ?

❖ જો કે આ અર્થ પણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા તો ગૃહીત જ છે, પણ હજી અનિશ્ચિત હોવાથી બૌદ્ધ તેને અનધિગત
માની બેઠો છે, જે ખોટું છે... તેનું હવે ગ્રંથકારશ્રી નિરાકરણ કરે છે...

૧. ‘તત્ત્વેન’ इत्यधिकः क-पाठः । ૨. ‘सिद्धेः अतद्भावस्य’ इति घ-पाठः ।



તદ્વાવસ્ય કથञ्चિद् ભેદનિમિત્તત્વાત્, અન્યથા તદયોગાત્ । (૧૨૪) ન હ્યભેદવત્ એવા-
નિત્યત્વસ્ય સ્વાત્મના વ્યાપ્તિઃ, ન ચ ભિન્નયોરેવ 'હિમવદ્'-'વિન્ધ્ય'યોઃ તથાઽનધિગતાર્થા-
ધિગન્તૃત્વાભાવાત્, વસ્તુરૂપસ્યાધ્યક્ષત એવાધિગમાત્, સ્વાધિગમસ્ય ચેતરત્રાપિ ભાવાત્,



વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેઃ કારણાત્ । અસિદ્ધિશ્ચ તદ્વાવસ્ય-વ્યાપ્તિભાવસ્ય કથञ्ચિद् ભેદનિમિત્તત્વાત્,
વ્યાપ્યવ્યાપકયોરિતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યેતદેવમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે વ્યાપ્ય-
વ્યાપકયોરેકાન્તાભેદાદાવિત્યર્થઃ, તદયોગાત્-વ્યાપ્તિભાવાયોગાત્ । એતદેવ ભાવયતિ ન હીત્યા-
દિના । ન યસ્માદભેદવત્ એવ, એકાન્તૈકસ્યૈવેત્યર્થઃ । અનિત્યત્વસ્ય સ્વાત્મના અનિત્યત્વેનૈવ
વ્યાપ્તિઃ, અનિત્યત્વસ્યાનિત્યત્વેન વ્યાપ્તિરિતિ વ્યવહારાયોગાત્ । ન ચ ભિન્નયોરેવ-એકાન્તેન
'હિમવદ્'-'વિન્ધ્ય'યોઃ સ્વાત્મના વ્યાપ્તિરિતિ ભાવનીયમ્ । તથાઽનધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વા-
ભાવાદનુમાનવિકલ્પસ્ય, અભાવશ્ચ વસ્તુરૂપસ્યાધ્યક્ષત એવ-પ્રત્યક્ષેણૈવેત્યર્થઃ અધિગમાત્,
તતશ્ચાત્માનમેવાધિગચ્છત્યનુમાનવિકલ્પ ઇતિ પરાભ્યુપગમઃ । એનમેવાધિકૃત્યાહ-સ્વાધિગમસ્ય



ઉત્તર : કારણ કે વ્યાપ્તિ તો કથંચિદ્ ભેદ હોય તો જ સંભવિત છે, અર્થાત્ જ્યાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ
અનિત્યત્વ-વસ્તુત્વરૂપ કથંચિદ્ બે જુદા પદાર્થ હોય, ત્યાં જ તે બેની વ્યાપ્તિ શક્ય છે, બાકી જો વ્યાપ્ય-
વ્યાપક બંનેનો (૧) એકાંતે અભેદ, કે (૨) એકાંતે ભેદ હોય, તો તો વ્યાપ્તિ જ સિદ્ધ નથી. તે આ
રીતે -

(૧૨૪) (૧) એકાંતે અભેદવાળા, અર્થાત્ એકાંત એકસ્વભાવી એવા અનિત્યત્વની પોતાના
અનિત્યત્વસ્વરૂપની સાથે વ્યાપ્તિ જ ઘટતી નથી, કારણ કે 'પોતાના સ્વરૂપની સાથે વ્યાપ્તિ' - એવો
વ્યવહાર જ અઘટિત છે...

(૨) એકાંતે ભેદવાળા હિમાલય અને વિંધ્યપર્વતની પણ વ્યાપ્તિ ઘટતી નથી...

ટૂંકમાં, વ્યાપ્તિભાવ કથંચિદ્ ભેદાભેદમાં જ ઘટિત છે અને અનિત્યત્વ વગેરે અંશ તો એકાંત
એકસ્વભાવી છે, તેથી તેમાં તો વ્યાપ્તિ સંભવે જ નહીં, તો પછી તે આકારનું અનુમાન વ્યાપ્તિ દ્વારા
શી રીતે નિશ્ચાયક બને ?

ત્રીજી વાત, તમે જે કહ્યું હતું કે - “અનુમાન અનધિગત અર્થનો અધિગન્તા (=જ્ઞાપક) છે” -
તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ ગૃહીત થઈ ગયું છે.

બૌદ્ધ : પણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા અનુમાનનું સ્વરૂપ તો ગૃહીત નથી જ થયું ને ? અને તેથી અનધિગત
એવાં પોતાનાં સ્વરૂપનો અધિગમ કરતો હોવાથી, અનુમાન તે પ્રમાણ જ બનશે.

સ્યાદ્વાદી : પણ એ રીતે, અનધિગત એવા પોતાનાં સ્વરૂપનો અધિગમ તો વિકલ્પમાં પણ ક્યાં

૧. 'સ્વાત્મના વ્યાપ્તિઃ' ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે ન વિઘટે ।



તદન્યસ્ય ચેતરત્રાપ્યભાવાદિતિ । एवं प्रवर्तकत्वाद्यप्यस्य समानमितरेण, तत्रापि रूपादि-
निश्चयादेव प्रवृत्तेः । व्यवहारे प्रमाणमेवायमिति चेत्, क्व तर्हि अप्रमाणमिति ? (१२५)
रूपादावेवेति चेत्, कुतोऽयं तत्राकारणो द्वेषः ? प्रागेव तदधिगमादिति चेत्, समानोऽयं
त्वन्नीत्याऽनित्यत्वादौ, तथापि न तद्वत् तद्दर्शनमिति चेत्, न तर्हि प्राक् तद्वत् तदधि-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચેતરત્રાપિ-રૂપાદિવિકલ્પે ભાવાત્, તદન્યસ્ય ચ-અનધિગતસ્ય ઇતરત્રાપિ-અનુમાનવિકલ્પેઽપિ
અભાવાદિતિ અનાલોચિતાધિધાનત્વમિતિ । एवं प्रवर्तकत्वाद्यप्यस्य, प्रक्रमादनुमानविकल्पस्य
समानमितरेण-रूपादिविकल्पेन । कुत इत्याह-तत्र अपि-रूपादिविकल्पे सति रूपादि-
निश्चयादेव प्रवृत्तेः । इति व्यवहारे-प्रवृत्त्यादिरूपे प्रमाणमेवायं-रूपादिविकल्पः इति चेत्,
एतदाशङ्क्याह-क्व तर्ह्यप्रमाणमिति ? रूपादावेवेति चेदप्रमाणं कुतोऽयं तत्र रूपादौ-
अकारणो द्वेषः ? प्रागेव अविकल्पेन तदधिगमात्-रूपाद्यधिगमात् । इति चेत्, एतदा-
शङ्क्याह-समानोऽयम्-अधिगमस्त्वन्नीत्याऽनित्यत्वादौ अनुमेये । तथापि-एवमपि न तद्वत्-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી ? અને તેથી તો વિકલ્પ પણ પ્રમાણ કેમ ન બને ?

બૌદ્ધ : પણ વિકલ્પ દ્વારા જે બાહ્ય પદાર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તે તો અધિગત જ છે ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ એ રીતે તો, અનુમાન દ્વારા પણ જે બાહ્ય પદાર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તે પણ
અધિગત જ છે - આ રીતે અનુમાન પણ અગૃહીતગ્રાહી ન હોવાથી, ઉપરોક્ત કથન વિચાર વિનાનું
જ સાબિત થાય છે.

બૌદ્ધ : પણ અનુમાન તો તે પદાર્થ વિશે પ્રવર્તવિ પણ છે. (અર્થાત્ ધૂમથી વહ્નિની અનુમિતિ
થતાં, વહ્નિનો અર્થો ત્યાં પ્રવૃત્ત થાય છે...)

સ્યાદ્વાદી : તો એ રીતે વિકલ્પ પણ ક્યાં નથી પ્રવર્તવતો ? કારણ કે, રૂપાદિનો વિકલ્પ થયે,
રૂપાદિના નિશ્ચયથી તે પદાર્થ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય છે જ... ટૂંકમાં, નિશ્ચય અને અનુમાનમાં કોઈ ફેર
નથી, તેથી રૂપાદિના નિશ્ચયવિકલ્પને પણ પ્રમાણ માનવો જ જોઈએ.

બૌદ્ધ : પ્રવૃત્તિ વગેરે રૂપ વ્યવહારમાં તો; વિકલ્પને અમે પ્રમાણ માનીએ જ છીએ.

સ્યાદ્વાદી : જો તે વ્યવહારમાં પ્રમાણ હોય, તો પછી તે અપ્રમાણ ક્યા ઠેકાણે ?

(૧૨૫) બૌદ્ધ : રૂપાદિ વિશે જ... અર્થાત્ રૂપાદિને જણાવવા તે અપ્રમાણ છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ આ રીતે રૂપાદિ વિશે નિષ્કારણ દ્વેષ તમે કેમ કરો છો ? અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ
વગેરે વ્યવહારમાં પ્રમાણભૂત જ વિકલ્પને રૂપાદિ વિશે અપ્રમાણ કેમ માનો છો ?

બૌદ્ધ : કારણ કે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ દ્વારા રૂપાદિનું તો પહેલા જ ગ્રહણ થઈ ગયું છે, માટે તે
વિશે વિકલ્પની પ્રમાણતા ન થટે...

સ્યાદ્વાદી : એવું કથન તો અનિત્યત્વાદિ અંગે પણ સમાન છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ દ્વારા



ગમોઽન્યથા રૂપાદિનિશ્ચયવત્ સ્યાત્ તદૈવાયં, નિમિત્તાવિશેષાત્, તદધિગમસ્યૈવ તત્ત્વત-
સ્તન્નિમિત્તત્વાદ્ બાધકાનુપપત્તેરવિશેષેણ ભાવાત્ એકાન્તૈકત્વાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપાદિવત્ તદ્દર્શનં-નિત્યત્વાદિદર્શનમ્ । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न तर्हि प्रागविकल्पेन
तद्वत्-રૂપાદિવત્ તદધિગમઃ-અનિત્યત્વાદિધિગમઃ, અન્યથા-યદિ સ્યાત્ તતો રૂપાદિનિશ્ચય-
વત્ સ્યાત્ તદૈવાયમ્-અનિત્યત્વાદિનિશ્ચયઃ । કુત્ इत्याह-निमित्ताविशेषात् । અવિશેષશ્ચ
તદધિગમસ્યૈવ-અવિકલ્પેન રૂપાદિધિગમસ્યૈવ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તન્નિમિત્તત્વાત્-અનિત્ય-
ત્વાદિનિશ્ચયનિમિત્તત્વાત્ બાધકાનુપપત્તેઃ રૂપાદિનિશ્ચયાનુમાનેન । તથા ચાહ-અવિશેષેણ
ભાવાત્-રૂપાદિધિગમવદનિત્યત્વાદિધિગમત્વેન ભાવાત્ । ભાવશ્ચ એકાન્તૈકત્વાત્ અધિકૃતા-
ધિગમસ્ય । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा तदनुपपत्तेः-एकान्तैकत्वानुपपत्तेरधिकृता-
નુભવસ્ય રૂપાદિનિશ્ચયવત્ સ્યાત્ તદૈવાયમિતિ સ્થિતમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો અનિત્યત્વ વગેરેનું પણ ગ્રહણ થઈ જાયું છે અને તેથી તો તે વિશે અનુમાનની પણ પ્રમાણતા
નહીં થટે...

બૌદ્ધ : અનિત્યત્વ વગેરેનું, યદ્યપિ પૂર્વે ગ્રહણ થઈ ગયું છે, છતાં પણ રૂપાદિ જેવું ગ્રહણ નથી
થયું...

સ્યાદ્વાદી : તો તો એમ જ સાબિત થશે કે, રૂપાદિની જેમ ખરેખર તો અનિત્યત્વાદિનું
નિર્વિકલ્પથી ગ્રહણ જ થયું નથી, નહીંતર નિમિત્ત તો બંને ઠેકાણે સમાન હોવાથી રૂપાદિના નિશ્ચયની
જેમ અનિત્યત્વ વગેરેનો નિશ્ચય પણ કેમ ન થાય ?

બૌદ્ધ : પણ શું બંને અંશનું નિમિત્ત સમાન છે ?

સ્યાદ્વાદી : હા, કારણ કે રૂપાદિના નિશ્ચયનું કારણભૂત જે નિર્વિકલ્પ દ્વારા રૂપાદિનું ગ્રહણ
થાય છે, તે જ નિર્વિકલ્પથી અનિત્યત્વનું પણ ગ્રહણ થયું હોઈ પરમાર્થથી તો તે જ નિર્વિકલ્પ
અનિત્યત્વાદિના નિશ્ચયનું પણ નિમિત્ત છે જ ← આમ બંનેનું નિમિત્ત એક હોવાથી, રૂપનિશ્ચયના
અનુમાનથી અનિત્યત્વાદિનો નિશ્ચય હોવામાં કોઈ બાધ નથી... અર્થાત્ જે નિમિત્તથી રૂપનો નિશ્ચય
થાય છે, તે જ નિમિત્તથી અનિત્યત્વાદિનો નિશ્ચય પણ થશે જ...

કારણ કે નિર્વિકલ્પાનુભવ તો એકાંતે એકરૂપે હોઈ બંને અંશ વિશે સમાન જ છે. બાકી જો
તેને બંને અંશમાં ભિન્ન માનશો, અર્થાત્ રૂપદર્શન અંશમાં રૂપવિકલ્પ થાય અને અનિત્યત્વાંશમાં
અનિત્યત્વવિકલ્પ થાય એમ કહેશો તો તેની એકાંત એકરૂપતા જ નહીં રહે...

૧. 'પત્તેઃ વિશેષેણ' इति ग-घ-पाठः । ૨. पूर्वमुद्रिते तु 'नित्यत्वादि' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु G-D-प्रतानुसारेण
शुद्धिः कृता ।

(૧૨૬) કિઞ્ચાયમધિકૃતાધિગમઃ કિં સ્વગૃહીતનિશ્ચયજનનસ્વભાવઃ, ઉત સમારોપજનનસ્વભાવઃ, આહોસ્વિદુભયજનનસ્વભાવઃ, ઉતાહો અનુભયજનનસ્વભાવ ઇતિ ? યદિ સ્વગૃહીતનિશ્ચયજનનસ્વભાવઃ, નિરવકાશઃ સમારોપઃ, ન ચાસાવન્યનિમિત્તોઽનિમિત્તો વા । અથ સમારોપજનનસ્વભાવઃ કુતોઽસ્માન્નિશ્ચયજન્મ ? અતત્સ્વભાવેઽતિપ્રસજ્ઞાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દૂષણાન્તરમભિધાતુમાહ-કિઞ્ચેત્યાદિ । કિઞ્ચ અયમધિકૃતાધિગમઃ અવિકલ્પરૂપઃ કિં સ્વગૃહીતનિશ્ચયજનનસ્વભાવઃ, ઉત સમારોપજનનસ્વભાવઃ, આહોસ્વિદુભયજનનસ્વભાવઃ, ઉતાહો અનુભયજનનસ્વભાવ ઇતિ ? કિઞ્ચાતઃ ? સર્વથાઽપિ દોષ ઇતિ । આહ ચ-યદિ સ્વગૃહીતનિશ્ચયજનનસ્વભાવઃ, તતઃ કિમિત્યાહ-નિરવકાશઃ સમારોપઃ, તન્નિમિત્તાધિગમસ્ય સ્વગૃહીતનિશ્ચયજનનસ્વભાવત્વાત્ । ન ચાસૌ-સમારોપોઽન્યનિમિત્તોઽનિમિત્તો વા । કિં તર્હિ ? અધિકૃતાધિગમનિમિત્ત એવ, તદાઽન્યસ્યાભાવાત્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સાર : તેથી નિર્વિકલ્પ દ્વારા રૂપાદિની જેમ અનિત્યત્વાદિનું ગ્રહણ પણ થાય છે જ... આમ, બંને અંશ અધિગત જ હોવાથી, જેમ અનિત્યત્વના ગ્રાહકરૂપે અનુમાનને પ્રમાણ માનો છો, તેમ રૂપાદિના ગ્રાહકરૂપે વિકલ્પને પણ પ્રમાણ માનવો જ રહ્યો.

❖ નિર્વિકલ્પ અંગે દોષોનું આપાદન ❖

(૧૨૬) વિવક્ષિત નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ જેને ગ્રહણ કરે છે, તે અંશ વિશે તે (૧) નિશ્ચયને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, (૨) સમારોપને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, (૩) નિશ્ચય-સમારોપ બંનેને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, કે (૪) બંનેમાંથી એકેને ઉત્પન્ન ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે ? ← આ ચારે વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જો નિશ્ચયને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો માનશો, તો તો સમારોપનો અવકાશ જ નહીં રહે, કારણ કે નિર્વિકલ્પનો તેવો સ્વભાવ હોવાથી પોતે ગ્રહણ કરેલા બધા જ અંશ વિશે તે નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરી દેશે...

પ્રશ્ન : પણ ત્યાં બીજા કોઈ નિમિત્તથી સમારોપની ઉત્પત્તિ ન થઈ જાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે નિર્વિકલ્પ સિવાય બીજું કોઈ ત્યાં ન હોવાથી સમારોપને નિર્વિકલ્પનિમિત્તક જ માનવું જોઈએ અને નિર્વિકલ્પનો સ્વભાવ તો તમે નિશ્ચયજનનરૂપ માન્યો છે, તો પછી સમારોપ શી રીતે થશે ? વળી તે સમારોપને નિર્હેતુક પણ ન માની શકાય, નહીંતર તો સદા અસ્તિત્વાદિની આપત્તિ આવશે...

(૨) જો સમારોપને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો માનશો - તો તો તે સમારોપનો જ ઉત્પાદક બનશે - અને તો પછી તેનાથી નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ શી રીતે થશે ? કારણ કે તેનો સ્વભાવ તો માત્ર સમારોપને જ ઉત્પન્ન કરવાનો છે.



(૧૨૭) ઉભયજનનસ્વભાવત્વે વિરોધઃ, ન્યાયાવિરોધેઽપ્યભ્યુપગમબાધા । અનુભય-
જનનસ્વભાવત્વે તદુભયાભાવઃ, તથા ચ પ્રતીતિવિરોધઃ । ઇતિ એકાન્તેન ચ નિર્વિકલ્પક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અથ સમારોપજનનસ્વભાવોઽધિકૃતાધિગમઃ, કુતોઽસ્માન્નિશ્ચયજન્મ ? કથં ચ ન
સ્યાદિત્યાહ-અતત્સ્વભાવાદધિકૃતાધિગમાત્ સમારોપજનનસ્વભાવત્વેન ભાવે નિશ્ચયજન્મનો-
ઽતિપ્રસન્નાત્ તદ્વન્નિશ્ચયાન્તરભાવેન ।

ઉભયજનનસ્વભાવત્વે-સ્વગૃહીતનિશ્ચયસમારોપોભયજનનસ્વભાવત્વે વિરોધઃ । ન્યાયા-
વિરોધેઽપિ તત્તથાચિત્રસ્વભાવતયા અભ્યુપગમબાધા, અનેકાન્તવાદાપતેઃ ।

અનુભયજનનસ્વભાવત્વેઽધિકૃતાધિગમસ્ય કિમિત્યાહ-તદુભયાભાવઃ-નિશ્ચયસમારોપો-
ભયાભાવોઽસ્તિત્યારેકાઽપોહાયાહ-તથા ચ-એવં ચ સતિ પ્રતીતિવિરોધઃ, તદુભયનીત્યા
તથાવેદનાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : ભલે તેનો સમારોપજનનસ્વભાવ હોય - અર્થાત્ નિશ્ચયજનનસ્વભાવ ન હોય - તો
પણ તેનાથી નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તેવો સ્વભાવ ન હોવા છતાં પણ તેનાથી રૂપાદિના નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ માનશો, તો
તેની જેમ તેનાથી રસાદિના નિશ્ચયની પણ અવશ્ય ઉત્પત્તિ માનવી પડશે, પછી ભલે ને રસાદિનો
નિશ્ચયજનનસ્વભાવ તેનો ન પણ હોય !

(૧૨૭) (૩) તેને નિશ્ચય-સમારોપ ઉભયજનનસ્વભાવી તો ન જ માની શકાય, કારણ કે
નિર્વિકલ્પને તો તમે એકાંત એકસ્વભાવી માન્યો હોવાથી, તેનો નિશ્ચયજનન અને સમારોપજનન -
એમ જુદા-જુદા અનેકસ્વભાવ માની શકાય નહીં.

પ્રશ્ન : પણ તે નિર્વિકલ્પ, રૂપાદિ અંશમાં નિશ્ચયને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો દેખાય છે
અને અનિત્યાદિ અંશમાં સમારોપને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો પણ દેખાય છે, તો પછી તેને
ઉભયજનનસ્વભાવી કેમ ન માની શકાય ?

ઉત્તર : જો કે તેમ માનવું ન્યાયથી વિરુદ્ધ નથી, પણ તેમ માનવામાં નિર્વિકલ્પના જુદા-જુદા
સ્વભાવો માનવા પડશે અને તેથી તો અનેકાંતવાદની આપત્તિ થતાં પોતાના સિદ્ધાંતનો બાધ થશે.

(૪) જો સમારોપ-નિશ્ચય એકેને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો નહીં માનો, તો તેનાથી
સમારોપ કે નિશ્ચય એકેની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકે...

પ્રશ્ન : તો ભલે ને ન થાય, વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો પ્રતીતિનો વિરોધ થશે, કારણ કે સમારોપ-નિશ્ચયની તો સ્પષ્ટપણે પ્રતીતિ
થાય છે ← આ રીતે નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષવાદીમતે પુષ્કળ દોષો છે.

૧. 'ભાવનિશ્ચય૦' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 પ્રત્યક્ષવાદિનો ન ન્યાયતો રૂપાદિનિશ્ચયાનુમાનનિશ્ચયોર્ભેદ ઇતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

(૧૨૮) કથં તર્હાનુમાનવિકલ્પો નાનન્તરમ્ ? સન્ધ્યાયતોઽક્ષજ્ઞાનેન તદ્વિષયા-
 નધિગતેઃ । વસ્તુનઃ અનેકધર્મત્વાત્ ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાત્ ઇત્યુક્તપ્રાયમ્, અતો ન નિર્વિકલ્પ-
 કમેવ પ્રત્યક્ષમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ-એવમુક્તનીત્યા એકાન્તેન નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષવાદિનઃ-વાદિનો ન ન્યાયતઃ-
 ઉક્તનીત્યા રૂપાદિનિશ્ચયાનુમાનનિશ્ચયોર્ભેદ ઇતિ-એતત્ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

આહ-યદ્યેવં કથં તર્હાનુમાનવિકલ્પો નાનન્તરમ્ ?, દર્શનસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । એતદા-
 શઙ્ક્યાહ-સન્ધ્યાયતઃ-તત્ત્વનીત્યા અક્ષજ્ઞાનેન અવિકલ્પેન તદ્વિષયાનધિગતેઃ-અનુમાન-
 વિકલ્પવિષયાનધિગતેઃ, કથં કસ્યચિદધિગતિઃ કસ્યચિન્નેત્યેતદપિ યુક્તિમદિતિ ? એતદા-
 શઙ્ક્યાહ-વસ્તુનોઽનેકધર્મત્વાત્ । એતદપિ યુગપદેવ પ્રાયશ્ચ ઇત્યાહ-ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાદિતિ-
 એતદુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તમ્, અતો ન નિર્વિકલ્પકમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ નિગમનમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષ : ઉક્ત રીતે એકાંત નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષવાદીમતે ખરેખર તો રૂપાદિનિશ્ચયનો અને
 અનુમાનનો કોઈ જ ભેદ નથી.

(૧૨૮) બૌદ્ધ : જો બંને વચ્ચે ભેદ ન હોય, તો નિર્વિકલ્પાનુભવ પછી રૂપાદિના નિશ્ચયની
 જેમ અનુમાન પણ તરત કેમ નથી થતું ?

સ્વાદ્વાદી : વાસ્તવિક રીતે તો નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ વડે અનુમાનના વિષયનું ગ્રહણ થતું જ નથી,
 કારણ કે વસ્તુ અનેકધર્મત્મક છે અને તેમાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી કોઈક ધર્મોનો બોધ થાય અને
 કોઈક ધર્મોનો બોધ ન પણ થાય...

પ્રશ્ન : પણ નિશ્ચયના વિષયનું ગ્રહણ થાય અને અનુમાનના વિષયનું ગ્રહણ ન થાય એવું
 બને ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાએ એ પણ અશક્ય નથી... જો તેવો ક્ષયોપશમ
 ન થયો હોય, તો કોઈક વિષયનું ગ્રહણ ન પણ થાય, એ બધું પ્રાયઃ અમે કહી જ દીધું છે... ફલતઃ
 પ્રત્યક્ષ દ્વારા અનુમાનના વિષયનો બોધ ન થયો હોવાથી, નિર્વિકલ્પ પછી તરત જ અનુમાન થાય
 એવું જરૂરી નથી...

ફલિતાર્થ : તેથી અનુમાનની જેમ રૂપાદિના નિશ્ચયને (સવિકલ્પને) પણ પ્રમાણ માનવો જ

❖ ‘એતદપિ યુગપદેવ પ્રાયશ્ચ ઇત્યાહ’ - એ પંક્તિનો ભાવાર્થ આવો લાગે છે : કોઈક ધર્મનું જ્ઞાન થાય, કોઈક
 ધર્મનું નહીં એ બની શકે, કારણ કે વસ્તુના અનેક ધર્મો છે. હવે વળી (યુગપદેવ) એક જ કાળે (એતદપિ) અમુક ધર્મ
 દેખાય, અમુક ધર્મ નહીં એવું (પ્રાયશ્ચ) જે પ્રાયઃ કરીને બને છે તેમાં (ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાત્) પ્રમાતાના ક્ષયોપશમનું
 વૈચિત્ર્ય એ જ કારણ છે...



(૧૨૯) લક્ષણાયોગાચ્ચ “પ્રત્યક્ષં કલ્પનાઽપોઢમધ્રાન્તમ્” ઇતિ લક્ષણમ્, ન ચૈત-
ન્ચાવ્યમ્, પરનીત્યાઽનેકદોષાપત્તેઃ, કલ્પનાઽપોઢત્વસ્યાવ્યાપકત્વાત્, કલ્પનાયામપિ
સ્વસંવિદઃ પ્રત્યક્ષત્વાભ્યુપગમાત્, તસ્યાશ્ચ તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ વ્યતિરિક્તત્વેઽધિકૃત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથા લક્ષણાયોગાચ્ચ ન નિર્વિકલ્પકમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ । લક્ષણાયોગમાહ-“પ્રત્યક્ષં
કલ્પનાઽપોઢમધ્રાન્તમ્” ઇતિ લક્ષણં પરકીયમ્ । ન ચૈતન્ચાવ્યમ્ । કુત ઇત્યાહ-પરનીત્યા
અનેકદોષાપત્તેઃ અસ્ય લક્ષણસ્ય । આપત્તિશ્ચ કલ્પનાઽપોઢત્વસ્ય લક્ષણત્વેનોપન્યસ્તસ્ય
અવ્યાપકત્વાત્ । અવ્યાપકત્વં ચ કલ્પનાયામપિ સ્વસંવિદઃ પેરેણ પ્રત્યક્ષત્વાભ્યુપગમાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રહ્યો ← આ રીતે રૂપાદિના નિશ્ચયરૂપ સવિકલ્પપ્રત્યક્ષ પણ પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ થાય છે, તેથી માત્ર
નિર્વિકલ્પ જ પ્રત્યક્ષ નથી...

(આ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રી સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષને પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ કરી, હવે બૌદ્ધો જે એકાંતે નિર્વિકલ્પ
પ્રત્યક્ષ માને છે, તેઓનું નિરાકરણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.)

❖ બૌદ્ધકથિત નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનો યુક્તિશઃ નિરાસ ❖

(૧૨૯) બૌદ્ધો જે પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ માને છે, તે ન ઘટવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, માત્ર નિર્વિકલ્પ
જ પ્રત્યક્ષ નથી. બૌદ્ધો પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ આવું કહે છે → “પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોઢં અધ્રાન્તમ્” નામ-જાતિ
વગેરે કલ્પનાથી અપોઢ-વિકલ્પથી રહિત અને અધ્રાન્ત એવું જે જ્ઞાન હોય, તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે
← પણ આ લક્ષણ યુક્તિશૂન્ય છે, કારણ કે આમાં બૌદ્ધમતે અનેક દોષોની આપત્તિ આવે છે. તે આ
પ્રમાણે -

બૌદ્ધકથિત લક્ષણમાં (૧) કલ્પનાપોઢમ્=કલ્પનારહિત, અને (૨) અધ્રાન્તમ્=અધ્રાન્તરહિત -
એમ બે પદો છે. તેમાંથી પહેલા પદની સમીક્ષા કરાય છે, ત્યારબાદ બીજા પદની સમીક્ષા કરાશે...

❖ ‘કલ્પનાપોઢ’ પદની સમીક્ષા ❖

પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં મૂકેલ જે ‘કલ્પનાપોઢત્વ-કલ્પનારહિતત્વ’ પદ છે, તે દરેક પ્રત્યક્ષમાં વ્યાપક
નથી, અર્થાત્ તે સ્વરૂપ દરેક પ્રત્યક્ષમાં ઘટતું નથી...

બૌદ્ધ : શું બધા પ્રત્યક્ષ કલ્પનાપોઢ નથી ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે ઘટાદિની ગ્રાહક જ્ઞાનલક્ષણ, પોતાની પણ ગ્રાહક હોય છે - એ જ
તેમની સ્વસંવિદ્ છે. એ રીતે કલ્પનાયુક્ત વિકલ્પ પણ પોતાનો તો ગ્રાહક છે જ અને તે અંશમાં તે
પ્રમાણભૂત પણ છે જ... (કારણ કે સ્વસંવિદ્ કદી અપ્રમાણ ન હોય) એટલે સ્વસંવિત્ તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણ

❖ અહીં વ્યાખ્યામાં ‘કલ્પનાપિ સ્વસંવિત્તૌ ઇષ્ટ, નાર્થે, વિકલ્પનાત્’ એ પંક્તિ છે, તેનો ભાવાર્થ એ લાગે છે કે,
કલ્પના પણ સ્વસંવેદન વિશે તો ઈષ્ટ જ છે (કારણ કે સ્વસંવિદ્ વિશે તો દરેક જ્ઞાન પ્રમાણભૂત જ છે એટલે સ્વસંવિત્ને
પ્રમાણ માનવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...) હા, અર્થ વિશે તે ઈષ્ટ નથી, કારણ કે ત્યાં તો તે માત્ર વિકલ્પ કરે છે (બાકી
વાસ્તવિક વસ્તુને વિષય ન કરતી હોવાથી તે ભ્રમ છે અને એટલે જ તમને તે અર્થ વિશે ઈષ્ટ નથી...)

વિશેષણાયોગાત્ તત્ત્વતો વ્યવચ્છેદ્યાનુપપત્તેઃ । (૧૩૦) અવસ્તુત્વાત્ કલ્પનાયાઃ સ્વસં-
વિદા તત્ત્વેતરવિકલ્પાભ્યાં દોષાપાદાનમયુક્તમિતિ ચેત્, ન, તદવસ્તુત્વેન વિકલ્પધિયો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કલ્પનાઽપિ સ્વસંવિદાવિષ્ણનાર્થે વિકલ્પનાદિતિ । તસ્યાશ્ચ-કલ્પનાયાસ્તદવ્યતિરિક્તત્વાત્-
સ્વસંવિદવ્યતિરિક્તત્વાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-व्यतिरિક्तत्वे कल्पनायाः स्वसंविदो-
ऽभ्युपगम्यमाने । किमित्याह-अधिकृतविशेषणायोगात् । अयोगश्च तत्त्वतः-परमार्थेन
व्यवच्छेद्यानુपपत्तेः सर्वस्या एव स्वसंविदः कल्पनाऽपोढत्वात् । अत्राह-अवस्तुत्वात् कल्प-
नायाः स्वसंविदा सह तत्त्वैतરविकल्पाभ्याम्, तत्त्वान्यत्वविकल्पाभ्यामित्यर्थः, दोषापादन-
मनन्तरोदितमयुक्तम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न-नैतदेवं तदवस्तुत्वेन तस्याः-कल्पनाया

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે જ... હવે એ કલ્પના અને સ્વસંવિદ બને અભિન્ન જ છે અને તો કલ્પના પણ પ્રમાણભૂત જ
બને... પણ, કલ્પનારહિતત્વરૂપ લક્ષણ તેમાં (=સ્વસંવિદ્ વિકલ્પપ્રત્યક્ષમાં) ન જતું હોવાથી, તે
લક્ષણ વ્યાપક નથી...

બૌદ્ધ : કલ્પનાને સ્વસંવેદનથી અભિન્ન નહીં, પણ ભિન્ન માની લઈશું અને તેથી તો માત્ર
સ્વસંવેદન જ પ્રત્યક્ષરૂપ બનશે, કલ્પના નહીં... ફલતઃ કલ્પનાપોઢ લક્ષણ કશે અવ્યાપક નહીં રહે.

સ્યાદ્વાદી : દરેક જ્ઞાનલક્ષણ સ્વસંવિદ્ હોય છે અને જો સવિકલ્પ એવી સ્વસંવિદ્ પણ કલ્પનાથી
ભિન્ન=રહિત હોય તો પછી ક્યાંય કલ્પના રહી જ નહીં અને તો કલ્પનાયુક્ત જ્ઞાન કયું રહ્યું ? કે
જેના વ્યવચ્છેદ માટે ‘કલ્પનાપોઢત્વ’ વિશેષણ લખવું પડે ?

આશય એ છે કે, વિશેષણોની પ્રવૃત્તિ ઈતરના વ્યવચ્છેદ માટે થાય છે. દા.ત. ‘શુક્લપટ’
અહીં શુક્લ વિશેષણ તે પટના પીત-નીલાદિ રંગનો વ્યવચ્છેદ કરે છે, માટે શુક્લવિશેષણ સાર્થક
છે... તેમ ‘કલ્પનાપોઢ’ વિશેષણ ત્યારે જ સાર્થક બની શકે, કે જ્યારે તેના દ્વારા કલ્પનાસહિત જ્ઞાનનો
વ્યવચ્છેદ થતો હોય, પણ ઉપરોક્ત રીતે જ્યારે કલ્પનાસહિત જ્ઞાન જ નથી, તો તેના વ્યવચ્છેદની
પણ કોઈ જરૂર ન રહેવાથી વસ્તુતઃ વિશેષણ શી રીતે સાર્થક બને ? તેથી તે વિશેષણની સાર્થકતા
માટે સ્વસંવિદ્ધથી કલ્પનાને અભિન્ન જ માનવી જોઈએ...

(૧૩૦) બૌદ્ધ : કલ્પના તો વસ્તુરૂપ છે જ નહીં, અર્થાત્ અસત્ છે. તેથી “તેવી કલ્પના
સ્વસંવિદ્ધથી (૧) અભિન્ન છે, કે (૨) ભિન્ન” - વગેરે વિકલ્પો પાડીને દોષોનું આપાદાન કરવું
બિલકુલ જ યુક્ત નથી.

સ્યાદ્વાદી : જો કલ્પના ખરેખર અવાસ્તવિક-અસત્ હોય, તો તો કલ્પના જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ન
રહેવાથી - માત્ર સ્વસંવેદનનું જ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં - સવિકલ્પબુદ્ધિનો અભાવ થઈ જશે, પણ તેવું

૧. ‘સ્વસંવિદ્યાતત્ત્વેતર૦’ इति ग-पाठः । ૨. ‘वस्तुतत्त्वेन’ इति ग-घ-पाठः । ૩. ‘स्वसंविताविषणार्थे’ इति
क-ङ-पाठः । पूर्वमुद्रिते तु ‘स्वसंविताधिषणार्थे वि०’ इत्यशुद्धतमपाठः, अत्र तु F-G-D-प्रतानुसारेण ‘स्वसंविताविषण,
नार्थे विकल्पनाद्’ इति शुद्धपाठो गवेषितः । ૪. ‘तस्याच्च कल्पनायाः’ इति क-पाठः ।



ઽભાવપ્રસજ્ઞાત્ સ્વસંવિન્માત્રસ્યૈવ ભાવાત્, અસત્યા ઉપરાગાયોગાત્ ક્લિષ્ટતાઽસિદ્ધેરિતિ ॥

(૧૩૧) કિઞ્ચ એકાન્તવાદિનઃ સર્વથા કલ્પનાઽપોઢત્વે કલ્પનાઽપોઢકલ્પનાતો-
ઽપ્યપોઢત્વાત્, કલ્પનાઽપોઢત્વલક્ષણાયોગઃ । પ્રત્યક્ષસામાન્યં લક્ષણવિષય ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અવસ્તુત્વેન હેતુના । કિમિત્યાહ-વિકલ્પધિયઃ-કલ્પનાબુદ્ધેઃ અભાવપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ
સ્વસંવિન્માત્રસ્યૈવ ભાવાત્ । સર્વત્ર “ઇયમેવ કલ્પનોપરક્તા વિકલ્પધીઃ” इत्यप्यसदित्या-
વેદયન્નાહ-અસત્યાઃ કલ્પનાયા અવસ્તુત્વેન । કિમિત્યાહ-ઉપરાગાયોગાત્ સ્વસંવિદેવ ક્લિષ્ટા
વિકલ્પધીરિત્યપ્યયુક્તિમત્ । इत्याह-क्लिष्टताऽसिद्धेरिति स्वसंविद्भातत्वेन, अतः स्थितमेतन्न
चैतन्याय्यमिति ॥

દૂષણાન્તરમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચ એકાન્તવાદિનઃ-વાદિન એકાન્તેન કલ્પના-
ઽપોઢમેતત્, તતશ્ચ સર્વથા કલ્પનાઽપોઢત્વે સતિ । કિમિત્યાહ-કલ્પનાઽપોઢકલ્પનાતો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો તમને પણ ઈષ્ટ નથી...

બૌદ્ધ : સ્ફટિકસમાન જે સ્વસંવિત્માં અસત્ એવી કલ્પનાનો ઉપરાગ (રંજન) થાય છે, તે
સ્વસંવિત્ને જ અમે વિકલ્પબુદ્ધિ તરીકે માનીશું...

સ્યાદ્વાદી : પણ કલ્પના તો અસત્ છે, તો પણી તેનો સ્વસંવેદનમાં ઉપરાગ શી રીતે થઈ શકે ?

બૌદ્ધ : તો જે સ્વસંવિત્ ક્લિષ્ટરૂપ હશે, તેને અમે સવિકલ્પ માનીશું...

સ્યાદ્વાદી : તે તો માત્ર સ્વસંવેદનરૂપ હોવાથી, તેમાં તો ક્લિષ્ટતા જ સિદ્ધ નથી...

(આશય : દરેક સ્વસંવિત્ સ્વસંવિદ્ માત્ર છે. તેમાં ક્લિષ્ટતા - અક્લિષ્ટતા એવો ભેદ પાડનાર
બીજું કોઈ તત્ત્વ જ નથી, એટલે ક્લિષ્ટતા અસિદ્ધ છે...)

સાર : તેથી કલ્પનાને વાસ્તવિક જ માનવી જોઈએ અને તેનો સ્વસંવેદનની સાથે અભેદ જ
સ્વીકારવો જોઈએ... ફલતઃ ‘કલ્પનાપોઢ’ લક્ષણ ઘટે નહીં ← આમ, કલ્પનાપોઢ લક્ષણ અવ્યાપક
હોવાથી તેને લક્ષણરૂપે માનવું બિલકુલ ન્યાયસંગત નથી...

❖ નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષમાં પણ કલ્પનાપોઢ લક્ષણની અઘટિતતા ❖

(૧૩૧) બીજી વાત, એકાંતવાદીમતે તો નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સર્વથા કલ્પનાથી રહિત છે, અર્થાત્

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

73. કલ્પનાઽપોઢકલ્પનાતોઽપ્યપોઢત્વાદિતિ । પ્રત્યક્ષં કલ્પનાઽપોઢમેવાંવિધા અપિ શબ્દોલ્લેખ-
વતી તત્ર કલ્પના ન પ્રવર્તત્ इत्यर्थः ॥

❖ અહીં કલ્પના એટલે શબ્દસંસૃષ્ટતા સમજવી. હવે નિર્વિકલ્પ જો કલ્પનારહિત હોય તો તેમાં શબ્દસંસર્ગ ન
થાય, તો તે નિર્વિકલ્પ વિશે ‘નિર્વિકલ્પ કલ્પનારહિત છે’ એવા પણ શબ્દો શી રીતે ઘટે ?

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘લ્પનાં’ इति प्रेसदोषेणाशुद्धपाठः ।

ન, તસ્ય તત્તો વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પાયોગાત્, વ્યતિરિક્તત્વે ન તદધ્યક્ષલક્ષણમ્, અવ્યતિરિક્તત્વે તૂક્તવલ્લક્ષણાયોગઃ । નિરૂપણાનુસ્મરણવિકલ્પાભ્યામવિકલ્પકં સ્વભાવવિકલ્પેન તુ સવિકલ્પકમિતિ ચેત્, ન, વિરોધાત્, અન્યથા અનેકાન્તાપત્તેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ડ્યપોઢત્વાત્ કારણાત્ કલ્પનાડપોઢત્વલક્ષણાયોગઃ તત્ર તદ્યોગ્યતાડભાવાદિતિ । પ્રત્યક્ષ-સામાન્યમ્-અપ્રત્યક્ષવ્યાવૃત્તિરૂપં લક્ષણવિષય ઇતિ ચેત્, તત્ર તદ્યોગ્યતેતિ ભાવઃ । એતદા-શઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-પ્રત્યક્ષસામાન્યસ્ય તતઃ-પ્રત્યક્ષાત્ કિમિત્યાહ-વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પા-ભ્યામયોગાત્ । આહ ચ-વ્યતિરિક્તત્વે પ્રત્યક્ષાત્ તત્સામાન્યસ્ય ન તદધ્યક્ષલક્ષણમ્, તદ્વ્યતિરિક્તતત્સામાન્યલક્ષણત્વાત્, અવ્યતિરિક્તત્વે તુ પ્રત્યક્ષાત્ તત્સામાન્યસ્ય ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા । કિમિત્યાહ-લક્ષણાયોગઃ, તત્ર તદ્યોગ્યતાડભાવાદિતિ । અત્રાહ-નિરૂપણાનુસ્મરણ-વિકલ્પાભ્યામેવમ્ભૂતમેતદિતિ તદાત્વે આયત્યાં ચૈતદ્ગોચરાભ્યામવિકલ્પકમેતત્, સ્વભાવ-વિકલ્પેન તુ-કલ્પનાડપોઢસ્વભાવલક્ષણેન સવિકલ્પકમેવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એક પણ કલ્પનાનો તેમાં અવકાશ નથી અને તેથી તો નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષમાં “આ કલ્પનાથી અપોઢ-રહિત છે” - એવી પણ કલ્પના નહીં થઈ શકે ← આ રીતે નિર્વિકલ્પ અંગે ‘આ કલ્પનારહિત છે’ એવી કલ્પના કરવાની જ્યારે યોગ્યતા જ નથી, ત્યારે તે નિર્વિકલ્પનું ‘કલ્પનાપોઢ’ લક્ષણ શી રીતે ઘટે ?

બૌદ્ધ : કલ્પનાપોઢ લક્ષણ તો પ્રત્યક્ષસામાન્યનું છે. પ્રત્યક્ષસામાન્ય એટલે પ્રત્યક્ષ સિવાયના પદાર્થોની વ્યાવૃત્તિ... આવા પ્રત્યક્ષસામાન્ય માટે જ ‘કલ્પનાપોઢ’ લક્ષણ કહીએ છીએ. હવે તો લક્ષણ ઘટશે ને ?

સ્વાદ્વાદી : ના, કારણ કે અહીં વિકલ્પો ઘટતાં નથી. તે આ રીતે - જે પ્રત્યક્ષસામાન્યનું તમે લક્ષણ કહો છો, તે પ્રત્યક્ષસામાન્ય નિર્વિકલ્પથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

(૧) જો ભિન્ન માનશો, તો તે લક્ષણ પ્રત્યક્ષસામાન્યનું જ સિદ્ધ થશે, નિર્વિકલ્પનું નહીં...

(૨) જો અભિન્ન માનશો, તો પ્રત્યક્ષસામાન્ય પણ નિર્વિકલ્પ બનવાથી - તેમાં પણ કલ્પનારહિતની કલ્પના ન ઘટતાં - તે અંગે પણ કલ્પનાપોઢ લક્ષણની અસંગતિ જ રહે...

બૌદ્ધ : તો તે પ્રત્યક્ષને, (૧) નિરૂપણવિકલ્પ=પ્રત્યક્ષ થતાં ‘આ આવું છે (રૂપાદિ)’ એવું નિરૂપણ, કે તે પછી કાળાંતરે અનુસ્મરણવિકલ્પ=‘આવું હતું’ એવું સ્મરણ થતું નથી એટલે તે ‘નિર્વિકલ્પ’ છે, અને (૨) ‘કલ્પનાથી રહિત છે’ - એવી કલ્પનાથી સહિત હોવાથી ‘સવિકલ્પ’

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

74. તદાત્વે આયત્યાં ચૈતદ્ગોચરાભ્યામિતિ । નિરૂપણં તદાત્વે, અનુસ્મરણં ત્વાગામિનિ કાલે ॥



સ્વાભ્યુપગમપરિત્યાગાદિતિ ॥

(૧૩૨) એવમ્પ્રાન્તત્વવિશેષણમપ્યસદ્ગતમેવ, પરનીતિતો વ્યવચ્છેદ્યાયોગાત્ । ઇન્દુ-
દ્વયાદિજ્ઞાનં વ્યવચ્છેદ્યમિતિ ચેત્, ન, તસ્યાપ્રાન્તત્વાત્, એતચ્ચ લક્ષણોપપત્તેઃ, તસ્યાપિ
તત્પ્રકાશકસ્વભાવત્વતસ્તાદૃક્ફલજનનસ્વભાવહેતુજત્વતશ્ચ પ્રાન્તતાઽસિદ્ધેઃ, અન્યથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિરોધાત્ । અવિકલ્પં સવિકલ્પં ચેતિ વિરોધઃ । અન્યથા-નિમિત્તભેદતો વિરોધમન્તરેણ ।
કિમિત્યાહ-અનેકાન્તવાદાપત્તેઃ । તતઃ કિમિત્યાહ-સ્વાભ્યુપગમપરિત્યાગાત્ ન ઇતિ યોગઃ ॥

એવં-યથા કલ્પનાઽપોઢત્વવિશેષણં તથા અપ્રાન્તત્વવિશેષણમપ્યસદ્ગતમેવ । કુત
ઇત્યાહ-પરનીતિતો વ્યવચ્છેદ્યાયોગાત્ । ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનમ્ ‘આદિ’શબ્દાદ્ વિચિત્કેશજ્ઞાનાદિગ્રહઃ,
વ્યવચ્છેદ્યમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનસ્ય અપ્રાન્તત્વાત્ । એતચ્ચ-
અપ્રાન્તત્વં તલ્લક્ષણોપપત્તેઃ-અપ્રાન્તલક્ષણોપપત્તેઃ । ઉપપત્તિશ્ચ તસ્યાપિ-ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનીશું ← આ રીતે તો તેની નિર્વિકલ્પતા પણ ઘટશે અને તેનું કલ્પનાપોઢલક્ષણ પણ ઘટશે, હવે તો
બધું બરાબર ને ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી તેમાં સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પરૂપ
બે સ્વભાવ હોવામાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે... હા, તે પ્રત્યક્ષમાં નિમિત્તભેદ માની તેને અમુક અંશે સવિકલ્પ
અને અમુક અંશે નિર્વિકલ્પ માનો તો યદ્યપિ વિરોધ નથી, પણ તેમ માનવામાં એકાનેકસ્વભાવરૂપ
અનેકાંતવાદની આપત્તિ આવતાં, પ્રત્યક્ષને નિરંશ-એકસ્વભાવી માનવારૂપ સ્વસિદ્ધાંતનો વિરોધ
આવશે...

તેથી બૌદ્ધકલ્પિત ‘કલ્પનાપોઢ’ લક્ષણ, લક્ષણ નહીં, પણ લક્ષણાભાસ છે... હવે બૌદ્ધકલ્પિત
‘અપ્રાન્ત’ વિશેષણ અંગે વિચારીએ -

❖ ‘અપ્રાન્તત્વ’ પદની સમીક્ષા ❖

(૧૩૨) પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં મૂકેલ ‘અપ્રાન્તત્વ’ રૂપ વિશેષણ પણ અસંગત છે, કારણ કે
બૌદ્ધમતે ‘પ્રાન્ત’ એવું કોઈ જ્ઞાન જ ઘટતું નથી, કે જેનો વ્યવચ્છેદ કરી અપ્રાન્તત્વ વિશેષણ સાર્થક
બને...

બૌદ્ધ : બે ચંદ્ર, આકાશકેશ વગેરેનું જ્ઞાન તો પ્રાંત છે જ ને ?, તો પછી તેનો વ્યવચ્છેદ કરી
અપ્રાન્તત્વ વિશેષણ સાર્થક કેમ ન મનાય ?

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે તમારા મતે તો બે ચંદ્રનું જ્ઞાન પણ અપ્રાંત જ
સાબિત થાય છે...

૧. ‘પ્રકાશકસ્વભાવહેતુજત્વજશ્ચ’ ઇતિ ગ-ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘વિપક્ષસજ્ઞાનાદિઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તદયોગાત્, તસ્ય ચાનુભવસિદ્ધત્વાત્, (૧૩૩) ન ચ બહિસ્તદ્વિષયાનુપલબ્ધ્યા તત્સિદ્ધિઃ, તદ્ગ્રહણસ્વભાવધિયા તદ્વિષયાનુપલબ્ધ્યસિદ્ધેઃ, અન્યથાઽનુપલબ્ધૌ તદભાવાસિદ્ધે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્પ્રકાશકસ્વભાવત્વતઃ-ઇન્દુદ્વયાદિપ્રકાશકસ્વભાવત્વેન તાદૃક્ફલજનનસ્વભાવહેતુજ-ત્વતશ્ચ-ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનજનનસ્વભાવહેતૂપન્નત્વેન ચાસ્ય भ्रान्तताઽસિદ્ધેઃ, અન્યથા-એવમન-ધ્યુપગમે તદયોગાત્-ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનાયોગાત્ તસ્ય ચ-ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનસ્ય અનુભવસિદ્ધત્વાત્ । ન ચ બહિઃ-વિયદાદૌ તદ્વિષયાનુપલબ્ધ્યા-ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનવિષયાનુપલબ્ધ્યા કારણેન તત્સિદ્ધિઃ-भ्रान्तताસિદ્ધિઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદ્ગ્રહણસ્વભાવધિયા-બહિસ્તદ્વિષયગ્રહણસ્વભાવધિયા, ઇન્દુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : શું અમારા મતે બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન પણ અબ્રાન્ત ?!

સ્યાદ્વાદી : હા, કારણ કે અબ્રાન્તત્વનું સંપૂર્ણ લક્ષણ તેમાં ઘટે છે. અબ્રાન્તજ્ઞાનનાં બે લક્ષણ છે → (૧) જે જ્ઞાનમાં વિષયભૂત વસ્તુને પ્રકાશ કરવાનો સ્વભાવ હોય, અને (૨) જે જ્ઞાન તેવા જ હેતુથી ઉત્પન્ન થયું હોય, કે જે હેતુ પોતાને (=તે જ્ઞાનને) ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો હોય ← આ બંને લક્ષણ બે ચન્દ્રનાં જ્ઞાનમાં પણ ઘટે છે જ, કારણ કે તે જ્ઞાન (૧) પોતાના વિષયભૂત બે ચન્દ્રને પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળું પણ છે, અને (૨) તેવા હેતુથી ઉત્પન્ન થયું છે, કે જે હેતુ દ્વિચન્દ્ર વિષયક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો પણ છે...

પ્રશ્ન : પણ તે જ્ઞાનમાં તે બે લક્ષણ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન જ નહીં થાય, (કારણ કે, જે દ્વિચન્દ્રપ્રકાશક ન હોય તે દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન જ ન કહેવાય, અને હેતુમાં તેવા ફળજનન સ્વભાવ વિના પણ તે ઉત્પન્ન ન થાય...), પણ આ જ્ઞાન તો અનુભવસિદ્ધ છે, માટે તે બંને લક્ષણો તેમાં માનવા જ રહ્યા... ફલતઃ બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન પણ બ્રાન્ત સિદ્ધ નહીં થાય, કે જેનો વ્યવચ્છેદ કરી અબ્રાન્તત્વ વિશેષણ સાર્થક બને...

(૧૩૩) બૌદ્ધ : પણ આકાશમાં બે ચન્દ્રો તો દેખાતા નથી. માટે સિદ્ધ થાય છે કે બે ચન્દ્રનું થતું જ્ઞાન અવશ્ય 'બ્રાન્ત' છે.

સ્યાદ્વાદી : 'બે ચન્દ્ર નથી દેખાતા' - એ વાત જ અસિદ્ધ છે, કારણ કે જે જ્ઞાનનો બે ચન્દ્રને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાન દ્વારા તો બે ચન્દ્રની અવશ્ય ઉપલબ્ધિ થાય છે જ, નહીંતર તો તે

❖ સામાન્યથી અબ્રાન્તતાનું જે લક્ષણ લોકપ્રસિદ્ધ છે (સંવાદિજ્ઞાન તરીકે), તે તો અપ્રાપ્તદેશગત જળાદિમાં પણ ન મળતું હોવાથી અવ્યાપ્ત છે. એટલે જ ગ્રંથકારશ્રીએ અબ્રાન્તતાનું આવું લક્ષણ કર્યું હોઈ શકે...

❖ બૌદ્ધને બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન બ્રાન્ત સિદ્ધ કરવું છે, કારણ કે તો જ તેના વ્યવચ્છેદ દ્વારા અબ્રાન્તત્વ વિશેષણ સાર્થક બની શકે. પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, તમારા મતે તો બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન પણ બ્રાન્તરૂપે સિદ્ધ નથી અને એવું સાંભળી બૌદ્ધો તે જ્ઞાનને બ્રાન્તરૂપે સિદ્ધ કરવા વિવિધ પ્રયાસો કરે છે...

૧. 'ભાવત્વેન ઇન્દુ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



રતિપ્રસજ્ઞાત્ । (૧૩૪) ન ચાતૈમિરિકસ્યાપિ તત્પ્રત્યયપ્રસજ્ઞઃ, તસ્ય તિમિરતદન્યહેતુજન્ય-
સ્વભાવત્વાત્, અતૈમિરિકાણાં ચ તદભાવાત્ તથા લોકપ્રસિદ્ધેઃ । ન ચ બાધાતોઽસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વયાદિગ્રહણસ્વભાવબુદ્ધ્યેત્યર્થઃ, તદ્વિષયાનુપલબ્ધ્યસિદ્ધેઃ-ઇન્દુદ્વયાદિજ્ઞાનવિષયાનુપલબ્ધ્ય-
સિદ્ધેઃ । તદ્ગ્રહણસ્વભાવા હિ તદ્ ગૃહ્ણત્યેવ, અન્યથા તત્સ્વભાવતાઽયોગઃ । અન્યેત્યાદિ । અન્યથા-
અતદ્ગ્રહણસ્વભાવયા, ધિયેતિ પ્રક્રમઃ, અનુપલબ્ધિઃ બહિસ્તદ્વિષયસ્યેતિ પ્રક્રમ એવેત્યન્યથા-
ઽનુપલબ્ધિસ્તસ્યામ્ । કિમિત્યાહ-તદભાવાસિદ્ધેઃ-બહિસ્તદ્વિષયાભાવાસિદ્ધેઃ, ઇન્દુદ્વયાદ્ય-
ભાવાસિદ્ધેરિત્યર્થઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ પટાદિગ્રહણસ્વભાવયા ધિયા ઘટો ન ગૃહ્ણત્
ઇતિ તસ્યાપ્યભાવપ્રસજ્ઞાદિત્યર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અતૈમિરિકસ્યાપિ, પ્રક્રમાત્ પ્રમાતુઃ,
તત્પ્રત્યયપ્રસજ્ઞઃ-ઇન્દુદ્વયાદિપ્રત્યયપ્રસજ્ઞઃ, તદસ્તીતિ કૃત્વા । કુત્ત્વમિત્યાહ-તસ્યેત્યાદિ । તસ્ય-
ઇન્દુદ્વયાદિપ્રત્યયસ્ય તિમિરસહાયતદન્યહેતુજન્યસ્વભાવત્વાત્ । તિમિરસહાયચક્ષુરાદિજન્ય-
સ્વભાવો હિ ઇન્દુદ્વયાદિપ્રત્યયઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અતૈમિરિકાણાં ચ પ્રમાતૃણાં
તદભાવાત્-તિમિરાભાવાત્ । તતશ્ચ કારણવૈકલ્યાત્ કાર્યાભાવ ઇતિ સ્થિતમ્ । ઇત્થં ચૈતદ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ્ઞાનનો બે ચન્દ્રને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ જ નહીં ઘટે...

બૌદ્ધ : પણ યથાર્થજ્ઞાનથી તો બે ચન્દ્ર દેખાતા નથી.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તે જ્ઞાનમાં તો બે ચન્દ્રને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ જ નથી, તો પછી તેમાં બે
ચન્દ્ર શી રીતે દેખાય ? અને તેમાં બે ચન્દ્રનો પ્રતિભાસ ન થાય તેટલા માત્રથી બે ચન્દ્ર નથી એવું
સિદ્ધ ન થઈ શકે, નહીંતર તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે પટજ્ઞાનમાં ઘડો ન દેખાવાથી તો ઘડાનો પણ
અભાવ માનવો પડશે...

સાર : તેથી જે જ્ઞાનનો જે પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાન દ્વારા જ તે પદાર્થનું
ગ્રહણ કે તે પદાર્થની વ્યવસ્થા શક્ય છે, બીજા જ્ઞાન દ્વારા નહીં... ફલતઃ દ્વિચન્દ્ર-ગ્રહકસ્વભાવી
જ્ઞાનથી બે ચન્દ્રની અવશ્ય ઉપલબ્ધિ થાય છે ← આમ, બે ચન્દ્રની ઉપલબ્ધિ સિદ્ધ હોવાથી, તદ્વિષયક
જ્ઞાન ભ્રાન્ત નહીં મનાય...

(૧૩૪) બૌદ્ધ : જો તે જ્ઞાન અભ્રાન્ત હોય, તો જેને તિમિરરોગ નથી થયો તે વ્યક્તિને પણ
બે ચન્દ્રની પ્રતીતિ કેમ નથી થતી ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! બે ચન્દ્રની પ્રતીતિ તો એવા કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે કારણો તિમિરરૂપ
સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે. જ્યારે અતૈમિરિક વ્યક્તિઓને તો તિમિર જ નથી. ટૂંકમાં સહકારી ન
હોવાથી - સંપૂર્ણ કારણસામગ્રીનું સંનિધાન ન થતાં - ચક્ષુ વગેરે દ્વારા બે ચન્દ્રની પ્રતીતિ થઈ શકતી
નથી અને લોકમાં પણ તેવો જ વ્યવહાર થાય છે કે - “આને તિમિર નથી માટે જ બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન

૧. ‘તત્તત્સ્વ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘વૈકલ્યાત્ તત્કાર્યા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



અપ્રાપ્યદેશગતજલાદિજ્ઞાનેન વ્યભિચારાત્, સંવિન્માત્રાર્થક્રિયાવિધાને ચાસ્યેતરત્રાપિ તદ્ભાવાત્ તથાપ્રતીતેઃ, ન ચ લોકપ્રતીતિતઃ, અભ્યુપગમવિચારાત્ તેન ચ તદપ્રાપ્તેઃ તસ્ય ચેહાધિકૃતત્વાદિત્યલમનયા લોકાગમાનુભવવિરુદ્ધયા અતિસૂક્ષ્મેક્ષિકયા, ઉક્તવત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લેવાનું અને એ તો લોકપ્રસિદ્ધ બીના છે. માટે બે ચન્દ્રનાં જ્ઞાનનો બાધ થાય તેટલા માત્રથી તેને બ્રાન્ત માની લેવું ન્યાયસંગત નથી.
 (૧૩૫) બૌદ્ધ : પણ બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન અર્થક્રિયા (=બે ચન્દ્રને પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રવૃત્તિ વગેરે) તો કરાવતો નથી, તેથી તો તેને બ્રાન્ત જ માનવું જોઈએ ને ?
 સ્યાદ્વાદી : એવું નથી, કારણ કે અપ્રાપ્ય દેશમાં રહેલ જે જળાદિનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન પણ તે જળાદિ વિશે ક્યાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે ? છતાં પણ તમે તેને અબ્રાન્ત માનો છો જ ને ?
 બૌદ્ધ : અપ્રાપ્યદેશગત જળાદિનું જ્ઞાન તો તાદેશજળાદિને જણાવવારૂપ અર્થક્રિયા કરે જ છે.
 સ્યાદ્વાદી : તો એવી અર્થક્રિયા તો બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન પણ ક્યાં નથી કરતું ? કારણ કે બે ચન્દ્રને જણાવવારૂપ અર્થક્રિયા તો તે પણ કરે છે જ અને એ અનુભવસિદ્ધ પણ છે જ. માટે બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન અવશ્ય અબ્રાન્ત સિદ્ધ થશે.
 બૌદ્ધ : પણ લોકમાં તો તે જ્ઞાન બ્રાન્તરૂપે સિદ્ધ છે.
 સ્યાદ્વાદી : લોકની વાત રહેવા દો ! હમણાં તો તમારા અભ્યુપગમને (=માન્યતાને) આશ્રયીને વિચાર ચાલે છે અને તેથી તમારા અભ્યુપગમ પ્રમાણે જે સિદ્ધ થશે તે જ વાસ્તવિક સાબિત થશે, તે સિવાયનું તો લોકપ્રતીત પણ અવાસ્તવિક ! પ્રસ્તુતમાં તમારા અભ્યુપગમ પ્રમાણે બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન બ્રાન્તરૂપે સિદ્ધ થતું નથી, માટે તો તે અબ્રાન્ત જ સાબિત થશે...
 નિષ્કર્ષ : તેથી કોઈ જ્ઞાન બ્રાન્ત નહીં રહે, કે જેનો વ્યવચ્છેદ કરવા દ્વારા ‘અબ્રાન્તત્વ’ વિશેષણ સાર્થક બને. આ રીતે, બ્રાન્ત-અબ્રાન્તતાનો અભેદ સિદ્ધ કર્યો, પણ હવે, એનાથી બધું અસમંજસ થતું હોવાથી (બ્રાન્ત-અબ્રાન્તતાનો અભેદ સિદ્ધ કરવા અમે આપેલી) લોક-આગમ-અનુભવવિરુદ્ધ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

લેવાનું અને એ તો લોકપ્રસિદ્ધ બીના છે. માટે બે ચન્દ્રનાં જ્ઞાનનો બાધ થાય તેટલા માત્રથી તેને બ્રાન્ત માની લેવું ન્યાયસંગત નથી.

(૧૩૫) બૌદ્ધ : પણ બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન અર્થક્રિયા (=બે ચન્દ્રને પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રવૃત્તિ વગેરે) તો કરાવતો નથી, તેથી તો તેને બ્રાન્ત જ માનવું જોઈએ ને ?

સ્યાદ્વાદી : એવું નથી, કારણ કે અપ્રાપ્ય દેશમાં રહેલ જે જળાદિનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન પણ તે જળાદિ વિશે ક્યાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે ? છતાં પણ તમે તેને અબ્રાન્ત માનો છો જ ને ?

બૌદ્ધ : અપ્રાપ્યદેશગત જળાદિનું જ્ઞાન તો તાદેશજળાદિને જણાવવારૂપ અર્થક્રિયા કરે જ છે.

સ્યાદ્વાદી : તો એવી અર્થક્રિયા તો બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન પણ ક્યાં નથી કરતું ? કારણ કે બે ચન્દ્રને જણાવવારૂપ અર્થક્રિયા તો તે પણ કરે છે જ અને એ અનુભવસિદ્ધ પણ છે જ. માટે બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન અવશ્ય અબ્રાન્ત સિદ્ધ થશે.

બૌદ્ધ : પણ લોકમાં તો તે જ્ઞાન બ્રાન્તરૂપે સિદ્ધ છે.

સ્યાદ્વાદી : લોકની વાત રહેવા દો ! હમણાં તો તમારા અભ્યુપગમને (=માન્યતાને) આશ્રયીને વિચાર ચાલે છે અને તેથી તમારા અભ્યુપગમ પ્રમાણે જે સિદ્ધ થશે તે જ વાસ્તવિક સાબિત થશે, તે સિવાયનું તો લોકપ્રતીત પણ અવાસ્તવિક ! પ્રસ્તુતમાં તમારા અભ્યુપગમ પ્રમાણે બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન બ્રાન્તરૂપે સિદ્ધ થતું નથી, માટે તો તે અબ્રાન્ત જ સાબિત થશે...

નિષ્કર્ષ : તેથી કોઈ જ્ઞાન બ્રાન્ત નહીં રહે, કે જેનો વ્યવચ્છેદ કરવા દ્વારા ‘અબ્રાન્તત્વ’ વિશેષણ સાર્થક બને. આ રીતે, બ્રાન્ત-અબ્રાન્તતાનો અભેદ સિદ્ધ કર્યો, પણ હવે, એનાથી બધું અસમંજસ થતું હોવાથી (બ્રાન્ત-અબ્રાન્તતાનો અભેદ સિદ્ધ કરવા અમે આપેલી) લોક-આગમ-અનુભવવિરુદ્ધ

સર્વત્રાસમઙ્ગસતાપત્તે: । (૧૩૬) યસ્તુ લોકાદિસાપેક્ષ: તંસ્યૈતદ્વેદસ્યાવિદ્વદ્જ્ઞનાદિ-
લોકપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ અવિગાનતસ્તથાપ્રતીતેસ્તદ્વ્યવસ્થાકારિસદાગમભાવાત્ ઉક્તદોષાભાવ
ઇતિ ॥

(૧૩૭) કિઞ્ચ નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષમિત્યત્ર ન પ્રમાણમ્, તેનૈવ તદનધિગતે:,
અર્થવિષયત્વાત્, તસ્ય ચ તતોઽન્યત્વાત્ । તથાહિ-ન તન્નિર્વિકલ્પકત્વમેવ તદર્થ:, ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તથા સર્વત્રાસમઙ્ગસતાપત્તે:, અતો જાતિરિયમિતિ પ્રતિપત્તવ્યા સર્વત્ર તત્ત્વેન । યસ્તુ લોકાદિ-
સાપેક્ષ:-લોકાગમાનુભવસાપેક્ષો વાદીતિ ગમ્યતે તસ્ય ઉક્તદોષાભાવ ઇતિ સમ્બન્ધ: । કથમિત્યાહ-
એતદ્વેદસ્ય, પ્રક્રમાદ્ ભ્રાન્તેતરજ્ઞાનભેદસ્ય, આવિદ્વદ્જ્ઞનાદિલોકપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ કારણાત્ । એતત્
પ્રતિષ્ઠિતત્વં ચ અવિગાનત: તથા-ભ્રાન્તેતરત્વેન પ્રતીતે: તથા તદ્વ્યવસ્થાકારિસદાગમભાવાત્,
અધિકૃતૈતદ્વેદવ્યવસ્થાકારિસર્વજ્ઞપ્રણીતાગમભાવાદિત્યર્થ: । ઉક્તદોષાભાવ: જાતિયુક્તિભિર્ભ્રાન્તે-
તરજ્ઞાનયો: સમત્વાપાદનમુક્તો દોષ: તદભાવ:, ઉપન્યસ્તહેત્વન્યથાઽનુપપત્તેરિતિ ॥

દૂષણાન્તરાભિધિત્સયાઽહ-કિઞ્ચેત્યાદિ । કિઞ્ચ નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષમિત્યત્ર અર્થે ન
પ્રમાણમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-તેનૈવ-પ્રત્યક્ષેણ તદનધિગતે: તસ્ય-નિર્વિકલ્પકસ્યાનધિગતે: । અનધિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
અતિસૂક્ષ્મેક્ષિકાથી સર્યુ. (તે બધી યુક્તિઓનો પ્રયોગ, તમને ઠેકાણે પાડવા અમે કર્યો હતો. એટલે તે
યુક્તિઓ જાતિનિગ્રહસ્થાનવાળી સમજવી. બાકી હકીકતમાં તે તર્કરૂપ નથી.)

(૧૩૬) બૌદ્ધ : તો પછી તમારે પણ ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તજ્ઞાનનો ભેદ વગેરે શી રીતે ઘટશે ?

સ્યાદ્વાદી : અમે તો લોક-આગમાદિને સાપેક્ષ હોવાથી ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તની સામ્યતાનો દોષ
અમને તો આવશે જ નહીં, કારણ કે → (૧) બંને જ્ઞાનનો ભેદ આવિદ્વદ્ગના સર્વલોક-પ્રતિષ્ઠિત
છે, (૨) અવિરોધપણે બંનેની અલગ-અલગ પ્રતીતિ થાય છે, અને (૩) બંનેના ભેદની વ્યવસ્થા
કરનાર સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ પણ અમે માનીએ છીએ ← આ હેતુઓથી બંને જ્ઞાનની સામ્યતાનો
દોષ રહેતો નથી, જો બંનેને સમાન માનો, તો ઉપરોક્ત લોકાનુભવાદિ ત્રણે હેતુઓની અસંગતિ
થાય.

❖ બૌદ્ધમતે તો નિર્વિકલ્પનાં અસ્તિત્વની પણ અસંગતિ ❖

(૧૩૭) વળી, 'પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પ છે' એ વિશે કોઈ પ્રમાણ નથી, અર્થાત્ નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનું
જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન એકે પ્રમાણથી થઈ શકતું નથી. તે આ પ્રમાણે -

બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન શું તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષથી ન થઈ શકે ?

❖ (૧) નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ વિશે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી ❖

સ્યાદ્વાદી : ના, પ્રત્યક્ષનો વિષય, તેમાં જણાતો રૂપાદિ અર્થ છે અને પ્રત્યક્ષ તો રૂપાદિ અર્થથી

૧. 'તસ્યૈવ તદ્વેદસ્ય' ઇતિ ઘ-પાઠ: । ૨. 'પત્તિરિતિ' ઇતિ ઘ-પાઠ: ।



ચાનર્થો વિષયઃ, ન ચાવિષયેઽધિગતિરિતિ ન તત્રાસ્ય પ્રમાણતા, અતિપ્રસંગાત્ । ઉભયં વિષય ઇતિ ચેત્, ન, ઉભયોસ્તલ્લક્ષણાયોગાત્ સ્વનિર્વિકલ્પકત્વસ્ય તદકારણત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગતિશ્ચ અર્થવિષયત્વાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય તસ્ય ચ-અર્થસ્ય તતઃ-પ્રત્યક્ષાદન્યત્વાત્ । પ્રસ્તુતૈદમ્પર્યમાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-ન તન્નિર્વિકલ્પકત્વમેવ-અધિકૃતપ્રત્યક્ષનિર્વિકલ્પકત્વમેવ તદર્થઃ-પ્રત્યક્ષાર્થઃ, ન ચાનર્થો વિષયઃ,

“રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુર્ભ્યઃ સમ્પ્રવર્તેતે ।

વિજ્ઞાનં મણિસૂર્યાશુર્ગોશકૃદ્ભ્યઃ ઇવાનલઃ ॥”^૧ ઇતિ વચનાત્ ।

ન ચાવિષયેઽધિગતિરપન્યાયાદિતિ-એવં ન તત્ર-નિર્વિકલ્પકત્વેઽસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રમાણતા । કુત્ ઇત્યાહ-અતિપ્રસંગાત્ વિષયલક્ષણાયોગેન પ્રમાણતાઽધ્યુપગમે સર્વત્ર પ્રમાણતા-પત્તિરિત્યતિપ્રસંગઃ । ઉભયં-સ્વનિર્વિકલ્પકત્વાર્થોભયં વિષયઃ પ્રત્યક્ષસ્ય । ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-ન, ઉભયોઃ-સ્વનિર્વિકલ્પકત્વાર્થયોઃ તલ્લક્ષણાયોગાત્-વિષયલક્ષણાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સ્વનિર્વિકલ્પકત્વસ્ય તદકારણત્વાત્-પ્રત્યક્ષાકારણત્વાત્, અકારણસ્ય ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભિન્ન છે. એટલે પ્રત્યક્ષ એ પ્રત્યક્ષમાં જણાતો અર્થ નથી, અને અર્થ વિનાનો વિષય ન બને, કારણ કે કલ્પું છે કે -

“મણિ, સૂર્યનાં કિરણો અને ગાયના છાણથી જેમ અગ્નિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ (૧) રૂપ (૨) આલોક-પ્રકાશ (૩) મનસ્કાર=સ્વસંતાનગત પૂર્વક્ષણવર્તી ઉપયોગવિશેષ, અને (૪) ચક્ષુથી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.”

કહેવાનો આશય એ છે કે, પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ યદ્યપિ રૂપ-આલોક વગેરે ઘણાં કારણોથી થાય છે, છતાં પણ પ્રત્યક્ષમાં રૂપાદિ સ્વરૂપ અર્થ જ જણાય છે, તેનાથી ભિન્ન પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાનક્ષણ) નહીં. હવે જે જણાય નહીં તે વિષય ન હોય અને જે વિષય ન હોય તેનું જ્ઞાન ન થાય (નહીં તો બધાનાં જ્ઞાનની આપત્તિ આવે) આમ, નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનાં અસ્તિત્વ માટે પ્રમાણ તરીકે પ્રત્યક્ષને તો ન માની શકાય...

પ્રશ્ન : ‘નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ’ ભલે પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય, છતાં પણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેનો બોધ માની, તેના અસ્તિત્વ માટે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માની લઈએ તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : વિષય ન હોવા છતાં પણ તે વિશે જ્ઞાનને પ્રમાણ માનશો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે પટ વિશે ઘટજ્ઞાન પણ પ્રમાણ બનવા લાગશે ! અને એ રીતે તો વિષય-અવિષય બધા જ વિશે કોઈપણ જ્ઞાન પ્રમાણ બનશે ! પણ તેવું તો દેખાતું નથી, માટે તે જ્ઞાનની પ્રમાણતા વિષયભૂત વસ્તુ વિશે જ માનવી રહી, અન્યત્ર નહીં...

૧. ‘ગોસકૃદ્ભ્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. અનુદ્વપ્ ।



અકારણસ્ય ચાવિષયત્વાત્, અન્યથાઽભ્યુપગમવિરોધાત્ । (૧૩૮) એતેન સ્વસંવિદિતત્વં પ્રત્યાખ્યાતમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અવિષયત્વાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथाऽभ्युपगमविरोधात् । विरोधश्च “नाकारणं विषयः” इति वचनप्रामाण्यात्, तदेवं नोभयं विषय इति । एतेनेत्यादि । एतेन-अनन्तरोदितेन स्वसंविदितत्वं प्रत्याख्यातम्, प्रत्यक्षस्येति प्रक्रमः ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : તો (૧) અર્થ, અને (૨) નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ - બંનેને પ્રત્યક્ષનો વિષય માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તે બંનેને ત્યારે જ વિષય માની શકાય, કે જ્યારે વિષયનું તેમાં લક્ષણ ઘટતું હોય...

બૌદ્ધ : બંનેમાં વિષયનું લક્ષણ ઘટે જ છે ને ?

સ્યાદ્વાદી : ના, અર્થમાં ઘટે છે, પણ નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષમાં ઘટતું નથી, કારણ કે → પ્રત્યક્ષનું જે કારણ હોય, તે જ પ્રત્યક્ષનો વિષય બને ← આ લક્ષણ તો માત્ર અર્થમાં જ ઘટે છે, અને તેનું કારણ એ કે અર્થ જ પ્રત્યક્ષનું કારણ છે. જ્યારે નિર્વિકલ્પ તો પ્રત્યક્ષનું કારણ ન હોવાથી, તે પ્રત્યક્ષનો વિષય પણ ન જ બની શકે...

બૌદ્ધ : કારણ ન હોવા છતાં પણ તેને પ્રત્યક્ષનો વિષય માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો તમારો જે સિદ્ધાંત છે કે - “કારણ વિના વિષય ન બને” - તેનો વિરોધ થશે, તેથી પ્રત્યક્ષના વિષય તરીકે ઉભયને (=પદાર્થ + પ્રત્યક્ષને) માની શકાય નહીં...

સાર : નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ તે પ્રત્યક્ષનો વિષય જ ન હોવાથી તે વિશે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માનવું બિલકુલ ન્યાયસંગત નથી.

❖ નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનાં સ્વસંવેદનનો નિરાસ ❖

(૧૩૮) ઉપરોક્ત કથનથી બૌદ્ધો જે કહે છે કે - “નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ તે પોતે જ પોતાનું સંવેદન કરે છે” - તેનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે બૌદ્ધમતે નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનો વિષય માત્ર કારણભૂત અર્થ જ છે; પોતે નહીં... હવે પોતે જ્યારે વિષય જ નથી, ત્યારે પોતા દ્વારા પોતાનું સંવેદન શી રીતે થઈ શકે ? ફલતઃ બૌદ્ધની માન્યતા પ્રમાણે નિર્વિકલ્પની સ્વસંવિદિતતા પણ ઘટતી નથી... અહો ! પોતાની માન્યતાઓથી જ પોતાના સિદ્ધાંતનો બાધ આવે છે, બૌદ્ધમતે કેવી અસમંજસતા !! છતાં પણ પોતાના કદાગ્રહની નિબિડ ગ્રંથી !!

જો નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ દ્વારા પોતાનું સંવેદન માની લેશો, તો પણ તેમાં કયા દોષો આવે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -



(૧૩૯) અનેન વિષયાવેદનપ્રસજ્ઞાત્ સર્વથૈકસ્વભાવત્વાદ્ નિર્વિષયતાપત્તેઃ, ન ચ સ્વસંવેદનમેવ વિષયવેદનમ્, તયોઃ કાલાદિભેદાત્ તદ્વેદનસ્યૈકત્વાભાવાત્, તચ્ચિત્રતા-પ્રસજ્ઞાદિતિ એકસ્વભાવત્વવસ્તુવાદિનોઽન્યાવેદનપ્રસજ્ઞ એવ । (૧૪૦) એવં ચ સતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

इहैवोपचयमाह-अनेन-स्वसंविदितेन प्रत्यक्षेण । किमित्याह-विषयावेदनप्रसज्जात् । प्रसज्जश्च सर्वथैकस्वभावत्वात् अस्य । एवमपि को दोष इत्याह-निर्विषयतापत्तेः स्वसंवि-दितत्वेन । न चेत्यादि । न च स्वसंवेदनमेव विषयवेदनम् । कुत इत्याह-तयोः-स्व-विषययोः कालादिभेदात् । 'आदि'शब्दात् स्वरूपग्रहः । यदि नामैवं ततः किमित्याह-तद्वेदनस्य तयोः-स्व-विषययोः वेदनं तद्वेदनं तस्य । किमित्याह-एकत्वाभावात् उभयवेदनेन, अत एव तच्चित्रताप्रसज्जात् इति एवमेकस्वभाववस्तुवादिनः-वादिनः । किमिति आह-अन्यावेदन-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સ્વસંવેદન માનવામાં વિષયનાં અવેદનનો પ્રસંગ ❖

(૧૩૯) નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જો સ્વસંવેદન માનશો, તો તેના દ્વારા વિષયનું વેદન જ નહીં થઈ શકે, કારણ કે તે તો સર્વથા માત્ર એકસ્વભાવી જ છે... તેથી તેના દ્વારા જો પોતાનું સંવેદન માનો, તો વિષયનું સંવેદન થઈ જ ન શકે.

પ્રશ્ન : વિષયનું સંવેદન ન થાય તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા કોઈ જ વિષયનું સંવેદન ન થવાથી, પ્રત્યક્ષને નિર્વિષયક; અર્થાત્ વિષયરહિત માનવાની આપત્તિ આવશે.

પ્રશ્ન : પોતાનું સંવેદન તે જ વિષયનું સંવેદન માની લઈએ, તો તો તે નિર્વિષયક નહીં રહે ને ?

ઉત્તર : પણ તેવું ન માની શકાય, કારણ કે સ્વ અને વિષય બંનેનો કાળ-સ્વરૂપાદિ અલગ અલગ છે. તે આ રીતે - (૧) કાળ : વિષય પૂર્વક્ષણે હોય છે, જ્યારે સ્વ (જ્ઞાનક્ષણ) અપરક્ષણે... (૨) સ્વરૂપ : વિષય મૂર્ત છે, જ્યારે સ્વ અમૂર્ત છે ← આમ કાળાદિનો ભેદ હોવાથી સ્વસંવેદનને જ વિષયસંવેદનરૂપ ન માની શકાય... ફલતઃ નિર્વિષયક બનવાની આપત્તિ યથાવસ્થિત જ રહે.

પ્રશ્ન : તો તે પ્રત્યક્ષ દ્વારા સ્વ + વિષય બંનેનું વેદન માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો (૧) સ્વવેદકસ્વભાવ, અને (૨) વિષયવેદકસ્વભાવ - એમ જુદા જુદા સ્વભાવ માનવાથી તે પ્રત્યક્ષનું એકાંત એકત્વ નહીં રહે અને તો તેની ચિત્રતા-વિવિધરૂપતા માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.

નિષ્કર્ષ : જે લોકો વસ્તુને એકાંત એકસ્વભાવી કહે છે, તેમના મતે પ્રત્યક્ષ દ્વારા માત્ર સ્વનું જ વેદન થશે, તે સિવાય કોઈ પણ વિષયનું વેદન નહીં થાય અને તો અન્ય-અવેદન થવાનો પ્રસંગ



સ્વનિર્વિકલ્પકત્વવેદનાત્ તત્સામર્થ્યતઃ તત્પૃષ્ઠભાવી વિકલ્પઃ સ્વતસ્તદ્વિષય એવ સ્યાદ્
રૂપાદિવિકલ્પવત્, ન ચ ભવતિ, તથાઽપ્રતીતેઃ, ન ચ તમન્તરેણ તત્તથાતાવ્યવસ્થિતિઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રસન્ન એવ, સ્વવ્યતિરિક્તવિષયાવેદનપ્રસન્ન એવેત્યર્થઃ । એવં ચ સતિ સ્વનિર્વિકલ્પકત્વ-
વેદનાત્ કારણાત્ તત્સામર્થ્યતઃ-સ્વનિર્વિકલ્પકત્વવેદનસામર્થ્યેન હેતુના તત્પૃષ્ઠભાવી વિકલ્પઃ,
પ્રક્રમાત્ સામાન્યેન પ્રત્યક્ષપૃષ્ઠભાવી વિકલ્પઃ, સ્વતઃ-આત્મનૈવ સમારોપવ્યવચ્છેદમન્તરેણ તદ્વિષય
એવ સ્યાત્-સ્વનિર્વિકલ્પકત્વવેદનવિષય એવ ભવેત્ । ⁷⁵રૂપાદિવિકલ્પવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । ન
ચ ભવતિ સ્વત એવ, તથાઽપ્રતીતેઃ કારણાત્ । ન ચ તમ્-વિકલ્પમ્ અન્તરે^૧ણ તત્તથાતા-
વ્યવસ્થિતિઃ તસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય તથાતાવ્યવસ્થિતિઃ-સ્વનિર્વિકલ્પકત્વવેદનભાવવ્યવસ્થિતિઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવશે.

❖ સ્વરૂપવેદન માનવામાં અન્ય દોષનું આપાદન ❖

(૧૪૦) જેમ રૂપાદિવિષયક નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પછી, નિર્વિકલ્પના સામર્થ્યથી થતો વિકલ્પ,
સમારોપના વ્યવચ્છેદ વિના સ્વતઃ જ રૂપાદિવિષયક બને છે, તેમ સ્વસ્વરૂપવેદનવિષયક (સ્વ=પોતાનું
સ્વરૂપ=નિર્વિકલ્પકત્વસ્વરૂપનાં વેદનને વિષય બનાવતા) નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પછી, નિર્વિકલ્પનાં સામર્થ્યથી
થતો વિકલ્પ, સમારોપનાં વ્યવચ્છેદ વિના સ્વતઃ જ નિર્વિકલ્પસ્વરૂપનાં વેદનને વિષય બનાવશે જ...

પણ, 'નિર્વિકલ્પસ્વરૂપનું વેદન' વિકલ્પનો વિષય બનતો હોય એવું તો પ્રતીત થતું નથી.
ઘટાદિને જોયા પછી 'ઘટોડયં' એવો જ વિકલ્પ થાય છે, 'ઘટદર્શનમ્' એવો વિકલ્પ નહીં. તેથી સિદ્ધ
થાય છે કે, ખરેખર તો તે નિર્વિકલ્પનો વિષય જ નહીં બન્યો હોય, નહીંતર તો રૂપાદિની જેમ તે પણ
વિકલ્પનો વિષય કેમ ન બને ?

બૌદ્ધ : વિકલ્પમાં ભલે તેવો વિષય ન આવતો હોય, પણ નિર્વિકલ્પમાં તેને વિષય કલ્પી લઈએ
તો ?

સ્યાદ્વાદી : તેવું ન કલ્પી શકાય, કારણ કે જો નિર્વિકલ્પસ્વરૂપનો વિકલ્પ ન થતો હોય, તો
નિર્વિકલ્પમાં સ્વસ્વરૂપનું વેદન થયું છે તેવું માની જ ન શકાય, કારણ કે વિકલ્પના આધારે જ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

75. રૂપાદિવિકલ્પવદિતિ । યથા હિ રૂપગોચરનિર્વિકલ્પજ્ઞાનાનન્તરં સમારોપવ્યવચ્છેદમન્તરેણૈવ
વિકલ્પો રૂપગોચરો ભવતિ, એવં નિર્વિકલ્પજ્ઞાનાત્ સ્વનિર્વિકલ્પકત્વવેદનાગોચરાદનન્તરં જાયમાનો
વિકલ્પસ્તદ્ગતામેવ નિર્વિકલ્પકત્વવેદનાં ગોચરયેદિતિ ॥

૧. 'અન્તરેણેતિ શેષઃ' इति टिप्पणकं घ-पुस्तके, पूर्वमुद्रिते तु 'तमन्तरेण विकल्पं' इत्युपन्यासः । २ पूर्वमुद्रिते
तु 'त्वे वेदनां' इति पाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेणोपन्यासः ।



અતિપ્રસન્નાદિતિ । (૧૪૧) એતેન યદાહ ન્યાયવાદી-

“^{PP}પ્રત્યક્ષં કલ્પનાડપોઢં પ્રત્યક્ષેણૈવ સિધ્ધ્યતિ ।

¹પ્રત્યાત્મવેદ્યઃ સર્વેષાં વિકલ્પો નામ સંશ્રયઃ ॥

^{PP}સંહત્ય સર્વતશ્ચિન્તાં સ્તિમિતેનાન્તરાત્મના ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વસંવિદિતત્વવ્યવસ્થિતિરિત્યર્થઃ । કથં નેત્યાહ-અતિપ્રસન્નાત્, ⁷⁶વિષયાન્તરવિષયવેદના-ભાવપ્રસન્નાદિતિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન યદાહ-ન્યાયવાદી-ધર્મકીર્તિર્વાર્તિકે પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ । તદપાકૃતમવસેયમિતિ યોગઃ । પ્રત્યક્ષં પ્રસ્તુતં કલ્પનાડપોઢમિત્યેતત્ પ્રત્યક્ષેણૈવ સિધ્ધ્યતિ । કથમિત્યાહ-પ્રત્યાત્મવેદ્યો યસ્માત્ સર્વેષાં પ્રમાતૃણાં ⁷⁷વિકલ્પો નામ સંશ્રયઃ શબ્દાનુવિદ્ધ ઇત્યર્થઃ ॥ તથા સંહત્ય સર્વતશ્ચિન્તાં વિકલ્પરૂપાં સ્તિમિતેન અન્તરાત્મના

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિર્વિકલ્પનો વિષય સિદ્ધ થાય છે...

વિકલ્પમાં ન જણાવા છતાં પણ, જો તેને નિર્વિકલ્પના વિષય તરીકે માનશો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે ઘટનો પરિચ્છેદ થયે ઘટવિકલ્પમાં પટ ન જણાવા છતાં પણ, નિર્વિકલ્પના વિષય તરીકે પટ માનવાની આપત્તિ આવશે...

સાર : વિકલ્પમાં ‘નિર્વિકલ્પસ્વરૂપવેદન’ વિષય તરીકે ન હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેવો વિષય નિર્વિકલ્પનો પણ નથી જ... ફલતઃ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સ્વસંવિદિતરૂપે સિદ્ધ થાય નહીં.

❖ ધર્મકીર્તિના કથનનો નિરાસ ❖

(૧૪૧) ઉપરોક્ત કથનથી, ન્યાયવાદી ધર્મકીર્તિએ પ્રમાણવાર્તિકમાં જે કહ્યું છે કે -

“(૧) વિકલ્પરહિત એવું પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષથી જ જણાય છે, કારણ કે વિકલ્પ જ સર્વ પ્રમાતાઓને નામથી સંયુક્તરૂપે અનુભવાય છે, પ્રત્યક્ષ નહીં. (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ તો કલ્પનારહિત જ અનુભવાય છે)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

76. વિષયાન્તરવિષયવેદનાભાવપ્રસન્નાદિતિ । વિષયાન્તરવિષયવેદનાયા ભાવસ્ય પ્રસન્નાત્ । યદિ હિ વિકલ્પમન્તરેણાપિ સ્વસંવિદિતત્વં જ્ઞાયતે, एवं तर्हि घटे परिच्छिन्ने पटविकल्पाभावेऽपि पटः किमिति न ज्ञायते ?॥

77. વિકલ્પો નામ સંશ્રય ઇતિ । વિકલ્પ એવ સર્વપ્રમાતૃભિર્નામાનુચિદ્ધો વેદ્યતે, ન તુ પ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ ॥

૧. ‘પ્રત્યાત્મવેદ્યઃ’ ઇતિ ગ-પાઠોડશુદ્ધઃ । ૨. ‘સંશયઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. અનુષ્ટુપ । ૪. ‘સંશયઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



સ્થિતોઽપિ ચક્ષુષા રૂપમીક્ષતે સાઽક્ષજા મતિઃ ॥

^{PP}પુનર્વિકલ્પયન્ કિઞ્ચિદાસીન્મે કલ્પનેદૃશી ।

ઇતિ વેત્તિ ન પૂર્વોક્તાવસ્થાયામિન્દ્રિયાદ્ ગતૌ ॥”^૧ ઇત્યાદિ ।

તદપાકૃતમવસેયમ્, ઉક્તવત્ પ્રત્યક્ષેણૈવાસિદ્ધેઃ, તદેકસ્વભાવત્ત્વવિરોધાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રસન્નનિર્વ્યાપારેણ સ્થિતોઽપિ સન્ ચક્ષુષા રૂપમીક્ષતે-પશ્યતિ યયા બુદ્ધ્યા સાઽક્ષજા મતિઃ ॥
 ર્ઈક્ષિત્વા પુનર્વિકલ્પયન્ કિઞ્ચિત્ પશ્ચાત્ આસીન્મે કલ્પના ર્ઈદૃશી-એવમ્ભૂતા ઇતિ વેત્તિ, ન
 પૂર્વોક્તાવસ્થાયાં ચક્ષુષા રૂપેક્ષણલક્ષણાયમિન્દ્રિયાદ્ ગતૌ ॥ ઇત્યાદિ । યદાહ ન્યાયવાદી
 તદપાકૃતમ્-અપાસ્તમવસેયમ્ । કથમિત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા પ્રત્યક્ષેણૈવ અસિદ્ધેઃ
 પ્રત્યક્ષેણૈવ સિધ્યતીતિ અસ્યાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તદેકસ્વભાવત્ત્વવિરોધાત્ તસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય
 એકસ્વભાવત્ત્વવિરોધાત્ સ્વવિષયપરિચ્છેદકત્વેનેતિ ભાવિતાર્થમેતદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) વિકલ્પરૂપ ચિંતાઓનો સંપૂર્ણપણે સંહાર કરીને, અંતરાત્માથી સ્થિર બનીને રહેલો પંજા
 પ્રમાતા, જે બુદ્ધિ દ્વારા ચક્ષુથી રૂપને જુએ છે, તે બુદ્ધિને ‘ઈન્દ્રિયજ્ઞાન’ કહેવાય છે...

(૩) રૂપને દેખીને તે વિશે કંઈક વિકલ્પો કરતો, પાછળથી તે જાણે છે કે ‘મને આવી કલ્પના
 થઈ હતી’, પણ એવું જ્ઞાન (=રૂપ વગેરેનું નામસંયુક્ત જ્ઞાન) જે વખતે ચક્ષુથી રૂપને જોતો હતો, તે
 વખતે ઈન્દ્રિયથી તેને થતું નથી.”

તે બધું કથન નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સિદ્ધિ માટે સૌથી પહેલો તર્ક તો
 તમે એ આપ્યો કે → નિર્વિકલ્પનું સ્વરૂપ સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે ← પણ ઉક્ત રીતે આ
 જ વાત અસિદ્ધ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો વિષયનો વેદક છે, તેને જો સ્વસ્વરૂપનો પણ વેદક માનશો
 તો તે સ્વવેદક + વિષયવેદક - એમ ઉભયપરિચ્છેદક બનવાથી, તેની એકસ્વભાવતાનો વિરોધ થશે...
 તેથી તેના દ્વારા સ્વસ્વરૂપનું વેદન ન માની શકાય... ફલતઃ સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષથી નિર્વિકલ્પની
 સિદ્ધિ ન થતાં ધર્મકીર્તિનું બધું જ કથન પરાસ્ત થાય છે...

નિષ્કર્ષ : ‘નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ’ તે પ્રત્યક્ષનો વિષય જ ન હોવાથી, તેના અસ્તિત્વ માટે પ્રત્યક્ષને
 પ્રમાણ ન માની શકાય, માટે પ્રથમ વિકલ્પ તો અયુક્ત છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

78. સ્થિતોઽપિ સન્નિતિ । સર્વતશ્ચિન્તાસંહરણેન કૃતાવસ્થાનોઽપિ કિં પુનઃ સર્વતઃ પ્રવૃત્તચિન્તાકઃ
 પ્રમાતા ઇત્યપિ શબ્દાર્થઃ ॥

❖ જેને માનસિક ચિંતાનો નિરોધ થઈ ગયો છે, તે વ્યક્તિ પણ જો રૂપને જોતો હોય, તો જેને ચિંતાઓ પ્રવર્તે
 છે, તે વ્યક્તિ તો સુતરાં રૂપને જુએ - એમ ‘અપિ’ શબ્દનો અર્થ છે.

૧. અનુદ્ધપ્ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘પ્રવૃત્તિચિન્તા કઃ’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।



(૧૪૨) ન ચાનુમાનમત્ર પ્રમાણમ્, અસ્ય સ્વલક્ષણત્વાત્ અનુમાનસ્ય ચ સામાન્ય-લક્ષણાલમ્બનત્વાત્ । ન ચેદં પરપક્ષે ચારુ, ગમકલિજ્ઞાસમ્ભવાત્ સ્વભાવકાર્યાસિદ્ધેઃ સ્વભાવસ્ય તાદાત્મ્યેન તત્ત્વાત્ તદ્વત્ તદગ્રહણાત્, તદ્ગ્રહે સાધ્યપ્રતિપત્તેઃ, તદપ્રતિપત્તૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ અનુમાનમત્ર, પ્રક્રમાત્ નિર્વિકલ્પકત્વે, પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રમાણમ્ । કુત ઇત્યાહ-અસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય સ્વલક્ષણત્વાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અનુમાનસ્ય ચ સામાન્યલક્ષણાલમ્બનત્વાત્ તત્ કથમન્યાલમ્બનમન્યત્ર પ્રમાણં ભવતિ ?

દૂષણાન્તરમાહ-ન ચેદમિત્યાદિ । ન ચેદમ્-અનુમાનં પરપક્ષે-એકાન્તૈકસ્વભાવવાદિપક્ષે ચારુ-શોભનં ગમકલિજ્ઞાસમ્ભવાત્ । અસમ્ભવશ્ચ સ્વભાવકાર્યાસિદ્ધેઃ સ્વભાવશ્ચ કાર્યં ચ સ્વભાવકાર્યે, લિજ્ઞે ઇતિ પ્રક્રમઃ, તયોરસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ સ્વભાવસ્ય સત્ત્વાદેઃ તાદાત્મ્યેન-સાધ્યાત્મ્યેન હેતુના તત્ત્વાત્-સાધ્યત્વાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તદ્વત્-સાધ્યવત્ તદગ્રહણાત્-સ્વભાવાગ્રહણાત્ । ઇત્યં ચૈતદગ્રહીકર્તવ્યમિત્યાહ-તદ્ગ્રહે-સ્વભાવગ્રહે સાધ્યપ્રતિપત્તેઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ (૨) નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ વિશે અનુમાન પણ અપ્રમાણ ❖

(૧૪૨) ‘નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ’ વિશે અનુમાન પણ પ્રમાણ નથી, કારણ કે આ પ્રત્યક્ષ તો નિરંશ હોઈ સ્વલક્ષણરૂપ છે, જ્યારે અનુમાનનો વિષય તો તમે ‘સામાન્ય’ રૂપ માનો છો ← આ રીતે સામાન્યવિષયક અનુમાન સ્વલક્ષણરૂપ પ્રત્યક્ષનો શી રીતે જાપક બને ? શું ઘટવિષયક જ્ઞાન પટનો જાપક કે પટ વિશે પ્રમાણ બની શકે ?

❖ બૌદ્ધમતે તો અનુમાન પણ અસંભવિત ❖

વળી, એકાંત એકસ્વભાવવાદીના મતે તો અનુમાન પણ શોભન નથી, કારણ કે સાધ્યને જણાવનાર લિંગ-હેતુનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત છે..

બૌદ્ધ : પણ કેમ ?

સ્યાદાદી : કારણ કે તમે જે (૧) સ્વભાવ, અને (૨) કાર્યરૂપ બે હેતુ માનો છો, તે બંને હેતુ અસિદ્ધ છે. તે આ રીતે -

❖ (૧) સ્વભાવહેતુની અસિદ્ધતા ❖

સ્વભાવહેતુક તમે આવું અનુમાન મૂકો છો → ‘સર્વ અનિત્યમ્, સત્ત્વાત્’ ← આ વિશે અમે કહીએ છીએ કે, સ્વભાવહેતુનું તો સાધ્યની સાથે તાદાત્મ્ય હોવાથી, તે તો સાધ્યરૂપ જ બનશે અને તેથી તો તેનું અલગરૂપે અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નહીં થાય...

પ્રશ્ન : પણ સ્વભાવરૂપ હેતુ, સાધ્યરૂપ બની જાય તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : તો તો સાધ્યની જેમ તે સ્વભાવનું પણ ગ્રહણ નહીં થાય... જો સ્વભાવનું ગ્રહણ માનશો,

૧. ‘પરે પક્ષે’ ઇતિ ગ-ઘ-પાઠઃ ।

તદ્ગ્રહણાયોગાત્ એકાન્તૈકત્વાત્, તથાગ્રહે મોહાભાવાત્, ભાવે વા નિવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ
 ઉપાયાભાવાદિતિ । (૧૪૩) અનેન શિંશપાદિપ્રતિપત્તૌ વૃક્ષાપ્રતિપત્તિઃ પ્રત્યુક્તા, તુલ્ય-
 યોગક્ષેમત્વાત્; અન્યથા કથञ्चित્ તદ્વેદાપત્તેઃ । વ્યાવૃત્તિભેદોઽભ્યુપગમ્યત એવેતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાન્યથેદમિત્યાહ-તદપ્રતિપત્તૌ-સાધ્યાપ્રતિપત્તૌ તદ્ગ્રહણાયોગાત્-સ્વભાવગ્રહણાયોગાત્ ।
 અયોગશ્ચ-એકાન્તૈકત્વાત્, પ્રક્રમાત્ સાધ્યહેત્વોઃ । મોહવ્યાવૃત્ત્યર્થમપ્યસ્ય પ્રવૃત્તિરયુક્તેત્યાહ-
 તથાગ્રહે-એકત્વેન ગ્રહે મોહાભાવાત્, ભાવે વા-તથાગ્રહેઽપિ મોહસ્ય । કિમિત્યાહ-નિવૃત્ત્ય-
 નુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ ઉપાયાભાવાત્ । તત્સ્વરૂપગ્રહેઽપિ તન્મોહસ્ય નિવૃત્તૌ ક ઉપાય ઇતિ ?
 અનેન-અનન્તરોદિતેન શિંશપાદિપ્રતિપત્તૌ સત્યાં વૃક્ષાપ્રતિપત્તિઃ પ્રત્યુક્તા । કુત ઇત્યાહ-
 તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્, શિંશપાત્વસ્યૈવ વૃક્ષત્વાદિત્યર્થઃ । અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે
 કથञ्चित્ તદ્વેદાપત્તેઃ શિંશપાત્વ-વૃક્ષત્વયોર્ભેદાપત્તેર્વ્યાવૃત્તિભેદઃ અભ્યુપગમ્યત એવ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો સ્વભાવથી અભિન્ન સાધ્યનું પણ ગ્રહણ માનવું જ પડશે (અન્યથા તો સાધ્યના ગ્રહણ વિના
 તદ્અભિન્ન સ્વભાવનું પણ ગ્રહણ નહીં થાય...)

પ્રશ્ન : પણ આવું કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે તમારા મતે તો સાધ્ય-હેતુ બંને એકાંતે એક જ છે (તાદાત્મ્ય છે) તેથી જો
 (૧) સાધ્યનું ગ્રહણ થશે તો જ હેતુનું ગ્રહણ થશે, અને (૨) સાધ્યનું ગ્રહણ નહીં થાય તો હેતુનું પણ
 ગ્રહણ નહીં થાય...

પ્રશ્ન : તો હેતુની સાથે સાધ્યનું પણ ગ્રહણ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે મોહની (=સાધ્ય વિશેનાં અજ્ઞાનની) કદી નિવૃત્તિ જ નહીં થાય, કારણ કે
 સાધ્ય વિશેના મોહને દૂર કરવાનો સચોટ ઉપાય એ જ છે કે સાધ્યનું યથાર્થરૂપે ગ્રહણ કરી લેવું ! પણ
 હેતુની સાથે સાધ્યનું અભિન્નપણે યથાર્થરૂપે ગ્રહણ થવા છતાં પણ જો મોહ રહેતો હોય, તો બીજો
 કયો ઉપાય છે, કે જે તે મોહનો નિવારક બને ?

સાર : સાધ્ય-હેતુનું ગ્રહણ સાથે જ થતું હોવાથી હેતુ દ્વારા સાધ્યનિશ્ચય સંભવિત જ નથી.

(૧૪૩) ઉપરોક્ત કથનથી જે લોકો એમ કહે છે કે - “અયં વૃક્ષઃ, શિંશપાત્વાત્” - અહીં શિંશપાનું
 ગ્રહણ થયે પણ વૃક્ષનું ગ્રહણ થતું નથી...” - તેઓનું પણ નિરાકરણ થાય છે, કારણ કે આની પણ
 નિરાકરણપદ્ધતિ ઉપરની જેમ જ છે, અર્થાત્ શિંશપા + વૃક્ષ બંને એકાંત એકસ્વભાવી છે, તો પછી
 શિંશપાનું ગ્રહણ થયે વૃક્ષનું પણ ગ્રહણ થશે જ અને તો વૃક્ષ વિશે વ્યામોહ જ ન રહેતાં તદ્વિષયક
 અનુમાન પણ અસંગત ઠરે...

પ્રશ્ન : શિંશપાનું ગ્રહણ થવા છતાં પણ વૃક્ષનું ગ્રહણ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો બંનેનો કથંચિદ્ ભેદ પણ માનવો પડશે, બાકી જો એકાંત એકસ્વભાવી હોય તો
 શિંશપાની સાથે વૃક્ષનું ગ્રહણ પણ થાય જ...



ન તર્હિ તદેકસ્વભાવતા । સોઽપારમાર્થિક ઇતિ ચેત્, કિમર્થમસ્યોપન્યાસઃ ? વ્યવહારાર્થમિતિ ચેત્, કીદૃશોઽસતા વ્યવહારઃ ? પરમાર્થતો ભ્રાન્ત ઇતિ ચેત્, ન તત્ત્વતઃ સાધ્ય-સાધનભાવ ઇતિ । (૧૪૪) એતેન “સર્વ એવાયમનુમાનાનુમેયવ્યવહારો બુદ્ધ્યારૂઢેન ધર્મધર્મિન્યાયેન” ઇત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમ્, અસ્ય તાવદર્થાપ્રતિબદ્ધત્વાત્ તસ્ય એકત્વેના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શિંશપાત્વ-વૃક્ષત્વયોઃ શાસ્ત્રાધિકૃતાનિત્યત્વકૃતકત્વયોર્વા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તર્હિ તદેકસ્વભાવતા-શિંશપાદેરેકસ્વભાવતા । સઃ-વ્યાવૃત્તિભેદઃ અપારમાર્થિકઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમર્થમસ્ય-અપારમાર્થિકસ્ય ઉપન્યાસઃ ? વ્યવહારાર્થમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કીદૃશોઽસતા વ્યવહારઃ ? પરમાર્થતો ભ્રાન્ત ઇતિ ચેત્ વ્યવહારઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન સાધ્ય-સાધનભાવો ભ્રાન્તવ્યવહારવિષયત્વાદિતિ એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન “સર્વ એવાયમનુમાનાનુમેયવ્યવહારો બુદ્ધ્યારૂઢેન ધર્મધર્મિન્યાયેન”

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : અમે બંનેનો વ્યાવૃત્તિભેદ માનીએ છીએ. તે આ રીતે → (૧) વૃક્ષ=અવૃક્ષવ્યાવૃત્તિ, (૨) શિંશપા=અશિંશપાવ્યાવૃત્તિ... અથવા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંત તરીકે ‘સર્વ અનિત્યમ્, કૃતકત્વાત્’ - અહીં (૧) અનિત્ય= નિત્યવ્યાવૃત્તિ, અને (૨) કૃતકત્વ=અકૃતકત્વવ્યાવૃત્તિ ← આમ, વ્યાવૃત્તિવિધયા સાધ્ય-હેતુનો ભેદ માનીશું...

સ્યાદ્વાદી : આમ, જો વ્યાવૃત્તિવિધયા ભેદ માનશો, તો વૃક્ષ-શિંશપાને એકાંત એકસ્વભાવી નહીં માની શકાય.

બૌદ્ધ : તે વ્યાવૃત્તિભેદ પારમાર્થિક નથી, પરંતુ કાલ્પનિક છે.

સ્યાદ્વાદી : જો તે કલ્પનાનિર્મિત જ હોય, તો તેનો અહીં ઉપન્યાસ કરવાની જરૂર શી ?

બૌદ્ધ : સાધ્ય-હેતુના અલગ-અલગરૂપેના વ્યવહાર માટે જ અમે તેનો ઉપન્યાસ કરીએ છીએ.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! જે વ્યાવૃત્તિભેદ કાલ્પનિક=અસત્ હોય, તેનાથી શું વાસ્તવિક વ્યવહાર થઈ શકે ?

બૌદ્ધ : કાલ્પનિક એવા વ્યાવૃત્તિભેદ દ્વારા થતો સાધ્ય-સાધનનો અલગરૂપેનો વ્યવહાર ખરેખર તો ભ્રાન્ત જ છે.

સ્યાદ્વાદી : જો તે વ્યવહાર ભ્રાન્ત માનશો, તો તે વ્યવહારથી દેખાતા સાધ્ય-સાધનભાવનું અસ્તિત્વ વાસ્તવિક રીતે તો અસંભવિત જ બનશે ! અને સાધ્ય-સાધન વિના તો અનુમાનનાં અસ્તિત્વનો પણ લોપ થશે જ !

(૧૪૪) ઉપરોક્ત કથનથી, બૌદ્ધ વડે જે કહેવાયું છે કે - “આ બધો જ અનુમાન-અનુમેયનો વ્યવહાર, બુદ્ધિકલ્પિત ધર્મ-ધર્મીના ન્યાયથી થાય છે...”

૧. ‘સત્તાં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

તથાભૂતત્વાત્રીલાત્રીલપીતબુદ્ધ્યાકારતુલ્યત્વાત્ પરપ્રતિપાદનોપાયત્વાનુપપત્તેરતિ-
પ્રસજ્ઞાદિતિ ન સ્વભાવહેતોસ્તદવગતિઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

इत्येतदपि भवतीकं प्रत्युक्तम् । कुत इत्याह-अस्य तावद्-बुद्ध्याऽऽरूढस्य धर्मधर्मिभावस्य
अर्थाप्रतिबद्धत्वात्-वस्त्वप्रतिबद्धत्वात् । अप्रतिबद्धत्वं च तस्य-अर्थस्य एकत्वेन-एक-
स्वभावत्वेन हेतुना अतथाभूतत्वात्-धर्मधर्मितया अभूतत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह-
नीलात् सकाशात् नीलपीतबुद्ध्याकारतुल्यत्वात् बुद्ध्यारूढधर्मधर्मिभावस्य ततोऽभावा-
दित्यर्थः । ततश्च परप्रतिपादनोपायत्वानुपपत्तेः तदसद्रूपतया नासत् उपायत्वम् । इत्याह-
अतिप्रसज्ज्ञात् असत् उपायत्वे सर्वसिद्ध्यापत्त्याऽतिप्रसङ्गः, इति-एवमुक्तनीतेरसिद्धेर्न स्वभाव-
हेतोः सकाशात् तदवगतिः, प्रक्रमात् प्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वावगतिः ॥

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવાર્થ : ન્યાય વગેરેના મતે, ધર્મ-ધર્મીભાવથી જ અનુમાન થાય છે. હેતુ-સાધ્ય ધર્મ હોય છે, પક્ષ ધર્મી હોય છે. પણ બૌદ્ધના મતે, ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદ જ નથી, કારણ કે તેના મતે ધર્મી એકસ્વભાવી છે. એટલે ‘સર્વે અનિત્યમ્ સત્ત્વાત્’ સ્થળે, સત્ત્વ એ ધર્મ અને વસ્તુ એ ધર્મી એવો ભેદ વાસ્તવિક જ નથી. માત્ર, બુદ્ધિમાં એવી કલ્પના કરીને વ્યક્તિ, ધર્મ-ધર્મી દ્વારા અનુમાન-અનુમેયનો વ્યવહાર કરે છે.”

તે સંપૂર્ણ બૌદ્ધકથનનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે જો ધર્મ-ધર્મીભાવ માત્ર બુદ્ધિથી જ કલ્પિત હોય, તો તેને વસ્તુ સાથે કંઈ લેવા-દેવા નહીં રહે, કારણ કે પદાર્થ તો એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી વાસ્તવમાં તેમાં ધર્મ-ધર્મીભાવ અસિદ્ધ જ રહે...

તેથી, નીલ દ્વારા જેમ પોતામાં ન રહેલ કાળા-પીળા વગેરે આકારોની બુદ્ધિ નથી કરાતી, તેમ વસ્તુ દ્વારા પોતામાં ન રહેલ ધર્મ-ધર્મીભાવની પણ બુદ્ધિ નહીં કરાય... આશય એ કે, પદાર્થ દ્વારા તેનો જ બોધ કરાવી શકાય છે કે જે સ્વરૂપ પોતામાં વાસ્તવિક રીતે હોય, ધર્મ-ધર્મીભાવ પોતામાં ન હોવાથી, વસ્તુ તે તદ્વિષયક બુદ્ધિ પણ ન કરાવી શકે...

આ રીતે બુદ્ધિકલ્પિત ધર્મ-ધર્મીભાવ વસ્તુજન્ય ન હોઈ અવાસ્તવિક-અસત્ થાય અને જે અસત્ હોય, તે પરપ્રતિપાદનનો ઉપાય પણ ન બની શકે.

અનુમાન પરાર્થ હોય છે - પરપ્રતિપાદન માટે છે (કારણ કે અહીં પ્રતિપાદકનો પોતાને તો સાધ્યનું જ્ઞાન થઈ જ ગયું છે) પણ, અસત્ એવો ધર્મ-ધર્મીભાવ (પર્વતો વહ્નિમાન), પરપ્રતિપાદનનો ઉપાય બની શકે નહીં... અને જો અસત્ ધર્મ-ધર્મીભાવથી પણ (વહ્નિ વગેરેનું) પરપ્રતિપાદન થઈ શકે, તો પછી કોઈપણ વસ્તુની સિદ્ધિ (અસત્ ધર્મ-ધર્મીભાવથી) થઈ શકે - ‘સર્વે નિત્યં સત્ત્વાત્’ એમ નિત્યત્વની સિદ્ધિ પણ થઈ શકે, પછી ભલે ને સર્વમાં નિત્યત્વ ન પણ હોય... (ભલે તે બેનો ધર્મ-ધર્મીભાવ અસત્ હોય, પણ પૂર્વોક્ત રીતે અહીં પણ કોઈ અસમંજસતા નહીં રહે...)



(૧૪૫) एवं न कार्यहेतोरपि, तन्निर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्यचिदसिद्धेः, सदैकेनैकवेदनात्, तत्कार्यत्वस्य च तदवधिकत्वात् तदग्रहणे तथाऽग्रहणात्, अन्यथा न्यायायोगात् तत्तत्स्वभावत्वतः, तथाग्रहणेऽतिप्रसङ्गात्, अन्यतरदर्शनादन्यतरावगमापत्तेः,

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

एवमित्यादि । एवं न कार्यहेतोरपि सकाशात्, तदवगतिरिति प्रक्रमः । कुतो नेत्याह- तन्निर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन-प्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्यचित्-पदार्थस्य असिद्धेः कारणात् । असिद्धिश्च सदा-सर्वकालं एकेन-ज्ञानेनेति सर्वसामर्थ्यम् एकवेदनात्-एकानुभवात् । यद्येवं ततः किमित्याह-तत्कार्यत्वस्य च, प्रक्रमात् प्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वकार्यत्वस्य च । किमित्याह-तदवधिकत्वात्-अधिकृतप्रत्यक्षावधिकत्वात् । एवमपि किमित्याह-तदग्रहणे-विवक्षितावध्यग्रहणे सति । किमित्याह-तथा-तदवधिकत्वेन अग्रहणात् । इत्थं चैतदङ्गी-कर्तव्यमित्याह-अन्यथा-एवमनभ्युपगमे न्यायायोगात् । अयोगश्च तत्तत्स्वभावत्वतः तस्य-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષ : ઉપરોક્ત રીતે સ્વભાવહેતુ સિદ્ધ જ ન હોવાથી, તેના દ્વારા નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનો અવગમ અશક્ય છે. તેથી નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ વિશે સ્વભાવહેતુક અનુમાન પ્રમાણ બની શકે નહીં...

❖ (૨) કાર્યહેતુની અસિદ્ધતા ❖

(૧૪૫) કાર્યહેતુ દ્વારા પણ નિર્વિકલ્પનો અવગમ શક્ય નથી, કારણ કે નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનું એવું કોઈ કાર્ય જ સિદ્ધ નથી, કે જેને આશ્રયીને કારણરૂપ નિર્વિકલ્પનું પ્રત્યક્ષ કરી શકાય.

પ્રશ્ન : શું નિર્વિકલ્પનું કોઈ જ કાર્ય સિદ્ધ નથી ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે કોઈપણ જ્ઞાન દ્વારા તેનું ગ્રહણ જ સંભવિત નથી. તે આ પ્રમાણે - સર્વકાળે એક જ્ઞાન દ્વારા તો પોતાના સર્વસામર્થ્યથી માત્ર એકનો જ અનુભવ થાય છે.

હવે કોઈ પદાર્થમાં નિર્વિકલ્પકાર્યત્વનું ગ્રહણ કરવું હોય તો કાર્યત્વ, સાપેક્ષ હોવાથી અપેક્ષા જેની છે તે નિર્વિકલ્પનું પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ. બાકી નિર્વિકલ્પના ગ્રહણ વિના તત્સાપેક્ષ એવા તત્કાર્યત્વનું ગ્રહણ થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન : સાપેક્ષભાવના ગ્રહણ વિના પણ, તે ફળરૂપ જ્ઞાનનું નિર્વિકલ્પના કાર્યરૂપે ગ્રહણ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : પણ તેમ માનવું બિલકુલ ન્યાયોચિત નથી, કારણ કે તત્કાર્યત્વનો સ્વભાવ જ

❖ ‘વહ્નિમાન્ ધુમાત્’ અહીં ધુમ તે કાર્ય છે અને તેના દ્વારા કારણરૂપ વહ્નિનું અનુમાન થતું હોઈ તેને કાર્યહેતુક અનુમાન કહેવાય ← આવું અનુમાન નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષનું ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે તેનું કોઈ કાર્ય દેખાતું હોય. પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, ખરેખર તો તેનું કોઈ કાર્ય જ સિદ્ધ નથી.

❖ તે કાર્ય જ્યાં સુધી કાર્યરૂપે જ્ઞાત ન થાય, ત્યાં સુધી તે નિર્વિકલ્પરૂપ સ્વકારણનો ગમક પણ ન બની શકે.

૧. ‘एवं कार्यहेतोरपि’ इति ग-पाठः । ૨. ‘सर्व’ इति पाठो न विद्यते घ-पुस्तके ।

(૧૪૬) તથા વિશિષ્ટસ્ય ગ્રહણાત્, અભ્યુપગમેઽનુભવવિરોધાત્ અવિનાભાવગ્રહણમન્તરેણ તદયોગાત્, લોકે તથોપલબ્ધેઃ તસ્ય ચ પરપક્ષેઽભાવાત્, જ્ઞાનાનાં પ્રતિનિયતાર્થત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવક્ષિતકારણકાર્યત્વસ્ય તત્સ્વભાવત્વતઃ-તદવધિકસ્વભાવત્વતઃ તજ્જન્યત્વેન તથા-તદ-વધિકત્વેન ગ્રહણે સતિ કિમિત્યાહ-અતિપ્રસંગાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-અન્યતરદર્શનાદ્ હેતુ-ફલયોઃ । કિમિત્યાહ-અન્યતરાવગમાપત્તેઃ હેતુ-ફલયોરેવ । આપત્તિશ્ચ તથા-ફલયોરેવાવધિકત્વેન વિશિષ્ટસ્ય તત્સ્વભાવતયા ગ્રહણાત્ । અસ્ત્વેવમિત્યાધિકૃત્યાહ-અભ્યુપગમે-ઽધિકૃતગ્રહણસ્ય અનુભવવિરોધાત્ । વિરોધશ્ચ અવિનાભાવગ્રહણમુભયગતમન્તરેણ તદયોગાત્-તથાવિશિષ્ટસ્ય ગ્રહણયોગાત્ । અયોગશ્ચ લોકે તથોપલબ્ધેઃ-અવિનાભાવગ્રહણમન્તરેણ સમ્બન્ધિનઃ સમ્બન્ધ્યન્તર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તત્સાપેક્ષતાનો છે. તેમાં કારણ એ કે, કાર્યત્વ પણ કારણજન્ય જ હોય છે, એટલે કારણજ્ઞાન વિના કાર્યત્વનું જ્ઞાન ન થાય... વળી જો એ રીતે સાપેક્ષભાવના ગ્રહણ વિના પણ તેના કાર્યરૂપે ફળજ્ઞાનનું ગ્રહણ માનશો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, હેતુને દેખવાથી ફળનું અને ફળને દેખવાથી હેતુનું ગ્રહણ થવાની આપત્તિ આવશે.

આશય એ છે કે, ઉપરોક્ત રીતે (૧) હેતુનો સ્વભાવ 'ફળરૂપ જ્ઞાનનાં કારણરૂપ' હોવાનો છે, અને (૨) ફળનો સ્વભાવ 'હેતુરૂપ જ્ઞાનનાં કાર્યરૂપ' હોવાનો છે... હવે, હેતુ કે ફળનું જ્યારે પણ ગ્રહણ થશે, ત્યારે જો અન્યનાં જ્ઞાન વિના પણ, તેમાં રહેલ કારણત્વ-કાર્યત્વનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય, તો, (૧) માત્ર હેતુનું ગ્રહણ થવાથી પણ હેતુના સ્વભાવ અંતર્ગત (જેના કારણરૂપે તેનું ગ્રહણ થઈ રહ્યું, તે) ફલરૂપ જ્ઞાનનો પણ અવગમ થઈ જશે, અને (૨) માત્ર ફળનું ગ્રહણ થવાથી પણ ફળનાં સ્વભાવ અંતર્ગત (જેના કાર્યરૂપે તેનું ગ્રહણ થઈ રહ્યું છે તે) હેતુરૂપ જ્ઞાનનો પણ અવગમ થઈ જશે !

(૧૪૬) બૌદ્ધઃ : (૧) હેતુને દેખવાથી ફળનું, કે (૨) ફળને દેખવાથી હેતુનું ગ્રહણ થઈ જાય તો વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : તેમ થવામાં અનુભવનો વિરોધ છે, કારણ કે હેતુ-ફળ બંનેમાં રહેલ અવિનાભાવના ગ્રહણ વિના હેતુનું ફળનાં કારણરૂપે અને ફળનું હેતુનાં કાર્યરૂપે કદી ગ્રહણ થતું નથી.

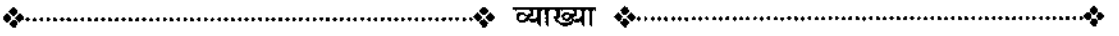
(આશય : કાર્યત્વ કે કારણત્વના ગ્રહણ માટે અવિનાભાવનું ગ્રહણ જરૂરી છે. ધૂમનો વક્તિ-અવિનાભાવ ગ્રહણ થયો હોય તો જ તેમાં વક્તિકાર્યત્વનું ગ્રહણ થાય..)

બૌદ્ધઃ : શું અવિનાભાવના ગ્રહણ વિના તેવું ગ્રહણ ન જ થાય ?

સ્યાદ્વાદી : હા, કારણ કે લોકમાં પણ તેવું જ દેખાય છે કે, જે વ્યક્તિએ હેતુ-ફળગત અવિનાભાવનું ગ્રહણ ન કર્યું હોય, તે વ્યક્તિને હેતુને દેખવા માત્રથી જ ફળનાં કારણરૂપે અને ફળને



તત્તથાઽભાવતોઽનુસન્ધાનાયોગાત્, તથાવિધવિકલ્પસ્યાપ્યસિદ્ધેઃ, તસ્યાપિ ક્ષણિકત્વાત્,



વિશિષ્ટતયા^૧ગ્રહણોપલબ્ધેઃ । અવિનાભાવગ્રહણાદેતદેવં ભવિષ્યતીત્યાહ-તસ્ય ચ-અવિનાભાવ-ગ્રહણસ્ય પરપક્ષેઽભાવાત્ । અભાવશ્ચ જ્ઞાનાનાં પ્રતિનિયતાર્થત્વાત્ ક્ષણિકત્વેન, યથોક્તમ્-

“^{૭૯}એકમર્થં વિજાનાતિ ન વિજ્ઞાનદ્વયં યથા ।

વિજાનાતિ ન વિજ્ઞાનમેકમર્થદ્વયં તથા ॥”^૨ ઇત્યાદિ ।

તત્તથેત્યાદિ । તસ્ય-હેતુજ્ઞાનસ્ય તથા-ફલજ્ઞાનત્વેન અભાવતઃ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-



દેખવા માત્રથી જ હેતુનાં કાર્યરૂપે ગ્રહણ થઈ જતું નથી.

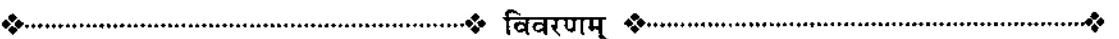
બૌદ્ધ : તો તો અવિનાભાવનું ગ્રહણ પણ માની લઈશું.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ તમારા મતે તો અવિનાભાવનું ગ્રહણ જ ઘટતું નથી, કારણ કે દરેક જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તેઓ માત્ર પ્રતિનિયત અર્થને ગ્રહણ કરવામાં જ તત્પર છે.

આશય એ છે કે, બૌદ્ધમતે દરેક વસ્તુ ક્ષણિક હોવાથી, પદાર્થ પણ માત્ર એક જ ક્ષણ રહે છે... તેથી એક જ પદાર્થ, કોઈપણ ઠેકાણે અને કોઈપણ કાળે એક જ વ્યક્તિને થનાર ક્રમિક બે જ્ઞાનથી જાણી શકાશે નહીં, કારણ કે તે બંને જ્ઞાન ક્રમિક હોવાથી, બીજું જ્ઞાન થશે તે પહેલાં જ પ્રથમજ્ઞાનની વિષયભૂત વસ્તુ નષ્ટ થઈ જશે. તથા એક જ જ્ઞાન વડે ક્રમે થનારી બે વસ્તુનું પણ ગ્રહણ ન થઈ શકે, કારણ કે બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં તો પ્રથમવસ્તુવિષયક જ્ઞાન જ નષ્ટ થઈ જાય છે. કહ્યું છે કે -

“જે પ્રમાણે બે વિજ્ઞાન એક જ પદાર્થને જાણી શકતાં નથી... તે પ્રમાણે એક જ વિજ્ઞાન બે પદાર્થને જાણી શકે નહીં...”

પ્રસ્તુતમાં, હેતુ-ફળના અવિનાભાવનું ગ્રહણ ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે એક જ જ્ઞાન દ્વારા હેતુ-ફળ બંનેનું ગ્રહણ સંભવિત હોય... પણ ઉપરોક્ત રીતે, એક જ્ઞાન દ્વારા જ જ્યારે બે પદાર્થનું



૭૯. એકમર્થં વિજાનાતિ ન વિજ્ઞાનદ્વયં યથા ।

વિજાનાતિ ન વિજ્ઞાનમેકમર્થદ્વયં યથા ॥ ઇતિ ।

અયમત્ર ભાવઃ-ક્ષણિકત્વાભ્યુપગમે બૌદ્ધસ્ય ન કદાચિત્ ક્વચિત્ કશ્ચિદપ્યર્થ એકસન્તાનવર્તિભ્યાં દ્વાભ્યાં જ્ઞાનાભ્યાં જ્ઞાતું શક્યઃ, ક્રમભાવિત્વાત્ ઉભયોઃ । તથા દ્વાવર્થક્ષણૌ ક્રમભાવિતાવેકેન જ્ઞાનક્ષણેન ન બોદ્ધું પાર્યેતે, ક્ષણિકત્વાદેવેતિ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘તયા ગ્રહણો’ ઇતિ પાઠઃ, તસ્ય ચાશુદ્ધત્વેન E-H-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૨. અનુદ્ધૃપ । ૩. ‘દ્વિજાનાતિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. અનુદ્ધૃપ । ૫. ‘ભાવિત્વોભયોઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. ‘દ્વાવપક્ષણૌ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ, ‘દ્વાવસ(?)ક્ષણૌ’ ઇતિ તુ ચ-પાઠઃ, ‘દ્વાવર્તલક્ષણૌ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠસ્થાપના ।

તથા તત્તન્નિશ્ચયાનુપપત્તેરિત્યત્રાપિ (૧૪૭) બુદ્ધ્યારૂઢધર્મધર્મિન્યાયતોઽપ્યધિકૃત-
વ્યવહારાભાવઃ, ઉક્તવચ્ચાયાતસ્તદયોગાત્ યોગેઽપ્યભિલષિતાર્થાસિદ્ધિરેવ, અર્થસ્યાર્થ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનુસન્ધાનાયોગાત્ 'અત્ત ઇદમ્' ઇત્યનુસન્ધાનં । તથાવિધવિકલ્પસ્યાપિ તત્પૃષ્ઠભાવિનો-
ઽસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તસ્યાપિ-વિકલ્પસ્યાપિ ક્ષણિકત્વાત્ સ્વસંવિનિષ્ઠિતત્વેન, તંતશ્ચ
તથેતરેતરાવધ્યનુસન્ધાનત્વેન તત્તન્નિશ્ચયાનુપપત્તેઃ, પ્રક્રમાત્ ⁸⁰તસ્ય કસ્યચિત્ તન્નિશ્ચયઃ-
તન્નિર્વિકલ્પકત્વકાર્યત્વનિશ્ચયઃ તત્તન્નિશ્ચયઃ તસ્યાનુપપત્તિસ્તતઃ ન કાર્યહેતોરપિ તદવગતિરિતિ
ક્રિયાયોગઃ । અત્રાપિ-કાર્યહેતાવપિ બુદ્ધ્યારૂઢધર્મધર્મિન્યાયતોઽપિ અધિકૃતવ્યવહારાભાવઃ-
અનુમાનાનુમેયવ્યવહારાભાવઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા ન્યાયતઃ-ન્યાયેન તદયોગાત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગ્રહણ શક્ય જ નથી, ત્યારે તદ્ગત અવિનાભાવનું ગ્રહણ પણ શી રીતે થઈ શકે ?

જે હેતુજ્ઞાન છે તે જ ફળજ્ઞાન નથી. (બંને જુદા છે) એટલે આ હેતુથી આ ફળ ઉત્પન્ન થયું,
એનું અનુસંધાન કોણ કરે ? (બે જ્ઞાન એક હોય તો જ અનુસંધાન થઈ શકે.)

બૌદ્ધને પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પ છે, એવું પ્રમાણસિદ્ધ કરવું છે. તે કાર્યહેતુક અનુમાનથી કરવા માંગી
રહ્યો છે, તેના માટે નિર્વિકલ્પનાં કાર્યરૂપ વિકલ્પ થવો જોઈએ, અને તેમાં નિર્વિકલ્પકાર્યત્વ છે, તેવું
જણાવું જોઈએ... પણ, તેવા પ્રકારનો વિકલ્પ તર્કસિદ્ધ નથી, કારણ કે તે ક્ષણિક છે અને સ્વસંવિત્
છે - પોતાનું જ ગ્રહણ કરે છે (નિર્વિકલ્પનું નહીં...) તેથી કોઈપણ પ્રમાતાને કાર્ય-કારણનું અનુસંધાન
કરીને તેમાં નિર્વિકલ્પકાર્યત્વનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

નિષ્કર્ષ : એ રીતે કોઈપણ વસ્તુ નિર્વિકલ્પનાં કાર્યરૂપે નિશ્ચિત જ ન હોવાથી, તેનું કોઈ કાર્ય
જ સિદ્ધ નથી, કે જે કારણરૂપ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનનો ગમક બને. તેથી નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ વિશે કાર્યહેતુક
અનુમાન પણ પ્રમાણ બની શકે નહીં.

❖ બૌદ્ધમતે કાર્યહેતુમાં પણ વ્યવહારની અસંગતિ ❖

(૧૪૭) બૌદ્ધો કહે છે કે જગતમાં જેટલો પણ અનુમાન-અનુમેયનો વ્યવહાર ચાલે છે, તે
બુદ્ધિમાં આરૂઢ ધર્મ-ધર્મિન્યાયથી જ છે, વાસ્તવિક ધર્મ-ધર્મિથી નહીં.

પણ આ રીતે તો કાર્યહેતુમાં પણ અનુમાન-અનુમેયના વ્યવહારની અસંગતિ થશે, કારણ કે
પૂર્વોક્ત રીતે કલ્પિત ધર્મ-ધર્મિન્યાયથી અધિકૃતવ્યવહાર ઘટતો નથી, અર્થાત્ ધર્મ-ધર્મિભાવ બુદ્ધિથી
માત્ર કલ્પિત જ હોય, તો તેને બાહ્ય વસ્તુ સાથે કોઈ લેવા-દેવા જ ન રહે અને તો વ્યવહારની અસંગતિ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

80. તસ્ય કસ્યચિદિતિ । પ્રમાતુઃ ॥

૧. 'તત્તશ્ચેતરે' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



ગમકત્વાભ્યુપગમાત્ તત્તથાતાયાં ચ નિશ્ચયાભાવાત્, તસ્ય તદ્વિષયત્વાનભ્યુપગમાત્, પારમ્પર્યતસ્તત્તદ્ભાવે પ્રમાણાભાવાત્ પરનીતિતસ્તદ્સિદ્ધિરિતિ । (૧૪૮) એતેન ધૂમાદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધિકૃતવ્યવહારાયોગાત્ । યોગેઽપિ બુદ્ધ્યારૂઢધર્મધર્મિન્યાયેન અધિકૃતવ્યવહારસ્ય અભિ-
લષિતાર્થાસિદ્ધિરેવ । કુત્ત ઇત્યાહ-⁸¹અર્થસ્યાર્થગમકત્વાભ્યુપગમાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ
કિમિત્યાહ-તત્તથાતાયાં ચ અર્થાદર્થગમકતાયાં ચ નિશ્ચયાભાવાત્ । અભાવશ્ચ તસ્ય-અર્થસ્ય
તદ્વિષયત્વાનભ્યુપગમાત્-વિકલ્પવિષયત્વાનભ્યુપગમાત્ પારમ્પર્યતઃ-પારમ્પર્યેણ તત્તદ્ભાવે
તસ્ય-વિકલ્પસ્ય તસ્માત્-અર્થાદ્ ભાવે । કિમિત્યાહ-પ્રમાણાભાવાત્ । અભાવશ્ચ પરનીતિતઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ થાય...

બૌદ્ધ : પણ કારણ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ એ જ કે, તમે વહ્નિ વગેરે અર્થના ગમકરૂપે ધૂમાદિ અર્થને જ સ્વીકારો છો...
પણ એ રીતે અર્થના ગમકરૂપે અર્થને જ સ્વીકારવામાં તો તે વહ્નિનો નિશ્ચય જ નહીં થાય, કારણ કે
(૧) અર્થ તો જડ હોવાથી તે નિશ્ચાયક ન બની શકે, અને (૨) પ્રત્યક્ષ તો નિર્વિકલ્પ-વિકલ્પશૂન્ય
હોવાથી તેના દ્વારા પણ નિશ્ચયવિકલ્પ ન થઈ શકે.

બૌદ્ધ : પણ નિર્વિકલ્પ અનંતરત્માવી વિકલ્પ દ્વારા તો તેનો નિશ્ચય થઈ શકે ને ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે વિકલ્પના વિષય તરીકે જ્યારે તમે વસ્તુને સ્વીકારતા જ નથી, ત્યારે
તે વિકલ્પ વિવક્ષિતવસ્તુનો નિશ્ચાયક શી રીતે બને ?

બૌદ્ધ : પદાર્થથી નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ અને તેનાથી વિકલ્પ - આમ, વિકલ્પ તે પરંપરાએ અર્થથી
જ જન્ય હોવાથી, તેને અર્થનો નિશ્ચાયક કેમ ન મનાય ?

સ્યાદ્વાદી : પણ વિકલ્પ પરંપરાએ અર્થથી જન્ય છે એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી, કારણ કે તમારા

❖ અહીં ઉપરના બે-ત્રણ ફકરાનો અનુવાદ શબ્દાર્થને લઈને કર્યો છે... તેનો પરમાર્થ આ રીતે વિચારવો -
ધર્મધર્માભાવ વાસ્તવિક ન હોય, તો તમે પર્વતો વહ્નિમાન ધૂમાત્ સ્થળે, પર્વતમાં રહેલ ધૂમવત્ત્વ ધર્મથી વહ્નિમત્ત્વની
અનુમિતિ નથી માનતા, કારણ કે ધર્મો તો બધા પર્વતથી અભિન્ન જ છે... પણ તમે, ધૂમરૂપ અર્થથી (ધર્મથી) જ
વહ્નિરૂપ અર્થનો નિશ્ચય માન્યો છો - એમ અર્થ (ધૂમ) જ અર્થનો (વહ્નિનો) ગમક બન્યો... (ધર્મ, અન્યધર્મનો નહીં...)

હવે તે અર્થ (ધૂમ) એ અર્થનો (વહ્નિનો) ગમક બની શકે એવો નિશ્ચય જ તમારા મતે થઈ શકતો નથી, કારણ
કે વિકલ્પનો (નિશ્ચયનો) વિષય અર્થ (=ધૂમ-વહ્નિ) હોતો નથી (શબ્દ હોય છે) તો પછી શી રીતે કથિત અર્થવિષયક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

81. અર્થસ્યાર્થગમકત્વાભ્યુપગમાદિતિ । અર્થસ્ય-ધૂમાદેરગ્ન્યાદ્યર્થગમકત્વાભ્યુપગમાત્ ॥

૧. 'દૃસિદ્ધિરિતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'અનેત' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

ગ્ન્યનુમાનં નિષિદ્ધમ્, સમાનયુક્તિત્વાદિતિ । यस्य पुनरन्वयव्यतिरेकवदेकानेकस्वभावं

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
પરનીત્યા તદસિદ્ધેઃ-પ્રમાણાસિદ્ધેઃ સ્વલક્ષણાત્ સ્વલક્ષણજ્ઞાનં તતો વિકલ્પ ઇતિ, ⁸² ન હોવં સ્વલક્ષણસામાન્યલક્ષણાલમ્બનં પરનીત્યા પ્રમાણમસ્તીતિ ભાવનીયમ્ । એવમભિલાષિતાર્થા-સિદ્ધિરેવ ઇતિ । એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન ધૂમાદગ્ન્યનુમાનં નિષિદ્ધમ્ । કુત ઇત્યાહ-સમાનયુક્તિત્વાદ્ ધૂમાદગ્ન્યનુમાનસ્ય । ન ચાયં સર્વસ્યૈવ વાદિનો દોષ ઇત્યાહ-યસ્ય પુનરિ-ત્યાદિ । યસ્ય પુનર્વાદિનઃ અન્વયવ્યતિરેકવત્ નિત્યાનિત્યમિત્યર્થઃ, અત એવ એકાનેકસ્વભાવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

નિયમાનુસારે તો પ્રમાણ જ અસિદ્ધ છે. તે આ રીતે - બૌદ્ધમતે પ્રમાણ પણ ક્ષણિક હોવાથી એવું કોઈ પ્રમાણ નથી, કે જે નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ (સ્વલક્ષણજ્ઞાન) અને સવિકલ્પપ્રત્યક્ષ (સામાન્યજ્ઞાન) રૂપ બે અલગ-અલગ ક્ષણસ્થાયી જ્ઞાનને વિષય બનાવે... ફલતઃ તેના દ્વારા તે બે જ્ઞાનનું જ્ઞાન ન થવાથી 'નિર્વિકલ્પથી સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય' - એવું પણ જાણી શકાય નહીં ← આમ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ પરંપરાએ અર્થથી થવામાં કોઈ જ પ્રમાણ ન રહેવાથી - તેની અર્થજન્યતા શંકાસ્પદ હોઈ - વિકલ્પ પણ અર્થનો નિશ્ચાયક ન બની શકે અને નિશ્ચય ન થતાં તો અભિલષિત અર્થની અસિદ્ધિ જ રહેશે...

(૧૪૮) ઉપરોક્ત કથનથી, બૌદ્ધમતે ધૂમથી અગ્નિનાં અનુમાનનો પણ નિષેધ થાય છે, કારણ કે અહીં પણ ઉપરોક્ત યુક્તિઓ સમાન જ છે...

❖ સ્યાદ્વાદમતે સર્વત્ર સમંજસતા ❖

બૌદ્ધ : ઉપરોક્ત દોષો શું તમારા મતે નહીં આવે ?

સ્યાદ્વાદી : બિલકુલ નહીં... માત્ર અમારા મતે જ નહીં, પરંતુ જે પણ લોકો અન્વય-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

82. ન હોવં સ્વલક્ષણસામાન્યલક્ષણાલમ્બનં પરનીત્યા પ્રમાણમસ્તિ ઇતિ ભાવનીયમિતિ । સ્વલક્ષણ-સ્વલક્ષણજ્ઞાનં તતોઽપિ સામાન્યોલ્લેખી વિકલ્પ ઇતિ, એવં સ્વલક્ષણસામાન્યગોચરમેકં પ્રમાણં ક્ષણિકત્વેન બૌદ્ધમતે નાસ્તીત્યર્થઃ ।

નિશ્ચય થાય ?

બૌદ્ધ : વિકલ્પ, પરંપરાએ અર્થજન્ય (=ધૂમ/વહ્નિજન્ય) છે. અર્થથી નિર્વિકલ્પ અને તેનાથી વિકલ્પ... એ રીતે વિકલ્પથી પણ “અર્થ (ધૂમ) - અર્થનો (વહ્નિનો) ગમક બની શકે” એ જણાય...

સ્યાદ્વાદી : વિકલ્પ, પરંપરાએ અર્થજન્ય છે, એવું માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, કારણ કે બધા જ્ઞાન ક્ષણિક છે, તો પછી અર્થથી નિર્વિકલ્પ થયું, નિર્વિકલ્પથી વિકલ્પ થયો, આવી તે કમિક ઘટનાનું જ્ઞાન કોણ કરી શકે ? કોઈ નહીં...

❖ અન્વય = ઉત્તરોત્તરભાવી જ્ઞાનપર્યાયમાં આત્માની અનુગતતા... વ્યતિરેક=વિભિન્ન-વિભિન્ન જ્ઞાનપર્યાયોનું અસ્તિત્વ...



નિશ્ચયાત્મકમેવ પ્રત્યક્ષં તસ્યોક્તદોષાભાવઃ, સર્વત્રાનુપચરિતનિબન્ધનભાવાત્, પ્રતીતિ-
સચિવતચ્ચિત્રસ્વભાવતયા તદવિરોધાદિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિશ્ચયાત્મકમેવ પ્રત્યક્ષમિદમિત્થમિતિ તસ્યોક્તદોષાભાવઃ નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષમિત્યત્ર ન
પ્રમાણં, તેનૈવ તદનધિગતેઃ અર્થવિષયત્વાદિત્યેવમાદય ઉક્તા દોષાસ્તદભાવઃ । કથમિત્યાહ-
સર્વત્ર-સવિકલ્પત્વાદૌ નિરૂપ્યે । કિમિત્યાહ-અનુપચરિતનિબન્ધનભાવાત્, તાત્ત્વિક-
નિબન્ધનભાવાદિત્યર્થઃ । અતઃ એવાહ-પ્રતીતીત્યાદિ । તસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય ચિત્રસ્વભાવતા-સ્વવિષય-
ગ્રહણરૂપા વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવસંવેદનવેદનેન તચ્ચિત્રસ્વભાવતા પ્રતીતિસચિવા ચાસૌ તથા-
પ્રતીતેઃ તચ્ચિત્રસ્વભાવતા ચેતિ વિગ્રહઃ તયા પ્રતીતિસચિવતચ્ચિત્રસ્વભાવતયા કારણેન
તદવિરોધાત્, પ્રક્રમાદુક્તદૂષણવિપક્ષતઃ, સવિકલ્પકત્વાદૌ તેનૈવ તદનધિગત્યાદ્યવિરોધાત્ ।
અવિરોધશ્ચ પૂર્વપક્ષગ્રન્થાનુસારતઃ પ્રતિપક્ષોપન્યાસેન સ્વતન્ત્રનીત્યા સ્વયમેવ ભાવનીય ઇત્યલં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યતિરેકવાળું (નિત્યાનિત્યવાળું) અને તેથી જ એકાનેકસ્વભાવવાળું નિશ્ચયાત્મક જ પ્રત્યક્ષ માને છે,
તે બધાના મતે “નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ અંગે કોઈ પ્રમાણ નથી, કારણ કે પોતે તો અર્થને વિષય કરતો
હોવાથી પોતાના દ્વારા તો પોતાનો અધિગમ અશક્ય છે... વગેરે” - ઉપરોક્ત એકે દોષ આવતો
નથી, કારણ કે -

અમારા મતે પ્રત્યક્ષ સવિકલ્પ છે અને તેવું કહેવામાં અમારી પાસે તાત્ત્વિક કારણો છે. જુઓ,
પ્રત્યક્ષનો સ્વ (પોતાને) અને વિષયને (અર્થને) ગ્રહણ કરવાનો ચિત્રસ્વભાવ છે અને એ ચિત્રસ્વભાવ
પ્રતીતિયુક્ત છે, કારણ કે વિચ્છિન્ન (જુદા જુદા) અર્થગ્રહણ અને સ્વભાવસંવેદન હોવાની સ્પષ્ટપ્રતીતિ
થાય છે... આમ સવિકલ્પમાં સ્વસંવેદન + વિષયગ્રહણ સંભવિત હોવાથી જ, સ્વસંવેદનથી વિકલ્પનું
ગ્રહણ થતાં ‘પ્રત્યક્ષ સવિકલ્પ છે’ એવું ગ્રહણ પ્રત્યક્ષથી જ થઈ જશે... તેમાં (જેમ બૌદ્ધમતે ‘પ્રત્યક્ષં
નિર્વિકલ્પમ્’ એવું ગ્રહણ થતું નહોતું - એકસ્વભાવ માન્યો હોવાથી - તેવા) કોઈ વિરોધ નહીં આવે...

આ રીતે, પ્રત્યક્ષની પ્રતીતિસિદ્ધ ચિત્રસ્વભાવતાના કારણે સવિકલ્પાદિમાં “તેના દ્વારા જ તેનો
અધિગમ ન થઈ શકે... વગેરે” એકે દોષોનો વિરોધ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ ચિત્રસ્વભાવી હોવાથી,
અમારા મતે તેના દ્વારા પણ તેનો અધિગમાદિ શક્ય જ છે... બીજા દોષનો વિરોધ કેમ નહીં આવે ?
તે જાણવા પૂર્વદર્શિત પૂર્વપક્ષોના સચોટ પ્રતિપક્ષોનો ઉપન્યાસ કરી, સ્યાદ્વાદશાસ્ત્ર પ્રમાણે પોતે જ

* એક = દરેક જ્ઞાનપર્યાયોમાં અનુગત હોવાથી, તે રૂપે પ્રત્યક્ષ એક છે...

અનેક = વિસદૃશ જ્ઞાનપર્યાયોના કારણે તે અનેક છે... વળી, પ્રત્યક્ષત્વેન એક હોવા છતાં તેમાં જુદા જુદા
સ્વભાવ છે. સ્વસંવેદિતત્વ પણ છે, અર્થવિષયકત્વ પણ છે વગેરે - એટલે પણ પ્રત્યક્ષમાં એકાનેકસ્વભાવતા છે...

૧. ‘ઉક્તદોષાઃ તદભાવઃ ।’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘નિરુપચિતનિબન્ધન૦’ ઇતિ ક-ક-પાઠઃ । ૩. ‘સંવેદનેનાવેદનેન’
ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘તદધિગત્યા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૧૪૯) અસ્તુ વા નિર્વિકલ્પકમપિ પ્રત્યક્ષમ્, તત્રાસાધારણમેવ વસ્તુ પ્રતિભાસત
ઇત્યેતદયુક્તમ્, ન્યાયાનુભવવિરોધાત્ । તત્પ્રતિભાસો હિ નિશ્ચયબલેન વ્યવસ્થાપ્યતે, અન્યથા
તદયોગાત્, ભાવતસ્તેનૈવ તદનધિગતેઃ તથાઽનુભવાભાવાત્, એવમપિ તત્કલ્પનેઽતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રસન્નેન ॥

इहैवोपचयमाह अस्तु वा इत्यादिना । अस्तु वा-भवतु वा निर्विकल्पकमपि प्रत्यक्षं
तत्र-निर्विकल्पके प्रत्यक्षे असाधारणमेव-सजातीयेतरविविक्तमेव वस्तु-रूपादि घटादि प्रति-
भासत इत्येतदयुक्तम्-अघटमानकम् । कुत इत्याह-न्यायानुभवविरोधात् न्यायप्रधानोऽनुभवो
न्यायानुभवस्तेन विरोधात्, अथवा न्यायः-युक्तिः, अनुभवः-प्रत्यक्षं ताभ्यां विरोधात् । एनमेवाह
तत्प्रतिभासो हीत्यादिना । तत्प्रतिभासो हि प्रत्यक्षाकारो यस्मात् निश्चयबलेन व्यवस्थाप्यते,
अन्यथा-निश्चयबलमन्तरेण तदयोगाद्-व्यवस्थाऽयोगात् । अयोगश्च भावतः-परमार्थेन तेनैव-
निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण तदनधिगतेः-प्रत्यक्षाकारस्यानधिगतेः । अनधिगतिश्च तथा-स्वाकार-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવના કરી લેવી... હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

હવે ગ્રંથકારશ્રી નિર્વિકલ્પ અંગે જ દોષોનું આપાદાન કરે છે -

*** નિર્વિકલ્પમતે અસાધારણવસ્તુના પ્રતિભાસની અસંગતિ ***

(૧૪૯) 'તુષ્ટતુ દુર્જનઃ' ન્યાયે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ કદાચ માની પણ લો, તો પણ તે પ્રત્યક્ષમાં
"સજાતીય-વિજાતીય પદાર્થોથી ભિન્ન માત્ર ઘટાદિ સ્વલક્ષણનો જ પ્રતિભાસ થાય છે" - તે કથન
તો ઘટશે જ નહીં, કારણ કે તેમાં ન્યાયપ્રધાન અનુભવનો, અથવા તો (૧) ન્યાય=યુક્તિ, અને (૨)
અનુભવ=પ્રત્યક્ષનો વિરોધ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

નિર્વિકલ્પગત વસ્તુના પ્રતિભાસરૂપ જે પ્રત્યક્ષાકાર છે, તેની વ્યવસ્થા નિશ્ચયના આધારે જ
થાય છે, કારણ કે નિશ્ચય વિના તો તે પ્રત્યક્ષાકારની વ્યવસ્થા અઘટિત જ છે.

(અર્થાત્ અસાધારણવસ્તુનો નિશ્ચય થાય તો જ નિર્વિકલ્પમાં અસાધારણવસ્તુપ્રતિભાસ થયો
એ હોવાનો નિર્ણય થાય અને આગળ (ન ચ દ્વારા) કહે છે તેમ, તેવો નિશ્ચય તો થતો જ નથી...)

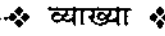
આશય : નિર્વિકલ્પમાં શું જણાયું ? તેનો નિર્ણય વિકલ્પથી જ થાય, કારણ કે નિર્વિકલ્પ પોતે
પોતાનું ગ્રહણ કરતું ન હોવાથી, શું જણાયું તેની ખબર તેને પડતી નથી... અને નિર્વિકલ્પથી સ્વાકારનું
(પોતાના આકારનું) ગ્રહણ માની પણ ન શકાય, કારણ કે નિર્વિકલ્પ સ્વાકારનું ગ્રહણ કરે છે, તેવો
કદી અનુભવ જ થતો નથી...

❖ પ્રત્યક્ષથી જો ઘટનો નિશ્ચય થાય, તો જ ખ્યાલ આવે કે પ્રત્યક્ષ દ્વારા ઘટનો પ્રતિભાસ થાય છે, પણ જો
તેવો નિશ્ચય જ ન થતો હોય તો તે પ્રત્યક્ષ ઘટપ્રતિભાસી શી રીતે કદી શકાય ?

૧. 'પ્રત્યક્ષમસ્તુ તત્ર' इति क-पाठः । ૨. 'दयुक्तं-न घटमानकम्' इति क-पाठः ।



પ્રસન્નાપત્તેઃ નિયામકાભાવાદિતિ । (૧૫૦) ન ચ દ્રાગ્દર્શનાત્ તન્નિશ્ચયઃ, અપિ તુ સદાદિમાત્રસ્ય, અતઃ પ્રથમાક્ષસન્નિપાતે તદેવ પ્રતિભાસત ઇત્યેતદ્ યુક્તમ્, સિતેતરાદિષ્વપિ



વ્યાખ્યા

ગ્રહણતયા અનુભવાભાવાત્ । એવમપિ-અનુભવાભાવેઽપિ તત્કલ્પને-તેનૈવ તદધિગતિકલ્પને-
ઽતિપ્રસન્નાપત્તેઃ, પ્રતિભાસાન્તરકલ્પનયેતિ ભાવઃ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીર્તવ્યમિત્યાહ-નિયામકા-
ભાવાદિતિ, અતઃ સ્થિતમેતદયુક્તમિતિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ દ્રાગ્દર્શનાત્-શીઘ્રદર્શનાત્
તન્નિશ્ચયઃ, પ્રક્રમાદસાધારણવસ્તુનિશ્ચયઃ, અપિ તુ સદાદિમાત્રસ્ય નિશ્ચયઃ, અતઃ-અસ્માત્



અનેકાન્તરશ્મિ

પ્રશ્ન : અનુભવ ભલે ન થતો હોય, છતાં પણ તેના દ્વારા પોતાનો અધિગમ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે અનનુભૂત એવા બીજા પ્રતિભાસાકારનું પણ
ગ્રહણ માનવું પડશે, અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનથી પટજ્ઞાનનાં સ્વરૂપનું પણ ગ્રહણ માનવું પડશે !

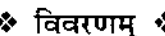
વળી, કોઈ પણ જ્ઞાન શેનું ગ્રહણ કરે છે, શેનું નહીં, તેનો નિર્ણય અનુભવથી થાય છે. હવે
તેવો અનુભવ ન થતો હોવા છતાં, જો નિર્વિકલ્પ દ્વારા તત્પ્રતિભાસની અધિગતિ માનશો, તો પછી
ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટનું ગ્રહણ પણ માનવું પડશે, કારણ કે, ‘ઘટજ્ઞાનમાં પટગ્રહણનો અનુભવ થતો ન
હોવાથી તે પટગ્રહણ નથી કરતું’ - એવું તમે નહીં કહી શકો... (એક સ્થળે અનુભવ વિના જો
તાદૃશગ્રહણ માનો તો અન્ય સ્થળે પણ તેવું માનવું જ પડે...)

અને, પ્રથમ દર્શને ખરેખર તો અસાધારણ વસ્તુનો નિશ્ચય થતો જ નથી, સદાદિમાત્ર-
સામાન્યનો જ નિશ્ચય થાય છે. એટલે ઈન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં, સામાન્યનો જ પ્રતિભાસ થાય છે એમ
જ માનવું યોગ્ય છે. (કારણ કે અમે કહી ગયા કે - નિશ્ચયના બળે જ પ્રતિભાસ સિદ્ધ થાય. પ્રથમદર્શને
સદાદિનો જ નિશ્ચય થવા પર પ્રતિભાસ પણ સદાદિનો જ માનવો જોઈએ..)

વળી સિત-પીતાદિ જે એકદમ પરિચિત પદાર્થો છે, તેઓના અતિશીઘ્રદર્શનથી કે ધ્યામલાદિ
દોષનાં કારણે થતાં મંદદર્શનથી પણ પહેલા તો માત્ર સદાદિનો જ નિશ્ચય થાય છે - આનો મતલબ
તો એ જ થયો કે નિર્વિકલ્પ તે સદાદિ સામાન્યનો જ પ્રતિભાસ કરે છે, અર્થાત્ સામાન્યપ્રતિભાસી જ
છે, બાકી તો તેના દ્વારા માત્ર સદાદિનો જ નિશ્ચય કેમ ?

(૧૫૦) બૌદ્ધ : શીઘ્રાદિદર્શનરૂપ નિર્વિકલ્પથી તો અસાધારણ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે જ,
સદાદિરૂપ માત્ર સામાન્યનું નહીં...

સ્થાદ્વાદી : એ વાત બરાબર નથી, કારણ કે શીઘ્રાદિદર્શનરૂપ નિર્વિકલ્પમાં જો માત્ર સત્ત્વની



વિવરણમ્

83. દ્રાગ્દર્શનાત્-શીઘ્રદર્શનાત્, પ્રથમાક્ષસન્નિપાતભાવિનો નિર્વિકલ્પાદિત્યર્થઃ ॥

૧. ‘ઇતિ યુક્તમ્’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘પાતતોઽપિ સામાન્યોલ્લેખી વિકલ્પ ઇત્યં(ત્યે)વં સ્વલક્ષણસામાન્યમેકં
ને(?)’ ઇતિ ઋ-ચ-પાઠઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ક્ષિપ્રાદિદર્શને તાવન્માત્રનિશ્ચયાત્ । ન ચ તત્ર તદગ્રહણમેવ, તથાઽનુભવવિરોધાત્ । ન
 ચાન્યથાગ્રહણેઽન્યથાનિશ્ચયોત્પાદઃ, પ્રમાણાભાવાત્ । ન ચ સન્નપ્યયં ન્યાય્યઃ, અસમઙ્ગસ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 કારણાત્ પ્રથમાક્ષસન્નિપાતેઽવગ્રહણકાલે તદેવ સામાન્યં પ્રતિભાસત્ इत्येतद् युक्तम् ।
 ઉપપત્યન્તરમાહ-સિતેતરાદિષ્વપિ ક્ષિપ્રાદિદર્શને, 'આદિ'શબ્દાન્મન્દર્શનગ્રહઃ, તાવન્માત્ર-
 નિશ્ચયાત્-સદાદિમાત્રનિશ્ચયાત્ । ન ચ તત્ર-ક્ષિપ્રાદિદર્શને તદગ્રહણમેવ-સદાદિમાત્રાગ્રહણમેવ ।
 કુત્ત્ इत्याह-तथा-सदादिमात्रनिश्चयत्वेन अनुभवविरोधात् । न चान्यथाग्रहणे, सितेतरादित्वेन
 ગ્રહણ इत्यर्थः, अन्यथा-सदादिमात्रत्वेन निश्चयोत्पादः । कुत इत्याह-प्रमाणाभावात् । न च
 सन्नप्ययमन्यथाग्रहणेऽन्यथानिश्चयोत्पादः न्याय्यः । कुत इत्याह-असमङ्गसत्त्वापत्तेः सिते-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ પ્રતીતિ ન થતી હોત, તો પાછળથી માત્ર સત્ત્વનો જ ઉલ્લેખ કરનાર વિકલ્પ પણ ન થાત, પણ
 'મારા વડે કંઈક દેખાયું' - એવો સન્માત્રનો ઉલ્લેખ કરનાર વિકલ્પ જ અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી
 નિર્વિકલ્પમાં પણ પહેલાં તો માત્ર સત્ત્વનો જ બોધ માનવો જોઈએ...

વળી, જેવું ગ્રહણ થાય તેવો જ નિશ્ચય થાય છે, એટલે ગ્રહણ સિત-પીતાદિરૂપે અને નિશ્ચય
 સદાદિરૂપે માનવો બિલકુલ ઉચિત નથી, કારણ કે અલગ-અલગ રૂપે ગ્રહણ-નિશ્ચય માનવામાં કોઈ
 પ્રમાણ નથી.

પ્રશ્ન : છતાં પણ અલગ-અલગ રૂપે ગ્રહણ-નિશ્ચય માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો બધી જ વ્યવસ્થાઓ અસંમંજસ થઈ જશે ! અર્થાત્ સિતનું ગ્રહણ અને નીલનો
 નિશ્ચય, નીલનું ગ્રહણ અને પીતનો નિશ્ચય... વગેરે અવ્યવસ્થાઓ થવા લાગશે ! તેથી નિશ્ચય
 ગ્રહણવત્ જ માનવો રહ્યો... ફલતઃ નિર્વિકલ્પ દ્વારા સદાદિનું ગ્રહણ માનશો, તો જ તેનાથી સદાદિનો
 નિશ્ચય થઈ શકશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

84. સિતેતરાદિષ્વપિ ક્ષિપ્રાદિદર્શને આદિશબ્દાન્મન્દર્શનગ્રહ इति । यं हि सितपीतादयो भावा
 અતિપરિચિતાસ્તેષ્વતિશીઘ્રદર્શને સત્ત્વમાત્રં પ્રતીયતે, મન્દર્શનેઽપિ ધ્યામલાદિલોચનપ્રમાતૃસત્કે સત્ત્વમાત્રમેવ
 ચકાસ્તિ, તથૈવાનુભૂયમાનત્વાત્ ॥

85. સદાદિમાત્રનિશ્ચયત્વેનાનુભવવિરોધાદિતિ । यदि हि क्षिप्रादिदर्शने सत्त्वमात्रप्रतीतिर्न स्यात्
 તદા પશ્ચાત્ સત્ત્વમાત્રોલ્લેખી વિકલ્પો ન સ્યાત્ । અનુભૂયતે ચ નિશ્ચયો મયા કિમપિ દૃષ્ટમાસીદિત્યુલ્લેખેન,
 તસ્માત્ ક્ષિપ્રાદિદર્શનેઽપિ સત્ત્વમાત્રમવબુદ્ધયતે પ્રથમત્ इति स्थितम् ॥



ત્વાપત્તેઃ । (૧૫૧) ન ચ વૈભ્રમિક એવાયમ્, તદ્વાવભાવિત્વોપલબ્ધેઃ । અવગ્રહાદ-
પ્યયમયુક્ત ઇતિ ચેત્, સત્યમ્, અદોષસ્તુ તન્માત્રાનભ્યુપગમાત્ । એવમપિ દૃષ્ટબાધેતિ ચેત્,
ન, અન્તરાલાવાયત એવ તદ્વાવાત્ । કથમેતદવગમ્યત ઇતિ ચેત્, અવગ્રહબોધસ્યાલ્પ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તરાદિવ્યવસ્થાઽભાવેન । ન ચ વૈભ્રમિક એવાયમ્, પ્રક્રમાદ્ દ્રાગ્દર્શનિન નિશ્ચયઃ સદાદિ-
માત્રસ્ય । કુત ઇત્યાહ-તદ્વાવભાવિત્વોપલબ્ધેઃ-સદાદિમાત્રભાવભાવિત્વોપલબ્ધેઃ । અવ-
ગ્રહાદપિ-અનિર્દેશ્યસદાદિમાત્રગોચરાદયં-સદાદિનિશ્ચયઃ, ન શબ્દારૂષિતત્વેન અયુક્તઃ ઇતિ
ચેત્, એતદાશંક્યાહ-સત્યમેવમેતત્, અદોષસ્ત્વત્ર તન્માત્રાત્-અવગ્રહમાત્રાદનિર્દેશ્યસદાદિમાત્ર-
ગોચરાત્ અનભ્યુપગમાત્ સદાદિમાત્રનિશ્ચયસ્ય । એવમપિ દૃષ્ટબાધેતિ ચેત્ તદનન્તરમેવ
ભાવાદધિકૃતનિશ્ચયસ્યેત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશંક્યાહ-ન, અન્તરાલાવાયત એવ જ્ઞેયત્વાદ્યપેક્ષ્યા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૫૧) બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પથી થતો સદ્-આદિનો નિશ્ચય તો વિભ્રમનાં કારણે જ થાય છે ને ?

સ્વાદ્વાદી : ના, બિલકુલ નહીં, કારણકે સદાદિ ભાવ હોય તો જ તે સદાદિના નિશ્ચયની ઉપલબ્ધિ
થાય છે, બાકી જો વૈભ્રમિક જ હોત તો તેની સદાદિ વિના પણ ઉપલબ્ધિ થાત... માટે સદાદિના
નિશ્ચયબળે નિર્વિકલ્પ પણ માત્ર સત્ત્વપ્રતિભાસીરૂપે સિદ્ધ થશે... ફલતઃ પ્રથમ ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ વખતે
નિર્વિકલ્પદર્શનમાં સામાન્યનો જ પ્રતિભાસ માનવો પડશે, અસાધારણ વસ્તુનો નહીં.

પ્રશ્ન : અવગ્રહ તો અનિર્દેશ્ય (જેનું કથન ન થઈ શકે) એવા સદાદિ સામાન્યને જ વિષય કરે
છે, તો પછી તેનાથી શબ્દયુક્ત એવો સદાદિનો નિશ્ચય પણ શી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

ઉત્તર : ન જ ગણાય, તમારી વાત એકદમ સાચી છે, છતાં અમને કોઈ દોષ નથી, કારણકે
અનિર્દેશ્ય સદાદિવિષયક અવગ્રહ માત્રથી સદાદિનો નિશ્ચય અમે માનતા જ નથી...

તટસ્થ : તો તો દૃષ્ટબાધા નહીં થાય ? કારણ કે અવગ્રહરૂપ નિર્વિકલ્પ પછી તરત જ સદાદિનો
નિશ્ચય તો સ્પષ્ટપણે અનુભવાય છે.

સ્વાદ્વાદી : અરે ! સદાદિનો નિશ્ચય, અવગ્રહ પછી તરત જ નથી થતો, પણ અપાંતરાલિક
અવાયથી થાય છે, અને એ અપાય, જ્ઞેય પદાર્થ સત્ છે કે અસત્ ? એ જ રીતે એ જ્ઞેયત્વની અપેક્ષાએ

❖ સદાદિના નિશ્ચયને વૈભ્રમિક કહેવા પાછળ બૌદ્ધનો આશય એ છે કે, તે વૈભ્રમિક હોવાથી અવાસ્તવિક-
અપ્રમાણ સાબિત થશે અને તેથી તેના આધારે નિર્વિકલ્પની માત્ર સત્ત્વપ્રતિભાસીરૂપે સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં...

❖ પ્રશ્નકર્તાને એ કહેવું છે કે, તમારા મતે તો સદાદિનો નિશ્ચય પણ અયુક્ત ઠરે છે, કારણ કે સ્વાદ્વાદમતે
(નૈશ્ચયિક) અવગ્રહમાં, શબ્દજાતિકલ્પનાથી રહિત અનિર્દેશ્ય ‘કિંચિત્’ એવું જ ગ્રહણ થાય છે. ‘સત્’ એવો નિશ્ચય
નહીં... તો પછી તમે શી રીતે કહી શકો કે અવગ્રહરૂપ નિર્વિકલ્પથી સદાદિનો નિશ્ચય થાય છે ? આનો જવાબ હવે
સ્વાદ્વાદી આપશે...

ત્વાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિતિ ચેત્, નાસૌ વિશિષ્ટાધ્યવસાયબીજમ્, યસ્તુ ભવતિ સોઽવાન્તરાવાયરૂપઃ, અવાયબહુત્વાત્ । (૧૫૨) એવં સદ્દ્રવ્યાદ્યનેકસ્વભાવે વસ્તુનિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સદસદીહોત્તરકાલભાવિનઃ સકાશાત્ તદ્દાવાત્-સદાદિમાત્રનિશ્ચયભાવાત્, શબ્દારૂષિત-
બોધાનન્તરભાવી એવાયં નિશ્ચય ઇત્યર્થઃ । કથમેતત્-અનન્તરોદિતમવગમ્યતે ? ઇતિ ચેત્,
એતદાશઙ્ક્યાહ-અવગ્રહબોધસ્ય, પ્રક્રમાત્રૈશ્વયિકાવગ્રહસમ્બન્ધિનઃ । કિમિત્યાહ-અલ્પત્વાદ-
નવબોધવ્યાવૃત્તિમાત્રરૂપત્વેન । યદિ નામૈવં તતઃ કિમ્ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નાસૌ-
અલ્પબોધરૂપઃ સન્ વિશિષ્ટાધ્યવસાયબીજમ્, ન હ્યણુમાત્રાદ્ દ્વ્યણુકાદિભાવઃ, યસ્તુ ભવતિ
વિશિષ્ટાધ્યવસાયબીજં સોઽવાન્તરાવાયરૂપઃ-શબ્દારૂષિતબોધસ્વલક્ષણઃ । કુત એતદેવમિત્યાહ-
અવાયબહુત્વાત્ કાલક્ષયોપશમાદિભેદેન, અતઃ પ્રથમાક્ષસન્નિપાતે તદેવ પ્રતિભાસત ઇતિ યુક્ત-
મિતિ સ્થિતમ્ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા સદ્દ્રવ્યાદ્યનેકસ્વભાવે વસ્તુનિ ઇન્દ્રિયદ્વારેણૈવ તથાઽર્થ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સત્ છે કે અસત્ ? - એવી ઈલાના ઉત્તરકાળે થનાર છે... આમ, શબ્દયુક્તબોધરૂપ ઈલા પછી જ તે
થાય છે... (પહેલા ઈલા, પછી સદાદિનિશ્ચાયક અવાય...)

તટસ્થ : પણ અવાયથી જ તે નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થાય એવું શી રીતે જણાય ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહસંબંધી અવગ્રહબોધ તે માત્ર અબોધ-જડતાની
વ્યાવૃત્તિરૂપ હોઈ એકદમ 'અલ્પ' બોધરૂપ છે...

તટસ્થ : અવગ્રહ અલ્પ હોય તો પ્રસ્તુતમાં શું ?

સ્યાદ્વાદી : પ્રસ્તુતમાં એ જ કે, અવગ્રહ અલ્પરૂપ હોઈ વિશિષ્ટ અધ્યવસાયનું બીજ ન બની
શકે... શું એક પરમાણુમાત્રથી દ્વયણુક વગેરેનું અસ્તિત્વ થઈ શકે ? જો ના, તો પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું
કે અલ્પબોધરૂપ અવગ્રહથી વિશિષ્ટાધ્યવસાયરૂપ સદાદિનો નિશ્ચય પણ ન જ થઈ શકે... અને અવાય,
કાળ-ક્ષયોપશમના ભેદથી ઘણા હોય છે (અપાય-ઈલા-અપાય-ઈલા-અપાય... એમ થયા કરે છે, તે
બધા અપાય જુદા જુદા કાળે થાય છે અને જુદા જુદા ક્ષયોપશમથી થાય છે.) એટલે અપાંતરાલ અવાયથી
નિશ્ચય અસંભવિત નથી...

નિષ્કર્ષ : એટલે અમારા મતે સદાદિનો નિશ્ચય સંગત જ છે... આમ પાછળથી થતાં સદાદિના
નિશ્ચય દ્વારા સિદ્ધ થશે કે, પ્રથમ ઈન્દ્રિયસંનિકર્ષ વખતે થનાર અવગ્રહરૂપ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષમાં પણ
માત્ર સત્ત્વરૂપ સામાન્યનો જ પ્રતિભાસ થાય છે, ઘટાદિરૂપ અસાધારણવસ્તુનો નહીં... તેથી
નિર્વિકલ્પમાં અસાધારણ વસ્તુનો પ્રતિભાસ થાય - એ બૌદ્ધકથનનો નિરાસ થયો...

૧. 'સ્વભાવં વસ્તુનિ તદિતરં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૨. 'માત્રાઘણુકાં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૩. 'બોધલક્ષણઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'એતદિત્યાહ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



તદિતરધર્માલોચનેન સમાનધર્મવ્યવચ્છેદતઃ, તદ્બોધપૂર્વકત્વાત્ તદિતરબોધસ્ય, તથા-
 ડનુભવતસ્તત્તથાસ્વભાવત્વાવગમાત્, પ્રથમમેવ વિશેષાગ્રહણાત્ ઇન્દ્રિયદ્વારેણૈવ તથાડર્થ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશેષપ્રતિપત્તિરિતિ યોગઃ । કથમિત્યાહ-સદ્દ્રવ્યાદ્યનેકસ્વભાવં વસ્તુ પ્રાયશો નિર્દર્શિતમેવ,
 તથા નિર્દર્શયિષ્યામઃ, તતશ્ચ સદ્દ્રવ્યાદ્યનેકસ્વભાવે વસ્તુનિ સતિ । કિમિત્યાહ-તદિતર-
 ધર્માલોચનેન તેડન્વયિનઃ, ઇતરે વ્યતિરેકિણઃ, તે ચ ઇતરે ચ તદિતરે, તદિતરે ચ તે ધર્માશ્ચ
 તેષામાલોચન-સ્વરૂપનિરીક્ષણમિતિ વિગ્રહઃ, તેન સમાનધર્મવ્યવચ્છેદતઃ-જ્ઞેયત્વાદિવ્યવચ્છેદેન ।
 વ્યવચ્છેદશ્ચ તદ્બોધપૂર્વકત્વાત્-સમાનધર્મબોધપૂર્વકત્વાત્ તદિતરબોધસ્ય-સત્ત્વાદિ-
 વિશેષધર્મબોધસ્ય । એતચ્ચાસ્ય તથાડનુભવતઃ-ઈત્થં ક્રમાનુભવેન તથાસ્વભાવત્વાવગમાદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : વસ્તુ/જ્ઞાન બંને જયારે વિદ્યમાન છે, ત્યારે પ્રથમ ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ વખતે સત્ત્વમાત્રનો
 જ પ્રતિભાસ કેમ ? અસાધારણ વસ્તુનો કેમ નહીં ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે જ્ઞેય-સત્-દ્રવ્ય વગેરે અનેકસ્વભાવી વસ્તુ અંગે, ઇન્દ્રિય દ્વારા સત્ત્વાદિ
 સામાન્યધર્મના ગ્રહણપૂર્વક જ ઘટાદિ અર્થવિશેષનો બોધ થાય છે... તેથી પહેલા તો માત્ર સત્ત્વનો
 જ પ્રતિભાસ થાય છે... આ વાતને જરા ખુલાસાપૂર્વક સમજીએ -

(૧૫૨) વસ્તુ તે સત્, દ્રવ્ય, પૃથ્વી, મૃત્, ઘટ વગેરે અનેકસ્વભાવી છે ← આ વાત અમે પૂર્વે
 પણ બતાવી ગયા અને આગળ પણ બતાવીશું...

(૧) આવી અનેકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે પહેલા અન્વય (=વસ્તુમાં અનુવૃત્તિ) અને વ્યતિરેક
 (=વસ્તુથી વ્યાવૃત્તિ) વાળા ધર્મોનું આલોચન (=સ્વરૂપનિરીક્ષણ) થાય છે, અર્થાત્ પહેલા સત્ત્વ,
 દ્રવ્યત્વાદિ અનુવૃત્ત ધર્મોનું અને અસત્ત્વાદિ / ગુણત્વાદિ વ્યાવૃત્ત ધર્મોનું આલોચન થાય છે.

(૨) ત્યારબાદ સમાન ધર્મોનો વ્યવચ્છેદ થતો જાય, અર્થાત્ પહેલા જ્ઞેયત્વનો બોધ થાય, પછી
 તેનો વ્યવચ્છેદ થઈ સત્ત્વનો, પછી તેનો વ્યવચ્છેદ થઈ દ્રવ્યત્વનો... એમ પૃથ્વીત્વ-મૃત્ત્વાદિનો...

(વ્યાખ્યામાં સમાનધર્મવ્યવચ્છેદતઃ - જ્ઞેયત્વાદિધર્મવ્યવચ્છેદેન સત્ત્વાદિવિશેષધર્મબોધઃ એવું જણાવ્યું
 છે તેનો ભાવાર્થ એ કે - સત્ત્વ વિશેષધર્મ છે, જ્ઞેયત્વ સમાન ધર્મ છે - સામાન્ય ધર્મ છે (તેનો અર્થ એ
 જ કે જ્ઞેયત્વ, સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં સામાન્ય છે.) એટલે જયારે સત્ત્વનો નિશ્ચય થાય, ત્યારે પહેલા જ્ઞેયત્વ
 સામાન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ સત્ત્વ-અસત્ત્વનું આલોચન થાય, પછી સત્ત્વનો બોધ થાય. એટલે ત્યાં ફરક
 સત્ એવો બોધ થાય, તે જ્ઞેયના વ્યવચ્છેદથી થાય એમ સમજવો. (અહીં વ્યવચ્છેદ એટલે જ્ઞેયત્વની
 બાદબાકી નહીં, પણ જ્ઞેયત્વના નિશ્ચયની બાદબાકી...)

પ્રશ્ન : પણ સમાનધર્મોનો વ્યવચ્છેદ કરવાની જરૂર શી ?

ઉત્તર : કારણ કે જ્ઞેયત્વાદિ સમાનધર્મોના બોધપૂર્વક જ સત્ત્વાદિ વિશેષધર્મોનો બોધ થાય છે,
 અર્થાત્ પહેલા વ્યાપક ધર્મોનો બોધ થતો જાય ત્યારબાદ તેનો વ્યવચ્છેદ થઈ તેના અવાંતર વ્યાપ્ય

વિશેષપ્રતિપત્તિઃ, સકલલોકસિદ્ધત્વાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ દ્રાગ્દર્શને ક્વચિદભાવાત્, શીઘ્રાવગમસ્યાપિ દીર્ઘત્વાત્ કાલસૌક્ષ્મ્યાદિતિ । (૧૫૩) વસ્તુનોડનેકસ્વભાવત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્તુનઃ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-प्रथममेव-आदावेव विशेषाग्रहणात् सर्वत्र । किमित्याह-इन्द्रियद्वारेणैव तथा-समानधर्मग्रहणपुरस्सरा अर्थविशेषप्रतिपत्तिः । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-सकललोकसिद्धत्वात् कारणात्, अन्यथा-उक्तप्रकारव्यतिरेकेण तदनुपपत्तेः-अर्थविशेषप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च द्राग्दर्शने क्वचित्-विद्युत्सम्पातादौ अभावाद-अर्थविशेषप्रतिपत्तेः । अन्यत्र भविष्यतीत्यारेकानिरासायाह-शी⁸⁶घ्रावगमस्यापि लोकदृष्ट्या,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ધર્મોનો બોધ થાય છે.

વળી, અનુભવ પણ તે જ ક્રમે થાય છે, અર્થાત્ વસ્તુનો પહેલા સત્વાદિ સામાન્યાકારે અનુભવ થાય ને ત્યારપછી વિશેષ-વિશેષ ધર્મપૂર્વક અનુભવ થાય છે ← આવા કમાનુભવથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુનો તેવો સ્વભાવ જ છે, કે જેથી તેનું પહેલા સામાન્યથી ગ્રહણ ને ત્યારબાદ વિશેષ ગ્રહણ ← આ યથાર્થ બીનાનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ, કારણ કે પહેલેથી જ વિશેષનું ગ્રહણ કદી થતું નથી... તેથી એમ જ માનવું રહ્યું કે, ઇન્દ્રિય દ્વારા પહેલા તો માત્ર સમાન ધર્મોનું જ ગ્રહણ થાય અને સમાનધર્મોના ગ્રહણપૂર્વક જ અર્થવિશેષનો બોધ થાય છે, કારણ કે આ વાત સકલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે...

પ્રશ્ન : પણ જો તેવું ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અર્થવિશેષની પ્રતિપત્તિ જ અસંગત ઠરશે, કારણ કે જે સમાનધર્મોના ગ્રહણપૂર્વક અર્થવિશેષનો બોધ થાય છે, તે ધર્મોનું ગ્રહણ તો પહેલા તમે માનતાં નથી, તો પછી અર્થવિશેષનો બોધ શી રીતે થશે ?

વળી, જો પહેલેથી જ અર્થવિશેષનો બોધ થઈ જતો હોય, તો વીજળી પડતાની સાથે જ વિશેષ અર્થની પ્રતીતિ કેમ નથી થતી ? ← આનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, સીધું અર્થવિશેષનું ગ્રહણ થતું નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

86. શીઘ્રાવગમસ્યાપિ લોકદૃષ્ટ્યેતિ । લોકવ્યવહારેણ હિ ચક્ષુર્નિમીલનાનન્તરં ઘટ ઇત્યાદિ યજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, તચ્છીઘ્રાવગમ ઇત્યુચ્યતે । નિશ્ચયતસ્તુ તત્રાપિ પ્રથમં સત્ત્વમાત્રમેવાવચ્છિદ્યત ઇત્યર્થઃ ॥

❖ અચાનક વીજળીનો ઝબકારો થાય, ત્યારે તેનું વિશેષરૂપે (વિદ્યુત્ સ્વરૂપે) ગ્રહણ નથી થઈ જતું, પણ પ્રથમ ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ અથવા ઇન્દ્રિયવ્યાપારથી ‘ઇદં કિંચિત્’ એમ સત્ત્વસામાન્યમાત્રનો જ બોધ થાય છે. પછી તેનો શીઘ્ર નાશ થયા બાદ ઉત્પન્ન અભાવના (વિદ્યુદભાવના) પ્રતિયોગીરૂપે ‘વિદ્યુત્ સંજાતા’ એમ વિદ્યુત્નું વિશેષરૂપે ભાન થાય છે... આમ, પહેલેથી જ અર્થવિશેષનો બોધ નથી થઈ જતો, એવું બતાવવા આ દૃષ્ટાંત લેવાય છે.

૧. ‘ત્વાત્ પ્રથમમેવ વિશેષાગ્રહણાત્ સર્વેષાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



સર્વેષાં સદા ભાવાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ ચિત્રાસ્તરણવદેકદૈવ કિં નાર્થવિશેષપ્રતિપત્તિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દીર્ઘત્વાત્ તત્ત્વદર્શનેન, દીર્ઘત્વં ચ કાલસૌક્ષ્મ્યાદિતીન્દ્રિયદ્વારેણૈવ તૈથાઽર્થવિશેષપ્રતિપત્તિ-
રિતિ ક્રિયા । આહ-વસ્તુનોઽનેકસ્વભાવત્વાદ્ ભવત્રીત્યા સર્વેષાં-સ્વભાવાનાં સદા ભાવાત્
ત્વત્રીત્યૈવ, અન્યથા તસ્ય વસ્તુનઃ તદનુપપત્તેઃ-અનેકસ્વભાવત્વાનુપપત્તેઃ । કિમિત્યાહ-
ચિત્રાસ્તરણવદિતિ નિદર્શનમ્, એકદૈવ-એકસ્મિન્નેવ કાલે કિં નાર્થવિશેષપ્રતિપત્તિઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : વીજળીનું સ્થળ જવા દો, પણ તે સિવાય ઘટાદિના શીઘ્રપ્રત્યક્ષમાં તો સીધો ઘટનો જ
બોધ થાય છે ને ? ત્યાં ક્યાં સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિ સમાનધર્મોનો બોધ થાય છે ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આંખના ખોલવા માત્રથી જે ઘટજ્ઞાન થાય છે, તે લોકવ્યવહારમાં ‘શીઘ્રાવગમ’
તરીકે ગણાય છે, પણ નૈશ્વયિકદૃષ્ટિએ તો ત્યાં પણ અસંખ્યસમયરૂપ દીર્ઘકાળ વીતી જાય છે અને તે
કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી સ્પષ્ટપણે અનુભવાતો નથી...

તેથી એટલા દીર્ઘકાળ દરમ્યાન ઘટજ્ઞાનમાં પણ પહેલા તો માત્ર સત્ત્વનો જ બોધ થાય ને
ત્યારબાદ જ ક્રમશઃ ઘટવિશેષની પ્રતિપત્તિ થાય છે...

સાર : ઈન્દ્રિય દ્વારા સામાન્યધર્મના ગ્રહણપૂર્વક જ અર્થવિશેષની પ્રતિપત્તિ થાય છે... માટે
અવગ્રહરૂપ નિર્વિકલ્પમાં પહેલા તો માત્ર સત્ત્વનો જ બોધ થવાથી, તેમાં અસાધારણ વસ્તુનો પ્રતિભાસ
અસંગત જ રહે.

❖ પૂર્વપક્ષીકૃત દોષાપાદનનો નિરાસ ❖

(૧૫૩) પૂર્વપક્ષ : તમારા મતે વસ્તુ તો અનેકસ્વભાવી છે અને તે બધા સ્વભાવ તમારા મતે
સદા વિદ્યમાન છે, બાકી જો બધા સ્વભાવ વિદ્યમાન ન માનવામાં આવે, તો તે વસ્તુની અનેકસ્વભાવતા
જ નહીં ઘટે, કારણ કે અનેક રંગવાળા ગાલીચા વગેરેને ‘ચિત્રા’ ત્યારે જ કહી શકાય, કે જ્યારે તેમાં
જુદા જુદા રંગોનું અસ્તિત્વ હોય, તેમ વસ્તુને પણ અનેકસ્વભાવી ત્યારે જ કહી શકાય, કે જ્યારે
તેમાં જુદા જુદા સ્વભાવનું અસ્તિત્વ હોય ← આમ વસ્તુનું સંનિધાન, પાછળની જેમ જ્યારે પ્રથમ
ઈન્દ્રિયસંનિકર્ષ વખતે અવિશેષપણે વિદ્યમાન હોય, તો ત્યારે જ અર્થવિશેષની પ્રતિપત્તિ કેમ ન થઈ
જાય ? કે જેથી અન્વય-વ્યતિરેકવાળા ધર્મોનું સ્વરૂપપર્યાલોચનાદિ કલ્પવું પડે...

સ્યાદ્વાદી : તેમાં ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિના ક્ષયોપશમનો અભાવ જ કારણ છે, અર્થાત્ તેને

❖ અહીં પણ દૃષ્ટાંતની સંગતિ વિચારવી કે, ચિત્રપટ જોતાં દરેક રંગોનું જ્ઞાન એક સાથે થાય છે, તેમ વસ્તુનો
સંબંધ થતાં જ દરેક ધર્મનું જ્ઞાન કેમ ન થાય ?

❖ પૂર્વપક્ષીને એ કહેવું છે કે નિર્વિકલ્પ દ્વારા બૌદ્ધમતે ભલે અસાધારણ વસ્તુનો નિશ્ચય ન થાય, પણ તમારા
મતે તો થશે જ ને, તો પછી કેમ માનતાં નથી ?

૧. ‘તદત્ત્વદર્શનેન’ इति क-पाठः । ૨. ‘च’ इति पाठो नास्ति ड-प्रतौ । ૩. ‘तदर्थविशेषः’ इति ड-पाठः ।



યૈનૈતદેવમિતિ ગ્રહીતુઃ ક્ષયોપશમાભાવાદિત્યુક્તપ્રાયમ્ ॥

(૧૫૪) એવમીહાદેઃ કથञ્ચિદનધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વાત્, એકાધિકરણત્વાત્, બોધવૃદ્ધ્યુપપત્તેઃ, આલોચિતાધિગમાત્, તત્સ્થૈર્યસિદ્ધેઃ તથાઽનુભવભાવાત્, પ્રતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સન્નિધાનાવિશેષેઽપીતિ ગર્ભઃ, યૈનૈતત્-અનન્તરોદિતં એવં તદિતરધર્માલોચનાદિત્વેન ઇતિ ।
એતદાશઙ્ક્યાહ-ગ્રહીતુઃ ક્ષયોપશમાભાવાદેતદેવમિત્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તંપ્રાક્ ॥

એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા ઈહાદેઃ-મતિવિશેષજાતસ્ય, ન્યાયત એવ વ્યવસ્થિતં પ્રામાણ્યમિતિ યોગઃ । હેતૂનાહ-કથञ્ચિદનધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વાત્ અવગ્રહબોધાપેક્ષ્યા, તથા એકાધિકરણત્વાત્ તદ્વસ્તુતત્ત્વાપેક્ષ્યા, તથા બોધવૃદ્ધ્યુપપત્તેઃ અર્થાનુભવભાવેન, તથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પહેલેથી જ એવો ક્ષયોપશમ નથી થતો, કે જેથી પ્રથમવારમાં જ અર્થવિશેષનું ગ્રાહક જ્ઞાન થઈ જાય... પણ એવો જ ક્ષયોપશમ થાય છે કે, જેથી પહેલા સામાન્યગ્રાહક જ્ઞાન થાય ને ત્યારબાદ વિશેષગ્રાહક જ્ઞાન થાય... એ બધું પ્રાયઃ કરીને પૂર્વે અમે કહી જ દીધું છે...

સંદર્ભઃ બૌદ્ધે જે પૂર્વપક્ષ કર્યો હતો, તેના ખંડનરૂપ વિસ્તૃત ઉત્તરપક્ષ અહીં આમૂલ્યૂલ સમાપ્ત થાય છે... હવે ગ્રંથકારશ્રી સર્વિકલ્પસંવેદન અને વસ્તુના અનેકસ્વભાવની (=સામાન્ય-વિશેષની) અલગ-અલગ રીતે જુદા જુદા મતોને આશ્રયીને સિદ્ધિ કરશે...

❖ ઈહાદિનાં પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ ❖

(૧૫૪) ઉક્ત રીતે મતિજ્ઞાનના પેટાભેદરૂપ ઈહાદિના પ્રામાણ્યની નિર્બાધિસિદ્ધિ થાય છે, તેના કારણ તરીકે ગ્રંથકારશ્રી આ હેતુઓ બતાવે છે -

(૧) “ઈહાદેઃ પ્રામાણ્યમ્, કથञ્ચિદનધિગતાર્થાધિગન્તૃત્વમ્” યદ્યપિ ઈહાદિ અવગૃહીત અર્થનાં જ ગ્રાહક છે, પણ અવગૃહીત અર્થની અપેક્ષાએ પણ કથञ્ચિદ્ અનધિગતાર્થ-અધિગન્તૃ (=અગૃહીત અર્થને જજ્ઞાવનાર)તો તેઓ છે જ, કારણ કે તેમના દ્વારા વિશેષ ધર્મોનો બોધ થાય છે...

(૨) “ઈહાદેઃ પ્રામાણ્યમ્, એકાધિકરણત્વાત્” (અહીં ‘એકાધિકરણત્વાત્’ એ હેતુનો પરમાર્થ પકડી શકાતો નથી... ઈહા-અપાય એકાધિકરણક હોવા માત્રથી પ્રમાણતા સિદ્ધ ન થઈ શકે... તો અહીં શક્યતા આવી વિચારવી કે - બૌદ્ધ નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ માને છે, ઈહા અને નિર્વિકલ્પનું અધિકરણ એક જ છે (જે વસ્તુતત્ત્વનું નિર્વિકલ્પ થાય છે, તેની જ ઈહા થાય છે.) એટલે જો નિર્વિકલ્પ પ્રમાણ માનો તો ઈહાદિ પણ પ્રમાણ માનવા જ રહ્યા... આ પ્રમાણેનો અર્થ અમને લાગે છે.

(૩) “ઈહાદેઃ પ્રામાણ્યમ્, બોધવૃદ્ધ્યુપપત્તેઃ” પહેલા સત્ત્વાદિનો બોધ થાય, ત્યારબાદ તેના અવાંતર વિશેષ-વિશેષ ધર્મોનો બોધ થાય. (ઈહા કરતાં અપાયમાં એક જ અર્થનો વધુ બોધ, સ્પષ્ટતર બોધ



ક્ષેપાયોગાત્, બાધકાનુપપત્તેઃ ન્યાયત એવ વ્યવસ્થિતં પ્રામાણ્યમ્ ॥

(૧૫૫) તં તથા સદ્દ્રવ્યાદ્યનેકસ્વભાવતા ચ વસ્તુનસ્તથાઽનુભવસિદ્ધત્વાદિતિ । કિં હિ સત્ત્વાદન્યદ્ દ્રવ્યત્વાદીતિ ચેત્, પ્રતીતમેતદ્ યત્ તસ્મિન્ ગૃહીતેઽપિ કથચ્ચિન્ન ગૃહ્યત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઽઽલોચિતાધિગમાદ્ દૃષ્ટપરિચ્છેદેન, તથા તત્સ્થૈર્યસિદ્ધેઃ બોધાવસ્થાનેન, તથાઽનુભવભાવાદ-વિચ્યુતિરૂપધારણયા, તથા પ્રતિક્ષેપાયોગાદધિકૃતાનુભવસ્ય અયોગશ્ચ બાધકાનુપપત્તેઃ કથ-ચ્ચિદ્ ગ્રહણમપિ યથાયોગં યોજનીયમ્ । એવં ન્યાયત એવ વ્યવસ્થિતં પ્રામાણ્યમ્, ઈહાદેરિતિ પ્રક્રમઃ ॥

તથા સદ્દ્રવ્યાદ્યનેકસ્વભાવતા ચ વસ્તુનો ન્યાયત એવ વ્યવસ્થિતા । કથમિત્યાહ-તથાઽનુભવસિદ્ધત્વાત્-અવગ્રહાદિપ્રકારેણાનુભવસિદ્ધત્વાદિતિ । કિં હિ સત્ત્વાદન્યત્-અર્થા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થતો જાય... ઈત્યાદિ રીતે) એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓ પ્રમાણ છે, બાકી અપ્રમાણજ્ઞાનની આ રીતે વૃદ્ધિ અસંભવિત છે.

(૪) “ઈહાદેઃ પ્રામાણ્યમ્, આલોચિતાધિગમાત્” ઈહાદિ પૂર્વજ્ઞાન (નિર્વિકલ્પ) દ્વારા આલોચિત (સ્વરૂપનિરીક્ષિત) અર્થોનો જ અધિગમ કરે છે, એથી પણ તેઓની પ્રમાણતા જાહેર થાય છે, બાકી અપ્રમાણજ્ઞાન તો અનાલોચિત અર્થનો જ ગ્રાહક હોય છે...

(૫) “ઈહાદેઃ પ્રામાણ્યમ્, તત્સ્થૈર્યસિદ્ધેઃ તથાઽનુભવભાવાત્” ઈહાદિનું બોધરૂપે લાંબા કાળ સુધીનું અવસ્થાન પણ પ્રમાણતા વિના અસંભવિત છે. (ઈહાદિથી થયેલ બોધ લાંબા સમય સુધી રહે છે...) અને અવિચ્યુતિરૂપ ધારણાથી બોધની સ્થિરતા તો અનુભવસિદ્ધ છે...

(૬) “ઈહાદેઃ પ્રામાણ્યમ્, પ્રતિક્ષેપાયોગાત્” ઈહાદિનાં પ્રામાણ્યનો પ્રતિક્ષેપ ન થઈ શકવાથી પણ તેમની પ્રમાણતા પ્રગટ થાય છે તેવું કોઈ જ્ઞાન જ નથી, કે જે ઈહાદિનું બાધક હોય... (એમ જે ઈહાદિને અનધિગત-અધિગન્તુ કહ્યાં, તે એકાંતે ન સમજવા, કથંચિત્ તેઓ અધિગત અર્થના પણ ગ્રાહક છે જ... એમ બીજા હેતુઓમાં પણ યથાસંભવ કથંચિદ્વાદ જોડવો.) આ બધા હેતુઓથી મતિજ્ઞાનનાં પેટાભેદરૂપ ઈહાદિના પ્રામાણ્યની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા થાય છે...

❖ વસ્તુની અનેકસ્વભાવતાની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા ❖

(૧૫૫) સત્, દ્રવ્ય, પૃથ્વી, મૃત્ વગેરે અનેક સ્વભાવો પણ વાસ્તવિક માનવા જોઈએ, કારણ કે અવગ્રહાદિ દ્વારા તે તે સ્વભાવો અનુભવસિદ્ધ છે...

પૂર્વપક્ષઃ સત્ત્વથી જુદું દ્રવ્યત્વાદિ જેવું કશું અલગ છે જ નહીં, કે જેથી તમે તેઓનાં અસ્તિત્વરૂપે

૧. ‘તથા’ ઇતિ પાઠો ગ-પ્રતૌ ન વિદ્યતે । ૨. ‘અયોગસ્વબાધકાં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ઇતિ । નૈવંવિધં કિञ્ચિદવગચ્છામ ઇતિ ચેત્, કિં ન ભવતિ ભવતઃ ક્વચિદ્ ઘટાદૌ સન્માત્ર-
 ગ્રહેઽન્યાગ્રહઃ ? (૧૫૬) કિં તદ્ યદ્ ભૂયો ગૃહ્યતે ઇતિ ચેત્, નનુ બાલાદિસિદ્ધં
 તદનુવિદ્ધમેવ વિશિષ્ટં મૃદ્રૂપાદિ । ન તત્ તત્સત્ત્વતોઽન્યદેવેતિ ચેત્, સત્યમેતત્, કિન્તુ

નત્તરભૂતં દ્રવ્યત્વાદિ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-પ્રતીતમેતદ્ યત્ તસ્મિન્-સત્ત્વે ગૃહીતેઽપિ
 સતિ કથચ્છિન્ન ગૃહ્યત ઇતિ । નૈવંવિધં કિञ્ચિદ્ યત્ તસ્મિન્ ગૃહીતેઽપિ કથચ્છિન્ન ગૃહ્યત ઇતિ
 તદવગચ્છામઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં ન ભવતિ ભવતઃ ક્વચિદ્ ઘટાદૌ વસ્તુનિ
 સન્માત્રગ્રહે સતિ અન્યાગ્રહઃ-વસ્ત્વન્તરાગ્રહઃ ? કિં તત્-વસ્તુ યદ્ ભૂયઃ-પુનઃ સન્માત્રગ્રહો-
 ત્તરકાલં ગૃહ્યતે ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નન્વિત્યક્ષમાયાં બાલાદિસિદ્ધં તદનુવિદ્ધમેવ-
 સન્માત્રાનુવિદ્ધમેવ વિશિષ્ટં મૃદ્રૂપાદિ । ન તત્-મૃદ્રૂપાદિ તત્સત્ત્વતઃ-સન્માત્રસત્ત્વાદન્યદેવ ।
 ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સત્યમેતત્-અન્યદેવ ન, કિન્તુ તન્માત્રમપિ-સન્માત્રમપિ ન ભવતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વસ્તુના અનેકસ્વભાવો કલ્પી શૈકો...

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! આ તો પ્રતીતિસિદ્ધ વાત છે કે - “સત્ત્વનું ગ્રહણ થવા છતાં પણ
 કથંચિદ્ દ્રવ્યત્વનું ગ્રહણ થતું નથી” - જો બંનેનો અભેદ જ હોત તો સત્ત્વની સાથે-સાથે દ્રવ્યત્વનું
 પણ ગ્રહણ થઈ જ જવું જોઈએ, પણ થતું તો નથી...

પૂર્વપક્ષ : સત્ત્વનું ગ્રહણ થવા છતાં પણ દ્રવ્યત્વનું ગ્રહણ ન થતું હોય - એવું તો કદી અમને
 જણાતું નથી.

સ્યાદ્વાદી : કેમ નથી જણાતું ? શું ઘટાદિ કોઈક પદાર્થ વિશે સન્માત્રનો ભ્રમ થવા છતાં પણ
 બીજી વસ્તુનું (=દ્રવ્યત્વાદિનું) ગ્રહણ ન થાય એવું નથી બનતું ? જો બંને, તો માનવું જ રહ્યું કે,
 સત્ત્વ કરતાં બીજી વસ્તુઓનો ભેદ છે...

(૧૫૬) પૂર્વપક્ષ : તે વસ્તુ કઈ છે, કે જેનું સત્ત્વમાત્રના ગ્રહણ પછી ગ્રહણ થાય છે ?

સ્યાદ્વાદી : શું આટલી પણ ખબર નથી ?! આ વાત તો આબાલગોપાલ બધાને સિદ્ધ છે કે,
 પહેલા સત્ત્વનું ગ્રહણ થાય ને ત્યારબાદ સન્માત્રથી અનુવિદ્ધ (=જોડાયેલ) જ વિશિષ્ટ આકારરૂપ
 મૃદ્રૂપાદિનું ગ્રહણ થાય છે...

પૂર્વપક્ષ : તે મૃદ્રૂપાદિ, સન્માત્રનાં સત્ત્વથી ભિન્ન જ નથી.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત સાચી છે, કારણકે સત્ત્વથી જો સર્વથા ભિન્ન જ હોત, તો - તે
 મૃદ્રૂપાદિનું અસત્ત્વ સિદ્ધ થતાં - તેઓનું અસ્તિત્વ જ ન ઘટત.. પણ તે મૃદ્રૂપાદિ સન્માત્ર જ નથી,

❖ દ્રવ્યત્વરૂપ અલગસ્વભાવની સિદ્ધિ ન થાય તો વસ્તુની અનેકસ્વભાવતાની સિદ્ધિ પણ ન જ થાય... માટે
 જ પૂર્વપક્ષી સત્ત્વાતિરિક્ત દ્રવ્યત્વનો નિરાસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે...

❖ આ મૃદ્રૂપાદિ જો સત્ત્વથી અલગ હોય, તો વસ્તુની અનેકસ્વભાવતા સિદ્ધ થઈ જાય, પણ પૂર્વપક્ષીને તે
 અનિષ્ટ હોવાથી તે સત્ત્વથી અભિન્નરૂપે મૃદ્રૂપાદિની સિદ્ધિ કરશે...



તન્માત્રમપિ ન ભવતીતિ તથાઽપ્રતીતેઃ નિશ્ચયાનુભવેન અવિગાનત એવૈકત્ર સન્મૃદ્વૂપા-
કારવેદનાત્, સન્માત્રાદેવૈતદનુપપત્તેરતિપ્રસજ્ઞાત્, રૂપમાત્રાદ્ રૂપરસાદિનિશ્ચયાપત્તેઃ ।
(૧૫૭) ન ચ સત્ત્વાકારયોરપ્યભેદ એવ, અનેકદોષપ્રસજ્ઞાત્ । તથાહિ-ઘટસત્ત્વં તાવદેકં
તસ્ય મૃદ્વૂપાદ્યાત્મકત્વે એકત્વહાનિઃ તદનન્યુપગમે પ્રતીતિબાંધા । તથૈકત્વેઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત ઇત્યાહ-તથા-સન્માત્રત્વેન અપ્રતીતેઃ । અપ્રતીતિશ્ચ નિશ્ચયાનુભવેન અવગ્રહોત્તરકાલં
અવિગાનતઃ-અવિગાનેનૈવ એકત્ર વસ્તુનિ । કિમિત્યાહ-સન્મૃદ્વૂપાકારવેદનાત્ । યદિ નામૈવં
તતઃ કિમિત્યાહ-સન્માત્રાદેવ એકસ્વભાવાત્ એતદનુપપત્તેઃ-સન્મૃદ્વૂપાકારવેદનાનુપપત્તેઃ । અનુ-
પપત્તિશ્ચાતિપ્રસજ્ઞાત્ । અતિપ્રસજ્ઞશ્ચ રૂપમાત્રાત્ સકાશાદ્ રૂપરસાદિનિશ્ચયાપત્તેઃ, સન્માત્રા-
દિવ વિજાતીયનિશ્ચયન્યાયેન ॥

इहैव दोषान्तरमधिकृत्याह-न चेत्यादि । न च सत्त्वाकारयोरपीहाधिकृतयोरभेद एव-
एकान्तेन । कुत इत्याह-अनेकदोषप्रसज्ज्ञात् । एनमेवाह तथाहीत्यादिना । तथाहि-“घटसत्त्वं

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ કે જો સન્માત્ર જ હોત તો તેની પ્રતીતિ પણ તે રૂપે જ થાત, પણ માત્ર સદ્રૂપે જ તો તેની
પ્રતીતિ નથી થતી...

પરંતુ અવગ્રહ પછી તો તે જ વસ્તુમાં (૧) સદાકાર, અને (૨) તદનુવિદ્ધ મૃદાકાર બંનેનું
અવિરોધપણે વેદન થાય છે... જો બંને આકાર જુદા ન હોત, તો બંનેનું જુદારૂપે થતું વેદન અસંગત
થશે...

પૂર્વપક્ષ : એકસ્વભાવી સન્માત્રથી જ સદ્ + મૃદ્રૂપ બંને આકારનું વેદન માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ એવું ન માની શકાય, કારણ કે સન્માત્રથી જો મૃદ્રૂપાદિ વિજાતીય આકારનું
પણ વેદન માનશો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે રૂપથી માત્ર રૂપનો જ નહીં, પણ વિજાતીય એવા
રસ-ગંધાદિનો પણ નિશ્ચય માનવો પડશે... માટે, સદાકાર અને મૃદ્રૂપાકારાદિનો કથંચિદ્ ભેદ માનવો
જ રહ્યો, અને તેથી વસ્તુની અનેકસ્વભાવતા પણ નિબાધિ સિદ્ધ થઈ...

❖ આકારોનો અભેદ માનવામાં દોષપરંપરા ❖

(૧૫૭) સત્ત્વ અને મૃદ્રૂપ આકાર બંનેનો એકાંતે અભેદ માનવો પણ બિલકુલ યોગ્ય નથી,
કારણ કે તેમ માનવામાં અનેક દોષો આવે છે. તે આ પ્રમાણે → તમે એમ માનો છો કે - “ઘટસત્ત્વ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

87. સન્મૃદ્વૂપાકારવેદનાદિતિ । સત્ત્વં-સત્ત્વમાત્રં મૃદ્વૂપાકારશ્ચ વિશેષરૂપસ્તયોર્વેદનાત્ ॥

૧. ‘મેવ ન’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘બાધાત્ તથૈક’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ‘નાનુપત્તેઃ’ ઇતિ
પ્રેસદોષતોઽશુદ્ધપાઠઃ ।

કસ્યાસાવાકાર ઇતિ વાચ્યમ્ । ન રૂપસત્ત્વસ્ય, ત્વગિન્દ્રિયેણાપિ ગ્રહણાત્, તસ્ય ચ રૂપાવિષયત્વાત્ તથાઽપ્રતીતેઃ, તત્સત્ત્વસ્ય ચ તત્ત્વાત્ । ન સ્પર્શસત્ત્વસ્ય, ચક્ષુષા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તાવદેકં નિરંશં સ્વલક્ષણમ્” ઇત્યવિચારિતરમણીયેન ભવદભ્યુપગમેન તસ્ય મૃદૂપાદ્યાત્મકત્વે સકલલોકાનુભવસિદ્ધેઽભ્યુપગમ્યમાને એકત્વહાનિઃ મૃદાદિશાબલ્યેન, તદનભ્યુપગમે- મૃદૂપાદ્યાત્મકત્વાનભ્યુપગમે પ્રતીતિબાધામૃદૂપાદિપ્રતીતેઃ । તથૈકત્વેઽપિ,⁸⁸ સત્ત્વાકારયોરિતિ પ્રક્રમઃ, કસ્યાસાવાકારો⁸⁹ રૂપાદિસત્ત્વાપેક્ષ્યા ઇતિ વાચ્યમ્ । કિઞ્ચાતઃ ? સર્વથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-ન રૂપસત્ત્વસ્ય અસાવાકારઃ । કુત ઇત્યાહ-ત્વગિન્દ્રિયેણાપિ ગ્રહણાત્ કારણાત્ । યદ્યેવં તતઃ કિમિત્યાહ-તસ્ય ચ-ત્વગિન્દ્રિયસ્ય રૂપાવિષયત્વાત્ । અવિષયત્વં ચ તથા-ત્વગિન્દ્રિયસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે (૧) એક, (૨) નિરંશ, અને (૩) સ્વલક્ષણરૂપ છે” - આવી માન્યતા વખતે, તમે ઘટસત્ત્વને મૃદૂરૂપાદિ આત્મક (૧) માનશો, કે (૨) નહીં ?

(૧) સત્ત્વ તે મૃદૂરૂપાદિ આત્મક છે - એ તો સકલ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એ જો તમે માનશો, તો તેમાં (=ઘટસત્ત્વમાં) મૃદૂરૂપાદિ અનેક શબ્દ (=ભિન્ન-ભિન્ન) આકારોનો અભેદ થતાં - ઘટસત્ત્વ પણ અનેક બની જતાં - ઘટસત્ત્વના એકત્વની હાનિ થશે...

(૨) જો ઘટસત્ત્વને મૃદૂરૂપાદિ-આત્મક નહીં માનો, તો સત્ત્વની મૃદૂરૂપાદિરૂપે થનારી પ્રતીતિનો બાધ થશે ← આમ, બંને રીતે તમારા મતે દોષ આવે છે...

વળી, સત્ત્વ + આકારનો કદાચ અભેદ માની પણ લેશો, તો પણ અમારે તમને એ પૂછવું છે કે, સત્ત્વથી અભિન્ન તમે કોનો આકાર માનશો, (૧) રૂપસત્ત્વનો, (૨) સ્પર્શસત્ત્વનો, કે (૩) ઉભયસત્ત્વનો ?

બૌદ્ધ : પણ આવાં વિકલ્પો તમે શા માટે પાડો છો ?

સ્થાવાદી : કારણ કે તમારા મતે આ બધા વિકલ્પો પ્રમાણે દોષ આવે છે. તે આ રીતે -

(૧) ઘટસત્ત્વથી અભિન્ન આકાર તરીકે રૂપસત્ત્વનો આકાર તો ન માની શકાય, કારણ કે જો તે રૂપસત્ત્વનો જ આકાર હોત, તો - રૂપ તો સ્પર્શિન્દ્રિયનો વિષય ન હોવાથી - સ્પર્શિન્દ્રિય દ્વારા તે ઘટસત્ત્વનું પ્રહણ જ ન થાત, પણ થાય તો છે જ...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

88. સત્ત્વાકારયોરિતીતિ । સત્ત્વં ચાકારશ્ચ-મૃદૂપાદિરૂપસ્તયોઃ ॥

89. રૂપાદિસત્ત્વાપેક્ષ્યેતિ । કિં રૂપસત્ત્વસ્ય સ્પર્શસત્ત્વસ્યોભયસત્ત્વસ્ય વા સમ્બન્ધી ઘટલક્ષણ આકાર ઇત્યર્થઃ ॥

૧. 'તસ્ય તુ રૂપાં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



ઽપ્યુપલબ્ધેઃ સ્પર્શાત્ તત્સત્ત્વભેદપ્રસજ્ઞાત્ રૂપેઽપ્યનુગમોપપત્તેઃ, અન્યથાઽનુભવવિરોધાત્ ।
(૧૫૮) ન ચોભયસત્ત્વસ્ય, તદેકત્વાયોગાત્ ઇન્દ્રિયસઙ્કરપ્રસજ્ઞાત્, લોકવિરોધાપત્તેર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપવિષયત્વેન અપ્રતીતેઃ તત્-સત્ત્વસ્ય ચ-રૂપસત્ત્વસ્ય ચ તત્ત્વાત્-રૂપત્વાત્ । एवं न स्पर्श-
सत्त्वस्य असावाकार इति गम्यते । कुत इत्याह-चक्षुषाઽપ્યુપલબ્ધેઃ કારણાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-
સ્પર્શાત્ સકાશાત્ તત્સત્ત્વભેદપ્રસજ્ઞાત્-સ્પર્શસત્ત્વભેદપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ ^{૯૦}રૂપેઽપ્યનુગમોપ-
પત્તેઃ । इत्थं चैतदित्याह-अन्यथा-एवमनभ्युपगमे अनुभवविरोधात् । चक्षुषा तदुपलब्धिरि-
त्यनुभवः । न चोभयसत्त्वस्य-रूप-स्पर्शसत्त्वस्य, असावाकार इति प्रक्रमः । कुत इत्याह-
तदेकत्वायोगात् तस्य-आकारस्यैकत्वायोगात्, उभयाव्यतिरेकेण योगेऽपि इन्द्रियसङ्करप्रस-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષય તરીકે રૂપને ન માની શકાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય રૂપ થતો હોય એવી પ્રતીતિ કદી થતી નથી, કારણ કે રૂપસત્ત્વ એટલે રૂપ અને રૂપનું કદી ત્વગૂંથી ગ્રહણ થતું જ નથી... તેથી રૂપસત્ત્વનો આકાર માનવામાં સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા થતા બોધની અસંગતિ જ રહે.

(૨) ઘટસત્ત્વથી અભિન્ન આકાર તરીકે સ્પર્શસત્ત્વનો આકાર પણ ન માની શકાય, કારણ કે તે ઘટસત્ત્વની ચક્ષુથી પણ ઉપલબ્ધિ થાય છે અને ચક્ષુનો વિષય તો માત્ર રૂપ જ છે... જો સ્પર્શસત્ત્વનો આકાર ચક્ષુરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય માનવામાં આવે, તો તે સ્પર્શસત્ત્વનો રૂપમાં અનુગમ (=અંતર્ભાવ) માનવો પડશે, કારણ કે સ્પર્શસત્ત્વ જો રૂપસ્વરૂપ હોય, તો જ તે ચક્ષુરિન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય બની શકે...

પ્રશ્ન : પણ તેને ચક્ષુરિન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય માનવો જરૂરી છે ?

ઉત્તર : હા, નહીંતર તો ‘ચક્ષુથી તેની (=ઘટસત્ત્વાભિન્ન સ્પર્શસત્ત્વની) ઉપલબ્ધિ થાય છે’ - એ અબાધિત અનુભવનો વિરોધ થશે (ચક્ષુથી ઘટસત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તો અર્થાપત્તિથી તદભિન્ન સ્પર્શસત્ત્વની પણ ઉપલબ્ધિ માનવી જ રહી અને ચક્ષુથી સ્પર્શસત્ત્વની ઉપલબ્ધિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તે રૂપસ્વરૂપ હોય...) આ રીતે તો તે રૂપસ્વભાવી બનવાથી, સ્પર્શથી સ્પર્શસત્ત્વનો ભેદ માનવાની આપત્તિ આવશે ! અહીં આવો અનુમાનપ્રયોગ થશે - “સ્પર્શસત્ત્વમ્, સ્પર્શવ્યતિરિક્તમ્, ચક્ષુરિન્દ્રિય-ગ્રાહ્યત્વાત્, રૂપવત્”... પણ સ્પર્શથી સ્પર્શસત્ત્વનો ભેદ હોય તેવું તો કોઈને દેખાતું નથી અને કોઈને ઈષ્ટ પણ નથી...

(૧૫૮) (૩) ઘટસત્ત્વથી અભિન્ન આકાર તરીકે રૂપસત્ત્વ + સ્પર્શસત્ત્વ = ઉભયસત્ત્વનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

90. રૂપેઽપ્યનુગમોપપત્તેરિતિ । यदि हि स दृश्यमान आकारः स्पर्शसम्बन्धितयाऽभ्युपगतश्चक्षु-
रिन्द्रियग्राह्यः स्यात्, तदा तस्य रूपेऽपि अनुगमस्य तद्रूपतापत्तिः-लक्षणस्योपपत्तिः-घटना स्यात् । ततः
स्पर्शात् सकाशात् सत्त्वस्य भेदः स्यात्, रूपस्वभावत्वात् स्पर्शसत्त्वस्येत्यर्थः । न चैतद् दृष्टमिष्टं वा ॥

समञ्जसत्वादिति । न च तयोराकारयोर्भेद एव, तथाप्रतीत्यभावात् तत्त्वत उभयायोगात्

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

ज्ञाद् विषयसाङ्कर्येण, सङ्करे च लोकविरोधापत्तेः एवमसमञ्जसत्वादिति । न चेत्यादि । न च तयोराकारयोः-चक्षुस्त्वग्र्राह्ययोर्भेद एव-एकान्तेन । कुत इत्याह-तथा-भेदगर्भतया प्रतीत्यभावात् स्पर्शनादपि 'सोऽयं यो दृष्टः' इत्यवगमात् । तथा तत्त्वत उभयायोगात् त्वदभ्युपगमेन । तथा चाह-तत्सत्त्वैकत्वक्षतेः, घटसत्त्वैकत्वक्षतेरित्यर्थः । तथा च-एवं च

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

આકાર પણ ન માની શકાય, કારણ કે બંનેનું જોડાણ માનવામાં તો તે આકારનું એકત્વ નહીં રહે...

કદાચ બંને સત્ત્વનો અભેદ માની તે આકારનું એકત્વ માની પણ લેશો, તો તો દોષ એ આવશે કે - રૂપ-સ્પર્શ બંને એક થવાથી - સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા સ્પર્શ સાથે રૂપનો પણ બોધ થવાથી, તે ઇન્દ્રિયને ચક્ષુરિન્દ્રિય માનવાની આપત્તિ આવશે અને એ જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા રૂપ સાથે સ્પર્શનો પણ બોધ થવાથી, તે ઇન્દ્રિયને સ્પર્શેન્દ્રિય માનવાની આપત્તિ આવશે ← આ રીતે વિષયના સંકરથી (=મિશ્રણથી) તદ્વિષયક ઇન્દ્રિયોનો પણ સંકર થશે...

પ્રશ્ન : તો ભલે ને સંકર થાય, વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તેમાં લોકનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે, માટે તેવું માનવું સમંજસ (યુક્તિયુક્ત) નથી...

બૌદ્ધ : ચક્ષુરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય રૂપસત્ત્વ + સ્પર્શનેન્દ્રિયગ્રાહ્ય સ્પર્શસત્ત્વ બંનેનો એકાંતે ભેદ માંની, તે બંનેના આકારનો ઘટસત્ત્વ સાથે અભેદ માની લઈએ, પછી તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું માની શકાય નહીં, કારણ કે પહેલી વાત તો એ છે કે ચક્ષુગ્રાહ્ય રૂપ અને સ્પર્શેન્દ્રિયગ્રાહ્ય સ્પર્શ બંનેનો એકાંતેભેદ માનવો ઉચિત જ નથી, કારણ કે એકાંતે ભેદરૂપે તેઓની કદી પ્રતીતિ થતી નથી... જ્યારે વસ્તુનો સ્પર્શ થવાથી તો આવી પણ પ્રતીતિ થાય છે કે → “આ તે જ પદાર્થ છે કે જે મારા વડે જોવાયો હતો” ← આ પ્રતીતિથી તો એ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ચક્ષુરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય + સ્પર્શનેન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયનો કથંચિદ્ અભેદ છે...

બીજી વાત, ઘટસત્ત્વ તો તમે નિરંશ એકસ્વભાવી માનો છો, તો પછી તેમાં રૂપસત્ત્વ-સ્પર્શસત્ત્વ-રૂપ બે એકાંતભિન્ન આકારો શી રીતે ઘટે ? ન જ ઘટે...

જો રૂપસત્ત્વ, સ્પર્શસત્ત્વને એકાંતે ભિન્ન માનશો, અને પછી તેઓનો ઘટસત્ત્વ સાથે અભેદ માનશો, તો - ઘટસત્ત્વના પણ ભિન્ન આકારો થવાથી - તેના એકાંત એકત્વની હાનિ થશે...

ત્રીજી વાત, જો રૂપસત્ત્વ-સ્પર્શસત્ત્વાદિ અનેક જુદા જુદા આકારોનો તે ઘટસત્ત્વ સાથે અભેદ માનશો, તો તો તે ઘટસત્ત્વને અનેકસ્વભાવી માનવાની આપત્તિ આવશે અને તેમાં તો તમારા

❖ ભેદ એટલા માટે માને છે કે જેથી વિષયસંસ્કરથી ઇન્દ્રિયસંસ્કરની આપત્તિ ન આવે, પણ એકાંત નહીં માની શકાય એ માટે ગ્રંથકારશ્રી આગળ સચોટ યુક્તિઓ આપશે...

१. 'तदभ्युप०' इति घ-पाठः । २. 'चैवमेवाभ्युप०' इति क-पाठः ।



તત્સત્ત્વૈકત્વક્ષતેસ્તથા ચાભ્યુપગમવિરોધાદિતિ ॥

(૧૫૯) ન ચૈતેભ્યોઽન્ય એવ ઘટઃ, અગ્રહણપ્રસજ્ઞાત્ અરૂપાદ્યાત્મકત્વાત્, તત્તદ્વૃત્તાવપિ તત્તદ્રૂપતાઽનાપત્તેઃ, इत्थमपि तद्ग्रहणे इन्द्रियाणां स्वधर्मातिक्रमात् ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અભ્યુપગમવિરોધાદ્ વસ્તુનોઽનેકસ્વભાવત્વાપત્ત્યા 'ન ચ તયોરાકારયોર્ભેદ એવ' ઇતિ સ્થિતમ્ । એવં બૌદ્ધમતવક્તવ્યતામધિકૃત્યૈતદુક્તમ્ ॥

અધુના વૈશેષિકમતમુરરીકૃત્યાહ-ન ચૈતેભ્યઃ ઇત્યાદિ । ન ચૈતેભ્યઃ-સન્મૂદ્રૂપાકારેભ્યઃ અન્ય એવ ઘટ એકાન્તેન । કુત ઇત્યાહ-અગ્રહણપ્રસજ્ઞાદ્ ઘટસ્ય । પ્રસજ્ઞશ્ચ અરૂપાદ્યાત્મકત્વાત્ । એતચ્ચ સન્મૂદ્રૂપાકારેભ્યોઽન્યત્વાભ્યુપગમેન; ⁹¹ઉપન્યાસશ્ચૈવમ્-ચક્ષુર્ગ્રહણાનુગુણ્યેન । તત્તદ્વૃત્તા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અભ્યુપગમ (=સિદ્ધાંત)નો વિરોધ આવશે. તેથી “રૂપસત્ત્વ + સ્પર્શસત્ત્વ બંનેના આકારનો એકાંતે ભેદ જ છે” - એવું ન માની શકાય.

નિષ્કર્ષ : તેથી દ્રવ્યત્વ-મૃત્વાદિ બધાને સત્ત્વથી અભિન્ન જ માનવાની ચેષ્ટા બિલકુલ કરવી નહીં... ફલતઃ તેઓનું અલગ-અલગ સ્વભાવરૂપે અસ્તિત્વ થતાં, વસ્તુ અનેકસ્વભાવી સાબિત થશે...

આ પ્રમાણે બૌદ્ધમતને આશ્રયીને અનેકસ્વભાવતાની સિદ્ધિ કરી, હવે વૈશેષિકમતને આશ્રયીને કહેવાય છે -

❖ વૈશેષિકમતને આશ્રયીને અનેકસ્વભાવતાનું સચોટ નિરૂપણ ❖

(૧૫૯) વૈશેષિકો, દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષનો એકાંતે ભેદ માને છે... તેથી તેમના મતે ઘટ અને સત્ત્વ-મૃત્વાદિરૂપ આકાર બંને અલગ અલગ છે...

પણ આ રીતે, સત્ત્વ-મૃદ્વરૂપાદિ આકારોથી ઘટને એકાંતે ભિન્ન માનવો ઉચિત નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં ઘટના અગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે, અર્થાત્ ઘટનું ગ્રહણ જ નહીં થાય !

વૈશેષિક : પણ એવું કેમ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે સદ્વૃપ-મૃદ્વરૂપ આકારોથી તો તમે ઘટને જુદો માનો છો... અને એ રીતે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

91. ઉપન્યાસશ્ચૈવમ્-ચક્ષુર્ગ્રહણાનુગુણ્યેનેતિ । અરૂપાદ્યાત્મકતાદિત્યત્ર અસ્પર્શાદ્યાત્મકતાદિત્યાદ્યુપન્યાસં પરિહત્ય યદિત્યમુપન્યાસં કરોતિ, તચ્ચક્ષુર્ગ્રહણાનુગુણ્યેનેત્યર્થઃ ॥

❖ વૈશેષિકો આવું માનવા બદલ એટલે ખુશ થાય છે, કારણ કે આમ માનવાથી અનેકધર્મો તો વસ્તુથી જુદા હોવાથી ઘટ તો માત્ર એકસ્વભાવી જ સાબિત થાય અને તેથી વસ્તુની અનેકસ્વભાવતાનું નિરાકરણ થવાથી સ્યાદ્વાદનો ઉચ્છેદ થાય... પણ ગ્રંથકારશ્રી તેનો યુક્તિશઃ નિરાસ કરશે.



કથમતિક્રમ ઇતિ ચેત્, ચક્ષુરાદેરૂપાદિગ્રહણાત્ । (૧૬૦) એવમપિ કો દોષ ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વપીત્યાદિ । તેષાં-સન્મૂદ્રૂપાકારાણાં તસ્મિન્-ઘટે વૃત્તાવપિ સામાન્ય-દ્રવ્ય-ગુણાનાં યથાસમ્ભવં તદ્વૃત્ત્યભ્યુપગમેન દ્રવ્યવૃત્તૌ⁹² કારણદ્રવ્યેષુ સ એવ વર્તતે ઇતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-તત્તદ્રૂપતા-ડનાપત્તે: તસ્ય-ઘટસ્ય તદ્રૂપાડનાપત્તે: -સન્મૂદ્રૂપાકારરૂપતાડનુપપત્તે: । ઇત્યમપીત્યાદિ । ઇત્યમપિ-એવમપિ તત્તદ્રૂપતાડનાપત્તાવપિ તદ્ગ્રહણે-ઘટગ્રહણેડભ્યુપગમ્યમાને । કિમિત્યાહ-ઇન્દ્રિયાણાં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

તો - રૂપાદિથી ભિન્ન હોવાથી - તે રૂપસ્વરૂપ જ નહીં રહે, અર્થાત્ અરૂપ બની જશે ! તો તેવા અરૂપ ઘટનું ગ્રહણ શી રીતે થઈ શકે ?

પ્રશ્ન : ‘ઘટ અરૂપી બનશે’ - એવું જ કેમ કહો છો ? આમ વૈશેષિકમતે તો સ્પર્શાદિથી પણ ઘટ ભિન્ન જ હોવાથી, ઘટને અસ્પર્શ-અરસાદિ આત્મક પણ કહેવો જોઈએ ને ?

ઉત્તર : હા, જરૂર... ‘પણ અહીં મુખ્યતથા ચક્ષુને આશ્રયીને ગ્રહણ અભિપ્રેત છે... એટલે ‘ઘટ અરૂપી છે’ - એવું કહેવા પાછળ એ ફલિત કરવું છે કે, અરૂપી ઘટનું ચક્ષુ દ્વારા ગ્રહણ અસંભવિત છે ← આવું બતાવવા માટે જ, અસ્પર્શી વિગેરેના ઉલ્લેખ વિના ઘટનો અરૂપ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો....

વૈશેષિક : ઘટમાં સામાન્ય-દ્રવ્ય-ગુણની તો યથાસંભવ વૃત્તિ છે જ... તે આ રીતે → (૧) સત્ત્વરૂપ સામાન્ય પણ ઘટમાં રહે છે, (૨) રૂપાદિસ્વરૂપ ગુણ પણ ઘટમાં રહે છે, અને (૩) ઘટરૂપ અવયવીદ્રવ્ય પોતાના આરંભક પરમાણુરૂપ કારણદ્રવ્યમાં રહે છે... આ રીતે દ્રવ્યની પણ વૃત્તિ છે ← આમ ઘટમાં જ્યારે રૂપાદિ અવશ્ય વિદ્યમાન છે, ત્યારે તે રૂપાદિવાળા ઘટનું ગ્રહણ કેમ ન થાય ?

સ્યાદાદી : (સત્ત્વરૂપ સામાન્ય, રૂપ-ગુણ ઘટમાં રહેલા છે અને ઘટાદિ દ્રવ્ય પોતાનાં કારણ-અવયવોમાં રહેલા છે - આ રીતે) યથાસંભવ વૃત્તિ હોવા છતાં, ઘટ, સદાદિરૂપ બનતો નથી. (કારણ કે તમે ઘટનો સત્ત્વાદિથી સર્વથા ભેદ માન્યો છે) અને તેથી રૂપાદિનું ગ્રહણ થતું નથી.

વૈશેષિક : રૂપસ્વરૂપ ન હોવા છતાં પણ, ચક્ષુથી તેનું (અરૂપી ઘટનું) ગ્રહણ માની લઈએ તો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

92. સામાન્ય-દ્રવ્ય-ગુણાનાં યથાસમ્ભવં તદ્વૃત્ત્યભ્યુપગમેનેતિ । સત્ત્વં સામાન્યં, ઘટરૂપા મૂદ્ર દ્રવ્યમ્, રૂપાકારસ્તુ ગુણ: । તત એતેષાં ત્રયાણાં યથાસમ્ભવં-યથાયોગં તસ્મિન્-ઘટે વૃત્તે:-વર્તનસ્યાભ્યુપગમેન-અભ્યુપગમાદ્ વૈશેષિકેણ યથાસમ્ભવમિતિ । અસ્યાયમભિપ્રાય:-યદા ઘટે સત્તા-ગુણયોવૃત્તિશ્ચિન્ત્યતે, તદા સત્તા-ગુણૌ તત્ર વર્તતે; યદા તુ દ્રવ્યસ્ય વૃત્તિસ્તત્ર ચિન્ત્યતે, તદા ઘટલક્ષણમવયવિદ્રવ્યં સ્વાસમ્ભવેષુ અવયવેષુ વર્તતે । અત એવાહ- 93. દ્રવ્યવૃત્તૌ કારણદ્રવ્યેષુ સ એવ વર્તત ઇતિ કૃત્વેતિ । દ્રવ્યસ્ય વૃત્તૌ ચિન્ત્યમાનાયાં કારણદ્રવ્યેષુ-પરમાણુલક્ષણેષુ સ એવ-ઘટ એવ વર્તત ઇતિ કૃત્વા યથાસમ્ભવં તદ્વૃત્ત્યભ્યુપગમ: ॥

❖ વૈશેષિકોના મતે અવયવી તે સમવાય સંબંધથી પોતાના અવયવમાં રહે છે... એ અવયવોમાં રહીને અવયવીની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, અવયવ તે “કારણદ્રવ્ય” કહેવાય છે.



નનુ રસાદિગ્રહણાપત્તિઃ, પ્રતીતિબાધિતેયમિતિ ચેત્, તદતિરિક્તતદ્ગ્રહે કા પ્રતીતિઃ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વધર્માતિક્રમઃ--સ્વમર્યાદાપરિત્યાગઃ । કથમતિક્રમઃ ? । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ચક્ષુરાદેઃ 'આદિ'શબ્દાત્ ત્વગિન્દ્રિયગ્રહઃ, અરૂપાદિગ્રહણાત્, ઘટાદિગ્રહણાદિત્યર્થઃ । એવમપિ કો દોષ ઇતિ ચેત્, દ્વિવિધં હિ દ્રવ્યં ⁹⁴દર્શનં સ્પર્શનં ચ, ⁹⁵રૂપાદિપ્રતીતેસ્તદ્ગામિત્વેન તદવસાનત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નનુ રસાદિગ્રહણાપત્તિઃ રસાદેરપિ ઘટવદરૂપાદિત્વાત્, સર્વેન્દ્રિયં ચૈવં દ્રવ્યં પ્રાપ્નોતિ, રસાદિપ્રતીતેરપિ તદ્ગામિત્વેન તદવસાનત્વાદિતિ ભાવનીયમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્ઘટી : તો તો ઈન્દ્રિયોની મર્યાદા જ તૂટી જશે !

વૈશેષિક : કેમ ?

સ્યાદ્ઘટી : કારણ કે યદ્યપિ ચક્ષુથી માત્ર રૂપનું જ ગ્રહણ થાય, પણ તમે તો અરૂપ પણ ઘટનું ગ્રહણ માની લીધું... એટલે તો (૧) ચક્ષુથી માત્ર રૂપનું જ ગ્રહણ થાય, (૨) સ્પર્શેન્દ્રિયથી માત્ર સ્પર્શનું જ ગ્રહણ... વિગેરે રીતે ઈન્દ્રિયોની નિયમિત વિષયને ગ્રહણ કરવારૂપ મર્યાદા તૂટી જશે...

(૧૬૦) વૈશેષિક : પણ દ્રવ્ય તો બે પ્રકારનું છે : (૧) દાર્શન (ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય માટે), અને (૨) સ્પર્શન (સ્પર્શથી ગ્રહણ થાય માટે)... હવે અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે → ચક્ષુ તો રૂપને જ ગ્રહણ કરે છે, ત્વગ્ તો સ્પર્શને જ ગ્રહણ કરે છે, તો તમે ઘટાદિ દ્રવ્યને કેમ ચક્ષુગ્રાહ્ય માનો છો ? (ચક્ષુગ્રાહ્ય તો રૂપાદિ જ બને ને ?) તો તેનો જવાબ એ કે → ચક્ષુ દ્વારા રૂપાદિની પ્રતીતિ થાય છે... તે પ્રતીતિ ઘટપ્રતિબદ્ધ હોવાથી ઘટને ગ્રહણ કરે જ છે. (એટલે દ્રવ્ય ચક્ષુગ્રાહ્ય બનવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...)

સ્યાદ્ઘટી : અરે ! ચક્ષુનો વિષય તો માત્ર રૂપ જ છે, તો પછી તેનાથી રૂપભિન્ન એવા ઘટનું ગ્રહણ શી રીતે થઈ શકે ? છતાં પણ માનશો, તો ઘટની જેમ, રૂપભિન્ન એવા રસ-સ્પર્શાદિનું પણ ચક્ષુથી ગ્રહણ થવાની આપત્તિ આવશે ! (અર્થાત્ ચક્ષુથી ઘટની જેમ, રૂપભિન્ન એવા રસાદિનું પણ ગ્રહણ થવા લાગશે !)

વળી, બીજી આપત્તિ એ કે, જો રૂપાદિપ્રતીતિ ઘટગામી હોવાથી ઘટજ્ઞાન કરાવે, તો રસપ્રતીતિ પણ ઘટગામી હોવાથી ઘટાદિજ્ઞાન કરાવશે અને તો દ્રવ્ય રાસનાદિ પણ બનશે, જે વૈશેષિકોને માન્ય નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

94. દાર્શનં સ્પર્શનં ચેતિ । દર્શનાભ્યાં-લોચનાભ્યાં ગૃહ્યતે યત્ તદ્ દાર્શનં, સ્પર્શનેન ગૃહ્યત ઇતિ સ્પર્શનમ્ । ઉપલક્ષણત્વાદિતરેન્દ્રિયગ્રાહ્યમપિ । તતઃ કિમિત્યાહ- 95. રૂપાદિપ્રતીતેસ્તદ્ગામિત્વેન તદવસાનત્વાદિતિ । રૂપાદિપ્રતીતેઃ-રૂપરસાદ્યવબોધલક્ષણાયાસ્તદ્ગામિત્વેન-ઘટગામિત્વેન, ઘટપ્રતિબદ્ધત્વેનેત્યર્થઃ । તદવસાનત્વાત્-ઘટગ્રહણાવસાનત્વાત્ । અયમભિપ્રાયઃ-રૂપં ચક્ષુષા ગૃહ્યતે સ્પર્શશ્ચ સ્પર્શનેન । એતૌ ચ દ્વાવપિ ઘટપ્રતિબદ્ધૌ । અતસ્તયોર્જાયમાનયોર્ઘટો જ્ઞાયતે એવ, ઘટજ્ઞાનાવસાનત્વાદ્ રૂપાદિબોધસ્ય ॥

૧. 'સર્વેન્દ્રિયં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ઘ-પાઠઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ન તેભ્ય એકત્વબુદ્ધિરિતિ ચેત્, તતઃ કિમિતિ વાચ્યમ્ । અસ્તિ ચેયમિતિ ચેત્, ન
 ખલ્વસ્યાં વિગાનમ્, ય એતન્નિમિત્તઃ સ સ તેભ્યોઽન્ય ઇતિ ચેત્, સઙ્ખ્યાયાસ્તદ્ભાવપ્રસન્નઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 પ્રતીતિબાધિતેયં-રસાદિગ્રહણાપત્તિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તદતિરિક્તતદ્ગ્રહે, પ્રક્રમાદ
 રૂપાદિવ્યતિરિક્તઘટગ્રહે કા પ્રતીતિઃ ? નનુ કિમનયા ? ન તેભ્યઃ-રૂપાદિભ્યઃ એકત્વબુદ્ધિઃ,
 અનેકત્વાદમીષામ્ ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તતઃ કિમિતિ વાચ્યમ્ કિમપિ । અત્ર અસ્તિ
 ચ ઇયમ્-એકત્વબુદ્ધિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન ખલુ અસ્યામ્-એકત્વબુદ્ધૌ વિગાનં ।
 યઃ કશ્ચિદેતન્નિમિત્તમ્, એતસ્યાઃ-એકત્વબુદ્ધેરાલમ્બનં સ સ ઇતિ સ ઘટઃ તેભ્યઃ-રૂપાદિભ્યો-
 ઽન્યઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સઙ્ખ્યાયાઃ-એકસઙ્ખ્યાયા એકત્વબુદ્ધિનિમિત્તત્વેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વૈશેષિક : પણ ચક્ષુથી રસાદિનું ગ્રહણ થતું હોય એ વાત તો પ્રતીતિબાધિત છે...

સ્યાદ્વાદી : તો ચક્ષુથી, રૂપાદિથી એકાંતભિન્ન ઘટનું ગ્રહણ થતું હોય એવી પણ ક્યાં કોઈ
 પ્રતીતિ થાય છે ? (અર્થાત્ તે વાત પણ પ્રતીતિબાધિત જ છે.)

વૈશેષિક : અરે ! પણ તેમાં પ્રતીતિની શી જરૂર છે ? સીધી વાત છે કે, ચક્ષુથી જ્યારે રૂપાદિનો
 બોધ થાય, ત્યારે સાથે સાથે ઘટાદિ વસ્તુનાં એકત્વનો (અર્થાત્ ઘટ એક જ છે એવો) પણ બોધ થાય
 છે જ ← આ એકત્વની બુદ્ધિ કોનાથી થાય છે ? રૂપાદિથી તો ન માની શકાય, કારણ કે રૂપાદિ તો
 અનેક હોઈ તેઓ દ્વારા એકત્વબુદ્ધિ અઘટિત છે.

સ્યાદ્વાદી : રૂપાદિથી એકત્વબુદ્ધિ અઘટિત હોય, તો શું થઈ ગયું ?

વૈશેષિક : પણ એકત્વબુદ્ધિ છે તો ખરી જ ને ?

સ્યાદ્વાદી : હા, એમાં તો અમારો પણ કોઈ વિરોધ નથી.

વૈશેષિક : બસ, તો જેને આલંબીને આ એકત્વબુદ્ધિ થાય છે - અર્થાત્ જે ઘટાદિને આશ્રયીને
 આ એકત્વબુદ્ધિ થાય છે, તે ઘટાદિરૂપ આલંબન રૂપાદિથી ભિન્ન છે... (આમ, માનવાથી રૂપાદિથી
 ભિન્નરૂપે ઘટની સિદ્ધિ પણ થશે અને એકત્વબુદ્ધિના વિષયરૂપે ઘટનો બોધ પણ થશે જ... એટલે
 કોઈ અસંગતિ નહીં રહે...)

સ્યાદ્વાદી : ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે તો તમે આવું સિદ્ધ કર્યું કે → “જે એકત્વબુદ્ધિનું નિમિત્ત
 હોય, તે રૂપાદિથી અન્ય ઘટરૂપ છે” ← આ નિયમ પ્રમાણે તો, એકસંખ્યાને જ ઘટરૂપ માનવાનો
 પ્રસંગ આવશે, કારણ કે વૈશેષિકમતે એકત્વબુદ્ધિનાં નિમિત્ત તરીકે એકસંખ્યા જ સ્વીકૃત છે. (ઘટ
 નહીં...)

❖ આદિથી ચક્ષુગ્રાહ્ય બીજા પૃથક્ત્વાદિ ગુણો લેવા...

૧. ‘અસ્તિ ઇયમિતિ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



(૧૬૧) ન સા તદનાશ્રિતેતિ ચેત્, એવમપિ તત્ત્વતોઽન્યૈવ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિતિ ચેત્, તન્નિમિત્તૈકબુદ્ધિઃ । સા તદ્વિશેષણભૂતેતિ ચેત્, કથમેતદ્ વિનિશ્ચીયત ઇતિ ?
(૧૬૨) એકોઽયમિતિ વ્યવસાયાદિતિ ચેત્, નાસૌ સદાદિભિન્નપ્રતિભાસીતિ, તથા-
ઽનનુભવાત્; એવમપિ તત્કલ્પનેઽતિપ્રસજ્ઞાત્ તદન્તરાપત્તેર્નિરાકરણાયોગાત્ અનનુભવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્ભાવપ્રસજ્ઞઃ-ઘટભાવપ્રસજ્ઞઃ । ન સા-સહ્જ્યા તદનાશ્રિતા-ઘટનાશ્રિતા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-એવમપિ-તદાશ્રિતત્વેઽપિ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન અન્યૈવ સન્મુદ્રૂપાકારેભ્ય ઇતિ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમ્ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તન્નિમિત્તા-સદાદિભિન્નસહ્જ્યાનિમિત્તા એકત્વબુદ્ધિઃ । સા-સહ્જ્યા તદ્વિશેષણભૂતા-પ્રસ્તુતૈકાવયવિવિશેષણભૂતા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમેતદ્ વિનિશ્ચીયતે યદુત સા તદ્વિશેષણભૂતેતિ ? એકોઽયમિતિ વ્યવસાયાદિતિ ચેદ્ વિનિશ્ચીયત ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નાસૌ-વ્યવસાયઃ સદાદિભિન્ન-પ્રતિભાસીતિ । કુત ઇત્યાહ-તથા-સદાદિભિન્નપ્રતિભાસિત્વેન અનનુભવાત્ । એવમપિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ રીતે, એકત્વબુદ્ધિનાં નિમિત્ત તરીકે અને રૂપાદિથી ભિન્ન તરીકે તો એકસંખ્યાની જ સિદ્ધિ થશે ને ? ઘટની સિદ્ધિ શી રીતે ?

(૧૬૧) વૈશેષિક : પણ એકસંખ્યા ઘટરૂપ આશ્રય વિના તો નથી જ રહેવાની... (ફલતઃ આશ્રય તરીકે ઘટની સિદ્ધિ થશે જ ને ?...)

સ્યાદ્વાદી : એકસંખ્યા ભલે ઘટને આશ્રિત હોય, પણ પરમાર્થથી તો તે સદ્-મૃદરૂપ આકારોથી જુદી જ છે ને ?

વૈશેષિક : હા, પણ એમાં શું થયું ?

સ્યાદ્વાદી : થયું એ જ કે, એકત્વબુદ્ધિ તે સદાદિથી ભિન્ન એવી એકસંખ્યાના નિમિત્તે માનવી પડશે.

વૈશેષિક : હા, પણ તે એકસંખ્યાને ઘટરૂપ અવયવીનાં વિશેષણ તરીકે માનીશું (કે જેથી વિશેષ્ય તરીકે ઘટની પણ સિદ્ધિ થાય...)

સ્યાદ્વાદી : પણ, એકસંખ્યા તે ઘટનું વિશેષણ છે - એવો નિશ્ચય શી રીતે ?

(૧૬૨) વૈશેષિક : કારણ કે 'એકોઽયં' એ નિશ્ચયમાં 'અયં' અંશથી ઘટરૂપ વિશેષ્યનો અને તેના વિશેષણ તરીકે 'એકઃ' રૂપ સંખ્યાનો બોધ થાય છે - આવા વ્યવસાયથી (નિશ્ચયથી) એકસંખ્યાને વિશેષણ તરીકે માનવામાં કોઈ અસમંજસતા નથી...

❖ એકસંખ્યાને વચ્ચે લાવવાથી શું ફાયદો થાય ? એ હમણાં જ આગળ સ્પષ્ટ થશે...

❖ આ નિશ્ચયથી, જેમ તમે એકસંખ્યાને વિશેષણ તરીકે વ્યવસ્થિત કરી, તેમ આ નિશ્ચયમાં જે રૂપે વસ્તુનો પ્રતિભાસ થાય, તે રૂપે જ તે વસ્તુની વ્યવસ્થા માનવી જોઈએ અને તેમ કરવામાં શું થાય ? તે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

વિશેષાદિતિ તદેકત્વપરિણામનિબન્ધન એવાયમ્ । તેષામેવૈકાનેકાત્મકત્વાદ્ ભેદા-
ભેદભાવાત્ તથાસ્વભાવત્વાત્ વિરોધાનુપપત્તેઃ પ્રતીતિસિદ્ધત્વાત્ બાધાભાવાદિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાઽનનુભવેઽપિ તત્કલ્પને-સદાદિભિન્નાવયવિકલ્પનેઽતિપ્રસજ્ઞાત્ । અતિપ્રસજ્ઞશ્ચ તદન્તરા-
પત્તેઃ-તત્રૈવાવયવ્યન્તરાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ નિરાકરણાયોગાત્ તદન્તરસ્ય । અયોગશ્ચ અનનુભવા-
વિશેષાદ્ દ્વયોરપીતિ, ઇતિ-એવં તદેકત્વપરિણામનિબન્ધન એવાયમ્, પ્રક્રમાત્ સન્મૃદ્-
દ્રવ્યાકારૈકત્વપરિણામનિબન્ધન એવાયમ્, એકોઽયમિતિ વ્યવસાયઃ । તેષામેવ-સદાદીના-
મેકાનેકાત્મકત્વાત્ । એતદ્ધ્વ ભેદાભેદભાવાત્ । અયં ચ તથાસ્વભાવત્વાત્ । તથાસ્વભાવત્વે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : ‘એકોઽયં’ એવા નિશ્ચયથી સદાદિથી એકાંતભિન્નરૂપે વસ્તુનો પ્રતિભાસ થતો નથી,
કારણ કે તે નિશ્ચય સદાદિથી ભિન્નરૂપ વસ્તુનો પ્રતિભાસ કરાવતો હોય એવો કદી અનુભવ થતો
નથી...

(આશય : ‘એકોઽયં’ એવો નિશ્ચય છે, તેમાં ‘અયમ્’ એવી પ્રતીતિનો વિષય, તે, સદાદિ
પ્રતીતિનો વિષય જ છે એવો જ અનુભવ થાય છે, બંનેના વિષય જુદા નથી...)

વૈશેષિક : અનુભવ ભલે ન થતો હોય, છતાં પણ સદાદિથી ભિન્ન તરીકે તે અવયવીને માની
લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, ઘટને ઠેકાણે પટ માનવાની આપત્તિ આવશે અને
એ આપત્તિનું નિરાકરણ થઈ શકશે જ નહીં, કારણ કે જો તમે કહેશો કે → “પટનો ત્યાં અનુભવ જ
થતો નથી, તો પછી ત્યાં પટને શી રીતે માની શકાય ?” ← તો અમે પણ કહીશું કે → “સદાદિથી
ભિન્નરૂપે ઘટનો અનુભવ જ થતો નથી, તો પછી સદાદિથી ભિન્ન તરીકે ઘટને પણ શી રીતે મનાય ?
← આમ, અનુભવ ન થવાની વાત તો બંને બાજુ સમાન છે.

તેથી, સત્ત્વ-મૃત્ત્વ-દ્રવ્યસ્વરૂપ આકારોના એકત્વપરિણામને કારણે જ ‘એકોઽયં’ એવો નિશ્ચય
માનવો જોઈએ.

જુઓ, એકોઽયં આ પ્રતીતિ એકોઽયં સત્, એ રીતે સમજવી, જે સત્ત્વાદિના એકત્વપરિણામરૂપ
(૧ સંખ્યાના પરિણામરૂપ) છે... જેમ ઘટ એક છે તેમ સત્ત્વ એક છે, મૃદ્ એક છે... વિગેરે..

પ્રશ્ન : પણ સત્ત્વ તો આકાશમાં પણ છે... આમ ત્યાં એક સત્ત્વ જ ક્યાં છે ? એટલે
એકત્વપ્રતીતિ (સત્ત્વવિષયક નહીં, પણ) ઘટવિષયક જ હોય...

ઉત્તર : એવું નથી, તે બધા સત્ત્વાદિ એકાનેક છે - જુદા જુદા આધારની અપેક્ષાએ અનેક,
સ્વજાતિની અપેક્ષાએ એક... અને તેનું કારણ, તેનો આધાર સાથે ભેદાભેદ છે અને તેમાં તેનો
તથાસ્વભાવ એ જ કારણ છે, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી, કારણ કે તે સ્વભાવ પ્રતીતિસિદ્ધ છે, તર્કથી
અબાધિત છે...

(૧૬૩) સદ્દ્રવ્યાદ્યનેકસ્વભાવે વસ્તુનિ વસ્તુમાત્રગ્રાહ્યોવાવગ્રહકલ્પમવિકલ્પક-મઙ્ગીકર્તવ્યમ્, અન્યથોક્તદોષાનતિવૃત્તિઃ । એવમ્ભૂતે ચાસ્મિન્નાવયોરવિવાદ એવ, એવંવિધાવગ્રહસ્યાસ્માભિરપ્યભ્યુપગતત્વાત્ । ન ચાત્ર કશ્ચિદ્ દોષઃ, અપિ તુ શુક્તિકાદાવપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ વિરોધાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ પ્રતીતિસિદ્ધત્વાત્ । નહિ પ્રતીતિરેવ સિદ્ધૌ નિમિત્તમિત્યા-શઙ્કાઽપોહાયાહ-બાધાભાવાદિતિ 'તદેકત્વપરિણામનિબન્ધન એવાયં' इत्येवं 'सद्द्रव्याद्यनेक-स्वभावे वस्तुनि । किमित्याह-वस्तुमात्रग्राह्येव अवग्रहकल्पमविकल्पकमङ्गीकर्तव्यम् । किमित्याह-अन्यथोक्तदोषानतिवृत्तिः, उक्तदोषाः 'न्यायानुभवविरोधात्' इत्येवमादय-स्तदनिवृत्तिः । एवम્भूते चास्मिन्-अविकल्पके किमित्याह-आवयोः-तत्र मम च अविवाद एव । कुत इत्याह-एवंविधावग्रहस्य अविकल्पकस्य अस्माभिरभ्युपगतत्वात् । न चात्र-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, વિરોધ તો તે વિશે જ કરાય, કે જેની પ્રતીતિ ન થતી હોય, પણ એકાનેકસ્વભાવ તો પ્રતીતિસિદ્ધ છે એટલે તે વિશે તો વિરોધ અસંગત જ છે...

પ્રશ્ન : એકાનેકસ્વભાવીની સિદ્ધિમાં શું માત્ર પ્રતીતિ જ પ્રમાણ છે, કે કોઈ તર્ક પણ ?

ઉત્તર : તર્ક પણ, કારણ કે 'બાધાભાવ' એ જ તો મોટો તર્ક છે... અર્થાત્ કોઈ બાધ ન હોવારૂપ તર્કથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ અનેકસ્વભાવી છે.

નિષ્કર્ષ : તેથી સદાદિ આકારના એકત્વપરિણામને કારણે જ 'एकोऽयं' એવો નિશ્ચય થાય છે. માટે આ નિશ્ચયના આધારે, સદ્-મૃદ્-દ્રવ્યાદિનું કથંચિદ્ એકત્વ અવશ્ય સ્થાપિત થશે... તેથી વૈશેષિકકલ્પિત સદાદિનો એકાંતભેદ બિલકુલ યુક્ત નથી...

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

(૧૬૩) વસ્તુ તે સદ્-મૃદાદિ અનેકસ્વભાવી છે. આવી અનેક સ્વભાવી વસ્તુ વિશે માત્ર વસ્તુના અંશને ગ્રહણ કરનારા, અર્થાત્ માત્ર સત્સામાન્યને વિષય કરનારા 'અવગ્રહ' રૂપ અવિકલ્પજ્ઞાનનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ, નહીંતર પૂર્વોક્ત "ન્યાય-અનુભવનો વિરોધ થશે" - વિગેરે દોષોનું ઉલ્લંઘન થઈ શકશે નહીં...

વળી, આવા પ્રકારનાં જ્ઞાનમાં આપણા બે વચ્ચે વિવાદ જ નથી, કારણ કે તમે વસ્તુમાત્રગ્રાહી નિર્વિકલ્પ માનો છો અને અમે પણ તેવો અવગ્રહ માનીએ જ છીએ...

❖ જૈનસંમત અવગ્રહ માનવામાં ભ્રાન્તિની પણ સંગતિ ❖

બૌદ્ધ : આવો અવગ્રહ માનવામાં શું પૂર્વોક્ત કોઈપણ દોષ ન આવે ?

સ્યાદ્વાદી : બિલકુલ નહીં, ઉપરથી શુક્તિમાં થતાં રજતનિશ્ચયરૂપ, મૃગજળમાં થતાં જળ-

ઋચિદ્ રજતાદિનિશ્ચયસ્ય ન્યાયત એવાપત્ત્યા ગુણઃ, તસ્ય હ્રાવગ્રહોત્તરકાલમીહાપ્રવૃત્તસ્ય તથાવિધસમાનધર્મોપલબ્ધુરેવાસત્ક્ષયોપશમભાવતો ભાવાત્, અન્યથોક્તવત્ તદયોગાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
અભ્યુપગમે કશ્ચિદ્ દોષઃ, અપિ તુ શુક્તિકાદાવપિ 'આદિ'શબ્દાન્મરીચિકાગ્રહઃ, ઋચિદ્ રજતાદિનિશ્ચયસ્ય 'આદિ'શબ્દાત્ જલનિશ્ચયગ્રહઃ ન્યાયત એવાપત્ત્યા ગુણઃ । ન્યાયત એવાપત્તિમાહ તસ્યેત્યાદિના । તસ્ય હિ-શુક્તિકાદૌ રજતાદિનિશ્ચયસ્ય અવગ્રહોત્તરકાલ-મીહાપ્રવૃત્તસ્ય સતઃ । કસ્યેત્યાહ-તથાવિધસમાનધર્મોપલબ્ધુરેવ-શુક્તિકાદિરજતાદિસમાન-ધર્મોપલબ્ધુરેવ પ્રમાતુર્નાન્યસ્ય અસત્ક્ષયોપશમભાવતઃ-અસત્ક્ષયોપશમભાવેન ભાવાત્, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે ઉક્તવત્-યથોક્તમ્-'શુક્તિકાયા અપ્યક્ષજ્ઞાનેન નીલાદિવત્ તત્ત્વેનૈવ ગ્રહણાત્' इत्यादि, તથાડયોગાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
નિશ્ચયરૂપ બ્રાન્તિની પણ ન્યાયતઃ (યુક્તિશઃ) સંગતિ થવાથી, આવા અવગ્રહરૂપ નિર્વિકલ્પ માનવામાં ગુણ જ છે...

બૌદ્ધ : બ્રાન્તિની ન્યાયતઃ સંગતિ શી રીતે ?

સ્પાદાદી : જુઓ → શુક્તિ વિગેરે વસ્તુ વિશે પહેલા તો માત્ર અવગ્રહ જ થાય છે, અર્થાત્ શુક્તિનો પહેલા તો માત્ર સદ્ગુણ જ બોધ થાય છે... ત્યારે “આ રજત છે કે શું છે ?” એવી ઈલા પ્રવર્તે છે... ત્યાર પછી જે વ્યક્તિ શુક્તિ અને રજતમાં રહેલ ચાકચીક્ય સમાન ધર્મોને દેખનાર છે, તે જ વ્યક્તિને જ્ઞાનાવરણનો અસત્ ક્ષયોપશમ થવાથી, શુક્તિમાં પણ ચળકાટ દેખી રજતનો નિશ્ચય થાય છે.

આ રીતે મરીચિકા અને જળ અંગે પણ સમજવું...

આમ, સન્માત્રગ્રાહી, અવગ્રહરૂપ નિર્વિકલ્પ માનવામાં, બ્રાન્તિની પણ સંગતિ થઈ જશે, (અન્યથા=) જો આ રીતે અવગ્રહ પછી ઈલાકાળે અસત્ ક્ષયોપશમથી બ્રાન્તિ ન માનો અને માત્ર અવિકલ્પથી વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માનો, તો અવિકલ્પમાં શુક્તિ શુક્તિત્વેન જ ગૃહીત હોવાથી તેમાં રજતનો ભ્રમ થવો સંભવિત જ ન રહે...

❖ બૌદ્ધકલ્પિત વિકલ્પની અપ્રમાણતાનો નિરાસ ❖

બૌદ્ધો કહે છે કે, 'જે વસ્તુ વિશે નિર્વિકલ્પની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે જ વસ્તુ વિશે વિકલ્પની

❖ જે વ્યક્તિની દૃષ્ટિ રજતથી વિજાતીય ધર્મોનાં તરફેણમાં છે, તે વ્યક્તિને તો યથાર્થ ક્ષયોપશમ થવાથી શુક્તિનો જ નિશ્ચય થશે, રજતનો નહીં... એમ જકારનો અર્થ સમજવો...

❖ જ્ઞાન થતું હોવાથી ક્ષયોપશમ છે, પણ તે બ્રાન્તિ હોવાથી અસત્ છે (વિપર્યાસ છે...)

૧. 'લબ્ધુરેવા' इति क-पाठः । ૨. ૪૧૩તમં પૃષ્ઠમ્ ।



(૧૬૪) યચ્ચોચ્યતે-“ગૃહીતગ્રાહિત્વાદ્ વિકલ્પોઽપ્રમાણમ્” इत्येतदप्ययुक्तम्, स्वमतविरोधात्, निर्विकल्पकज्ञानेन स्वलक्षणस्य गृहीतत्वाद् विकल्पस्य तद्ગ્રાહિત્વાનુપપત્તેઃ તત્પ્રતિભાસશૂન્યત્વાત્ । એવમપિ તત્તથાતાઽભ્યુપગમેઽતિપ્રસજ્ઞાત્, નીલવિકલ્પસ્ય પીતગ્રાહિત્વાપત્તેઃ પારમ્પર્યેણ તત્તજ્જનકત્વાવિશેષાત્ ઉપલબ્ધપીતનીલદ્રષ્ટુરપિ તદ્વાવા-
દિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોચ્યતે પરૈઃ-“ગૃહીતગ્રાહિત્વાદ્ વિકલ્પોઽપ્રમાણમ્” इत्येतदप्ययुक्तम् । कथ-
मित्याह-स्वमतविरोधात् । विरोधश्च निर्विकल्पकज्ञानेन स्वलक्षणस्य गृहीतत्वाद् विकल्पस्य
तद्ग्राहित्वानुपपत्तેઃ-સ્વલક્ષણગ્રાહિત્વાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ તત્પ્રતિભાસશૂન્યત્વાત્,
સ્વલક્ષણાકારશૂન્યત્વાદિત્યર્થઃ । એવમપિ-તત્પ્રતિભાસશૂન્યત્વેઽપિ સતિ તત્તથાતાઽભ્યુપગમે-
વિકલ્પસ્ય તદ્ગ્રાહિત્વાભ્યુપગમે અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અતિપ્રસજ્ઞશ્ચ નીલવિકલ્પસ્ય પીત-
ગ્રાહિત્વાપત્તેઃ । નાસૌ પારમ્પર્યેણાપિ તજ્જન્ય इत्याशङ्काऽपोहायाह-पारम्पर्येण तत्तज्जनकत्वा-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રવૃત્તિ થાય છે ← આમ, નિર્વિકલ્પ દ્વારા ગૃહીત અર્થનો જ ગ્રાહી હોવાથી વિકલ્પ તે - સ્મૃતિની
જેમ - અપ્રમાણ છે... પણ આનું નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

(૧૬૪) બૌદ્ધ વડે જે કહેવાય છે કે → “ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી વિકલ્પ અપ્રમાણ છે” ← તે
કથન અયુક્ત છે, કારણ કે એવું કહેવામાં ખરેખર તો બૌદ્ધને પોતાના મતનો જ વિરોધ આવે છે...

બૌદ્ધ : શી રીતે ?

સ્વાદ્વાદી : જુઓ → નિર્વિકલ્પે તો સ્વલક્ષણનું ગ્રહણ કર્યું અને સવિકલ્પ તો સ્વલક્ષણગ્રાહી
નથી, કારણ કે સવિકલ્પમાં સ્વલક્ષણનો પ્રતિભાસ તમે માનતા જ નથી.

બૌદ્ધ : સ્વલક્ષણનાં આકારનો પ્રતિભાસ ન થવા છતાં પણ, વિકલ્પને તેના ગ્રાહકરૂપે માની
લઈએ તો ?

સ્વાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, નીલવિકલ્પમાં પીતાકારનો પ્રતિભાસ ભલે ન
થાય, તો પણ તેને પીતના ગ્રાહકરૂપે માનવાની આપત્તિ આવશે ! પણ નીલવિકલ્પ શું કદી પીતનું
ગ્રહણ કરે છે ?

બૌદ્ધ : સ્વલક્ષણથી નિર્વિકલ્પની ઉત્પત્તિ અને નિર્વિકલ્પથી સવિકલ્પની ઉત્પત્તિ ← આમ,
વિકલ્પનો જનક-ઉત્પાદક પરંપરાએ સ્વલક્ષણ હોવાથી, શું વિકલ્પને સ્વલક્ષણગ્રાહી ન માની શકાય ?

સ્વાદ્વાદી : ના, કારણ કે તેવી પરંપરાએ જનકતા તો પીત અને નીલવિકલ્પ અંગે પણ શક્ય
છે. તે આ રીતે → સામે પીત પદાર્થ હતો, પણ ભ્રાન્તિના કારણે તે વ્યક્તિને તેનું નીલરૂપે દર્શન
થયું અને પછી તે નીલદર્શનથી નીલવિકલ્પ થયો. અહીં પીતથી નીલદર્શન અને નીલદર્શનથી
નીલવિકલ્પ થયો... ← આમ નીલવિકલ્પનો જનક પરંપરાએ પીત હોવાથી તો, નીલવિકલ્પને પીતના



(૧૬૫) ન ચ ગૃહીતગ્રાહિ જ્ઞાનમપ્રમાણમેવ, એકત્ર નીલાદાવનેકપ્રમાતૃજ્ઞાનાનાં પ્રમાણત્વાભ્યુપગમાત્ તેષાં ચાન્યોન્યં ગૃહીતગ્રાહિત્વાત્, અન્યથા તદ્ગ્રહણાનુપપત્તેઃ, તથાઽગૃહીતગ્રાહિજ્ઞાનાસમ્ભવાત્ સર્વવસ્તુનાં સર્વબુદ્ધૈઃ સદા ગ્રહણાત્, તેષાં સર્વજ્ઞત્વાત્, અન્યથા તત્ તત્ત્વાયોગાત્, એકસન્તાનાપેક્ષયા ચ ગૃહીતગ્રાહિજ્ઞાનાસમ્ભવ એવ, સર્વેષાં સર્વદાઽગૃહીતગ્રહણાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશેષાત્ તસ્ય-પીતસ્ય નીલવિકલ્પજનકત્વાવિશેષાત્ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-ઉપલબ્ધપીત-નીલદ્રષ્ટુરપિ-પ્રમાતુઃ તદ્ભાવાત્-નીલવિકલ્પભાવાત્ તદપ્યયુક્તમિતિ સ્થિતમ્ ॥

દૂષણાન્તરમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ ગૃહીતગ્રાહિ જ્ઞાનમપ્રમાણમેવ-એકાન્તેન ભવતઃ । કુત્તરિત્યાહ-એકત્ર નીલાદાવનેકપ્રમાતૃજ્ઞાનાનાં પ્રમાણત્વાભ્યુપગમાત્ પારેણાપિ તેષાં ચ-અધિકૃતજ્ઞાનાનાં અન્યોન્યં-પરસ્પરં ગૃહીતગ્રાહિત્વાત્ । ઇત્થં ચૈતદદ્વીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા તદ્ગ્રહણાનુપપત્તેઃ-અધિકૃતનીલાદિગ્રહણાનુપપત્તેઃ । તથેત્યાદિ । તથાઽગૃહીતગ્રાહિજ્ઞાના-સમ્ભવાત્ । અસમ્ભવશ્ચ સર્વવસ્તુનાં-નીલાદીનાં સર્વબુદ્ધૈઃ સદા ગ્રહણાત્ । ગ્રહણં ચ તેષાં-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ગ્રાહકરૂપે માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે જ...

સાર : વિકલ્પમાં સ્વલક્ષણનો પ્રતિભાસ ન થવાથી, તે સ્વલક્ષણગ્રાહી ન બનતાં, વિકલ્પમાં ગૃહીતગ્રાહીતા અનુપપન્ન જ છે... છતાં પણ, જો તમે તેને ગૃહીતગ્રાહી કહી અપ્રમાણ માનશો, તો તેમાં સ્વમતનો વિરોધ થશે જ...

❖ અપ્રમાણ માનવામાં ગૃહીતગ્રાહીતા નિયામક નથી ❖

(૧૬૫) બીજી વાત, ગૃહીતગ્રાહી જ્ઞાન અપ્રમાણ જ હોય એવું નથી, કારણ કે એક જ નીલાદિ પદાર્થ અંગે અનેક પ્રમાતાઓનાં જ્ઞાનને તમે પણ પ્રમાણ તરીકે માનો છો. દા.ત. એક જ નીલ અંગે ચૈત્રજ્ઞાન-મૈત્રજ્ઞાન વિગેરે અનેક પ્રમાતાનું જ્ઞાન તમે પ્રમાણ માનો છો અને એ બધા જ્ઞાનો તો પરસ્પર ગૃહીતગ્રાહી જ છે ને ? કારણ કે જે નીલનું ગ્રહણ મૈત્રજ્ઞાન કરે છે, તે જ નીલનું ગ્રહણ ચૈત્રજ્ઞાન અને જે નીલનું ગ્રહણ ચૈત્રજ્ઞાન કરે, તે જ નીલનું ગ્રહણ મૈત્રજ્ઞાન કરે છે ← આવું માનવું જ જોઈએ, નહીંતર તો તે બધાનાં જ્ઞાન દ્વારા અધિકૃત વસ્તુનું ગ્રહણ જ સંગત નહીં થાય... તેથી તે બધા જ્ઞાનો પરસ્પર ગૃહીતગ્રાહી જ માનવા રહ્યા... આમ, ગૃહીતગ્રાહી હોવા છતાં, તમે તો તેને પ્રમાણ જ માનો છો, તો પછી ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી અપ્રમાણ બનવાની વાત શી રીતે સંગત થાય ?

વળી, ખરેખર તો અગૃહીતગ્રાહી કોઈ જ્ઞાન જ સંભવિત નથી, અર્થાત્ બધા જ્ઞાન ગૃહીતગ્રાહી જ છે, કારણ કે આપણે લોકો જે અર્થનું ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે નીલાદિ વસ્તુઓનું તો (પરમાન્યતાથી) બધા બુદ્ધો વડે હંમેશાં ગ્રહણ થયેલું જ છે...



બુદ્ધાનાં સર્વજ્ઞત્વાદિતિ, અન્યથા તત્તત્ત્વાયોગાત્-તેષાં સર્વજ્ઞત્વાયોગાત્ । એકસન્તાનેત્યાદિ । એકસન્તાનાપેક્ષાયા ચ ગૃહીતગ્રાહિજ્ઞાનાસમ્ભવ એવ તસ્યાર્થસ્ય ચ ક્ષણિકત્વાત્ સર્વેષાં-જ્ઞાનાનાં સર્વદા-સર્વકાલમ્ અગૃહીતગ્રહણાદ્ દ્વયોરપિ ક્ષણિકત્વેનેતિ, યદ્વા⁹⁶ તદભાવે ભાવાદભિધાનમાત્રં ગ્રહણમિત્યગૃહીતગ્રહણમિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : શું બુદ્ધો વડે સર્વ વસ્તુઓ સદા ગ્રહણ થયેલી છે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે તેઓ સર્વજ્ઞ છે, અર્થાત્ ત્રણે કાળગત સર્વ વસ્તુઓને સર્વ પર્યાયો સાથે જાણનારા છે... હવે જો સર્વ વસ્તુઓનું સદા ગ્રહણ ન માનો, તો તેમની સર્વજ્ઞતા જ નહીં ઘટે....

આમ, દરેક પદાર્થ સર્વજ્ઞ વડે ગૃહીત હોવાથી, બધા જ્ઞાનો ગૃહીતગ્રાહી જ સાબિત થશે... એવું કોઈ અગૃહીતગ્રાહી જ્ઞાન સંભવિત જ નથી, કે જેનો તમે પ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખ કરી શકો...

બૌદ્ધ : બીજા દ્વારા ભલે તે પદાર્થ ગૃહીત હોય, પણ પોતા દ્વારા જો તે અગૃહીત-અપૂર્વ હોય, તો તો તેને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન અગૃહીતગ્રાહી બની જ શકે ને ! અને પછી તો તેને પ્રમાણ માની શકાય ને !

સ્વાદ્વાદી : અરે ! આ રીતે એકસંતાનની (=એકવ્યક્તિની) અપેક્ષાએ તો બધા જ્ઞાન અગૃહીતગ્રાહી જ સાબિત થશે, ગૃહીતગ્રાહી કોઈ જ્ઞાન રહે જ નહીં, કારણ કે તમારા મતે તો જ્ઞાન અને અર્થ બંને ક્ષણિક છે. એટલે પ્રથમક્ષણીય જ્ઞાન દ્વારા ગૃહીત અર્થ તો બીજી ક્ષણે રહેતો નથી, તેથી દ્વિતીયક્ષણીય જ્ઞાન તો અગૃહીત અર્થનું જ ગ્રહણ કરે, પ્રથમક્ષણીય જ્ઞાનથી ગૃહીત અર્થનું નહીં... એમ દરેક જ્ઞાન અગૃહીતગ્રાહી જ હોવાથી, ગૃહીતગ્રાહી જ્ઞાન અસંભવિત જ બને...

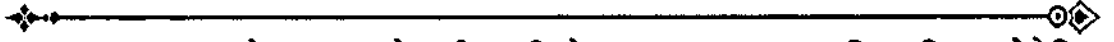
અથવા તો, પ્રથમક્ષણે પદાર્થ અને દ્વિતીયક્ષણે તજજન્ય જ્ઞાન... ← આમ જોયવસ્તુના નાશ થયા બાદ જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે જ્ઞાન વખતે તો વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી, કોઈપણ જ્ઞાન ગૃહીતગ્રાહીરૂપે સંભવિત નથી. તેથી અગૃહીતગ્રહણ તો માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે...

આશય એ કે, કોઈ જ્ઞાન ગૃહીતગ્રાહી હોય અને તેનો વ્યચ્છેદ કરી અગૃહીતગ્રાહી જ્ઞાનનો પ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખ કરવાનો હોય, તો અગૃહીતગ્રાહીતાનું કથન કરવું સંગત છે. પણ ગૃહીતગ્રાહી જ્યારે કોઈ જ્ઞાન જ નથી - બધા જ્ઞાન અગૃહીતગ્રાહી જ છે - ત્યારે ગૃહીતગ્રાહી કહીને તમે નવું શું વિધાન કર્યું ? (અર્થાત્ તેવું બોલવું વ્યર્થ છે...)

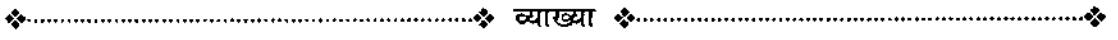
સાર : તેથી ગૃહીતગ્રાહી હોવા માત્રથી જ્ઞાન અપ્રમાણ બને એવું નથી. ફક્ત: ગૃહીતગ્રાહી હોવા છતાં પણ વિકલ્પજ્ઞાનને અપ્રમાણ માની શકાય નહીં.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

96. તદભાવે ભાવાદભિધાનમાત્રં ગ્રહણમિત્યગૃહીતગ્રહણમિતીતિ । તસ્ય વિષયસ્યાભાવે-વિનાશે ભાવાત્-ઉત્પાદાત્ જ્ઞાનસ્ય કિમિત્યાહ-અભિધાનમાત્રમ્-અભિધાનમેવ કેવલં । કિમિત્યાહ-ગ્રહણમિતિ । એતત્

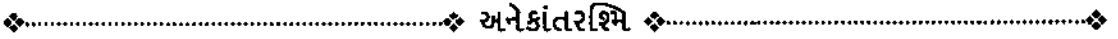


(૧૬૬) સ્યાદેતન્ન તત્ત્વતો ગૃહીતગ્રાહિત્વેનાસ્યાપ્રામાણ્યમ્, અપિ ત્વવિષયત્વેનેતિ । કથમયમવિષય ઇતિ વાચ્યમ્ । યદનેન વેદ્યતે ન તદસ્તીતિ ચેત્, ક્વ તન્નાસ્તીતિ ? કિં તત્રૈવોચ્યતે ઉતાહો બહિરિતિ ? યદિ તત્રૈવ કથં વેદ્યતે, વેદ્યમાનં વા કથં ન તત્રેતિ ચિન્ત્યમ્ । અથ બહિઃ, અવિકલ્પકેઽપિ સમાનઃ પ્રસન્નઃ, તેનાપિ વેદ્યમાનસ્ય બહિરભાવાત્



સ્યાદેતન્ન તત્ત્વતો ગૃહીતગ્રાહિત્વેન હેતુના અસ્ય-વિકલ્પસ્ય અપ્રામાણ્યમ્, અપિ ત્વવિષયત્વેનેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમયં-વિકલ્પોઽવિષય ઇતિ વાચ્યમ્ । યદનેન વેદ્યતે વિકલ્પેન ન તદસ્તીત્યવિષયઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ક્વ તન્નાસ્તિ યદનેન વેદ્યતે ? કિં તત્રૈવ વિકલ્પે ઉત્ત બહિરિતિ ? યદિ તત્રૈવ-વિકલ્પે એવ નાસ્તિ, કથં તેન વેદ્યતે, વેદ્યમાનં વા કથં ન તત્ર વિકલ્પ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અથ બહિર્યદનેન વેદ્યતે ન તદસ્તીતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અવિકલ્પકેઽપિ સમાનઃ પ્રસન્નઃ અવિષયત્વપ્રસન્નઃ । કથમિત્યાહ-તેનાપિ-અવિકલ્પકેન



※ વિકલ્પની પ્રમાણતા અંગે બૌદ્ધપ્રલાપનો નિરાસ ※

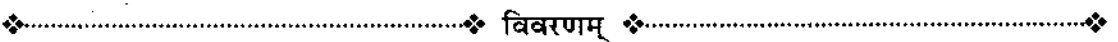
(૧૬૬) બૌદ્ધ : વાસ્તવિક રીતે તો વિકલ્પ તે ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી અપ્રમાણ નથી, પણ તે નિર્વિષયક હોવાથી અપ્રમાણ છે, અર્થાત્ વિકલ્પનો કોઈ વિષય જ ન હોવાથી અપ્રમાણ છે.

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પહેલા તો તમે એ કહો કે વિકલ્પ તે નિર્વિષયક કેમ ?

બૌદ્ધ : કારણ કે વિકલ્પ વડે જે અનુભવાય છે તે વસ્તુ હોતી નથી એટલે વિકલ્પ નિર્વિષયક છે...

સ્યાદ્વાદી : તે વસ્તુ ક્યાં નથી હોતી ? (૧) વિકલ્પમાં, કે (૨) બહાર ? ... (૧) જો વિકલ્પમાં ન હોય, તો કઈ રીતે તે ત્યાં અનુભવાય ? અથવા જો અનુભવાય તો તે શી રીતે ત્યાં નથી ?

બૌદ્ધ : (૨) તો અમે બીજો પક્ષ માનશું, અર્થાત્ વિકલ્પ વડે અનુભવાતો વિષય બહારના ભાગમાં નથી... આશય એ કે, વિકલ્પ વડે અનુભવાતાં સામાન્યાકારનું અસ્તિત્વ, બૌદ્ધમાં ન હોવાથી



સ્વયમેવ વૃત્તિકૃદ્ વ્યાચષ્ટે-અગૃહીતગ્રહણમિતિ । અયમભિપ્રાયઃ-યદા જ્ઞેયવસ્તુનો વિનાશ જ્ઞાનમુત્પદ્યતે, તદા જ્ઞાનકાલે વસ્ત્વભાવાદેવ ગૃહીતગ્રાહિત્વાસમ્ભવેન વચનમાત્રમેવૈતદ્ યદુતાગૃહીતગ્રહણમિતિ ॥

❖ તે સામાન્યાકાર બુદ્ધિકલ્પિત હોવાથી, તેનું માત્ર અંદર જ અસ્તિત્વ છે, બહાર તો તેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી... બૌદ્ધો બાહ્ય પદાર્થોને સ્વલક્ષણરૂપ માને છે...



સ્વરૂપસ્યૈવ વેદનાત્ । (૧૬૭) તદ્બહિઃસ્થતુલ્યરૂપમિત્યદોષ ઇતિ ચેત્, કેયં તત્તુલ્ય-
રૂપતેતિ વાચ્યમ્ । કિં તત્સાધારણરૂપભાવઃ ઉતાહો તત્તદ્ગ્રહણસ્વભાવતેતિ ? ન તાવત્
સાધારણરૂપભાવઃ, ચેતનાચેતનત્વેન તદ્વૈલક્ષણ્યસિદ્ધેઃ, સામાન્યવેદનેન તદપ્રમાણ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વેદ્યમાનસ્ય બહિરભાવાત્ । અભાવશ્ચ સ્વરૂપસ્યૈવ વેદનાત્ । તદિત્યાદિ । તત્-અવિકલ્પકં
વેદ્યમાનબહિઃસ્થતુલ્યરૂપં, વિષયતુલ્યરૂપમિત્યસ્માદદોષઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-કેયં
તત્તુલ્યરૂપતા-બહિઃસ્થતુલ્યરૂપતેતિ વાચ્યમ્ । કિં તત્સાધારણરૂપભાવઃ-બહિઃસ્થ-
સામાન્યરૂપભાવોઽવિકલ્પકસ્ય ઉત તદ્ગ્રહણસ્વભાવતા-બહિઃસ્થગ્રહણસ્વભાવતા ઇતિ ।
કિંચ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષઃ । તથા ચાહ-ન તાવત્ સાધારણરૂપભાવઃ તત્તુલ્યરૂપતા ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ વિકલ્પને અમે નિર્વિષયક કહીએ છીએ.

સ્યાદ્વાદી : આ પક્ષ પણ યુક્ત નથી, કારણ કે એવું કથન તો વિકલ્પની જેમ અવિકલ્પમાં પણ
લાગુ પડે છે. તે આ રીતે - અવિકલ્પ દ્વારા અનુભવાતો વિષય પણ બહાર નથી, કારણ કે અવિકલ્પ
તો પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપનો જ અનુભવ કરે છે અને તે સ્વરૂપ તો બહાર છે જ નહીં, તો પછી વિકલ્પની
જેમ અવિકલ્પ પણ નિર્વિષયક કેમ ન બને ?

(૧૬૭) બૌદ્ધ : અવિકલ્પ તો અનુભૂયમાન પદાર્થનાં તુલ્યરૂપવાળું છે... અર્થાત્ અવિકલ્પમાં
અનુભવાતા પદાર્થના આકાર સરખું જ તે જ્ઞાન થાય છે ← આમ, બાહ્ય પદાર્થને તુલ્ય હોવાથી જ,
અવિકલ્પને અમે સવિષયક કહીએ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : પહેલા તો તમે એ કહો કે “બાહ્ય પદાર્થની સાથે તુલ્યતા” એટલે શું ? (૧) બાહ્ય
પદાર્થની સમાનરૂપવાળા હોવું તે, કે (૨) બાહ્યપદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોવો તે ? આ
બંનેમાંથી કયા પક્ષનો સ્વીકાર કરશો ?

બૌદ્ધ : પણ આવા પક્ષો પાડીને ફાયદો શું ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે તમારા મતે બંને રીતે દોષ આવે છે. જુઓ → (૧) અવિકલ્પ તે
બાહ્યપદાર્થની સમાનરૂપવાળું બની શકે જ નહીં, કારણ કે અવિકલ્પ તે ચેતન છે, જ્યારે બાહ્યપદાર્થ

❖ અવિકલ્પજ્ઞાન સ્વરૂપવેદન તો કરે જ છે (સ્વલક્ષણનું વેદન કરે કે ના પણ કરે) હવે જે પોતાનાં સ્વરૂપનું
વેદન કરે છે, તે બહાર નથી. તેથી અવિષયત્વપ્રયુક્ત અપ્રામાણ્ય, સ્વરૂપવેદનઅંશમાં તો બરાબર જ છે. હવે સ્વલક્ષણનું
વેદન કરે છે - પણ તે કઈ રીતે ? જ્યારે સ્વલક્ષણનો સંનિકર્ષ થાય, ત્યારે અવિકલ્પમાં તત્સદૃશ આકાર મુદ્રિત થાય
અને તે આકારનું જે વેદન થાય છે, તે જ સ્વલક્ષણનું વેદન છે, એટલે વાસ્તવમાં તો સ્વાકારનું જ વેદન છે, જે બહાર
નથી. આ હકીકત (સ્વાકારનું સંવેદન એ જ સ્વલક્ષણનું સંવેદન હોવાની હકીકત) હોવાથી જ આગળ તદ્બહિઃસ્થતુલ્ય...
અંથ સંગત થાય છે.

૧. ‘સ્વરૂપસ્ય વેદનાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તાવત્ તત્સાધારણ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

પ્રસજ્ઞાચ્ચ । તત્તદ્ગ્રહણસ્વભાવતાતદ્ગ્નીકરણે ચ વિકલ્પજ્ઞાનેऽપિ તુલ્યઃ પરિહારઃ, તસ્યાપિ તદ્ગ્રહણસ્વભાવતાઽભ્યુપગમાત્ । (૧૬૮) તથાવિધગ્રાહ્યાભાવાદસ્ય કુતસ્તદ્ગ્રહણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત્ત્વમ્ એત્દાહ-ચેતનાચેતનત્વેન હેતુના । તદ્વૈલક્ષણ્યસિદ્ધેઃ તયોઃ-અવિકલ્પક-બહિઃસ્થયો-વૈલક્ષણ્યસિદ્ધેઃ ।

દોષાન્તરમાહ-સામાન્યવેદનેન હેતુના સાધારણરૂપભાવતઃ તદપ્રામાણ્યપ્રસજ્ઞાચ્ચ-અવિકલ્પકસ્યાપ્રામાણ્યપ્રસજ્ઞાચ્ચ ન તત્સાધારણરૂપભાવસ્તતુલ્યરૂપતેતિ । તત્તદ્ગ્રહણ-સ્વભાવતાતદ્ગ્નીકરણે ચ તસ્ય-અવિકલ્પકસ્ય તદ્ગ્રહણસ્વભાવતા-બહિઃસ્થગ્રહણસ્વભાવતા તસ્યાસ્તદ્ગ્નીકરણ-તતુલ્યરૂપતાઽગ્નીકરણમિતિ વિગ્રહઃ, તસ્મિન્ । કિમિત્યાહ-વિકલ્પજ્ઞાનેઽપિ તુલ્યઃ પરિહારઃ⁹⁷ તત્તદ્બહિઃસ્થતુલ્યરૂપમિત્યયમ્ । કુત્ત્વમ્ એત્દાહ-તસ્યાપિ-વિકલ્પજ્ઞાનસ્ય તદ્ગ્રહણસ્વભાવતાઽભ્યુપગમાત્-બહિઃસ્થગ્રહણસ્વભાવતાઽભ્યુપગમાત્ । તથાવિધેત્યાદિ । તથાવિધગ્રાહ્યાભાવાત્-વિકલ્પજ્ઞાનગ્રાહ્યાભાવાત્ અસ્ય-વિકલ્પજ્ઞાનસ્ય કુતસ્તદ્ગ્રહણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અચેતન છે ← આમ, ચેતન-અચેતનરૂપે બંનેની વિલક્ષણતા હોવાથી, બંનેની સામ્યતાનો સંભવ નથી...

બીજી વાત, જો અવિકલ્પનો આકાર બાહ્યપદાર્થની સમાન માનવામાં આવે તો તે આકાર સામાન્યાકાર કહેવો પડશે, કારણ કે તે આકાર વિષય-જ્ઞાન બંનેમાં અનુગત છે અને આવા સામાન્યાકારનો અનુભવ કરવાથી તો, વિકલ્પની જેમ અવિકલ્પ પણ અપ્રમાણ બૈનશે !

(૨) હવે બીજો પક્ષ સ્વીકારશો કે - “અવિકલ્પમાં બાહ્યપદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોઈ તે બાહ્યપદાર્થને તુલ્યરૂપ છે અને એટલે જ તે સવિષયક છે” - તો એવો પરિહાર તો વિકલ્પજ્ઞાનમાં પણ સમાન છે, (અર્થાત્ એ પ્રકારની બાહ્યપદાર્થ સાથેની તુલ્યતા તો વિકલ્પજ્ઞાનમાં પણ છે જ.) કારણ કે પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ તો તમે વિકલ્પજ્ઞાનમાં પણ માનો છો જ ← આ રીતે તો તે પણ બાહ્યપદાર્થની તુલ્યરૂપ બનતાં, તેમાં પણ સવિષયકતા ઘટશે જ...

(૧૬૮) બૌદ્ધઃ વિકલ્પજ્ઞાન જે પદાર્થનું (=સામાન્યાકારનું) ગ્રહણ કરે છે, તે પદાર્થ તો છે જ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

97. તત્તદ્બહિઃસ્થતુલ્યરૂપમિતિ । તત્-વિકલ્પજ્ઞાનં તેન-બહિઃસ્થેન પદાર્થેન તુલ્યરૂપ-તદાકાર-મિતિ ॥

❖ કારણ કે સામાન્યાકારનો અનુભવ કરવાથી જેમ તમે વિકલ્પને અપ્રમાણ માનો છો, તેમ અવિકલ્પને પણ અપ્રમાણ માનવો પડશે, કારણ કે સામાન્યાકારનો અનુભવ તો તે પણ કરે છે અને બૌદ્ધમતે તો સામાન્ય અસત્ છે.

૧. ‘પ્રસજ્ઞત્વેન તત્’ એતિ ક-પાઠઃ ।



સ્વભાવતેતિ ચેત્, ન, તથાવિધગ્રાહ્યાભાવે પ્રમાણાભાવાત્, પ્રત્યક્ષસ્ય સ્વલક્ષણવિષયત્વેન તત્રાપ્રવૃત્તેઃ, અનુમાનસ્યાપ્યનુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તાર્થાઽવિષયત્વાત્, તસ્ય ચ તદભાવાભ્યુપગમાત્ । ન હિ સાધારણં રૂપમુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તમિષ્યતે ભવદ્ધિઃ, તદવસ્તુત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્ અનીદૃશાનુપલબ્ધેશ્ચાભાવનિશ્ચાયકત્વાનુપપત્તેઃ । (૧૬૧) એતેન તદ્વાધક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવતા-બહિઃસ્થગ્રહણસ્વભાવતા ? ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન, તથાવિધગ્રાહ્યાભાવે-વિકલ્પજ્ઞાનગ્રાહ્યાભાવે પ્રમાણાભાવાત્ । અભાવશ્ચ પ્રત્યક્ષસ્ય તાવત્ સ્વલક્ષણવિષયત્વેન હેતુના તત્ર-તથાવિધગ્રાહ્યાભાવે અપ્રવૃત્તેઃ અનુમાનસ્યાપિ-અનુપલબ્ધિરૂપસ્ય ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તાર્થવિષયત્વાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-તસ્ય-તથાવિધગ્રાહ્યસ્ય તદભાવાભ્યુપગમાત્-ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તાર્થવિષયત્વાભાવાભ્યુપગમાત્ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-ન હિ સાધારણં રૂપં વિકલ્પગ્રાહ્યમ્ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તમિષ્યતે ભવદ્ધિઃ । કુત્ ઇત્યાહ-તદવસ્તુત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્ તસ્ય-સાધારણરૂપસ્યાવસ્તુત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્ અનીદૃશાનુપલબ્ધેશ્ચ-અનુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તાનુપલબ્ધેશ્ચ । કિમિત્યાહ-અભાવનિશ્ચાયકત્વાનુપપત્તેસ્તથાઽભ્યુપગમાત્ । એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન તથાવિધગ્રાહ્યાભાવે પ્રમાણાભાવેન । કિમિત્યાહ-તદ્વાધકપ્રમાણપ્રવૃત્તિઃ પ્રત્યુક્તા-તસ્મિન્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહીં, તો પછી વિકલ્પમાં ગ્રહણસ્વભાવતા પણ શી રીતે મનાય ? કારણ કે જો તે પદાર્થ હોય અને તેનું ગ્રહણ કરે તો જ તેમાં ગ્રહણસ્વભાવતા આવી શકે, અન્યથા નહીં...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે તથાવિધ ગ્રાહ્યના અભાવમાં કોઈ પ્રમાણ નથી, અર્થાત્ વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષયભૂત પદાર્થ નથી જ - એ વાતમાં (૧) પ્રત્યક્ષ, કે (૨) અનુમાન કોઈ પ્રમાણ નથી. તે આ રીતે -

(૧) પ્રત્યક્ષ તો માત્ર સ્વલક્ષણને જ વિષય કરે છે, અભાવ તેનો વિષય બનતો નથી એટલે ‘વિકલ્પનો વિષયભૂત પદાર્થ નથી જ’ - એ જાણવા માટે પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, તો પછી તથાવિધ ગ્રાહ્યના અભાવમાં પ્રમાણ તરીકે પ્રત્યક્ષને શી રીતે મનાય ?

(૨) ગ્રાહ્યાભાવનું અનુમાન એ ગ્રાહ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ (ઉપલબ્ધિ-અભાવરૂપ) છે. અનુમાનપ્રયોગ : ગ્રાહ્યો નાસ્તિ, અનુપલબ્ધેઃ । હવે એ અનુપલબ્ધિથી અભાવ, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત અર્થનો જ સિદ્ધ થઈ શકે, કારણ કે જે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત નથી તેવા ભૂતાદિનો અભાવ અનુપલબ્ધિ-માત્રથી સિદ્ધ ન થાય... અને જે ગ્રાહ્ય છે (સામાન્યાકાર), તે તો તમે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત માનતા નથી - અવસ્તુ માનો છો અને તેની તો ઉપલબ્ધિ શક્ય જ ન હોવાથી અનુપલબ્ધિમાત્રથી તેનો અભાવ નિશ્ચિત ન થાય...

(૧૬૮) ઉપરોક્ત કથનથી, જેમનું એવું કહેવું છે કે - “પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણથી તથાવિધ

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘પ્રાપ્તાર્થવિષયત્વાત્’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ A-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।



પ્રમાણપ્રવૃત્તિ: પ્રત્યુક્તા, ઉક્તવત્ પ્રત્યક્ષાદે: તદ્વાધકત્વાયોગાત્ । યુક્ત્યા તદયોગો બાધક
ઇતિ ચેત્, ન, વિકલ્પાનુપપત્તે: । યુક્તિર્હિ પ્રમાણમપ્રમાણં વા સ્યાત્ । પ્રમાણં ચેત્, ન,
પ્રત્યક્ષાદેરન્યદિત્યત્ર ચોક્તો દોષ: । અપ્રમાણત્વે તુ તદ્વાધકત્વાનુપપત્તિ:, અતિપ્રસજ્ઞાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાવિધગ્રાહ્યે બાધકપ્રમાણવૃત્તિર્નિરાકૃતા । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા પ્રત્યક્ષાદે:-
પ્રત્યક્ષાનુમાનદ્વયસ્ય તદ્વાધકત્વાયોગાત્-તથાવિધગ્રાહ્યબાધકત્વાયોગાત્, યુક્ત્યા તદયોગ:-
તથાવિધગ્રાહ્યાયોગ:, સાધારણરૂપાયોગ ઇત્યર્થ: બાધક: । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન,
વિકલ્પાનુપપત્તે: । અનુપપત્તિશ્ચ-યુક્તિર્હિ પ્રમાણમપ્રમાણં વા સ્યાત્ । કિઞ્ચાત્ ઇત્યુભયથા-
ઽપિ દોષ ઇત્યાહ-પ્રમાણં ચેત્, ન પ્રત્યક્ષાદેરન્યદિત્યત્ર ચોક્તો દોષ:-‘પ્રત્યક્ષસ્ય સ્વલક્ષણ-
વિષયત્વેન તત્રાપ્રવૃત્તે’રિત્યાદિ: । અપ્રમાણત્વે તુ યુક્તે: કિમિત્યાહ-તદ્વાધકત્વાનુપપત્તિ:-
તથાવિધગ્રાહ્યબાધકત્વાનુપપત્તિ: । કુત્ત્વ ઇતિ આહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ સ્વલક્ષણસ્યાપિ યુક્તિબાધિત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગ્રાહ્યનો (સામાન્યાકારનો) બાધ થઈ જશે” - તેમનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન
તેના બાધક બની શકતા નથી (કારણ કે તે તેનો વિષય જ નથી...)

બૌદ્ધ : પણ ખરેખર યુક્તિથી વિચારીએ તો વિકલ્પના વિષયભૂત સામાન્યાકારનું અસ્તિત્વ જ
ઘટતું નથી - આ જ તો સામાન્યાકારનાં અસ્તિત્વનો બાધક છે...

સ્યાદ્વાદી : પહેલા તો એ કહો કે, જે યુક્તિથી તમે સામાન્યાકારનો અયોગ કહો છો, તે યુક્તિ
(૧) પ્રમાણ છે, કે (૨) અપ્રમાણ ?

(૧) જો પ્રમાણ હોય, તો તો તે પ્રત્યક્ષાદિરૂપ જ ગણાશે, તેનાથી જુદી નહીં અને તેથી તો
પૂર્વોક્ત દોષ યથાવસ્થિત જ રહેશે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ તો માત્ર સ્વલક્ષણને વિષય કરે છે અને અનુમાન
માત્ર ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તને વિષય કરે છે... જ્યારે બૌદ્ધમતે સામાન્યાકાર તે સ્વલક્ષણરૂપ પણ નથી
અને ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત પણ નથી... ફલતઃ પ્રત્યક્ષાદિરૂપ યુક્તિની તે વિશે પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી,
તો પછી તેનાં અસ્તિત્વમાં તે શી રીતે બાધક બને ?

(૨) યુક્તિ જો અપ્રમાણ હોય, તો તો તે યુક્તિ કોઈ વસ્તુ વિશે બાધક બની શકે નહીં, કારણ
કે જો અપ્રામાણિક યુક્તિને પણ બાધક માનશો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુનો
પણ તે યુક્તિથી બાધ થશે ! કારણ કે જેમ અપ્રમાણ યુક્તિ પોતાના વિષયભૂત સામાન્યની બાધક
બની શકે, તેમ એ જ યુક્તિ પોતાના અવિષયક એવા સ્વલક્ષણની બાધક પણ બની જ શકે, કારણ
કે બંને વિષયમાં અપ્રમાણતા તો સમાન છે... તેથી અપ્રામાણિક યુક્તિઓને, વિકલ્પના વિષયભૂત
સામાન્યાકારનાં અસ્તિત્વમાં બાધક માની શકાય નહીં.

૧. ‘ચોક્તદોષ:’ ઇતિ ક-પાઠ: । ૨. ‘કિઞ્ચાત: ? ઉભયં’ ઇતિ ઘ-પાઠ: ।



(૧૭૦) અખિલવિકલ્પજ્ઞાનભ્રાન્તતાવાદિનશ્ચ તત્સામર્થ્યોત્થં વચનમપિ તાદૃગે-
વેતિ સુસ્થિતા તત્તત્ત્વનીતિઃ । ન હિ ભ્રાન્તમાત્મનો ભ્રાન્તતામવૈતિ, દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનાદાવાત્મનિ
ભ્રાન્તતાઽધિગમવ્યપોહેન ચન્દ્રદ્વયાદ્યધિગતિર્દર્શનાત્, તત્સ્થામોપજાતવચસોઽપિ સ્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વોપપત્તેઃ અવિષયેઽપીયં પ્રવર્તતિ ઇતિ ભાવના । એવં વિકલ્પજ્ઞાનસ્યાપિ કસ્યચિત્ પ્રામાણ્ય-
મઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યૈદમ્પર્યમ્ ॥

ઇત્યમનભ્યુપગમે દોષમાહ-અખિલેત્યાદિ । અખિલવિકલ્પજ્ઞાનભ્રાન્તતાવાદિનશ્ચ-
વાદિનઃ । કિમિત્યાહ-તત્સામર્થ્યોત્થં-નિઃશેષવિકલ્પજ્ઞાનભ્રાન્તતાસામર્થ્યોત્થં વચનમપિ
તાદૃગેવ-ભ્રાન્તમેવ ઇતિ-એવં સુસ્થિતા તત્તત્ત્વનીતિઃ તાભ્યાં-ભ્રાન્તવિકલ્પજ્ઞાનવચનાભ્યાં
તત્ત્વનીતિરિત્યુપહસતિ, ન સુસ્થિતેત્યર્થઃ । કથમિત્યાહ-ન હીત્યાદિ । ન યસ્માદ્ ભ્રાન્તં, જ્ઞાનમિતિ
પ્રક્રમઃ, આત્મનો ભ્રાન્તતામવૈતિ । કુત ઇત્યાહ-દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનાદૌ 'આદિ'શબ્દાન્માયાજલજ્ઞાનગ્રહઃ
આત્મનિ સ્વરૂપે ભ્રાન્તતાઽધિગમવ્યપોહેન ચન્દ્રદ્વયાદ્યધિગતિર્દર્શનાત્ 'આદિ'શબ્દાત્ માયા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તાત્પર્ય-નિષ્કર્ષઃ : તેથી વિકલ્પના વિષયભૂત સામાન્યાકારનું અસ્તિત્વ સંગત જ છે અને એટલે
વિકલ્પની પણ ગ્રહણસ્વભાવતા નિર્બાધ ઘટવાથી, તે પણ બાહ્યપદાર્થતુલ્યરૂપ હોઈ સવિષયક જ બનશે,
તો પછી આવા સવિષયક વિકલ્પને અપ્રમાણ શી રીતે મનાય ? અર્થાત્ નિર્વિકલ્પની જેમ વિકલ્પની
પ્રમાણતા પણ સ્વીકારવી જ જોઈએ.

❖ અખિલવિકલ્પભ્રાન્તતાકથકમતે તત્ત્વવ્યવસ્થાની દુર્ઘટિતતા ❖

(૧૭૦) જે લોકો બધા વિકલ્પોને ભ્રાન્ત કહે છે, તે લોકોના મતે તો તત્ત્વવ્યવસ્થા પણ સંગત
નથી, કારણ કે “બધા વિકલ્પો ભ્રાન્ત છે” - એવું જ્ઞાન પણ એકપ્રકારના વિકલ્પરૂપ હોઈ ભ્રાન્ત છે
અને આવા ભ્રાન્તજ્ઞાનનાં સામર્થ્યથી નીકળતું ‘વિકલ્પો ભ્રાન્ત છે’ એવું વચન પણ ભ્રાન્ત જ છે -
આવા ભ્રાન્તજ્ઞાન અને ભ્રાન્તવચનથી થતી તત્ત્વવ્યવસ્થા (બધા વિકલ્પોની ભ્રાન્તતારૂપ બૌદ્ધમતીય
વ્યવસ્થા) એકદમ જોરદાર કહેવાય !!

બૌદ્ધ : તમે શી રીતે અમારું જ્ઞાન / વચન ભ્રાન્ત કહો છો ? અમને તો અમારું જ્ઞાન / વચન
અભ્રાન્ત-યથાર્થ જ લાગે છે...

સ્યાદ્વાદી : એકદમ સાચી વાત છે, કારણ કે ભ્રાન્તજ્ઞાન પોતાની ભ્રાન્તતા જાણી શકતું નથી.
દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન, માયાજળજ્ઞાન વિગેરે સ્થળે, પોતાની ભ્રાન્તતાનાં જ્ઞાન વિનાનું દ્વિચન્દ્રાદિજ્ઞાન જ થાય

❖ આ કટાક્ષ વચન છે... એટલે તેવા ભ્રાન્તજ્ઞાનથી કદી તત્ત્વવ્યવસ્થા થતી નથી, એવો ભાવ છે.

૧. ‘વાદિનશ્ચ કિમિત્યાહ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



ધ્રાન્તતાઽભિધાનપરિત્યાગેન ચન્દ્રદ્વયાદ્યભિધાનાદિતિ સકલમેવ શાસ્ત્રજ્ઞાનાભિધાનં
ધ્રાન્તિમાત્રમિતિ (૧૭૧) કથં તતસ્તત્ત્વનિશ્ચય ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । તથાહિ-અસ્ય
નિત્યાત્માદિવિકલ્પવત્ કૃતકત્વાદિલિङ્ગદ્વારાયાતા અનિત્યાઽનાત્માદિવિકલ્પા અપિ
ધ્રાન્તા એવેતિ કથં તેભ્યસ્તન્નિશ્ચિતિઃ ? નિશ્ચિતૌ વા કથં ન નિત્યાદાવપિ ? તદ્વિકલ્પા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જલગ્રહઃ, તત્સ્થામોપજાતવચસોઽપિ-ધ્રાન્તજ્ઞાનસામર્થ્યોપજાતવચનસ્યાપિ સ્વધ્રાન્તતા-
ઽભિધાનપરિત્યાગેન ચન્દ્રદ્વયાદ્યભિધાનાદિતિ-એવં સકલમેવ શાસ્ત્રજ્ઞાનાભિધાનં ધ્રાન્તિ-
માત્રમિતિ કૃત્વા કથં તતઃ-શાસ્ત્રજ્ઞાનાભિધાનાત્ તત્ત્વનિશ્ચય ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । નૈવ તત્ત્વનિશ્ચય
ઇતિ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ-અસ્ય-અખિલવિકલ્પજ્ઞાનધ્રાન્તતાવાદિનઃ
નિત્યાત્માદિવિકલ્પવદિતિ નિર્દર્શનમ્, કૃતકત્વાદિલિङ્ગદ્વારાયાતા અનિત્યાઽનાત્માદિ-
વિકલ્પા અપિ ધ્રાન્તા એવ-નાધ્રાન્તા ઇતિ-એવં કથં તેભ્યઃ-ધ્રાન્તવિકલ્પેભ્યસ્તન્નિશ્ચિતિઃ-
અનિત્યા-ઽનાત્માદિનિશ્ચિતિઃ ? નિશ્ચિતૌ વા તેભ્યઃ-અનિત્યા-ઽનાત્માદેઃ કથં ન નિત્યાદાવપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે અને તેનાથી જ્ઞાનજન્ય વચન પણ, જ્ઞાનની ધ્રાન્તતા ન જણાવતાં દ્વિચન્દ્રાદિ જ જણાવે છે (અર્થાત્
'બે ચન્દ્ર છે' એમ જ વચનપ્રયોગ થાય છે, 'બે ચન્દ્રનો ભ્રમ થાય છે' એમ નહીં...)

એ જ રીતે તમારું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઉપરોક્ત રીતે વિકલ્પાત્મક હોઈ ધ્રાન્ત છે અને તે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી
થતું વચન પણ ધ્રાન્ત જ છે... એટલે ધ્રાન્તવ્યક્તિને પોતાનું જ્ઞાન/વચન અધ્રાન્ત લાગવું ઉચિત જ
છે...

(૧૭૧) આવા ધ્રાન્તરૂપ શાસ્ત્રજ્ઞાન/શાસ્ત્રવચનથી શી રીતે તત્ત્વની વ્યવસ્થા થાય ? તે વિચારવું
જ રહ્યું ! જેઓ → જે લોકોના મતે બધા જ વિકલ્પો ધ્રાન્ત છે, તેમના મતે નિત્ય-સાત્મકતાદિ
વિકલ્પોની જેમ કૃતકત્વાદિ લિંગથી થતા અનિત્ય-અનાત્મકતાદિ વિકલ્પો પણ ધ્રાન્ત જ માનવા
પડશે...

બૌદ્ધો, ઘટની અપરાપરક્ષણે જોવાથી થતા નિત્યતાદિના વિકલ્પોને ધ્રાન્ત કહે છે... અને
“સર્વ ક્ષણિકમ્ કૃતકત્વાત્, સર્વ અનાત્મરૂપમ્ ક્ષણિકત્વાત્” - ઈત્યાદિરૂપે કૃતકત્વાદિ લિંગ-હેતુઓથી
ક્ષણિકતા-અનાત્મકતાદિરૂપ અનુમાનવિકલ્પો કરે છે અને તે વિકલ્પોને યથાર્થ માની તેના આધારે
અનિત્યાદિની વ્યવસ્થા કરે છે...

પણ જ્યારે બધા જ વિકલ્પો ધ્રાન્ત હોય, ત્યારે ક્ષણિકતા-અનાત્મકતાદિ વિકલ્પો પણ શી
રીતે અધ્રાન્ત રહે ? (અર્થાત્ તે પણ ધ્રાન્ત જ બનશે) અને આવા ધ્રાન્ત વિકલ્પોથી અનિત્યતા-
અનાત્મકતાદિનો નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે ?

પ્રશ્ન : પણ તેવા ધ્રાન્ત વિકલ્પોથી પણ અનિત્યાદિની વ્યવસ્થા માની લઈએ તો ?



નામપિ તતો ભાવાત્ ॥

(૧૭૨) સ્યાદેતત્ સ્વલક્ષણદર્શનાહિતવાસનાકૃતવિપ્લવરૂપાઃ સર્વ એવ વિકલ્પાઃ, તથાપિ કેષાઞ્ચિદેવ તત્પ્રતિબદ્ધજન્મનાં વિકલ્પાનામતત્પ્રતિભાસિત્વેઽપિ વસ્તુન્યવિસંવાદઃ, મણિપ્રભાયામિવ મણિશ્રાન્તેઃ, નાન્યેષામ્, તદ્દેદપ્રસવે સત્યપિ યથાદૃષ્ટવિશેષાનુસ્મરણં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિશ્ચિતિઃ ? કુત ઇત્યાહ-તદ્વિકલ્પાનામપિ-નિત્યાત્માદિવિકલ્પાનામપિ તતઃ-વસ્તુનોભાવાત્ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે સ્વલક્ષણદર્શનેન આહિતા યા વાસના તથા કૃતં વિપ્લવરૂપં યેષાં તે તથાવિધાઃ સર્વ એવ વિકલ્પાઃ સામાન્યેન, તથાપિ-એવમપિ વ્યવસ્થિતે સતિ કેષાઞ્ચિદેવ-અનિત્યા-નાત્માદિરૂપાણાં તત્પ્રતિબદ્ધજન્મનાં-વસ્તુપ્રતિબદ્ધ-જન્મનાં વિકલ્પાનામતત્પ્રતિભાસિત્વેઽપિ, વસ્તુપ્રતિભાસિત્વેઽપીત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-વસ્તુન્યવિસંવાદઃ । નિદર્શનમાહ-મણિપ્રભાયામિવ વિષયભૂતાયાં મણિશ્રાન્તેઃ કુશ્વિકાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઉત્તર : તો તો તેની જેમ નિત્યાદિની વ્યવસ્થા પણ થઈ જશે, કારણ કે બ્રાન્તરૂપ નિત્યાદિ વિકલ્પોથી પણ નિત્યાદિની વ્યવસ્થા શક્ય જ છે...

બૌદ્ધ : પણ અનિત્યાદિ વિકલ્પો તો વસ્તુને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો નિત્યાદિ વિકલ્પો પણ વસ્તુને આશ્રયીને જ ઉત્પન્ન થાય છે... તો પછી તો નિત્યાદિની વ્યવસ્થા પણ કેમ ન થાય ? એટલે બ્રાન્ત જ્ઞાન-વચનથી તત્ત્વવ્યવસ્થા માનવી બિલકુલ સંગત નથી...

હવે બૌદ્ધ, પોતાની તત્ત્વવ્યવસ્થા સંગત કરવા, ઉપરોક્ત કથન અંગે પોતાનો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -

❖ તત્ત્વવ્યવસ્થાસંગતિકારક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૧૭૨) બૌદ્ધ : સ્વલક્ષણરૂપ પદાર્થના દર્શનથી વાસનાનું આધાન થાય છે, અર્થાત્ સ્વલક્ષણને દેખ્યા બાદ (અપરાપરસદૃશસ્વલક્ષણના દર્શનથી) વાસના પેદા થાય છે અને તે વાસનાથી જ વિપ્લવરૂપ (ભ્રમરૂપ) વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ, સ્વલક્ષણથી દર્શન, તેનાથી વાસના, તેનાથી વિપ્લવરૂપ વિકલ્પો... એમ પરંપરાએ બધા જ વિકલ્પો યદ્યપિ વસ્તુથી જન્ય છે...

પણ,

(૧) વસ્તુમૂલક ઉત્પત્તિવાળા, અનિત્યતા-અનાત્મકતાદિ કેટલાક જ વિકલ્પો એવા છે કે, જેઓ યદ્યપિ વસ્તુનો પ્રતિભાસ નથી કરતાં - અર્થાત્ વસ્તુથી ભિન્ન સામાન્યાકારનો પ્રતિભાસ કરે છે - છતાં પણ તેઓ, વસ્તુ વિશે અવિસંવાદ ધરાવે છે.

જેમ કુંચિકાદિવિવર(=ચાવીનાં કાણાં)ના કારણે મણિપ્રભામાં થયેલી મણિબ્રાન્તિ, યદ્યપિ

પરિત્યજ્ય કિञ्चित્સામાન્યગ્રહणेन विशेषान्तरसमारोपाद् दीपप्रभायामिव मणिबुद्धेरिति संवादिभ्य एव तन्निश्चितिः, नासंवादिभ्यः ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવરોપલમ્બેન, નાન્યેષાં-નિત્યાત્માદિવિકલ્પાનામ્, તદ્વેદપ્રસવે સત્યપિ, વસ્તુભેદાદુત્પાદે સત્યપીત્યર્થઃ, યથાદૃષ્ટવિશેષાનુસરણં પરિત્યજ્ય કથમિત્યાહ-કિञ्चित્સામાન્યગ્રહणेन સદૃશાપરહેતુના વિશેષાન્તરસમારોપાત્ હેતોઃ, નાન્યેષામિતિ વર્તતે । નિદર્શનમાહ-દીપપ્રભાયા-મિવ વિષયભૂતાયાં મણિબુદ્ધેઃ કુઞ્જિકાદિવિવરોપલમ્બેનેવ ઇતિ-એવં સંવાદિભ્ય એવ વિકલ્પેભ્યસ્તન્નિશ્ચિતિઃ-અભિપ્રેતતત્ત્વનિશ્ચિતિઃ, નાસંવાદિભ્યઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મણિનો પ્રતિભાસ નથી કરતી - પણ મણિની પ્રભાનો જ પ્રતિભાસ કરે છે - તો પણ તે મણિ વિશે અવિસંવાદી છે... તેમ અનિત્યતાદિ વિકલ્પો ભલે વસ્તુનો પ્રતિભાસ ન કરતા હોય, તો પણ વસ્તુ વિશે તો તેઓ અવિસંવાદી જ છે...

(૨) નિત્યતા-સાત્મકતાદિ કેટલાક વિકલ્પો એવા છે કે, જેઓ યદ્યપિ વસ્તુથી જ જન્ય છે, છતાં પણ સામે રહેલા યથાદૃષ્ટ પદાર્થની વિશેષતાને ભૂલી જઈને, પૂર્વાપરક્ષણીય પદાર્થની સામ્યતાને લઈને, સ્વલક્ષણરૂપ પદાર્થમાં અવિદ્યમાન પણ સમાનાકારનો અધ્યારોપ કરે છે. આવા વિકલ્પો વસ્તુજન્ય હોવા છતાં પણ, વસ્તુ વિશે અવિસંવાદ ધરાવતા નથી...

ભાવાર્થ : સ્વલક્ષણ પૂર્વાપરક્ષણથી વ્યાવૃત્ત હોઈ માત્ર એકલક્ષણસ્થાયી છે. આ સ્વલક્ષણોની વિશેષતા છે. પણ નિત્યાદિ વિકલ્પો આ વિશેષતાને ભૂલી જઈને (બાકી જો આ વિશેષતાનું અનુસ્મરણ હોત, તો પૂર્વાપરક્ષણોની સદૃશતા ન દેખાત) પૂર્વાપરક્ષણગત પદાર્થોની સદૃશતાનાં કારણે, તે સ્વલક્ષણનું પૂર્વાપરક્ષણ સાથેનાં સાદૃશ્યને ગ્રહણ કરે છે અને સાદૃશ્યને ગ્રહણ કરી, સ્વલક્ષણમાં અવિદ્યમાન પણ સમાનાકારરૂપ વિશેષાંતરનો તેઓ સમારોપ કરે છે ← આ વિકલ્પો, વસ્તુની વાસ્તવિક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

98. કિञ्चित્સામાન્યગ્રહणेन सद्रुशापरहेतुना विशेषान्तरसमारोपात् हेतोरिति । किञ्चित्साમાन्यस्य-किञ्चित्सादृश्यस्य ग्रहणम्-अध्यवसायस्तेन । कीदृशेन सामान्यग्रहणेनेत्याह-सद्रुशापरहेतुना, सद्रुशः-पाश्चात्यकारणक्षणसमानाकारो योऽपरः कार्यक्षणः स हेतुर्यस्य किञ्चित्साમાन्यग्रहणस्य तत् तथा तेन । किमित्याह-विशेषान्तरसमारोपात् विशेषान्तरस्य-स्वलक्षणेष्वाविद्यमानस्य समानाकाररूपस्य समारोपः-अध्यारोपस्तस्माद्धेतोः-कारणात् ॥

❖ જે સ્વલક્ષણરૂપે પદાર્થનું દર્શન થયું હતું, તે સ્વલક્ષણરૂપે પદાર્થની વિશેષતા... એમ યથાદૃષ્ટનો અર્થ કરવો...

૧. 'સદૃશાપરાપરહેતુના' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'રૂપાયાં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'લમ્બેનૈવ' ઇતિ ક-ઙ-પાઠઃ ।



(૧૭૩) એતદપ્યસત્, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । તત્ર યત્ તાવદુક્તમ્- 'સ્વલક્ષણ-
દર્શનાહિતવાસનાકૃતવિપ્લવરૂપાઃ સર્વ એવ વિકલ્પાઃ' ઇતિ, અત્ર કિમિદં સ્વલક્ષણદર્શનં
નામ ? કા વા તદાહિતા વાસના યત્કૃતવિપ્લવરૂપાઃ સર્વ એવ વિકલ્પા ઇતિ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં પૂર્વપક્ષમાશङ્ક્યાહ-એતદપ્યસત્-અશોભનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-અવિચારિતરમણીય-
ત્વાત્ કારણાત્ । એતદેવાહ તત્રેત્યાદિના । તત્ર યત્ તાવદુક્તમાદૌ- 'સ્વલક્ષણદર્શનાહિત-
વાસનાકૃતવિપ્લવરૂપાઃ સર્વ એવ વિકલ્પાઃ' ઇત્યેતત્, અત્ર કિમિદં સ્વલક્ષણદર્શનં નામ ?
કા વા તદાહિતા-સ્વલક્ષણદર્શનાહિતા વાસના યત્કૃતવિપ્લવરૂપાઃ સર્વ એવ વિકલ્પા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશેષતા ભૂલીને વિશેષાંતરનો આરોપ કરતા હોવાથી, વસ્તુ વિશે અવિસંવાદી નથી (અર્થાત્ વિસંવાદી
છે...)

જેમ દીપકની પ્રભામાં થયેલ મણિબુદ્ધિ, યદ્યપિ દીપકરૂપ વસ્તુજન્ય હોવા છતાં પણ, દીપકની
વિશેષતા ભૂલીને કુઞ્ચિકાદિવિવર (=ચાવીનું કાણું) રૂપ સદૃશતાને લઈ દીપ-મણિની સામ્યતાનું ગ્રહણ
કરવા દ્વારા દીપમાં પણ મણિનો સમારોપ કરે છે અને એટલે જ તે મણિબુદ્ધિ દીપરૂપ વસ્તુ વિશે
અવિસંવાદી નથી, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સંમજવું...

આ બંને પ્રકારના વિકલ્પોમાંથી, પ્રસ્તુતમાં (૧) જે વિકલ્પો વસ્તુ વિશે અવિસંવાદી છે, તેઓથી
જ અભિપ્રેત તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે, અને (૨) જે વિકલ્પો વસ્તુ વિશે અવિસંવાદી નથી, તેઓથી
અભિપ્રેત તત્ત્વનો નિશ્ચય પણ થતો નથી...

સાર : તેથી અનિત્યાદિ વિકલ્પો વસ્તુસંવાદી હોવાથી, તેઓ દ્વારા અનિત્યાદિ તત્ત્વનો નિશ્ચય
સમુચિત જ છે... માટે અમારા મતે (=અખિલ વિકલ્પબ્રાન્તતાવાદીમતે) તત્ત્વવ્યવસ્થા અસંગત નથી.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી આ પૂર્વપક્ષની એકેક વાતનો સૂક્ષ્મતાથી ઉત્તર આપશે... આ ઉત્તરપક્ષ ઘણો
વિસ્તૃત અને ઊંડાણભર્યો હોવાથી પૂર્વપક્ષની માન્યતાનું બરાબર અવધારણ કરી લેવું.)

❖ ❖ જોડપૂર્વપક્ષનો યુક્તિશઃ નિરાસ ❖ ❖

(૧૭૩) સ્થાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ તે
રમણીય લાગે એવું છે. જુઓ - સૌ પ્રથમ તમે જે કહ્યું હતું કે → “બધા જ વિકલ્પો સ્વલક્ષણદર્શનથી
આહિત એવી વાસનાથી કરાયેલ વિપ્લવરૂપ છે...” ← તે અંગે અમે પૂછીએ છીએ કે, (૧) ‘સ્વલક્ષણ-
દર્શન’ એટલે શું ? અથવા (૨) તે દર્શનથી આહિત એવી ‘વાસના’ કેવી છે ? કે બધા જ વિકલ્પો
જેનાથી કરાયેલા વિપ્લવરૂપ છે...

❖ “મણિપ્રદીપપ્રભયોર્મણિબુદ્ધ્યાભિધાવતોઃ । મિથ્યાજ્ઞાનાવિશેષેઽપિ વિશેષોઽર્થક્રિયાં પ્રતિ ॥

યથા તથાઽયથાર્થત્વેઽપ્યનુમાનતદાભયોઃ ।

અર્થક્રિયાનુરોધેન પ્રમાણત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ॥” - (પ્રમાણવાર્ત્તિ ૦ ૨/૫૭-૫૮)

૧. ૫૦૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘ત્યાદિ । તત્ર’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ૫૦૧તમં પૃષ્ઠમ્ ।

વસ્ત્વનુભવઃ સ્વલક્ષણદર્શનમ્, તદાહિતવાસના તુ તથાવિધવિકલ્પજનનશક્તિઃ । યદિ
 એવં કથં નિરંશવસ્તુવિષયાન્નિરંશાનુભવાત્ તથાવિધવિકલ્પજનનશક્તીનાં પ્રભૂતાનાં
 સમ્ભવઃ ?, કથં વૈકસ્યા એવાનેકવિકલ્પજન્મ ? (૧૭૪) સમુત્પદ્યન્તે ચ સ્વલક્ષણ-
 દર્શનાનન્તરં નિત્યાનિત્યાદિવિકલ્પાઃ, ક્રમેણૈકસ્ય, અક્રમેણ ચાનેકપ્રમાતૃણામ્ । ન ચૈતે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ ? । અત્રાહ-વસ્ત્વનુભવઃ શુદ્ધઃ સ્વલક્ષણદર્શનમ્, તદાહિતવાસના તુ તથાવિધ-
 વિકલ્પજનનશક્તિઃ, તથાવિધસ્ય સંવાદિનોઽસંવાદિનશ્ચ । એતદાશઙ્ક્યાહ-યદ્યેવં કથં
 નિરંશવસ્તુવિષયાન્નિરંશાનુભવાત્ તથાવિધવિકલ્પજનનશક્તીનાં પ્રભૂતાનાં સમ્ભવઃ
 સામાન્યેન ? કથં વૈકસ્યા એવ શક્તેઃ અનેકવિકલ્પજન્મ ? કો વા કિમાહ ? ન ચૈતદેવમ્,
 ઇત્યાશઙ્ક્યાનિરાસાયાહ-સમુત્પદ્યન્તે ચ સ્વલક્ષણદર્શનાનન્તરં નિત્યાનિત્યાદિવિકલ્પાઃ
 ક્રમેણૈકસ્ય પ્રમાતુઃ સાઙ્ક્યાદેર્બોદ્ધાદિમતપ્રતિપત્ત્યા, અક્રમેણ ચાનેકપ્રમાતૃણાં-સાઙ્ક્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : (૧) સ્વલક્ષણદર્શન એટલે નિરંશ (અંશ વિનાની સ્વલક્ષણરૂપ) વસ્તુનો અનુભવ...અને
 (૨) તદાહિતવાસના એટલે સ્વલક્ષણદર્શનથી થયેલ શક્તિવિશેષ... કે જેનાથી સંવાદી અને અસંવાદી
 વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે... આવી વ્યાખ્યા અમે કરીએ છીએ.

સ્યાદ્વાદી : જો આવું છે, તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે, સ્વલક્ષણરૂપ નિરંશ અનુભવથી
 સંવાદી-અસંવાદી વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરનારી ઘણી બધી શક્તિઓ શી રીતે થઈ શકે ?

આશય એ કે, એકસ્વભાવી વસ્તુથી તો માત્ર એક જ વસ્તુની ઉત્પત્તિ શક્ય છે, અનેક વસ્તુની
 નહીં.. તો પછી સ્વલક્ષણાનુભવ પણ નિરંશ એકસ્વભાવી હોવાથી, તેનાથી અનેક શક્તિઓની ઉત્પત્તિ
 શી રીતે થઈ શકે ?

બૌદ્ધ : નથી જ થતી, કારણ કે નિરંશ અનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પથી તો માત્ર એક જ શક્તિની
 ઉત્પત્તિ થાય છે, અનેક શક્તિની નહીં...

સ્યાદ્વાદી : જો તે નિર્વિકલ્પથી માત્ર એક જ શક્તિની ઉત્પત્તિ થાય, તો તે એક જ શક્તિથી
 સંવાદી-અસંવાદી અનેક વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ?

(૧૭૪) બૌદ્ધ : નથી જ થતી ને ! (શું એક શક્તિથી અનેક વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે ?)

સ્યાદ્વાદી : સાવ ખોટી વાત ! એક જ શક્તિથી અનેક વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટપણે દેખાય
 છે... જુઓ → (૧) ક્રમિકપક્ષ : સ્વલક્ષણને જોયા બાદ એક જ વ્યક્તિને, પહેલા સાંખ્યમત પ્રમાણે
 નિત્યનો વિકલ્પ થાય છે, કાળક્રમે તે જ વ્યક્તિને બૌદ્ધમતમાં ભળી જવાથી અનિત્યનો વિકલ્પ થાય
 છે... (૨) અક્રમિકપક્ષ : સ્વલક્ષણને જોયા બાદ, એકીસાથે અનેકપ્રમાતાઓમાંથી સાંખ્યને નિત્યનો

૧. 'કથં વૈકસ્યા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તથાવિધાઃ સંવાદિનો' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'વૈકસ્યા એવ' ઇતિ ક-
 પાઠઃ ।



શક્તિભેદૈકાનેકજનકત્વે વિના । ન ચ ભૂયસામપિ નિરંશવસ્તુવિષયનિરંશાનુભવાનાં તત્ત્વતસ્તત્ત્વે વિશેષઃ, રૂપાદિસ્વલક્ષણાનામિવ । તન્ન તૈષામિવૈકસ્ય બહૂનાં વાઽનન્તરં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બૌદ્ધાદીનામ્ । ન ચૈતે-નિત્યા-નિત્યાદિવિકલ્પાઃ । શક્તિભેદશ્ચ એકાનેકજનકત્વં ચેતિ વિગ્રહઃ, તે ચૈતે, એતે વિના ક્રમાક્રમપક્ષદ્વયેઽપીતિ । એતદેવાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ ભૂયસામપિ ક્રમપક્ષે । કેષામિત્યાહ-નિરંશવસ્તુવિષયનિરંશાનુભવાનામ્, તુલ્યસ્વલક્ષણાનુભવાનામિત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તત્ત્વે-તદ્ભાવે, રૂપાદિસ્વલક્ષણાનુભવત્વે इत्यર્થઃ, વિશેષઃ-ભેદઃ । કિં તર્હિ ? સર્વ એવૈતે રૂપાદિસ્વલક્ષણાનુભવા એવેતિ । ઇહૈવ નિદર્શનમાહ-રૂપાદિ-સ્વલક્ષણાનામિવ, એકસ્ય પ્રમાતુઃ इति પ્રક્રમઃ, તથાવિધાનુભવનિબન્ધનાનામિતિ । તથાહિ-ક્રમેણાપિ રૂપાદિસ્વલક્ષણાનિ સ્વાકારમનુભવં કુર્વાણાનિ ન રૂપાદિસ્વલક્ષણત્વેન વિશેષ્યન્ત इति ॥

પ્રકૃતયોજનામાહ-તત્-તસ્માત્ ન તૈષામિવ-રૂપાદિસ્વલક્ષણાનામિવ, એકસ્ય પ્રમાતુરિતિ પ્રક્રમઃ, બહૂનાં વા-પ્રમાતૃણામ્ અનન્તરં બહૂનાં પારમ્પર્યેણ વૈકસ્ય તથાવિધફલભેદઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિકલ્પ થાય છે, બૌદ્ધને અનિત્યનો વિકલ્પ થાય છે ← આમ, ક્રમ-અક્રમ પક્ષમાં નિત્ય-અનિત્યાદિ અનેક વિકલ્પો સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ છે...

તેથી હવે તો બેમાંથી એક વિકલ્પ સ્વીકારવો જ રહ્યો : કાં'તો (૧) નિરંશ અનુભવમાં શક્તિભેદ માનવો પડે, કે જેથી તે જુદી જુદી શક્તિને આશ્રયીને જુદા જુદા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરી શકે, અથવા તો (૨) એક જ શક્તિમાં 'અનેકજનકત્વસ્વભાવ' માનવો પડે, કે જેથી તે શક્તિ દ્વારા અનેક વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ શક્ય બને... ← આવું માન્યા વિના નિત્ય-અનિત્યાદિ અનેક વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ સંગત નહીં થાય.

આ જ વાતને દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે :

જેમ ભિન્ન-ભિન્નક્ષણીય અનેક રૂપાદિસ્વલક્ષણો વચ્ચે કોઈ ભેદ હોતો નથી, તેઓ સમાનપણે પોતાનો અનુભવ કરાવે છે, તેમ જુદા જુદા નિરંશ અનુભવ વચ્ચે પણ કોઈ ભેદ નથી. તો પછી એક જ વ્યક્તિને જુદા જુદા કાળે કે અનેક વ્યક્તિને એક જ કાળે, એક જ પ્રકારના અનુભવથી જુદા જુદા ફળની ઉત્પત્તિ શી રીતે ન્યાયસંગત બને ? અર્થાત્ જેમ બધા રૂપાદિસ્વલક્ષણથી રૂપાદિઅનુભવ જ થાય, રસાદિ નહીં. તેમ અનિત્યદર્શનથી અનિત્યવિકલ્પજનનશક્તિની જ ઉત્પત્તિ થાય, નિત્ય-વિકલ્પજનનશક્તિની નહીં...

સારાંશ : જેમ રૂપાદિ સ્વલક્ષણોથી રસાદિ વિજ્ઞાતીય ફળની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેમ અનિત્ય-અનાત્મકતાદિ અનુભવથી, વિજ્ઞાતીય એવી નિત્ય-સાત્મકતાદિ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ

૧. 'વાનન્તરં' इति क-पाठः । ૨. 'વૈકસ્ય' इति क-पाठः ।

પારમ્પર્યેણ વા તથાવિધફલભેદોઽમીષાં ન્યાય્ય ઇતિ ભાવ્યમેતત્ । (૧૭૫) કા ચેયં તથાવિધવિકલ્પજનનશક્તિઃ ? કિં તદુત્તરં માનસમ્, ઉતાન્યૈવ કાચિત્ ? યદિ માનસમ્, કથં સ્વલક્ષણાદસ્વલક્ષણજન્મ ? અસ્વલક્ષણં ચ વિકલ્પઃ, અસદાકારરૂપત્વાત્ । ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભિન્નજાતીયવિજ્ઞાનાદિકાર્યભેદોઽમીષાં-નિરંશવસ્તુવિષયનિરંશાનુભવાનાં ન્યાય્ય ઇતિ ભાવ્ય-મેતત્-ભાવનીયમેતત્ । એતદુક્તં ભવતિ-યથા તેષાં રૂપાદિસ્વલક્ષણાનાં ન રસાદિફલભેદો ન્યાય્યઃ, એવમનિત્યાનાત્મકવસ્તુનુભવાનામપિ ન નિત્યાત્માદિવિકલ્પજનનશક્ત્યાખ્યઃ ફલભેદો ન્યાય્યઃ । હૈવાભ્યુચ્ચયમાહ કા ચેયમિત્યાદિના । કા ચેયં તથાવિધવિકલ્પજનનશક્તિર્ભવતોઽભિપ્રેતા ? કિં તદુત્તરં, પ્રક્રમાદવિકલ્પપ્રત્યક્ષોત્તરં, માનસં 'સ્વવિષયાનન્તરે'ત્યાદિલક્ષણં ઉતાન્યૈવ કાચિદાલયગતા ? ઉભયથાઽપિ દોષમાહ-યદિ માનસમ્, કથં સ્વલક્ષણાદ્ માનસાત્ અસ્વ-લક્ષણજન્મ-વિકલ્પોત્પાદઃ ? વિકલ્પાસ્વલક્ષણત્વમાહ-અસ્વલક્ષણં ચ વિકલ્પો ભવત્રીત્યા । કુત્ત ઇત્યાહ-અસદાકારરૂપત્વાત્ । અસદાકારઃ-વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસોઽસ્વલક્ષણત્વા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ ન જ થઈ શકે... ફલતઃ સંવાદી-અસંવાદી અનેક વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિની ઉત્પત્તિ, નિરંશ અનુભવથી બિલકુલ શક્ય નથી...

❖ વિકલ્પજનક શક્તિ અંગે વિકલ્પજાળ ❖

(૧૭૫) પહેલા તો એ કહો કે સંવાદી-અસંવાદી અનેક વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરનારી આ 'શક્તિ' છે શું ? શું તે (૧) નિર્વિકલ્પ પછી થનાર માનસવિજ્ઞાનરૂપ છે, કે (૨) બીજી જ કોઈ આલયવિજ્ઞાનગત છે ? ← આ બેમાંથી કયા પક્ષને તમે સ્વીકારો છો...

❖ પ્રથમપક્ષનો નિરાસ ❖

(૧) સ્વવિષય=ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયભૂત સ્વલક્ષણરૂપ વિષયની અનંતર=દ્વિતીયક્ષણરૂપ સંલકારીની સહાયતાથી, ઈન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થતાં મનોવિજ્ઞાનને તમે 'માનસ' કહો છો...

પણ શક્તિને આ માનસજ્ઞાનરૂપ માનવી બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે માનસજ્ઞાન તો સ્વલક્ષણરૂપ છે, તેના દ્વારા વિજાતીય એવા અસ્વલક્ષણરૂપ વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ? (માનસ એ વસ્તુ છે - સ્વલક્ષણ છે અને વિકલ્પ એ અવસ્તુ છે - અસ્વલક્ષણ છે.)

બૌદ્ધ : પણ વિકલ્પ અસ્વલક્ષણરૂપ શી રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે વિકલ્પબુદ્ધિમાં થતો પ્રતિભાસ તમે અસદાકારરૂપ માનો છો... અર્થાત્ વિકલ્પનો આકાર (સામાન્યાકાર) તમે અસત્ માનો છો, તો તે અસદાકારરૂપ વિકલ્પ અસ્વલક્ષણરૂપ/અવસ્તુ જ કહેવાય.



સ્વસંવિત્તિસ્ત્રાસ્વલક્ષણમ્, અપિ તુ બહિર્મુખાવભાસ એવેતિ ચેત્, ન ચ્છલુ સા તતોઽન્યેતિ કથં નાસ્વલક્ષણમ્ ? (૧૭૬) અસન્નસૌ, સા તુ સતી, સ્વસંવિદિતત્વાદેવેતિ ચેત્, કથમસૌ તન્માત્રતત્ત્વા વિકલ્પ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । અસદાકારાનુવેધાદિતિ ચેત્, કથમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ખ્યુપગમાત્ સ એવ રૂપં યસ્ય સ તથા તદ્ભાવસ્તસ્માત્ । ન સ્વસંવિત્તિસ્ત્ર-વિકલ્પે-
ઽસ્વલક્ષણમ્, અપિ તુ બહિર્મુખાવભાસ એવ અસ્વલક્ષણમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન
ચ્છલુ સા-સ્વસંવિત્તિઃ તતઃ-બહિર્મુખાવભાસાદન્યેતિ-એવં કથં નાસ્વલક્ષણમ્ ?
અસ્વલક્ષણમેવ । અસન્નસૌ-બહિર્મુખાવભાસઃ, સા તુ-સ્વસંવિત્તિઃ સતી-વિદ્યમાના,
સ્વસંવિદિતત્વાદેવ કારણાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમસૌ-સ્વસંવિત્તિસ્તન્માત્ર-
તત્ત્વા-⁹⁹સ્વસંવિત્તિમાત્રતદ્ભાવા વિકલ્પ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । ન તત્ર સ્વલક્ષણાતિરિક્તોઽંશ ઇતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : વિકલ્પમાં જે સ્વસંવેદન (=પોતાનાં જ્ઞાનસ્વરૂપનો અનુભવ) થાય છે, તે અસ્વલક્ષણરૂપ નથી (તે તો વસ્તુરૂપ-વાસ્તવિક છે...) પણ માત્ર બહિર્મુખાવભાસ (=બાહ્ય પદાર્થના અનુભવરૂપ સંવેદન) તે અસ્વલક્ષણરૂપ - અવસ્તુરૂપ છે. અહીં વિકલ્પ બહિર્મુખાવભાસની અપેક્ષાએ ભલે અસ્વલક્ષણરૂપ હોય, પણ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ તો સ્વલક્ષણરૂપ જ છે, તો પછી માનસથી તેની ઉત્પત્તિ થવામાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધ ! બહિર્મુખાવભાસ એ જ તો સ્વસંવિત્તિ છે, તેનાથી જુદી કોઈ સ્વસંવિત્તિ છે જ નહીં, તો પછી વિકલ્પ તે અસ્વલક્ષણરૂપ કેમ ન બને ? અર્થાત્ વિકલ્પનું સ્વરૂપ તો માત્ર બહિર્મુખાવભાસરૂપ છે અને તે તો અસ્વલક્ષણરૂપ હોવાથી વિકલ્પ પણ અસ્વલક્ષણરૂપ જ બનશે...

(૧૭૬) બૌદ્ધ : ના, સ્વસંવિત્તિ અને બહિર્મુખાવભાસ બંને જુદા છે, કારણકે બહિર્મુખાવભાસ અસત્ છે, જ્યારે સ્વસંવિત્તિ તો પોતાના સ્વરૂપથી જ સંવિદિત (=અનુભૂત) હોવાથી સત્ છે...

સ્યાદ્વાદી : જો આ સ્વસંવિત્તિ માત્ર સ્વસંવેદનરૂપ જ હોય (બહિર્મુખાવભાસરૂપ હોય જ નહીં) તો તેને તમે વિકલ્પરૂપ કેમ કહો છો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

99. સ્વસંવિત્તિમાત્રતદ્ભાવા ઇતિ । સ્વસંવિત્તિમાત્રમેવ તદ્ભાવઃ-તત્ત્વભાવઃ સ્વરૂપં યસ્યા ઇતિ ॥

❖ હવે બૌદ્ધ, આ બંને અંશને જુદા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, એની પાછળ આશય એ કે, બંને જુદા સિદ્ધ થવાથી સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ વિકલ્પ સ્વલક્ષણરૂપ સાબિત થાય અને તેથી સ્વલક્ષણરૂપ માનસ દ્વારા સ્વલક્ષણરૂપ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થવામાં કોઈ બાધ ન રહે... પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, બંને અંશ જુદા માનવા બિલકુલ સંભવિત નથી.

૧. 'તત્ર ભાવઃ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

સતાનુવેધો નામ ? સ નિર્વિષયત્વાદસન્, ન તુ તથાપ્રતિભાસનેનેતિ ચેત્, ન સ્વસંવિત્તિ-સ્તથાપ્રતિભાસનાદન્યેત્યસ્વલક્ષણત્વમેવ ॥

(૧૭૭) તસ્ય વિભ્રમરૂપત્વાત્ તદન્યાનન્યત્વકલ્પનૈવાયુક્તેતિ ચેત્, કોડયં વિભ્રમ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કૃત્વા । અસદાકારાનુવેધાદસૌ વિકલ્પઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમસતા આકારેણ અનુવેધો નામ સ્વસંવિદઃ ? નૈવેત્યર્થઃ । સઃ-આકારઃ નિર્વિષયત્વાત્ કારણાત્ અસન્-તુચ્છઃ, ન તુ તથાપ્રતિભાસનેન-ન પુનર્બહિર્મુખાવભાસપ્રતિભાસનેનાસન્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન સ્વસંવિત્તિરધિકૃતા તથાપ્રતિભાસનાત્-બહિર્મુખાવભાસપ્રતિભાસનાદન્યા-અર્થાન્તરભૂતા ઇતિ કૃત્વા અસ્વલક્ષણત્વમેવ સ્વસંવિદઃ ॥

તસ્ય-બહિર્મુખાવભાસપ્રતિભાસસ્ય વિભ્રમરૂપત્વાત્ કારણાત્ તદન્યાનન્યત્વકલ્પનૈવ તયા-સ્વસંવિત્ત્યાન્યાનન્યત્વકલ્પનૈવ અયુક્તા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કોડયં વિભ્રમો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશય એ કે, જો સ્વસંવિત્તિ સ્વલક્ષણરૂપ જ હોય તો વિકલ્પ કઈ રીતે છે ? (તમે વિકલ્પ કલ્પનારૂપ માન્યો છે, જ્યારે સ્વસંવિત્તિ તો વસ્તુસત્ છે...)

બૌદ્ધ : સાચી વાત છે તમારી ! પણ તે સ્વસંવિત્તિમાં અસદ્ આકારનો અનુવેધ થાય છે, એટલે જ અમે તેને સવિકલ્પ કહીએ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પહેલા તો એ કહો કે, જે આકાર અસત્ હોય, અર્થાત્ હોય જ નહીં, તે આકારનો અનુવેધ શી રીતે થઈ શકે ? શું અપુષ્પનો કદી કોઈની સાથે અનુવેધ (==જોડાણ) થાય છે ?

બૌદ્ધ : તે આકારનો કોઈ વિષય ન હોવાથી જ તે અસત્ છે, બાકી સર્વથા તે અસત્ નથી, કારણ કે બહિર્મુખ અવભાસની (સામાન્યાકારના પ્રતિભાસની) અપેક્ષાએ તો તે સત્ જ છે અને તેથી તેનું સ્વસંવિત્તિ સાથે જોડાણ થવું પણ સંગત જ છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પહેલા તમે સ્વસંવિત્તિ સત્ અને બહિર્મુખાભાસ અસત્ એમ બંનેનો ભેદ પાડ્યો અને હવે બહિર્મુખાવભાસને પણ સત્ કહ્યો... જો બહિર્મુખાવભાસ સત્ હોય, તો ઉપરનો ભેદ ન રહ્યો. તેથી તે સ્વસંવિત્તિરૂપ જ બની ગયો અને - બહિર્મુખાવભાસ અસ્વલક્ષણરૂપ હોવાથી - તે સ્વસંવિત્તિ પણ અસ્વલક્ષણરૂપ જ થશે...

(૧૭૭) બૌદ્ધ : બહિર્મુખાવભાસ તો વિભ્રમરૂપ=બ્રમાત્મક છે, કારણ કે તે તો સ્વલક્ષણરૂપ પદાર્થ વિશે પણ, સામાન્યાકારનો આરોપ કરી પ્રતિભાસ કરે છે... આવા બ્રમાત્મક બહિર્મુખા-વાભાસની સાથે “સ્વસંવેદનનો ભેદ કે અભેદ” એવી કલ્પના જ યુક્ત નથી...

આશય એ કે, જે વસ્તુ વાસ્તવિક હોય, તેની સાથે જ બીજી વસ્તુના ભેદાભેદની વિચારણા સંગત ગણાય, અસત્ની સાથે નહીં... પ્રસ્તુતમાં બહિર્મુખાવભાસ અસત્ હોઈ તેની સાથે સ્વસંવેદનના ભેદાભેદની વિચારણા નિર્રથક છે...



ઇતિ કથનીયમ્ । અનિરૂપ્યસ્વરૂપસ્તત્ત્વતોઽસદ્રૂપ ઇતિ ચેત્, કથમયં સ્વસંવિત્તિભેદક ઇતિ વાચ્યમ્ । ન તત્ત્વત ઇતિ ચેત્, ઉચ્છિન્નો વિકલ્પઃ । (૧૭૮) અસ્તિવિતિ ચેત્, પ્રતીત્યા-
દિબાધા । ચેતના એવ તથાભૂતા વિકલ્પ ઇતિ ચેત્, કિમ્ભૂતેતિ ચિન્ત્યમ્ । અસદાકારેતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદ્રૂપત્વાદન્યાનન્યત્વકલ્પનાઽયોગ ઇતિ કથનીયમ્ । અનિરૂપ્યં સ્વરૂપં યસ્ય વૈતથ્યેન સ તથા તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતોઽસદ્રૂપઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમયં-વિભ્રમોઽસદ્રૂપઃ સન્ સ્વસંવિત્તિભેદક ઇતિ-એતદ્ વાચ્યમ્ । ન તત્ત્વત ઇતિ ચેત્, સ્વસંવિત્તિભેદકઃ । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-ઉચ્છિન્નો વિકલ્પઃ અવિશિષ્ટસ્વસંવિત્તિમાત્રભાવેન । અસ્તિવિતિ ચેત્ વિકલ્પાભાવઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-પ્રતીત્યાદિબાધા, 'આદિ'શબ્દાદ્ ભાવેતરભેદબાધાગ્રહઃ । ચેતનૈવ તથાભૂતા વિશિષ્ટા વિકલ્પઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમ્ભૂતા તથાભૂતા ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : હે બૌદ્ધ ! પહેલા તો એ કહો કે, “વિભ્રમ” એટલે શું ? કે જેની ભેદાભેદની વિચારણા ન કરી શકાય...

બૌદ્ધ : વિભ્રમનું સ્વરૂપ અનિરૂપ્ય=અનિર્વચનીય છે, અર્થાત્ વિતથ (=મિથ્યા) હોઈ તેનું કથન જ શક્ય નથી... પરમાર્થથી તો તે અસદ્ રૂપ છે...

સ્યાદ્વાદી : વિભ્રમરૂપ બહિર્ભુજાવભાસ જો અસદ્ જ હોય, તો તે સ્વસંવિત્તિનો ભેદક શી રીતે બને ?

તાત્પર્ય એ કે, જો બહિર્ભુજાવભાસ અસત્ હોય, તો વિકલ્પ અને સ્વસંવિત્તિ વચ્ચે ભેદ જ નહીં રહે... (સ્વસંવિત્ + બહિર્ભુજાવભાસ=વિકલ્પ છે. પણ જો બહિર્ભુજાવભાસ અસત્ હોય તો વિકલ્પ સ્વસંવિત્ રૂપ થવાથી, વિકલ્પથી સ્વસંવિત્નો ભેદ જ નહીં રહે) અને તો માત્ર સ્વસંવિત્ જ શેષ રહેવાથી વિકલ્પનો વિલોપ-અભાવ થઈ જશે...

(૧૭૮) બૌદ્ધ : તો ભલે ને વિલોપ થાય, વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો પ્રતીતિ આદિનો બાધ થશે...જુઓ →

(૧) ઘટ-પટાદિના વિકલ્પોની સર્વલોકોને સ્પષ્ટપણે પ્રતીતિ થાય છે, અને

(૨) નિર્વિકલ્પની પ્રવૃત્તિ થયા બાદ પણ “આ પદાર્થ અહીં છે - આ પદાર્થ અહીં નથી” -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

100. ભાવેતરભેદબાધાગ્રહ ઇતિ । ઇદમત્રાસ્તીદં તુ નાસ્તિ ઇત્યેવંરૂપો યો ભાવેતરાભ્યાં-ભાવાભાવાભ્યાં ભેદાભેદવ્યવહારો વિકલ્પાત્મકાસ્તસ્ય બાધા-બાધનં તસ્યા ગ્રહઃ । ઇદમુક્તં ભવતિ-પ્રવૃત્તેઽપિ નિર્વિકલ્પજ્ઞાને ઇદમત્રાસ્તીદં તુ નાસ્તીતિ વ્યવહારો વિકલ્પેનૈવ વર્તતે, તદપલાપે તુ કથમયં સ્યાદિતિ ॥

૧. 'ઉત્સન્નો વિકલ્પઃ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'ઉત્સન્નો' ઇતિ ઘ-પાઠઃ, ઙ-પાઠસ્તુ 'ઉચ્છન્નો' ઇતિ ।

ચેત્, અસ્વલક્ષણમેવેયમ્, અસદાકારત્વાત્ । 'ન^૧ સ્વસંવિત્તિસ્તત્રાસ્વલક્ષણમ્, અપિ તુ બહિર્મુખાવભાસ એવેતિ ચેત્, ન યલ્લુ સા તતોડન્યા' ઇતિ સમાનં પૂર્વેણેતિ યદિ માનસં કથં સ્વલક્ષણાદસ્વલક્ષણજન્મ સાધીય ઇતિ ? (૧૭૧) કથં વા નિર્વિકલ્પકત્વેના-ભિન્નાદ્ ભિન્નવિકલ્પસમ્ભવઃ ? ન હિ નીલાદિમાત્રાત્ ક્વચિદ્ રસાદિભાવઃ, તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અસદાકારા અસત્રાકારો યસ્યાઃ સા તથા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અસ્વલક્ષણમેવેયં-ચેતના, અસદાકારત્વાત્ । ન સ્વસંવિત્તિસ્તત્ર-ચેતનાયાં અસ્વલક્ષણમ્, અપિ તુ બહિર્મુખા-વભાસ એવ અસ્વલક્ષણમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન યલ્લુ-નૈવ સા-ચેતના સ્વસંવિત્તિઃ તતઃ-બહિર્મુખાવભાસાદન્યેતિ સમાનં પૂર્વેણ-'કથં નાસ્વલક્ષણ'મિત્યાદિનોક્તેન^૨ । ઇતિ-એવં યદિ માનસં કથં સ્વલક્ષણાદસ્વલક્ષણજન્મ સાધીયઃ-શોભનતરમ્ ? નૈવેત્યર્થઃ । કથં વેત્યાદિ । કથં વા નિર્વિકલ્પકત્વેનાભિન્નાદ્ માનસાદ્ ભિન્નવિકલ્પસમ્ભવો વિકલ્પકત્વેન ? । કથં ચ ન સ્યાદિત્યાહ-ન હિ નીલાદિમાત્રાદ્ વસ્તુનોડન્યરહિતાત્ ક્વચિદ્ રસાદિભાવઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એમ પદાર્થના અસ્તિ-નાસ્તિતાનો વ્યવહાર પણ વિકલ્પથી જ થાય છે... હવે જો વિકલ્પનો અપલાપ કરશો તો સર્વલોકપ્રસિદ્ધ પ્રતીતિ/વ્યવહારનો પણ અપલાપ થશે. ફલતઃ પ્રતીતિ આદિનો બાપ થશે જ.

બૌદ્ધ : તો તો અમે વિકલ્પનો અવશ્ય સ્વીકાર કરીશું, પણ આ રીતે - તેવા પ્રકારની વિશિષ્ટ ચેતનાને જ અમે વિકલ્પ કહીશું...

સ્યાદ્વાદી : જે વિશિષ્ટ ચેતનાને તમે વિકલ્પ કહો છો, તે કેવી છે ?

બૌદ્ધ : અસદ્ આકારવાળી ચેતના તે જ વિકલ્પ...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! અસદાકારરૂપ હોવાથી, તે ચેતના અસ્વલક્ષણરૂપ જ સાબિત થઈ ને ?

હવે જો તો એમ કહેશો કે → “બહિર્મુખાવભાસ જ અસ્વલક્ષણ છે, ચેતનામાં રહેલ સ્વસંવિત્તિ અંશ નહીં...” - તો અમે પણ કહીશું કે “બહિર્મુખાવભાસથી સ્વસંવિત્તિ જુદી નથી, તો પછી તે સ્વસંવિત્તિ પણ અસ્વલક્ષણ કેમ ન બને ?” ← એમ બધી ચર્ચાઓ પૂર્વવત્ ચાલશે... ફલતઃ તે ચેતના અસ્વલક્ષણરૂપ હોઈ વિકલ્પ પણ અસ્વલક્ષણરૂપ જ સાબિત થશે...

સાર : તેથી શક્તિને જો માનસજ્ઞાનરૂપ માનશો, તો માનસ સ્વલક્ષણરૂપ હોઈ, તેના દ્વારા વિજ્ઞાતીય એવા અસ્વલક્ષણરૂપ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ શક્ય બને નહીં...

(૧૭૮) બીજી વાત, બધાને માનસ તો એકસરખું જ થાય છે, કારણ કે તે પણ નિર્વિકલ્પ છે. તો પછી જુદા જુદા પ્રમાતાને (કે એક પ્રમાતાને જુદા જુદા કાળે) ભિન્ન-ભિન્ન વિકલ્પો શી રીતે થાય ? જેમકે માત્ર નીલાદિથી, બીજી કોઈ સહકારી સામગ્રીની સહાયતા વિના કદી રસ-ગંધાદિની

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૫૦૬-૫૦૭તમે પૃષ્ઠે । ૨. 'ભાસાદન્યેડભિસમાનં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૫૦૬-૫૦૭તમે પૃષ્ઠે ।



ડર્શનાત્ । ન ચાત્ર કિઞ્ચિદ્ ભેદકમ્, અનભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમેડપિ તતોડતિશયા-
સિદ્ધેરિતિ નિવેદયિષ્યામઃ ॥

(૧૮૦) અથાન્યૈવ કાચિત્ । કાસાવિતિ વાચ્યમ્ । અનાદિમદાલયગતશક્તેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

‘આદિ’શબ્દાદ્ ગન્ધાદિગ્રહઃ । કથં ન રસાદિભાવ ઇત્યાહ-તથાડર્શનાત્ । ન ચાત્ર-માનસાદ્
વિકલ્પજન્મનિ કિઞ્ચિદ્ ભેદકમસ્તિ । કુત ઇત્યાહ-અનભ્યુપગમાત્ । અભ્યુપગમેડપિ સતિ
ભેદકસ્ય વાસનાદેઃ તતઃ-ભેદકાત્ અતિશયાસિદ્ધેરિતિ નિવેદયિષ્યામ ઋર્ધ્વમ્ । ગતો
માનસપક્ષઃ ॥

દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અથાન્યૈવ કાચિત્ તથાવિધવિકલ્પજનનશક્તિઃ ।
એતદુરરીકૃત્યાહ-કાસાવિતિ વાચ્યમ્ । અનાદિમતી ચાસૌ આલયગતશક્તિશ્ચેતિ વિગ્રહઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પત્તિ થતી નથી.

તેનું કારણ એ કે તેવી (માત્ર નીલાદિથી રસાદિની) ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી. એટલે અન્યસામગ્રી
રહિત, માત્ર નિર્વિકલ્પ જેવા માનસથી, વિજાતીય એવા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ બિલકુલ સંભવિત નથી...

બૌદ્ધ : માનસથી વિકલ્પની ઉત્પત્તિમાં એવું કોઈ ભેદક તત્ત્વ માની લઈએ તો ? કે જેના આધારે
માનસ દ્વારા વિલક્ષણ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ સંગત બને ? તેમાં કંઈ વાંધો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું ભેદક તત્ત્વ તો તમે માનતાં નથી... કદાચ ભેદક તરીકે ‘વાસનાદિ’ તત્ત્વને
માની પણ લેશો, તો પણ તે ભેદક દ્વારા માનસમાં એવા કોઈ અતિશયનું આધાન નથી થતું, કે જે
અતિશયથી માનસ પોતાથી ભિન્ન-વિલક્ષણ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ કરી શકે... આ વાત અમે આગળ
જણાવીશું...

તેથી સંવાદી-અસંવાદી વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિને માનસરૂપ માની શકાય નહીં,
નહિંતર તો તેના દ્વારા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ અસંભવિત બનશે... એટલે પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી...

❖ દ્વિતીયપક્ષનો નિરાસ ❖

(૧૮૦) (૨) હવે જો એમ કહેશો કે → “તથાવિધ શક્તિ તે માનસરૂપ નહીં, પણ બીજી જ
કોઈ છે...” ← તો પહેલા તો એ જ બતાવો કે આ શક્તિનું સ્વરૂપ શું ?

(હવે બૌદ્ધ પહેલા તે શક્તિનું સ્વરૂપ બતાવે છે, ત્યારબાદ ગ્રંથકારશ્રી તેનું આમૂલચૂલ ઉન્મૂલન
કરશે...)

બૌદ્ધ : આલયવિજ્ઞાન એટલે અહંરૂપે ભાસતું જ્ઞાન... આ જ્ઞાન જ બધી વાસનાઓનો મૂળ

૧. ‘અનભ્યુપગ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સ્વલક્ષણદર્શનસહકારિભાવતો વિશેષકરણમ્ । તથાહિ-સા તદનુભવં પ્રાપ્ત્યાક્ષેપેણ તથા-વિધવિકલ્પજનનસ્વભાવોપજાયતે ઇતિ સ્વલક્ષણદર્શનાહિતેત્યુચ્યતે, અત એવ ન ભિન્ન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તસ્યાઃ, સ્વલક્ષણદર્શનસહકારિભાવતઃ, ¹⁰¹ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનસહકારિભાવત્ ઇત્યર્થઃ, વિશેષ-કરણમ્-અતિશયકરણં સા । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-સા-અનાદિમદા-લયગતશક્તિઃ તદનુભવં પ્રાપ્ય-સ્વલક્ષણદર્શનમાસાદ્ય અક્ષેપેણ-અવ્યવધાનેન તથાવિધ-વિકલ્પજનનસ્વભાવા-અનિત્યાદિવિકલ્પજનનસ્વભાવા ઉપજાયત ઇતિ કૃત્વા સ્વલક્ષણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આધાર છે. આ આલયવિજ્ઞાનની શક્તિ અનાદિકાલીન છે. (અર્થાત્ તે આલયવિજ્ઞાનમાં રહેલી, અસ્તિ-નાસ્તિતાદિ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ અનાદિકાળથી છે...) આ શક્તિ દ્વારા, સ્વલક્ષણદર્શન (=પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન=પ્રવર્તક - પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અનુભવ) રૂપ સહકારીની સહાયથી ભિન્ન-ભિન્ન વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે...

આ જ વાતને સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાએ :

પહેલા તમે અમને પૂછ્યું હતું કે - “તદાહિત વાસના એટલે શું ? કે બધા જ વિકલ્પો જેનાથી કરાયેલાં વિપ્લવરૂપ છે” - તેનો જવાબ એ કે, અનાદિકાલીન તે આલયગત શક્તિ, જ્યારે આપણને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનરૂપ સ્વલક્ષણદર્શન (નિરંશ અનુભવ) થાય, ત્યારે તે નિરંશ અનુભવરૂપ સહકારીને પામીને, તરત જ તેમાં એવો એક અર્થિત્ય સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે સ્વભાવને આધારે તે અનિત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન વિકલ્પોને પેદા કરી શકે છે... અહીં નિરંશ અનુભવરૂપ સહકારીને પામીને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

101. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનસહકારિભાવત્ ઇતિ । પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનસ્ય-ઘટાદિપદાર્થગોચરપ્રવૃત્તિકારક-નિર્વિકલ્પજ્ઞાનલક્ષણસ્ય યઃ સહકારિભાવોઽનાદિમદાલયગતશક્તિ પ્રતીત્ય તસ્માત્ ॥

❖ “આલયવિજ્ઞાનં હિ સર્વવાસનાધારભૂતમ્ । આલયવિજ્ઞાનવિશુદ્ધિરેવાપર્વગ્ ઇતિ ।” - (ષડ્દર્શનસમુ. ટીકા. ૧૧ ।)

“તરજ્ઞા હ્યુદધેર્યદ્વત્ પવનપ્રત્યયોદિતાઃ । નૃત્યમાનાઃ પ્રવર્તન્તે વ્યુચ્છેદશ્ચ ન વિદ્યતે ॥૫૬॥

આલયૌઘસ્તથા નિત્યં વિષયપવનેરિતઃ । ચિત્રૈસ્તરજ્ઞવિજ્ઞાનૈઃ નૃત્યમાનઃ પ્રવર્તન્તે ॥ ૫૭ ॥” - (લંકાવતાર પૃ. ૨૭૧ ।)

“તત્રાલયવિજ્ઞાનં નામાહમાસ્પદં વિજ્ઞાનમ્ । નીલાદ્યુલ્લેખિ ચ વિજ્ઞાનં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનમ્ । યથોક્તમ્ - તત્સ્યાદાલયવિજ્ઞાનં યદ્ધવેદહમાસ્પદમ્ । તત્સ્યાત્ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનં યન્નીલાદિકમુલ્લિખેત્ ।” - (સર્વવેદ. સં. પૃ. ૩૭ ।)

❖ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન તે ઘટાદિ પદાર્થ વિશે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોઈ ‘પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન’ કહેવાય છે... આ વિજ્ઞાન તથાવિધ વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ માટે, શક્તિને સહાય કરે છે અને તેની સહાયથી શક્તિ પણ તરત જ તથાવિધ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે...



વિકલ્પસમ્ભવાભાવઃ, તથાવિધશક્તિસહકારિત્વેન તદનુભવસ્ય તદવિરોધાદિતિ । (૧૮૧) એતદપિ યત્કિञ્ચિત્, તસ્ય તત્સહકારિત્વાસિદ્ધેઃ તતસ્તસ્યા ઉપકારાભાવાત્, અનુપકાર્યોપકારકયોશ્ચ સહકારિત્વાયોગાત્ । દ્વિવિધો હિ વઃ સહકારાર્થઃ પરસ્પરા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દર્શનાહિતેત્યુચ્યતે, અત એવ કારણાત્ । ન ભિન્નવિકલ્પસમ્ભવાભાવઃ । કિં તર્હિ ? સમ્ભવ એવ । કુત ઇત્યાહ-તથાવિધશક્તિસહકારિત્વેન હેતુના તદનુભવસ્ય-સ્વલક્ષણાનુભવસ્ય, પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનસ્યેત્યર્થઃ, તદવિરોધાદિતિ, પ્રક્રમાદ્ ભિન્નવિકલ્પસમ્ભવાવિરોધાત્, શક્તિરસ્યો-પાદાનમિત્યભિપ્રાય ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપિ યત્કિञ્ચિત્ । કથમિત્યાહ-તસ્ય-સ્વલક્ષણા-નુભવસ્ય તત્સહકારિત્વાસિદ્ધેઃ-પ્રસ્તુતશક્તિસહકારિત્વાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તતઃ-અધિકૃતા-નુભવાત્ તસ્યાઃ-શક્તેઃ, કિમિત્યાહ-ઉપકારાભાવાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અનુપ-¹⁰²કાર્યોપકારકયોશ્ચ ભાવયોઃ સહકારિત્વાયોગાત્ । એનમેવાહ-દ્વિવિધો હિ વઃ-યુષ્માકં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આલયશક્તિમાં વિશેષ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, તે આલયશક્તિ સ્વલક્ષણદર્શનથી આહિત થઈ કહેવાય છે...

આવી પ્રક્રિયા હોવાથી જ, અનિત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ અસંભવિત નથી. કારણ કે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનરૂપ સ્વલક્ષણદર્શન (=નિરંશ અનુભવ) તે અનિત્યાદિવિકલ્પજનનસ્વભાવી શક્તિઓને સહાય કરતો હોવાથી - એમ સહાયકનું સમર્થન મળતાં - આલયગત શક્તિરૂપ ઉપાદાન તે નિર્બાધપણે અનિત્યાદિ વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે...

(આશય એ છે કે, અનુભવ ભલે સરખો હોય, પણ ભિન્ન-ભિન્ન શક્તિરૂપ સહકારી મળવાથી તેમાંથી ભિન્ન-ભિન્ન વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ અસંભવિત નથી...)

સાર : તેથી આલયગત શક્તિ દ્વારા, તથાવિધ વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ અસંભવિત નથી, એટલે બીજો વિકલ્પ યુક્ત જ છે...

(૧૮૧) સ્યાદ્વાદીઃ આ કથન પણ અસાર છે, કારણ કે પહેલી વાત તો એ જ કે, “સ્વલક્ષણનો અનુભવ શક્તિને સહાય કરે” - એ જ વાત અસિદ્ધ છે, કારણ કે તે નિરંશ અનુભવ દ્વારા શક્તિ પર કોઈ જ ઉપકાર થતો નથી અને એટલે ઉપકાર્ય - ઉપકારભાવ વિનાના તે બે પદાર્થોમાં સહકારભાવ પણ ન થઈ શકે...

આશય એ કે, પદાર્થ કોઈ ઉપકાર કરતો હોય, તો તેને સહકારી કહેવું વ્યાજબી ગણાય...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

102. દ્વિવિધો હિ વઃ-યુષ્માકં સહકારાર્થ ઇતિ । પ્રથમોઽઙ્કુરોત્પાદકક્ષિતિબીજાદીનામ્, દ્વિતીયસ્તુ વિજ્ઞાનજનકરૂપાદીનામ્ ॥

❖ હવેનો થોડો વિષય ખૂબ સૂક્ષ્મ છે... એટલે એકદમ એકાગ્રતાથી અભ્યાસ કરવો...

તિશયાધાનેન સન્તાને વિશિષ્ટક્ષણોત્પાદનલક્ષણઃ, પૂર્વસ્વહેતોરેવ સમગ્રોત્પન્નૈકકાર્ય-
ક્રિયાલક્ષણશ્ચ । ન ચાનયોરેકોઽપિ સમ્ભવતિ, ક્ષણિકત્વેન પરસ્પરાતિશયાધાનાયોગાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સહકારાર્થઃ । દ્વૈવિધ્યમાહ-પરસ્પરાતિશયાધાનેન ક્ષણપરમ્પરયા સન્તાને-પ્રબન્ધે વિશિષ્ટ-
ક્ષણોત્પાદનલક્ષણઃ, વિવક્ષિતકાર્યયોગ્યતાકારીત્યર્થઃ, તથા પૂર્વસ્વહેતોરેવ ઉપાદાનાદેઃ
સમગ્રોત્પન્નૈકકાર્યક્રિયાલક્ષણશ્ચ સમગ્રોત્પન્નાનામેકકાર્યક્રિયાઽન્યાનાં વિવક્ષિતકાર્યો-
ત્પત્તિઃ સૈવ લક્ષણં યસ્ય સહકારાર્થસ્ય સ તથેતિ સમાસઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અનયોઃ-
સહકારાર્થયોરેકોઽપિ સમ્ભવતિ । કુત્ત્વેન હેતુના પરસ્પરાતિશયાધાના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ નિરંશ અનુભવ જ્યારે શક્તિ પર કોઈ જ ઉપકાર ન કરતો હોય, ત્યારે તેને શક્તિનો સહકારી
માનવો શી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

બૌદ્ધ : પણ નિરંશ અનુભવ કોઈ જ ઉપકાર કરતો નથી, એવું તમે શી રીતે કહો છો ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ → તમે બૌદ્ધો “સહકાર”ના બે અર્થ કરો છો...

(૧) પરસ્પર એકબીજામાં અતિશયનું આધાન કરી પોતાની જ ક્ષણપરંપરાના પ્રવાહમાં આગળ
વિશિષ્ટ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવારૂપ સહકાર... દા.ત. પૃથ્વી-બીજ વિગેરે, પરસ્પર એકબીજામાં
અતિશયનું આધાન કરી અંકુરરૂપ વિશિષ્ટ ફળને ઉત્પન્ન કરે છે... એટલે પૃથ્વી-બીજાદિને એકબીજાના
સહકારી માનવા સમુચિત છે ← આ કહેવાય પરસ્પર અતિશયનું આધાન કરી વિશિષ્ટક્ષણને ઉત્પન્ન
કરવારૂપ સહકાર...

(૨) પોતપોતાના ઉપાદાન કારણોથી એ રીતે જ ઉત્પત્તિ થવી, કે જેથી ઉત્પન્ન થયેલા તે સમગ્ર
પદાર્થો ભેગા મળી, નવા કોઈ એક કાર્ય કરવારૂપ સહકાર કરે... (બાકી જો તેઓનો સહકાર ન
હોય, તો બીજાના કાર્યમાં બીજો કેમ ભાગ લે ?) દા.ત. રૂપ-આલોક-મનસ્કારાદિ પદાર્થો પોતાના
કારણથી એ રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેથી તેઓ ભેગા મળીને વિજ્ઞાનરૂપ એક કાર્યને ઉત્પન્ન
કરવારૂપ સહકાર બજાવે છે...

પ્રસ્તુતમાં, અનુભવ અને શક્તિ વચ્ચે સહકારના આ બંને અર્થમાંથી એકે અર્થ ઘટતો નથી.
તે આ રીતે -

❖ (૧) પ્રથમ સહકારાર્થની અઘટિતતા ❖

પરસ્પર અતિશયનું આધાન કરી વિશિષ્ટ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાની વાત તો રહેવા દો, પણ

❖ વિશિષ્ટ ક્ષણ એટલે એવી ક્ષણ કે જે ભવિષ્યમાં વિવક્ષિત કાર્ય કરવા સક્ષમ હોય...

૧. ‘પૂર્વપૂર્વસ્વહેતો’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



અતિશય ઉપકાર ઇત્યનર્થાન્તરમ્ । ન ચાસાવન્યતોઽન્યસ્ય, વિકલ્પાયોગાત્ ॥

(૧૮૨) તદનુભવો હિ તચ્છક્ટેરનુત્પન્નાયા ઉત્પન્નાયા નિરુદ્ધાયા એવ વોપકુર્યાત્ । ન તાવદનુત્પન્નાયાઃ, તસ્યા એવાસત્ત્વાત્, અસતશ્ચોપકારાકરણાત્ । નાપ્યુત્પન્નાયાઃ, તસ્યા અનાધેયાતિશયત્વાત્, ક્ષણાદૂર્ધ્વમનવસ્થિતેઃ । (૧૮૩) દ્વાભ્યામપ્યેકીભૂય તદન્યકરણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યોગાત્ । એતદેવ ભાવયતિ અતિશય ઉપકાર ઇત્યનર્થાન્તરમ્ । ન ચાસૌ-અતિશયઃ અન્યતઃ સકાશાદન્યસ્ય । કથં નેત્યાહ-વિકલ્પાયોગાત્ ॥

એનમેવાહ તદનુભવો હીત્યાદિના । તદનુભવઃ-અધિકૃતસ્વલક્ષણાનુભવઃ યસ્માત્ તચ્છક્ટેઃ-અનાદિમદાલયગતશક્ટેઃ અનુત્પન્નાયા ઉત્પન્નાયા નિરુદ્ધાયા એવ વોપકુર્યાદિતિ સમ્ભવિનો વિકલ્પાઃ । ન તાવદનુત્પન્નાયા ઉપકરોતિ તદનુભવઃ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યાઃ એવ શક્ટેરસત્ત્વાત્ । ન ચાસાવનુત્પન્ના અસ્તિ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અસતશ્ચ સામાન્યેન ઉપકારાકરણાત્ ॥

નાપ્યુત્પન્નાયા ઉપકરોતિ તદનુભવઃ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યાઃ-ઉત્પન્નાયા નિષ્પન્નત્વેન અનાધેયાતિશયત્વાત્ । એતચ્ચ ક્ષણાદૂર્ધ્વમનવસ્થિતેઃ કારણાત્ । દ્વાભ્યામપિ-શક્યનુભવા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પહેલી વાત તો એ જ કે, અનુભવ અને શક્તિ બંને ક્ષણિક હોઈ ખરેખર તો તેઓનું પરસ્પર અતિશયઆધાન જ ઘટતું નથી. જુઓ → અતિશય-ઉપકાર વિગેરે બધા એકાર્થી શબ્દો છે, એટલે અતિશય=ઉપકાર... તેથી અર્થ એ થયો કે, અનુભવ દ્વારા શક્તિ પર કોઈ જ અતિશય-ઉપકાર થતો નથી...

બોદ્ધ : પણ ઉપકાર ન થવાનું કારણ ?

(૧૮૨) સ્યાદ્વાદી : કારણ એ જ કે, તેમાં વિકલ્પો ઘટતાં નથી. તે આ પ્રમાણે - નિરંશ અનુભવ તે કેવી શક્તિ પર ઉપકાર કરે, (૧) અનુત્પન્ન, (૨) ઉત્પન્ન, કે (૩) નિરુદ્ધ ? - આ ત્રણે વિકલ્પો અઘટિત છે...

(૧) અનુત્પન્ન શક્તિ પર ઉપકાર કરે, એવું તો ન કહી શકાય. કારણ કે ઉત્પન્ન ન થયેલ શક્તિ તો અસત્ જ ગણાય... એવા અસત્ પદાર્થ પર અનુભવ દ્વારા ઉપકાર થવો બિલકુલ સંભવિત નથી. એટલે પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી.

(૨) ઉત્પન્ન શક્તિ પર ઉપકાર કરે, એવું પણ ન મનાય, કારણ કે જે ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે, તેમાં કંઈ ફેરફાર ન કરી શકાય. વળી, બીજી ક્ષણે તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી રહેવાનું કે જેથી ફેરફાર થઈ શકે...

❖ ઉત્પન્નશક્તિ એટલે જે ક્ષણમાં અનુભવ વિદ્યમાન છે, તે જ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિ - એમ સમજવું.

૧. 'તત્તચ્છક્ટે' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'યસ્માચ્છક્ટેરનાદિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'નાસાવ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

મેવાતિશયાધાનં તદેવ ચોપકાર ઇતિ ચેત્, ન, ઉપાદાનકારણવિશેષાધાનમન્તરેણ તતઃ કાર્યવિશેષાસિદ્ધેઃ । ન ચૈકકાલભાવિનાઽન્યતો ભવન્ત્યા અન્યત એવ ભવતા તસ્યા અતિશયાધાનમ્, તન્નિબન્ધનસ્ય તત્કૃતવિશેષાસિદ્ધેઃ । તદભ્યુપગમે ચ તત્રાપ્યયમેવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ખ્યામેકીભૂય તદન્યકરણમેવ-વિશિષ્ટશક્તિકરણમેવ-અતિશયાધાનં તદેવ ચાન્યકરણ ઉપકારઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત ઇતિ યુક્તિમાહ-ઉપાદાન-કારણવિશેષાધાનમન્તરેણ-ઇહ તાવદધિકૃતશક્તિવિશેષાધાનં વિના તતઃ-વિવક્ષિતાનુભવાત્ કાર્યવિશેષાસિદ્ધેઃ, પ્રસ્તુતવિકલ્પકાર્યભેદાસિદ્ધેરિત્યર્થઃ । ન ચ એકકાલભાવિના-શક્ત્યા સહાનુભવેન અન્યતો ભવન્ત્યાઃ શક્તેઃ અન્યત એવ સ્વહેતોઃ ભવતાઽનુભવેન તસ્યાઃ-શક્તેરતિશયાધાનમ્, ન્યાય્યમિતિ શેષઃ । કુત ઇત્યાહ-તન્નિબન્ધનસ્ય-અધિકૃતશક્ત્યુપાદાનસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૮૩) બૌદ્ધ : કાણ પછી ભલે ને તેઓનું અવસ્થાન ન હોય, પણ શક્તિ-અનુભવ બંને ભેગા મળીને વિશિષ્ટ શક્તિને તો ઉત્પન્ન કરી જ શકે છે ને ? અને આ રીતે બંનેનું મિલન થવા દ્વારા વિશિષ્ટ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું એ જ તો (અનુભવ દ્વારા થતું શક્તિમાં) અતિશયનું આધાન છે અને એને જ તો અમે ઉપકાર કહીએ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : એ પણ બરાબર નથી... કારણ કે તમે કહો છો કે - “બંને ભેગા મળી એક વિશિષ્ટ શક્તિ પેદા કરે છે, કે જેનાથી અનિત્યાદિ વિકલ્પો થાય” - પણ અમે કહીએ છીએ કે, તે બંને ભેગા મળીને જે વિશિષ્ટ શક્તિ પેદા કરે છે, તે વિશિષ્ટ શક્તિ ત્યારે જ અનિત્યાદિ વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરી શકે, કે જ્યારે તે શક્તિના ઉપાદાનકારણરૂપ અધિકૃતશક્તિમાં (=નિરંશ અનુભવની સમકાલીન શક્તિમાં)-કોઈ વિશેષતાનું આધાન હોય, બાકી જો અધિકૃતશક્તિરૂપ ઉપાદાનકારણમાં જ વિશેષતાનું આધાન ન હોય, અર્થાત્ તેમાં જ જો વિશેષતાની ખામી હોય, તો તજજન્ય વિશિષ્ટશક્તિમાં પણ એવું સામર્થ્ય ન જ આવી શકે, કે જેથી તે વિભિન્ન વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરવા સક્ષમ બને...

(આશય એ છે કે, અનુભવ તો સહુનો સમાન છે. હવે શક્તિ પણ જો સમાન જ હોય, તો બંનેનાં કાર્યરૂપ વિશિષ્ટશક્તિ પણ સમાન જ બને. વિશિષ્ટશક્તિરૂપ કાર્યનો ભેદ માનવા માટે, તેના ઉપાદાનકારણભૂત શક્તિમાં ભેદ માનવો જ પડે (કારણ કે નિમિત્ત તો સમાન જ છે) અને તેના માટે શક્તિમાં વિશેષનું આધાન માનવું જ પડે...)

બૌદ્ધ : તો નિરંશ અનુભવ દ્વારા, વિશિષ્ટશક્તિનાં ઉપાદાનરૂપ અધિકૃતશક્તિમાં વિશેષતાનું આધાન માની લઈએ તો ?

❖ અહીં ખાસ ધ્યાન રાખવું કે, અધિકૃતશક્તિ તરીકે તે શક્તિ લેવાની છે, કે જે નિરંશ અનુભવની સમાનકાલીન છે અને જેની સાથે મિલન થવા દ્વારા વિશિષ્ટ શક્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે... એ વિશિષ્ટશક્તિનું ઉપાદાન અધિકૃતશક્તિ છે અને આ અધિકૃતશક્તિમાં જ વિશેષતાના આધાનની વાત ચાલે છે...



વૃત્તાન્તઃ । એવં નિબન્ધનપરમ્પરાયામપિ વાચ્યમિત્યત્રાણં નિબન્ધનપરમ્પરા ॥

(૧૮૪) સ્વહેતુપરમ્પરાત એવ સા શક્તિસ્તથાસ્વભાવોત્પન્ના યાઽનુપકારિણમપિ તદનુભવં સહકારિણમપેક્ષ્ય વિશિષ્ટં કાર્યં જનયતિ, અતો ન દોષ ઇતિ ચેત્, ન, અનુપ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્કૃતવિશેષાસિદ્ધેઃ-વિવક્ષિતાનુભવકૃતવિશેષાસિદ્ધેઃ । તદભ્યુપગમે ચ-સામાન્યેન તન્નિબન્ધનસ્ય તત્કૃતવિશેષાભ્યુપગમે ચ તત્રાપિ-તન્નિબન્ધનેઽયમેવ-અનન્તરોદિતો 'ન', ઉપાદાન-કારણવિશેષાધાનમન્તરેણ તતઃ કાર્યવિશેષાસિદ્ધેઃ' ઇત્યાદિર્વૃત્તાન્તઃ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા નિબન્ધનપરમ્પરાયામપિ વાચ્યમિતિ-એવમત્રાણં નિબન્ધનપરમ્પરા અનાદાવપિ સંસારે એક-સ્યાપિ નિબન્ધનસ્યોક્તનીત્યા વિશેષાધાનાયોગાદિતિ ભાવનીયમ્ ॥

સ્વહેત્વિત્યાદિ । સ્વહેતુપરમ્પરાત એવ સા શક્તિઃ-અધિકૃતા તથાસ્વભાવોત્પન્ના યા અનુપકારિણમપિ તદનુભવમ્-અધિકૃતસ્વલક્ષણાનુભવં સહકારિણમપેક્ષ્ય વિશિષ્ટં કાર્યં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! એ જ તો ઘટતું નથી, કારણ કે અધિકૃતશક્તિ તો અનુભવની સમાનકાલીન છે, અર્થાત્ અનુભવ-શક્તિ બંને સમાનકાળે રહેનાર છે અને તે બંને પોતપોતાના અલગ-અલગ હેતુથી ઉત્પન્ન થયા છે... એટલે કહેવાનો ભાવ એ કે, ખરેખર તે બે વચ્ચે એવો કોઈ સંબંધ જ નથી, કે જેથી અનુભવ તે શક્તિ પર અતિશયનું આધાન કરે.

હા, નિરંશ અનુભવ દ્વારા અધિકૃતશક્તિનાં ઉપાદાનકારણમાં (પૂર્વશક્તિમાં) જો એવાં કોઈ વિશેષનું આધાન થયું હોત, કે જેથી તજજન્ય અધિકૃતશક્તિ અનુભવકૃત વિશેષતાના આધાન માટે યોગ્ય થાય, તો કદાચ અધિકૃતશક્તિમાં વિશેષતાનું આધાન શક્ય પણ બનત... પણ એ જ તો અસિદ્ધ છે...

બૌદ્ધ : તો નિરંશ અનુભવ દ્વારા, અધિકૃતશક્તિનાં ઉપાદાનકારણમાં પણ અતિશયનું આધાન માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો ત્યાં પણ ફરી એ જ વાત ઊભી થશે કે, તે ઉપાદાનકારણમાં પણ અતિશયનું આધાન ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે તેના પણ ઉપાદાનમાં શક્તિવિશેષનું આધાન થયું હોય... અને પાછું તેમાં પણ ત્યારે જ શક્તિવિશેષનું આધાન થાય, કે જ્યારે તેના ઉપાદાનમાં પણ શક્તિવિશેષનું આધાન થયું હોય... આમ, અનંત પરંપરા ચાલશે, કારણ કે અનાદિ સંસારમાં એક પણ શક્તિમાં વિશેષનું આધાન શક્ય જ નથી.

(૧૮૪) બૌદ્ધ : બધી ચિંતા છોડી દો... ભલે ને નિરંશ અનુભવ શક્તિ પર કોઈ જ ઉપકાર ન કરતો હોય, છતાં પણ પોતાની હેતુપરંપરાથી તે શક્તિ તેવા સ્વભાવવાળી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કે

❖.....❖
 કારિણોઽપેક્ષાઽયોગાત્, તદભ્યુપગમેઽતિપ્રસજ્ઞાત્, તત્તથાવિધસ્વભાવાધાયકહેતોરણ્ય-
 સ્થાનપક્ષપાતિત્વાપત્તેઃ, સ્વભાવાપર્યનુયોગસ્ય ચ પ્રમાણોપપન્નસ્વભાવવિષયત્વાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 જનયતિ અધિકૃતવિકલ્પાચ્ચમ્, અતો ન દોષ ઇતિ ચેદધિકૃતઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અનુપ-
 કારિણઃ તદનુભવસ્ય । કિમિત્યાહ-અપેક્ષાઽયોગાત્ । તદભ્યુપગમે-અનુપકારિણોઽપેક્ષાઽભ્યુ-
 પગમેઽતિપ્રસજ્ઞાત્, તદ્વદ્ વિશ્વાપેક્ષાપત્તેઃ । તત્તથાવિધેત્યાદિ । તસ્યાઃ-શક્તેસ્તથાવિધસ્વભાવા-
 ધાયકઃ અનુપકારિણમપિ તદનુભવં સહકારિણમપેક્ષ્ય વિશિષ્ટં કાર્યં જનયતિ इत्येवंવિધ-
 સ્વભાવાધાયકશ્ચાસૌ હેતુશ્ચેતિ સમાસઃ, તસ્ય અપિ । કિમિત્યાહ-અસ્થાનપક્ષપાતિત્વાપત્તેઃ
 નેતિ ક્રિયાયોગઃ । ઉક્તં ચ-

“અસ્થાનપક્ષપાતશ્ચ હેતોરનુપકારિણિ ।

અપેક્ષાયાં નિયુક્તે યત્ કાર્યમન્યાવિશેષતઃ ॥”^૧ ઇત્યાદિ ।

સ્વભાવપર્યનુયોગસ્ય ચ ‘ન સ્વભાવઃ પર્યનુયોગમર્હતિ’ ઇત્યસ્ય કિમિત્યાહ-પ્રમાણો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
 જેથી તે ઉપકાર ન કરનાર પણ અનુભવરૂપ સહકારીની અપેક્ષા રાખી, અનિત્યાદિ વિભિન્ન વિકલ્પરૂપ
 વિશિષ્ટકાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બિલકુલ બરાબર નથી, કારણ કે અધિકૃતશક્તિ તે ઉપકાર ન કરનાર
 પણ અનુભવની અપેક્ષા રાખે - એ વાત બિલકુલ સંગત નથી, બાકી જો અનુપકારીની પણ અપેક્ષા
 રાખે, તો તો અનુભવની જેમ વિશ્વના તમામ પદાર્થોની અપેક્ષા રાખવાની આપત્તિ આવશે ! પછી
 ભલે ને તેઓ પણ શક્તિ પર કોઈ જ ઉપકાર ન કરતા હોય...

બીજી વાત, પોતાનાં કાર્યમાં “અનુપકારી પણ અનુભવની અપેક્ષા રાખી વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન
 કરવારૂપ” સ્વભાવનું આધાન કરનાર હેતુ, ખરેખર તો અસ્થાનપક્ષપાતી જ ગણાય...

આશય એ કે, ઉપકાર ન કરનાર તો ઘણાં પદાર્થો છે, તે તમામ પદાર્થો અનુપકારી રૂપે સમાન
 છે... છતાં પણ હેતુ, તે પોતાનાં કાર્યને અમુક પદાર્થની જ અપેક્ષા રખાવે, તો તો તે હેતુનો પક્ષપાત
 અસ્થાને જ ગણાય... કહ્યું છે કે -

“તે હેતુનો પક્ષપાત અસ્થાને જ છે કે, જે હેતુ અનુપકારીરૂપે બીજા પદાર્થો સમાન હોવા છતાં
 પણ અમુક જ પદાર્થની અપેક્ષામાં પોતાના કાર્યને જોડે છે.”

(બાકી જો અસ્થાન પક્ષપાત ન હોત, તો પોતાના હેતુ પાસે અનુપકારી એવા બીજા પદાર્થોની
 પણ અપેક્ષા કેમ ન રખાવત ?)

બૌદ્ધ : અરે ભાઈ ! શક્તિનો તેવો સ્વભાવ જ છે કે, જેથી તે અનુપકારી પણ અનુભવની

૧. ‘અપેક્ષા યાન્તિ યુક્તે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. અનુષ્ટુપ્ ।



(૧૮૫) સ્વપરિકલ્પનાગર્ભવાદ્માત્રોદિતસ્વભાવવિષયત્વે તુ તત્ત્વવ્યવસ્થાનુપપત્તિઃ, અતથાવિધસ્વભાવાનામપિ તથાવિધસ્વભાવત્વાભિધાનાવિરોધાત્ । એવં ચ સહેતુક-નાશાપત્તિઃ, ‘સ્વહેતુપરમ્પરાતસ્તથાસ્વભાવ એવાસાવુત્પન્નો ભાવો યોઽકિઞ્ચિત્કરમપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પપન્નસ્વભાવવિષયત્વાત્, પ્રતીતિસચિવસ્વભાવવિષયત્વાદિત્યર્થઃ । સ્વપરિકલ્પનાગર્ભશ્ચાસૌ વાદ્માત્રોદિતસ્વભાવશ્ચેતિ સમાસઃ । સ એવ વિષયો યસ્ય સ્વભાવાપર્યનુયોગસ્ય સ સ્વપરિ-કલ્પનાગર્ભવાદ્માત્રોદિતસ્વભાવવિષયઃ તસ્ય ભાવસ્તસ્મિન્ । પુનરસ્યાભ્યુપગમ્યમાને કિમિત્યાહ-તત્ત્વવ્યવસ્થાનુપપત્તિઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-અતથાવિધસ્વભાવાનામપિ ભાવાનાં તથાવિધસ્વભાવત્વાભિધાનાવિરોધાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-એવં ચ સહેતુકનાશાપત્તિઃ । કથમિત્યાહ-સ્વહેતુપરમ્પરાતઃ સકાશાત્ । તથાસ્વભાવ એવાસાવુત્પન્નો ભાવઃ-પદાર્થો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અપેક્ષા રાખી વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે... અને જે સ્વભાવ હોય, તે અંગે પ્રશ્ન કે વિકલ્પજાળ કરવા બિલકુલ યોગ્ય નથી... શું અગ્નિના ઉષ્ણતાસ્વભાવ વિશે કોઈ પ્રશ્ન કે વિકલ્પ કરે છે ?

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ સમજ્યા વિનાની છે, કારણ કે “સ્વભાવ અંગે પ્રશ્ન ન કરવો” - એ વાત તો તે જ સ્વભાવ અંગે છે, કે જે સ્વભાવ પ્રમાણસંગત હોય... (અર્થાત્ પ્રતીતિસિદ્ધ સ્વભાવ અંગે જ પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી...) જેમ કે અગ્નિનો ઉષ્ણતાસ્વભાવ..

(૧૮૫) પણ જે સ્વભાવ પોતે માત્ર કલ્પના કરીને ઊભો કરેલ હોય, તે સ્વભાવ અંગે તો વિકલ્પો કરવા જ રહ્યા... બાકી જો તે સ્વભાવોને પણ ચૂપચાપ સ્વીકારી લેવાના હોય, તો તો કોઈ તત્ત્વવ્યવસ્થા જ નહીં ઘટે, કારણ કે કોઈ કહેશે કે → “પાણીનો સ્વભાવ ગરમ છે” - એના જવાબમાં જો તમે એમ કહેશો કે - “અરે ! પાણીનો સ્વભાવ તો શીતલરૂપે પ્રતીત થાય છે, ઉષ્ણરૂપે નહીં” - તો તે વ્યક્તિ પણ કહેશે કે “ઉષ્ણ તો પાણીનો સ્વભાવ છે, એટલે તે વિશે કોઈ જ પ્રશ્ન ન કરવો...” ← અને આવી રીતે તો ખોટા સ્વભાવોને પણ સાચારૂપે કહેવામાં કોઈ જ વિરોધ નહીં રહે... પણ એ રીતે શું તત્ત્વવ્યવસ્થા થઈ શકે ?

બીજી વાત, જો શક્તિનો તેવો સ્વભાવ માની અનુપકારી પણ અનુભવની અપેક્ષા માનશો, તો તો તેની જેમ તમારે નાશને પણ સહેતુક માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તે આ રીતે -

બૌદ્ધો, દરેક પદાર્થની ઉત્પત્તિ સહેતુક માને છે, પણ તેઓ નાશને નિર્હેતુક માને છે... તેમાં તર્ક એ કે, દરેક પદાર્થનો ક્ષણ પછી નષ્ટ થવાનો સ્વભાવ જ છે, એટલે ખરેખર તો ઘટાદિના નાશ

❖ “યદિ પુનરદ્વેઽપિ તથાસ્વભાવત્ત્વકલ્પના પર્યનુયોગાનાશ્રયાઽભ્યુગમ્યેત તર્હિ સર્વોઽપિ વાદી તં તં પક્ષમાશ્રયન્ પરેણ વિક્ષોભિતસ્તત્ર તત્ર તથાસ્વભાવતાકલ્પનેન પરં નિરુત્તરીકૃત્ય લબ્ધજયપતાક એવ ભવેત્ ।” - (નન્દીસૂત્ર મલય. ટી. સૂ. ૪૭ ।)



નાશહેતુમપેક્ષ્ય નશ્યતિ' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्, स्वभावपर्यनुयोगासिद्धेः, अचिन्त्य-
शक्तित्वात्, अन्यथा त्वत्पक्षेऽपि तुल्यत्वादिति ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યોઽકિંચિત્કરમપિ નાશહેતુમપેક્ષ્ય નશ્યતીત્યપિ વક્તું શક્યત્વાત્ તથાસ્વભાવપર્યનુ-
યોગાસિદ્ધેઃ ઉક્તનીત્યા । અસિદ્ધિશ્ચ અચિન્ત્યશક્તિત્વાત્ સ્વભાવસ્ય । इत्थं चैतदङ्गी-
कर्तव्यमित्याह-अन्यथा त्वत्पक्षेऽपि-स्वहेतुपरम्परात एव सा शक्तिस्तथास्वभावोत्पन्ना' इत्य-
स्मिन्नपि तुल्यत्वात् पर्यनुयोगस्य । इति सर्वत्र 'न', अनुपकारिणोऽपेक्षायोगात्' इत्यतो यथायोगं
'न' इति क्रिया योजनीया ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માટે હથોડાદિ કંઈ જ કરતાં નથી... તો પછી પદાર્થ, પોતાના નાશ માટે આવા અકિંચિત્કર
(અનુપકારી) હથોડાદિની શા માટે અપેક્ષા રાખે ? એમ નાશને કોઈ કારણોની અપેક્ષા ન હોવાથી,
બૌદ્ધો તેને નિર્હેતુક માને છે...

પણ જો તમે શક્તિ અંગે આવું કહી શકો કે → “પોતાની હેતુપરંપરાથી તે શક્તિ તેવા સ્વભાવે
જ ઉત્પન્ન થઈ છે કે, જેથી તે અકિંચિત્કર પણ અનુભવની અપેક્ષા રાખીને જ કાર્ય કરે છે” ← તો
તો નાશ અંગે પણ એવું કથન શક્ય છે કે → “પોતાની હેતુપરંપરાથી તે ઘટ તેવા સ્વભાવે જ ઉત્પન્ન
થયો છે કે, જેથી તે અકિંચિત્કર પણ હથોડાદિની અપેક્ષા રાખીને જ નષ્ટ થાય છે” ← અને આ રીતે
હથોડાદિની અપેક્ષા માનવામાં તો નાશને સહેતુક માનવાનો પ્રસંગ આવશે...

બૌદ્ધ : પણ નાશ તેવા સ્વભાવે જ ઉત્પન્ન થાય, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ તો તેનો સ્વભાવ છે અને સ્વભાવ અંગે પ્રશ્ન કરવાની તો તમે જ ના
પાડી છે અને અમે પણ સામે કહીશું કે, સ્વભાવની શક્તિ અચિન્ત્ય હોવાથી તે વિશે પ્રશ્નો કરવા
નહીં.

હવે જો તમે એમ કહેશો કે → અકિંચિત્કર પણ હેતુની અપેક્ષા રાખે - તેવો નાશનો સ્વભાવ
ન જ હોઈ શકે ← તો એ વાત તો તમે માનેલ શક્તિ અંગે પણ સમાન છે કે - અકિંચિત્કર પણ
અનુભવની અપેક્ષા રાખે - તેવો શક્તિનો સ્વભાવ પણ ન જ હોઈ શકે...

સારાંશ : તેથી ઉત્પન્ન શક્તિ અનુપકારી પણ અનુભવની અપેક્ષા રાખી વિભિન્ન વિકલ્પોને
ઉત્પન્ન કરે, એવું અઘટિત છે. એટલે અનુભવ દ્વારા શક્તિ પર ઉપકાર તો માનવો જ રહ્યો... પણ
ઉત્પન્ન શક્તિ પર અનુભવ દ્વારા કોઈ જ અતિશયનું આધાન ન થતું હોવાથી, બીજો વિકલ્પ પણ
અયોગ્ય જણાઈ આવે છે...

❖ “अपेक्षेत परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किंचन । यदकिंचित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥” - (प्रमा. वा. ३/
૨૭૧ ।)

૧-૨. સમીક્ષતાં ૫૧૭-૫૧૮તમે પૃષ્ઠે ।



(૧૮૬) નાપિ નિરુદ્ધાયાઃ, તસ્યા એવાસત્ત્વાત્ અસતશ્ચોપકારાકરણાત્ । ન ચ પ્રકારાન્તરેણોપકારકરણં સમ્ભવતિ । એવં તાવદાદ્યપક્ષે સહકારાર્થાભાવ ઇતિ ॥

(૧૮૭) એતેન 'પૂર્વસ્વહેતોરેવ સમગ્રોત્પન્નૈકકાર્યક્રિયાલક્ષણો'ઽપિ સહકારાર્થો નિષિદ્ધઃ, તત્ત્વતઃ પ્રથમસહકારાર્થાવિશેષાત્, 'સ્વહેતુપરમ્પરાત એવ સા શક્તિસ્તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાપિ નિરુદ્ધાયાઃ, શક્તેરુપકરોતિ તદનુભવઃ ઇતિ પ્રક્રમઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તસ્યા એવ-નિરુદ્ધાયાઃ શક્તેઃ અસત્ત્વાત્, અસતશ્ચ-તુચ્છસ્ય ચ ઉપકારાકરણાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ પ્રકારાન્તરેણ-ઉક્તપ્રકારત્રયાતિરિક્તેન ઉપકારકરણં સમ્ભવતિ, વસ્તુતસ્તસ્યૈવાભાવાત્ । એવં તાવદાદ્યપક્ષે ઉપન્યાસક્રમપ્રાધાન્યાત્ 'પરસ્પરાતિશયાધાનેન સન્તાને વિશિષ્ટલક્ષણોત્પાદનલક્ષણઃ' ઇત્યસ્મિન્ સહકારાર્થાભાવ ઇતિ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન પૂર્વસ્વહેતોરેવ સમગ્રોત્પન્નૈકકાર્યક્રિયાલક્ષણો-ઽપિ સહકારાર્થઃ પ્રાઙ્નિર્દર્શિતસ્વરૂપો નિષિદ્ધઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન પ્રથમ-સહકારાર્થાવિશેષાત્ । અસ્ય સહકારાર્થસ્ય 'પરસ્પરાતિશયાધાનેન સન્તાને વિશિષ્ટલક્ષણોત્પાદન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૮૬) (૩) અનુભવ તે નિરુદ્ધ=વિનષ્ટ શક્તિ પર ઉપકાર કરે, એવું પણ ન માની શકાય, કારણ કે વિનષ્ટ શક્તિ તો અવિદ્યમાન હોવાથી અસત્ છે અને તેવા અસત્ પર ઉપકાર થવો તો બિલકુલ સંભવિત નથી... એટલે ત્રીજો વિકલ્પ પણ અયુક્ત છે...

આ ત્રણ વિકલ્પ સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી. ફલતઃ તે અનુભવ દ્વારા શક્તિ પર કોઈ જ ઉપકાર થતો નથી અને ઉપકાર ન થવાનો મતલબ એ જ કે, અતિશયનું આધાન થતું નથી...

તેથી અનુભવ અને શક્તિનો “પરસ્પર અતિશયનું આધાન કરી વિશિષ્ટક્ષણને ઉત્પન્ન કરવારૂપ” સહકાર તો ઘટતો જ નથી. એટલે સહકારનો પ્રથમ અર્થ પ્રસ્તુતમાં અસંગત છે...

❖ (૨) દ્વિતીય સહકારાર્થની અઘટિતતા ❖

(૧૮૭) ઉપરોક્ત કથનથી, તમે સહકારનો જે બીજો અર્થ કરો છો કે → “પોતાના પૂર્વના હેતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યો દ્વારા પરસ્પર ભેગા મળીને એક કાર્ય કરવું તેને સહકાર કહેવાય” ← તે અર્થનો પણ નિષેધ થાય છે, કારણ કે આ અર્થ તો પ્રથમ અર્થ જેવો જ છે. (એટલે પ્રથમના નિષેધથી આનો નિષેધ પણ જણાઈ આવે...)

પ્રશ્ન : પણ બીજો અર્થ, પ્રથમ અર્થ જેવો શી રીતે ?

ઉત્તર : તે બંને સહકારાર્થની કઈ અપેક્ષાએ સામ્યતા છે, તે આપણે જોઈએ —

(૧) પ્રથમ અર્થમાં, બે ક્ષણો પરસ્પર અતિશયનું આધાન કરીને વિશિષ્ટ ક્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે,

૧. 'ન વઃ પ્રકારાં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૫૧૪તમે પૃષ્ઠે । ૩. ઈક્ષ્યતાં ૫૧૭તમે પૃષ્ઠમ્ । ૪. પ્રેક્ષ્યતાં ૫૧૩-૫૧૪તમે પૃષ્ઠે । ૫. દૃશ્યતાં ૫૧૩-૫૧૪તમે પૃષ્ઠે ।



સ્વભાવોત્પન્ના' इत्यादिना तु सुतरामभेदात्, प्रत्येकं तत्तथाविधकार्यजननसमर्थ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લક્ષણ:' પ્રથમઃ, તદયમપિ 'પૂર્વસ્વહેતોરેવ સમગ્રોત્પન્નેકકાર્યક્રિયાલક્ષણઃ' સંદા¹⁰³ સન્તાનાપેક્ષયા
 એવમ્ભૂત એવ, તસ્ય¹⁰⁴ તસ્ય કાર્યસ્ય વિશિષ્ટક્ષણોત્પાદનલક્ષણત્વાદિતિ ભાવનીયમ્ । 'સ્વહેતુ-
 પરમ્પરાત એવ સા શક્તિસ્તથાસ્વભાવોત્પન્ના' इत्यादिना तु अनन्तरोदितग्रन्थेन सुतराम-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને (૨) બીજા અર્થમાં, બે ક્ષણો પોતાનાં હેતુથી જ એવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે કે, છેલ્લે એક કાર્ય
 ઉત્પન્ન કરે...

હવે બીજા અર્થમાં હેતુઓ એવી વિશિષ્ટ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે વિશિષ્ટક્ષણો ભેગી થઈને
 એક કાર્ય કરે... હવે આ વિશિષ્ટક્ષણની ઉત્પત્તિ સહકારી સાપેક્ષ છે, અને તે પ્રથમ અર્થ જ છે...

(તાત્પર્ય એ કે, બીજા અર્થમાં રૂપ, આલોક, મનસ્કાર વિગેરે એવા પદાર્થો સ્વહેતુથી ઉત્પન્ન
 થયા કે જેણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું. હવે સ્વહેતુથી આવું વિશિષ્ટ રૂપ જ કેમ ઉત્પન્ન થયું? સામાન્ય રૂપ
 કેમ નહીં? તેના માટે સહકારીકારણ માનવું જ પડે અને તો, તે હેતુ સહકારીની અપેક્ષા રાખે-પરસ્પરમાં
 અતિશય કરે કે જેથી વિશિષ્ટક્ષણ ઉત્પન્ન થાય એમ માનવું જ રહ્યું અને તે તો પ્રથમ અર્થ જ છે...)

આમ આ અંશે તો બંને સમાન હોવાથી, જેમ અનુભવ દ્વારા શક્તિ પર ઉપકાર અસંભવિત
 છે, તેમ સમગ્રોત્પન્ન પદાર્થોમાં પણ એકબીજા ઉપર ઉપકાર અસંભવિત છે...

એમાંય, પ્રથમ અર્થમાં - ઉત્પન્ન શક્તિ પરના ઉપકારના વિકલ્પમાં એમ જણાવેલ કે - 'શક્તિ
 સ્વહેતુથી જ એવા સ્વભાવે ઉત્પન્ન થઈ છે કે અનુપકારી એવા અનુભવરૂપ સહકારીની અપેક્ષા રાખીને
 વિશિષ્ટ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે...' - આ વાત તો બીજા અર્થથી સર્વથા અભિન્ન છે, કારણ કે બીજા
 અર્થમાં પણ પરસ્પર અનુપકારી એવી બે ક્ષણોથી જ કાર્યોત્પત્તિ મનાઈ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

103. સંદા સન્તાનાપેક્ષયા એવમ્ભૂત એવેતિ । एवंविधा हि रूपादयः क्षणाः पाश्चात्यपाश्चात्यतमै-
 रूपादानसहकारार्थक्षणेर्जनिता येन ते विशिष्टज्ञानोत्पादकान् क्षणान् पर्यन्ते जनयन्तीति । एतदेवाह-

104. तस्य तस्य कार्यस्य विशिष्टक्षणोत्पादनलक्षणत्वादिति । तस्य तस्य-पाश्चात्यपाश्चात्यतरादेः कार्यस्य
 रूपादिक्षणलक्षणस्य किमित्याह-विशिष्टक्षणोत्पादनलक्षणत्वात्-अग्रेतनाग्रेतनप्रतिनियतक्षणजनन-
 स्वभावत्वात् अग्रेतनाग्रेतनप्रतिनियतक्षणैर्हि स्वजनकक्षणापेक्षया कार्यरूपैः सद्विस्मृतनाग्रेतनक्षणा विशिष्टा
 एव जन्यन्ते वैशिष्ट्यं च सहकारिसव्यपेक्षमेव, अतो विशेषाभाव एव द्वयोरपि सहकारार्थयोः, उभयत्रापि
 सहकारिकृतविशेषस्य विद्यमानत्वात् ॥

૧. 'મહાસન્તાનાં' इति ङ-पाठः । २. 'क्षणोत्पादजलक्षणं' इति घ-पाठः । ३. अवलोक्यतां ५१७तमं पृष्ठम् ।
 ४. 'महासन्तानां' इति च-पाठः । ५. 'सहकारिक्षणैः' इति ख-पाठः । ६. 'भावत्वात् पाश्चात्यपाश्चात्यक्षणैर्हि स्वजनकं'
 इति ख-पाठः । ७. 'क्षणारशिष्टा' इति क-पाठः । ८. 'उभयत्रापि सहकारार्थयोः उभयत्रापि सहकारि' इति ख-पाठः ।



સ્વભાવેતરવિકલ્પદોષાપત્તેશ્ચ પ્રથમપક્ષે કિમન્યોન્યાપેક્ષયા, એકત એવ તત્ત્સિદ્ધેઃ । દ્વિતીયપક્ષે ચાપેક્ષાયામપિ તદસિદ્ધેઃ, પ્રત્યેકમતત્સ્વભાવત્વાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદાત્, દ્વયોરપિ સહકારાર્થયોઃ ફલાભેદાદિતિ ગર્ભઃ ॥

દોષાન્તરમાહ પ્રત્યેકમિત્યાદિના પ્રત્યેકમ્-એકમેકં પ્રતિ તેષાં-સમગ્રોત્પન્નાનાં તથાવિધં-વિશિષ્ટં યદ્ વિવક્ષિતં વિજ્ઞાનાદિ કાર્યં તજ્જનનસમર્થસ્વભાવશ્ચ ઇતરશ્ચ-અતજ્જનનસમર્થ-સ્વભાવશ્ચેતિ વિકલ્પૌ આખ્યાં દોષાસ્તદાપત્તેશ્ચ કારણાદ્ 'દ્વિતીયોઽપિ સહકારાર્થો નિષિદ્ધઃ' ઇતિ ક્રિયા । એતદુક્તં ભવતિ-'પૂર્વસ્વહેતોરેવ સમગ્રોત્પન્નૈકકાર્યક્રિયાલક્ષણો' દ્વિતીયઃ સહ-કારાર્થઃ । તત્ર ચ યે સમગ્રા ઉત્પન્નાસ્તે પ્રત્યેકં તથાવિધકાર્યજનનસમર્થસ્વભાવાઃ સ્યુઃ, ન વા તથાવિધકાર્યજનનસમર્થસ્વભાવા ઇતિ દ્વયી ગતિઃ । તત્ર પ્રથમપક્ષે-પ્રત્યેકં તે તથાવિધ-કાર્યજનનસમર્થસ્વભાવા ઇત્યસ્મિન્ કિમન્યોન્યાપેક્ષયા ? એકત એવ તથાવિધકાર્યજનન-સમર્થસ્વભાવાત્ સમગ્રાત્ તત્ત્સિદ્ધેઃ-તથાવિધકાર્યસંસિદ્ધેઃ; અન્યથા તત્તત્સ્વભાવત્વાનુપપત્તિ-રિતિ હ્રદયમ્ । દ્વિતીયપક્ષે ચ-પ્રત્યેકં તે ન તથાવિધકાર્યજનનસમર્થસ્વભાવા ઇત્યસ્મિન્ । કિમિત્યાહ-અપેક્ષાયામપિ સત્યાં તદસિદ્ધેઃ-વિવક્ષિતકાર્યાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ પ્રત્યેકમ-તત્સ્વભાવત્વાત્ સમગ્રાણામ્ । નહિ પ્રત્યેકં તૈલાજનનસ્વભાવાઃ સિકતાઽણવઃ પરસ્પરાપેક્ષયાઽપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સાર એ કે, સહકારના બંને અર્થો સમાન હોવાથી, પ્રથમ અર્થનો નિરાસ થવાથી, બીજા અર્થનો પણ નિરાસ થયેલ જાણવો. વળી, બીજા અર્થમાં તો ભરપૂર દોષો છે... તે આ પ્રમાણે -

❖ સહકારના બીજા અર્થમાં દોષપરંપરા ❖

પોતાના હેતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા સમગ્ર પદાર્થોમાંના દરેક પદાર્થોમાં, શું વિશિષ્ટ (=વિવક્ષિત વિજ્ઞાનાદિ) કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ (૧) છે, કે (૨) નહીં ? (← આ બંને વિકલ્પો ન ઘટવાથી પણ, બીજા અર્થનો નિષેધ થાય છે...)

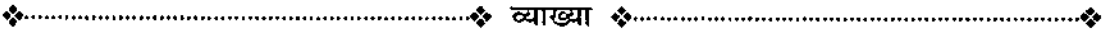
(૧) જો તે દરેક પદાર્થમાં વિશિષ્ટકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સમર્થ સ્વભાવ હોય, તો તેઓ એકબીજાની અપેક્ષા કેમ રાખે ? તે સમગ્ર પદાર્થોમાંથી કોઈ એકપદાર્થથી જ વિવક્ષિત કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ જશે.. (અન્યથા=) જો તે એક પદાર્થથી જ વિવક્ષિત કાર્ય ન થાય, તો તે દરેક પદાર્થમાં કાર્યજનન સામર્થ્યસ્વભાવ શી રીતે માની શકાય ? એટલે પ્રથમ વિકલ્પ તો ન ઘટે...

(૨) હવે તે દરેકમાં વિશિષ્ટકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ નથી - એવું માનો, તો તેઓ એકબીજાની અપેક્ષા રાખતા હોવા છતાં પણ, તેઓથી વિવક્ષિત કાર્ય ન જ થઈ શકે... જે રેતીઓમાં તેલને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ નથી, તેઓ એકબીજાની અપેક્ષા રાખી મેરૂ જેટલી હોય, તો પણ

૧. 'વિકલ્પાભ્યાં દોષાં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'તત્ર ચે' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



(૧૮૮) તેષામત એવ પ્રત્યેકત્વાભાવાત્ અપ્રત્યેકત્વત એવ તત્સ્વભાવત્વાદદોષ
ઇતિ ચેત્, ન, અનેકતઃ સર્વથૈકભવનાસિદ્ધેઃ, તદ્વિભ્રસ્વભાવત્વાત્, અન્યથાડનેકત્વા-
યોગાત્ । એવં ચેતરેતરસ્વભાવવૈકલ્યેન તત્રાનુપયોગાત્ । (૧૮૯) તત્સ્વભાવવિકલસ્તદ્વૂપો



તૈલં જનયન્તિ, તદતત્સ્વભાવત્ત્વવિરોધાદિતિ ॥

તેષામિત્યાદિ । તેષાં-સમગ્રોત્પન્નાનાં સમગ્રાણામ્ । કિમિત્યાહ-અત એવ હેતોઃ-
પ્રત્યેકત્વાભાવાત્ કારણાત્ અપ્રત્યેકત્વત એવ, અપ્રત્યેકત્વેનૈવ સમગ્રતયેત્યર્થઃ, તત્સ્વભાવ-
ત્વાત્-તથાવિધકાર્યજનનસમર્થસ્વભાવત્વાત્ અદોષઃ ઇતિ ચેત્ અનન્તરવિકલ્પયુગલકોપનીતઃ ।
એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અનેકેત્યાદિના । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-અનેકતઃ-અનેકેભ્યઃ સમગ્રેભ્યઃ
સર્વથૈકભવનાસિદ્ધેઃ, નિરંશભવનાસિદ્ધેરિત્યર્થઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તદ્વિભ્રસ્વભાવત્વાત્ તેષામ્-
અનેકેષાં ભિન્નસ્વભાવત્વાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્કીર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે
અભિન્નસ્વભાવત્વાદનેકત્વાયોગાત્ । એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ-અનેકત્વે સતિ ઇતરેતરસ્વભાવ-



તેઓથી તેલની ઉત્પત્તિ ન જ થઈ શકે !

પ્રશ્ન : છતાં પણ તેઓથી વિશિષ્ટકાર્ય માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તેના તેવા સ્વભાવનો વિરોધ થશે. આશય એ કે, જો તેઓ વિશિષ્ટકાર્યને ઉત્પન્ન
કરે, તો તેઓમાં વિશિષ્ટકાર્યને ઉત્પન્ન ન કરવાનો સ્વભાવ શી રીતે મનાય ? એટલે બીજો વિકલ્પ
પણ ઘટતો નથી.

(હવે બૌદ્ધ, બીજા વિકલ્પ અંગે પોતાનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય રજુ કરે છે, જેનો ગ્રંથકારશ્રી
યુક્તિશઃ નિરાસ કરશે.)

※ દ્વિતીયવિકલ્પ અંગે બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ ※

(૧૮૮) બૌદ્ધ : ઉપરોક્ત દોષ હોવાથી જ અમે કહીએ છીએ કે, તેઓ દરેકમાં તત્સ્વભાવ
નથી, પણ સમુદાયરૂપે જ તેઓનો એક વિવક્ષિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે, પ્રત્યેકરૂપે નહીં. (એટલે
પૂર્વોક્ત વિકલ્પભાવી કોઈ દોષનો અવકાશ નથી.)

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે સમુદાયગત દરેક પદાર્થનો સ્વભાવ જુદો
જુદો હોવાથી - તે દરેક દ્વારા પોતપાતાના જુદા જુદા સ્વભાવનું આધાન થતાં - તેઓ દ્વારા કોઈ એક
નિરંશ કાર્યની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકે...

પ્રશ્ન : પણ શું સમુદાયગત દરેક પદાર્થનો સ્વભાવ જુદો માનવો જરૂરી છે ?

ઉત્તર : હા, નહીંતર તો તેઓનો સ્વભાવ એક થવાથી, તેઓમાં કોઈ ભેદ જ નહીં રહે, અર્થાત્
તેઓ બધા એક થઈ જશે ! અને તો પછી તેઓમાં અનેકતા (=સમુદાય અંતર્ગતરૂપે અનેકોનું અસ્તિત્વ)
શી રીતે ઘટશે ?

ન સ્યાન્નાતત્કાર્યં ઇતિ ચેત્, ન, તત્સ્વભાવવિકલસ્ય તત્કાર્યત્વવિરોધાત્, તજ્જનનૈક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વૈકલ્યેન-ન ય એવૈકસ્ય સ્વભાવઃ સ એવાપરસ્ય, તદભેદપ્રસંગાદિતિ ઇતરેતરસ્વભાવવૈકલ્યં તેન, તત્ર-સર્વથૈકભવનેનુપયોગાત્ નાનૈકતઃ સર્વથૈકભવનમિતિ । તત્સ્વભાવવિકલઃ તસ્ય-વિવક્ષિતસ્ય કસ્યચિત્ તથાવિધકાર્યજનનસમર્થસ્ય સમગ્રસ્ય સ્વભાવસ્તત્સ્વભાવઃ તેન વિકલઃ-રહિતોપરઃ સમગ્ર એવ તત્સ્વભાવવિકલઃ સઃ, તદ્રૂપઃ-અધિકૃતસમગ્રાન્તરરૂપો ન સ્યાત્-ન ભવેત્ તદ્વૈકલ્યેન, નાતત્કાર્યઃ-ન સમગ્રાન્તરકાર્યઃ, કિન્તુ તત્કાર્ય એવ, સમગ્રાન્તરવત્, તસ્યાપિ તજ્જનનસ્વભાવત્વાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત ઇત્યાહ-તત્સ્વભાવવિકલસ્ય-વિવક્ષિતસમગ્રતથાવિધકાર્યજનનસમર્થસ્વભાવવિકલસ્ય, સમગ્રાન્તર-સ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-તત્કાર્યત્વવિરોધાત્-સમગ્રાન્તરકાર્યત્વવિરોધાત્ । વિરોધશ્ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બીજી વાત, સમુદાયગત દરેક પદાર્થ બીજાના સ્વભાવથી રહિત હોવાથી તે બધાનો નિરંશ એક કાર્ય કરવામાં જ ઉપયોગ (=તત્પરતા) હોય એવું પણ અસંભવિત છે...

(૧૮૯) બૌદ્ધ : સમુદાય અંતર્ગત ઘણા પદાર્થો છે... પણ અસત્કલ્પનાથી આપણે માની લઈએ કે, (૧) ક, અને (૨) ખ નામના બે જ પદાર્થ છે... હવે (અધિકૃત સમગ્રાન્તર=) કનો જે સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવ (અન્ય સમગ્રાન્તર=) ખમાં ન હોવાથી, ખ ભલે કરૂપ ન બંને, અર્થાત્ ભલે સમુદાયમાં બંને સ્વતંત્ર તરીકે હોય... પણ 'ક'નું જે કાર્ય છે, તે જ કાર્ય તો 'ખ'નું પણ બની જ શકે છે ને ? કારણ કે વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ તો 'ક'ની જેમ 'ખ'માં પણ છે જ... તો પછી અનેકથી એક કાર્ય કેમ ન થાય ?

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે જે કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ 'ક'માં છે, તે જ સ્વભાવને તમે 'ખ'માં તો નથી જ માનતાં. (નહીંતર તો કે-ખ બંનેનો સ્વભાવ એક થઈ જાય) અને 'ક'નો સ્વભાવ, 'ખ'માં ન હોવાથી તો, 'ક'ના કાર્યને 'ખ'ના કાર્યરૂપે માનવું પણ વિરોધાસિત જ છે. તે આ રીતે -

'ક'નો વિવક્ષિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી તો, ક દ્વારા જ વિવક્ષિત કાર્ય થઈ જશે... ફક્ત: 'ખ' દ્વારા તે કાર્યની ઉત્પત્તિ નહીં થાય... સ્પષ્ટ વાત છે કે, જો તે કાર્ય 'ક'થી જ ઉત્પન્ન થઈ જાય, તો તેની ઉત્પત્તિ 'ખ'થી શા માટે માનવી ?

બૌદ્ધ : કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ તો બંનેમાં જુદો જુદો છે, અર્થાત્ 'ક'ની જેમ 'ખ'માં પણ છે... તો પછી તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા 'ખ' પણ પ્રયત્ન કેમ ન કરે ?

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'નાનૈકતઃ' ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ, અત્ર તુ D-F-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠસ્ય સ્થાપના । ૨. 'સમગ્રેતરરૂપો' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

❖.....❖
 સ્વભાવાદેવ તતસ્તદુત્પત્તેઃ, અન્યતસ્તદભાવાત્, તસ્યાપિ તત્ત્વેઽન્યત્વાભાવ ઇતિ નિરૂપ્યતાં
 સમ્યક્; અન્યથા કાર્યૈકત્વાનુપપત્તિઃ, સમગ્રસ્યૈવ તસ્યોત્પત્તેઃ, અનેકજન્યત્વે ચ તદ-
 યોગાત્, (૧૧૦) સર્વેષાં તજ્જનકત્વાત્, એકભાવિનોઽપરભાવાસિદ્ધેઃ, તદ્વૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તજ્જનનૈકસ્વભાવાદેવ-તથાવિધકાર્યજનનૈકસ્વભાવાદેવ તતઃ-પ્રથમસમગ્રાત્ । તદુત્પત્તેઃ-
 તથાવિધકાર્યોત્પત્તેરન્યતઃ-સમગ્રાન્તરાત્ તદભાવાત્-અન્યોત્પન્નકાર્યાભાવાત્, તત એવોત્પન્નં તદિતિ
 કિમન્યસ્માદુત્પાદેન ? સોઽપિ તજ્જનનસ્વભાવ ઇત્યેવં તજ્જનયતીત્યાશઙ્કાનિરાસાયાહ-તસ્યાપિ-
 અન્યસ્ય સમગ્રાન્તરસ્ય તત્ત્વે-તજ્જનનૈકસ્વભાવત્વે । કિમિત્યાહ-અન્યત્વાભાવઃ તત્સ્વભાવસ્ય
 તત્ત્વાદિતિ નિરૂપ્યતાં સમ્યક્; અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે કિમિત્યાહ-કાર્યૈકત્વાનુપપત્તિઃ ।
 કુત્ત ઇત્યાહ-સમગ્રસ્યૈવ-અખણ્ડસ્યૈવ તસ્ય-કાર્યસ્ય ઉત્પત્તેઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-
 અનેકજન્યત્વે ચ સતિ કાર્યસ્ય તદયોગાત્-સમગ્રોત્પત્ત્યયોગાત્ । અયોગશ્ચ સર્વેષાં-સમગ્રાણાં
 તજ્જનકત્વાત્-વિવક્ષિતૈકકાર્યજનકત્વાત્ । કિમેવં ન સમગ્રોત્પત્તિરિત્યાહ-એકભાવિન ઇતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : જો બંનેમાં તેવો સ્વભાવ હોય, તો તે બેમાં ભેદ શું રહ્યો ? અર્થાત્ તે બેના ભેદનો
 વિલોપ થશે ! એટલે માનવું જ રહ્યું કે, એક જ કાર્ય વિશે અનેક પદાર્થોનો વ્યાપાર અસંભવિત છે...

(અન્યથા=) છતાં એક કાર્ય વિશે પણ અનેક પદાર્થોનો વ્યાપાર માની લો, તો તો કાર્યની
 નિરંશ એકરૂપતા જ નહીં રહે, કારણ કે તેમાં પહેલી વાત તો એ કે, અખંડપણે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ
 થાય છે, ટુકડે-ટુકડે નહીં... પણ જો કાર્યને અનેક પદાર્થથી જન્ય માનશો, તો તે કાર્યની અખંડપણે
 ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે નહીં...

પ્રશ્ન : તેમાં કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે તે પદાર્થો અનેક છે.

પ્રશ્ન : પણ એવું માનવામાં શું સમગ્રપણે (=અખંડપણે) કાર્યની ઉત્પત્તિ ન ઘટે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે જે કાર્ય એક કારણથી જ ('ક' થી જ) સમગ્રપણે ઉત્પન્ન થવા સમર્થ છે,
 તે કાર્યની ઉત્પત્તિ બીજાથી (=‘ખ’ થી જ) થવી સિદ્ધ નથી. જુઓ, એક કારણથી જ તેની ઉત્પત્તિ
 થઈ જતાં બીજું કારણ તો તેના માટે વ્યર્થ જ થાય છે... માટે અખંડપણે કાર્યની ઉત્પત્તિ અનેકથી
 થવી બિલકુલ સંભવિત નથી...

(૧૮૦) બૌદ્ધ : અરે પણ ! અમારી વાત તો સાંભળો ! અમારું કહેવું છે કે, કાર્યના જનક
 માત્ર એક નથી, પણ અનેક=સમુદાય છે... તો પછી અનેકથી કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય ?

સ્યાદ્વાદી : સાંભળો ! જો સમુદાયને કાર્યનો જનક માનો, તો તે સમગ્ર અંતર્ગત એક પદાર્થ



સમગ્રજનકત્વેઽપ્યેકસ્યાપિ જનકત્વાત્, અન્યથા સમગ્રજનકત્વવિરોધાત્, ભેદશ-
સ્તદ્વાવાપત્તેઃ, અન્યતઃજ્જનકત્વે ચ કુતસ્તત્સ્વભાવવૈકલ્યમિતિ યત્કિન્નિદેતત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એકસ્માદ્ ભવિતું શીલમસ્યત્યેકભાવિ કાર્યં ગૃહ્યતે તસ્ય, કિમિત્યાહ-અપરસ્માદ્ ભાવોઽપર-
ભાવઃ, ભવનં ભાવ ઉત્પાદસ્તદસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તદ્વૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્-અપરવૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્ ।
નૈકો જનકઃ સમગ્રા એવ જનકા ઇત્યસદ્ગ્રહવ્યપોહાયાહ-સમગ્રજનકત્વેઽપિ સતિ । કિમિત્યાહ-
એકસ્યાપિ જનકત્વાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે સમગ્ર-
જનકત્વવિરોધાત્ નૈકાદ્યભાવે સામગ્ર્યમિતિ ભાવનીયમ્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ભેદશઃ-
ભેદૈઃ તદ્વાવાપત્તેઃ-કાર્યભાવાપત્તેઃ ન તત્રૈકોઽપ્યજનકો ન ચાંશજનક ઇતિ કૃત્વા । અથાન્યેઽપિ
તદેવ જનયતિ યદેકેન જનિતમિત્યગ્રાહ-અન્યતઃજ્જનકત્વે ચ-અન્યસ્યાપિ સમગ્રસ્ય તજ્જન-
કત્વે-સમગ્રાન્તરજન્યજનકત્વે ચાભ્યુપગમ્યમાને । કિમિત્યાહ-કુતસ્તત્સ્વભાવવૈકલ્યં-
સમગ્રાન્તરસ્વભાવવૈકલ્યમ્ ? નૈવ, તજ્જન્યજનકત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ । ઉક્તં ચ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ કાર્યનો જનક બને જ... (અર્થાત્ તે એક પદાર્થમાં પણ કાર્યજનકતા આવે જ...) બાકી જો
એકમાં (=કમાં) કાર્યજનકતા ન માનો, તો તેની જેમ બીજામાં (=ખાદિમાં) પણ કાર્યજનકતા ન
મનાય... ફલતઃ તો તેઓ કોઈ જ કાર્યજનક ન બનવાથી, તે સમગ્ર પદાર્થો ભેગા મળીને પણ કાર્યજનક
ન બને.

આવું હોવાથી, કાર્ય માત્ર એક નહીં, પણ અનેક માનવા પડશે, કારણ કે (સમગ્રગત) દરેક
પદાર્થનો કાર્યજનક સ્વભાવ હોવાથી, તે સમગ્ર પદાર્થો દ્વારા જુદાં જુદાં કાર્યનો ઉદ્ભવ થશે જ...

પ્રશ્ન : તે દરેક પદાર્થો કાર્યનાં અમુક-અમુક ભાગને ઉત્પન્ન કરી, તેઓ ભેગા મળી કોઈ એક
કાર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું ન બને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે બૌદ્ધો તો કાર્યને નિરંશ માને છે. એટલે કાર્યના એવા કોઈ જુદા જુદા
ભાગ જ નથી, કે જેને જુદા જુદા કારણો ઉત્પન્ન કરે...

પ્રશ્ન : જે કાર્યને એક પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે, તે જ કાર્યને બીજા પદાર્થો પણ ઉત્પન્ન કરે એવું ન
બને ? (જો બને, તો અનેક કાર્યો નહીં માનવા પડે ને ?)

ઉત્તર : પણ, તેવું માનવામાં બંને (ક/ખ) પદાર્થનો સ્વભાવ એક માનવો પડશે, કારણ કે બંનેનો
સ્વભાવ એક જ કાર્ય કરવાનો છે... બાકી જો એકસ્વભાવ ન હોય, તો ખ તે ક ના કાર્યને જ કેમ
ઉત્પન્ન કરે ? અને જ્યારે આવી હકીકત હોય, ત્યારે “ક નો સ્વભાવ ખ માં નથી” - એવું તમે શી
રીતે કહી શકો ?

તેથી, અનેક દ્વારા કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી બિલકુલ સંભવિત નથી. કહ્યું છે કે -



(૧૧૧) હેતુભેદાત્ ફલભેદ ઇતિ ચાપન્યાયઃ । તથા ચ સત્યયમેવ યત્નુ ભેદો ભેદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

“¹⁰⁵ઉત્પદ્યતે યદેકસ્માદનંશં નાન્યતોઽપિ તત્ ।

સમગ્રભાવે સામગ્ર્યા નૈકં કાર્યં સુનીતિતઃ ॥”^૧

ઇતિ યત્કિન્નિદેતત્-‘તત્સ્વભાવવિકલસ્તદ્રૂપો ન સ્યાન્નાતત્કાર્યઃ’ ઇતિ ॥

દોષાન્તરમાહ-હેતુભેદાત્ સકાશાત્ ફલભેદ ઇતિ ચાપન્યાયઃ, તથાનેકૈકભાવેન । તથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

“વિજ્ઞાનાદિરૂપ નિરંશ પદાર્થ જો એકથી ઉત્પન્ન થાય, તો તે બીજાથી ઉત્પન્ન ન થાય... જો સમગ્રથી ઉત્પન્ન થાય, તો સુનીતિ પ્રમાણે, તે સામગ્રી દ્વારા કાર્ય માત્ર એક જ નહીં થાય...”

ભાવાર્થઃ વિજ્ઞાનાદિરૂપ નિરંશ પદાર્થ, સમગ્ર અંતર્ગત ઘણાં કારણોમાંથી ધારો કે માત્ર ‘ક’થી ઉત્પન્ન થાય, તો તેને ‘ખ’થી ઉત્પન્ન ન મનાય... જો સમગ્ર અંતર્ગત બધાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ, તો ન્યાય પ્રમાણે માત્ર એક કાર્ય નહીં, પણ જેટલા જનક છે, તેટલા કાર્યો માનવા પડે, કારણ કે એવો ન્યાય છે કે - જે સ્વભાવથી એક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તે જ સ્વભાવથી બીજું કાર્ય ન થાય... અર્થાત્ ‘ક’ના સ્વભાવથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તો તે જ ‘ક’ના સ્વભાવથી બીજું કાર્ય ન થાય, પણ ‘ખ’ના સ્વભાવથી થાય અને જુદા સ્વભાવથી થાય એટલે કાર્ય જુદું જ ગણાય. ફલતઃ ક-ખ બધાનાં કાર્યો જુદા જુદા માનવા પડશે, એટલે કોઈ એક નિરંશ કાર્ય જ નહીં રહે...

તેથી તમે જે કહો છો કે → “‘ક’નો સ્વભાવ ‘ખ’માં ન હોવાથી, ‘ખ’ તે ‘ક’ રૂપ નથી, તે બધાનું અસ્તિત્વ અલગ-અલગ છે... પણ ‘ક’નું કાર્ય તો ‘ખ’નું પણ કાર્ય હોઈ શકે છે, એટલે એક જ પદાર્થની અનેકથી ઉત્પત્તિ થવામાં કોઈ બાધ નથી.” ← તે કથન પણ અકિંચિત્કર=અસાર છે. માટે અનેકથી એકની ઉત્પત્તિ માનવી ન્યાયસંગત નથી...

(૧૮૧) બીજી વાત, અનેક દ્વારા એકની ઉત્પત્તિ માનવાથી તો ‘હેતુભેદથી ફળભેદ થાય’ - એ ન્યાય પણ તૂટી જશે ! કારણ કે આ ન્યાય તો એ જણાવે છે કે, જુદા જુદા હેતુથી થનારું કાર્ય પણ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

105. ઉત્પદ્યતે યદેકસ્માદનંશં નાન્યતોઽપિ તત્ ।

સમગ્રભાવે સામગ્ર્યા, નૈકં કાર્યં સુનીતિતઃ ॥ ઇતિ ।

ઉત્પદ્યતે યત્-જ્ઞાનાદિ કાર્યમેકસ્માત્-સમગ્રાત્ । કીદૃશમિત્યાહ-અનંશં-નિરંશં ન-નૈવાન્યતોઽપિ-દ્વિતીયાત્ સમગ્રાત્ તત્ । તતઃ કિં સિદ્ધમિત્યાહ-સમગ્રસ્ય-પરિપૂર્ણસ્ય કાર્યસ્યૈકસ્માદપિ સમગ્રાદ્ ભાવે સતિ સામગ્ર્યાઃ સકાશાન્ન-નૈવૈકં કાર્યં યાચન્તઃ સમગ્રા જનકાસ્તાવન્તિ જ્ઞાનાદિકાર્યાણિ પ્રાપ્નુવન્તીત્યર્થઃ । સુનીતિતઃ - યતઃ સ્વભાવતો જાતમેકં નાન્યત્ તતો ભવેદિત્યાદિ શોભનન્યાયાત્ ॥

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. પ્રેક્ષતાં ૫૨૪-૫૨૫તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘તથાનૈકૈક’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ । અત્ર તુ ચ-પાઠઃ ।



हेतुर्वा भावानां यदुत विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेत्युक्तिमात्रम्, भावार्थशून्यत्वात्, सामग्र्ययोगात्, समग्रेभ्यस्तद्भेदाभेदासिद्धेः तत्त्वतः समग्रमात्रत्वात् । (१९२) तदुपादानादिभेदेन तद्भेद इति चेत्, न, तत्स्वभावभेदमन्तरेण तदसिद्धेः, तद्भेदे चानेक-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

च सति अयमेव खलु भेदो भेदहेतुर्वा भावानां यदुत विरुद्धधर्माध्यासो भेदः कारण-भेदश्च-भेदहेतुरित्युक्तिमात्रम् । कुत इत्याह-भावार्थशून्यत्वात् । भावार्थशून्यत्वं च सामग्र्य-योगात् । अयोगश्च समग्रेभ्यः सकाशात् तद्भेदाभेदासिद्धेः तस्याः-सामग्र्या भेदाभेदाभ्याम-सिद्धेः तत्त्वतः-परमार्थतः-समग्रमात्रत्वात् सामग्र्या इति । तदुपादानादिभेदेन तेषां-समग्राणा-मुपादाननिमित्तभेदेन तद्भेदः-सामग्रीभेदः । तथाहि-रूपालोकादिसामग्र्यामेकत्र रूपमुपादान-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુદું જુદું જ હોય... પણ તમે તો સમગ્ર અંતર્ગત ઘણા હેતુથી થનારું કાર્ય પણ એક માનો છો... તો તો તે ન્યાયનો વિલોપ કેમ ન થાય ?

બીજું તમે જે કહો છો કે → “આ જ ખરેખર ભેદ અને ભેદનો હેતુ છે, કે જે વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ અને કારણભેદ... ભાવ એ કે, (૧) વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ જ ભેદ છે... દા.ત. જલ-અગ્નિ બંનેના શીત-ઉષ્ણ ધર્મો વિરુદ્ધ હોવાથી જ તેઓનો ભેદ છે, અને (૨) કારણભેદ જ ભેદનું કારણ છે. દા.ત. ઘટ-પટ જુદા કેમ ? તો એનું કારણ એ જ કે, બંનેનાં કારણો જુદા જુદા છે...” ← તે કથન પણ હવે તો માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે... કારણ કે તેમાં કોઈ જ ભાવાર્થ નથી...

બૌદ્ધ : પણ એવું કેમ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે ઉપરોક્ત કથનમાં ભેદનો હેતુ કારણભેદ છે, એવું તમે જણાવ્યું... પણ ‘કારણભેદ’ એટલે શું ?

બૌદ્ધ : કારણભેદ એટલે સામગ્રીભેદ...

સ્યાદ્વાદી : પણ સામગ્રી જ ઘટતી નથી (તો તે સામગ્રીનો ભેદ શી રીતે ઘટે ?) તેથી તો તમારું કથન ભાવાર્થશૂન્ય જ થશે ને ?

બૌદ્ધ : પણ સામગ્રી કેમ ન ઘટે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે સામગ્રીનો સમગ્ર પદાર્થ સાથે ભેદ કે અભેદ ઘટતા નથી. જુઓ → સમગ્ર પદાર્થોથી સામગ્રી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ? (૧) ભિન્ન તો ન માની શકાય, કારણ કે સમગ્રોથી અલગ સામગ્રી જેવું કોઈ તત્ત્વ જ દેખાતું નથી, અને (૨) અભિન્ન માનશો, તો તેનો અર્થ એ કે તે સમગ્રરૂપ જ છે, અર્થાત્ સમગ્ર સિવાય સામગ્રી જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી ← આમ વિકલ્પોથી સામગ્રીની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી.

(૧૯૨) બૌદ્ધ : પરમાર્થથી તો તે સામગ્રી સમગ્રરૂપ જ છે... એટલે રૂપ-આલોકાદિ સમગ્રનો

૧. ‘જૈતદસિદ્ધે’ इति ग-पाठः । ૨. ‘વાડનેક’ इति ग-पाठः । ૩. ‘મસિદ્ધિઃ તત્ત્વતઃ’ इति क-पाठः । ૪. ‘તદ્ભેદઃ તત્સામગ્રી’ इति क-पाठः ।

સ્વભાવતાઽપરાધઃ, અન્યથોભયોસ્તુલ્યતાપત્તેઃ, તત્કાર્યયોરપિ તુલ્યતા, સામસ્ત્યેનો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

માલોકાદયો નિમિત્તમ્, અપરત્રાલોકાદય ઉપાદાનં રૂપં નિમિત્તમિતિ સામગ્રીભેદઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત્વમ્-તત્સ્વભાવભેદમન્તરેણ તેષાં-સમગ્રાણાં સ્વભાવભેદમન્તરેણ તદસિદ્ધેઃ-સામગ્રીભેદાસિદ્ધેઃ । ઉક્તં ચ-

“રૂપં યેન સ્વભાવેન રૂપોપાદાનકારણમ્ ।

નિમિત્તકારણં જ્ઞાને તત્ તેનાન્યેન વા ભવેત્ ॥^૧

યદિ તેનૈવ વિજ્ઞાનં બોધરૂપં ન યુજ્યતે ।

અથાન્યેન બલાદ્ રૂપં દ્વિસ્વભાવં પ્રસજ્યતે ॥”^૨ ઇતિ ।

તદ્ભેદ ચ-સ્વભાવભેદે ચ સમગ્રાણામ્ અનેકસ્વભાવતાઽપરાધઃ મહાનયમેકાન્તૈક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

જ્યારે ઉપાદાન-નિમિત્તરૂપે ભેદ થાય, ત્યારે તે સામગ્રીનો પણ ભેદ થાય છે. તે આ રીતે → રૂપ-આલોકાદિ સામગ્રીમાં (૧) કોઈક રૂપાદિ પદાર્થનાં કાર્ય માટે, રૂપ તે ઉપાદાન બને અને આલોકાદિ નિમિત્ત બને, અને (૨) આલોકાદિનાં કાર્ય માટે, આલોકાદિ ઉપાદાન અને રૂપાદિ નિમિત્ત બને છે ← આમ, ઉપાદાન-નિમિત્તના ભેદ રૂપાદિ સમગ્રોનો ભેદ થવાથી, સામગ્રીનો પણ ભેદ થાય છે... આ રીતે સામગ્રીભેદ=કારણભેદ અબાધિત હોવાથી, તમે શી રીતે કહી શકો કે, તમારું કથન ભાવાર્થશૂન્ય છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે એક જ રૂપાદિ અમુક ઠેકાણે ઉપાદાન અને અમુક ઠેકાણે નિમિત્ત ત્યારે જ બની શકે, કે જ્યારે તે રૂપાદિઓમાં (ઉપાદાનસ્વભાવ/નિમિત્તસ્વભાવાદિ) જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ હોય... બાકી સ્વભાવભેદ વિના એક જ પદાર્થને જુદા જુદા ઠેકાણે ઉપાદાન-નિમિત્ત માની, સામગ્રીનો ભેદ ઘટાવવો બિલકુલ સિદ્ધ નથી.

આ વિશે કહ્યું છે કે -

“રૂપ તે જે સ્વભાવે રૂપમાં ઉપાદાનકારણ બને, (૧) તે જ સ્વભાવે જ્ઞાનમાં બને, કે (૨) કોઈ બીજા સ્વભાવે ?

(૧) જો તે સ્વભાવે જ્ઞાનમાં નિમિત્ત બને, તો જ્ઞાનની બોધરૂપતા શી રીતે યોગ્ય ગણાય ? (કારણ કે તે સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયેલું જેમ રૂપ જડ છે, તેમ જ્ઞાન પણ જડ બને) અને (૨) જો બીજા સ્વભાવથી જ્ઞાનમાં નિમિત્ત બને, તો - તેમાં જુદો સ્વભાવ આવવાથી - રૂપને બલાત્ દ્વિસ્વભાવી માનવો પડશે...” (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય - સ્ત૦ ૪/૭૯-૮૦)

બૌદ્ધ : તો ભલે ને એક જ રૂપાદિના ઉપાદાન-નિમિત્તરૂપે જુદા જુદા સ્વભાવ માનવા પડે,



ભયજનનસ્વભાવાદુભયાદુભયપ્રસૂતેઃ, (૧૧૩) તત્તથાત્વકલ્પનાયાસ્તદ્વૈચિત્ર્યાપાદનેના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવવાદિનઃ । અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે ઉભયોઃ-સમગ્રયોરિતિ સામગ્ર્યુ-પલક્ષણમ્ । કિમિત્યાહ-તુલ્યતાપત્તેઃ કારણાત્ તત્કાર્યયોરપિ-રૂપાલોકાદિરૂપયો-સ્તુલ્યતા । કુત્ત ઇત્યાહ-સામસ્ત્યેનોભયજનનસ્વભાવાત્ ઉભયાત્-એકસ્વભાવાત્ સમગ્રોભયા-દુભયપ્રસૂતેઃ-ઉભયભાવાત્ । તત્તથાત્વેત્યાદિ । તસ્ય-અધિકૃતસ્વભાવદ્વયસ્ય તથાત્વ-કલ્પનાયાઃ-મિત્રજાતીયોભયજનનૈકસ્વભાવત્વકલ્પનાયાઃ તદ્વૈચિત્ર્યાપાદનેન-અધિકૃતસ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ પછી તો સામગ્રીભેદ ઘટશે ને ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો રૂપાદિને અનેકસ્વભાવી માનવો પડશે, જ્યારે તમે તો તેને એકાંત એકસ્વભાવી માનો છો... એટલે તમારા મતે તો એ (=રૂપાદિને અનેક સ્વભાવી માનવું તે) ઘણો મોટો અપરાધ કહેવાય.

બૌદ્ધ : (અન્યથા=) પણ ઉપાદાન/નિમિત્તરૂપે જુદા જુદા સ્વભાવો જ ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો રૂપ-આલોકાદિ સમગ્ર પદાર્થોમાં કોઈ ભેદ જ નહીં રહે, અર્થાત્ તે બંને સમગ્રો તુલ્ય માનવા પડશે, કારણ કે ઉપાદાન/નિમિત્ત બંને સ્વભાવો એક જ હોવાથી આલોક પ્રત્યે જેમ આલોક ઉપાદાન છે, તેમ - રૂપ ભલે નિમિત્ત હોય, પણ નિમિત્તસ્વભાવ પણ ઉપાદાનસ્વભાવ જ હોવાથી આલોક પ્રત્યે - રૂપ પણ ઉપાદાન બનશે... તે જ રીતે રૂપ પ્રત્યે જેમ રૂપ ઉપાદાન છે, તેમ - આલોક ભલે નિમિત્ત હોય, પણ નિમિત્તસ્વભાવ પણ ઉપાદાનસ્વભાવ જ હોવાથી રૂપ પ્રત્યે - આલોક પણ ઉપાદાન બનશે...

આ રીતે ઉપાદાન-નિમિત્ત બંને સ્વભાવ એક થવાથી તો, રૂપ-આલોકમાં કોઈ ફેર જ નહીં રહે, બંને તુલ્ય બનશે અને તેથી તો તે બેનું રૂપ-આલોકરૂપ કાર્ય પણ તુલ્ય જ બનશે...

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ કે તે બે કાર્યોની, જે બે કારણોથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તે બે કારણો સંપૂર્ણપણે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા છે... આશય એ કે, જેમ રૂપ પ્રત્યે રૂપ-આલોક બંને ઉપાદાન અને નિમિત્તરૂપે કારણ બંને છે, તેમ આલોક પ્રત્યે પણ રૂપ-આલોક બંને ઉપાદાન અને નિમિત્તરૂપે કારણ બને છે ← આમ, કારણસામગ્રી તો બંનેની સમાન હોવાથી, તે બંને કાર્યો તુલ્ય જ બનશે...

(૧૮૩) બૌદ્ધ : પણ કારણરૂપ રૂપ-આલોકમાં એક એવો સ્વભાવ માની લઈએ, કે જે સ્વભાવને કારણે રૂપ-આલોકની ભિન્નજાતીય (=પરસ્પર અતુલ્યરૂપે) જ ઉત્પત્તિ થાય... પછી તો વાંધો નહીં ને ?

❖ ઉપલક્ષણથી એ પણ સમજી લેવું કે, સમગ્ર ને સામગ્રીમાં પણ ભેદ નહીં રહે...

* અર્થાત્ રૂપ-આલોક બંને રૂપ પ્રત્યે ઉપાદાન પણ છે અને નિમિત્ત પણ છે, કારણ કે ઉપાદાન-નિમિત્ત બંને સ્વભાવ એક છે...

યોગાદિતિ પ્રપञ्चितમેતदन્યત્ર, નેહ પ્રતન્યતે । इति परमते सहकारार्थासिद्धेरशोभन-
स्तदुपन्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ॥

(૧૧૪) भिन्नविकल्पसम्भवाभावोऽपि न्यायतस्तदवस्थ एव, तदनुभवस्यानेक-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

द्वयवैचित्र्यापादनेन हेतुना अयोगात् । तथाहि-“नाचित्रात् स्वभावद्वयाच्चित्रद्वयभावः, भवन्नपि
द्वयभावोऽचित्रादेकस्वभावतया तुल्य एव स्यात्” इति प्रपञ्चितमेतदन्यत्र-अनेकान्तसिद्धौ,
नेह प्रतन्यते । इति-एवं च परमते सहकारार्थासिद्धेः कारणात् अशोभनस्तदुपन्यासः-
सहकार्युपन्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ॥

भिन्नविकल्पसम्भवाभावोऽपि निमित्तान्तराभावेन पूर्वोक्तो न्यायतः तदवस्थ एव ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે બંને કાર્યોમાં જુદો જુદો સ્વભાવ ત્યારે જ આવી શકે, કે જ્યારે તે બંનેનાં કારણોમાં પણ વિચિત્ર સ્વભાવ હોય... જુઓ → કારણરૂપ રૂપ-આલોકના અચિત્ર (=જુદા નહીં પણ, સમાન એવા) બે સ્વભાવથી, કાર્યરૂપ રૂપ-આલોકનાં ચિત્ર (=જુદા જુદા) બે સ્વભાવ ન થઈ શકે.. (અર્થાત્ અચિત્રથી ચિત્ર સ્વભાવ ન થઈ શકે.)

તેનાથી કદાચ બે કાર્ય થાય, તો પણ તે બે કાર્યો એકસ્વભાવી હોઈ તુલ્ય જ ગણાશે, કારણ કે તે બંને કાર્યો અચિત્રસ્વભાવી કારણથી જન્ય છે...

એટલે કાર્યોના ચિત્રસ્વભાવ માટે, કારણોનો પણ ચિત્રસ્વભાવ માનવો જ રહ્યો, પણ તેવું તો તમે માનતાં નથી. તેથી બંને કાર્ય અને કારણને સમાન માનવાની આપત્તિ તદવસ્થ જ રહેશે... આ વિષયનો વિસ્તાર અમે “અનેકાંતસિદ્ધિ” નામના ગ્રંથમાં કર્યો હોવાથી, ત્યાંથી વિગત જાણી લેવી... અહીં વધુ વિસ્તારથી સૂર્ય...

સાર + નિષ્કર્ષ : આમ, અનેક દ્વારા એક કાર્યની ઉત્પત્તિ અસંભવિત હોવાથી, સહકારનો બીજો અર્થ પણ ઘટતો નથી... ફલતઃ બૌદ્ધમતે સહકારનો અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તેથી તમારે સહકારીનો ઉપન્યાસ કરવો બિલકુલ શોભન નથી... (અર્થાત્ આલયગત શક્તિ તે સહકારીરૂપ અનુભવની અપેક્ષા રાખી વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે, એ વાત બિલકુલ સંગત નથી.) એટલે માનસ કે આલયગત એકે શક્તિ દ્વારા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહીં.

આ રીતે શક્તિના બંને વિકલ્પો પ્રમાણે, વિકલ્પની અનુત્પત્તિ બતાવી... એમ બધું ધ્યાનથી સમજવું...

❖ બૌદ્ધમતે વિકલ્પની અનુત્પત્તિ તદવસ્થ ❖

(૧૮૪) શક્તિ સિવાય બીજું તો કોઈ એવું નિમિત્ત નથી, કે જેનાથી વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ શક્ય

૧. 'તેન' इत्यधिकः क-पाठः । २. 'भावोऽभवन्नपि' इति क-पाठः । ३. 'एवं परं' इति घ-पाठः । ४. 'इति-
एवं चिन्त्यं' इति क-पाठः । ५. 'पूर्वोक्तन्यायतं' इति क-पाठः ।



શક્તિસહકારિત્વવિરોધાત્, એકસ્વભાવત્વાત્ તસ્ય ચાનિત્યાદ્યન્યતમવિકલ્પશક્તિ-
સહકારિત્વતત્ત્વાત્, અન્યથા તદેકસ્વભાવત્વાસિદ્ધેઃ, એકાન્તૈકસ્વભાવત્વે ચ કથમસ્ય
નિત્યાદિવિકલ્પશક્તિસહકારિભાવ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । ન હિ નીલવિજ્ઞાનજન્મસહકારિસ્વભાવં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત ઇત્યાહ-તદનુભવસ્ય-પ્રસ્તુતસ્વલક્ષણાનુભવસ્ય અનેકશક્તિસહકારિત્વવિરોધાત્ ।
વિરોધશ્ચ એકસ્વભાવત્વાત્ । તસ્ય ચ-એકસ્ય સ્વભાવસ્ય અનિત્યાદ્યન્યતમવિકલ્પશક્તિ-
સહકારિત્વતત્ત્વાત્ સહકારિત્વસ્વભાવત્વાત્, અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે તદેકસ્વભાવત્વા-
સિદ્ધેઃ, તસ્ય અનુભવસ્યૈકસ્વભાવત્વાસિદ્ધેઃ, ચિત્રશક્તિસહકારિભાવેન । એકાન્તૈકસ્વભાવત્વે
ચ કથમસ્ય-અનુભવસ્ય નિત્યાદિવિકલ્પશક્તિસહકારિભાવ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । નૈવ અનિત્યા-
દિવિકલ્પશક્તિં વિહાય સહકારિભાવ ઇત્યર્થઃ । અમુમેવાર્થ નિર્દર્શનેનાહ ન હીત્યાદિના । ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બને... ફલતઃ અનિત્યાદિ વિભિન્ન વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ અધટિત જ હોવાથી, પૂર્વોક્ત દોષ
(=વિકલ્પોત્પત્તિનો અસંભવ) તદવસ્થ જ રહે...

બૌદ્ધ : જુદી જુદી શક્તિઓ, અનુભવનો સહકાર મેળવી જુદા જુદા અનિત્યાદિ વિકલ્પો ન
બનાવે ?

સ્યાદ્વાદી : ના , કારણ કે એક જ નિરંશ અનુભવ, અનેક શક્તિઓનો સહકારી બને એમાં
સ્પષ્ટ વિરોધ છે... (પૂર્વે શક્તિ એકસ્વભાવી લઈને દોષ આપ્યા, હવે અનુભવ એકસ્વભાવી લઈને
દોષ આપે છે...)

બૌદ્ધ : પણ એમાં કારણ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ એ જ કે, નિરંશ અનુભવને તમે એકાંત એકસ્વભાવી માનો છો, એટલે
(૧) અનિત્યવિકલ્પજનક શક્તિને સહકાર કરવાનો સ્વભાવ, (૨) નિત્યવિકલ્પજનક શક્તિને સહકાર
કરવાનો સ્વભાવ... એમ જુદી જુદી શક્તિને આશ્રયીને જુદા જુદા સહકાર કરવાના સ્વભાવો માની
શકાય નહીં, તે બધામાંથી કોઈ એક જ સ્વભાવ માનવો પડે...

ધારો કે તમે અનિત્યવિકલ્પજનક શક્તિને સહકાર કરવાનો સ્વભાવ માનો, તો તે અનુભવમાં
નિત્યવિકલ્પજનક શક્તિને સહકાર કરવાનો સ્વભાવ ન મનાય, નહીંતર - જો તેમાં બીજો સ્વભાવ
પણ માનશો - તો તેના અનેક સ્વભાવો સિદ્ધ થતાં, તેના એકાંત એકસ્વભાવની હાનિ થશે...

અને જો તેને એકાંત એકસ્વભાવી જ માનશો, તો તે અનુભવમાં માત્ર અનિત્યવિકલ્પજનક
શક્તિને જ સહકાર કરવાનો સ્વભાવ રહેશે, એટલે તો તે અનુભવ માત્ર અનિત્યવિકલ્પશક્તિને જ
સહકાર કરશે, તે સિવાયની બીજી શક્તિઓને નહીં....

નીલં કદાચિત્ રસાદિવિજ્ઞાનજન્મસહકારિતાં પ્રતિપદ્યતે, તત્તત્ત્વવિરોધાદિતિ ॥

(૧૧૫) અનેન અનેકશક્તિસહકાર્યેકસ્વભાવત્વકલ્પના પ્રત્યુક્તા, અનેકગર્ભસ્ય તસ્યૈકત્વાયોગાત્, અતિપ્રસજ્ઞાત્, નિબન્ધનવ્યવસ્થાઽભાવાત્, વિશ્વસ્યૈકનિબન્ધનતાપત્તેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યસ્માન્નીલવિજ્ઞાનજન્મસહકારિસ્વભાવં નીલં કદાચિત્ રસાદિવિજ્ઞાનજન્મસહકારિતાં પ્રતિપદ્યતે । કિં ન પ્રતિપદ્યતે इत्याह-તત્તત્ત્વવિરોધાત્ તસ્ય-નીલસ્ય નીલવિજ્ઞાનજન્મસહકારિ-સ્વભાવત્ત્વં તત્ત્વં તદ્વિરોધાદિતિ ॥

અનેનાનેકશક્તિસહકાર્યેકસ્વભાવત્વકલ્પના પ્રત્યુક્તા । કથમિત્યાહ-અનેકગર્ભસ્ય તસ્ય-અધિકૃતસ્વભાવસ્ય એકત્વાયોગાત્ । અનેકગર્ભશ્ચાનેકશક્તિસહકાર્યેકસ્વભાવ इति પરિભાવનીયમ્, યોગેઽપ્યતિપ્રસજ્ઞાત્ સર્વસ્ય સર્વસહકારિકલ્પનયા । તત્તત્ત્વ નિબન્ધનવ્યવસ્થા-ઽભાવાત્ ‘નેદમસ્ય કારણમ્’ इति । વ્યવસ્થાઽભાવે ચ વિશ્વસ્યૈકનિબન્ધનતાપત્તેઃ ‘અનેકકાર્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જેમ નીલ પદાર્થનો, નીલવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં જ સહકાર કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, તે કદી રસવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સહકાર ન કરે, નહીં તો તેમાં નીલવિજ્ઞાનજનકસહકારિસ્વભાવ ન રહે, તેમ અનુભવ પણ એકાંત એકસ્વભાવી હોઈ માત્ર અનિત્યવિકલ્પશક્તિને જ સહકાર કરે, નિત્યવિકલ્પશક્તિને નહીં...

ફલતઃ અનુભવનો સહકાર બીજી શક્તિઓને ન મળવાથી, તેઓ દ્વારા નિત્યાદિ વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકે.

(૧૮૫) બૌદ્ધ : અનુભવનો એક એવો સ્વભાવ માનીએ કે જે સ્વભાવને આશ્રયીને તે દરેક શક્તિઓને સહકાર કરે... પછી તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ ઉપરોક્ત કથનથી, તમારી આ વાત પણ અયુક્ત ઠરે છે, કારણ કે તેવું માનવામાં તેના સ્વભાવનું એકાંત એકત્વ નહીં રહે... આશય એ કે, જે સ્વભાવ અનેક શક્તિને સહકાર કરે, તે સ્વભાવ એકાંતએકરૂપ ન જ હોઈ શકે, અર્થાત્ અનેકશક્તિસહકારીસ્વભાવ અનેકરૂપ=ચિત્રરૂપ જ હોય...

કદાચ તે અનુભવનો, અનેકશક્તિને સહકાર કરવાનો કોઈ એક સ્વભાવ માનશો, તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, સંપૂર્ણ વિશ્વ એકકારણમૂલક જ થઈ જતાં “આ આનું કારણ છે” એવી કારણવ્યવસ્થા જ અસિદ્ધ થશે...

ભાવ એ કે, જેમ તમે કહો છો કે → “તે અનુભવનો અનેકશક્તિને સહકાર કરવાનો એક-સ્વભાવ છે” ← તેમ કોઈ એમ પણ કહેશે કે → “કોઈ એક કારણનો જ અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન

इति 'स्वलक्षणदर्शनाहितवासनाकृतविप्लवरूपा सर्व एव विकल्पाः' इति वचनमात्रमेव ॥

(૧૧૬) તત્પ્રતિબદ્ધજન્મત્વાસિદ્દેશ્ચ । તથાહિ-કસ્તેષાં વસ્તુના પ્રતિબન્ધ इति वाच्यम् । न तादात्म्यम्, तद्देशादिभेदात् अनभ्युपगमाच्च । न तदुत्पत्तिः, तदसरूपत्वात्

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

करणैकस्वभावत्वादेकस्य' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । इत्यनन्तरोदिता कल्पना प्रत्युक्तेति क्रियायोगः । इति-एवं 'स्वलक्षणदर्शनाहितवासनाकृतविप्लवरूपाः सर्व एव विकल्पाः' इति वचनमात्रमेव, अभिप्रेतार्थशून्यत्वादिति गर्भः ॥

इहैवोपपत्त्यन्तरमाह-तत्प्रतिबद्धजन्मत्वासिद્देश्च-वस्तुप्रतिबद्धजन्मत्वासिद્देश्च, विकल्पा-नामिति प्रक्रमः । तथाहीत्युपप्रदर्शने । कस्तेषाम्-अधिकृतविकल्पानां वस्तुना सह प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । न तादात्म्यं प्रतिबन्धः, तद्देशादिभेदात्-वस्तुदेशादिभेदात् । 'आदि'शब्दात्

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કરવાનો એકસ્વભાવ છે" ← અને આવું સિદ્ધ થવાથી તો, વિશ્વના તમામ પદાર્થો તે એક કારણથી જ થઈ જશે, તે સિવાય બીજા કોઈ કારણની જરૂર જ નહીં રહે... એટલે તો "ઘટનું કારણ માટી, પટનું કારણ તંતુ, વૃક્ષનું કારણ બીજ" એ બધી કારણવ્યવસ્થાઓ વિલુપ્ત થઈ જશે.

નિષ્કર્ષ : તેથી અનુભવનો અનેકશક્તિને સહકાર કરવાનો એકસ્વભાવ પણ માની શકાય નહીં. ફલતઃ તે શક્તિઓ દ્વારા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ અઘટિત જ રહેશે...

તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે → "સ્વલક્ષણદર્શનથી આહિત એવી વાસના દ્વારા કરાયેલા વિપ્લવરૂપ જ બધા વિકલ્પો છે" ← તે કથન પણ માત્ર બોલવા પૂરતું સાબિત થાય છે... બાકી ખરેખર તો પૂર્વોક્ત રીતે, સ્વલક્ષણદર્શન દ્વારા વાસના-શક્તિમાં આધાન (=અતિશયનું આધાન-સહકારીભાવ), વાસના દ્વારા વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ વિગેરે કશું જ ઘટતું નથી.

❖ વિકલ્પોત્પત્તિની વસ્તુમૂલકતાનો નિરાસ ❖

(૧૮૬) વળી, તમે જે કહ્યું હતું કે → "નિત્ય-અનિત્યાદિ દરેક વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ વસ્તુમૂલક છે, અર્થાત્ વસ્તુથી જ તેઓની ઉત્પત્તિ થાય છે" ← તે વાત પણ સિદ્ધ નથી. તે આ રીતે - પહેલા તો એ કહો કે, વસ્તુ અને વિકલ્પનો કયો પ્રતિબંધ-સંબંધ છે, (૧) તાદાત્મ્ય, કે (૨) તદુત્પત્તિ ?

(૧) તાદાત્મ્ય તો ન માની શકાય, કારણ કે વિકલ્પ અને વસ્તુમાં દેશાદિનો ભેદ છે. જુઓ → વિકલ્પ એ અંદર રહે છે, જ્યારે વસ્તુ બહાર રહે છે... જે કાળે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય, તે કાળે તો વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે... વિકલ્પનો સ્વભાવ ચેતનરૂપ છે, જ્યારે વસ્તુનો સ્વભાવ તો જડરૂપ છે. ←

❖ પ્રથમક્ષણે વસ્તુ, દ્વિતીયક્ષણે નિર્વિકલ્પ અને તૃતીયક્ષણે વિકલ્પ... ફલતઃ વિકલ્પકાળે વસ્તુનો નાશ સ્પષ્ટ જ છે...

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૫૦૧તમં પૃષ્ઠં । ૨. 'તદ્દેશભેદાત્' इति ग-पाठः । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૫૦૧તમં પૃષ્ઠં ।



તદનન્તરાભાવાચ્ચ । (૧૧૭) પારમ્પર્યેણ તત્તદુત્પત્તિરિતિ ચેત્, ન, વિહિતોત્તરત્વાત્, તત્તદ્ભાવેઽપિ તન્નિમિત્તત્વાવિશેષાત્ નિત્યાદિવિકલ્પેભ્યોઽપિ તન્નિશ્ચિત્તિસિદ્ધેઃ વસ્તુન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાલસ્વભાવાદિગ્રહઃ । અનભ્યુપગમાચ્ચ । ન હિ પેરેણાપિ વસ્તુવિકલ્પયોસ્તાદાત્મ્યમભ્યુપ-ગમ્યતે । ન તદુત્પત્તિઃ પ્રતિબન્ધઃ, વિકલ્પાનાં વસ્તુના । કુત્ત્વિત્યાહ-તદસરૂપત્વાત્-વસ્ત્વ-સરૂપત્વાદ્ વિકલ્પાનામ્ । ઉપપત્યન્તરમાહ-તદનન્તરાભાવાચ્ચ-વસ્ત્વનન્તરાભાવાચ્ચ કારણા-દિતિ । પારમ્પર્યેણ-સ્વલક્ષણજ્ઞાનવ્યવધાનેન તત્તદુત્પત્તિઃ તસ્માત્-વસ્તુનો વિકલ્પોત્પત્તિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશ્લઙ્ક્યાહ-ન, વિહિતોત્તરત્વાત્ પરદર્શને નિમિત્તાન્તરાભાવેન વિહિતોત્તરમેતત્ 'કથં વા નિર્વિકલ્પકત્વેનાભિત્રાદ્ ભિત્રવિકલ્પસમ્ભવઃ' ઇત્યાદિના ગ્રન્થેન । ઇત્થૈતત્ર-તત્ત-દ્ભાવેઽપિ-વસ્તુનો વિકલ્પભાવેઽપિ તન્નિમિત્તત્વાવિશેષાત્-વસ્તુનિમિત્તત્વાવિશેષાત્ નિત્યાદિ-વિકલ્પેભ્યોઽપિ સકાશાત્ તન્નિશ્ચિત્તિસિદ્ધેઃ-વસ્તુનિશ્ચિત્તિસિદ્ધેઃ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનંતરક્ષિ ❖.....❖

આમ, દેશ-કાળાદિનો ભેદ હોવાથી, તે બેનું તાદાત્મ્ય માની શકાય નહીં અને ખરેખર તો તમે પણ તે બેનું તાદાત્મ્ય માનતાં નથી...

(૨) તદુત્પત્તિ પણ ન માની શકાય, કારણ કે જો વસ્તુથી વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થતી હોત, તો વિકલ્પમાં વસ્તુનાં સ્વરૂપ-આકાર દેખાવા જોઈએ... પણ દેખાતો તો નથી, તો પછી વિકલ્પની ઉત્પત્તિ વસ્તુથી શી રીતે મનાય ?

વળી, વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ થતી હોત, તો વસ્તુની અનંતરક્ષણે જ તેની ઉત્પત્તિ થઈ જાત, જે થતી નથી... (પહેલા વસ્તુ, પછી નિર્વિકલ્પ, તે પછી વિકલ્પ... એવું બૌદ્ધો માને છે...) એટલે તદુત્પત્તિ પણ ન માની શકાય...

(૧૮૭) બૌદ્ધ : વસ્તુથી નિર્વિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પથી સવિકલ્પ ← આમ, વિકલ્પની ઉત્પત્તિ પરંપરાએ તો વસ્તુમૂલક જ થઈ ને ? (એ રીતે તદુત્પત્તિ સંબંધ છે.)

સ્યાદ્વાદી : આનો ઉત્તર પણ અમે આપી જ દીધો છે, અર્થાત્ “નિર્વિકલ્પ જેવા જ માનસજ્ઞાનથી, વિજાતીય વિભિન્ન વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ? આલયગત શક્તિથી પણ નહીં... ઈત્યાદિ” - ગ્રંથથી અમે બધું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, તમારા મતે એવું કોઈ નિમિત્ત જ ઘટતું નથી, કે જેના આધારે વિકલ્પની ઉત્પત્તિ સંભવિત બને... માટે પરંપરાએ પણ તદુત્પત્તિ અઘટિત જ છે...

‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’ ન્યાયથી કદાચ વસ્તુથી વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માની લેશો, તો પણ મોટી આપત્તિ એ આવશે કે, નિત્યાદિ વિકલ્પોથી પણ વસ્તુનો નિશ્ચય સિદ્ધ થશે, કારણ કે વસ્તુમૂલક હોવાથી,

❖ બૌદ્ધો વિકલ્પાંશ સામાન્યાકાર માને છે, સ્વલક્ષણાકાર નહીં...

૧. ‘ધાનજેન’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. દ્રષ્ટવ્યં ૫૧૦તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ‘ઇત્યાદિગ્રન્થેન’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।



સ્તથાત્વપ્રસજ્ઞાત્, અનેકાન્તાપત્તેરિતિ । (૧૯૮) ન ચ ન નિત્યાદિવિકલ્પાનામપિ તત્પ્રતિબન્ધઃ, તેષામપિ તદ્વેદપ્રસવાભ્યુપગમાત્, 'નાન્યેષામ્, તદ્વેદપ્રસવે સત્યપિ' इत्याद्युपन्यासात् । તદ્વેદપ્રસવશ્ચાર્થભેદાદુત્પાદઃ । સં ચાનિત્યાદિવિકલ્પાનામિવામીષાં તત્ત્વમિતિ કથં ન તેભ્યસ્તન્નિશ્ચિત્તિઃ ? ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્તુનસ્તથાત્વપ્રસજ્ઞાત્-નિત્યત્વાદિપ્રસજ્ઞાત્ અનેકાન્તાપત્તેરિતિ, ન નૈતદેવમિતિ ક્રિયા । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ન નિત્યાદિવિકલ્પાનામપિ તત્પ્રતિબન્ધઃ-વસ્તુપ્રતિબન્ધઃ, કિન્તુ પ્રતિબન્ધ એવ । કુત્ત્વમિતિ-તેષામપિ-નિત્યાદિવિકલ્પાનાં તદ્વેદપ્રસવાભ્યુપગમાત્-વસ્તુભેદપ્રસવાભ્યુપગમાત્ । અભ્યુપગમશ્ચ 'નાન્યેષાં તદ્વેદપ્રસવે સત્યપિ' इत्याद्युपન्यासात् પ્રાક્ । તદ્વેદપ્રસવશ્ચ કઃ ? ઉચ્યતે-અર્થભેદાદુત્પાદઃ, સ્વલક્ષણાદિત્યર્થઃ । સં ચેત્યાદિ । સ ચ અનિત્યાદિ-વિકલ્પાનામિવામીષાં-નિત્યાદિવિકલ્પાનાં તત્ત્વમિતિ-વસ્તુનઃ તત્-તસ્માત્ કથં ન તેભ્યઃ-નિત્યાદિવિકલ્પેભ્યઃ તન્નિશ્ચિત્તિઃ-વસ્તુનિશ્ચિત્તિરિતિ ? ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જેમ અનિત્યાદિવિકલ્પોથી વસ્તુનો નિશ્ચય થાય, તેમ નિત્યાદિવિકલ્પોથી પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થશે. (વસ્તુમૂલક તો તેઓ પણ છે જ...)

બૌદ્ધ : તો ભલે ને નિત્યાદિવિકલ્પોથી પણ વસ્તુનિશ્ચય થાય ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો એક જ વસ્તુનો નિત્યાદિવિકલ્પોથી નિત્યરૂપે અને અનિત્યાદિવિકલ્પોથી અનિત્યરૂપે - એમ નિત્યાનિત્યરૂપે નિશ્ચય થશે અને તેથી તો અનેકાંતવાદની આપત્તિ આવશે ! જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી, એટલે વસ્તુ દ્વારા કોઈપણ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહીં....

(૧૯૮) બૌદ્ધ : માત્ર અનિત્યાદિવિકલ્પો જ વસ્તુપ્રતિબદ્ધ છે, નિત્યાદિવિકલ્પો નહીં... એટલે નિત્યાદિ વિકલ્પોથી વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ શકશે નહીં...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! ભૂલી ગયા ! તમે તો નિત્યાદિવિકલ્પોની ઉત્પત્તિ પણ વસ્તુમૂલક માની છે. જુઓ, પૂર્વપક્ષમાં તમે જ કહ્યું હતું કે → “વસ્તુ વિશે નિત્યાદિવિકલ્પોને અવિસંવાદ નથી, કારણ કે તેઓ, વસ્તુભેદથી જન્ય હોવા છતાં પણ, યથાદેશનો પરિત્યાગ કરી...” ← તે કથનમાં ‘વસ્તુભેદથી જન્ય’ નો અર્થ એ જ કે, વસ્તુથી વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થવી...

એ રીતે વસ્તુથી ઉત્પત્તિ તો, અનિત્યવિકલ્પની જેમ નિત્યવિકલ્પની પણ થાય છે જ... તો પછી તેઓથી પણ વસ્તુનો નિશ્ચય કેમ ન થાય ?

❖ નિત્યાદિવિકલ્પોથી નિશ્ચય થાય તો વસ્તુને નિત્ય માનવી પડે, જે બૌદ્ધ માટે ઘણી મોટી આપત્તિ છે... તે દૂર કરવા જ બૌદ્ધ તર્કો આપે છે, જેનું ગ્રંથકારશ્રી નિરાકરણ કરી રહ્યા છે...

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૫૦૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘સ ચેદનિત્યાં’ इति ग-पाठः । ૩. ૫૦૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. ‘સ ચેદિત્યાદિ વિકલ્પાનાં’ इति ङ-पाठः ।

(૧૧૧) નનૂક્તમત્ર^૧-‘યથાદૃષ્ટવિશેષાનુસરણં પરિત્યજ્ય કિञ्चित્સામાન્યગ્રહणेन विशेषान्तरसमारोपात्’ इति, उक्तमिदम्, अयुक्तं तूक्तम्, इतरत्राप्युक्तन्यायतुल्यत्वात्, ‘अनित्यादिविकल्पानामपि नित्यादिरूपयथादृष्टविशेषनिश्चयपरित्यागेनावस्थाभेदग्रहणतो विशेषान्तरसमारोपेण प्रवृत्तेः’ इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । (२००) नित्यस्य भेदाभेद-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

આહ-નનૂક્તમત્ર પ્રાક્-‘યથાદૃષ્ટવિશેષાનુસરણં પરિત્યજ્ય કિञ्चित્ સામાન્યગ્રહणेन विशेषान्तरसमारोपात्’ न तेभ्यस्तत्रिञ्चितिरिति । एतदाशङ्क्याह-उक्तमिदम् अयुक्तं तूक्तम् । कथमित्याह-इतरत्रापि, प्रक्रमाद् वस्त्वनित्यत्वादौ, उक्तन्यायतुल्यत्वात् यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्येत्यादिः उक्तो न्यायः, अस्य तुल्यत्वात् । तुल्यत्वमेवाह अनित्यादिविकल्पानाम-पीत्यादिना । तत्र ‘यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य’ इत्यादि भङ्ग्यन्तरेण अधिकृतपक्षविपक्षे योजयति-अनित्यादिविकल्पानामपीति । न केवलं नित्यादिविकल्पानाम्, नित्यादिरूप-यथादृष्टविशेषनिश्चयपरित्यागेन नित्यादिरूपस्य यथादृष्टविशेषो नित्यादिरूप एव तन्निश्चय-परित्यागेन । परित्यागश्च अवस्थाभेदग्रहणतः-अवस्थाभेदग्रहणात् कारणाद् विशेषान्तर-समारोपेण-भेदसमारोपेण प्रवृत्तेः अनित्यादिविकल्पानामपि इत्यपि-एवमपि वक्तुं शक्यत्वात्,

❖.....❖ अनेकांतरशि ❖.....❖

❖ પૂર્વપક્ષગત બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૧૮૮) બૌદ્ધ : અરે ! વસ્તુનો નિશ્ચય નિત્યાદિવિકલ્પોથી કેમ ન થાય ? એ વાત તો અમે પહેલા જ કહી હતી કે → “નિત્યાદિ વિકલ્પો, યથાદૃષ્ટ (અનિત્યાદિરૂપે જોવાયેલ) પદાર્થના વિશેષનું અનુસરણ છોડીને પૂર્વપરિણામીય પદાર્થોની સામ્યતાને લઈને સ્વલક્ષણમાં અવિદ્યમાન પણ સામાન્યા-કારનો અધ્યારોપ કરતા હોવાથી, તેઓનો વસ્તુ વિશે અવિસંવાદ નથી... એટલે જ તેઓ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય થતો નથી...”

સ્યાદ્વાદી : આ બધું તમે પહેલા કહ્યું હતું, પણ તે અયુક્ત કહ્યું હતું, કારણ કે તેવું કથન તો અનિત્યાદિ વિકલ્પ અંગે પણ શક્ય જ છે. તે આ રીતે -

જેમ તમે નિત્યવાદીને કહ્યું, તેમ નિત્યવાદી પણ કહેશે કે → “ખરેખર તો નિત્યાદિવિકલ્પોથી જ વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, અનિત્યાદિવિકલ્પોથી નહીં... કારણ કે અનિત્યાદિવિકલ્પો તો યથાદૃષ્ટ (=નિત્યરૂપે જોવાયેલ) પદાર્થના વિશેષનું અનુસરણ છોડીને, વસ્તુની જુદી જુદી અવસ્થાઓને લઈને - જે અવસ્થાઓ યદ્યપિ એક જ વસ્તુની હોવા છતાં - તે વિકલ્પો વસ્તુમાં અવિદ્યમાન પણ વિશેષાંતરનો (=ભેદનો) સમારોપ કરી વસ્તુ વિશે પ્રવર્તે છે... એટલે પદાર્થનો યથાદૃષ્ટ નિશ્ચય તો નિત્યાદિવિકલ્પથી

૧. ૫૦૧-૫૦૨તમે પૃષ્ઠે । ૨. ૫૦૧-૫૦૨તમે પૃષ્ઠે । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘અભેદસમા’ં’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु ।-

D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠસ્થાપના ।



વિકલ્પદ્વારેણાવસ્થાભેદ એવાયુક્ત ઇતિ ચેત્, ન, તતસ્તદ્ભેદાભેદવિકલ્પાપ્રવૃત્તેઃ, અવસ્થા-
નામુત્પ્રેક્ષિતત્વાત્ તથાતત્ત્વાનામપિ સમચિત્રનિમ્નોત્તરસમારોપવત્ તથાસમારોપહેતુત્વા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાત્ર જિહ્વાન્તરે ડોઙ્ગરઃ । નિત્યસ્યેત્યાદિ । નિત્યસ્ય વસ્તુનો ભેદાભેદવિકલ્પદ્વારેણ, એત-
ન્મુખેનેત્યર્થઃ, અવસ્થાભેદ એવાયુક્તઃ-અઘટમાનકઃ । તથાહિ-તાસ્તતો ભેદેન વા સ્યુરભેદેન
વા । ભેદે અસ્ય તા ઇતિ કઃ સમ્બન્ધઃ ? અભેદેઽવસ્થાતૈવાસૌ અવસ્થા વા ઇતિ નિત્યસ્યા-
વસ્થાભેદાભાવઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં તતઃ-નિત્યાદ્ વસ્તુનઃ
તદ્ભેદાભેદવિકલ્પાપ્રવૃત્તેઃ તાસામ્-અવસ્થાનાં ભેદાભેદવિકલ્પાપ્રવૃત્તેઃ । અપ્રવૃત્તિશ્ચ અવસ્થાના-
મુત્પ્રેક્ષિતત્વાત્, અવસ્તુત્વાદિત્યર્થઃ, તથાતત્ત્વાનામપિ-ઉત્પ્રેક્ષિતતદ્વાવાનામપિ, અવસ્થાના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ થાય છે, અનિત્યાદિવિકલ્પોથી નહીં.” ← આવું કથન તો નિત્યવાદી પણ કરી શકે છે, એમ
બોલવા જતાં તેની જીભ વચ્ચે કંઈ આવી જવાનું નથી.

(૨૦૦) બૌદ્ધ : પણ નિત્યવાદી આવું કહે, તો તેના નિરાકરણ માટે અમારી પાસે સચોટ તર્ક
છે...

સ્યાદ્વાદી : બોલો કયો તર્ક ?

બૌદ્ધ : નિત્યવાદી કહે છે કે → “નિત્યપદાર્થ ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાથી જુદો છે, એટલે જ તો
અવસ્થાઓ બદલાતા પણ નિત્યપદાર્થ તદવસ્થ જ રહે છે” ← પણ આ જ વાત અયુક્ત છે, કારણ
કે તેવી કોઈ જુદી જુદી અવસ્થાઓ જ વિકલ્પોથી ઘટતી નથી. તે આ રીતે - તે અવસ્થાઓ નિત્યપદાર્થથી
(૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

(૧) જો ભિન્ન હોય, તો “આ અવસ્થાઓ આ પદાર્થની છે” - એમ અવસ્થા અને પદાર્થનો
વિંધ્ય-હિમાલયની જેમ સંબંધ જ નહીં ઘટે, અને (૨) જો અભિન્ન હોય, તો - તે બંને એક થઈ જતાં
- બેમાંથી કોઈ એકનું જ અસ્તિત્વ રહેશે, કાંતો અવસ્થાતા (=પદાર્થ) અથવા તો અવસ્થાઓ...

આ રીતે અવસ્થાઓ જ ન ઘટવાથી, નિત્ય પદાર્થની જુદી જુદી અવસ્થાઓ બિલકુલ સિદ્ધ
નથી...

નિત્યવાદી : તમારી આ વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે જે વિકલ્પો કર્યા કે - “નિત્યપદાર્થથી
અવસ્થાનો ભેદ છે કે અભેદ” - તે વિકલ્પોની અવસ્થા અંગે પ્રવૃત્તિ જ નથી...

બૌદ્ધ : તેમાં કારણ ?

નિત્યવાદી : કારણ એ જ કે તે અવસ્થાઓ, બુદ્ધિથી માત્ર ઉત્પ્રેક્ષિત-કલ્પિત છે, અર્થાત્ અસત્
છે... અને આવા શશવિષાણ જેવી અવસ્થાઓ વિશે, શું ભેદાભેદના વિકલ્પો ઘટે ?

૧. ‘ભેદે ભેદસ્ય તાઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ, ઙ-પાઠસ્તુ ‘ભેદે તસ્ય તા’ ઇતિ । ૨. ‘અભેદેનાવસ્થાનૈવાસૌ’ ઇતિ ક-

विरोधः, आन्तरदोषसामर्थ्यात् तस्य चासद्दर्शनवासनारूपत्वात्, नित्यप्रमातुरपि तत्त्वभावत्वतोऽनित्यस्याभेदवासनावत् तथावासनोपपत्तेः । इति इतरत्राप्युक्तन्याय-
तुल्यत्वमिति ॥

❖ व्याख्या ❖

मिति प्रक्रमः । समचित्रनिम्नोन्नतसमारोपवदिति निदर्शनम् । समचित्रे निम्नोन्नतसमारोप इति विग्रहः, तद्वत् । तथासमारोपः-भेदसमारोपस्तद्धेतुत्वाविरोधः तथातत्त्वानामप्यवस्थानामिति । कुत इत्याह-आन्तरदोषसामर्थ्यात् कारणात् तस्य च-आन्तरदोषस्य असदृशनिवासनारूपत्वात् असदृशनिवासना-अनित्यादिदर्शनवासना तद्रूपत्वात्, नित्यप्रमातुरपि तत्स्वभावत्वतः-असदृशनिवासनास्वभावत्वेन अनित्यस्य प्रमातुरभेदवासनावदिति निदर्शनम्, 'तत्स्वभावत्वतः' इति योज्यते, तथावासनोपपत्तेः-भेदप्रकारेण वासनोपपत्तेः इति-एवमितरत्रापि-

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

બૌદ્ધ : અવસ્થાઓ જે સ્પષ્ટ જુદી જુદી દેખાય છે, તે અસત્ શી રીતે મનાય ? અથવા અસત્ એવી અવસ્થાથી, ભેદનો સંભારોપ શી રીતે થાય ?

નિત્યવાદી : જુઓ ત્વાઈ ! સમાન (=સપાટ) ચિત્રમાં અમુક પદાર્થો ઉંચા અને અમુક પદાર્થો નીચા હોય એવું છે ? નથી જ, તો પણ જેમ નિમ્ન-ઉન્નતતા દેખાય છે... (અર્થાત્ અમુક પદાર્થો ઉંચા અને અમુક પદાર્થો નીચા હોય એવું દેખાય છે...)

તેમ અવસ્થાઓ ભલે ઉત્પ્રેક્ષિત-અસત્ હોય, તો પણ આંતરદોષના કારણે અસત્ પણ અવસ્થાઓ દ્વારા ભેદનો સમારોપ થવામાં કોઈ વિરોધ નથી... અર્થાત્ “અવસ્થાઓ જુદી જુદી છે” - એવો સમારોપ પણ સંગત જ છે...

બૌદ્ધ : તે ‘આંતરદોષ’ કયો ?

નિત્યવાદી : અસંદ્ધદર્શનની (=અનિત્યાદિદર્શનની) વાસના એ જ આંતરદોષ છે... આશય એ કે, બૌદ્ધાદિના વચનના જે સંસ્કાર પડ્યા છે, તે સંસ્કાર=વાસના જ દોષરૂપ છે અને તે દોષને કારણે જ, એકાંત સ્થિર પદાર્થમાં પણ જુદી જુદી અવસ્થાનું ભાન થાય છે...

બૌદ્ધ : પણ આવા દોષથી, શું આવો સમારોપ થાય ?

નિત્યવાદી : હા, કેમ નહીં ? તમે જ તો કહેતાં હતાં કે → “પદાર્થ તો અનિત્ય જ છે અને તે અનિત્ય પદાર્થને જોનાર પ્રમાતાને પણ, અસદ્દર્શનથી (=નિત્યાદિદર્શનથી) થયેલ વાસનાને કારણે, પરસ્પર વિસદૃશ અને ક્ષણિક પણ પૂર્વાપર પદાર્થોમાં ભેદની વાસના થાય છે” ← તો આવું કથન તો ભેદસમારોપ અંગે પણ શક્ય છે કે → “પદાર્થ તો નિત્ય જ છે અને તે નિત્ય પદાર્થને જોનાર પ્રમાતાને પણ, અસદ્દર્શનથી (=અનિત્યાદિદર્શનથી) થયેલ વાસનાને કારણે, નિત્ય પણ પદાર્થમાં અનિત્યની=ભેદની=જુદી જુદી અવસ્થાની વાસના થાય છે...”

અને એ રીતે તો, નિત્યાદિવિકલ્પો જ વસ્તુ વિશે અવિસંવાદી જાહેર થાય છે... હવે જો તમે



(૨૦૧) કિઞ્ચ 'યથાદૃષ્ટવિશેષાનુસરણં પરિત્યજ્ય' इत्यत्र 'तथादृष्टे नान्यथा' इत्यत्र न प्रमाणम् । प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणमिति चेत्, न तत् कस्यचिन्निश्चायकम्, तथ्यमपि गृह्णाति न तन्निश्चयेन । किं तर्हि ? तत्प्रतिभासेन । स चैवम्भूत एव, नान्यथेति ऋते अतीन्द्रियार्थ-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

वस्त्वनित्यत्वादौ उक्तन्यायतुल्यत्वमिति निगमननिदर्शनमेतत् ॥

इहैव दूषणान्तरमाह किञ्चेत्यादिना । किञ्च यथादૃષ્ટવિશેષાનુસરણં પરિત્યજ્યેત્યત્ર તથા-દૃષ્ટોઽનિત્યાદિરૂપત્વેન નાન્યથા-ન નિત્યાદિરૂપત્વેન इत्यत्र न प्रमाणं-नास्मिन् विषये प्रत्यक्षं प्रवर्तते, नाप्यनुमानमित्यर्थः । प्रत्यक्षमेवात्र-तथादૃષ્ટ इति विषये प्रमाणम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न तदित्यादि । न तत्-प्रत्यક્ષं कस्यचिद् वस्तुनो निश्चायकं तथ्यमपि अर्थविशेषं गृह्णाति न तन्निश्चयेन-एवमेतदित्येवंरूपेण । किं तर्हि ? तत्प्रतिभासेन-तदाकारेण,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવો તર્ક આપો કે, નિત્યાદિવિકલ્પો તો વસ્તુસંવાદી નથી, તો એ તર્ક તો અનિત્યાદિવિકલ્પ અંગે પણ સમાન છે...

સાર : વસ્તુથી તો નિત્ય-અનિત્ય બંને વિકલ્પો થાય છે, એટલે અનિત્યની જેમ નિત્યવિકલ્પથી પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થાય જ...

(૨૦૧) બીજી વાત, તમે જે કહ્યું હતું કે → “જે રૂપે=અનિત્યરૂપે પદાર્થ જોવાયો હતો, તે અનિત્યરૂપ વિશેષનું અનુસરણ છોડીને... નિત્યાદિ વિકલ્પો સામાન્યાકારનો આરોપ કરે છે.” ← તે અંગે અમે પૂછીએ છીએ કે, “પદાર્થો તે રૂપે=અનિત્યરૂપે જ જોવાયા છે, અન્યથા=નિત્યરૂપે નહીં...” એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

આશય એ કે, પદાર્થનું દર્શન અનિત્યરૂપે જ થાય છે, નિત્યરૂપે નહીં - એવું કહેવામાં (૧) પ્રત્યક્ષ, કે (૨) અનુમાન કોઈ પ્રમાણ નથી...

બૌદ્ધ : (૧) એ વાતમાં પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે.

સ્યાદ્વાદી : ના, એવું નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો નિર્વિકલ્પ=વિચારશૂન્ય હોઈ, તે તો કોઈનો પણ નિર્ણય કરનાર નથી... હા ! તે વાસ્તવિક પદાર્થને જરૂર ગ્રહણ કરે છે, પણ નિશ્ચયપૂર્વક નહીં... (અર્થાત્ ‘આ પદાર્થ આવો જ છે’ - એમ નિશ્ચયપૂર્વક વસ્તુનું ગ્રહણ ન કરે...)

બૌદ્ધ : તો તે કઈ રીતે વસ્તુનું ગ્રહણ કરે ?

સ્યાદ્વાદી : માત્ર તેમાં આવેલા ગ્રાહ્યના આકારે જ, તે વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે...

❖ નિત્યવિકલ્પથી વસ્તુનો નિશ્ચય ન થાય એ માટે તમે જે તર્ક (=યથાદૃષ્ટવિશેષાનુસરણં પરિત્યજ્ય કિઞ્ચિત્સામાન્યગ્રહણેન વિશેષાન્તરસમારોપાત્) આપો છો, તે તર્કનો ગ્રંથકારશ્રી હવે શબ્દશઃ નિરાસ કરશે...

૧. ‘વસ્તુનિત્યત્વાદૌ’ इति ड-पाठः । ૨. ‘तन्निश्चयेन’ इति क-पाठः । ૩. ‘तत्र निश्चयेन’ इति क-पाठः ।

દર્શિતામતિશયશ્રદ્ધાં વા ન વિનિશ્ચયોપાયઃ । (૨૦૨) ન તદેવ, સમ્પ્રમુગ્ધમૂકકલ્પત્વાત્ । નાનુમાનમ્, તથાવિધલિઙ્ગાસિદ્ધેઃ, ન ચાન્યત્, અનભ્યુપગમાત્, અનિત્યતાદિરૂપસ્યૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રાહ્યાકારેણેત્યર્થઃ । સ ચેત્યાદિ । સ ચ-પ્રતિભાસ એવમ્ભૂત એવ-અનિત્યાદિરૂપ એવ, નાન્યથેતિ ન નિત્યાદિરૂપ ઇતિ-એવ ઋતે-વિના અતીન્દ્રિયાર્થદર્શિતાં અતિશયશ્રદ્ધાં વા વિચારનિરપેક્ષાં ન વિનિશ્ચયોપાયઃ । ન તદેવ-પ્રત્યક્ષં વિનિશ્ચયોપાયઃ । કુત્તરિત્યાહ-સમ્પ્રમુગ્ધમૂકકલ્પત્વાત્ તસ્ય । સમ્પ્રમુગ્ધો હિ મૂકઃ સ્વપ્રતિભાસમપિ ન વિનિશ્ચિનોતીતિ લૌકિકમેતત્, અતોઽત્ર ન પ્રત્યક્ષમેવ પ્રમાણમિતિ । અનુમાનં તર્હિ ભવિષ્યતીત્યાશઙ્કાનિરાસાયાહ-નાનુમાનમ્, અત્ર પ્રમાણ-મિતિ પ્રક્રમઃ । કુત્તરિત્યાહ-તથાવિધલિઙ્ગાસિદ્ધેઃ-સ એવમ્ભૂત એવેત્યાદ્યર્થાવિનાભૂતલિઙ્ગા-સિદ્ધેઃ । ન ચાન્યત્, અત્ર માનમિતિ પ્રક્રમઃ । કુત્તરિત્યાહ-અનભ્યુપગમાત્ અન્યસ્ય માનસ્ય ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : પણ જ્ઞાનમાં આવેલો ગ્રાહ્યપ્રતિભાસ=ગ્રાહ્યપદાર્થનો આકાર શું અનિત્ય નહીં હોય ?

સ્વાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, એવો નિશ્ચય, અતીન્દ્રિયપદાર્થને દેખનાર વ્યક્તિ કે અતિશયશ્રદ્ધા વિના આપણે કરી શકીએ નહીં.

ભાવ એ કે, ‘ગ્રાહ્યાકાર અનિત્ય જ છે, નિત્ય નહીં’ - એવું જ્ઞાન સર્વજ્ઞ વિના કોઈને થઈ શકે નહીં અથવા તો વિચાર-વિમર્શ કર્યા વિના માત્ર શ્રદ્ધા રાખીને જ તેવું માની લેવું પડે... પણ આવી શ્રદ્ધા-માત્રથી કોઈ તત્ત્વવ્યવસ્થા ન થાય... એટલે ગ્રાહ્યાકારની અનિત્યતાનો નિશ્ચય કરનાર કોઈ જ નથી.

(૨૦૨) બૌદ્ધ : શું પ્રત્યક્ષ પોતે જ નિશ્ચય ન કરી શકે, કે આ ગ્રાહ્યાકાર અનિત્ય છે ?

સ્વાદ્વાદી : અરે ! પ્રત્યક્ષ તો બિચારો મૂંઝાયેલો મૂંઝો છે... અને એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે કે, મૂંઝાયેલો એવો મૂંઝો ખરેખર તો પોતાના આકારનો પણ નિશ્ચય ન કરી શકે, તો તે ગ્રાહ્યાકારનો નિશ્ચય શી રીતે કરી શકવાનો ? (આશય એ કે, માણસને પોતાને જે દેખાયું હોય તેનો નિશ્ચય બીજાને પૂછીને કરી શકે (બધાને એકસરખું દેખાતું હોય તો નિશ્ચય થાય) પણ મૂંઝો માણસ કોઈને પૂછી શકતો ન હોવાથી નિશ્ચય કરી શકે નહીં, તેમ પ્રત્યક્ષ, પોતાને થયેલા પ્રતિભાસનો નિશ્ચય શી રીતે કરે ?) એટલે પદાર્થ અનિત્યરૂપે જ જોવાયો છે - એ વાતમાં પ્રત્યક્ષ તો પ્રમાણ ન જ બને...

બૌદ્ધ : (૨) તો અનુમાન પ્રમાણ બને.

સ્વાદ્વાદી : ના, કારણ કે એ વાતને સિદ્ધ કરનાર અવિનાભાવી એવો કોઈ જ હેતુ સિદ્ધ નથી. એટલે અનિત્યરૂપે પદાર્થનું દર્શન અનુમાનથી પણ સિદ્ધ નથી...

અને પ્રત્યક્ષ/અનુમાન સિવાય બીજું પણ કોઈ પ્રમાણ નથી, કારણ કે બીજા પ્રમાણને તમે સ્વીકાર્યું જ નથી.... ફલતઃ સિદ્ધ થાય છે કે, તે વાતમાં (=પદાર્થ અનિત્ય હોવામાં) કોઈ જ પ્રમાણ નથી...



વસ્તુનિ વિદ્યમાનત્વાત્ સ એવમ્ભૂતો નાન્યથેતિ ચેત્ ? કુતસ્તત્રાસ્યૈવ વિદ્યમાનતાસિદ્ધિ-
રિતિ વાચ્યમ્ । (૨૦૩) તત્તથાપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાદેવેતિ ચેત્, સોઽયમિતરેતરાશ્રયદોષો-
ઽનિવારિતપ્રસરઃ । કથં વા તત્તત્પ્રતિભાસત્વે તન્નીલત્વાદિવત્ તદનિશ્ચયઃ ? કિઞ્ચિત્સા-
માન્યગ્રહણેન વિશેષાન્તરસમારોપાદિતિ ચેત્, કિમત્યન્તભેદિનાં સામાન્યમ્ ? સદૃશા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનિત્યત્વાદિરૂપસ્યૈવ વસ્તુનિ રૂપાદૌ વિદ્યમાનત્વાત્ કારણાત્ । સઃ^૧-તત્પ્રતિભાસ એવમ્ભૂતઃ-
અનિત્યાદિરૂપ એવ, નાન્યથેતિ ન નિત્યાદિરૂપઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કુતસ્તત્ર-વસ્તુનિ
અસ્યૈવ-અનિત્યત્વાદિરૂપસ્યૈવ વિદ્યમાનતાસિદ્ધિરિતિ-એતદ્ વાચ્યમ્ । તત્તથેત્યાદિ । તસ્મિન્-
વસ્તુનિ તથા-અનિત્યાદિરૂપતયા પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસઃ-પ્રત્યક્ષાકારસ્તત્તથાપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસઃ તસ્મા-
દેવેતિ ચેત્, તત્રાસ્યૈવ વિદ્યમાનતાસિદ્ધિરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-સોઽયમિતરેતરાશ્રયદોષો-
ઽનિવારિતપ્રસરઃ । તથાહિ-અનિત્યત્વાદિરૂપતા વસ્તુનઃ પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસબલેન સોઽપિ તથા
વસ્તુનોઽનિત્યત્વાદિરૂપતયેતીતરેતરાશ્રયદોષઃ । કથં વેત્યાદિ । કથં વા તસ્ય-પ્રત્યક્ષસ્ય
તત્પ્રતિભાસત્વે, પ્રક્રમાદનિત્યત્વાદ્યાકારત્વે, તન્નીલત્વાદિવત્ તસ્ય-વસ્તુનો નીલત્વાદિ-
વદિતિ નિદર્શનં વ્યતિરેકેણ, તદનિશ્ચયઃ-અનિત્યત્વાદ્યર્થાનિશ્ચયઃ । કિઞ્ચિત્સામાન્યગ્રહણેન,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : પણ વસ્તુમાં અનિત્યાદિ આકાર જ વિદ્યમાન છે. એટલે જ્ઞાનમાં આવતો ગ્રાહ્યાકાર=
વસ્તુનો આકાર પણ અનિત્ય જ હોવાનો ને ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પહેલા એ તો કહો કે, વસ્તુમાં માત્ર અનિત્યાદિ આકાર જ છે - એવું તમે
શી રીતે સિદ્ધ કર્યું ?

(૨૦૩) બૌદ્ધ : જુઓ, પ્રત્યક્ષનો આકાર અનિત્યાદિરૂપે જ દેખાય છે... હવે જો વસ્તુમાં
અનિત્યાદિ આકાર ન હોય, તો તેવો આકાર પ્રત્યક્ષમાં પણ કેમ ભાસે ? (એટલે માનવું જ રહ્યું કે,
વસ્તુમાં પણ અનિત્યાદિ આકાર જ રહેલો છે...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આવું કહેવાથી તો ઈતરેતરાશ્રય દોષ અનિવારિતપણે આવશે. તે આ રીતે
→ વસ્તુ અનિત્યાદિરૂપ કેમ ? તો કે તેવો (અનિત્યાદિરૂપે) પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસ થાય છે માટે... અને
તેવો પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસ કેમ ? તો કે વસ્તુ અનિત્યાદિરૂપ છે માટે... ← આ રીતે એકબીજાની સિદ્ધિ
માટે એકબીજાની અપેક્ષા હોવાથી ઈતરેતરાશ્રય દોષ સ્પષ્ટ જ છે...

બીજી વાત, વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જો અનિત્યાદિ આકારે જ થતું હોય, તો પ્રત્યક્ષ, જેમ વસ્તુની
નીલતાદિનો નિશ્ચય કરે છે, તેમ અનિત્યતાદિનો નિશ્ચય પણ કેમ ન કરે ?

બૌદ્ધ : તે વ્યક્તિને તે પદાર્થ અંગે કોઈક સામાન્યનું ગ્રહણ થાય છે, અર્થાત્ સ્વલક્ષણથી

૧. 'સ પ્રતિભાસ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



પરાપરોત્પત્તિરિતિ ચેત્, પ્રતિનિયતૈકગ્રાહિજ્ઞાનતત્ત્વવાદે કુતોઽસ્યાઃ ખલ્વવગમઃ ? ।
(૨૦૪) ન હિ કથંચિદેકસ્યાનેકગ્રાહિણો વિજ્ઞાનસ્યાભાવે કેનચિત્ સદૃશઃ અયમિતિ
ભવતિ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, રૂપગ્રહણસ્યાપિ રસગ્રહણસદૃશતાપત્તેઃ । એવં ચ વ્યવસ્થાનુપપત્તિઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

¹⁰⁶ અપરસદાદિગ્રહણેનેત્યર્થઃ, વિશેષાન્તરસમારોપાત્-¹⁰⁷ સર્વસદાદિસમારોપાદિતિ ચેત્ તદનિત્યત્વા-
દ્વનિશ્ચયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમત્યન્તભેદિનાં સામાન્યમ્ ? વસ્તુનામિતિ પ્રક્રમઃ । સદૃશા-
પરાપરોત્પત્તિરિતિ ચેત્, પ્રસ્તુતસામાન્યમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-પ્રતિનિયતૈકગ્રાહિજ્ઞાનતત્ત્વવાદે
ક્ષણિકત્વેન કુતોઽસ્યાઃ-સદૃશાપરાપરોત્પત્તેઃ ખલ્વવગમઃ ? નૈવેત્યર્થઃ । એતદેવ ભાવયતિ ન
હીત્યાદિના । ન હિ કથંચિદેકસ્યાનેકગ્રાહિણો વિજ્ઞાનસ્યાભાવે અન્વયિન इत्यર્થઃ, કેનચિત્
સદૃશોઽયં, પ્રક્રમાદ્ ભાવ इति ભવતિ । કિં ન ભવતીત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

અતિરિક્ત એવા સત્તાદિ સામાન્યનો વિકલ્પ થાય છે... (આશય એ કે, પૂર્વાપરક્ષણીય દરેક પદાર્થમાં
“આ સત્ છે - આ સત્ છે” - એવો સમાનપણે બોધ થાય છે...) અને એટલે જ તે સ્વલક્ષણોમાં
વિશેષાંતરનો (=અવિદ્યમાન પણ સત્તાદિ સામાન્યાકારનો) સમારોપ થવાથી, તેઓનો અનિત્યતાદિ
રૂપે નિશ્ચય થતો નથી...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે પહેલા તો તમે એ કહો કે, જો પૂર્વાપરક્ષણીય
પદાર્થ અત્યંતભિન્ન હોય, તો તેઓમાં ‘સમાનતા’ શી રીતે ઘટે ?

બૌદ્ધ : સરખે-સરખી ઉત્તરોત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિ થવી એ જ તો પૂર્વાપરક્ષણીય પદાર્થોની સમાનતા
છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તમે તો પ્રતિનિયત કોઈ એક પદાર્થને જ ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન માનો છો, તો
પછી ઉત્તરોત્તર આવનાંરી ક્ષણો સરખી છે, એવું જ્ઞાન શી રીતે થાય ?

(૨૦૪) આશય એ કે, અનેક ક્ષણોને ગ્રહણ કરનાર જો કોઈ જ્ઞાન હોય, તો તે જ્ઞાન દ્વારા
જાણી પણ શકાય, કે આ બધી ક્ષણો પરસ્પર સરખી ઉત્પન્ન થાય છે... પણ તેવું કોઈ જ્ઞાન તો તમે
માનતાં નથી... (તો તે ક્ષણોને ગ્રહણ કર્યા વિના તેઓની સમાનતા શી રીતે કહેવાય ?)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

106. અપરસદાદિગ્રહણેનેતિ । અપરસ્ય-સ્વલક્ષણવ્યતિરિક્તસ્ય સદાદેઃ-સત્ત્વાદેઃ સામાન્યસ્ય ગ્રહણ-
વિકલ્પનં તેન ॥

107. સર્વસદાદિસમારોપાદિતિ । સર્વ સત્ इत्यादिनोल्लेखेन સમારોપોઽવિદ્યમાનસ્ય સત્ત્વાદેઃ
સામાન્યસ્ય વિકલ્પેન યોજના તસ્માત્ ॥



ન રૂપજ્ઞાનં રસજ્ઞાનોપાદાનમ્, અતોઽયમદોષ इति चेत्, न न भवति, क्वचित् तथाभावो-
पपत्तेः, रूपज्ञानसमनन्तरभाविनो रसज्ञानस्य तदनुपादानत्वे अनुपादानत्वप्रसङ्गात् । किं

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

રૂપગ્રહણસ્યાપિ રસગ્રહણસદૃશતાપત્તેઃ તેન તદગ્રહણાવિશેષાદિતિ ભાવઃ । એવં ચ-અતિપ્રસંગ્ગે
સતિ વ્યવસ્થાનુપપત્તિઃ । ન રૂપજ્ઞાનં રસજ્ઞાનોપાદાનં યથા રૂપજ્ઞાનોપાદાનમેવ, અતોઽયમ્-
અતિપ્રસંગ્ગદોષોઽદોષઃ । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न न भवति रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानम्,
किन्तु भवत्यपि क्वचित् सामान्येन तथाभावोपपत्तेः-रूपज्ञानस्य रसज्ञानोपादानभावोपपत्तेः ।
एतदेवाह-रूपज्ञानसमनन्तरभाविनो रसज्ञानस्य तदनुपादानत्वे-रूपज्ञानानुपादानत्वे अनुपा-
दानत्वप्रसङ्गात् । न तदपरं ज्ञानमुपादानम्, न च न भवति रूपज्ञानानन्तरं रसज्ञानमिति भाव-

❖.....❖ अनेकांतरिणि ❖.....❖

બૌદ્ધ : તે ક્ષણોનું ગ્રહણ ન થવા છતાં પણ, તેઓની પરસ્પર સમાનતા માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, રૂપજ્ઞાનને પણ રસજ્ઞાન સરખું માનવું પડશે,
કારણ કે જેમ પૂર્વાપર ક્ષણોને ગ્રહણ કર્યા વિના તેની સમાનતા માની લીધી, તેમ રૂપજ્ઞાન-રસજ્ઞાનની
પણ સમાનતા માની શકાશે, પછી ભલે ને તે બેની સમાનતાનું ગ્રહણ કરનાર કોઈ જ્ઞાન ન હોય.
આમ, જગતમાં બધું સમાન થવાથી તો કોઈ તત્ત્વવ્યવસ્થા જ નહીં રહે...

બૌદ્ધ : રૂપજ્ઞાન તે કદી રસજ્ઞાનનું ઉપાદાન નથી બનતું, એથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, બંને વિસદૃશ
છે... બાકી જો બંને સરખા હોય, તો રૂપજ્ઞાન તેનું ઉપાદાન કેમ ન બને ? (અર્થાત્ માટીથી ઘટની
જેમ, રૂપજ્ઞાનથી, રસજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય ?) એટલે પૂર્વોક્ત અતિપ્રસંગ અસંગત જ છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધ ! રૂપજ્ઞાન પણ રસજ્ઞાનનું ઉપાદાન ન બને એવું નથી, કારણ કે ક્યાંક
વળી તેવું (=રસજ્ઞાનનાં ઉપાદાન તરીકે રૂપજ્ઞાનનું હોવું) પણ સંગત જ છે...

બૌદ્ધ : પહેલા બતાવો કે, એવું ક્યાં બને છે ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ → રૂપજ્ઞાનવાળા વ્યક્તિને પછી તરત જ રસજ્ઞાન થયું... ધારો કે પાંચમી
ક્ષણે રૂપજ્ઞાન અને છઠ્ઠી ક્ષણે રસજ્ઞાન ← હવે અહીં થનાર રસજ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ કોણ ? તો
કહેવું જ પડશે કે, પૂર્વક્ષણમાં રહેલું રૂપજ્ઞાન... કારણ કે પૂર્વક્ષણમાં રૂપજ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈ જ્ઞાન
જ નથી, કે જે તેનું ઉપાદાન બને... હવે એ વખતે જો રૂપજ્ઞાનને પણ ઉપાદાન ન માનો, તો તો -
બીજું કોઈ જ ઉપાદાન ન રહેતાં - રસજ્ઞાનને ઉપાદાનરહિત=નિર્હેતુક માનવાની આપત્તિ આવશે...

બીજી વાત, કદાચ રૂપજ્ઞાન રસજ્ઞાનરૂપે ન પરિણમતું હોય (રૂપજ્ઞાન રસજ્ઞાનનું ઉપાદાન ન
બનતું હોય) તો પણ શું છે ? કારણ કે તમે, પૂર્વાપર ક્ષણોમાં અન્વય જ માનતા નથી. અત્યંત અસત્

૧. 'રૂપાદિગ્રહણ' इति क-ङ-पाठः । ૨. 'किञ्चित्' इति क-पाठः । ૩. 'तदा पर' इति क-ङ-पाठः ।

વા તત્તથાભાવાભાવેઽત્યન્તાસત એવ ભવતઃ અસ્યોપાદાનચિન્તયા ? તત્તથાભાવે
ચાનિવારિતોઽન્વયઃ । (૨૦૫) એતેન સદા સત્ત્વોપલમ્ભઃ પ્રત્યુક્તઃ, તત્ત્વતસ્તસ્યાપિ
સાદૃશ્યનિબન્ધનત્વાત્ તસ્ય ચોક્તવદ્ ગ્રહણાયોગાત્, આન્તરતદ્વિકલ્પબીજસ્યાપ્રમાણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નીયમ્ । કિં વા તત્તથાભાવાભાવે તસ્ય-રૂપજ્ઞાનસ્ય તથા-રસજ્ઞાનતયા ભાવાભાવે અન્વયા-
નભ્યુપગમેન અત્યન્તાસત એવ ભવતોઽસ્ય-રસજ્ઞાનસ્ય ઉપાદાનચિન્તયા ? પરમાર્થતઃ સર્વત્રાસત્
સદ્ ભવતીતિ કૃત્વા । તત્તથાભાવે ચ તસ્ય-રૂપજ્ઞાનસ્ય તથાભાવે ચ-રસજ્ઞાનભાવે ચાભ્યુપ-
ગમ્યમાને સતિ । કિમિત્યાહ-અનિવારિતોઽન્વયઃ, બલાદાપદ્યત્ત્વમ્મિત્યર્થઃ । એતેનેત્યાદિ । એતેન-
અનન્તરોદિતેન સદા સત્ત્વોપલમ્ભઃ પ્રત્યુક્તઃ । કથમિત્યાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ તસ્યાપિ-
સદાસત્ત્વોપલમ્ભસ્ય સાદૃશ્યનિબન્ધનત્વાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તસ્ય ચ-સાદૃશ્યસ્ય
ઉક્તવત્-યથોક્તં-‘પ્રતિનિયતૈકગ્રાહિજ્ઞાનતત્ત્વવાદે’ इत्यादि, तथा ग्रहणायोगात्, आन्तरत-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવી જ રસજ્ઞાનક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનો છો, તો તેના ઉપાદાનનો વિચાર જ શું કરવાનો ?
અને જો રૂપજ્ઞાનનું રસજ્ઞાનરૂપે પરિણમન માનશો, તો બલાત્ અન્વય=અનુગતતત્ત્વ માનવાની
આપત્તિ આવશે. જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી...

સાર : તેથી જો ગ્રહણ વિના અનેક ક્ષણોની સમાનતા માનશો, તો તે જ ન્યાયે રૂપજ્ઞાનને પણ
રસજ્ઞાન સરખું માનવું પડશે...

(૨૦૫) ઉપરોક્ત કથનથી, તમે જે કહો છો કે → “પૂર્વાપરક્ષણીય વિસદૃશ પદાર્થોમાં પણ
પ્રમાતાને હંમેશા સત્ત્વ=સત્તારૂપ સામાન્યાકારની ઉપલબ્ધિ થાય છે અને તેથી જ તે પ્રમાતા પદાર્થને
સ્થિર માની લે છે” ← તે કથનનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે પૂર્વાપર વિસદૃશ ક્ષણોમાં સત્ત્વની
એકસરખી ઉપલબ્ધિ ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે તે ક્ષણોમાં પરસ્પર સાદૃશ્ય હોય...

પણ ઉપરોક્ત રીતે, તમારા મતે કોઈ સાદૃશ્ય જેવું તત્ત્વ જ નથી, કારણ કે તેવું કોઈ જ્ઞાન જ
શક્ય નથી, કે જે પૂર્વાપર ક્ષણોને ગ્રહણ કરી તેઓની સદૃશતા બતાવે... અને સદૃશતા ન હોવામાં,
પૂર્વાપર ક્ષણોની સમાનસત્ત્વરૂપે ઉપલબ્ધિ શી રીતે થાય ? અને સમાનસત્ત્વની ઉપલબ્ધિ વિના,
અનિત્યપદાર્થોમાં નિત્યનો વિકલ્પ શી રીતે સંગત ગણાય ?

બૌદ્ધ : અસદૃશનથી (=નિત્યદર્શનથી) થયેલ વાસનારૂપ બીજ માની, તે બીજને આધારે
નિત્યાદિવિકલ્પોની ઉત્પત્તિ માની લઈએ, પછી તો વાંધો નહીં ને ?

❖ અન્વય માને તો બૌદ્ધનો મુખ્યમત - ક્ષણિકતાનો વિલોપ થાય..

૧. ‘ભાવે વાઽનિવારિતો’ इति ग-पाठः । ૨. દ્રષ્ટવ્યં ૫૪૪તમં પૃષ્ઠમ્ ।



ત્વાત્, તથાપિ તત્કલ્પનાયાશ્ચેતરત્રાપિ તુલ્યત્વાદિત્યુક્તપ્રાયમ્ ॥

(૨૦૬) એવં પ્રદીપપ્રભોદાહરણં સર્વત્રગત્વાદનુદાહરણમેવ । ન ચ દીપપ્રભાયા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વિકલ્પબીજસ્ય-અસદ્દર્શનવાસનાઘ્યનિત્યત્વાદિવિકલ્પબીજસ્ય અપ્રમાણત્વાત્ નૈતદ્ ગ્રાહકં પ્રમાણમસ્તિ, તથાપિ-પ્રમાણાભાવેઽપિ તત્કલ્પનાયાશ્ચ-આન્તરતદ્વિકલ્પબીજકલ્પનાયાશ્ચ, ઇતરત્રાપિ, પ્રક્રમાદનિત્યત્વાદૌ, તુલ્યત્વાદિત્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તર્મ્ 'આન્તરદોષસામર્થ્યાત્' ઇત્યાદિના ગ્રન્થેન ॥

પૂર્વપક્ષાન્તરમધિકૃત્યાહ-એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા પ્રદીપપ્રભોદાહરણં પરપ્રણીતં સર્વત્રગત્વાત્ કારણાત્ વિપક્ષેઽપ્યુપનયકરણેન કિમિત્યાહ-અનુદાહરણમેવ । અભ્યુચ્ચયમાહ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું બીજ - વાસના હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી... અને પ્રમાણ વિના પણ જો તેવી કલ્પના કરી લેવાની હોય, તો તેવી કલ્પના તો નિત્યવાદી પણ કરી શકશે કે → “વસ્તુ તો નિત્ય જ છે, પણ અસદ્દર્શનથી (=અનિત્યદર્શનથી) થયેલ વાસનારૂપ આંતરબીજને કારણે જ તેમાં અનિત્યાદિવિકલ્પો થાય છે ” ← આ બધું કથન, ‘આન્તરદોષસામર્થ્યાત્’ ઈત્યાદિ ગ્રંથથી અમે પૂર્વે જ કહી ગયા...

તેથી વસ્તુ વિશે અવિસંવાદ માત્ર અનિત્યવિકલ્પો જ ધરાવે છે, નિત્યવિકલ્પો નહીં - એવી વ્યવસ્થા બિલકુલ સંગત નથી...

❖ બૌદ્ધદર્શિત દષ્ટાંતનો નિરાસ ❖

(૨૦૬) તમે જે કહ્યું હતું કે → “જેમ પ્રદીપની પ્રભામાં મણિની બુદ્ધિ બ્રાન્ત છે, તેમ અનિત્યવસ્તુમાં નિત્યવિકલ્પ પણ બ્રાન્ત છે” ← તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તે દષ્ટાંત તો સર્વસાધારણ હોવાથી, વિપક્ષમાં પણ તેનો ઉપનય કરવો શક્ય જ છે... (અર્થાત્ તે દષ્ટાંતને લઈને તો નિત્યવાદી પણ પોતાનો મત સિદ્ધ કરી શકે છે...)

બૌદ્ધ : કઈ રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, નિત્યવાદી પણ કહેશે કે → “જેમ પ્રદીપની પ્રભામાં મણિની બુદ્ધિ બ્રાન્ત છે, તેમ નિત્યવસ્તુમાં અનિત્યવિકલ્પ પણ બ્રાન્ત જ છે” ← તેથી તમે આપેલું ઉદાહરણ ખરેખર તો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

108 વિપક્ષેઽપ્યુપનયકરણેનેતિ । એતદપિ વક્તું શક્યત એવ-યથા પ્રદીપસ્ય પ્રભાયાં મણિજ્ઞાનં બ્રાન્તમ્, એવં નિત્યસ્વભાવે વસ્તુનિ યે અમી અનિત્યાદયો વિકલ્પાસ્તે બ્રાન્તા એવેતિ ॥

મળ્યથેન પ્રતિબન્ધઃ, અસ્તિ ચ મણિપ્રભાયાઃ, ન ચૈવમનિત્યેતરાદિવિકલ્પાનાં કૈષાઞ્ચિદેવ વસ્તુના પ્રતિબન્ધો નાન્યેષામિતિ વૈષમ્યમપિ દાર્ષ્ટાન્તિકેન । (૨૦૭) અયોનિશો-મનસ્કારપૂર્વકત્વાન્નિત્યાદિવિકલ્પાનાં ન વૈષમ્યમિતિ ચેત્, ન, અસ્યાપિ તુલ્યત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ન ચેત્યાદિના । ન ચ દીપપ્રભાયા મળ્યથેન સહ પ્રતિબન્ધોઽસ્તિ, અસ્તિ ચ મણિપ્રભાયા
 इत्युभयसिद्धमेतत् । न चैवमनित्येतरादिविकल्पानाम्-अनित्य-नित्यादिविकल्पानाम्,
 केषाञ्चिदेव-अनित्यादिविकल्पानामेव वस्तुना प्रतिबन्धो नान्येषां-नित्यादिविकल्पानाम् । किं
 तर्हि ? अविशेषेण, 'नान्येषां तद्वेदप्रसवे सत्यपि' इत्यादिवचनात् इति-एवं वૈષમ્યમપि
 दार्ष्ଟાન્તિકેन । अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वात् नित्यादिविकल्पानां सर्वथा वस्तुशून्यत्वा-
 दित्यर्थः, न वૈષम्यमिति चेत् दार्ष्ଟાન્તિકેन । एतदाशङ्क्याह-न, अस्यापि तुल्यत्वात् ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મે ❖.....❖
 ઉદાહરણ જ નથી...

બીજી વાત, તમે જે દૃષ્ટાંત આપો છો, તેમાં અને દાર્ષ્ટાન્તિકમાં ઘણો તફાવત છે. તે આ રીતે -
 'મણિરૂપી પદાર્થની સાથે પ્રતિબંધ=સંબંધ દીપપ્રભાનો નથી, પણ માત્ર મણિપ્રભાનો જ છે' - આવું
 કથન દાર્ષ્ટાન્તિકમાં ઘટતું નથી, કારણ કે 'પદાર્થની સાથે સંબંધ નિત્યવિકલ્પનો નથી, પણ માત્ર
 અનિત્યવિકલ્પનો જ છે' - એવું તો તમે પણ નથી માનતાં...

પ્રશ્ન : શું બૌદ્ધો એવું નથી માનતાં ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે પૂર્વપક્ષમાં તેઓએ જ કહ્યું હતું કે, - “યદપિ નિત્ય-અનિત્ય બંને પ્રકારનાં
 વિકલ્પો વસ્તુથી પ્રતિબદ્ધ=સંબદ્ધ છે, પણ...” ટૂંકમાં, દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાન્તિકમાં ઘણો તફાવત છે...

(૨૦૭) બૌદ્ધ : જેમ દીપપ્રભા મણિશૂન્ય છે, તેમ નિત્યાદિવિકલ્પો પણ વસ્તુશૂન્ય છે.
 (અયોનિશોમનસ્કારપૂર્વક છે.) અને જેમ મણિપ્રભા મણિપ્રતિબદ્ધ છે, તેમ અનિત્યાદિ વિકલ્પો પણ
 વસ્તુપ્રતિબદ્ધ છે... એ રીતે તો દૃષ્ટાંત-દાર્ષ્ટાન્તિકમાં સમાનતા જ થઈ ને ?

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે તેવું તો નિત્યવાદી પણ કહી શકે કે - “ખરેખર
 તો બૌદ્ધને થનારા અનિત્યાદિ વિકલ્પો, અયોનિશોમનસ્કારપૂર્વક હોવાથી વસ્તુશૂન્ય જ છે...”

બૌદ્ધ : પણ આવું કહેવા માટે, તેઓ પાસે કોઈ તર્ક તો જોઈએ ને ?

❖ ‘અયોનિશોમનસ્કારપૂર્વક’ એનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે - મનસ્કાર અયોનિશ છે. એટલે કે, દર્શન અનિત્યનું
 થયું છે, નિત્યનું નહીં. હવે નિત્યદર્શન વિના થયેલ મનસ્કાર (=વિકલ્પની ઉપાદાનભૂત જ્ઞાનક્ષણ) એ
 અયોનિશોમનસ્કાર કહેવાય અને તત્પૂર્વક થયેલ નિત્યાદિ વિકલ્પો વસ્તુશૂન્ય (વસ્તુઅજન્ય) જ કહેવાય... (કારણ
 કે, તેવી વસ્તુના દર્શનરૂપ યોનિ વિના જ, મનસ્કારથી તેવો વિકલ્પ થઈ ગયો છે...)



અનિત્યાદિવિકલ્પાનામપ્યેવમ્ભૂતભાવસ્ય વક્તું શક્યત્વાત્, ઉભયત્ર તન્નિયામકત્વાનુપ-
પત્તેર્નિબન્ધનાવિશેષાદિતિ, અતઃ સ્થિતમેતત્-‘અઽખિલવિકલ્પજ્ઞાનભ્રાન્તતાવાદિનશ્ચ
તત્સામર્થ્યોત્થં વચનમપિ તાદૃગેવ’ ઇતિ દુઃસ્થિતા તત્ત્વનીતિઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદેવાહ-અનિત્યાદિવિકલ્પાનામપિ પરાભિમતાનાં એવમ્ભૂતભાવસ્ય-અયોનિશોમનસ્કાર-
પૂર્વકત્વભાવસ્ય વક્તું શક્યત્વાત્ । તથાહિ-અનિત્યાદિવિકલ્પા એવાયોનિશોમનસ્કારપૂર્વકા
વસ્ત્વસંસ્પર્શિનઃ સતોઽસત્ત્વાનાપત્યા અસતશ્ચ સદ્ભાવવિરોધેન વસ્તુન એવૈવમ્ભૂતસ્યાસમ્ભવાદિતિ
બાધકપ્રમાણવૃત્તિઃ, અતઃ સ્થિતમેતત્-‘અનિત્યાદિવિકલ્પાનામેવમ્ભૂતભાવસ્ય વક્તું શક્યત્વાત્’
ઇતિ । ઉભયત્રેત્યાદિ । ઉભયત્ર-નિત્યાદિવિકલ્પપક્ષેઽનિત્યાદિવિકલ્પપક્ષે ચ તન્નિયામકત્વા-
નુપપત્તેસ્તસ્ય-અયોનિશોમનસ્કારપૂર્વકત્વસ્ય નિયામકત્વાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ નિબન્ધના-
વિશેષાત્ નિબન્ધનાવિશેષશ્ચ સર્વેષાં તદ્દેદપ્રસવત્વેન ઇતિ । અતઃ સ્થિતમેતત્-અઽખિલવિકલ્પ-
જ્ઞાનભ્રાન્તતાવાદિનશ્ચ તત્સામર્થ્યોત્થં-વિકલ્પસામર્થ્યોત્થં વચનમપિ તાદૃગેવ-ભ્રાન્તમેવ ઇતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : હા, છે જ... જુઓ → પદાર્થને ક્ષણિક માનો, તો અસત્ની ઉત્પત્તિ અને પછી તે
સત્નો વિનાશ માનવો પડે... પણ (૧) અસત્ની ઉત્પત્તિ=સદ્ભાવ, અને (૨) સત્નો
નાશ=અસદ્ભાવ માનવામાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે... એટલે પદાર્થને ક્ષણિક (અનિત્ય) નહીં, પણ નિત્ય
જ માનવો જોઈએ અને તેથી તો તે વિશે થનારા અનિત્યાદિવિકલ્પો વસ્તુને નહીં સ્પર્શનારા,
અયોનિશોમનસ્કારપૂર્વક જ થાય.

બૌદ્ધ : તો પણ અમે એવું માની લઈએ કે, નિત્યવિકલ્પો જ વસ્તુશૂન્ય છે, તો ?

નિત્યવાદી : તો અમે પણ એવું માની લઈએ કે, અનિત્યવિકલ્પો જ વસ્તુશૂન્ય છે, તો ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, તમારા બંનેની વાત ખોટી છે, કારણ કે નિત્ય-અનિત્યાદિ બંને વિકલ્પો
જયારે વસ્તુજન્ય હોય, ત્યારે બેમાંથી કોઈ એક વસ્તુશૂન્ય માનવામાં કોઈ નિયામક નથી...

સિંહાવલોકન : બૌદ્ધે કહ્યું કે, બધા વિકલ્પો ભ્રાન્ત છે. તો ગ્રંથકારશ્રીએ પૂછ્યું કે, વસ્તુની
અનિત્યતાનો નિશ્ચય કોનાથી કરશો ? તો બૌદ્ધે કહ્યું કે, અનિત્યવિકલ્પથી... તે ભ્રાન્ત નથી ? તો
કે મણિપ્રભાનાં ઉદાહરણથી તે વસ્તુ વિશે અવિસંવાદી છે... તો ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે, તે દષ્ટાંતથી
તો નિત્યવિકલ્પ પણ અવિસંવાદી સાબિત થતાં, વસ્તુની નિત્યતા પણ સિદ્ધ થશે ! હવે આનો ઉત્તર
આપવા બૌદ્ધ પાસે કોઈ તર્ક નથી...

નિષ્કર્ષ : તેથી જે લોકો બધા જ વિકલ્પોને ભ્રાન્ત કહે છે, તે લોકોનું વિકલ્પજ્ઞાનનાં સામર્થ્યથી
થયેલું વચન પણ ભ્રાન્ત જ ગણાશે... અને એ રીતે જ્ઞાન-વચનાદિ બધું ભ્રાન્ત થવાથી તો, તેઓના

૧. 'શક્યમાનત્વાત્' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. દ્રષ્ટવ્યં ૪૯૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'ઇતિ' इत्यधिको क-पाठः ।

(૨૦૮) भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः शङ्खादौ संस्थानादितत्त्वनिश्चय-
निबन्धनं दृश्यन्त एवेति चेत्, न, तेषां तत्राभ्रान्तत्वात्, अन्यथा पीतवर्णादिवत्
तत्तत्त्वनिश्चयनिबन्धनाभावः । विकल्पज्ञानमपि स्वसंवित्तावभ्रान्तमेवेति चेत्, क्व तर्हि

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एवं दुःस्थिता तत्त्वनीति ॥

भ्रान्तीत्यादि । भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः-प्रमातरः शङ्खादौ-प्रमेये संस्थाना-
दितत्त्वनिश्चयनिबन्धनं दृश्यन्त एवेति चेत् ततश्च तद् भ्रान्तं च ज्ञानं तत्त्वनिश्चयनिबन्धनं
चैवमनित्यादिविकल्पा अपि भविष्यन्ति इत्याह-नेत्यादि । न तेषां-कामलिप्रभृतीनां तत्र-
शङ्खादिसंस्थानादितत्त्वनिश्चयै, अभ्रान्तत्वात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा पीत-
वर्णादिवत्-यथा पीतवर्णादौ तथा तत्तत्त्वनिश्चयनिबन्धनाभावः-शङ्खादिसंस्थानादितत्त्व-
निश्चयनिबन्धनाभावः सर्वथा भ्रान्तत्वादिति भावना । विकल्पज्ञानमपि स्वसंवित्तौ किमित्याह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મતે તત્ત્વવ્યવસ્થા જ દુઃસ્થિત થશે, એમ સ્થિર થયું....

❖ બૌદ્ધકૃત અન્યપ્રલાપનું ઉન્મૂલન ❖

(૨૦૮) બૌદ્ધ : કમળાના રોગને કારણે, વ્યક્તિને સફેદ શંખમાં પણ પીળા રંગનું ભાન થાય
છે... આવા ભ્રાન્તજ્ઞાનવાળા વ્યક્તિઓને પણ, શંખના સંસ્થાન (આકાર) આદિનો નિશ્ચય થાય જ
છે... હવે અહીં કામલીને થનારું ભ્રાન્તજ્ઞાન પણ જેમ સંસ્થાનાદિનો નિશ્ચય કરાવે છે, તેમ અમને
અનિત્યાદિવિકલ્પો ભ્રાન્ત હોવા છતાં વસ્તુનો અનિત્યરૂપે નિશ્ચય કેમ ન કરાવે ?

(આશય એ કે, બધા જ વિકલ્પો ભ્રાન્ત છે, અનિત્યત્વાદિ વિકલ્પો પણ... છતાં, તે અનિત્ય-
ત્વાદિ વિકલ્પો તત્ત્વનિશ્ચય કરાવે છે...)

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે કામલીને થનારું શંખનું જ્ઞાન સંસ્થાનાદિ અંશે
તો અભ્રાન્ત જ છે... બાકી જો પીત રંગની જેમ સંસ્થાનાદિ અંશે પણ ભ્રાન્ત જ હોય, તો પીતરંગની
જેમ શંખના સંસ્થાનાદિનો નિશ્ચય પણ ન જ થાય. એટલે માનવું જ રહ્યું કે, તે ભ્રાન્તજ્ઞાન પણ સંસ્થાન
અંશે તો અભ્રાન્ત જ છે.

જ્યારે અનિત્યાદિ વિકલ્પો તો તમે સર્વથા ભ્રાન્ત માનો છો, તો પછી તેના દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય
શી રીતે થઈ શકે ?

❖ કારણ તરીકે એવું પણ કહી શકાય કે, આવું કથન તો નિત્યવાદી પણ કરી શકે... પણ એ કારણ પહેલા
ન બતાવી, ગ્રંથકારશ્રી બૌદ્ધવક્તવ્યનું જ ઉન્મૂલન કરે છે... પછી પાછળથી એ વાત પણ કહેશે...

૧ પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'નિશ્ચયનિબન્ધનાભાવઃ' इत्यतिरिक्तपाठः, अत्र तु D-प्रतपाठः ।



ભ્રાન્તમિતિ વાચ્યમ્ । (૨૦૯) કલ્પનાયામિતિ ચેત્, ન, તસ્યાસ્તદવ્યતિરેકાત્; અન્યથા વિકલ્પજ્ઞાનાયોગાત્ સ્વસંવિત્તેર્ભેદકાસિદ્ધેર્બોધમાત્રાદ્ બોધમાત્રભાવાત્ તદતિરિક્તદોષા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અભ્રાન્તમેવેતિ ચેત્ તતશ્ચ કિલોક્તદોષાનુપપત્તિઃ^૧ ઈતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કવ તર્હિ ભ્રાન્તમિતિ વાચ્યમ્ । કલ્પનાયામિતિ ચેદ્ ભ્રાન્તમ્, અત્રાહ-ન, તસ્યાઃ-કલ્પનાયાઃ તદવ્યતિરેકાત્-સ્વસંવિત્યવ્યતિરેકાત્ । ઇત્થં ચૈતદિત્યાહ-અન્યથા વ્યતિરેકે સતિ સ્વસંવિત્તેઃ કલ્પનાયા વિકલ્પજ્ઞાનાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સ્વસંવિત્તેઃ-ચિદ્રૂપાયા ભેદકાસિદ્ધેઃ-અજ્ઞકાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ બોધમાત્રાત્ સકાશાત્ કારણગતાદ્ બોધમાત્રભાવાત્ । તત્કાર્યે તદેવ દોષસમ્પૃક્તં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : અમે વિકલ્પને સર્વથા ભ્રાન્ત નથી માનતાં, પરંતુ સ્વસંવિત્તિ - સ્વસંવેદન અંશે તો તેને પણ અભ્રાન્ત જ માનીએ છીએ..

સ્વાદ્વાદી : જો સ્વસંવેદન વિશે અભ્રાન્ત છે, તો પછી તે કંયા વિશે ભ્રાન્ત છે ?

(૨૦૯) બૌદ્ધ : કલ્પના વિશે.

સ્વાદ્વાદી : અરે ! સ્વસંવેદન એ જ તો કલ્પના છે, તે સિવાય ક્યાં કોઈ જુદી કલ્પના જ છે...

બૌદ્ધ : કલ્પનાને સ્વસંવેદનથી જુદી માની લઈએ તો ?

સ્વાદ્વાદી : તો તો વિકલ્પજ્ઞાન જ નહીં ઘટે, કારણ કે એ રીતે તો સ્વસંવેદન શુદ્ધબોધરૂપ હોવાથી, તેનો કોઈ ભેદક જ સિદ્ધ નહીં થાય. આશય એ કે, પૂર્વની નિર્વિકલ્પ સંવિત્તિ કરતાં આ સ્વસંવિત્તિમાં જો કોઈ વિશેષતા હોય, તો તેને વિકલ્પ કહેવું વ્યાજબી છે, પણ કલ્પનારૂપ વિશેષતાને તો તમે માનતાં નથી... (કલ્પનાને સ્વસંવિત્તિ કરતાં જુદી માનો છો...)

પ્રશ્ન : શું બૌદ્ધો કલ્પનારૂપ વિશેષતાને નથી માનતાં ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે તેઓનું માનવું છે કે, બોધરૂપ કારણથી શુદ્ધબોધરૂપ જ સ્વસંવિત્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે, કલ્પનામિશ્રિત સ્વસંવિત્તિની નહીં... તો તેવી વિશેષતા વિનાની સ્વસંવિત્તિનો 'વિકલ્પ' તરીકે ઉલ્લેખ શી રીતે કરી શકાય ?

(આશય : પૂર્વક્ષણ નિર્વિકલ્પ અને ઉત્તરક્ષણ સવિકલ્પ... હવે વિકલ્પમાં કલ્પના + સ્વસંવિત્તિ છે, એ બંને જો જુદા હોય, તો કલ્પના તો અસત્-અવસ્તુ થશે એટલે તો માત્ર સ્વસંવિત્તિ જ શેષ રહેશે (અને તેવી સ્વસંવિત્તિ તો પૂર્વક્ષણમાં હતી જ) તો પૂર્વક્ષણથી માત્ર ઉત્તરક્ષણ જ ઉત્પન્ન થઈ, તો ઉત્તરની સ્વસંવિત્તિ વિકલ્પ અને પૂર્વની સ્વસંવિત્તિ નિર્વિકલ્પ એવો ભેદ શેનાથી ? તે ભેદ કરનાર કોઈપણ વસ્તુ માનશો તો કલ્પના પણ વસ્તુ તરીકે સિદ્ધ થઈ જશે અને તો તે વિકલ્પથી અભિન્ન જ થશે...)

૧. 'ઇત્યાશઙ્ક્યાહ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

નભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમે ચ તદ્વસ્તુત્વેન તદ્યોગજવિકારકલ્પનાયા વસ્તુત્વાપત્તેરિતિ ॥

(૨૧૦) આહ-અસ્તુ દોષજં વસ્તુત્વમસ્યાઃ, શઙ્ખપીતાદિપ્રતિભાસતુલ્યં તુ તત્, સંસ્થાનાદિતત્ત્વનિશ્ચયકલ્પા તુ સ્વસંવિત્તિરિતિ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિતિ વાચ્યમ્ । વિકલ્પજ્ઞાનસ્યાપ્યભ્રાન્તતા । એવમપિ કા ભવત્ ઇષ્ટસિદ્ધિઃ ? નનુ તતસ્તત્ત્વનીતિભાવઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પજ્ઞાનમિત્યેતન્નિરાસાયાહ-તદતિરિક્તદોષાનભ્યુપગમાત્-બોધમાત્રાતિરિક્તદોષાનભ્યુપ-ગમાત્ । અભ્યુપગમે ચ તદતિરિક્તદોષાણાં તદ્વસ્તુત્વેન-દોષવસ્તુત્વેન હેતુના તદ્યોગજવિકાર-કલ્પનાયાઃ-દોષયોગજવિકારકલ્પનાયા વસ્તુત્વાપત્તેઃ, 'ન^૧ તેષાં તત્રાભ્રાન્તત્વાત્' इत्यतो नेति क्रियायोग इति ॥

આહ-અસ્તુ દોષજં વસ્તુત્વમસ્યાઃ-કલ્પનાયાઃ । શઙ્ખપીતાદિપ્રતિભાસતુલ્યં તુ તત્-વસ્તુત્વમ્, સંસ્થાનાદિતત્ત્વનિશ્ચયકલ્પા તુ સ્વસંવિત્તિરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-યદિ નામૈવં તતઃ કિમિતિ વાચ્યમ્ । વિકલ્પજ્ઞાનસ્યાપ્યભ્રાન્તતા । એતદાશઙ્ક્યાહ-એવમપિ કા ભવત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : અમે કાર્યરૂપ બોધમાં એવો કોઈ દોષસંપર્ક માની લઈશું, કે જેથી તેનો વિકલ્પ તરીકે ઉલ્લેખ કરી શકાય... પછી તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ બોધથી અતિરિક્ત એવો કોઈ દોષ તો તમે માન્યો નથી... અને જો એવો કોઈ વાસ્તવિક દોષ માનશો, તો તે દોષના સંપર્કથી થયેલ, સ્વસંવેદનગત કલ્પનાને પણ વાસ્તવિક જ માનવી પડશે...

ફલતઃ સ્વસંવિત્તિમાં વાસ્તવિક કલ્પનાનું મિશ્રણ હોવાથી, વિકલ્પ જો કલ્પના અંગે બ્રાન્ત છે, તો કલ્પનામિશ્રિત સ્વસંવેદન અંગે પણ બ્રાન્ત જ માનવો રહ્યો... એ રીતે તે કોઈપણ અંશે અબ્રાન્ત ન રહેવાથી, તેના દ્વારા કથંચિદપિ વસ્તુનો નિશ્ચય સંભવિત નથી...

(૨૧૦) બૌદ્ધ : દોષજન્ય હોવાથી, કલ્પના ભલે વાસ્તવિક માનવી પડે, પણ અમે સ્વસંવિત્તિ અને કલ્પનાની આવી વ્યવસ્થા કરીશું - કલ્પના તે શંખનાં પીળા રંગના પ્રતિભાસ જેવી છે, અને સ્વસંવિત્તિ શંખનાં સંસ્થાનાદિના નિશ્ચય જેવી છે. (જેમ પીળા રંગનો પ્રતિભાસ બ્રાન્ત છે, તેમ કલ્પના પણ બ્રાન્ત છે અને જેમ સંસ્થાનાદિનો નિશ્ચય અબ્રાન્ત છે, તેમ સ્વસંવિત્તિ પણ અબ્રાન્ત છે.) ← આવું હોવાથી, અમને કોઈ દોષ નહીં રહે...

સ્યાદ્વાદી : પણ આવી વ્યવસ્થાથી તમને મળશે શું ?

બૌદ્ધ : મળશે એ જ કે, સ્વસંવિત્તિ અંશને આશ્રયીને વિકલ્પજ્ઞાન પણ અબ્રાન્તરૂપે સિદ્ધ થશે.

૧. 'પત્તેઃ આહ' इति क-पाठः । ૨. 'दोषावस्तु' इति घ-पाठः । ૩. द्रष्टव्यं ૫૫૦તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'શઙ્ખ પીતાં' इति ङ-पाठः ।



અનિશ્ચયાત્મિકાયાઃ કથમસૌ ? હન્ત કલ્પનાનુવેધાત્ । સ ખલુ નિત્યત્વાદિકલ્પનયાઽપિ ।
ઇતિ વિપક્ષસાધારણત્વાત્રેષ્ટસિદ્ધ્યર્થમેવેત્યયુક્ત એવ । (૨૧૧) ન ચ નિરંશવસ્તુવાદિનો
યથોક્તકલ્પનૈવ સમ્ભવતિ, તદેકસ્વભાવત્વેન કલ્પનાબીજાયોગાત્, સ્વભાવભેદમન્તરેણ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇષ્ટસિદ્ધિઃ ? નનુ તતઃ-અભ્રાન્તાયાઃ સ્વસંવિત્તેઃ તત્ત્વનીતિભાવ ઇતીષ્ટસિદ્ધિઃ । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-અનિશ્ચયાત્મિકાયાઃ સ્વસંવિત્તેઃ કથમસૌ-તત્ત્વનીતિભાવઃ ? હન્ત કલ્પના-
નુવેધાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-સ ખલુ-કલ્પનાનુવેધો નિત્યત્વાદિકલ્પનયાઽપિ સહ ઇતિ
વિપક્ષસાધારણત્વાત્ કારણાત્ નેષ્ટસિદ્ધ્યર્થમેવેતિ કૃત્વા અયુક્ત એવ ઇતિ ન કિઞ્ચિદનેન ।
અભ્યુચ્ચયમાહ-ન ચ નિરંશવસ્તુવાદિનઃ પરસ્ય યથોક્તકલ્પનૈવ સમ્ભવતિ । કૃત્ ઇત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : વિકલ્પજ્ઞાનની અભ્રાન્તતા થવાથી પણ તમારું ઈષ્ટ શું સિદ્ધ થશે ?

બૌદ્ધ : અમારું ઈષ્ટ એ કે, તે અભ્રાન્ત સ્વસંવિત્તિથી અમે તત્ત્વવ્યવસ્થા કરી શકશું અને એ જ
તો અમારી ઈષ્ટસિદ્ધિ છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ તે સ્વસંવિત્તિ તો અનિશ્ચયાત્મક છે (કારણ કે નિશ્ચયરૂપ કલ્પનાથી તમે
તેને જુદી માની છે), તો પછી તેવી અનિશ્ચયાત્મક સ્વસંવિત્તિથી તત્ત્વવ્યવસ્થા શી રીતે થઈ શકે ?

બૌદ્ધ : તો તેમાં નિશ્ચયરૂપ કલ્પનાનું જોડાણ પણ માની લઈશું...

સ્યાદ્વાદી : બસ ! તો તમે જેમ અનિત્યનિશ્ચયરૂપ કલ્પનાનું જોડાણ માનો છો, તેમ
નિત્યનિશ્ચયરૂપ કલ્પનાનું જોડાણ પણ માની જ લો, કારણ કે કલ્પનારૂપે તો તે (=અનિત્યનિશ્ચયનો
વિપક્ષ નિત્યનિશ્ચય) પણ સમાન છે...

આશય : વિકલ્પ નિત્ય-અનિત્ય બંનેના થાય છે. કલ્પનાથી જ જો છેવટે તત્ત્વસિદ્ધિ થતી હોય,
તો બંનેની થાય - એકની નહીં. એકની થાય એવું ન બને. કારણ કે બંને વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી...
(બંને વસ્તુમૂલક છે વિગેરે જણાવી ગયા છીએ...)

અને એ રીતે નિત્ય-અનિત્ય બંને કલ્પનાનું જોડાણ થવાથી, સ્વસંવિત્તિ દ્વારા વસ્તુની માત્ર
અનિત્યરૂપે જ નહીં, પરંતુ નિત્યરૂપે પણ સિદ્ધિ થશે... પછી તો તમારી ઈષ્ટસિદ્ધિ ક્યાં થશે ? તેથી
કલ્પનાનાં જોડાણથી પણ તત્ત્વવ્યવસ્થા અસંભવિત જ રહે...

❖ બૌદ્ધમતે કલ્પનાનો જ અસંભવ ❖

(૨૧૧) પહેલી વાત તો એ કે, તમે વસ્તુને નિરંશ કહેનારા છો, તેથી તમારા મતે અનિત્યતાદિ-
કલ્પનાઓનો જ સંભવ નથી...

બૌદ્ધ : પણ એમાં કારણ ?

૧. 'તદેકસ્વ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



હેત્વભેદતઃ ફલભેદાસિદ્ધેઃ ॥

(૨૧૨) ભવતોઽપિ કથમેકં ભ્રાન્તાભ્રાન્તમિતિ ચેત્ ચિત્રસ્વભાવત્વેન તથાત્વા-વિરોધાત્, તત્ત્વતઃ એકત્વાસિદ્ધેઃ, દોષસામર્થ્યોપયોગાત્, અવિગાનતસ્તથા તત્પ્રતીતેરિત્યતો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદેકસ્વભાવત્વેન-નિરંશવસ્તુન એકસ્વભાવત્વેન હેતુના કલ્પનાબીજાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સ્વભાવભેદમન્તરેણ, પ્રક્રમાદવિકલ્પજ્ઞાનવસ્તુનઃ, હેત્વભેદતઃ કારણાત્ ફલભેદાસિદ્ધેઃ । ફલભેદશ્ચાવિકલ્પજ્ઞાનાત્ કલ્પનેતિ ભાવનીયમ્ ॥

ભવતોઽપિ કથમેકં, પ્રક્રમાત્ કામલિશઙ્કુપીતજ્ઞાનં, ભ્રાન્તાભ્રાન્તમ્ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ચિત્રસ્વભાવત્વેન અધિકૃતજ્ઞાનસ્ય તથાત્વાવિરોધાત્-ભ્રાન્તાભ્રાન્તત્વાવિરોધાત્, તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન એકત્વાસિદ્ધેઃ એકાનેકત્વાદિત્યર્થઃ । હેતુભેદમાહ-દોષસામર્થ્યોપયોગાત્ કામલસ્ય સામર્થ્યાદિ તત્ તથા, તદભાવેઽભાવાત્ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અવિગાનતઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : કારણ એ જ કે, નિર્વિકલ્પજ્ઞાન તો એકાંત નિર્વિકલ્પસ્વભાવી છે અને તેમાં બીજો કોઈ એવો સ્વભાવ નથી, કે જેનાથી વિજાતીય પણ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ થાય... (સીધી વાત એ છે કે, જુદા જુદા સ્વભાવ વિના એક જ હેતુથી વિજાતીય ફળ=કાર્ય ન થાય... શું મોરથી કદી કુકડાના બચ્ચા થાય ?)

એટલે તમારા મતે, એકાંત નિરંશ અનુભવથી અનિત્યાદિ જુદા જુદા વિકલ્પોનો ઉદ્ભવ અસંભવિત છે...

※ સ્યાદ્વાદમતે સર્વસમંજસતા ※

(૨૧૨) બૌદ્ધ : કામલીને થનારું શંખનું જ્ઞાન, અમુક (=પીતાદિ) અંશે બ્રાન્ત અને અમુક (=સંસ્થાનાદિ) અંશે અબ્રાન્ત - એમ એક જ જ્ઞાનની બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત રૂપે વ્યવસ્થા તો તમારે પણ માનવી જ પડશે ને ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! અમે શંખનાં જ્ઞાનને ચિત્રસ્વભાવી (=અનેકસ્વભાવી) માનીએ છીએ. એટલે જુદા જુદા સ્વભાવે તેને બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી...

બૌદ્ધ : પણ એક જ જ્ઞાન શું બ્રાન્ત/અબ્રાન્ત બંને રૂપ હોઈ શકે ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! પરમાર્થથી તો તે એકાંત એકરૂપ છે જ નહીં, પણ એકાનેકરૂપ છે... અર્થાત્ અમુક અપેક્ષાએ (જ્ઞાનત્વેન) એકરૂપ અને અમુક અપેક્ષાએ (બ્રાન્ત-અબ્રાન્તત્વેન) અનેકરૂપ છે...

બૌદ્ધ : એક જ જ્ઞાનમાં બ્રાન્તત્વ-અબ્રાન્તત્વ માનવામાં હેતુભેદ શું ? જ્ઞાન તો એક જ વિષયથી ઉત્પન્ન થયું છે...

સ્યાદ્વાદી : કમળારૂપ દોષનાં સામર્થ્યથી જ, વ્યક્તિને તેવો ભ્રમ થાય છે... અને શંખની



નિર્વિકલ્પકવદ્ વિકલ્પકમપિ અક્ષવ્યાપારાનુસારિ યથાવસ્થિતવસ્તુવિષયમવિગાનતઃ
સ્પષ્ટતુલ્યવિનિશ્ચયં સત્ક્ષયોપશમજન્મ બાંધવિજ્ઞાનરહિતમવગમાદિફલમધ્રાન્તમેષ્ટવ્યમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અવિગાનેન લોકે તથા-દૌષજત્વેન તત્પ્રતીતેઃ-શઙ્ખપીતજ્ઞાનપ્રતીતેરિતિ નિર્લોઠ્યાનુષઙ્ગિકમ્,
પ્રકૃતમાહ-અતો નિર્વિકલ્પકવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । વિકલ્પકમપ્યધ્રાન્તમેષ્ટવ્યમિતિ યોગઃ ।
કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-અક્ષવ્યાપારાનુસારિ-અક્ષવ્યાપારાનુસરણશીલં યથાવસ્થિતવસ્તુવિષયં-
સામાન્યવિશેષરૂપવસ્તુગોચરં અવિગાનતઃ-અવિગાનેન સ્પષ્ટતુલ્યવિનિશ્ચયં પ્રમાત્રન્તરમધિકૃત્ય,
સત્ક્ષયોપશમજન્મ-વિશિષ્ટક્ષયોપશમોત્પાદં બાંધવિજ્ઞાનરહિતં તથાઽનુભવદાદ્યેન, અવગમાદિ-
ફલં પરિચ્છિન્તિ-પ્રવૃત્તિ-પ્રાપ્તિફલમર્થમધિકૃત્ય અધ્રાન્તમેષ્ટવ્યમ્, અન્યથા તદનિષ્ઠૌ ઉક્ત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પીળાશનું જ્ઞાન દોષથી થાય એવું લોકમાં પણ અવિરોધપણે પ્રતીત છે... તેથી અમુક અંશે
અબ્રાન્તજ્ઞાનનું પણ, દોષસામર્થ્યથી બ્રાન્ત હોવું અસંગત નથી...

આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક ચર્ચાનો નિરાસ કરી, હવે ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત વાતને કહે છે :

❖ સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુની નિર્બાધસિદ્ધિ ❖

તેથી જેમ તમે નિર્વિકલ્પજ્ઞાનને અબ્રાન્ત માનો છો, તેમ સવિકલ્પજ્ઞાનને પણ અબ્રાન્ત માનવું
જોઈએ. તે સવિકલ્પજ્ઞાન આવું છે -

(૧) ઈન્દ્રિયના વ્યાપારને અનુસારનારું... (તે માત્ર કલ્પના કે શબ્દથી જન્ય નથી, પણ ઈન્દ્રિય-
વિષયના સંબંધથી જન્ય છે...)

(૨) સામાન્ય-વિશેષરૂપ યથાવસ્થિત વસ્તુને વિષય કરનારું...

(૩) સ્પષ્ટ અને તુલ્યરૂપે નિશ્ચય કરનારું...

(અર્થાત્ બીજા પ્રમાતાને જેવો નિશ્ચય થાય તેવો જ નિશ્ચય આનાથી થાય. આમ સહુને સરખો
નિશ્ચય હોવાથી તે અબ્રાન્ત છે...)

(૪) જ્ઞાનવરણના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલું...

(૫) બાધકજ્ઞાનથી રહિત... (કારણ કે તે પોતે દૃઢ અનુભવરૂપ હોવાથી, તેને બાધ કરનાર
કોઈ જ વિજ્ઞાન નથી...)

(૬) વસ્તુનો બોધ તે વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ, વસ્તુની પ્રાપ્તિ આદિ ફળને આપનારો છે... (કારણ
કે જ્ઞાનથી વસ્તુનો બોધ થયે વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ અને પ્રાપ્તિ પણ સંગત બને છે...)

આવા પ્રકારનાં સવિકલ્પજ્ઞાનને અવશ્ય અબ્રાન્ત જ માનવું જોઈએ.

૧. 'બાધાવિજ્ઞાનં' इति ग-पाठः । ૨. 'भेषजत्वेन' इति ङ-पाठः । ૩. 'बाधाविज्ञानं' इति क-पाठः ।

(૨૧૩) અન્યથોક્તવત્ તત્તત્ત્વનિશ્ચયાભાવ ઇતિ વિકલ્પકત્વેઽપિ ન ભ્રાન્તમધિકૃત-
વિજ્ઞાનમિતિ, અતઃ સામાન્યવિશેષરૂપવસ્તુસિદ્ધિરિતિ ॥

(૨૧૪) યચ્ચોક્તમ્-‘એકં સામાન્યમનેકે વિશેષાઃ’ ઇત્યાદિ તદપ્યયુક્તમ્, તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વત્-યથોક્તં તથા તત્તત્ત્વનિશ્ચયાભાવઃ-યથાઽવસ્થિતવસ્તુતત્તત્ત્વનિશ્ચયાભાવઃ પ્રત્યક્ષસ્યાનિશ્ચાયક-
ત્વાત્, વિકલ્પાનાં ચ મિથો વિરુદ્ધાનામપિ પ્રવૃત્તેરિતિ । ઇતિ-એવં વિકલ્પકત્વેઽપિ સતિ ન
ભ્રાન્તમધિકૃતવિજ્ઞાનં-સામાન્યવિશેષાવસાયરૂપમિતિ, અતઃ-અસ્માદ્ વિજ્ઞાનાત્ સામાન્ય-
વિશેષરૂપવસ્તુસિદ્ધિરિતિ ॥

યચ્ચોક્તમ્-‘એકં સામાન્યમનેકે વિશેષાઃ’ ઇત્યાદિ મૂલપૂર્વપક્ષે તદપ્યયુક્તમ્ । કુત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૧૩) પ્રશ્ન : જો ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો પૂર્વોક્ત રીતે યથાવસ્થિત વસ્તુનો નિશ્ચય જ નહીં થાય, કારણ કે (૧)
નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ તો વિચારશૂન્ય હોઈ અનિશ્ચયાત્મક છે, અને (૨) વિકલ્પો તો વિરુદ્ધ પણ પ્રવર્તે
છે... (અર્થાત્ વિકલ્પો તો નિત્ય-અનિત્ય બંને પ્રકારના પ્રવર્તે છે...) એટલે વિકલ્પો દ્વારા પણ નિત્ય-
અનિત્યરૂપે વસ્તુનો નિશ્ચય અસંભવિત છે...

ફલિતાર્થ : તેથી વિકલ્પરૂપ હોવા છતાં, પૂર્વોક્ત (અહિઃ અહિઃ) સામાન્ય-વિશેષાકારવાળા
સવિકલ્પજ્ઞાનને તો “ભ્રાન્ત” ન જ માનવું જોઈએ, એટલે તે જ્ઞાન અભ્રાન્ત જ સિદ્ધ થશે... અને
જ્ઞાનને આધારે જ્ઞેયની સિદ્ધિ થતી હોવાથી, નિર્બાધિ સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ પણ સામાન્ય-વિશેષ રૂપ
જ છે... (બાકી એવી વસ્તુ વિના સામાન્ય-વિશેષાકારે સંવેદન ન જ થાય....)

અનુસંધાન : ગ્રંથકારશ્રીએ સૌ પ્રથમ વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષાકાર કહી, પછી તેની સિદ્ધિ જ્ઞાનને
આધીન હોઈ સામાન્ય-વિશેષાકાર સવિકલ્પ સંવેદનની સચોટ સિદ્ધિ કરી... વચ્ચે પ્રસંગવશાત્ બૌદ્ધની
નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષની માન્યતાનું સચોટ ઉન્મૂલન કરી, સવિકલ્પની પ્રમાણતા જાહેર કરી... અને છેલ્લે,
વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા નિર્બાધિ સિદ્ધ કરી બતાવી....

(હવે અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથની શરૂઆતમાં, એકાંતવાદીઓએ સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુ
વિશે જે પૂર્વપક્ષો કર્યા હતાં, તેઓનો નિરાસ કરે છે -)

❖ મૌલિક પૂર્વપક્ષની માન્યતાઓનું નિરસન ❖

(૨૧૪) તમે જે કહ્યું હતું કે, → “સામાન્ય તો એક, નિત્ય, નિરવયવ, નિષ્ક્રિય અને
સર્વત્રવ્યાપી છે... જ્યારે વિશેષ તો અનેક, અનિત્ય, સાવયવ, સક્રિય અને અસર્વગત છે... તો
એક જ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ રૂપ શી રીતે બને ?” ← તે બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે જેવા

૧. ‘एकादि सामान्यं अनेकादि विशेषाः’ इत्येवं ३९तमे पृष्ठे पाठः ।



ઽનધ્યુપગમાત્ । ન હિ યથોક્તસ્વભાવં સામાન્યમધ્યુપગમ્યતે અસ્માભિઃ, યુક્તિરહિતત્વાત્ । તથાહિ-તદેકાદિસ્વભાવં સામાન્યમનેકેષુ દિગ્દેશ-સમય-સ્વભાવભિન્નેષુ વિશેષેષુ સર્વાત્મના વા વર્તતે દેશેન વા । ન તાવત્ સર્વાત્મના, સામાન્યાનન્ત્યપ્રસજ્ઞાત્, વિશેષા-ણામનન્તત્વાત્, એકવિશેષવ્યતિરેકેણ વાઽન્યેષાં સામાન્યશૂન્યતાપત્તેઃ આનન્ત્યે ચૈકત્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાહ-તથાઽનધ્યુપગમાત્ । એનમેવાહ ન હીત્યાદિના । ન હિ યથોક્તસ્વભાવમેકાદિધર્મકં સામાન્યમધ્યુપગમ્યતેઽસ્માભિઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-યુક્તિરહિતત્વાત્ । એતદેવાહ-તથાહિ-તદેકાદિસ્વભાવં સામાન્યં એકં નિત્યં નિરવયવં નિષ્ક્રિયં ચ અનેકેષુ દિગ્દેશ-સમય-સ્વભાવભિન્નેષુ વિશેષેષુ-ઘટાદિષુ સર્વાત્મના વા વર્તતે દેશેન વા । ન તાવત્ સર્વાત્મના વર્તતે । કુત્ત ઇત્યાહ-સામાન્યાનન્ત્યપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ વિશેષાણામનન્તત્વાત્ । દોષાન્તરમાહ-એકવિશેષવ્યતિરેકેણ વા અન્યેષાં-વિશેષાણાં કિમિત્યાહ-સામાન્યશૂન્યતાપત્તેઃ, એકત્રૈવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સામાન્યને આશ્રયીને તમે દોષો આપો છો, તેવું સામાન્ય તો અમે માનતાં જ નથી. તે આ રીતે - અમે એક-નિત્યાદિધર્મવાળું સામાન્ય નથી માનતાં, કારણ કે તેવું સામાન્ય તો યુક્તિરહિત છે... (અર્થાત્ યુક્તિ દ્વારા તે સામાન્યનું અસ્તિત્વ અઘટિત છે....)

❖ અન્યદર્શનકલ્પિત સામાન્યનો નિરાસ ❖

પ્રશ્ન : તેવા સામાન્ય વિશે યુક્તિ કેમ ન ઘટે ?

ઉત્તર : જુઓ → ઘટાદિ પદાર્થો દિશા, દેશ, કાળ, સ્વભાવાદિને આશ્રયીને ભિન્ન-ભિન્ન છે... (અર્થાત્ (૧) કોઈ પદાર્થ અલગ દિશામાં, તો કોઈ પદાર્થ અલગ દિશામાં, એમ (૨) જુદા જુદા દેશ, (૩) જુદા જુદા કાળ, (૪) જુદા જુદા સ્વભાવ... આ બધાને લઈને ઘટાદિ પદાર્થો ભિન્ન-ભિન્ન છે) તો આવા અનેક ભિન્ન પદાર્થોમાં, એક-નિત્ય-નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય એવું સામાન્ય શી રીતે રહે છે ? (૧) સંપૂર્ણતયા, કે (૨) એકદેશથી ?

(૧) સંપૂર્ણતયા રહે એવું તો ન માની શકાય, કારણ કે તેવું માનવામાં અનંત સામાન્યનો પ્રસંગ આવશે...

પ્રશ્ન : કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, દરેક વિશેષોમાં તે સામાન્ય સંપૂર્ણપણે રહેવાથી તો, વિશેષ જેટલા સામાન્યો માનવા પડશે... અને તેથી વિશેષ અનંત હોવાથી સામાન્ય પણ અનંત થશે.

અથવા તો કોઈ એક ઘટરૂપ વિશેષમાં જ તે સંપૂર્ણપણે રહી જતાં, તે સિવાયના બધા જ વિશેષ પદાર્થો, સામાન્યથી શૂન્ય થઈ જશે ! બાકી બધા વિશેષોમાં સામાન્ય માનવામાં તો - વિશેષ જેટલા

વિરોધાત્ । નાપિ દેશેન, સદેશત્વપ્રસજ્ઞાત્ । (૨૧૫) ન ચ ગગનવદ્ વ્યાપિત્વાદ્ વર્તત
 इति ब्रूम इत्यकलङ्कन्यायानुसारि चेतोहरं वचः, अविचारितरमणीयत्वात्, कात्स्न्य-
 देशव्यतिरेकेण वृत्त्यदर्शनात् । उभयव्यतिरेकेण नभसो वृत्तिरिति चेत्, न, असिद्धत्वात्,
 नभसः सप्रदेशत्वाभ्युपगमात्, (२१६) निष्प्रदेशत्वे चानेकदोषप्रसज्ઞાત્ । तथाहि-येन

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સામાન્યવૃત્તેરિતિ । આનન્ત્યે ચ સામાન્યાનામેકત્વવિરોધાત્ ન તાવત્ સર્વાત્મનેતિ । નાપિ દેશેન
 वर्तते, सामान्यं विशेषेष्विति प्रक्रमः, सदेशत्वप्रसज्ઞात્ सामान्यस्य । न च गगनवत् इति
 दृष्टान्तः, व्यापित्वात् कारणाद् वर्तत इति ब्रूम इत्यकलङ्कन्यायानुसारि चेतोहरं वचः । कुत
 इत्याह-अविचारितरमणीयत्वात् । एतदेवाह-कात्स्न्यदेशव्यतिरेकेण वृत्त्यदर्शनात् लोके ।
 उभयव्यतिरेकेण-कात्स्न्यदेशोभयव्यतिरेकेण नभसः-आकाशस्य वृत्तिरिति चेद् भावे-
 प्वाधेयादित्वेन । एतदाशङ्क्याह-न, असिद्धत्वात्, अधिकृतनभोवृत्तेः । असिद्धिश्च नभसः

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સામાન્ય થઈ જતાં - અનંત સામાન્ય માનવા પડશે અને તેથી તો સામાન્યના એકાંત એકત્વનો સ્પષ્ટ
 વિરોધ થશે... તેથી પ્રથમ વિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

(૨) દેશથી વૃત્તિ માનવી પણ અસંગત છે, કારણ કે અલગ-અલગ વિશેષોમાં અલગ-અલગ
 દેશથી વૃત્તિ માનવામાં આવે તો સામાન્યને સપ્રદેશી=સાવયવ માનવો પડશે.

❖ અકલંકમતનો ભિદાસ ❖

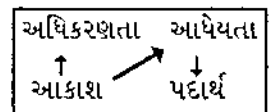
(૨૧૫) પૂર્વપક્ષ : જેમ ગગન વ્યાપીને રહે છે, તેમ એક એવું પણ સામાન્ય વ્યાપીને રહે તો
 શું વાંધો ?

ઉત્તરપક્ષ : અકલંકના ન્યાયનું અથવા અકલંક એવા ન્યાયનું અનુસરણ કરનાર, મનને હરનાર
 એવું આ વચન બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે પહેલી વાત તો એ કે, કોઈપણ પદાર્થની વૃત્તિ બે જ
 પ્રકારે હોય છે : (૧) સંપૂર્ણપણે, કે (૨) એકદેશથી... અને સામાન્યની તો બંનેમાંથી એકે પ્રકારે
 વૃત્તિ ઘટતી નથી...

પૂર્વપક્ષ : (૧) સંપૂર્ણપણે, કે (૨) એકદેશ વિના પણ આકાશની વૃત્તિ તો દેખાય જ છે ને ?
 (તો તેની જેમ સામાન્યની વૃત્તિ પણ કેમ ન ઘટે ?)

ઉત્તરપક્ષ : ના, અન્ય રીતે આકાશની વૃત્તિ અસિદ્ધ છે, કારણ કે (આકાશને નિષ્પ્રદેશી

❖ ધર્મ એ સંબંધ બને - એ ન્યાયભૂમિકાનો પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે. તેથી આકાશ
 અધિકરણ હોવાથી આકાશમાં અધિકરણતા આવે અને બધા પદાર્થો અધિકરણતાસંબંધથી
 આકાશમાં રહે છે, તેમ આકાશ પણ આધેયતા સંબંધથી બધા પદાર્થોમાં રહે છે. આમ,
 બીજી રીતે પણ આકાશની વૃત્તિ તો સિદ્ધ જ છે ને ?





દેશેન વિન્ધ્યેન સહ સંયુક્તં નભો 'હિમવન્'-'મન્દરા'દિભિરપિ કિં તેનૈવ આહોસ્વિદન્યે-
નેતિ ? યદિ તેનૈવ 'વિન્ધ્ય'-'હિમવદા'દીનામેકત્રાવસ્થાનપ્રસન્નઃ, નિષ્પ્રદેશૈકાકાશ-
સંયોગાન્યથાનુપપત્તેઃ । અથાન્યેન, આયાતં તર્હિ સદેશત્વમાકાશસ્ય ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સપ્રદેશત્વાભ્યુપગમાત્ જૈનૈઃ । યદા ચ સપ્રદેશં નભસ્તદા દેશ-કાત્સ્ન્યાભ્યાં નિયોગતોઽસ્ય વૃત્તિઃ,
ઉભયનિમિત્તભાવાત્ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીર્કર્તવ્યમિત્યાહ-નિષ્પ્રદેશત્વે ચ નભસોઽનેકદોષપ્રસન્નાત્ ।
એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રજદર્શને । યેન દેશેન 'વિન્ધ્યે'ન સહ-પર્વતેન
સંયુક્તં નભો 'હિમવત્'-'મન્દરા'દિભિરપિ-પર્વતૈઃ કિં તેન એવ-દેશેન આહોસ્વિદન્યેનેતિ ? ।
કિચ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-યદિ તેનૈવ તતો 'વિન્ધ્ય'-'હિમવદા'દીનાં પર્વતાના-
મેકત્ર દેશેઽવસ્થાનપ્રસન્નઃ । કુત ઇત્યાહ-નિષ્પ્રદેશં ચ તદેકાકાશં ચ તેન સંયોગસ્તદન્યથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનવામાં પુષ્કળ દોષો આવે છે, એટલે જૈનો વડે આકાશને “સપ્રદેશી-સાવયવ” માનવામાં આવ્યો
છે અને તેથી તેની બંને રીતે વૃત્તિ ઘટિત જ છે.

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે સપ્રદેશી હોવાથી, (૧) તેની ઘટાદિમાં જુદા જુદા દેશથી પણ વૃત્તિ થાય,
અને (૨) લોકાલોકરૂપ વિશ્વમાં સર્વપ્રદેશથી પણ વૃત્તિ થાય... એમ બંને રીતે આકાશની વૃત્તિ સંગત
છે... (એટલે ગગનનું દૃષ્ટાંત લઈ સામાન્યની વૃત્તિતા અઘટિત છે...)

❖ આકાશને નિષ્પ્રદેશ માનવામાં અનેક દોષો ❖

(૨૧૬) પૂર્વપક્ષ : પણ આકાશને સપ્રદેશી ન માનીએ તો ?

ઉત્તરપક્ષ : તો તો અનેક દોષો આવશે. તે આ રીતે - આકાશ જે દેશથી 'વિન્ધ્ય' પર્વત સાથે
જોડાયેલું છે, (૧) તે જ દેશથી 'હિમવત્-મેરુ' આદિ પર્વતો સાથે જોડાયેલું છે, કે (૨) કોઈ બીજા
દેશથી ?

(૧) જો આકાશનો એક જ દેશથી બધા પર્વતો સાથે સંયોગ હોય, તો વિન્ધ્ય-હિમવત્-મેરુ
આદિ તમામ પદાર્થોનું એક જ ઠેકાણે અવસ્થાન માનવું પડશે, કારણ કે વિન્ધ્યાદિ જો જુદા-જુદા
પ્રદેશોમાં હોય, તો આકાશની સાથે, તેઓનો સંયોગ નહીં થાય...

પ્રશ્ન : તેમાં કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ કે, આકાશ તો નિષ્પ્રદેશી છે, અર્થાત્ જુદા જુદા પ્રદેશ વિનાનો છે, એટલે
જુદા જુદા પ્રદેશમાં વિન્ધ્યાદિ દ્વારા, પોતપોતાના પ્રદેશોથી આકાશની સાથે સંયોગ થવો અસંભવિત
છે... ફલતઃ આકાશની સાથે સંયોગ માનવો હોય, તો વિન્ધ્યાદિ તમામનું એકત્ર અવસ્થાન મનવું
પડે... જે વાત લોક-આગમ વિરુદ્ધ છે...

(૨) જો આકાશનો અલગ-અલગ દેશથી બધા પર્વતો સાથે સંયોગ માનશો, તો તો આકાશના



(૨૧૭) સ્યાદેતદ્દેશત્વાદ્ વિયતો યથોક્તવિકલ્પાસમ્ભવઃ, તત્રૈકસ્મિન્નેવ તેષામવસ્થિતત્વાત્ । ઇદમપ્યયુક્તમ્, વસ્તુતઃ પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ । ન ચ સર્વવ્યાપિનો 'વિન્ધ્યા'દય ઇતિ, યેન 'તસ્મિન્નેવ તેષામવસ્થિતત્વાત્' ઇતિ સફલં ભવેદિત્યતો યત્ર 'વિન્ધ્ય'ભાવો યત્ર ચાભાવ ઇત્યનયોર્નભોભાગયોરનન્યત્વમન્યત્વં વેતિ વાચ્યમ્ । કિઞ્ચાતઃ ? । યદ્યનન્યત્વં કિમુ સર્વથા આહોસ્વિત્ કથઞ્ચિત્ ? યદિ સર્વથા હન્ત તર્હિ યત્ર

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ડનુપપત્તેરિતિ । અથાન્યેન એતદાશઙ્ક્યાહ-આયાતં તર્હિ સંદેશત્વમાકાશસ્ય, તથાડબ્યુપ-ગમાત્ ॥

સ્યાદેતત્ અદેશત્વાદ્ વિયતઃ-આકાશસ્ય યથોક્તવિકલ્પાસમ્ભવઃ, તત્ર-વિયત્યે-કસ્મિન્નેવ નિષ્પ્રદેશે તેષાં-'વિન્ધ્યા'દીનામવસ્થિતત્વાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ઇદમપ્યયુક્તમ્, વસ્તુતઃ-પરમાર્થતઃ પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ-'વિન્ધ્ય'- 'હિમવદા'દીનામેકત્રાવસ્થાનાદિપ્રસન્નઃ પૂર્વોક્તો દોષસ્તદનતિવૃત્તેઃ । એનમેવ પ્રકારાન્તરેણ સમર્થયન્નાહ-ન ચ સર્વવ્યાપિનો 'વિન્ધ્યા'દય ઇતિ યેન 'તસ્મિન્-એકસ્મિન્નેવ તેષામવસ્થિતત્વાત્' ઇતિ સફલં ભવેત્, અતો યત્રેતિ દેશે 'વિન્ધ્ય'ભાવો યત્ર ચાભાવ ઇત્યનયોર્નભોભાગયોઃ-આકાશદેશયોઃ કિમિત્યાહ-અનન્યત્વ-મન્યત્વં વેતિ વાચ્યમ્ । કિઞ્ચાતઃ ? યદ્યનન્યત્વં કિં સર્વથા આહોસ્વિત્ કથઞ્ચિત્ ? ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનેક પ્રદેશોનો અભ્યુગમ થવાથી, આકાશની સપ્રદેશતા જ સિદ્ધ થશે...

❖ આકાશની સપ્રદેશતા અંગે પૂર્વપક્ષની માન્યતાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❖

(૨૧૭) પૂર્વપક્ષ : આકાશ તો અપ્રદેશી છે, એટલે ઉપરોક્ત વિકલ્પોનો સંભવ જ નથી, કારણ કે તે એક જ આકાશમાં, વિન્ધ્ય-હિમવત્ આદિ દરેક પર્વતોનું અવસ્થાન છે..

ઉત્તરપક્ષ : આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પરમાર્થથી “વિન્ધ્ય-હિમવત્ આદિનું એકત્ર અવસ્થાન માનવું પડશે... ઈત્યાદિ” - પૂર્વોક્ત દોષોનું ઉલ્લંઘન અહીં પણ થતું નથી...

વળી, વિન્ધ્યાચલાદિ પર્વતો કંઈ સર્વવ્યાપી (=સંપૂર્ણ જગતમાં વ્યાપીને રહેનાર) નથી કે જેથી “(સર્વવ્યાપી એવા) એક જ આકાશમાં તેઓ રહે છે” એમ કહી શકાય.

પહેલા તો એ કહો કે, જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ છે અને જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનો અભાવ છે, તે બંને આકાશપ્રદેશો, એકબીજાથી (૧) અભિન્ન છે, કે (૨) ભિન્ન ?

પ્રશ્ન : પણ આવા વિકલ્પોથી દોષ શું ?

ઉત્તર : જુઓ → (૧) તે બંને આકાશપ્રદેશનો જો અભેદ માનશો, તો અમે પૂછીએ છીએ કે, તે અભેદ (ક) સર્વથા માનશો, કે (ખ) કથંચિત્ ?



‘વિન્ધ્ય’ભાવસ્ત્રાપ્યભાવઃ સ્યાત્, તદભાવવન્નભોભાગાવ્યતિરિક્તત્વાત્ તદભાવવન્નભોભાગસ્ય વિપર્યયો વા । અથ કથञ्ચિદનેકાન્તવાદાભ્યુપગમાત્ સ્વકૃતાન્તપ્રકોપઃ । (૨૧૮) અથાન્યત્વં કિં સર્વથા ઉત કથञ્ચિત્ ? યદિ સર્વથા, અન્યતરસ્યાનભોભાગત્વપ્રસન્નઃ, સર્વથા ભેદાન્યથાઽનુપપત્તેઃ । અથ કથञ્ચિત્, સ્વદર્શનપરિત્યાગદોષ ઇતિ । સ્યાદે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદિ સર્વથા અન્યત્વં હન્ત તર્હિ યત્ર ‘વિન્ધ્ય’ભાવસ્ત્રાપ્યભાવઃ સ્યાત્ । કુત ઇત્યાહ-તદભાવવન્નભોભાગાવ્યતિરિક્તત્વાત્-‘વિન્ધ્યા’ભાવવન્નભોભાગાવ્યતિરિક્તત્વાત્ । તદ્ભાવવન્નભો-ભાગસ્ય-‘વિન્ધ્ય’ભાવવન્નભોભાગસ્ય વિપર્યયો વા, યત્રાભાવસ્ત્રાપિ ભાવપ્રાપ્તેઃ । અથ કથ-ञ्ચિદનન્યત્વમ્ । એતદાશ્ચક્યાહ-અનેકાન્તવાદાભ્યુપગમાત્ સ્વકૃતાન્તપ્રકોપઃ, સ્વસિદ્ધાન્ત-વિરોધ ઇત્યર્થઃ । દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અથાન્યત્વમધિકૃતનભોભાગયોઃ કિં સર્વથા-ઽન્યત્વમુત કથञ્ચિત્ ? । યદિ સર્વથા-એકાન્તેનાન્યત્વં તતઃ કિમિત્યાહ-અન્યતરસ્ય યત્ર ‘વિન્ધ્ય’ભાવો યત્ર ચાભાવ ઇત્યનયોરેકસ્ય કિમિત્યાહ-અનભોભાગત્વપ્રસન્નઃ । કુત ઇત્યાહ-સર્વથા ભેદાન્યથાઽનુપપત્તેઃ સર્વધર્મવૈલક્ષણ્યે હિ સર્વથા ભેદસ્તર્સ્મિન્ચ સત્યેકસ્ય ભાવરૂપતા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ક) જો સર્વથા અભેદ માનો, તો જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ છે, તે જ આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે વિન્ધ્યના અભાવવાળા આકાશપ્રદેશની સાથે પ્રસ્તુત (=વિન્ધ્યના ભાવવાળા) આકાશપ્રદેશનો અભેદ છે...

આશય એ કે, જો બે જુદા જુદા આધાર હોય, તો ભાવ/અભાવનું જુદું જુદું અસ્તિત્વ સંભવી શકે, પણ આકાશરૂપ બે અધિકરણનો તો તમે અભેદ માનો છો, તો તો આધેયરૂપ ભાવ-અભાવનું પણ એકત્ર અસ્તિત્વ માનવું પડશે...

અથવા તો, જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનો અભાવ છે, તે આકાશપ્રદેશમાં પણ વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે, કારણ કે વિન્ધ્યના ભાવવાળા આકાશપ્રદેશની સાથે પ્રસ્તુત (=વિન્ધ્યના અભાવવાળા) આકાશપ્રદેશનો અભેદ છે...

તેથી બંને આકાશપ્રદેશનો સર્વથા અભેદ માનવો તો યોગ્ય નથી.

(ખ) જો કથંચિદ્ અભેદ માનશો, તો તો અનેકાંતવાદનો અભ્યુપગમ (=સ્વીકાર) થવાથી, એકાંતવાદરૂપ સ્વસિદ્ધાંતનો વિરોધ થશે. એટલે તે પણ ન મનાય...

(૨) તે બંને આકાશપ્રદેશનો જો ભેદ માનશો, તો તે ભેદ (ક) સર્વથા માનશો, કે (ખ) કથંચિત્ ?

(૨૧૮) (ક) જો સર્વથા ભેદ માનો, તો જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ છે અને જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું નાસ્તિત્વ છે, તે બેમાંથી કોઈ એકને અગગનરૂપ માનવો પડશે, કારણ કે તે બેનો સર્વથા ભેદ ત્યારે જ કહી શકાય, કે જ્યારે એકમાં રહેલ ધર્મો બીજામાં ન હોય... અને તેવું

તદ્ ભાગાનધ્યુપગમાદ્ વ્યોમ્નો યથોક્તદોષાનુપપત્તિરિતિ । અધ્યુપગમમાત્રભક્તો દેવાનાં-પ્રિયઃ સુખૈર્ધિતો નોપપત્તિપ્રાપ્તાનપિ ભાગાનવગચ્છતીતિ, નનુ વિશિષ્ટભાવભાવાભાવગમ્યા એવ ભાગા ઇત્યવગમે નિવેશ્યતાં ચિત્તમિત્યલં પ્રસજ્ઞેન । (૨૧૯) એતેન નિત્યવ્યાપિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
અપરસ્ય સાઽપિ નેત્યેતદેવ ભવતીતિ ભાવના । અથ કથન્નિદન્યત્વમધિકૃતનમ્ભોભાગયોરિત્યત્રાહ-સ્વદર્શનપરિત્યાગદોષઃ, એકાન્તદર્શનં હિ પરસ્ય સ્વદર્શનં તત્પરિત્યાગદોષ ઇતિ । સ્યાદેતદ્ ભાગાનધ્યુપગમાદ્ વ્યોમ્નઃ-આકાશસ્ય યથોક્તદોષાનુપપત્તિરિતિ । એતદધિકૃત્યાહ-અધ્યુપગમમાત્રભક્તો દેવાનાંપ્રિયઃ, મૂર્ખ ઇત્યર્થઃ, સુખૈર્ધિતઃ-શાસ્ત્રગ્રંથપરિશ્રમત્યાગેન સુખવર્ધિતઃ નોપપત્તિપ્રાપ્તાનપિ 'વિન્ધ્ય'ભાવભાવાભાવાભ્યાં ભાગાનવગચ્છતીતિ । એતદ્ભાવના-યૈવાહ-નનુ વિશિષ્ટભાવભાવાભાવગમ્યા એવ ભાગા વિશિષ્ટભાવોઽન્યવ્યાવૃત્તતયા 'વિન્ધ્ય'ભાવ એવ, તદ્ભાવાભાવગમ્યા એવ ભાગા વ્યોમ્નઃ । ન હિ નિર્ભાગે પરમાણૌ કાર્યસ્ય દ્વ્યણુકાદેઃ ક્વચિદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
માનવામાં તો, એક આકાશપ્રદેશમાં જે ભાવરૂપતા રહેલી છે, તેનું પણ બીજા આકાશપ્રદેશમાં નાસ્તિત્વ માનવું પણ અને તેથી તો - ભાવરૂપતા ન રહેવાથી તો - તે પ્રદેશ અભાવરૂપ બનશે ! એટલે તેઓનો સર્વથા ભેદ માનવો ઉચિત નથી...

(ખ) જો કથંચિદ્ ભેદ માનો, તો અનેકાંતવાદ આવી જતાં તો ફરી સ્વદર્શનત્યાગરૂપ દોષ આવશે... એટલે તે પણ ન મનાય...

આમ ભેદ-અભેદ બંને વિકલ્પોથી પૂર્વપક્ષીનું વચન અયુક્ત સાબિત થાય છે...

❖ આકાશને અપ્રદેશી માનનારાઓની મૂર્ખતા ❖

પૂર્વપક્ષ : પણ અમે તો આકાશપ્રદેશના કોઈ ભાગ નથી માનતાં, તો “તે બંને ભાગો ભિન્ન છે કે અભિન્ન” - એવા વિકલ્પોથી થનારા દોષો, શી રીતે સંગત બને ?

ઉત્તરપક્ષ : અરે મૂર્ખ ! તું તો અધ્યુપગમમાત્રનો જ ભક્ત છે. (=વિચાર્યા વિના માત્ર ખોટા શાસ્ત્રોને પકડી રાખનારો છે.) તું તો સુખથી વધેલો છે. (=આ શાસ્ત્ર સાચું કે ખોટું - એવા વિચારનો પરિશ્રમ ન કરનારો છે.) અને એટલે જ, યુક્તિસંગત પણ આકાશભાગોને તું સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી...

પૂર્વપક્ષ : પણ તે ભાગો યુક્તિયુક્ત છે, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ, જે નિર્વિભાગ હોય, તે પદાર્થમાં અમુક ઠેકાણે અસ્તિત્વ અને અમુક ઠેકાણે નાસ્તિત્વ ન હોય... દા.ત. પરમાણુને તમે નિર્વિભાગ (=ભાગ અવયવરહિત) માનો છો અને તેથી તેમાં, દ્વ્યણુકાદિનું કોઈક ઠેકાણે અસ્તિત્વ અને કોઈક ઠેકાણે નાસ્તિત્વ તો તમે પણ નથી માનતાં...



નિર્દેશસામાન્યવૃત્તિરપિ પ્રત્યુક્તા ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવઃ ક્વચિન્ન ઇતિ સ્વદર્શનસ્થિત્યાઽપિ અવગમે નિવેશ્યતાં ચિત્તમિત્યત્નં પ્રસજ્ઞેન ।
એતેનેત્યાદિ । એતેન-એકસામાન્યવૃત્તિનિરાકરણેન નિત્યવ્યાપિનિર્દેશસામાન્યવૃત્તિરપિ પ્રત્યુક્તા
વિશેષેષુ, નિત્યસ્યૈકસ્વભાવતયા કાલભિન્નાસુ વ્યક્તિષુ વૃત્યયોગઃ, વ્યાપિનઃ સર્વગતત્વેન નિર્દેશસ્ય
દેશાભાવેનેતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે આવી જો સ્વદર્શનની માન્યતા હોય, તો એક જ નિર્વિભાગ આકાશમાં અમુક ઠેકાણે
વિન્યનું અસ્તિત્વ અને અમુક ઠેકાણે વિન્યનું નાસ્તિત્વ શી રીતે ઘટે ? તેથી જે ભાગમાં વિન્યનો
વિશિષ્ટભાવ છે અને જે ભાગમાં વિન્યનો અભાવ (=વિશિષ્ટભાવ અભાવ) છે, તે બંને ભાગો
આકાશના માનવા જ રહ્યા... અને એટલે તો આકાશ સભાગ=સપ્રદેશી જ સિદ્ધ થશે...

આ રીતે જ્યારે, સ્વમાન્યતાથી પણ આકાશની સપ્રદેશતા સિદ્ધ થાય, ત્યારે તો તેમાં ચિત્ત
રાખો !! હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

સારાંશ : આકાશ તો સપ્રદેશી હોવાથી, જુદા જુદા પ્રદેશે તેની વૃત્તિ (=આધેયતાસંબંધથી
ભાવોમાં રહેવું) સંગત છે, પણ સામાન્ય તો તેવું નથી, તો તેની ગગનની જેમ વૃત્તિ શી રીતે સંગત
બને ?

❖ નિત્યાદિરૂપ-સામાન્યની વૃત્તિનો નિરાસ ❖

(૨૧૯) ઉપરોક્ત કથનથી, (૧) નિત્ય, (૨) વ્યાપી-સર્વગત, (૩) નિર્દેશ-નિરવયવ
સામાન્યની પણ, ઘટાદિ વિશેષોમાં વૃત્તિ નિરસ્ત થાય છે. તે આ રીતે -

(૧) નિત્ય તો એકાંત એકસ્વભાવી છે, તો જુદા જુદા કાળે થનારા વિશેષોમાં તેની વૃત્તિ શી
રીતે માની શકાય ? કારણ કે, “કપાલમાં રહેવાનો સ્વભાવ-ઘટમાં રહેવાનો સ્વભાવ” એવો જુદો
જુદો સ્વભાવ તો વસ્તુને અનિત્ય માન્યા વિના અસંગત છે....

(૨) વ્યાપી તો સર્વગત હોવાથી, તેઓનું પ્રતિનિયત વિશેષોમાં જ રહેવાનું નિયંત્રણ કેમ ?
આશય એ કે, મૃત્ત્વ તો સર્વગત હોવાથી, તે માત્ર ઘટાદિમાં જ કેમ ? જળાદિમાં કેમ નહીં ?

(૩) નિર્દેશીના તો કોઈ જ અવયવો ન હોવાથી, સામાન્ય તે અમુક-અમુક દેશથી અમુક-
અમુક વિશેષમાં રહે, એવું શી રીતે મનાય ? (દા.ત. મૃત્ત્વ તે જુદા જુદા દેશથી પર્વત-પૃથ્વી-ઘટાદિમાં
શી રીતે રહે ?) જો દરેક વિશેષમાં સંપૂર્ણપણે રહે, તો અનંત સામાન્યો માનવાં પડશે...

તેથી એક, નિત્ય, નિરવયવાદિરૂપ સામાન્યની વૃત્તિ અઘટિત હોઈ તેવું સામાન્ય માનવું બિલકુલ
યોગ્ય નથી...

❖ ભાવ તો ઘણા પદાર્થોનો હોઈ શકે, પણ પ્રસ્તુતમાં તે બધાને છોડીને માત્ર વિન્યનો જ ભાવ લેવાનો છે
અને માટે જ અહીં ‘વિશિષ્ટભાવ’ એમ કહ્યું.



(૨૨૦) આહ-અનુભવસિદ્ધત્વાત્ સામાન્યસ્ય ન યુજ્યતે સહૃદયતાર્કિકસ્ય તત્પ્રતિ-
ક્ષેપેનાત્માનામાયાસયિતુમ્, આયાસસ્ય નિષ્ફલત્વાત્ । તથાહિ-યદિ સનાતનં વસ્તુસદ્
વ્યાપ્યેકમનવયવં સામાન્યવસ્તુ ન સ્યાત્, ન તદા દેશકાલસ્વભાવભેદભિન્નેષુ ઘટ-
શરાવોષ્ટ્રિકોદચ્છનાદિષુ બહુષુ વિશેષેષુ સર્વત્ર મૃન્મૃદિત્યભિન્નૌ બુદ્ધિશબ્દૌ સ્યાતામ્ । ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આહ પરઃ-અનુભવસિદ્ધત્વાત્ સામાન્યસ્ય વિશેષેષુ તુલ્યબુદ્ધિભાવેન ન યુજ્યતે સહૃદય-
તાર્કિકસ્ય-ભાવાશૂન્યસ્ય તત્પ્રતિક્ષેપેણ-સામાન્યપ્રતિક્ષેપેણ આત્માનામાયાસયિતુમ્ । કુતો ન
યુજ્યતે इत्याહ-આયાસસ્ય નિષ્ફલત્વાત્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ ।
યદિ સનાતનં-નિત્યં વસ્તુસત્-અપરિકલ્પિતં વ્યાપિ-વિશેષવ્યાપનશીલમેકં સ્વરૂપેણ
અનવયવમ્-અવયવરહિતં સામાન્યવસ્તુ ન સ્યાત્ । તતઃ કિં સ્યાદિત્યાહ-ન તદા દેશ-કાલ-
સ્વભાવભેદભિન્નેષુ । કેષ્વિત્યાહ-ઘટ-શરાવોષ્ટ્રિકોદચ્છનાદિષુ । ઉદચ્છનઃ-લોટ્કઃ । ‘આદિ’-
શબ્દાદલિઙ્ગરાદિગ્રહઃ । બહુષુ વિશેષેષુ સર્વત્ર મૃન્મૃદિતિ-એવં અભિન્નૌ-તુલ્યૌ, એકરૂપાવિત્યર્થઃ ।
કાવિત્યાહ-બુદ્ધિ-શબ્દૌ સ્યાતામ્ । કિમિતિ ન સ્યાતામિત્યાહ-ન ચલ્તિ-ત્યાદિ । નૈવ હિમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ વૈશેષિકકૃત સામાન્યસાધક પૂર્વપક્ષ ❖

(૨૨૦) વૈશેષિક : અરે ! સામાન્ય તો અનુભવસિદ્ધ છે, કારણ કે ઘટ-કપાલાદિમાં થતી
તુલ્યબુદ્ધિ આ સામાન્યને કારણે જ થાય છે અને આવા સામાન્યનો પ્રતિક્ષેપ કરી, સહૃદય તાર્કિક
(=હૃદયમાં તર્કપરિપૂર્ણ=ભાવાર્થથી શૂન્ય ન રહેનાર) વ્યક્તિઓએ આત્માને કષ્ટ આપવો યોગ્ય નથી,
કારણ કે, અનુભવસિદ્ધ સામાન્યનો પ્રતિક્ષેપ કરવામાં તેઓનો પ્રયાસ નિષ્ફળ છે...

પ્રશ્ન : પણ સામાન્ય અનુભવસિદ્ધ છે, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તર : જુઓ → (૧) સનાતન=નિત્ય, (૨) વસ્તુસત્=અપરિકલ્પિત-વાસ્તવિક, (૩) વિશેષ
પદાર્થોમાં વ્યાપીને રહેનાર, (૪) માત્ર એકરૂપ, (૫) અવયવરહિત ← આવી જો સામાન્ય નામની
વસ્તુ નહીં માનો, તો...

જુદા જુદા દેશમાં રહેનાર, જુદા જુદા કાળમાં થનારા, જુદા જુદા સ્વભાવવાળા એવા ઘટ,
શરાવ (=કોડીયું), ઉષ્ટ્રિક (=મદિરા રાખવાનું ભાજન), ઉદ્યન (=ડોલ), અલિંજર (=જલપાત્ર)
આદિ ઘણા વિશેષ પદાર્થોમાં “માટી-માટી” - એમ જે સરખું જ્ઞાન અને સરખા શબ્દો પ્રવર્તે છે, તે
નહીં પ્રવર્તે...કારણ કે તે તુલ્ય બુદ્ધિ-શબ્દ જેના કારણે થતાં હતાં, તે સામાન્યનો જ તમે અપલાપ
કરી નાંખ્યો...

પ્રશ્ન : પણ તેવું સામાન્ય ન હોવામાં શું તુલ્ય બુદ્ધિ-શબ્દ ન થાય ?

૧. ‘સમાનતં વસ્તુ’ इति ग-पाठश्चिन्त्यः । ૨. ‘સામાન્યં વસ્તુ’ इति क-पाठः ।



ખલુ હિમ-તુષાર-કરકો-દકા-ઝઙ્ગાર-મુર્મુર-જ્વાલા-ઝનલ-ઝઙ્ગા-મળ્ડલિકો-ત્કલિકા-પવન-ખદિરો-દુમ્બર-બદરિકાદિષ્વત્યન્તભિન્નેષુ બહુષુ વિશેષેષ્વેકાકારા બુદ્ધિ-ર્ભવતિ, નાપ્યેકાકારઃ શબ્દઃ પ્રવર્તતિત્તિ, અતોઽસ્ય યથોક્તાભિન્નબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિ-નિબન્ધનસ્ય વસ્તુસતઃ સામાન્યસ્ય સત્ત્વમાશ્રયિતવ્યમિતિ ॥

(૨૨૧) અત્રોચ્યતે-ન ખલ્વસ્માભિર્યથોક્તબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિબન્ધનં નિષિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તુષાર-કરકો-દકાનિ ચેત્યનેન જલભેદાનાહ । અઙ્ગાર-મુર્મુર-જ્વાલા-ઝનલાશ્ચેત્યનેન ત્વગ્નિ-ભેદાન્, ઝઙ્ગા-મળ્ડલિકો-ત્કલિકા-પવનાશ્ચેત્યનેન વાયુભેદાન્, ખદિરો-દુમ્બર-બદરિકાદયશ્ચેત્યનેન ચ વનસ્પતિભેદાનાહ । ‘આદિ’શબ્દઃ પ્રત્યેકં ધારાદિસદ્ગ્રહાર્થઃ । એતેષુ અત્યન્તભિન્નેષુ જાતિભેદાપેક્ષ્યા બહુષુ વિશેષેષુ-ભેદેષુ એકાકારા બુદ્ધિર્ભવતિ, તથાઝનનુ-ભવાત્ । નાપ્યેકાકારઃ શબ્દઃ પ્રવર્તતિત્તિ મૃન્મૃદિત્યાદિ શબ્દવત્, અતોઽસ્ય સામાન્યસ્યેતિ યોગઃ, યથોક્તં ચ-તન્મૃન્મૃદિત્યાદિરૂપતયા અભિન્નં ચ તદ્ બુદ્ધિશબ્દદ્વયં ચેતિ વિગ્રહસ્તસ્ય પ્રવૃત્તિનિબન્ધનં-પ્રવૃત્તિકારણં તસ્ય વસ્તુસતઃ-પારમાર્થિકસ્ય સામાન્યસ્ય સત્ત્વમાશ્રયિ-તવ્યમિતિ ॥

એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે-ન ખલ્વસ્માભિઃ-જૈનૈર્યથોક્તબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં... જુઓ → હિમ, તુષાર, કરા, ઉદક આદિ જળના ભેદોમાં... અંગાર, તૃણાગ્નિ (=ધાસથી થયેલ અગ્નિ), મુર્મુર (=અગ્નિના છૂટા કણીયાઓ), જવાલા (=મૂલ અગ્નિથી છૂટી પડેલી જવાલા), અનલ આદિ અગ્નિના ભેદોમાં... ઝંઝાવાત, ચક્રવાત, ઉત્કલિક (=પવનની લહેરી), પવન આદિ વાયુના ભેદોમાં... ખદિર (=ખેરનું ઝાડ), ઉદુબર (=એક પ્રકારનું વૃક્ષ), બદરિકા (=બોરનાં ઝાડ કે ફળ) આદિ વનસ્પતિના ભેદોમાં... ← આવા જલાદિ જુદા જુદા ઘણા પદાર્થોમાં એકસરખી બુદ્ધિ કે શબ્દ બિલકુલ પ્રવર્તતા નથી... (દરેક વિશે જુદી બુદ્ધિ અને જુદા શબ્દો જ પ્રયોજાય છે...)

એમાં કારણ શું ? કારણ એ જ કે, તેઓમાં (મૃત્વરૂપ) સામાન્ય નથી... અને ઘટ-શરાવાદિ વિશે થનારી સરખી બુદ્ધિ અને સરખા શબ્દોનું કારણ શું ? કારણ એ જ કે, તેઓમાં મૃત્વરૂપ સામાન્ય રહેલું છે..

સારાંશ : તેથી ઘટ-શરાવાદિ વિશે થનારા “માટી-માટી” એમ સરખા જ્ઞાન અને શબ્દનું મૂળભૂત કારણ વાસ્તવિક એવું સામાન્ય તો માનવું જ જોઈએ.

❖ સામાન્યની યથાવસ્થિત સંગતિકારક ઉત્તરપક્ષ ❖

(૨૨૧) સ્યાદ્વાદી : અમે એકસરખી બુદ્ધિ અને શબ્દની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સામાન્યનો નિષેધ નથી કરતાં...

ધ્યતે । કિં તર્હિ ? એકાદિધર્મયુક્તં પરપરિકલ્પિતં સામાન્યમિતિ । તચ્ચ યથા વિશેષવૃત્ત્ય-યોગેન ન ઘટાં પ્રાજ્ઞતિ તથા લેશતો નિર્દર્શિતમેવ, પ્રપજ્ઞતસ્ત્વન્યત્ર વૃત્ત્યયોગસદ્વ્યાદિ-વ્યભિચારતદ્વત્પ્રત્યયપ્રસંગાદિના યુક્તિકલાપેન નિરાકૃતમિતિ નેહ પ્રયાસઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિબન્ધનં નિષિધ્યતે । કિં તર્હિ ? એકાદિધર્મકં પરપરિકલ્પિતં સામાન્યમિતિ સામાન્યં નિષિધ્યતે । તચ્ચ-એકાદિધર્મકં સામાન્યં યથાવિશેષવૃત્ત્યયોગેન હેતુના ન ઘટાં પ્રાજ્ઞતિ-ન ઘટનં ગચ્છતિ, તથા લેશતો નિર્દર્શિતમેવ, પ્રપજ્ઞતસ્ત્વન્યત્ર-સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહારાદૌ વૃત્ત્ય-યોગશ્ચ સદ્વ્યાદિવ્યભિચારશ્ચ તદ્વત્પ્રત્યયપ્રસંગાદિશ્ચેતિ સમાસઃ તેન । કેનેત્યાહ-યુક્તિ-કલાપેન-ઉપપત્તિસદ્ભાવેન નિરાકૃતમિતિ કૃત્વા નેહ પ્રયાસઃ-નેહ પ્રયત્નવિશેષઃ । તત્ર વૃત્ત્યયોગો દર્શિત એવ 'યદેકબુદ્ધ્યેકશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તં તત્ સામાન્યમ્' इत्यभ्युपगमे सद्बुद्ध्यादिभिर्व्यभिचारः-एकसद्बुद्ध्याऽपि भवत्येकबुद्ध्येकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । 'आदि'शब्दात् तत्समवायश्च, न चासौ सामान्यमिति व्यभिचारः । तथाभावेऽपि सामान्यस्य विशेषेषु तद्वत् प्रत्ययप्रसङ्गः 'एकसामान्य-वन्तो विशेषाः' इति प्रत्ययः प्राप्नोति, न 'समानाः' इति । 'आदि'शब्दाद् विशेषविनाशे तत्र

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : તો કોનો નિષેધ કરો છો ?

ઉત્તર : વૈશેષિકો જે એક નિત્યાદિરૂપ સામાન્ય સ્વીકારે છે, તેનો નિષેધ કરીએ છીએ, કારણ કે તેની વિશેષમાં વૃત્તિ આદિ ઘટતું નથી... એ બધું અમે સંક્ષેપથી અહીં બતાવી જ દીધું છે. તે સિવાય 'સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર' આદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તરશઃ તે સામાન્યનું પરિપૂર્ણ યુક્તિઓથી નિરાકરણ કર્યું છે.

પ્રશ્ન : તેમાં રહેલ પરિપૂર્ણ યુક્તિઓનું દિગ્દર્શન બતાવશો ?

ઉત્તર : જુઓ, (૧) વૃત્તિઅયોગ, (૨) સંખ્યાદિવ્યભિચાર, (૩) તદ્વત્પ્રત્યયનો પ્રસંગ... આદિ, એ બધી યુક્તિઓ આ રીતે લગાડવી -

(૧) પૂર્વોક્ત રીતે, વિશેષ પદાર્થોમાં તે સામાન્યની દેશ કે સર્વ એકે રીતે વૃત્તિ ઘટતી નથી...

(૨) “એકશબ્દ અને એકબુદ્ધિનું કારણ ‘સામાન્ય’ હોય” - એવું માનો, તો એકત્વસંખ્યાને પણ સામાન્ય માનવી પડશે, કારણ કે એક શબ્દ અને એકબુદ્ધિનું કારણ તો તે પણ છે... સંખ્યાદિમાં મૂકેલ આદિશબ્દથી, એકત્વસંખ્યા જે સંબંધથી પદાર્થમાં રહે છે, તે સમવાય સંબંધ લેવો... તેમાં પણ વ્યભિચાર આવે છે, કારણ કે એક શબ્દ-બુદ્ધિનું કારણ તો તે પણ બને છે... છતાં પણ જો તમે તેને (સંખ્યા-સમવાયને) સામાન્યરૂપ ન માનો, તો અધિકૃત સામાન્યને પણ ‘સામાન્યરૂપ’ શી રીતે મનાય ?

(૨) જો ખરેખર સામાન્ય હોય, તો ઘટ-શરાવાદિમાં ‘આ બધા સમાન છે’ - એવી પ્રતીતિ નહીં, પણ ‘આ બધા સામાન્યવાળા છે’ - એવી જ પ્રતીતિ થવી જોઈએ, જે થતી નથી...

૧. ‘પ્રાપ્નોતીતિ તથા’ इति ग-पाठः । ૨. સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહારાદૌ । ૩. ‘પ્રાયપ્રસંગાં’ इति क-पाठश्चिन्तनीयः ।



(૨૨૨) આહ-કિં પુનર્યથોક્તબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિબન્ધનમિતિ ? ઉચ્યતે-
અનેકધર્માત્મકાનાં વસ્તૂનાં તથાવિધઃ સમાનપરિણામ ઇતિ । ન ચાત્ર સામાન્યવૃત્તિ-
પરીક્ષોપન્યસ્તવિકલ્પયુગલપ્રભવદોષસમ્ભવઃ, સમાનપરિણામસ્ય તદ્વિલક્ષણત્વાત્, તુલ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્કેવલગ્રહણપ્રસન્ન ઇતિ સદ્ધક્ષેપગર્ભાર્થઃ । ઇત્યલં પ્રસન્નેન ॥

આહ-કિં પુનર્યથોક્તબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિબન્ધનમિતિ ? ઉચ્યતે-અનેકધર્મા-
ત્મકાનાં સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદ્યપેક્ષયા વસ્તૂનાં-ઘટ-શરાવો-ષ્ટિકો-દશ્ચનાદીનાં તથાવિધઃ-મૃન્મૃદિત્ય-
ભિન્નબુદ્ધિશબ્દદ્વયપ્રવર્તકઃ સમાનપરિણામ ઇતિ । ન ચાત્ર-સમાનપરિણામો સામાન્યવૃત્તિ-
પરીક્ષાયામુપન્યસ્તં ચ તદ્ વિકલ્પયુગલકં ચ, ‘તૃથાહિ-તદેકાદિસ્વભાવં સામાન્યમનેકેષુ
દિગ્દેશસમયસ્વભાવભિન્નેષુ વિશેષેષુ સર્વાત્મના વા વર્તેત દેશેન વા’ ઇત્યેતત્ તત્પ્રભવાશ્ચ તે
દોષાશ્ચ સામાન્યાનન્યાદયઃ તેષાં સમ્ભવઃ । ન ચ કુત્ત ઇત્યાહ-સમાનપરિણામસ્ય તદ્વિલક્ષણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૪) બીજી વાત, વિશેષમાં જો કોઈ સામાન્ય જેવું નિત્ય તત્ત્વ હોય, તો તે વિશેષ પદાર્થ નષ્ટ
થયા બાદ, ત્યાં સામાન્ય કેમ દેખાતું નથી ? (સામાન્ય તો નિત્ય હોવાથી તેનો નાશ શક્ય નથી...)

આ બધી સયોટ યુક્તિઓ વડે, અન્યત્ર અમે વિસ્તારથી સામાન્યનો નિરાસ કર્યો હોવાથી,
અહીં વધુ પ્રયાસ કરતા નથી...

❖ સમાનપરિણામરૂપ સામાન્યની સિદ્ધિ ❖

(૨૨૨) વૈશૈષિક : જો તેવું સામાન્ય ન હોય, તો ‘માટી-માટી’ એવી સમાનબુદ્ધિ અને
સમાનશબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ કોણ ?

સ્યાદ્વાદી : ઘટ, શરાવ, ઉષ્ટ્રિકા, ઉદ્યન આદિ વસ્તુઓ સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિ અનેકધર્માત્મક છે...
આવી વસ્તુઓનો ‘સમાનપરિણામ’ (=એકબીજાને સમાનરૂપે રહેવાનો સ્વભાવ-પરિણામ) તે જ
સામાન્ય છે અને તે જ ‘માટી-માટી’ એવી સમાનબુદ્ધિ અને સમાનશબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે...

પ્રશ્ન : સામાન્યની વૃત્તિની પરીક્ષા વખતે, તમે જે બે વિકલ્પો કર્યા હતાં કે - “એકાદિ-
સ્વભાવવાળા સામાન્યનું રહેઠાણ, દિશા-દેશ-કાળ-સ્વભાવથી ભિન્ન-ભિન્ન વિશેષોમાં (૧) સંપૂર્ણ-
પણે, કે (૨) એકદેશથી ?” - તે વિકલ્પો દ્વારા જે દોષો આવ્યા હતાં કે - “અનંત સામાન્ય માનવા
પડશે... ઈત્યાદિ” - તે દોષો, સમાનપરિણામરૂપ સામાન્યમાં પણ આવશે જ ને ?

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે એકાદિરૂપ સામાન્ય કરતાં, સમાનપરિણામરૂપ સામાન્ય
સાવ જ વિલક્ષણ છે...

પ્રશ્ન : તેમાં વિલક્ષણતા શું ?

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૫૫૭તમં પૃષ્ઠ ।

જ્ઞાનપરિચ્છેદ્યવસ્તુરૂપસ્ય સમાનપરિણામત્વાત્ અસ્યૈવ ચ સામાન્યભાવોપપત્તેઃ, સમાનાનાં ભાવઃ સામાન્યમિતિ યત્ તત્સમાનૈસ્તથા ભૂયત્ इत्यन्वर्थयोगાત્, અર્થાન્તરભૂતભાવસ્ય ચ તદ્વ્યતિરેકેણાપિ તત્સમાનત્વેऽનુપયોગાત્, અન્યથા સમાનાનામિત્યભિધાનાભાવાદયુક્તૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વાત્-एकादिधर्मकसामान्यविलक्षणत्वात् । वैलक्षण्यमेवाह तुल्येत्यादिना । तुल्यज्ञानपरिच्छेद्यं च तद् वस्तुरूपं चेति विग्रहस्तस्य समानपरिणामत्वात् । अस्यैव-समानपरिणामस्य सामान्य-भावोपपत्तेः । उपपत्तिश्च समानानां भावः सामान्यमिति यत् तत् समानैस्तथा भूयत इति कर्तरि षष्ठी इति-एवमन्वर्थयोगात् । नायं परपक्ष इत्याह-अर्थान्तरभूतभावस्य च सम्बन्धपक्षे समानानां सम्बन्धिनः तद्व्यतिरेकेणापि-भावव्यतिरेकेणापि तदर्थान्तरत्वेन तत्समानत्वे तेषां-समानानां समानत्वे, प्रकृत्यैवेति भावः । किमित्याह-अनुपयोगात् अधिकृतभावस्य, तमन्तरे-णैव ते समाना इति कृत्वा । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे तमन्तरेण तदसमानत्वे प्रकृत्या समानाना-मित्यभिधानाभावादयुक्तैव तत्कल्पना-अधिकृतभावकल्पना समानानां भाव इति एत-

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

ઉત્તર : વિલક્ષણતા એ જ કે, તમારું સામાન્ય તો અલગ પદાર્થરૂપ અને એકાદિધર્મક છે, જ્યારે સમાનપરિણામ તેવો નથી, કારણ કે એ તો તુલ્યજ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય ઘટ-શરાવાદિ વસ્તુનું જ સ્વરૂપ છે... (અયં મૃદ્ - અયં મૃદ્ એવા બે જ્ઞાનો તુલ્યજ્ઞાન કહેવાય. તત્પરિચ્છેદ્ય વસ્તુરૂપ એ સમાનપરિણામ છે...) તે સિવાય કોઈ અલગ પદાર્થ નહીં... તેથી પૂર્વોક્ત દોષોનો અહીં સંભવ જ નથી...

આવા સમાનપરિણામમાં જ ‘સામાન્યપણું’ સંગત છે, કારણકે સામાન્યનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ અર્થ અહીં જ ઘટે છે. તે આ પ્રમાણે → સમાનાનામ્ ભાવઃ સામાન્યમ્ - અર્થાત્ સમાનોનો ભાવ તે સામાન્ય” - અહીં ‘સમાનાનાં’ - એવી પછી વિભક્તિ કર્તા અર્થમાં છે, એટલે અર્થ થશે - “તે તે સમાન પદાર્થો વડે તેવા થવાય તે સામાન્ય” ← હવે આવી વ્યુત્પત્તિ સમાનપરિણામરૂપ વસ્તુસ્વરૂપમાં જ ઘટે છે, કારણ કે ઘટ-શરાવાદિ વસ્તુ વડે જ તેવા થવાય છે...

પ્રશ્ન : શું એવી વ્યુત્પત્તિ, વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યમાં ન ઘટે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે તેઓ સામાન્યને અલગ પદાર્થ માને છે અને તેનો સમાન એવા ઘટાદિ પદાર્થો સાથે સંબંધ માને છે... પણ અમે પૂછીએ છીએ કે, ઘટાદિ સમાનપદાર્થો શું સ્વભાવથી સમાન (૧) છે, કે (૨) નહીં...

(૧) જો અતિરિક્ત સામાન્ય વિના પણ, ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાવથી જ સમાન હોય, તો તેવા સામાન્યનો કોઈ ઉપયોગ જ નથી, કારણ કે તેના વિના પણ પદાર્થો સ્વભાવથી જ સમાન છે...

(૨) અન્યથા=જો અતિરિક્ત સામાન્ય વિના ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાવથી જ સમાન ન માનો, તો તેઓ અસમાન રહેવાથી “સમાનોનો ભાવ તે સામાન્ય” - એમ સામાન્યની કલ્પના સંગત નહીં



તત્કલ્પના । (૨૨૩) સમાનત્વં ચ ભેદાવિનાભાવ્યેવ, તદભાવે સર્વથૈકત્વતઃ સમાનત્વા-
નુપપત્તેરિતિ તથાવિધઃ સમાનપરિણામ એવ સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ ॥

(૨૨૪) આહ-યથાઽસમાના અપીન્દ્રિયાદયસ્તથાસ્વભાવત્વાદ્ રૂપજ્ઞાનાદ્યેકકાર્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્સમ્બન્ધિનામસમાનાનામિતિ કૃત્વા । ઉપચયમાહ-સમાનત્વં ચ-તુલ્યત્વં ચ ભેદાવિનાભાવ્યેવ
અયમનેન સમાન ઇતિ નીતેઃ । તદભાવે-ભેદાભાવે સર્વથૈકત્વતઃ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-
સમાનત્વાનુપપત્તેઃ । ઇતિ-એવં તથાવિધઃ-મૃન્મૃદિત્યભિન્નબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવર્તકઃ સમાનપરિણામ
એવ સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિમિત્તમિતિ સ્થિતમ્ ॥

આહ-યથા અસમાના અપીન્દ્રિયાદયઃ-ઇન્દ્રિય-મનસ્કારા-ઽઽલોકરૂપાદયો જાતિભેદેન
તથાસ્વભાવત્વાત્-રૂપાદિજ્ઞાનજનનસ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ રૂપજ્ઞાનાદિ, 'આદિ'શબ્દાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય, કારણ કે જ્યારે કોઈ સમાન પદાર્થ જ નથી, ત્યારે તેઓનો ભાવ શી રીતે સંગત થાય ?

તેથી વૈશેષિકમતે, સામાન્યનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ અર્થ અઘટિત છે, એટલે તેવા સામાન્યની
કલ્પના યુક્તિસંગત નથી...

❖ ભેદઅવિનાભાવી સમાનતા ❖

(૨૨૩) પૂર્વપક્ષ : ઘટ-શરાવાદિનો જો સમાનપરિણામ જ હોય, તો તેઓનો જુદા જુદા રૂપે
કેમ બોધ થાય છે ?

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! સમાનતા તો ભેદને અવિનાભાવી છે, અર્થાત્ “આ આની સમાન છે” -
એવું ત્યારે જ કહેવાય, કે જ્યારે બે પદાર્થ ભિન્ન હોય... બાકી ભેદ વિના તો તે બે પદાર્થ એક
થવાથી, તેઓમાં સમાનતા જ ન ઘટે... (બધા લોકો ‘મુખ ચંદ્રસમાન છે’ - એવું જ કહે છે, ‘ચંદ્ર
ચંદ્રસમાન છે’ - એવું કોઈ કહેતું નથી...)

તેથી સમાનપરિણામ હોવા છતાં પણ, ઘટ-શરાવાદિનો કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ જ છે...

સાર : તેથી ‘માટી-માટી’ એવી સમાનબુદ્ધિ અને સમાનશબ્દોને પ્રવર્તવિનાર, વસ્તુનો
સમાનપરિણામ જ સામાન્ય છે. (કારણ કે તે જ સમાન શબ્દ-બુદ્ધિનું પ્રવૃત્તિકારણ છે...)

❖ અસમાનથી સમાનબુદ્ધિનો નિરાસ ❖

(૨૨૪) પૂર્વપક્ષ : ઇન્દ્રિય, મનસ્કાર (સમનન્તરપ્રત્યય), આલોક, રૂપ આદિ પદાર્થો ભિન્ન-
ભિન્ન જાતિરૂપ હોઈ અસમાન છે, છતાં પણ તેઓ, રૂપાદિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા

❖ આદિશબ્દથી ઇન્દ્રિયાદિ પોતાની સંતાનપરંપરામાં ઇન્દ્રિયાદિને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી છે, એવું
પણ સમજી લેવું...

૧. ‘સમાનાકારાનુપ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



કારિણસ્તથૈતેઽપિ ભાવાસ્તથાવિધસમાનપરિણામવિકલા અપિ તથાવિધબુદ્ધ્યાદિહેતવઃ
કિં નેષ્યન્તે ? । ઉચ્યતે-અસમાનેભ્યઃ સમાનબુદ્ધ્યાદ્યસિદ્ધેઃ, તન્નિબન્ધનસ્વભાવવૈકલ્યાત્ ।
તથાહિ-ન ચક્ષુરાદિષુ સમાનબુદ્ધ્યાદિભાવઃ, તથાઽપ્રતીતેઃ, (૨૨૫) રૂપજ્ઞાનાદ્યેક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વસન્તતાવિન્દ્રિયાદિકાર્યગ્રહઃ । એતદેકકાર્યકારિણઃ તથૈતેઽપિ ભાવાઃ-ઘટ-શરાવો-ષ્ટ્રિકો-
દક્ષનાદયઃ તથાવિધસમાનપરિણામવિકલા અપિ, તાત્ત્વિકસમાનપરિણામરહિતા અપીત્યર્થઃ,
તથાવિધબુદ્ધ્યાદિહેતવઃ-સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયહેતવઃ કિં નેષ્યન્તે ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ઉચ્યતે-
અસમાનેભ્યો જાતિભેદેન સમાનબુદ્ધ્યાદ્યસિદ્ધેઃ-સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયાનુપપત્તેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ
તન્નિબન્ધનસ્વભાવવૈકલ્યાત્-સમાનબુદ્ધ્યાદિનિબન્ધનસ્વભાવવૈકલ્યાત્ । એતદેવાહ-તથાહિ-
ન ચક્ષુરાદિષુ વિષયેષુ સમાનબુદ્ધ્યાદિભાવો વિષયત્વેન । કુત ઇત્યાહ-તથાઽપ્રતીતેઃ-ચક્ષુ-
રાદિષુ વિષયત્વેન સમાનબુદ્ધ્યાદ્યપ્રતીતેઃ । નીલાદિષ્વિવ સમાનેષ્વિતિ વ્યતિરેકેણ ભાવના ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવાથી, જેમ તેઓ રૂપજ્ઞાનરૂપ એક કાર્યને કરે છે...

તેમ ઘટ-શરાવ-ઉષ્ટ્રિકા-ઉદંચનાદિ ભાવો પણ ભલે તાત્ત્વિક સમાનપરિણામથી રહિત હોય,
તો પણ તેઓ સમાનબુદ્ધિ અને સમાનશબ્દનાં કારણ કેમ ન બૈને ?

ઉત્તરપક્ષઃ ઘટ-શરાવાદિ અસમાન પદાર્થોથી સમાનબુદ્ધિ અને સમાનશબ્દ થવો અસંગત છે,
કારણ કે અસમાન પદાર્થોનો એવો સ્વભાવ જ નથી, કે જેથી તેઓ દ્વારા સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ
થાય... તે આ રીતે -

(૧) ઇન્દ્રિય, મનસ્કાર, આલોક આદિની કદી સમાનબુદ્ધિ નથી થતી, કારણ કે તેઓની
સમાનબુદ્ધિ અપ્રતીત છે... હવે તેઓની સમાનબુદ્ધિ ન થવાનું કારણ શું ? કારણ એ જ કે, તેઓ
અસમાન છે...

(૨) નીલઘટ, પીતઘટ, રક્તઘટ આદિ પદાર્થોમાં સમાનબુદ્ધિ વિગેરે કેમ થાય છે ? તો કારણ
એ જ કે, તેઓ સમાન છે...

એટલે એક વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે, સમાન હોય તો જ તેઓની સમાનબુદ્ધિ આદિ સંગત છે.

❖ આપું કહેવા પાછળ, પૂર્વપક્ષીનો ગર્ભિત આશય એ કે, સમાનબુદ્ધિ - સમાનશબ્દનાં કારણ તરીકે
'સમાનપરિણામ' માનવાની કોઈ જરૂર નથી... જેમ અસમાન પણ રૂપાદિ રૂપજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે, તેમ અસમાન
પણ ઘટાદિ સમાન-જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરશે... પણ ગ્રંથકારશ્રી અસમાનથી સમાનજ્ઞાન ન થાય એવો સંયોગ ખુલાસો
કરી પૂર્વપક્ષની વાતનું ઉન્મૂલન કરશે...

૧. 'વિષયિત્વેન' इति छ-पाठः ।



કાર્યકારિત્વં ચાત્રાનર્થકમેવ, સિદ્ધસાધનત્વાત્ । કો હિ નામ તથા અસમાનેભ્યોઽપિ તથૈકં કાર્યં નેચ્છતિ ? તથાવિધસમાનપરિણામવિકલાસ્તુ સમાનબુદ્ધિશબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિહેતવો ન ભવન્તિ, ન તથાવિધૈકકાર્યાં ઇત્યભિદધતિ વિદ્વાંસઃ । તતશ્ચાનેન ન કિઞ્ચિદુપદ્વ્યતે, અસમાનેભ્યઃ સમાનબુદ્ધ્યાદ્યસિદ્ધેઃ ॥

(૨૨૬) નાસિદ્ધિઃ, પ્રધાનેશ્વરાદિકાર્યત્વસમાનપરિણામવિકલેભ્યોઽપિ ભાવેભ્યઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપજ્ઞાનાદ્યેકકાર્યકારિત્વં ચાત્ર-વ્યતિકરે અનર્થકમેવ । કુત ઇત્યાહ-સિદ્ધસાધનત્વાત્ । એતદેવાહ-કો હિ નામ-વાદી તથા અસમાનેભ્યોઽપિ વિશિષ્ટસમાનપરિણામાપેક્ષયા તથૈકં કાર્ય-સામગ્રીજનકત્વેનૈકં કાર્યં નેચ્છતિ ? તથાવિધસમાનપરિણામવિકલાઃ પુનશ્ચક્ષુરાદયઃ સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિહેતવો ન ભવન્તિ, ન તથાવિધૈકકાર્યાઃ, તથાવિધૈકકાર્યા ભવન્ત્યેવેત્યર્થઃ, ઇત્યભિદધતિ વિદ્વાંસઃ-જૈનાઃ । તતશ્ચાનેન-અનન્તરોદિતેન ન કિઞ્ચિદુપદ્વ્યતે । કુત ઇત્યાહ-અસમાનેભ્યશ્ચક્ષુરાદિભ્યઃ સમાનબુદ્ધ્યાદ્યસિદ્ધેઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ નો બાધેતિ ભાવના ॥

આહ-નાસિદ્ધિઃ, અસમાનેભ્યઃ સમાનબુદ્ધ્યાદેરિતિ પ્રક્રમઃ । કુત ઇત્યાહ-પ્રધાને-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૨૫) પ્રશ્ન : પરંતુ અસમાન પણ ઇન્દ્રિયાદિ, રૂપજ્ઞાનાદિ એક કાર્ય તો કરે જ છે ને ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! એ વાત તો પ્રસ્તુતમાં વ્યર્થ છે. કારણ કે એ તો સિદ્ધસાધન છે. (આશય એ કે, તે વાત તો બધા જ માને છે, તમે કંઈ નવી નથી કહી...)

પ્રશ્ન : શું તે વાત બધા માને છે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે વિશિષ્ટ સમાનપરિણામ ન હોવામાં પણ, તે અસમાન પદાર્થોની સામગ્રીથી, એક કાર્ય કોણ નથી ઈચ્છતું ? અસમાન પદાર્થોથી એક કાર્ય તો બધા જ માને છે..

પણ પ્રસ્તુતમાં તો એ વાત આવે છે કે, અસમાન પદાર્થોથી કદી પણ સમાનબુદ્ધિ આદિ ન જ થાય... અને એટલે જ જૈન વિદ્વાનો કહે છે કે → ઇન્દ્રિય, મનસ્કાર, આલોક આદિમાં વિશિષ્ટ સમાનપરિણામ ન હોવાથી જ, તેઓ સમાન શબ્દ-બુદ્ધિનાં પ્રવર્તક નથી... હા ! રૂપવિજ્ઞાનાદિ એક કાર્યને કરનારા તો તેઓ પણ છે...

એટલે જો ચક્ષુ આદિ અસમાનથી સમાન શબ્દ/બુદ્ધિ થાય, તો અમને ચોક્કસ ઉપદ્રવ આવે, પણ તેવું તો સિદ્ધ નથી... તેથી સમાન શબ્દ-બુદ્ધિ પ્રવર્તક ઘટાદિગત સમાનપરિણામ અવશ્ય માનવો રહ્યો...

❖ અસમાનથી સામાનબુદ્ધિસાધક પૂર્વપક્ષ ❖

(૨૨૬) પૂર્વપક્ષ : તમે જે કહો છો કે - “અસમાનથી સમાનબુદ્ધિ આદિ સિદ્ધ નથી” - તે

❖ આ બધા પૂર્વપક્ષો બૌદ્ધના સમજવા...

૧. ‘ઘસિદ્ધિરિતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘તથાવિધૈકકાર્યા ભવન્ત્યે૦’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



‘પ્રધાનાદિકાર્યાઃ પ્રધાનાદિકાર્યાઃ’ ઇતિ કેષાઞ્ચિત્ સમાનબુદ્ધ્યાદિસિદ્ધેઃ, ન, તસ્યાઃ સંક્રેતસમ્મોહહેતુત્વાત્, આવિદ્વદઙ્ગનાદીનામવિશેષેણ સમાનપરિણામવદ્ભાવેષ્વિવાક્ષ-
દર્શનત એવ તદપ્રવૃત્તેઃ । (૨૨૭) તથાઽક્ષદર્શનમપિ ન તત્રાર્થયાથાત્મ્યતઃ, અપિ તુ જન્મા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શ્વરાદિકાર્યત્વસમાનપરિણામવિકલેભ્યોઽપિ ભવદર્શનનીત્યા, ભાવેભ્યઃ-મહદાદિભ્યઃ
‘પ્રધાનાદિકાર્યાઃ પ્રધાનાદિકાર્યાઃ’ ઇતિ-એવં કેષાઞ્ચિત્-સાદ્બુદ્ધ્યાદીનાં સમાનબુદ્ધ્યાદિ-
સિદ્ધેઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્, તસ્યાઃ-સમાનબુદ્ધ્યાદિસિદ્ધેઃ સંક્રેતસમ્મોહ-
હેતુત્વાત્-અસચ્છાસ્ત્રસંક્રેતસમ્મોહનિબન્ધનત્વાત્ । કથમેતદેવમિત્યાહ-આવિદ્વદઙ્ગનાદીનાં-
પ્રમાતૃણામવિશેષેણ-સામાન્યેન સમાનપરિણામવદ્ભાવેષ્વિવ-ઘટ-શરાવો-ષ્ટ્રિકો-દઙ્ગનાદિષુ
અક્ષદર્શનત એવ તદપ્રવૃત્તેઃ-પ્રધાનાદિકાર્યાઃ પ્રધાનાદિકાર્યા ઇતિ સમાનબુદ્ધ્યાદ્યપ્રવૃત્તેઃ, અક્ષ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વાત બરાબર નથી, કારણ કે સાંખ્યાદિ દર્શનકારો તો ઘટાદિ તમામ પદાર્થને પ્રકૃતિનું કાર્ય (=પ્રકૃતિથી મહત્, તેનાથી અહંકાર, તેનાથી પાંચ તન્માત્રાદિ...) માને છે અને કેટલાક તો વળી ઈશ્વરનું કાર્ય માને છે...

પણ તમે (=જૈનો) એમ કહો છો કે - “ઘટાદિ પદાર્થો પ્રધાન કે ઈશ્વરાદિનું કાર્ય નથી” - એટલે તમારા મતે તો ઘટાદિમાં પ્રધાનકાર્યત્વ-ઈશ્વરકાર્યત્વઆદિરૂપ સમાનપરિણામ નથી, અર્થાત્ તેઓ અસમાન છે...

છતાં પણ સાંખ્યાદિને, તે અસમાન પદાર્થો વિશે પણ “આ પ્રધાનનું કાર્ય, આ પણ પ્રધાનનું કાર્ય, આ પણ...” - એવી સમાનબુદ્ધિ તો થાય જ છે ને ? તો તમે શી રીતે કહી શકો કે, અસમાનથી સમાનબુદ્ધિ આદિ ન જ થાય...

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત યુક્ત નથી, કારણ કે ખરેખર તો અસમાનથી સમાનબુદ્ધિ ન જ થાય.. તમે ઘટાદિ અસમાન પદાર્થોથી ‘આ પ્રધાનકાર્ય - આ પણ’ એવી જે સમાનબુદ્ધિ બતાવી, તે ખરેખર ઘટાદિ અસમાન પદાર્થોથી નથી થતી.

પ્રશ્ન : તો કોનાથી થાય છે ?

ઉત્તર : સંમોહથી... આશય એ કે, અસત્ શાસ્ત્રોમાં કરાયેલા સંકેતથી તેવો સંમોહ (ભ્રમ) ઊભો થાય અને તે સંમોહથી જ તેવી બુદ્ધિ થાય છે...

પ્રશ્ન : તેવી બુદ્ધિ વસ્તુથી નહીં, પણ સંમોહથી જ થાય, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તર : કારણ કે વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના તમામ જીવોને, સમાનપરિણામવાળા ઘટ-શરાવ-ઉષ્ટ્રિક-ઉદંચનાદિ પદાર્થોમાં, ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી જેમ ‘માટી-માટી’ એવી સમાનબુદ્ધિ થાય છે, તેમ ‘પ્રધાનકાર્ય-પ્રધાનકાર્ય’ એવી સમાનબુદ્ધિ નથી થતી... બાકી જો વસ્તુથી જ તેવી બુદ્ધિ થતી હોત, તો તે બધાને થાત...



ન્તરવાસનાત્ ઇતિ ચેત્, તત્રાપિ કિં નિમિત્તમિતિ વાચ્યમ્ । જન્માન્તરવાસનૈવેતિ ચેદનવસ્થા, અનાદિત્વાત્ તદ્વાસનાયા અયમપ્યદોષ ઇતિ ચેત્, ન, અનાદિતથાઽક્ષદર્શનાદર્થયાથાત્મ્ય- સિદ્ધેઃ અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્ રૂપાદ્યક્ષદર્શનસ્યાપિ તત્રાર્થયાથાત્મ્યત્ એતત્' ઇતિ નિશ્ચયા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દર્શનતત્ત્વવિશેષેણ ઘટાદિષુ સમાનબુદ્ધ્યાદિસિદ્ધિઃ । આહ--તથાઽક્ષદર્શનમપિ સમાનતયા ન તત્ર-ઘટાદૌ અર્થયાથાત્મ્યતઃ-અર્થયાથાત્મભાવેન, અપિ તુ જન્માન્તરવાસનાતઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તત્રાપિ-જન્માન્તરે કિં નિમિત્તમિતિ વાચ્યમ્ । જન્માન્તરવાસનૈવેતિ ચેન્નિમિત્ત-મેતદાશઙ્ક્યાહ-અનવસ્થા, તત્રાપ્યુક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ । અનાદિત્વાત્ તદ્વાસનાયાઃ-તથા-ઽક્ષદર્શનવાસનાયા અયમપિ-અનવસ્થાલક્ષણોઽદોષઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । અનાદિ ચ તત્ તથાઽક્ષદર્શનં ચ, પ્રક્રમાત્ સમાનતયાઽક્ષદર્શનં ચેતિ વિગ્રહ-સ્તસ્માદનાદિતથાઽક્ષદર્શનાત્ । કિમિત્યાહ-અર્થયાથાત્મ્યસિદ્ધેઃ અનાદિતથાભાવેન । ઇત્યં ચૈતદક્ષીર્ત્વમિત્યાહ-અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્-એવમનભ્યુપગમેઽતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, તેવી સમાનબુદ્ધિ વસ્તુથી નહીં, પણ અસત્ શાસ્ત્રનાં સંમોહથી જ થાય છે...

❖ અક્ષદર્શનની અર્થયાથાત્મ્યતા ❖

(૨૨૭) પૂર્વપક્ષ : તમારી જેમ તો અમે પણ કહીશું કે - “માટી-માટી” એવી સમાનબુદ્ધિ જે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી થાય છે, તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, ઘટાદિ પદાર્થની યથાત્મતાથી (=ઘટાદિ તેવા હોવાથી જ તેવું જ્ઞાન થાય એવું) નહીં, પણ પૂર્વજન્મની વાસનાને લઈને જ થાય છે... (અર્થાત્ જનમાંતરમાં પણ તાદૃશદર્શનથી પડેલ સંસ્કાર એ જ વાસના અને તેના કારણે જ તેવું જ્ઞાન થાય છે...)

ઉત્તરપક્ષ : પૂર્વજન્મમાં પણ તેવા સંસ્કાર પાડનાર દર્શન કેમ થયું ?

પૂર્વપક્ષ : તે વાસના પણ જન્માંતરીય બીજી વાસનાને કારણે થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! તો તો તે બીજી વાસના પણ કોઈક ત્રીજી વાસનાથી અને તે પણ પાછી કોઈ ચોથી વાસનાથી... એ રીતે તો અનવસ્થા થશે !

પૂર્વપક્ષ : ઇન્દ્રિયદર્શનની વાસના ખરેખર તો અનાદિ જ છે, એટલે અમને અનવસ્થા નથી... (જે સાદિ હોય તેમાં જ અનવસ્થાદોષ આપી શકાય, નહીંતર તો કર્મપરંપરામાં પણ અનવસ્થા માનવી પડશે...)

ઉત્તરપક્ષ : તો એનો મતલબ એ થયો કે, ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અનાદિકાલીન છે... એટલે તો તેની અર્થયાથાત્મ્યતા જ સિદ્ધ થશે...

પૂર્વપક્ષ : (અન્યથા=) પણ અનાદિકાલીન હોવા છતાં પણ, તે અર્થની યથાત્મતાથી ન હોય તો શું ખબર ?

ભાવાત્, ઉક્તવદ્ વાસનાકલ્પનોપપત્તેરિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

(૨૨૮) બુદ્ધ્યાકાર એવાયમિતિ ચેત્, કોઽસ્ય હેતુરિતિ વાચ્યમ્ । તદેકકાર્ય-
કારિણામતત્કારિભેદ ઇતિ ચેત્, ન, ઇન્દ્રિયાદિભિર્વ્યભિચારાત્ । (૨૨૯) ન રૂપજ્ઞાના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપાદ્યક્ષદર્શનસ્યાપિ રૂપાદેરક્ષૈર્દર્શનં રૂપાદ્યક્ષદર્શનં તસ્યાપિ અર્થયાથાત્મ્યતઃ-અર્થયાથાત્મ્યા-
દેતદિતિ નિશ્ચયાભાવાત્ । અભાવશ્ચ ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા વાસનાકલ્પનોપપત્તે: ‘રૂપાદ્ય-
ક્ષદર્શનમપિ ન તત્રાર્થયાથાત્મ્યતઃ, અપિ તુ જન્માન્તરવાસનાતઃ’ ઇત્યાદેરપિ વક્તું શક્યત્વાત્,
ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

બુદ્ધ્યાકાર એવાયં-સમાનાકારો ઘટાદિગતઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કોઽસ્ય
હેતુરિતિ વાચ્યમ્ । તદેકકાર્યકારિણામિહ પ્રક્રમે મૃદ્બુદ્ધ્યાચ્ચૈકકાર્યકારિણાં ઘટ-શરાવો-
ષ્ટ્રિકો-દશ્ચનાદીનામ્ અતત્કારિભેદઃ અતત્કારિભ્યઃ-હિમ-તુષાર-કરકાદિભ્યો ભેદોઽતત્કારિભેદ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : એવું માનો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, રૂપાદિનું ઇન્દ્રિયજ્ઞાન (નીલઃ વિ.) પણ
અર્થની યથાત્મતાથી જ થયું છે, એવો પણ નિશ્ચય નહીં રહે, કારણ કે અહીં પણ પૂર્વોક્ત વાત શક્ય
છે કે - “રૂપાદિવિષયક ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અર્થની યથાત્મતાથી નહીં, પણ જન્માંતરીય વાસનાથી જ થાય
છે...” (અને એમ તો જ્ઞાનાદ્વૈતની જ આપત્તિ આવશે)

એટલે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી જે ‘મૃત-મૃત્’ એવી સમાનબુદ્ધિ થાય છે, તે અર્થની યથાત્મતાથી જ
માનવી જોઈએ. હવે આ પ્રસંગથી સર્યું...

સાર : તેથી સમાનબુદ્ધિ અસમાન પદાર્થોથી નહીં, પણ સમાન પદાર્થોથી જ માનવી જોઈએ
અને તે પદાર્થોથી સમાનતા ત્યારે જ ઘટી શકે, કે જ્યારે તેઓમાં ‘સમાનપરિણામ’ હોય...

❖ સમાનકારની બુદ્ધિકલ્પિતતાનો નિરાસ ❖

(૨૨૮) પૂર્વપક્ષ : ઘટાદિમાં જે સમાનાકાર દેખાય છે, તે એક પ્રકારનો બુદ્ધિનો જ આકાર
છે...

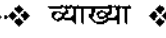
ઉત્તરપક્ષ : પહેલા તો એ કહો કે, તે બુદ્ધિ આકારનું કારણ કોણ ? અર્થાત્ કોના કારણે તેવો
બુદ્ધિઆકાર થાય છે ?

પૂર્વપક્ષ : ઘટ, શરાવ, ઉષ્ણિકા, ઉદંચનાદિ પદાર્થો મૃદ્જ્ઞાનરૂપ એક કાર્યને કરનારા છે, અર્થાત્
એકકાર્યકારી છે... આવા પદાર્થોમાં રહેલ અતત્કારીભેદ (=મૃદ્જ્ઞાનરૂપ એક કાર્યને ન કરનારા,
અતત્કારી એવા હિમ, તુષાર, કરા... આદિનો ભેદ) તે જ પૂર્વોક્ત બુદ્ધિઆકારનું કારણ છે...

❖ એવું કહી પૂર્વપક્ષીને એ સિદ્ધ કરવું છે કે, સમાનાકાર તો માત્ર બુદ્ધિકલ્પિત છે, તેથી તેના માટે વસ્તુમાં
કોઈ સમાનપરિણામ માનવો જરૂરી નથી...



દ્યેકકાર્યમિહ ગૃહ્યતે, અપિ તુ સમાનજાતીયક્ષણોત્પાદઃ, તેષામતત્કારિભેદોઽત્ર વિવક્ષિત
ઇતિ ચેત્, ન, સર્વેષામેવાસૌ વિદ્યતે રૂપજ્ઞાનાદિભાવેઽપીન્દ્રિયાદિસમાનજાતીયક્ષણો-
ત્પત્તેરિતિ તૈરેવ વ્યભિચારાત્ ॥



વ્યાખ્યા

ઇતિ ચેત્ અસ્ય હેતુઃ એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્, ઇન્દ્રિયાદિભિર્વ્યભિચારાત્,
ઇન્દ્રિય-મનસ્કારા-ઽઽલોકાદયસ્તદેકકાર્યકારિણોઽતત્કારિભિન્નાઃ, ન ચ યથોક્તબુદ્ધ્યાકાર-
હેતવઃ । આહ-ન રૂપજ્ઞાનાદિ, ‘આદિ’શબ્દાદ્ રસજ્ઞાનાદિગ્રહઃ, એકકાર્યમિહ ગૃહ્યતે યેન તદેક-
કાર્યકારિત્વમિન્દ્રિયાદીનાં ભવતિ, અપિ તુ સમાનજાતીયક્ષણોત્પાદઃ એકં કાર્યમિહ ગૃહ્યતે,
તેષાં-સમાનજાતીયૈકકાર્યાણાં અતત્કારિભ્યઃ-સમાનજાતીયૈકકાર્યાકારિભ્યો ભેદોઽત્ર-પ્રક્રમે
વિવક્ષિતઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત ઇત્યાહ-સર્વેષામેવ
ઇન્દ્રિયાદીનામસૌ-સમાનજાતીયક્ષણોત્પાદો વિદ્યતે । કથમિત્યાહ-રૂપજ્ઞાનાદિભાવેઽપિ સતિ
ઇન્દ્રિયાદિસમાનજાતીયક્ષણોત્પત્તેઃ કારણાત્ તૈઃ-ઇન્દ્રિયાદિભિર્વ્યભિચારઃ । ન હીન્દ્રિયાદી-



અનેકાંતરશ્મિ

અર્થાત્ એકકાર્યકારી એવા ઘટાદિમાં રહેલ અતત્કારીભેદથી જ, તેવો સમાનાકારરૂપ બુદ્ધિઆકાર
થાય છે...

ઉત્તરપક્ષ : તમારું હેતુનું લક્ષણ વ્યભિચારી છે, કારણ કે ઇન્દ્રિય, મનસ્કાર, આલોકાદિ પણ
રૂપજ્ઞાનરૂપ એકકાર્યને કરે છે અને તેઓ અતત્કારીથી (=રૂપજ્ઞાનને ઉત્પન્ન ન કરનાર પદાર્થથી)
ભિન્ન પણ છે ← આમ, ઇન્દ્રિયાદિ એકકાર્યકારી + અતત્કારીભિન્ન હોવા છતાં પણ, તેઓથી ક્યાં
કોઈ સમાનાકારરૂપ બુદ્ધિઆકાર થાય છે ? (ઇન્દ્રિય-આલોકાદિ વિશે સમાનાકાર બુદ્ધિ કદી થતી
નથી...)

(૨૨૯) પૂર્વપક્ષ : એકકાર્ય તરીકે રૂપજ્ઞાન કે રસજ્ઞાન આદિ ન લેવું... એટલે ઇન્દ્રિયાદિ
ભેગા મળી રૂપજ્ઞાનરૂપ એકકાર્ય કરવા છતાં પણ, તેઓ ‘એકકાર્યકારી’ નહીં કહેવાય. (કારણ કે
તેઓ જે રૂપજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રૂપજ્ઞાન અહીં એકકાર્ય તરીકે વિવક્ષિત જ નથી...)

પણ ‘એકકાર્ય’ એટલે સમાનજાતીય ક્ષણનો ઉત્પાદ... (આશય : એકકાર્ય એટલે ‘૧’ કાર્ય
નહીં, પણ ‘સમાનજાતીયકાર્ય’ ... રૂપ, આલોક વિગેરે એક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. ઘટ શરાવાદિ,
જુદા જુદા પણ સમાનજાતીય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે...) એટલે જે પદાર્થો સજાતીય ક્ષણને ઉત્પન્ન કરે,
તે જ પદાર્થો એકકાર્યકારી કહેવાય અને આવા પદાર્થોના અતત્કારીભેદથી જ, સમાનાકારરૂપ બુદ્ધિ-
આકાર થાય છે... હવે તો બરાબર ને ?

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! આવો પરિષ્કાર પણ ઇન્દ્રિયાદિમાં વ્યભિચરિત છે, કારણ કે સમાન-
જાતીયક્ષણની ઉત્પત્તિ તો ઇન્દ્રિયાદિથી પણ થાય છે.. તે આ રીતે -



(૨૩૦) તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિનામતત્કારિભેદ ઇહ ગૃહ્યત્ત્વમિતિ ચેત્, ન, તસ્ય તેભ્યો ભેદાભેદવિકલ્પાનુપપત્તેઃ, ભેદે તેષામિતિ સમ્બન્ધાભાવઃ, તાદાત્મ્યાદ્યસિદ્ધેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નામપિ સમાનજાતીયક્ષણોત્પાદોઽતત્કારિભેદશ્ચ ન વિદ્યતે, તથાપિ ન તે સમાનબુદ્ધ્યાકારહેતવ્વત્ત્વમિતિ તૈરેવ વ્યભિચારઃ ॥

તુલ્યેત્યાદિ । તુલ્યં ચ તત્ સમાનજાતીયકાર્યં ચેતિ વિગ્રહઃ, તદુત્પાદયિતું શીલાસ્તુલ્ય-સમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિનઃ તેષાં અતત્કારિભેદ ઇહ-અધિકારે ગૃહ્યતે । ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-અતત્કારિભેદસ્ય તેભ્યઃ-તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિભ્યો ભેદાભેદ-વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । એનામેવાહ ભેદ ઇત્યાદિના । ભેદે તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિભ્યઃ અત-ત્કારિભેદસ્યાભ્યુપગમ્યમાને તેષાં-તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિનાં ભેદ ઇતિ-એવં સમ્બન્ધાભાવઃ ।

❖.....❖ અનુક્રાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઇન્દ્રિય-આલોક-મનસ્કાર... તે બધા પોતપોતાની ઇન્દ્રિયક્ષણાદિરૂપ સમાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે તેઓથી સજાતીયક્ષણની ઉત્પત્તિ પણ થાય છે અને તેઓ એકકાર્યકારી + અતત્કારીભિન્ન પણ છે ← આમ, સંપૂર્ણ લક્ષણ તેઓમાં ઘટે છે, છતાં પણ તેઓ સમાનાકારબુદ્ધિને ઉત્પન્ન ન કરતાં હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, તમારો પરિષ્કાર વ્યભિચારિત છે...

(૨૩૦) પૂર્વપક્ષ : તે પદાર્થો જે સમાનજાતીય કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે સમાનજાતીય કાર્ય પણ 'તુલ્ય' હોવું જોઈએ, તો જ તેઓ એકકાર્યકારી કહેવાય અને આવા પદાર્થોના અતત્કારીભેદથી જ સમાનાકારરૂપ બુદ્ધિઆકાર થાય છે...

પ્રસ્તુતમાં ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થો, યદ્યપિ સમાનજાતીય ક્ષણને જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ઇન્દ્રિય-આલોકાદિરૂપ જે સજાતીયક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ક્ષણો પરસ્પરતુલ્ય નથી... એટલે 'તુલ્યસમાનજાતીયક્ષણને' ઉત્પન્ન ન કરતાં હોવાથી જ, તેઓ એકકાર્યકારી નહીં ગણાય.... એમ ઇન્દ્રિયાદિમાં લક્ષણ ન જવાથી વ્યભિચાર નહીં રહે...

અને ઘટ-શરાવાદિ પદાર્થો, 'મૃદ્' એવી સમાનજાતીય જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ક્ષણો પરસ્પર તુલ્યરૂપ પણ છે જ. એટલે ઘટાદિ પદાર્થો સમાનજાતીય + તુલ્યકાર્યકારી હોવાથી તેઓમાં રહેલ અતત્કારીભેદથી સમાનાકારરૂપ બુદ્ધિઆકાર પણ જરૂર ઉત્પન્ન થશે... (આ રીતે બુદ્ધિઆકારનો યથાર્થલક્ષણવાળો હેતુ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે...)

ઉત્તરપક્ષ : આ વ્રાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે અહીં વક્ષ્યમાણ વિકલ્પો અઘટિત છે. તે આ રીતે - તુલ્ય સમાનજાતીય ક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર જે પદાર્થો છે, તે પદાર્થોથી 'અતત્કારીભેદ' (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

(૧) જો ભિન્ન કહેશો, તો "તુલ્યસજાતીયકાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોનો આ અતત્કારીભેદ છે" - એમ તાદૃશપદાર્થ અને અતત્કારીભેદનો સંબંધ જ નહીં ઘટે, કારણ કે (ક) તે બે વચ્ચે તાદાત્મ્ય



ભેદમાત્રત્વાત્ વસ્તુત્વાપત્તેશ્ચ, અભેદે ત એવ તે । ઇતિ કથમસમાનાસ્તદ્ભેતવો નામ ? (૨૩૧) ન હિ રસાદિભ્યઃ સમાનો રૂપબુદ્ધ્યાકારઃ, તથાઽનુભવાદ્ વ્યવસ્થાનુપપત્તેશ્ચ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત ઇત્યાહ-તાદાત્મ્યાદ્યસિદ્ધેઃ-તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિનામતત્કારિભેદસ્ય ચ તાદાત્મ્યા-દ્યસિદ્ધેઃ । ‘આદિ’શબ્દાત્ તદુત્પત્તિપરિગ્રહઃ । અસિદ્ધિશ્ચ ભેદમાત્રત્વાત્ કારણાત્ તાદાત્મ્યા-સિદ્ધિઃ વસ્તુત્વાપત્તેશ્ચ ભેદસ્ય તદુત્પત્ત્યસિદ્ધિઃ ॥

દ્વિતીયવિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અભેદે તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિભ્યઃ અતત્કારિભેદસ્યા-ભ્યુપગમ્યમાને । કિમિત્યાહ-ત એવ તે-તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિન એવ તે કેવલાઃ, ન તદતિરિક્તં કિઞ્ચિત્ । ઇતિ-એવં કથમસમાનાઃ પ્રકૃત્યા તદ્ભેતવઃ-સમાનબુદ્ધ્યાકારહેતવો નામ ? । એતદેવ પ્રકટયતિ ન હીત્યાદિના । ન હિ રસાદિભ્યઃ-પ્રકૃત્યા અસમાનેભ્યઃ સમાનો રૂપબુદ્ધ્યાકારઃ । કુતો ન હીત્યાહ-તથાઽનુભવાત્-સમાનરૂપબુદ્ધ્યાકારતયાઽનુભવાદ્ રસાદીનામ્ । એતત્કલ્પાશ્ચ તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિન ઇન્દ્રિયાદય ઇષ્યન્ત ઇત્યર્થઃ । દોષાન્તર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો ન ઘટે, કારણ કે તમે તો તે બેને જુદા માન્યા છે, અને (ખ) તદુત્પત્તિ પણ ન ઘટે, કારણ કે તાદૃશપદાર્થથી જો અતત્કારીભેદની ઉત્પત્તિ માનશો, તો તે ભેદને (=અતત્કારીભેદને) વસ્તુ માનવાની આપત્તિ આવશે ! પણ, અભાવરૂપ હોવાથી તમે તો તેને વસ્તુરૂપ માનતાં નથી.

એમ બંનેનો ભેદ માનવામાં, સંબંધની અસંગતિ થાય છે, એટલે પ્રથમ વિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

(૨) જો અભિન્ન કહેશો, અર્થાત્ તાદૃશપદાર્થથી અતત્કારીભેદનો અભેદ માનશો, તો તો બંને એક થવાથી - અતત્કારીભેદ પણ તાદૃશપદાર્થરૂપ જ થઈ જતાં - “અતત્કારીભેદ” - જેવું કંઈ જ નહીં રહે... (માત્ર તુલ્યસજાતીય કાર્યને કરનારા પદાર્થો જ શેષ રહેશે...) એટલે તો તમારું લક્ષણ તૂટી-ફૂટી જશે...

તેથી સમાનાકારરૂપ બુદ્ધિઆકાર તો જ સંગત થાય, જો તેના કારણ તરીકે વસ્તુમાં સમાનપરિણામ માનવામાં આવે... બાકી તે વિના તેઓ દ્વારા સમાનાકાર બુદ્ધિ ન જ થઈ શકે...

(૨૩૧) પ્રશ્ન : શું અસમાન પદાર્થોથી સમાન બુદ્ધિઆકાર ન થાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે સ્વભાવથી જ અસમાન રસાદિ પદાર્થોથી, સમાન એવો રૂપબુદ્ધિઆકાર ન થઈ શકે, કારણ કે તેવો અનુભવ કદી થતો નથી... (રસ પણ રૂપાકારે કદી અનુભવાતો નથી.)

આશય એ કે, રસને ચાટવાથી - ગંધને સૂંઘવાથી ‘આ રસ-ગંધ રૂપસમાન છે’ - એવો અનુભવ કોઈને થતો નથી, એનો મતલબ એ જ કે, અસમાન પદાર્થોથી સમાન બુદ્ધિઆકાર કદી ન થાય.

તુલ્ય સમાનજાતીય કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા ઈન્દ્રિય-આલોકાદિ પણ, રસાદિની જેમ પરસ્પર



(૨૩૨) નાન્ય એવ તત્તદ્વેદઃ, અપિ તુ ત એવ તત્સ્વભાવા ઇતિ, અતસ્ત એવ તદ્વેતવઃ, નાન્યે, અતત્સ્વભાવત્વાદિતિ ચેત્, તેષામેવાસૌ સ્વભાવ ઇતિ કુતઃ ? સ્વહેતુભ્ય ઉત્પત્તેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

માહ-વ્યવસ્થાનુપપત્તેશ્ચ । અનનુભવેઽપિ સમાનબુદ્ધ્યાકારપરિકલ્પેન રસાદિભેદાભાવપ્રસન્ના-
દિતિ ભાવઃ । આહ-નાન્ય એવ તત્તદ્વેદઃ-તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિભ્યોઽતત્કારિભેદઃ, અપિ
તુ ત એવ-તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિનઃ તત્સ્વભાવાઃ, પ્રક્રમાદધિકૃતબુદ્ધ્યાકારજનનસ્વભાવા
ઇતિ । અતઃ કારણાત્ ત એવ-વિશિષ્ટાસ્તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યોત્પાદિનો ઘટ-શરાવો-ષ્ટ્રિકો-
દજ્ઞનાદય ઇત્યર્થઃ, તદ્વેતવઃ, પ્રક્રમાદધિકૃતબુદ્ધ્યાકારહેતવઃ, નાન્યે-ઇન્દ્રિયાદયઃ । કુત ઇત્યાહ-
અતત્સ્વભાવત્વાત્, સઃ-અધિકૃતબુદ્ધ્યાકારહેતુઃ સ્વભાવો યેષાં તે તત્સ્વભાવાઃ, ન તત્સ્વભાવા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસમાન છે, એટલે જ તેઓથી સમાનાકારરૂપ બુદ્ધિઆકારની ઉત્પત્તિ ન થાય... તેથી જે પદાર્થોથી
સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય, તે પદાર્થોમાં સમાનપરિણામ માનવો જ રહ્યો.

પ્રશ્ન : તેવો અનુભવ ન હોવા છતાં પણ, અસમાન (સમાનપરિણામ વિનાના) પદાર્થોથી
સમાન બુદ્ધિઆકાર માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો વ્યવસ્થા જ અસંગત થશે. (આશય એ કે, રૂપને રસાદિથી ભિન્ન એટલા માટે
માનવામાં આવે છે કે તેમનો સમાનાકાર બોધ અનુભવાતો નથી. અનુભવ વિના સમાનાકારબોધ
માનશો, તો રૂપ-રસનો ભેદ માનવાનું કોઈ કારણ જ ન રહેતાં તે બે અભિન્ન થઈ જશે.)

સાર : તેથી સમાન બુદ્ધિઆકારના કારણ તરીકે પણ સમાનપરિણામ તો માનવો જ રહ્યો...
નહીંતર પૂર્વોક્ત (=તુલ્યસજાતીયકાર્યોત્પાદીનો અતત્કારીભેદરૂપ) કારણનું લક્ષણ તો વિકલ્પગ્રસિત
જ છે...

(૨૩૨) પૂર્વપક્ષ : તુલ્ય સમાનજાતીય કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા (=તાદૃશ) પદાર્થોથી તે
અતત્કારીભેદ જુદો નથી (એટલે કે તાદૃશ પદાર્થો જ વાસ્તવિક છે, તેથી જુદો અતત્કારીભેદ નહીં...)
પણ તાદૃશ (=તુલ્ય સમાનજાતીય કાર્યોત્પાદી) પદાર્થોમાં સમાન બુદ્ધિઆકારનો ઉત્પન્ન કરવાનો
સ્વભાવ છે, એટલે તેઓથી સમાન બુદ્ધિઆકાર નિર્બાધિ ઉત્પન્ન થશે...

તેથી જ, સમાન બુદ્ધિઆકારનું કારણ તાદૃશ ઘટ-શરાવ-ઉદંચન આદિ જ બનશે, કારણ કે
તેઓમાં જ તેવો બુદ્ધિઆકારને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે... પણ ઈન્દ્રિય-આલોકાદિ નહીં બને,
કારણ કે તેઓમાં તેવા બુદ્ધિઆકારને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ નથી... હવે તો સમાન બુદ્ધિઆકાર
ઘટી જશે ને ?

❖ આવું કહી પૂર્વપક્ષી સંતુષ્ટ થાય છે કે અમારે 'સમાનપરિણામ' નહીં માનવો પડે... પણ ગ્રંથકારશ્રી આ
કથનમાં પણ સમાનપરિણામની આવશ્યકતા દેખાડી, તેની સંતુષ્ટતાને છીનવી લેશે...



ન, અન્યેષામપિ તત્પ્રસજ્ઞાત્ તેષામપિ સ્વહેતુભ્ય એવોત્પત્તેઃ । (૨૩૩) ન તથાવિધેભ્યસ્તેષાં
યથાવિધેભ્ય એષામિતિ ચેત્, કિમિદં તથાવિધત્વમ્ ? તુલ્યકાર્યકૃજ્જનકત્વમ્ । નેદં તત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અતત્સ્વભાવાઃ, તદ્ભાવસ્તસ્માદિતિ ચેત્, ઇન્દ્રિયાદીનામ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-તેષામેવ-ઘટાદીનામસૌ
સ્વભાવઃ, પ્રક્રમાદધિકૃતબુદ્ધ્યાકારજનનસ્વભાવ ઇતિ-એતત્ કુતઃ ? અત્રાહ-સ્વહેતુભ્યઃ
સકાશાદુત્પત્તેઃ વિશિષ્ટેભ્ય ઇતિ પરાકૃતમ્ । એતદનાદૃત્ય સામાન્યમેવ ગૃહીત્વાઽઽહ-નેત્યાદિ ।
ન-નૈતદેવમ્ અન્યેષામપિ-ઇન્દ્રિયાદીનાં તત્પ્રસજ્ઞાત્-અધિકૃતબુદ્ધ્યાકારજનનસ્વભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।
પ્રસજ્ઞશ્ચ તેષામપિ-અન્યેષામિન્દ્રિયાદીનામ્ । કિમિત્યાહ-સ્વહેતુભ્ય એવોત્પત્તેઃ । ન હિ
તેઽપ્યન્યહેતુકા અહેતુકા વા ઇતિ ભાવનીયમ્ । ન તથાવિધેભ્યસ્તેષામિત્યન્યેષામિન્દ્રિયાદીનાં
યથાવિધેભ્ય એષામ્-અધિકૃતબુદ્ધ્યાકારહેતૂનાં ઘટાદીનામ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમિદં
તથાવિધત્વં તદ્દેતૂનામિતિ ? અત્રાહ-તુલ્યકાર્યકૃજ્જનકત્વં તુલ્યકાર્યકરણશીલાસ્તુલ્ય-
કાર્યકૃતઃ, ઇહ પ્રક્રમે તાવદ્ ઘટાદયસ્તેષાં જનકાસ્તદ્દેતવ ઇતિ પ્રક્રમઃ, તદ્ભાવસ્તુલ્યકાર્યકૃ-
જ્જનકત્વં તથાવિધત્વમિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેદં-તુલ્યકાર્યકૃજ્જનકત્વં તત્તુલ્યસામર્થ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : પહેલા તો એ કહો કે, સમાન બુદ્ધિઆકારને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ માત્ર ઘટ-
શરાવાદિનો જ કેમ ?

પૂર્વપક્ષ : કારણ કે પોતાના હેતુઓથી જ, તેવા સ્વભાવવાળા ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે...

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! એ રીતે તો ઇન્દ્રિયાદિમાં પણ સમાન બુદ્ધિઆકારને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ
માનવો પડશે, કારણ કે ઇન્દ્રિયાદિની ઉત્પત્તિ પણ, ઘટની જેમ પોતાના હેતુઓથી જ થાય છે...
બીજાના હેતુથી કે હેતુ વિના જ તેઓની ઉત્પત્તિ થતી હોય, એવું તો કદી દેખાતું નથી...

(૨૩૩) પૂર્વપક્ષ : સાંભળો, તેવા હેતુઓથી ઇન્દ્રિયાદિની ઉત્પત્તિ નથી થતી, કે જેવા હેતુઓથી
(સમાન બુદ્ધિઆકારને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા) ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે...

ઉત્તરપક્ષ : પહેલા તો એ કહો કે, “તથાવિધહેતુ”=તેવા હેતુ” - એ કથનથી તમે શું કહેવા
ઈચ્છો છો ? (અર્થાત્ કેવા હેતુનો ઉલ્લેખ કરવા ઈચ્છો છો ?) હેતુમાં રહેલ તથાવિધત્વ શું છે ?

પૂર્વપક્ષ : ‘તથાવિધ’ એટલે ‘તુલ્યકાર્ય કરવાના સ્વભાવવાળા (ઘટાદિ) પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનાર’

← આવો હેતુ જોઈએ... (૧) ઘટાદિના હેતુઓ આવા છે, કારણ કે તેઓ તુલ્ય કાર્ય કરનાર ઘટાદિને
ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને (૨) ઇન્દ્રિયાદિના હેતુઓ આવા નથી, કારણ કે તેઓ તુલ્ય કાર્ય ન કરનાર
જ ઇન્દ્રિયાદિને ઉત્પન્ન કરનાર છે...

✽ જો કે પૂર્વપક્ષી એમ કહેવા માગે છે કે, વિશિષ્ટ એવા હેતુના કારણે જ ઘટાદિમાં તેવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય
છે. છતાં તેને અવગણીને - માત્ર હેતુથી ઉત્પત્તિને લઈને ગ્રંથકારશ્રી વ્યભિચાર આપે છે.



તુલ્યસામર્થ્યમન્તરેણ । તદઙ્ગીકરણે ચાઙ્ગીકૃત એવ મદીયોઽભ્યુપગમઃ, (૨૩૪) અતુલ્ય-સામર્થ્યેભ્યસ્તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યાનુત્પત્તેઃ, ઇન્દ્રિયાદિષુ તદદર્શનાત્ । તદતુલ્યસામર્થ્ય-નિબન્ધનમેતત્, અતોઽન્યત્ તત્તુલ્યસામર્થ્યકારણમિતિ સત્ર્યાયઃ । તુલ્યસામર્થ્યમેવ ચ નો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મન્તરેણ તેષાં-તદ્દેતૂનાં તુલ્યસામર્થ્ય વિના । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તદઙ્ગીકરણે ચ-તત્તુલ્યસામર્થ્યાઙ્ગીકરણે ચ અઙ્ગીકૃત એવ મદીયોઽભ્યુપગમઃ, તુલ્યસામર્થ્યસ્યૈવ સમાનપરિણામ-ત્વાત્ । એતદેવ વિપક્ષબોધાભિધાનેનાભિધાતુમાહ-કથમઙ્ગીકૃત એવ મદીયોઽભ્યુપગમઃ, અતુલ્ય-સામર્થ્યેભ્યઃ-ઇન્દ્રિયાદિભ્યઃ તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યાનુત્પત્તેઃ । ન રૂપાદિજાનૈકકાર્યકારિભ્યો-ઽપિ ઇન્દ્રિયાદિભ્યઃ સ્વસન્તતૌ તુલ્યાનિ સમાનજાતીયકાર્યાણ્યુત્પદ્યન્તે, યદુત સર્વાણીન્દ્રિયાણ્યેવ મનસ્કારા વેત્યાદીતિ ભાવના । આહ ચ-ઇન્દ્રિયાદિષુ અતુલ્યસામર્થ્યેષુ તદદર્શનાત્-તુલ્યસમાન-જાતીયકાર્યાદર્શનાદિતિ ભાવિતમેતત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તદતુલ્યસામર્થ્યનિબન્ધનં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર છે, પણ પહેલા અમારી વાત સાંભળો કે → તે હેતુઓમાં જો તુલ્યસામર્થ્ય હોય, તો જ તે હેતુઓ દ્વારા તુલ્યકાર્યકારક ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય, તે સિવાય નહીં... તો ઘટાદિના હેતુઓમાં તુલ્યસામર્થ્ય તો માનશો જ ને ?

જો હા, તો તો તમે અમારી વાત સ્વીકારી જ લીધી, કારણ કે તુલ્યસામર્થ્ય એ જ તો સમાનપરિણામ છે... અત્યાર સુધી એ સમાનપરિણામને જ તો અમે સ્વીકારવાનું કહેતાં હતાં...

આ જ વાતને ઉલટાવીને કહે છે - વિપક્ષ રીતે કહે છે - (અર્થાત્ વિપક્ષ દૃષ્ટાંત લઈને સમાનપરિણામનો સ્વીકાર કરાવે છે -)

(૨૩૪) જે પદાર્થો તુલ્યસામર્થ્યવાળા ન હોય, તે પદાર્થોથી તુલ્ય સજાતીયકાર્યોની ઉત્પત્તિ પણ ન જ થઈ શકે... જેમ કે રૂપ-આલોક-મનસ્કારાદિ પદાર્થો અતુલ્યસામર્થ્યવાળા છે (તુલ્યસામર્થ્ય-વાળા નથી) એટલે તેઓ દ્વારા તુલ્ય સજાતીયકાર્યની ઉત્પત્તિ પણ નથી જ થતી...

પ્રશ્ન : પરંતુ ઇન્દ્રિય-આલોકાદિ રૂપજ્ઞાન કે રસજ્ઞાન આદિરૂપ એક કાર્ય તો કરે જ છે ને ?

ઉત્તર : તમારી વાત બરાબર ! પણ તેઓ પોતાની સંતાનપરંપરામાં તુલ્ય જ સજાતીયકાર્યને ઉત્પન્ન કરે એવું નથી, કારણ કે બધાની સંતતિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કાર્યો (ઇન્દ્રિયની સંતતિમાં ઇન્દ્રિય, આલોક-મનસ્કારની સંતતિમાં આલોક-મનસ્કાર) તુલ્ય નથી - બધા જ કંઈ ઇન્દ્રિય નથી કે બધા જ કંઈ આલોક-મનસ્કાર નથી...

પણ હવે તેમાં (⇒ઇન્દ્રિયાદિથી તુલ્ય સજાતીયકાર્યની ઉત્પત્તિ ન દેખાવામાં) કારણ શું ?

કારણ એ જ કે, તે ઇન્દ્રિયોમાં 'અતુલ્યસામર્થ્ય' છે, અર્થાત્ તેઓ તુલ્યસામર્થ્યવાળા નથી અને એટલે જ તેઓ દ્વારા તુલ્ય સજાતીયકાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી...

ભાવાનાં સમાનપરિણામ ઇતિ પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

(૨૩૫) અવિષય એવાયં બુદ્ધ્યાકારોઽનાદિવાસનાદોષાદુપપ્લવ ઇતિ ચેત્, કેયં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તેષામ્-ઇન્દ્રિયાદીનામતુલ્યસામર્થ્યનિબન્ધનમ્, એતત્-તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યાદર્શનમ્ । અતોઽન્યત્, પ્રક્રમાત્ તુલ્યસમાનજાતીયકાર્યદર્શનં ગૃહ્યતે । એતન્નેહ મૃદ્રૂપમાત્રતયાઽધિકૃતઘટ-શરાવો-ષ્ટ્રિકો-દઙ્ગનાદિવિષયમેવાવગન્તવ્યમ્, તત્તુલ્યસામર્થ્યકારણમિતિ ઘટાદીનાં તુલ્યસામર્થ્યકારણમતુલ્ય-સામર્થ્યેભ્યો હિમાદિભ્ય એવ મૃદ્રૂપતાઽયોગાદિતિ સન્ધ્યાયઃ, અન્વયવ્યતિરેકબલપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ તત્તુલ્યસામર્થ્યસ્ય । એવમપિ કાઽત્રેષ્ટસિદ્ધિરિત્યાહ-તુલ્યસામર્થ્યમેવ ચ નઃ-અસ્માકં ભાવાનાં-ઘટાદીનાં સમાનપરિણામ ઇતિ પરિભાવ્યતામેતત્ । એતદુક્તં ભવતિ-યેષામેવ ભાવાનાં પિણ્ડાદીનાં તુલ્યં સામર્થ્યં ત એવ ઘટાદીન્ મૃદ્રૂપમાત્રતયા તુલ્યાન્ સમાનજાતીયાન્ કુર્વન્તિ, નાન્યે હિમાદયઃ, ઘટાદિષ્વેવ ચ મૃન્મૃદિતિ સમાનાકારા બુદ્ધિરુપદ્યતે, ન હિમાદિષુ, અતસ્તાત્ત્વિકસમાન-પરિણામનિબન્ધનેયમિતિ સૂક્ષ્મધિયાઽઽલોચનીયમ્ ॥

આહ-અવિષય એવ-અનાલમ્બન એવ અયં-પ્રક્રાન્તો મૃન્મૃદિતિ સમાનો બુદ્ધ્યાકારઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને (અતો અન્યત્) પિંડાદિથી માટીરૂપે તુલ્ય એવા ઘટ-શરાવ-ઉદંચનાદિ સજાતીયકાર્ય દેખાય છે, એમાં કારણ શું ? કારણ એ જ કે, પિંડાદિમાં ‘તુલ્યસામર્થ્ય’ છે... ।

સન્ધ્યાય : (૧) માટીરૂપે તુલ્ય એવાં ઘટાદિ સજાતીયકાર્યની ઉત્પત્તિ પિંડાદિથી જ થાય છે, કારણ કે પિંડાદિમાં જ તુલ્યસામર્થ્ય છે ← અન્વય, અને (૨) તેવા કાર્યની ઉત્પત્તિ હિમાદિથી નથી થતી, કારણ કે હિમાદિમાં તુલ્યસામર્થ્ય નથી ← વ્યતિરેક...

આમ, તુલ્ય સજાતીયકાર્યોત્પત્તિનાં અન્વય-વ્યતિરેકથી તુલ્યસામર્થ્ય નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે...

પ્રશ્ન : પણ આવા તુલ્યસામર્થ્યથી તમારે ઈષ્ટ શું સિદ્ધ થવાનું ?

ઉત્તર : ઈષ્ટ એ જ કે, આ તુલ્યસામર્થ્ય જ ઘટ-શરાવાદિનો સમાનપરિણામ છે... એટલે સમાનપરિણામ રૂપ ઈષ્ટ અબાધિતપણે સિદ્ધ થશે... આ બધી વાતો ધ્યાનથી વિચારવી...

રહસ્ય + સારાંશ : તેથી જે પિંડાદિ પદાર્થોનું તુલ્યસામર્થ્ય હોય, તે પિંડાદિ જ, માટીરૂપે તુલ્ય એવા ઘટ-શરાવાદિ સમાનજાતીય કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે સિવાયનાં હિમ-કરાદિ પદાર્થો નહીં...

અને એટલે જ (=પિંડાદિ તુલ્યસામર્થ્યવાળા અને હિમાદિ અતુલ્યસામર્થ્યવાળા હોવાથી જ) “મૃત્-મૃત્” એવી સમાનાકાર બુદ્ધિ માત્ર ઘટાદિ કાર્યો વિશે જ થાય છે, હિમ-કરાદિ વિશે નહીં.

તેથી તાત્ત્વિક એવા સમાનપરિણામને કારણે જ ‘મૃત્-મૃત્’ એવી સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય છે, એમ સિદ્ધ થયું... આ પદાર્થ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારવો...

❖ સમાનાકારની બ્રાન્તતાનું નિરાકરણ ❖

(૨૩૫) બૌદ્ધ : ‘મૃત્-મૃત્’ એવી જે સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય છે, તે બુદ્ધિ નિરાલંબન છે, અર્થાત્

વાસના નામ ? કિં બોધમાત્રં ઉતાન્યદેવ કિંચિત્ ? યદિ બોધમાત્રમનુત્તરજ્ઞાનેઽપિ તથાવિધાકારાપત્તિઃ તસ્યાપિ બોધમાત્રભાવાત્ । અનિષ્ટં ચૈતત્, તત્ર તદનભ્યુપગમાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુતઃ કિમાત્મકો વાઽયમિત્યાહ-અનાદિવાસનાદોષાત્ અયં ઉપપ્લવઃ સ્વરૂપેણ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કેયં વાસના નામ ? કિં બોધમાત્રં-નિર્વિશેષમેવ ઉતાન્યદેવ કિંચિત્-બોધાદ્ ભિન્નં વસ્તુ ? ઉભયથાઽપિ દોષમાહ-યદિ બોધમાત્રં-નિર્વિશેષમેવ વાસના, તતઃ કિમિત્યાહ-અનુત્તરજ્ઞાનેઽપિ-ભગવતઃ સમ્બન્ધિનિ તથાવિધાકારાપત્તિઃ, પ્રકમાન્મુન્મુદિતિ સમાનબુદ્ધ્યા-કારાપત્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યાપિ-અનુત્તરજ્ઞાનસ્ય બોધમાત્રભાવાત્, ¹⁰⁹એતદેવ વાસનેતિ બોધા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિર્વિષયક-વિષય વિનાની છે, કારણ કે તે અનાદિકાલીન વાસનારૂપ દોષથી જન્ય હોઈ ઉપપ્લવરૂપ (=ભ્રમરૂપ) છે...

આશય એ કે, ભ્રમનો કોઈ વિષય ન હોય. દા.ત. રજતભ્રમ રજતરૂપ વિષય વિના જ થાય છે... પ્રસ્તુતમાં સમાનાકાર બુદ્ધિ પણ ભ્રમરૂપ હોઈ વિષય વિનાની જ છે... એટલે તેના વિષય તરીકે સમાનપરિણામ માનવાની કોઈ જરૂર નથી...

સ્યાદ્વાદી : પહેલા તો એ કહો કે, આ “વાસના” શું છે ? શું તે (૧) માત્ર શુદ્ધ (=વિશેષતારૂપ કલુષતાથી રહિત) બોધરૂપ છે, કે (૨) બોધથી અલગ કોઈ વસ્તુરૂપ ? ← આ બેમાંથી તમે કયો વિકલ્પ સ્વીકારશો ?

❖ વાસનાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❖

(૧) જો વાસનાને શુદ્ધ બોધરૂપ માનશો, તો તો ભગવાનસંબંધી અનુત્તરજ્ઞાનમાં (=કેવળજ્ઞાનમાં) પણ ‘મૃત્-મૃત્’ એવો સમાન બુદ્ધિઆકાર માનવો પડશે ! કારણ કે ભગવાનનું અનુત્તરજ્ઞાન પણ શુદ્ધબોધરૂપ જ છે અને આ શુદ્ધબોધને જ તમે વાસના કહો છો... તેથી જેમ વાસનાથી સમાનબુદ્ધિ થાય, તેમ વાસનારૂપ=શુદ્ધબોધરૂપ=અનુત્તરવિજ્ઞાનથી પણ સમાનબુદ્ધિ થશે...

વિશેષાર્થઃ બૌદ્ધો, શુદ્ધ બોધને જ વાસનારૂપે માને છે, તે સિવાય કોઈ અલગ પદાર્થ નહીં... તેથી તેઓના મતે “વાસનાથી સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય=શુદ્ધબોધથી સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય” - એવું જ સાબિત થશે. એટલે સમાનાકાર બુદ્ધિનું ઉપાદાન વાસના=શુદ્ધબોધ બનશે...

હવે અનુત્તરવિજ્ઞાન પણ આવા શુદ્ધબોધરૂપ હોઈ તે પણ સમાનાકાર બુદ્ધિનું ઉપાદાન બનશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

109. એતદેવ વાસનેતિ બોધાદબોધવન્નાન્યાકારાનુત્તરજ્ઞાનજન્મેતિ । એતદેવ-નિર્વિશેષણં બોધમાત્રમેવ વાસના વર્તતે, ન ત્વન્યત્ કિંચિત્ ઇતિ-અસ્માત્ કારણાત્ બોધાત્-બોધક્ષણાત્ સકાશાત્ અબોધવત્-અબોધસ્યેવ ન-નૈવાન્યાકારસ્ય-સમાનાકારવિલક્ષણાકારસ્યાનુત્તરવિજ્ઞાનસ્ય જન્મ યુક્તમ્ । અયમભિપ્રાયઃ-



(૨૩૬) અથાન્યદેવ કિઞ્ચિત્ તદેવાસ્ય વિષય ઇતિ, કથમવિષયો નામ ? અવસ્ત્વેવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દબોધવન્નાન્યાકારાનુત્તરજ્ઞાનજન્મેતિ । અનિષ્ટં ચૈતત્ । કુત ઇત્યાહ-તત્ર-અનુત્તરજ્ઞાને તદનભ્યુ-
પગમાત્-તથાવિધાકારાનભ્યુપગમાત્ ॥

દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અથાન્યદેવ કિઞ્ચિદ્ વસ્તુ વાસનેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-
તદેવ-અન્યત્ કિઞ્ચિદ્ વાસનાઘ્યં અસ્ય-અધિકૃતબુદ્ધ્યાકારસ્ય વિષય ઇતિ-એવં કથમવિષયો
નામ અયં બુદ્ધ્યાકારઃ ? અવસ્ત્વેવ તદિતિ ચેત્, અન્યત્ કિઞ્ચિદ્ વાસનાઘ્યમ્ । એતદા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તો અનુત્તરવિજ્ઞાન (=શુદ્ધબોધ=વાસના) દ્વારા પણ સમાનાકાર બુદ્ધિ થશે જ...

પ્રશ્ન : પણ માત્ર અનુત્તરવિજ્ઞાનને અન્યાકાર (=સમાનાકારથી વિલક્ષણ સ્વલક્ષણાકારરૂપ)
માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : પણ તેવું ન માની શકાય, કારણ કે છત્રસ્થક્ષણીય ચરમજ્ઞાનક્ષણથી, જેમ અબોધ=જડની
ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેમ અન્યાકારવાણું (=સમાનાકારથી વિલક્ષણ) અનુત્તરવિજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન ન
થાય, અર્થાત્ સમાનાકારથી જ અનુત્તરવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થશે... કારણ એ કે બોધત્વેન બોધ એ
સમાનાકાર-બુદ્ધિનું જ કારણ છે...

તેથી વાસનાને જો શુદ્ધબોધરૂપ માનો, તો અનુત્તરવિજ્ઞાનમાં પણ સમાનાકાર બુદ્ધિ માનવી
પડે, જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી... એટલે વાસનાને શુદ્ધબોધરૂપે માનવારૂપ પ્રથમ વિકલ્પ તો યુક્ત
નથી...

(૨૩૬) (૨) જો વાસનાને બોધથી કોઈ અલગ વસ્તુ માનશો, તો તે વસ્તુરૂપ વાસનાને જ
સમાનાકારબુદ્ધિનો વિષય માની લઈશું... રૂપથી જન્ય જ્ઞાન જેમ રૂપને વિષય કરે, તેમ વાસનાથી
જન્ય સમાનાકારબુદ્ધિ પણ વાસનાને વિષય કરશે...

અને જો આવું હોય, તો તે સમાનાકારબુદ્ધિ નિરાલંબન=નિર્વિષયક શી રીતે કહી શકાય ?

બૌદ્ધ : બોધથી અલગ વાસના ખરેખર તો અવસ્તુ=અસત્ જ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

બોધમાત્રમેવ વાસના, ન ત્વન્યત્ કિઞ્ચિદ્ વસ્તુ સત્કર્માદિ બૌદ્ધૈરક્ષીક્રિયતે । તતો બોધાત્ સમાનાકારં
જ્ઞાનમુત્પદ્યત ઇત્યાયાતમ્ । એવં ચ યથા બોધાદબોધો ન જાયતે, તથાઽન્યાકારાનુત્તરવિજ્ઞાનજન્માપિ ન
સ્યાત્ । સુગતજ્ઞાનમપિ તથાવિધસમાનાકારોત્તેલ્લેખવશાદિત્યર્થઃ, તત્રાપિ બોધમાત્રસ્યોપાદાનભૂતસ્યાવિશેષાત્ ॥

❖ બૌદ્ધો, સમાનાકારને બુદ્ધિકલ્પિત-તુચ્છ-અસત્ માને છે... હવે જો અનુત્તરજ્ઞાનમાં પણ સમાનાકારનો
ભાસ માને, તો તે સમાનાકારને વાસ્તવિક માનવો પડે, કારણ કે તે જ્ઞાનમાં ભાસતી દરેક વસ્તુ વાસ્તવિક હોય છે...
એટલે જ તેઓ, અનુત્તરજ્ઞાનમાં સમાનાકારના ભાસની અસંગતિ બતાવે છે...

તદિતિ ચેત્, કથં તતઃ સ આકાર ઇતિ વાચ્યમ્ । અહેતુક એવાયમિતિ ચેત્, સદા તદ્વાવા-
દિપ્રસન્નઃ । વિશિષ્ટં બોધરૂપં વાસના ન બોધમાત્રમિતિ ચેત્, કિંકૃતમસ્ય વૈશિષ્ટ્યમિતિ
વાચ્યમ્ । અનાદિહેતુપરમ્પરાકૃતમિતિ ચેત્, ન, તત્રાપિ તન્માત્રાવિશેષાત્ । (૨૩૭) સ
સમુદ્રોર્મિવદ્ યતસ્તદેવ તદિતિ ચેત્, ન, તસ્યાપિ વાચ્યાદિના વિના તત એવાભાવાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શઙ્ક્યાહ-કથં તતઃ^૧-અવસ્તુનઃ સ આકારઃ-અધિકૃતબુદ્ધ્યાકાર ઇતિ વાચ્યમ્ । અહેતુક
એવાયં-બુદ્ધ્યાકારઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સદા તદ્વાવાદિપ્રસન્નઃ નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં
વેતિ નીતેઃ । વિશિષ્ટં બોધરૂપં વાસના, ન ચ બોધમાત્રમવિશિષ્ટમિતિ ચેત્, તતશ્ચ કિલ
યથોક્તદોષાભાવ ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિંકૃતમસ્ય-બોધરૂપસ્ય વૈશિષ્ટ્યમિતિ વાચ્યમ્ ।
અનાદિહેતુપરમ્પરાકૃતમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તત્રાપિ-અનાદિહેતુપરમ્પરાયાં
તન્માત્રાવિશેષાત્-બોધરૂપમાત્રાવિશેષાત્ । સઃ-બુદ્ધ્યાકારઃ સમુદ્રોર્મિવદિતિ નિદર્શનં યતઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વાદ્વાદી : તો તેનાથી સમાન બુદ્ધિઆકાર શી રીતે થાય ? શું અપુષ્પથી સમાન બુદ્ધિઆકાર
થાય છે ?

બૌદ્ધ : તો સમાન બુદ્ધિઆકારને નિર્હેતુક માની લઈશું, અર્થાત્ હેતુ વિના જ તેની ઉત્પત્તિ
માની લઈશું...

સ્વાદ્વાદી : અરે ! તો તો તે આકારને સદા સત્ કે સદા અસત્ માનવાની આપત્તિ આવશે,
કારણ કે તેવો ન્યાય છે કે, જે પદાર્થ નિર્હેતુક હોય, તે (૧) કાં'તો આકાશની જેમ સદા સત્ હોય,
કાં'તો (૨) અપુષ્પની જેમ સદા અસત્ હોય...

બૌદ્ધ : તો અમે વાસનાને અસત્ પણ નહીં માનીએ અને શુદ્ધબોધરૂપ પણ નહીં માનીએ...
પરંતુ, વિશેષબોધને જ અમે વાસના કહીશું... પછી તો પૂર્વોક્ત દોષ નહીં આવે ને ?

સ્વાદ્વાદી : પહેલા તો એ કહો કે 'વિશેષબોધ'માં તેવી વિશેષતા કોનાથી આવી ? કે જેથી તે
બોધને તમે વાસના કહો છો...

બૌદ્ધ : અનાદિકાલીન હેતુપરંપરાથી જ તે બોધમાં તેવી વિશેષતા કરાઈ છે...

સ્વાદ્વાદી : અનાદિ હેતુપરંપરામાં તો શુદ્ધબોધ જ અવિશેષ છે, અર્થાત્ શુદ્ધબોધરૂપે તે સંપૂર્ણ
હેતુપરંપરા સમાન છે, તો તેનાથી વિશેષબોધરૂપ વાસના શી રીતે થાય ?

(આશય : સમાનાકારબુદ્ધિ વાસનાથી=વિશેષબોધથી થઈ,હવે વિશેષબોધ શેમાંથી ઉત્પન્ન
થયો ? પૂર્વે તો બોધમાત્ર - શુદ્ધબોધ હતો, તેમાંથી વિશેષબોધ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?)

(૨૩૭) બૌદ્ધ : જેમ સમુદ્રમાંથી જ સમુદ્રના તરંગો થાય છે, તેમ બોધમાંથી જ તરંગ જેવો

❖ વાસના અસત્ ન હોવાથી, તેના દ્વારા સમાન બુદ્ધિઆકાર પણ સંગત થઈ જશે અને શુદ્ધબોધરૂપ ન હોવાથી,
અનુત્તરવિજ્ઞાનને વાસના કહેવાનું આપાદન પણ નહીં આવે...

૧. 'તતઃ વસ્તુનઃ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ઢ-પાઠઃ । ૨. 'ચેતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

અનાગમો વાચ્ચાદિકલ્પ ઇતિ ચેત્, ન, તદભાવેઽપિ ક્વચિત્ તદ્ભાવોપપત્તેઃ । (૨૩૮)
સ્વવિક્ષોભોદ્ભવસમુદ્રોર્મિતુલ્યઃ સ ઇતિ ચેત્, સ એવ તદા કુત ઇતિ વાચ્યમ્ ? તસ્યૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધરૂપાત્ તદેવ-બોધરૂપં તદિતિ ચેત્-વૈશિષ્ટ્યમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્યાપિ-
સમુદ્રોર્મેર્વાચ્ચાદિના વિક્ષોભકારણેન વિના તત એવ-સમુદ્રમાત્રાદભાવાત્, તતશ્ચ દૃષ્ટાન્ત-
દાર્ષ્ટાન્તિકયોર્વૈષમ્યમિત્યર્થઃ । અનાગમઃ તીર્થિકસમ્બન્ધી વાચ્ચાદિકલ્પ ઇતિ ચેત્, તતો ન
વૈષમ્યમિત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તદભાવેઽપિ-અનાગમાભાવેઽપિ ક્વચિત્-બાલ-
વિકલ્પાદૌ તદ્ભાવોપપત્તેઃ, પ્રક્રમાદધિકૃતબુદ્ધ્યાકારોપપત્તેઃ । સ્વેત્યાદિ । સ્વવિક્ષોભાદુદ્ભવો
યસ્ય સમુદ્રોર્મેઃ સ તથા સ્વવિક્ષોભોદ્ભવશ્ચાસૌ સમુદ્રોર્મિશ્ચેતિ સમાસઃ તેન તુલ્યઃ સ ઇતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સમાનાકાર બોધ થાય છે... અહીં જે બોધ દ્વારા તેવો સમાનાકાર થાય, તે જ બોધ વિશિષ્ટરૂપ છે
અને તેને જ અમે વાસના કહીએ છીએ... (સમુદ્ર=વાસના, સમુદ્રતરંગ=સમાનાકારબુદ્ધિ) હવે તો
વાંધો નહીં ને ?

આશય : સમુદ્રમાંથી તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તરંગ પેદા કરનાર પાણી પૂર્વે પણ હતું છતાં
તેમાંથી તરંગ ન થયો પણ પછી થયો. તેથી તે પાણી જ તરંગજનક વૈશિષ્ટ્યવાળું છે. તેમ અનાદિથી
શુદ્ધબોધ હોવા છતાં કોઈક ક્ષણે સમાનાકારબુદ્ધિ થાય તો તેના પૂર્વનો બોધ એ જ તજજનક વિશેષબોધ
(વાસના) છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે તમારા દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિકમાં ઘણો તફાવત
છે. જુઓ - વાયુ હોય તો જ સમુદ્રથી તરંગો થાય, તે સિવાય માત્ર સમુદ્રથી જ સમુદ્રના તરંગો નહીં...
(એટલે દૃષ્ટાંતમાં તો વાયુ જેવા તત્ત્વનું અસ્તિત્વ છે...)

જ્યારે દાર્ષ્ટાંતિકમાં તો વાયુ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કે જેના નિમિત્તે, વાસનારૂપ
સમુદ્રથી સમાનાકાર બુદ્ધિરૂપ તરંગો થઈ શકે... તો અહીં તે દૃષ્ટાંત શી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

બૌદ્ધ : પરતીર્થિક(જૈનાદિ) સંબંધી અનાગમ=આગમાત્માસ તે જ વાયુ જેવો છે... વાયુ દ્વારા
જેમ સમુદ્રથી તરંગો નીકળે, તેમ જૈનાદિસંબંધી અનાગમ સાંભળીને, વિશેષબોધરૂપ વાસનાથી પણ
સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય છે...

સ્યાદ્વાદી : જો અનાગમ વાયુ જેવો હોય, તો વાયુ વિના તરંગોની જેમ, અનાગમ સાંભળ્યા
વિના સમાનાકાર બુદ્ધિ પણ ન જ થવી જોઈએ, પણ થાય તો છે જ, કારણ કે બાળકાદિને અનાગમનું
શ્રવણ ન હોવા છતાં પણ, સમાનાકાર બુદ્ધિ તો તેમને પણ થાય છે... તેથી તમારી વાત યોગ્ય નથી...

(૨૩૮) બૌદ્ધ : જુઓ, દરેક વખતે વાયુથી જ તરંગો થાય એવું જરૂરી નથી, ઘણીવાર તો
સમુદ્રના વિક્ષોભથી (=ખળભળાટથી) જ તરંગો થાય છે... તેની જેમ વિક્ષોભથી જ સમાનાકાર બુદ્ધિ



તત્સ્વભાવત્વાદિતિ चेत्, न, तदविशेषेण सदा समुद्रोर्मिप्रसङ्गात् । तस्य तत्क्षणविशेष-
त्वादप्रसङ्ग इति चेत्, न, तस्य तन्मात्रत्वेन विशेषत्वासिद्धेः । ऊर्मिजननस्वभावत्वं विशेष



❖ व्याख्या ❖

चेत्-પ્રસ્તુતબુદ્ધ્યાકારઃ, એતદાશઙ્ક્યાહ-સ એવ-સ્વવિક્ષોભોદ્ભવઃ સમુદ્રોર્મિસ્તદા-તસ્મિન્નેવ
કાલે કુત્ત ઇતિ વાચ્યમ્ । તસ્યૈવેત્યાદિ । તસ્યૈવ-સમુદ્રસ્ય તત્સ્વભાવત્વાત્-તદોર્મિજનન-
સ્વભાવત્વાત્ ઇતિ चेत् સ એવ તદેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્, તદવિશેષેણ-
સમુદ્રાવિશેષેણ હેતુના સદા સમુદ્રોર્મિપ્રસંગાત્, તન્માત્રનિબન્ધો હ્યુર્મિરવિશિષ્ટં ચ ભેદકાભાવેન
પરસ્ય તન્માત્રત્વમિતિ ભાવના । તસ્યૈત્યાદિ । તસ્ય-સ્વવિક્ષોભોદ્ભવસમુદ્રોર્મિહેતોઃ સમુદ્રસ્ય
તત્ક્ષણવિશેષત્વાત્-સમુદ્રક્ષણવિશેષત્વાત્ અપ્રસંગ્ગ ઇતિ चेत् । સદોર્મિપ્રસંગ્ગોઽનન્તરોદિતઃ,
સ એવ ક્ષણસ્તત્સ્વભાવઃ, નાન્યે તત્ક્ષણા ઇત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-સમુદ્રક્ષણસ્ય
તન્માત્રત્વેન-સમુદ્રક્ષણમાત્રત્વેન હેતુના વિશેષત્વાસિદ્ધેઃ । ઊર્મિજનનસ્વભાવત્વં વિશેષ ઇતિ



❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

થઈ જાય છે... એટલે અમારા મતે કોઈ દોષ નથી...

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, જે દષ્ટાંતથી બૌદ્ધે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું, તે દષ્ટાંતનો જ નિરાસ કરે
છે...)

સ્વાદ્વાદી : પોતાના વિક્ષોભથી થનારા તરંગો, તે જ કાળે કોના કારણે થાય છે ?

બૌદ્ધ : સમુદ્રને કારણે... કારણ કે તરંગને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ સમુદ્રનો જ છે...

સ્વાદ્વાદી : અરે ! સમુદ્રરૂપે તો બધી જ સમુદ્રક્ષણો સમાન છે, તેઓમાં પરસ્પર ભેદ કરાવનાર
કોઈ જ વિશેષ નથી અને તેથી તો, પ્રસ્તુત સમુદ્રક્ષણની જેમ પૂર્વની સમુદ્રક્ષણોમાં પણ તરંગજનન-
સ્વભાવ સમાનપણે હોઈ, હંમેશા સમુદ્રથી તરંગોની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે...

આશય : ધારો કે, ૧૦ સમુદ્રક્ષણો છે, તો અહીં આગળની નવ સમુદ્રક્ષણથી તરંગો ન થાય ને
માત્ર દસમી ક્ષણથી જ તરંગો થાય એવું કેમ ? સમુદ્રરૂપે તો દસે દસ ક્ષણો સમાન છે...

બૌદ્ધ : જુઓ, પોતાના વિક્ષોભથી તરંગોને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ માત્ર દસમી ક્ષણનો જ
છે, નવાદિ ક્ષણનો નહીં... એટલે પ્રતિનિયત ક્ષણે જ તરંગોની ઉત્પત્તિ થશે, સર્વદા નહીં...

સ્વાદ્વાદી : આ વાત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે દસમી ક્ષણ પણ એક 'સમુદ્રક્ષણ' જ હોવાથી,
નવાદિ ક્ષણની જેમ તેમાં કોઈ વિશેષતા હોવી સિદ્ધ નથી...

બૌદ્ધ : અરે ! 'તરંગજનનસ્વભાવ' એ જ તો તે ક્ષણની વિશેષતા છે... (આશય એ કે, જો
દરેક ક્ષણોમાં તરંગજનનસ્વભાવ હોત, તો તે દરેકથી તરંગોની ઉત્પત્તિ માનવી પડે, જે પ્રતીતિસિદ્ધ
નથી... તેથી તરંગજનનસ્વભાવ નવાદિ ક્ષણમાં નહીં, પણ માત્ર દસમી ક્ષણમાં જ માનવો જોઈએ
અને એ જ તે દસમી ક્ષણની વિશેષતા છે...)

૧. 'તદેતદાશઙ્ક્યાહ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'હ્યુર્મિરવિશિષ્ટ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-ક-પાઠઃ ।



इति चेत्, न स्वभावः स्वभाववतोऽन्य इति तन्मात्रत्वमेव । (२३९) तन्मात्रत्वेऽपि तद्वेदवद् भेद एवेति चेत्, न, तादृशस्यास्याप्रयोजकत्वात्, तत्तद्भावेऽतिप्रसङ्गात्,

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

चेत्, तथाहि-न सर्वे तत्स्वभावाः सर्वेभ्य ऊर्मिभावापत्तेः, न चेयं तथाऽदर्शनादिति भावेनेति । एतदाशङ्क्याह-न स्वभाव इत्यादि । न स्वभावः स्वभाववतः सकाशादन्य इति कृत्वा तन्मात्रत्वमेव-समुद्रक्षणमात्रत्वमेव, ततश्च ‘ऊर्मिजननस्वभावत्वं विशेषः’ इति वचनमात्रमेव । तन्मात्रत्वेऽपि-समुद्रक्षणमात्रत्वेऽपि तद्वेदवत्-समुद्रक्षणभेदवद् भेद एव इति चेत्, विशेष एवोर्मिजननस्वभावस्य क्षणस्येति । एतदाशङ्क्याह-न, तादृशस्य-तुल्यस्वरूपभेदमात्रहेतोः अस्य-क्षणभेदस्य अप्रयोजकत्वात् स्वभावभेदेनोर्मिजननं प्रति । एतदेवाह-तत्तद्भावे तस्य-भेदमात्रस्य तद्भावे-स्वभावभेदेनोर्मिजननं प्रति प्रयोजकत्व इत्यर्थः । किमित्याह-अतिप्रसङ्गात् ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ, સ્વભાવ તે સ્વભાવવાળા પદાર્થથી જુદો નથી, પણ તે પદાર્થરૂપ જ છે... એટલે તરંગજનનસ્વભાવ પણ માત્ર સમુદ્રક્ષણરૂપ જ છે, એથી જુદો નહીં... હવે જો એવો કોઈ જુદો સ્વભાવ જ નથી, તો તેના આધારે સમુદ્રક્ષણની વિશેષતા શી રીતે મનાય ? તેથી “તરંગજનનસ્વભાવ જ વિશેષ છે” - તે બધું માત્ર બોલવા પૂરતું જણાય છે...

(૨૩૯) બૌદ્ધ : જો કે દસમી ક્ષણ પણ એક સમુદ્રક્ષણ જ છે, તો પણ, જેમ સમુદ્રની દરેક ક્ષણો જુદી જુદી છે, તેમ દરેક ક્ષણોનો સ્વભાવ પણ જુદો જુદો હોઈ જ શકે છે... (તેથી બીજી ક્ષણોમાં ન હોવા છતાં પણ, દસમી ક્ષણમાં તેવો તરંગજનનસ્વભાવ હોવામાં કોઈ અસંગતિ નથી...)

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત અયુક્ત છે, કારણ કે સ્વભાવભેદ માટે ક્ષણભેદને પ્રયોજક માનવો યોગ્ય નથી. આશય એ કે, સ્વરૂપભેદનાં કારણભૂત ક્ષણભેદ હોવા માત્રથી તે તુલ્ય એવી સમુદ્રક્ષણોનો સ્વભાવભેદ માનવો યોગ્ય નથી...

બૌદ્ધ : દરેક ક્ષણો જુદી જુદી હોઈ, તે દરેક ક્ષણોનો સ્વભાવ પણ જુદો જુદો હોવાથી, અન્યક્ષણોમાં ન રહેલ પણ તરંગજનનસ્વભાવ, દસમી ક્ષણમાં માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે જેમ તમે ક્ષણભેદથી સ્વભાવભેદ માની, પ્રથમાદિ ક્ષણની સમાન પણ દસમી ક્ષણનો જુદો સ્વભાવ માનો છો અને તેથી તે દસમી ક્ષણ દ્વારા જ તરંગક્ષણરૂપ વિશિષ્ટ (પૂર્વક્ષણવિલક્ષણ) કાર્યની ઉત્પત્તિ કહો છો...

તેમ અમે પણ કહીશું કે → “કોઈ એક પદાર્થની ક્ષણો યદ્યપિ બધી સમાન (=ક્ષણિકજનન-સ્વભાવી) છે, તો પણ તેઓ ક્ષણરૂપે જુદી હોવાથી, ઉપરોક્તન્યાયે (ક્ષણભેદથી સ્વભાવભેદ), તેઓનો સ્વભાવ જુદો જુદો માનવો પડશે, અને તેથી તો કોઈ એક ક્ષણમાં “નિત્યજનનસ્વભાવ” પણ માની

૧. ‘નહિ સ્વભાવઃ’ इति ग-पाठः । ૨. ‘तस्याभेद’ इति ड-पाठः । ૩. पूर्वमुद्रिते तु ‘प्रयोजकत्वाद्’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता ।

તત્સ્વભાવાનામપિ કેષાઞ્ચિત્ તથાભેદાદ્ નિત્યતયા ફલભેદાપત્તેઃ ॥

(૨૪૦) ન નિત્યતા કેષાઞ્ચિદપિ । કિં નેતિ વાચ્યમ્ । ન તદ્દેતુઃ તથાભૂતા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનમેવાહ-તત્સ્વભાવાનામપિ કેષાઞ્ચિત્-પદાર્થાનાં તથાભેદાત્-¹¹⁰તુલ્યસ્વરૂપભેદમાત્રહેતુતયા ભેદાત્ નિત્યતયા-નિત્યસ્વભાવત્વેન ફલભેદાપત્તેઃ-સમુદ્રોર્મિવદનિત્યભાવવિલક્ષણફલ-ભેદાપત્તેરિત્યતિસૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

અત્રાહ-ન નિત્યતા કેષાઞ્ચિદપિ-ભાવાનામ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં ન ઇતિ વાચ્યમ્ । ન તદ્દેતુઃ-નિત્યભાવહેતુઃ તથાભૂતાત્-નિત્ય¹¹¹ભાવજનનસ્વભાવજનનસ્વભાવાદિતિ યોડર્થઃ હેતોઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શકાશે. (આ સ્વભાવ યદ્યપિ પૂર્વક્ષણોમાં નથી, તો પણ ક્ષણભેદે સ્વભાવભેદ માન્ય હોઈ, પૂર્વક્ષણમાં ન રહેલ પણ સ્વભાવ, પ્રસ્તુત ક્ષણમાં સંગત છે...) પછી તો સમુદ્રક્ષણથી તરંગની જેમ, આ ક્ષણ દ્વારા વિલક્ષણ એવા નિત્યકાર્યની ઉત્પત્તિ થશે, એટલે તો ફળભેદની (=વિલક્ષણકાર્ય થવાની) આપત્તિ આવશે !" ← આવું કથન કરીને તો અમે નિત્યપદાર્થની પણ સિદ્ધ કરીશું...

(આ અર્થ વિવરણ પ્રમાણે કર્યો છે. મૂળ + વ્યાખ્યાનો અર્થ આ રીતે બેસાડવો - સમાન સ્વભાવી પણ કેટલીક ક્ષણોમાં તેવો - સ્વરૂપભેદના હેતુભૂત ક્ષણભેદ હોવાથી તે નિત્ય પણ થઈ શકશે, અને અનિત્યક્ષણ કરતાં વિલક્ષણ એવું ફળ ઉત્પન્ન કરશે... ભાવ એ કે, અનિત્યક્ષણ, સજાતીય પણ સર્વથા ભિન્ન ક્ષણની ઉત્પત્તિ કરે છે, તે તેનું ફળ છે. પણ હવે તેના બદલે ક્ષણભેદથી કોઈક ક્ષણ નિત્ય થઈ જશે અને તે પોતાની જ અવસ્થિતિરૂપ વિલક્ષણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરશે...)

આ પદાર્થ એકદમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવો...

(૨૪૦) બૌદ્ધ : પણ નિત્યતા તો કોઈ પદાર્થની નથી...

સ્યાદ્વાદી : પણ પહેલા એ કહો કે, કેમ નથી ?

બૌદ્ધ : તેમાં કારણ એ જ કે, નિત્યભાવને ઉત્પન્ન કરનાર તમે જે હેતુ માનો છો, તે હેતુની

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

110. તુલ્યસ્વરૂપભેદમાત્રહેતુતયા ભેદાદિતિ । તુલ્ય-પરસ્પરસાધારણં તચ્ચ તત્સ્વરૂપેણ ભેદમાત્રં ચ તદ્દેતુઃ-કારણં નિત્યપદાર્થજનનં પ્રતિ પ્રયોજનં યેષાં તે તથા તેષાં ભાવસ્તત્તા તયા કૃત્વા ભેદાત્-વિશેષાત્, યથાહિ-અવિશિષ્ટાત્ સમુદ્રક્ષણાત્ સ્વરૂપમાત્રેણ પાશ્ચાત્યસમુદ્રક્ષણેભ્યો ભિન્નાત્ સકાશાદ્ વિશિષ્ટ ઝમિક્ષણ ઉત્પદ્યતે । એવં સ્વરૂપમાત્રેણાન્યેભ્યઃ પદાર્થેભ્યો ભિન્નાત્ કુતોડપિ વસ્તુક્ષણાન્નિત્યસ્ય કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્, ઉભયત્રાપિ વિશિષ્ટહેતોરભાવાત્, સ્વરૂપભેદમાત્રસ્ય ચ સમાનત્વાત્ ॥

111. નિત્યભાવજનનભાવજનનસ્વભાવાદિતિ યોડર્થ ઇતિ । નિત્યભાવજનનઃ-નિત્યપદાર્થનિષ્પાદકો

૧. 'તત્સ્વભાવાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તત્સ્વભાવાં' ઇતિ ક-હ-પાઠઃ । ૩. 'પ્રતિયોજકં યેષાં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



દ્વેતોસ્તસ્યેવ યદિતિ ચેત્, ન, મોક્ષહેતોઃ કૈશ્ચિત્ તથાવિધત્વાભ્યુપગમાત્, (૨૪૧)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાત્ । તસ્યેવ, પ્રક્રમાદૂર્મિજનનસ્વભાવસમુદ્રક્ષણસ્યેવ યદિતિ¹¹² ચેત્ ઊર્મિજનનસ્વભાવો હિ સમુદ્રક્ષણઃ ઊર્મિજનનસ્વભાવસમુદ્રક્ષણજનનસ્વભાવાત્ સમુદ્રક્ષણાદુત્પન્ન ઇતિ વિદ્યતે, અસ્ય તથાભૂતો હેતુઃ, નૈવં¹¹³ નિત્યભાવજનનસ્વભાવજનનસ્વભાવો હેતુરસ્તિ, તન્નિત્યત્વવિરોધાદિત્ય-ભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં મોક્ષહેતોઃ-વિશિષ્ટજ્ઞાનાદેઃ કૈશ્ચિત્-નૈયાયિકાદિભિઃ તથાવિધત્વાભ્યુપગમાત્-નિત્યભાવજનનસ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્, તથાઽહેતોરપિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેવા હેતુથી ઉત્પત્તિ નથી થઈ, કે જેવા હેતુથી તરંગજનનસ્વભાવી સમુદ્રક્ષણની ઉત્પત્તિ થઈ છે...

ભાવાર્થ : તરંગજનનસ્વભાવી સમુદ્રક્ષણનો તથાવિધ (=તરંગજનનસ્વભાવી સમુદ્રક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો) સમુદ્રક્ષણરૂપ હેતુ વિદ્યમાન છે, જ્યારે નિત્યજનનસ્વભાવી પદાર્થક્ષણનો તથાવિધ (=નિત્યજનનસ્વભાવી પદાર્થક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો) કોઈ જ હેતુ વિદ્યમાન નથી... (એટલે નિત્યજનનસ્વભાવી હેતુનું અસ્તિત્વ જ હજુ નિશ્ચિત નથી...)

પ્રશ્ન : તો તેવો (=નિત્યજનનસ્વભાવી પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનાર) કોઈ હેતુ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો પદાર્થની નિત્યતાનો વિરોધ આવશે... ભાવ એ કે, જો તેવો કોઈ હેતુ માનો, અને જો તે (=નિત્યજનનસ્વભાવી) પદાર્થ દ્વારા નિત્યની ઉત્પત્તિ માનો, તો તો તેની નિત્યતા જ નહીં રહે, કારણ કે ઉત્પન્ન થનાર નિત્ય શી રીતે ?

સાર : તેથી એવો કોઈ હેતુ નથી, કે જેનાથી વિશિષ્ટ (=નિત્યજનનસ્વભાવી) ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય... એટલે નિત્ય પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહીં...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત અસંગત છે, કારણ કે નૈયાયિકાદિ કેટલાક દર્શનકારો, મોક્ષના કારણભૂત વિશિષ્ટજ્ઞાનાદિને નિત્યજનનસ્વભાવી (=મોક્ષરૂપ નિત્યપદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાના

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

યોઽસૌ ભાવઃ-પદાર્થસ્તજ્જનનસ્વભાવો યસ્ય સ તથા તસ્માત્ । ઊર્મિજનનસ્વભાવસ્ય સમુદ્રક્ષણસ્ય હેતુરસ્તિ । एवं न नित्यभावहेतुर्नित्यभावजननस्वभावाद्धेतोरुत्पन्नः समस्तीति भावार्थः ॥

112. યદિતિ ચેદિતિ । અત્ર યચ્છબ્દો યસ્માદર્થે ॥

113. નૈવં નિત્યભાવજનનસ્વભાવજનનસ્વભાવો હેતુરસ્તિ તન્નિત્યત્વવિરોધાદિતિ । ન-નૈવં ઊર્મિ-જનનસ્વભાવભાવત્ નિત્યભાવજનનસ્વભાવજનનસ્વભાવઃ નિત્યપદાર્થજનકપદાર્થજનનસ્વરૂપો હેતુઃ-જનકોઽસ્તિ । કુત ઙ્ક્યાહ-તન્નિત્યત્વવિરોધાત્ । તસ્ય જન્યતયાઽભિમતસ્ય પદાર્થસ્ય હિ નિત્યત્વવિરોધાત્ । યો હિ જન્યતે સ કથં નિત્યો ભવિતુમર્હતીતિ ॥

૧. 'યદિતિ તદૂર્મિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તસ્ય' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'નિત્યભાવજનનસ્વભાવો' ઇતિ ચ-પાઠઃ, ક-પાઠસ્તુ 'નિત્યભાવગાનભાવજનન-ભાવજનનસ્વભાવઃ' ઇતિ । ૪. 'તન્નિત્યત્વ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

અહેતોરપિ તથાભાવકલ્પનાઽવિરોધાત્ અસ્યાપ્યર્થક્રિયોપપત્તે: તત્કરણસ્વભાવત્વાત્
અનિત્યત્વાદે: સર્વત: સર્વાર્થક્રિયાઽભાવેનેહાપ્રયોજકત્વાત્ । તત્કરણસ્વભાવત્વસ્ય ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અવિદ્યમાનહેતોરપ્યનાદ્યઘ્વાદે:, કિમિત્યાહ-તથાભાવકલ્પનાઽવિરોધાત્ તથાભાવ:-નિત્યભાવ-
સ્તત્કલ્પનાઽવિરોધાત્ । તથાહિ-અહેતુરેવ કશ્ચિત્ સત્સ્વભાવ: સન્નિત્ય ઇતિ કિમત્ર ક્ષુણ્ણમ્ ? ।
નિત્યસ્ય ક્રમ-યૌગપદ્યાભ્યામર્થક્રિયાવિરોધ ઇત્યાશઙ્કાઽપોહાય આહ-અસ્યાપિ-અધિકૃતનિત્યસ્ય
અર્થક્રિયોપપત્તે: । ઉપપત્તિશ્ચ તત્કરણસ્વભાવત્વાત્-અર્થક્રિયાકરણસ્વભાવત્વાત્ । અયં ચાત્ર
પ્રધાન ઇતિ વિપક્ષે બાધામાહ-અનિત્યત્વાદે: । ઇહ-અર્થક્રિયાયામપ્રયોજકત્વાત્ ઇતિ યોગ: ।
અપ્રયોજકત્વં ચ સર્વત: સર્વાર્થક્રિયાઽભાવેન । ન હ્યનિત્ય ઇત્યેવ સર્વો ભાવ: સર્વામર્થક્રિયાં
કરોતિ, નિત્ય ઇત્યેવ વા, તથા અદર્શનાત્, અતો યો યદર્થક્રિયાકરણસ્વભાવ: સ તાં કરોતીતિ
તત્કરણસ્વભાવત્વમેવાત્ર પ્રયોજકમિતિ । અત એવાહ-તત્કરણસ્વભાવત્વસ્ય ચ-અર્થક્રિયા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વભાવવાળો) માને છે... 'એટલે નિત્યજનનસ્વભાવી કોઈ જ પદાર્થ નથી એવું ન કહી શકાય...
(૨૪૧) બીજી વાત, "તેવો (=નિત્યજનનસ્વભાવી) હેતુ ન હોવાથી, કોઈ પણ પદાર્થ નિત્ય
નથી..." એવું પણ ન કહી શકાય, કારણ કે અનાદિકાલીન પરમાણુઓનો કોઈ નિત્યજનનસ્વભાવી
હેતુ ન હોવા છતાં પણ, તેઓ નિત્ય-સત્સ્વભાવી તો કહેવાય જ છે... (ભાવ એ કે, હેતુ વિના જ
કોઈ સત્સ્વભાવી હોવા સાથે નિત્ય હોય, તો તેમાં વાંધો શું?)

(એટલે હેતુ ન હોવા માત્રથી નિત્ય પદાર્થનું નાસ્તિત્વ ન કહેવાય.)

તેથી તો નિત્ય પદાર્થની નિબંધિ સિદ્ધિ થશે...

બૌદ્ધ : પણ નિત્ય પદાર્થમાં તો (૧) કમ, કે (૨) યુગપદ્મ=અકમ એકે રીતે અર્થક્રિયા ઘટતી
નથી, તો તેને શી રીતે મનાય ?

સ્વાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધ ! નિત્યપદાર્થમાં પણ અર્થક્રિયા સંગત જ છે, કારણ કે અર્થક્રિયા કરવાનો
સ્વભાવ તો તેનો પણ છે... આ અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ જ અર્થક્રિયામાં પ્રયોજક છે, નિત્યત્વ-
અનિત્યત્વાદિ નહીં... (આશય એ કે, તે સ્વભાવથી જ અર્થક્રિયા થાય છે, અનિત્યત્વાદિ હોય તો
જ અર્થક્રિયા થાય એવું નથી...)

પ્રશ્ન : પણ એવું કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે પદાર્થ 'નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોય' તેટલા માત્રથી તેઓ બધી જ અર્થક્રિયા
કરે એવું નથી, કારણ કે તેવું ક્યાંય દેખાતું નથી...

ભાવ એ કે, જો અનિત્યાદિ જ અર્થક્રિયામાં પ્રયોજક હોય, તો બૌદ્ધની દૃષ્ટિએ બધા પદાર્થો
અનિત્ય હોવાથી - અર્થક્રિયાના પ્રયોજક હોવાથી - તેઓ દ્વારા બધી જ અર્થક્રિયાઓ થવી જોઈએ...

૧. 'સ સ્વભાવ:' ઇતિ ઘ-પાઠ: । ૨. 'ક્ષૂણ્ણમ્' ઇતિ ઘ-પાઠ: । ૩. 'યદધિક્રિયાં' ઇતિ ઘ-પાઠ: ।



પ્રયોજકત્વાત્ તદ્વૈચિત્ર્યેણ પરોદિતદોષાસિદ્ધેઃ ક્રમયૌગપદ્યાર્થક્રિયાકરણસ્વભાવત્વાત્ તસ્ય ચ પર્યનુયોગાયોગાત્, અન્યથા સમાનત્વાદિતિ । સમુદ્રોર્મિકલ્પશ્રાધિકૃતો બુદ્ધ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કરણસ્વભાવત્વસ્ય ચ પ્રયોજકત્વાત્, ‘ઇહ’ ઇતિ વર્તતે । તથાહિ-યતોઽર્થક્રિયાકરણસ્વભાવઃ અતોઽર્થક્રિયાં કરોતિ, કિમત્રાનિત્યત્વાદિના ? સત્યપ્યસ્મિન્ સર્વતઃ સર્વાર્થક્રિયાઽસિદ્ધેરિતિ । તથા તદ્વૈચિત્ર્યેણ-સ્વભાવવૈચિત્ર્યેણ પરોદિતદોષાસિદ્ધેઃ-ક્રમ-યૌગપદ્યાભ્યામર્થક્રિયાવિરોધ ઇતિ પરોદિતો દોષસ્તદસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ ક્રમ-યૌગપદ્યાર્થક્રિયાકરણસ્વભાવત્વાત્ । તતશ્ચ ક્રમસાધ્યાં ક્રમેણ કરોતિ યૌગપદ્યસાધ્યાં યૌગપદ્યેન ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ, તથાસ્વભાવત્વાત્ । તસ્ય ચ-સ્વભાવસ્ય પર્યનુયોગાયોગાત્ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા સમાનત્વાત્ ઈર્મિજનનસ્વભાવત્વપરિકલ્પિતસ્વભાવસ્યાપિ પર્યનુયોગપ્રાપ્તેઃ, ઇતિ-એવં સમુદ્રોર્મેઃ અપ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તો પટથી પણ જલાહરણરૂપ અર્થક્રિયા, ઘટથી પણ શીતત્રાણાદિરૂપ અર્થક્રિયા... ઈત્યાદિ માનવું પડે, જે કદી દેખાતું નથી...

તેથી માનવું જ રહ્યું કે, અર્થક્રિયા માત્ર નિત્યતા કે અનિત્યતાદિથી નહીં, પણ અર્થક્રિયા કરવાના સ્વભાવથી થાય છે. તેથી જે પદાર્થનો જે અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તે પદાર્થ તે જ અર્થક્રિયા કરે છે...

એથી જ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ જ અર્થક્રિયામાં પ્રયોજક છે, કારણ કે તે પદાર્થની અર્થક્રિયા તે સ્વભાવ પર જ નિર્ભર છે. તો હવે તેમાં અનિત્યતાદિ માનવાથી શું ? કારણ કે અનિત્યતાદિ હોવા છતાં પણ તેઓ બધી જ અર્થક્રિયા કરે એવું તો સિદ્ધ નથી...

એટલે અર્થક્રિયાકરણસ્વભાવ જો નિત્યમાં હોય, તો તે નિત્ય પદાર્થ પણ અર્થક્રિયા કરશે જ...

બીજી વાત, તે અર્થક્રિયાકરણ સ્વભાવ વિચિત્રરૂપ હોવાથી, તમે જે કહ્યું હતું કે → “ક્રમ કે યુગપદ્ એકે રીતે તેમાં અર્થક્રિયા ઘટતી નથી” ← તે દોષ પણ નહીં આવે, કારણ કે તે નિત્ય પદાર્થનો ક્રમસાધ્ય અર્થક્રિયાને ક્રમથી કરવાનો અને યુગપત્સાધ્ય અર્થક્રિયાને યુગપત્રૂપે કરવાનો સ્વભાવ જ છે...

બૌદ્ધ : પણ પહેલા તો એ કહો કે, તે પદાર્થનો આવો (=ક્રમ/યુગપત્ રૂપે અર્થક્રિયા કરવાનો) જ સ્વભાવ કેમ ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, સ્વભાવ અંગે કોઈ જ પ્રશ્ન ન થઈ શકે, નહીંતર તો એવો પણ પ્રશ્ન

❖ આવો દોષ, અર્થક્રિયાના પ્રયોજક તરીકે નિત્યતાને માનવામાં પણ સમજી લેવો...

૧. ‘ભાવસ્ય ત્વપરિકલ્પિત૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

કારઃ (૨૪૨) સ યદૈવં ન યુજ્યતે સ્વસંવેદનસિદ્ધશ્ચ પ્રતિપ્રમાતૃ, અતો યથોક્તનિબન્ધન એવેતિ યુક્તમભ્યુપગન્તુમ્, અન્યથા તદુચ્છેદાપત્તેરિતિ તથાવિધઃ સમાનપરિણામ એવ, સમાનબુદ્ધિશબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ ॥

(૨૪૩) યદ્યેવં કથં ક્વચિત્ તદ્વ્યતિરેકેનાપ્યસ્ય પ્રવૃત્તિઃ ? નનુ ચાસ્યેત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવાપત્તેઃ । સમુદ્રોર્મિકલ્પશ્રાધિકૃતો બુદ્ધ્યાકારઃ-સમાનબુદ્ધ્યાકારઃ, સ યદૈવમ્-ઉક્ત-નીત્યા ન યુજ્યતે સ્વસંવેદનસિદ્ધશ્ચ પ્રતિપ્રમાતૃ-પ્રમાતારં પ્રમાતારં પ્રતિ, અતઃ-અસ્માત્ કારણાદ્ યથોક્તનિબન્ધન એવ-તથાવિધસમાનપરિણામનિબન્ધન એવ ઇતિ યુક્તમભ્યુપગન્તુમ્, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદુચ્છેદાપત્તેઃ-સમાનબુદ્ધ્યાકારોચ્છેદાપત્તેઃ । ઇતિ-એવં તથાવિધઃ-વાસ્તવઃ સમાનપરિણામ એવ સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિમિત્તમિતિ નિગમનમ્ ॥

યદ્યેવમિત્યાદિ । યદ્યેવં કથં ક્વચિત્-પ્રધાનેશ્વરાદિકાર્યત્વાદૌ તદ્વ્યતિરેકેનાપિ-પ્રધાનેશ્વરાદિકાર્યત્વવ્યતિરેકેનાપિ અસ્યેતિ પ્રક્રમાત્ સમાનબુદ્ધિશબ્દદ્વયસ્ય, પ્રવૃત્તિર્ભવતીતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

થશે કે - “સમુદ્રક્ષણમાં તરંગજનનસ્વભાવ કેમ ?” - અને એનો ઉત્તર ન હોવાથી તો, સમુદ્રના તરંગોનો પણ અભાવ થઈ જશે...

((૧) જો તેવો સ્વભાવ માનો, તો પદાર્થની નિત્યતા સિદ્ધ થશે, અને (૨) જો તેવો સ્વભાવ ન માનો, તો તેની જેમ તરંગજનનસ્વભાવ પણ નહીં ઘટે ← આવી વિષમસ્થિતિમાં બૌદ્ધ શું કરશે ? એ જાણવા માટે જ, અમારું મન તલસી રહ્યું છે...)

(૨૪૨) તમારા મતે ‘સમાન બુદ્ધિઆકાર’ તે સમુદ્રના તરંગસમાન છે, પરંતુ ઉપરોક્ત રીતે જ્યારે તે દષ્ટાંત (=સમુદ્રતરંગનું અસ્તિત્વ) જ ઘટતું નથી, ત્યારે તે તરંગસમાન સમાનાકારબુદ્ધિ પણ શી રીતે ઘટે ?

પણ સમાન બુદ્ધિઆકાર તો દરેક પ્રમાતાઓને સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે, એટલે તો તે બુદ્ધિઆકારને વસ્તુના સમાનપરિણામપૂર્વક જ માનવો રહ્યો... બાકી જો તેને સમાનપરિણામમૂલક ન માનો, તો - તે સિવાય બીજું તો કોઈ જ કારણ ન હોવાથી - સમાન બુદ્ધિઆકારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે...

નિષ્કર્ષઃ તેથી ‘મૃત્-મૃત્’ એવા સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિનાં કારણ તરીકે, વાસ્તવિક એવો સમાનપરિણામ માનવો જ જોઈએ...

❖ સમાનપરિણામ વિશે વ્યભિચારનો નિરાસ ❖

(૨૪૩) પૂર્વપક્ષઃ જો સમાનપરિણામથી જ સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થતી હોય, તો તમારા મતે કોઈપણ પદાર્થો, યદ્યપિ પ્રધાનકાર્ય કે ઈશ્વરકાર્ય નથી, એટલે તેઓમાં યદ્યપિ પ્રધાનકાર્યત્વ કે ઈશ્વરકાર્યત્વરૂપ સમાનપરિણામ નથી, તો પણ તેઓ વિશે (સાંખ્યાદિને) “આ પ્રધાનનું કાર્ય - આ



યુક્તમ્, વસ્તુનિબન્ધનસ્ય તદ્વ્યતિરેકેણ કદાચિદપ્યપ્રવૃત્તેઃ, તથાતદર્શનસ્ય ચ તદાભાસ-
વિષયત્વેનાવિરોધાત્, અન્યથા પ્રત્યક્ષસ્યાપિ અવિષયત્વાપત્તિઃ । ઇતિ સમાનપરિણામ એવ
સામાન્યમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યથોક્તં પ્રાગિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નન્વિત્યાદિ । નનુ ચાસ્યેત્યયુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-
વસ્તુનિબન્ધનસ્ય-સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયસ્ય તદ્વ્યતિરેકેણ-વસ્તુવ્યતિરેકેણ કદાચિદપ્યપ્રવૃત્તેઃ
ઘટ-શરાવાદિષ્વિવ હિમાદ્ગારાદિષ્વદર્શનાદિતિ ભાવના । તથાતદર્શનસ્ય ચ-સદ્જ્ઞેતવિપ્રલમ્બદ્વારેણ
સમાનબુદ્ધિશબ્દદ્વયદર્શનસ્ય ચ પ્રધાનેશ્વરાદિકાર્યત્વાદૌ તદાભાસવિષયત્વેન-સમાનબુદ્ધિ-
શબ્દદ્વયાભાસવિષયત્વેન અવિરોધાત્ । ઇત્યં ચૈતદદ્ગ્નીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનશ્યુપગમે
પ્રત્યક્ષસ્યાપિ નિર્વિકલ્પકસ્ય કિમિત્યાહ-અવિષયત્વાપત્તિઃ અવિગાનેન તથાઽનુભવાદેરધિકૃત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ પ્રધાનનું કાર્ય” - એવી સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે ? એ પરથી જણાય છે કે,
સમાનપરિણામની કારણતા વ્યતિરેકવ્યભિચારશ્રસિત છે...

સ્યાદ્વાદી : પ્રધાનકાર્ય આદિમાં (અસ્ય=) સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ જ વાત
અયુક્ત છે... કારણ કે એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, સમાન શબ્દ/બુદ્ધિ બંને વસ્તુમૂલક છે, તેથી જો વસ્તુ
હશે તો જ તે બેની પ્રવૃત્તિ દેખાશે, તે વિના નહીં...

એટલે જ તો ‘માટી-માટી’ એવી સમાન શબ્દ/બુદ્ધિ, ઘટ-શરાવાદિ વસ્તુ વિશે જ થાય છે,
હિમ-અંગારાદિ વિશે નહીં...

તેથી અસત્ શાસ્ત્રગત સંકેતના વિપ્રલંબને (=ઠગાઈને) કારણે, પ્રધાન-ઈશ્વરકાર્યરૂપ પદાર્થ
વિશે જે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, તે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિ આભાસરૂપ જ માનવા જોઈએ,
વાસ્તવિક નહીં, કારણ કે પ્રધાન-ઈશ્વરકાર્યરૂપ કોઈ વસ્તુ જ ન હોવાથી, તે શબ્દ/બુદ્ધિ નિર્વિષયક છે...

(એટલે સમાનપરિણામ વિના પણ, જો આવા આભાસરૂપ સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય,
તો પણ અમારી કારણતામાં કોઈ વ્યભિચાર નથી, કારણ કે અમારું કહેવું એટલું જ છે કે,
સમાનપરિણામ હોય તો જ વાસ્તવિક સમાન શબ્દ/બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ થાય..)

સાર + ફલિતાર્થ : તેથી સમાનાકારબુદ્ધિને વસ્તુમૂલક જ માનવી જોઈએ, (અન્યથા=) નહીંતર
જો એને નિર્વિષયક માનો, તો તેની જેમ નિર્વિકલ્પબુદ્ધિને પણ નિર્વિષયક માનવી પડશે... હવે જો
એમ કહેશો કે → નિર્વિકલ્પમાં તો વિષયનો અભાષિત અનુભવ થાય છે ← તો એવું કથન તો,
અધિકૃત બુદ્ધિઆકાર વિશે પણ શક્ય છે, કારણ કે અહીં પણ વિષયનો અભાષિત અનુભવ થાય છે

❖ કારણાભાવેઽપિ કાર્યસ્ય સત્ત્વમ્ - પ્રસ્તુતે સમાનપરિણામસ્યાભાવેઽપિ સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિરૂપસ્ય કાર્યસ્ય
સત્ત્વમ્, તેન વ્યતિરેકવ્યભિચારઃ ।



(૨૪૪) યતશ્ચૈવમતો ન ય એવાસાવેકસ્મિન્ વિશેષે સ એવ વિશેષાન્તરે । કિં તર્હિ ? સમાન: । ઇતિ કુત: સામાન્યવૃત્તિવિચારોદિતભેદદ્વયસમુત્થાપરાધાવકાશ ઇતિ ? । ન ચૈવં સતિ પરસ્પરવિલક્ષણત્વાદ્ વિશેષાણાં સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્ત્યભાવ: , સત્યપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બુદ્ધ્યાકારેઽપિ ભાવાત્ તસ્ય ચ નિર્વિષયત્વાત્, ન ચૈતદેવમ્ । ઇતિ-એવં સમાનપરિણામ એવ સામાન્યમિતિ મહાનિગમનમ્ ॥

યતશ્ચૈત્યાદિ । યતશ્ચ એવમતો ન ય એવાસૌ-સમાનપરિણામ: એકસ્મિન્ વિશેષે-ઘટાદૌ સ એવ વિશેષાન્તરે-શરાવાદૌ । કિં તર્હિ ? સમાન: । ઇતિ-એવં કુત: સામાન્યવૃત્તિવિચારોદિતં ચ તદ્ ભેદદ્વયં ચ-દેશકાત્સ્વરૂપં વિકલ્પદ્વયમિતિ વિગ્રહ:, તત્સમુત્થાશ્ચ તેઽપરાધાશ્ચ-સદેશત્વપ્રસજ્ઞાદય: તેષામવકાશ: કુત: ? નૈવ, સમાનપરિણામસ્ય તદ્વિલક્ષણત્વાદિતિ । ન ચૈવમિત્યાદિ । ન ચૈવં સતિ પરસ્પરવિલક્ષણત્વાદ્ વિશેષાણાં-ઘટ-શરાવાદીનાં સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્ત્યભાવો હિમા-ઽજ્ઞારાદીનામિવ । કુત ઇત્યાહ-સત્યપિ વૈલક્ષણ્યે સમાનપરિણામ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ... છતાં પણ તે બુદ્ધિઆકારને જેમ તમે નિર્વિષયક કહો છો, તેમ નિર્વિકલ્પને પણ નિર્વિષયક કહેવું જ પડશે, પણ તેવું તો છે જ નહીં...

તેથી માનવું જ રહ્યું કે, સમાન બુદ્ધિઆકાર સવિષયક જ છે, તેની ઉત્પત્તિ વસ્તુમૂલક જ છે. આમ, વસ્તુના સમાનપરિણામને કારણે જ સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, વાસ્તવિક રીતે તો આ સમાનપરિણામ જ સામાન્ય છે, એવો અંતિમ નિષ્કર્ષ થયો...

❖ વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યભાવી દોષોનો અનવકાશ ❖

(૨૪૪) જે કારણથી પૂર્વોક્ત સમાનપરિણામ સિદ્ધ થાય છે, તે કારણથી અમે કહીએ છીએ કે, ઘટાદિગત સમાનપરિણામ જ શરાવાદિગત નથી...

પ્રશ્ન : તો શરાવાદિમાં શું છે ?

ઉત્તર : તેમાં ઘટગત સમાનપરિણામ જેવો જ બીજો સમાનપરિણામ છે... એટલે અમારા મતે ઘટાદિ દરેકનો સમાનપરિણામ જુદો જુદો છે, કોઈ એક-વ્યાપી સામાન્ય નથી...

તેથી વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યની વૃત્તિના વિચાર વખતે “તે સંપૂર્ણપણે રહેશે કે દેશથી ?” - એવા બે વિકલ્પોનાં કારણે “સપ્રદેશી માનવાનો પ્રસંગ આવશે” એવા જે દોષો આવતા હતા, તે દોષોનો અહીં બિલકુલ અવકાશ નથી, કારણ કે સમાનપરિણામ તો વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્ય કરતાં સાવ જ વિલક્ષણ છે...

❖ સ્થાદ્વાદમતે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની નિર્બાધ સંગતિ ❖

પૂર્વપક્ષ : જો ઘટ-શરાવાદિમાં કોઈ એક સામાન્ય ન હોય, તો તો તે પદાર્થો વિલક્ષણ સાબિત થશે અને તેથી તો જેમ હિમ-અંગારાદિમાં સમાન શબ્દ/બુદ્ધિ નથી થતી, તેમ ઘટ-શરાવાદિમાં સમાન



વૈલક્ષણ્યે સમાનપરિણામસામર્થ્યતઃ પ્રવૃત્તેઃ, અસમાનપરિણામનિબન્ધના ચ વિશેષબુદ્ધિ-રિહ । ઇતિ યથોદિતબુદ્ધિશબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિઃ । (૨૪૫) તથા ચોક્તમ્-

“વસ્તુન એવ સમાનઃ પરિણામો યઃ સ એવ સામાન્યમ્ ।

અસમાનસ્તુ વિશેષો વસ્ત્વેકમનેકરૂપં તુ ॥”

તતશ્ચ તદ્ યત એવ સામાન્યરૂપમ્, અત એવ વિશેષરૂપમ્, સમાનપરિણામ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સામર્થ્યતઃ પ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયસ્યેતિ । વ્યતિરેકમાહ-અસમાનપરિણામ-નિબન્ધના ચ વિશેષબુદ્ધિરિહ, પ્રક્રમે ઘટ-શરાવાદિબુદ્ધિવત્ । ઇતિ-એવં યથોદિતબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિઃ, સમાનબુદ્ધિ-શબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તથા ચોક્તમિત્યાધિકૃતાર્થપ્રસાધકં જ્ઞાપકમાહ-વસ્તુન એવ-ઘટાદેઃ સમાનઃ પરિણામો યઃ-મૃદાદિઃ સ એવ સામાન્યમ્, અસમા-નસ્તુ વિશેષઃ-ઊર્ધ્વત્વાદિઃ । વસ્ત્વેકમનેકરૂપં તુ-સામાન્યવિશેષોભયરૂપમપિ તદનેકત્વતો-ડનેકરૂપમિત્યર્થઃ ॥

તતશ્ચેત્યાદિના મૂલપૂર્વપક્ષગ્રન્થં પરિહરતિ-તતશ્ચ તત્-વસ્તુ ઘટાદિ યત એવ સામાન્યરૂપં મૃદાદ્યાત્મકતયા અત એવ કારણાદ્ વિશેષરૂપમૂર્ધ્વાદિરૂપાપેક્ષયા । કુત્ત ઇત્યાહ-સમાન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શબ્દ/બુદ્ધિ નહીં થાય...

સ્યાદ્ઘાટી : તમારી વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે ઘટ-શરાવાદિ વિલક્ષણ હોવા છતાં પણ, તેઓમાં રહેલ સમાનપરિણામના સામર્થ્યથી જ, તેઓ વિશે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થઈ જશે... આ જ વાતને ગ્રંથકારશ્રી વ્યતિરેકદષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે -

ઘટ-શરાવાદિમાં રહેલ અસમાનપરિણામ=વિશેષપરિણામને કારણે, જેમ “આ ઘટ - આ શરાવ” એમ વિશેષ શબ્દ/બુદ્ધિ થાય છે, તેમ તેઓમાં રહેલ સમાનપરિણામને કારણે “માટી-માટી” - એમ સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ પણ સંગત જ છે...

(૨૪૫) આ જ વાતને સિદ્ધ કરનાર એક શ્લોક કહ્યો છે - “ઘટાદિ વસ્તુનો જ, જે ‘માટી’ આદિ સમાનપરિણામ છે, તે જ ‘સામાન્ય’ છે અને ‘ઉર્ધ્વતા’ આદિ જે વિશેષપરિણામ છે, તે જ ‘વિશેષ’ છે... તેથી સામાન્ય-વિશેષરૂપ એક વસ્તુ પણ, વિશેષો અનેક હોવાથી અનેક છે...”

❖ મૂલપૂર્વપક્ષનો યુક્તિશઃ પરિહાર ❖

તેથી ઘટાદિ પદાર્થો, જે કારણથી મૃદાદિરૂપે સામાન્યરૂપ છે, તે જ કારણથી ઉર્ધ્વાદિરૂપે વિશેષરૂપ

❖ ઉર્ધ્વતા-ઉભું રહેવું-ઊંચાણ-નીચાણ-જાડાઈ-પહોળાઈ આદિ ઘટનો અસમાનપરિણામ છે, કારણ કે તેવી ઊંચાઈ આદિ બીજા પદાર્થમાં નથી...

૧. આર્યા । ૨. ‘પ્રવૃત્તિઃ તત્સમાન૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



સ્યાસમાનપરિણામાવિનાભૂતત્વાત્, યત એવ ચ વિશેષરૂપમત એવ સામાન્યરૂપમ્, અસમાનપરિણામસ્યાપિ સમાનપરિણામાવિનાભાવાદિતિ । ન ચાનયોર્વિરોધઃ, અન્યોન્ય-વ્યાપ્તિવ્યતિરેકેણોભયોરસત્ત્વાપત્તેઃ, ઉભયોરપિ સ્વસંવેદનસિદ્ધત્વાત્, સંવેદનસ્યોભય-રૂપત્વાત્, ઉભયરૂપતાયાશ્ચ વ્યવસ્થાપિતત્વાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિણામસ્ય પ્રસ્તુતસ્ય, અસમાનપરિણામાવિનાભૂતત્વાત્, વિશેષપરિણામાવિનાભૂતત્વાદિ-ત્યર્થઃ । યત એવ ચ કારણાદ્ વિશેષરૂપમૂર્ધ્વાપેક્ષયા અત એવ સામાન્યરૂપં મૃદાદ્યાત્મકતયા । ભાવનામાહ-અસમાનપરિણામસ્યાપિ-ઠુર્ધ્વાદિરૂપસ્ય સમાનપરિણામાવિનાભાવાત્-મૃદા-દિપરિણામાવિનાભાવાદિતિ । ન ચાનયોઃ-સમાનાસમાનપરિણામયોર્વિરોધઃ । કુત ઇત્યાહ-અન્યોન્યવ્યાપ્તિવ્યતિરેકેણ વિના ઉભયોઃ-સમાનાસમાનપરિણામયોરસત્ત્વાપત્તેઃ, આપત્તિઃ પ્રાક્ પ્રદર્શિતૈવ, તથા ઉભયોરપિ સ્વસંવેદનસિદ્ધત્વાત્ તથાઽનુભવભાવેન । અત એવાહ-સંવેદનસ્યોભયરૂપત્વાત્ સામાન્યવિશેષોભયાપેક્ષયા, ઉભયરૂપતાયાશ્ચ સંવેદનસ્ય વ્યવસ્થા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, કારણ કે સમાનપરિણામ તે અસમાનપરિણામ=વિશેષપરિણામને અવિનાભાવી છે. અર્થાત્ મૃદાદિ તે ઉર્ધ્વાદિને અવિનાભાવી છે... એટલે જો તેમાં સમાનપરિણામ હશે તો વિશેષપરિણામ પણ હશે જ...

અને તેઓ જે કારણથી ઉર્ધ્વાદિરૂપ વિશેષરૂપ છે, તે જ કારણથી મૃદાદિરૂપે સામાન્યરૂપ છે, કારણ કે વિશેષપરિણામ તે સમાનપરિણામને અવિનાભાવી છે, અર્થાત્ ઉર્ધ્વાદિ તે મૃદાદિને અવિનાભાવી છે... એટલે જો તેમાં વિશેષપરિણામ હશે, તો સમાનપરિણામ પણ હશે જ...

આ રીતે વસ્તુમાં સમાન-અસમાન બંને પરિણામ હોવાથી, વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય છે...

પ્રશ્ન : પણ એક જ પદાર્થમાં, શું સમાન-અસમાનપરિણામનો વિરોધ ન આવે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે સમાન/અસમાન બંને પરિણામનો જો સહભાવ-અવિનાભાવ ન માનો, તો તે બંનેનો અભાવ થઈ જશે... (એ આપત્તિ અમે પહેલા જ બતાવી ગયા...)

અને વળી, તે બે તો સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે, તેથી પણ તેમનો વિરોધ નથી...

પ્રશ્ન : પણ તેઓ સ્વસંવેદનસિદ્ધ શી રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે સંવેદન સામાન્ય-વિશેષાકારે થાય છે. હવે સંવેદનમાં આવો સામાન્ય-વિશેષાકાર કોની અપેક્ષાએ આવે ? તો કહેવું જ રહ્યું કે, વસ્તુગત સમાન-અસમાનપરિણામની અપેક્ષાએ... (અર્થાત્ વસ્તુગત સમાન-અસમાનપરિણામને આશ્રયીને જ સંવેદનમાં સામાન્ય-વિશેષાકાર આવે છે...) એટલે બંને પરિણામ સ્વસંવેદનસિદ્ધ જ છે... અને “સંવેદન સામાન્ય-



(૨૪૬) યચ્ચોક્તમ્-‘સામાન્યવિશેષોભયરૂપત્વે સતિ વસ્તુનઃ સકલલોકપ્રસિદ્ધ-સંવ્યવહારનિયમોચ્છેદપ્રસન્નઃ’ ઇત્યાદિ તદપિ જિનમતાનભિજ્ઞતાસૂચકમેવ કેવલમ્, ન પુનરિષ્ટાર્થપ્રસાધકમિતિ । ન હિ ‘મધુરક-લઙ્કુકાદિવિશેષાનર્થાન્તરં સર્વથૈકસ્વભાવ-મેકમનવયવં સામાન્યમ્’ ઇત્યભિદધતિ જૈનાઃ, અતઃ કિમુચ્યતે-‘ન વિષં વિષમેવ, મોદકા-દ્યભિન્નસામાન્યાવ્યતિરેકાત્’ ઇત્યાદિ । કિં તર્હિ ? સમાનપરિણામઃ । સ ચ ભેદાવિના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પિતત્વાદૃધઃ, ‘ન ચાનયોર્વિરોધઃ’ ઇતિ ક્રિયાયોગઃ ॥

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-સામાન્યવિશેષોભયરૂપત્વે સતિ વસ્તુનઃ-ઘટાદેઃ સકલ-લોકપ્રસિદ્ધસંવ્યવહારનિયમોચ્છેદપ્રસન્ન ઇત્યાદિ, તદપિ કિમિત્યાહ-જિનમતાનભિજ્ઞતા-સૂચકમેવ કેવલમ્, ન પુનરિષ્ટાર્થપ્રસાધકં વસ્ત્વનુપપત્તિરિષ્ટોઽર્થ ઇતિ ન તત્પ્રસાધકમ્ । કથમિત્યાહ-ન હીત્યાદિ । ન યસ્માન્મધુરક-લઙ્કુકાદિવિશેષાનર્થાન્તરમભિન્નં સર્વથૈક-સ્વભાવમેકમનવયવં સામાન્યમિત્યભિદધતિ જૈનાઃ-ભણત્યાર્હતાઃ । અતઃ કિમુચ્યતેઽનપ્યુ-પગતોપાલમ્ભપ્રાયં યદુત ‘ન વિષં વિષમેવ, મોદકાદ્યભિન્નસામાન્યાવ્યતિરેકાત્’ ઇત્યાદિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશેષ ઉભયાકાર છે” - આ વાત તો અમે પહેલા જ સિદ્ધ કરી...

સાર : તેથી ઘટાદિ એક જ વસ્તુમાં, સમાન/અસમાન બંને પરિણામ હોવા અવિરુદ્ધ છે...

※ સ્થાદ્વાદમતે વ્યવહારનું નિયંત્રણ ※

(૨૪૬) સૌ પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “વસ્તુને જો સમાન-અસમાન ઉભયરૂપ માનો, તો સકલલોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારનિયંત્રણનો ઉચ્છેદ થશે, અર્થાત્ મોદક આદિનો અર્થો મોદક વિશે જ પ્રવર્તે એવું નહીં રહે... વિગેરે” ← તે બધું કથન માત્ર જિનમતની અનભિજ્ઞતાને જ સૂચવે છે, અર્થાત્ જિનમતને (=સ્થાદ્વાદમતને) યથાર્થ ન જાણવાનું જ પરિણામ છે, બાકી આવા કથનથી તમારું જે ઈષ્ટ છે કે - “સ્થાદ્વાદમતે વસ્તુની અસંગતિ થાય” - તે સિદ્ધ નહીં થાય, કારણ કે સ્થાદ્વાદમતે તો સર્વવ્યવહાર સમંજસ જ છે... તે આ પ્રકારે -

અમે જૈનો → “મધુરક (=વિષ), લાડવો આદિ બધા વિશેષો સાથે અભિન્ન, એકાંત એકસ્વભાવી, નિરવયવ, એક સામાન્ય છે” ← એવું નથી કહેતાં, તો તમે ફોગટનો ઉપાલંભ શા માટે આપો છો કે - “મોદકાભિન્ન સામાન્ય તે વિષ સાથે અભિન્ન હોવાથી, વિષ માત્ર વિષ નહીં રહે, પણ મોદક પણ બનશે... આદિ.”

આશય એ કે, જો અમે મોદક - વિષના સામાન્યને એક માનીએ, તો તમે આપેલ આપત્તિ બરાબર કે - “વિષ તે મોદક પણ બનશે, કારણ કે તે વિષનો મોદકસામાન્યની સાથે અભેદ છે...”

૧. ૩૯તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘દેવ’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૩. ૩૯તમે પૃષ્ઠે ।

ભૂતત્વાત્ ન ય એવ વિષાદભિન્નઃ સ એવ મોદકાદિભ્યોઽપિ, સર્વથા તદેકત્વે સમાન-
ત્વાયોગાત્ ॥

(૨૪૭) સ્યાદેતત્ સમાનપરિણામસ્યાપિ પ્રતિવિશેષમન્યત્વાદસમાનપરિણામવત્
તદ્ભાવાનુપપત્તિરિતિ । એતદપ્યયુક્તમ્, સત્યપ્યન્યત્વે સમાનાસમાનપરિણામયોર્ભિન્ન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિં તર્હિ ? સમાનપરિણામઃ સામાન્યમિત્યભિદધતિ જૈના ઇતિ । સ ચ-સમાનપરિણામઃ
કિમિત્યાહ-ભેદાવિનાભૂતત્વાત્ કારણાન્ન ય એવ વિષાદભિન્નઃ સ એવ મોદકાદિભ્યોઽપિ ।
કથં નેત્યાહ-સર્વથા તદેકત્વે-સમાનપરિણામૈકત્વે સમાનત્વાયોગાત્ । ન હ્યેકં સમાનમિતિ
ભાવના ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે સમાનપરિણામસ્યાપિ-મૃદાઘાત્મકસ્ય
પ્રતિવિશેષ-વિશેષં વિશેષં પ્રતિ ઘટ-શરાવાદિલક્ષણમ્, અન્યત્વાત્ કારણાત્, અસમાન-
પરિણામવદિતિ નિદર્શનં તદ્ભાવાનુપપત્તિઃ-સમાનપરિણામભાવાનુપપત્તિરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ અમે બેના સામાન્યને એક માનતાં જ નથી...

પ્રશ્ન : તો તમે શું માનો છો ?

ઉત્તર : અમે 'સમાનપરિણામ' જ સામાન્ય માનીએ છીએ અને આ સમાનપરિણામ ભેદને
અવિનાભાવી છે... (અર્થાત્ તેઓમાં ભેદ હોવામાં જ સમાનપરિણામ ઘટે...) એટલે જે
સમાનપરિણામ વિષયી અભિન્ન છે, તે જ સમાનપરિણામ મોદકાદિથી અભિન્ન નથી, કારણ કે વિષ-
મોદક બંનેનો સમાનપરિણામ જો એક માનો, તો તો તેઓમાં સમાનતા જ ન રહે...

પ્રશ્ન : કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, બે જુદા પદાર્થોની જ સમાનતા બતાવાય, એક પદાર્થની નહીં...
('મુખ ચંદ્રસમાન છે' એવું બતાવાય, પણ 'ચંદ્ર ચંદ્રસમાન છે' એવું નહીં...)

સાર : જો વિષ-મોદકાદિનો સમાનપરિણામ એક માનો તો તેઓ એક થઈ જતાં, તેઓમાં
સમાનતા જ ન રહે... તેથી બંનેનો સમાનપરિણામ અલગ-અલગ જ માનવો રહ્યો... એટલે પછી
વિષ તે મોદક નહીં બને...

❖ સમાનપરિણામ અંગે પૂર્વપક્ષીની આશંકાનો બિરાસ ❖

(૨૪૭) પૂર્વપક્ષ : જો ઘટ-શરાવાદિગત દરેકનો સમાનપરિણામ જુદો જુદો હોય, તો જેમ
અસમાન (=વિશેષ) પરિણામ સમાનપરિણામ નથી, તેમ સમાનપરિણામ પણ સમાનપરિણામરૂપ
નહીં રહે, કારણ કે વિશેષપરિણામની જેમ, જો તે પણ દરેક પદાર્થમાં જુદો જુદો હોય, તો તેને
સમાનપરિણામ શી રીતે કહેવાય ? (તેને પણ અસમાનપરિણામ જ કહેવો જોઈએ...)



સ્વભાવત્વાત્ । તથાહિ-સમાનધિષણાધ્વનિનિબન્ધનસ્વભાવઃ સમાનપરિણામસ્તથા વિશિષ્ટ-
બુદ્ધ્યભિધાનજનનસ્વભાવસ્ત્વિતરઃ । (૨૪૮) इति यथोक्तसंवेदनाभिधानसंवेद्याभिधेया
एव च विषादय इति प्रतीतमेतत्, अन्यथा यथोक्तसंवेदनाद्यभावप्रसङ्गात् । अतो यद्यपि

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

एतदप्ययुक्तम् । कथमित्याह-सत्यप्यन्यत्वे समानपरिणामस्य प्रतिविशेषं समानासमान-
परिणामयोः उक्तलक्षणयोर्भिन्नस्वभावत्वात् । भिन्नस्वभावत्वमेवाह तथाहीत्यादिना ।
तथाहीत्युपप्रदर्शने । समानधिषणा-ध्वनिनिबन्धनस्वभावः-तुल्यबुद्धि-शब्दहेतुस्वभावः
समानपरिणामो यतः खलु घट-शरावादिषु मृन्मृदित्यविशेषेण भवतो धिषणा-ध्वनी तथा
विशिष्टबुद्ध्यभिधानजननस्वभावस्त्वितरोऽसमानपरिणामः, यतः खलु घटादिष्वेव घटः
शरावमित्यादिविशेषेण भवतो बुद्ध्यभिधाने । इति-एवमधिकृतोदाहरणापेक्षया भावार्थमभिधाय
पूर्वपक्षोपन्यस्तभेदापेक्षया प्रक्रान्तनिगमनायाह-यथोक्तसंवेदेनेत्यादि । यथोक्ते च ते संवेदना-
ऽभिधाने च तयोः संवेद्याभिधेया इति विग्रहः, एवम्भूता एव च विषादयः । तथाहि-सत्
सदिति विषादयः संवेद्यन्ते अभिधीयन्ते च, तथा विषमोदक इति-एवं चेति प्रतीतमेतत्,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્ઘાટી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ઘટાદિ દરેક પદાર્થમાં સમાનપરિણામ
અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ, તેને અસમાનપરિણામ ન કહેવાય..

પ્રશ્ન : તો બંને પરિણામમાં તફાવત શું ? (દરેક પદાર્થમાં ભિન્નત્વની અપેક્ષાએ તો બંને સમાન
છે...)

ઉત્તર : તફાવત એ જ કે, તે બંનેનો સ્વભાવ જુદો જુદો છે. તે આ રીતે - (૧) સમાનપરિણામ
તે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, કારણ કે તેના કારણે જ, ઘટ-શરાવાદિમાં
'માટી-માટી' એવી સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને (૨) વિશેષપરિણામ તે વિશેષ શબ્દ/
બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, કારણ કે તેના કારણે જ ઘટાદિમાં 'આ ઘટ - આ શરાવ'
એવી વિશેષ શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે..

આમ, બંનેનો સ્વભાવ ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી, તે બેનું અબાધિત અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે...

(આ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રીએ, ઘટશરાવાદિ ઉદાહરણને લઈને ભાવાર્થ બતાવ્યો... હવે પૂર્વપક્ષના
ઉપન્યાસની વિરુદ્ધમાં પ્રસ્તુત (=વિષ-મોદકની) વાતનો નિષ્કર્ષ કહે છે -)

(૨૪૮) તેથી (૧) વિષ-મોદકાદિને પણ સમાનસંવેદનથી સંવેદ અને સમાનશબ્દથી અભિધેય
માનવા જ રહ્યા, કારણ કે તેઓ 'સત્-સત્' એવા સમાન શબ્દ/સંવેદનથી કથિત/સંવેદિત થાય છે...
અને (૨) તેઓને વિશેષ સંવેદનથી સંવેદ અને વિશેષ શબ્દથી અભિધેય પણ માનવા જ રહ્યા. કારણ
કે તેઓ 'વિષ-મોદક' એવા વિશેષ શબ્દ/સંવેદનથી કથિત/સંવેદિત થાય છે ← આમ વિષાદિ સમાન-
વિશેષ શબ્દ/સંવેદનથી અભિધેય-સંવેદ તરીકે પ્રતીતિસિદ્ધ છે...

દ્વયમપ્યુભયરૂપં તથાપિ વિષાર્થી વિષ એવ પ્રવર્તતે, તદ્વિશેષપરિણામસ્યૈવ તત્સમાન-પરિણામાવિનાભૂતત્વાત્, ન તુ મોદકે, તત્સમાનપરિણામાવિનાભાવાભાવાત્ તદ્વિશેષ-પરિણામસ્યેતિ, અતઃ પ્રયાસમાત્રફલા પ્રવૃત્તિનિયમોચ્છેદચોદનેતિ ॥

(૨૪૯) એતેન 'વિષે ભક્ષિતે મોદકોઽપિ ભક્ષિતઃ સ્યાત્' इत्याद्यपि प्रतिक्षिप्त-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
અન્યથા-યથોક્તસંવેદનાભિધાનસંવેદ્યાભિધેયત્વાભાવે યથોક્તસંવેદનાદ્યભાવપ્રસજ્ઞાત્ । 'આદિ'-શબ્દાદ્ યથોક્તાભિધાનગ્રહઃ । અતો યદ્યપિ દ્વયમપિ-વિષં મોદકશ્ચેતિ ઉભયરૂપં-સામાન્ય-વિશેષરૂપં તથાપિ વિષાર્થી-પ્રમાતા વિષ એવ પ્રવર્તતે । કુત્ इत्याह-તદ્વિશેષપરિણામસ્ય એવ-વિષવિશેષપરિણામસ્યૈવ તત્સમાનપરિણામાવિનાભૂતત્વાત્-વિષસમાનપરિણામાવિના-ભૂતત્વાત્, ન તુ મોદકે-ન પુનર્મોદકે । કુત્ इत्याह-તત્સમાનપરિણામાવિનાભાવાભાવાત્-મોદકસમાનપરિણામાવિનાભાવાભાવાત્ તદ્વિશેષપરિણામસ્યેતિ-વિષવિશેષપરિણામસ્યેતિ । અતઃ ઉક્તન્યાયાત્ પ્રયાસમાત્રફલા પ્રવૃત્તિનિયમોચ્છેદચોદના પૂર્વપક્ષસમ્બન્ધિની इति ॥

एतेनेत्यादि । एतेन-अनन्तरोदितेन ग्रन्थेन 'विषे भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितः स्यात्'

❖.....❖ अनेकांतरश्च ❖.....❖

છતાં પણ, જો તમે તેવું (=વિષાદિને સમાન-વિશેષ શબ્દ-સંવેદનથી અભિધેય-સંવેદ તરીકે) ન માનો, તો 'સત્-સત્ અથવા વિષ-મોદક' - એવા સમાન-વિશેષ શબ્દ-સંવેદનનો અભાવ થશે ! એટલે તેવું તો માનવું જ રહ્યું...

તેથી વિષ-મોદક બંને પદાર્થ (૧) સમાન શબ્દ-બુદ્ધિથી સંવેદ-અભિધેય હોવાથી સામાન્યરૂપ છે, અને (૨) વિશેષ શબ્દ-બુદ્ધિથી અભિધેય-સંવેદ હોવાથી વિશેષરૂપ છે... (એમ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ છે...)

તો પણ વિષનો અર્થ પ્રમાતા, માત્ર વિષ અંગે જ પ્રવૃત્તિ કરશે, કારણ કે વિષના વિશેષ-પરિણામનો જ વિષના સમાનપરિણામ સાથે અવિનાભાવ (=નિયતસંબંધ) છે... (જો અવિનાભાવ ન હોત, તો તે વ્યક્તિની કદાચ તે વિશે પ્રવૃત્તિ ન પણ થાત... પણ તેવું તો નથી...)

અને તે વ્યક્તિ મોદક વિષે પ્રવૃત્તિ નહીં કરે, કારણ કે વિષના વિશેષપરિણામનો મોદકના સમાનપરિણામ સાથે અવિનાભાવ (=નિયતસંબંધ) નથી... (જો અવિનાભાવ હોત, તો કદાચ તેની ત્યાં પણ પ્રવૃત્તિ થાત... પણ તેવું નથી...)

સાર : આ રીતે સ્યાદાદમતે સકલલોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારની અબાધિત સંગતિ થતી હોવાથી, પૂર્વપક્ષીએ જે કહ્યું હતું કે - "પ્રવૃત્તિના નિયમનો ઉચ્છેદ થશે" - તે કથન માત્ર પ્રયાસ પૂરતું છે...

❖ પૂર્વપક્ષીના અન્યકથનોનો નિરાસ ❖

(૨૪૯) ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષીનું બીજું જે કહેવું હતું કે - "વિષ ખાવાથી સાથે-સાથે



મવગન્તવ્યમ્, તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદિતિ । યચ્ચાપરેણાપ્યુક્તમ્-“સર્વસ્યોભયરૂપત્વે તદ્વિશેષ-
નિરાકૃતેઃ” ઇત્યાદિ તદપિ કૂટનટનૃત્તમિવ અવિભાવિતાનુષ્ઠાનમ્, ન વિદુષાં મનોહરમિત્ય-
પકર્ણયિતવ્યમ્, વસ્તુતઃ પ્રદત્તોત્તરત્વાત્, (૨૫૦) સામાન્યવિશેષરૂપસ્ય વસ્તુનઃ સમ્યગ્-
વ્યવસ્થાપિતત્વાત્, અન્યત્ર ચ પ્રપન્નેન નિરાકૃતત્વાત્ । તથા ચોક્તમ્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાદ્યપિ પૂર્વપક્ષોક્તૃ પ્રતિક્ષિતમવગન્તવ્યમ્, તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદિતિ । યચ્ચાપરેણાપ્યુક્તમ્-
“સર્વસ્યોભયરૂપત્વે તદ્વિશેષનિરાકૃતેઃ” ઇત્યાદિ, તદપિ કૂટનટનૃત્તમિવેતિ નિદર્શનમ્,
અવિભાવિતાનુષ્ઠાનં દર્શનભાવાર્થપરિજ્ઞાનશૂન્યત્વેન ન વિદુષાં મનોહરમિતિ કૃત્વાઽપકર્ણ-
યિતવ્યમ્-ન શ્રોતવ્યમ્ । કુત ઇત્યાહ-વસ્તુતઃ પ્રદત્તોત્તરત્વાત્, તથા સામાન્યવિશેષરૂપસ્ય
વસ્તુનઃ સમ્યગ્ વ્યવસ્થાપિતત્વાત્, અન્યત્ર-સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહારાદૌ પ્રપન્નેન નિરાકૃત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મોદક પણ ખવાઈ જ જશે... વિગેરે” - તે કથન પણ પ્રતિક્ષિપ્ત જાણવું, કારણ કે આની પ્રતિક્ષેપપ્રક્રિયા
પણ ઉપરની જેમ જ છે... (વિષના વિશેષપરિણામનો વિષસમાનપરિણામ સાથે જ નિયતસંબંધ છે,
મોદકસમાનપરિણામ સાથે નહીં... તેથી વિષ વાપરતાં માત્ર વિષનું જ ભક્ષણ થશે, મોદકનું નહીં...)

વળી, પૂર્વપક્ષમાં બીજાઓનું જે કહેવું હતું કે, - “જો બધા પદાર્થ ઉભયરૂપ હોય, તો વસ્તુના
વિશેષરૂપનું નિરાકરણ થવાથી - વિશેષરૂપ પણ પદાર્થ સામાન્યરૂપ બનતાં - ‘દહીં ખા’ એમ પ્રેરાયેલ
વ્યક્તિ ઊંટને ખાવા કેમ દોડતો નથી ?” - તે પણ ખોટા નટના નૃત્ય જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન છે...
(જૈનદર્શનના ભાવાર્થને જાણ્યા વિનાનું, માત્ર વાચાલતારૂપ અનુષ્ઠાન છે...) આવું અનુષ્ઠાન વિદ્વાનોને
બિલકુલ મનોહર ન હોવાથી, સાંભળવું જોઈએ નહીં...

પ્રશ્ન : પણ આ કથનમાં ખોટું શું ?

ઉત્તર : ખરેખર તો આનો ઉત્તર અમે પહેલા જ આપી દીધો છે... (દહીંના વિશેષપરિણામનો
સંબંધ માત્ર દહીંના સમાનપરિણામ સાથે છે, બીજા સાથે નહીં... એટલે તે વ્યક્તિ માત્ર દહીં વિશે
જ પ્રવર્તે, ઊંટ વિશે નહીં...)

(૨૫૦) તથા, સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુની તો અમે સચોટ યુક્તિઓથી વ્યવસ્થા કરી દીધી
છે... (તેથી તે વિશે દોષોની ઉદ્ભાવના કરવી બિલકુલ સંગત નથી...) અને આ આપત્તિઓનું
‘સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર’ વિગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી નિરાકરણ કર્યું છે...

તેથી પૂર્વપક્ષીનું વચન સાંભળવા જેવું નથી...

❖ સામાન્ય-વિશેષરૂપતાની નિરવધતાસાધક શ્લોકો ❖

ઉપરોક્ત વાતો આ ૧૮ શ્લોકોમાં કહી છે -

૧. ૪૪તમે પૃષ્ઠે । ૨. સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહારાદૌ । ૩. દ્રષ્ટવ્યં ૪૦તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. ૪૪તમે પૃષ્ઠે ।



“સમાનેતરબુદ્ધિશ્ચ પ્રતિવસ્તૂપજાયતે ।

સન્નુષ્ટ્રઃ સદ્ધીત્યાદિરૂપા તન્નિશ્ચયાત્મિકા ॥૧॥

નૌષ્ટ્ર્યાદિ સત્ત્વભિન્નં ચેત્ નનુ તત્ કેન ચેષ્યતે ? ।

અભેદે ન વિગાનં ચેદ્ ધિયાં તત્ કિંકૃતં નનુ ? ॥૨॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વાત્ અપરસ્યોક્તસ્ય । તથા ચોક્તમિતિ જ્ઞાપકમાહ-સમાનેતરબુદ્ધિશ્ચ-સમાનવિશેષબુદ્ધિશ્ચ પ્રતિવસ્તુ-વસ્તુ વસ્તુ પ્રતિ પ્રતિવસ્તુ ઉપજાયતે । કિંવિશિષ્ટેત્યાહ-સન્નુષ્ટ્રઃ સદ્ધીત્યાદિરૂપા તન્નિશ્ચયાત્મિકા-ઉષ્ટ્રાદિનિશ્ચયાત્મિકા ।૧। નૌષ્ટ્ર્યાદિ સત્ત્વભિન્નં ચેત્ ઔષ્ટ્ર્યમુષ્ટ્રત્વમ્, ‘આદિ’શબ્દાદ્ દ્રવ્યત્વાદિગ્રહઃ, સત્ત્વભિન્નં ચેત્, તત્ત્વ સન્માત્રમેવૈતદિત્યભિપ્રાયઃ । એતદા-શઙ્ક્યાહ-નનુ તત્ કેન ચેષ્યતે નૌષ્ટ્ર્યાદિ સત્ત્વભિન્નમિતિ ? અભેદે ન વિગાનં ચેદૌષ્ટ્ર્યાદિ-સત્ત્વયોઃ સન્માત્રમેવૈતદેવમિતિ ભાવઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ધિયાં-બુદ્ધીનાં તત્-વિગાનં કિં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) દહીં આદિ દરેક વસ્તુમાં “આ ઊંટ સત્ છે - આ દહીં સત્ છે” - એવી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ થાય છે... આ બુદ્ધિ સામાન્ય-વિશેષનો નિશ્ચય કરવાના સ્વભાવવાળી છે. અર્થાત્ ‘સત્-સત્’ એમ સામાન્યનો અને ‘દહીં-ઊંટ’ એમ વિશેષનો નિશ્ચય કરનારી છે.

(આશય એ કે, દહીં-ઊંટ વગેરે દરેક વસ્તુમાં સમાન અને વિશેષ બંને બુદ્ધિ થાય છે - ‘સત્ ઉષ્ટ્રઃ’, ‘સત્ દધિઃ’ એવી... અને તેમાં સત્ એવી બુદ્ધિ સામાન્યવિષયક છે, સામાન્યનો નિશ્ચય કરાવે છે અને ‘ઉષ્ટ્રઃ દધિઃ’ એવી બુદ્ધિ વિશેષવિષયક છે, વિશેષનો નિશ્ચય કરાવનારી છે...)

(૨) પૂર્વપક્ષ : ઉષ્ટ્રત્વ-દ્રવ્યત્વ વિગેરે સત્ત્વથી ભિન્ન નથી, અર્થાત્ સત્ત્વરૂપ જ છે.

ઉત્તરપક્ષ : પણ “ઉષ્ટ્રત્વાદિ સત્ત્વથી ભિન્ન નથી” એવું કોના વડે મનાય ? (અર્થાત્ કોઈ માનતું નથી.)

પૂર્વપક્ષ : એવું બધા જ માને છે, કારણ કે ઉષ્ટ્રત્વાદિ અને સત્ત્વનો અભેદ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. (એટલે ઉષ્ટ્રત્વાદિ સત્ત્વરૂપ જ છે...)

ઉત્તરપક્ષ : જો ઉષ્ટ્રત્વાદિ સત્ત્વરૂપ જ હોય, તો તેઓની બુદ્ધિમાં વિલક્ષણતા શેના કારણે થાય છે ? (આશય એ કે, જો તેઓનો અભેદ હોય, તો જુદી જુદી બુદ્ધિ ન જ થવી જોઈએ.. પણ ઉષ્ટ્ર,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

114. તન્નિશ્ચયાત્મિકેતિ । સામાન્યવિશેષનિશ્ચયસ્વભાવા સન્નિત્યાદિકા સામાન્યનિશ્ચયરૂપા; ઉષ્ટ્ર ઇત્યાદિકા તુ વિશેષનિશ્ચયસ્વરૂપા इत्यर्थः ॥

૧-૨. અનુષ્ટુપ । ૩. ‘સમાનબુદ્ધિવિશેષશ્ચ’ इति ङ-पाठः । ૪. ‘ઔષ્ટ્ર્યમુષ્ટ્ર’ इति क-पाठः । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘સત્ત્વં ભિન્નં’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु D-I-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता । ૬. ‘दिति भावः । एतदां’ इति ङ-पाठः । ७. पूर्वमुद्रिते तु ‘तन्निश्यां’ इति पाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेण शुद्धपाठस्थापना ।



(૨૫૧) ભેદે તુ તદસત્ત્વં ચેત્ કઃ કિમાહાત્ર વસ્તુનિ ? ।

કથં તદ્વાવ ઇષ્ટશ્ચેદ્ ભેદાભેદવિકલ્પતઃ ॥૩॥

અન્યોન્યવ્યાપ્તિશ્ચાયં સત્ત્વોષ્ટ્રત્વાદિધર્મયોઃ ।

સિદ્ધ એકાન્તભેદાદિત્યાગાજ્જાત્યન્તરાત્મકઃ ॥૪॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કૃતમ્ ? નનુ અસ્તિ ચૈતદાસામુષ્ટ્ર-દ્રવ્ય-સદ્બુદ્ધીનાં મિથો વૈલક્ષણ્યેન ।૨। ભેદ इत्यादि ।
ભેદે પુનરૌષ્ટ્ર્યાદિ-સત્ત્વયોઃ તદસત્ત્વં ચેદૌષ્ટ્ર્યાદ્યસત્ત્વં સત્ત્વાદન્યત્વેન । એતદાશઙ્ક્યાહ-કઃ
કિમાહ અત્ર વસ્તુનિ ? ભેદે સતિ તદસત્ત્વમેવ ભવતીત્યર્થઃ । કથં તદ્વાવઃ-ઔષ્ટ્ર્યાદિ-
સત્તાલક્ષણઃ ઇષ્ટશ્ચેત્ એતદાશઙ્ક્યાહ-ભેદાભેદવિકલ્પતઃ ભેદાભેદાત્મકો વિકલ્પઃ, વિકલ્પઃ-
ભેદસ્તતઃ । સત્ત્વાત્ કથન્નિદ્ ભેદેનેતિ યોડર્થઃ ।૩। અન્યોન્યવ્યાપ્તિશ્ચ કારણાદયં-ભેદાભેદ-
વિકલ્પઃ સત્ત્વોષ્ટ્રત્વાદિધર્મયોઃ સિદ્ધઃ-પ્રતિષ્ઠિત એકાન્તભેદાદિત્યાગાત્-સર્વથા ભેદાભેદ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દ્રવ્ય, સત્ એવી જુદી જુદી બુદ્ધિ તો થાય છે જ...

(૨૫૧) (૩) પૂર્વપક્ષ : પણ જો ઉષ્ટ્રત્વાદિ અને સત્ત્વનો ભેદ માનો, તો - ઉષ્ટ્રત્વાદિ સત્ત્વથી ભિન્ન થતાં - ઉષ્ટ્રત્વાદિને અસત્ માનવા પડે...

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર છે, કારણ કે તેવું માનવામાં તો ઉષ્ટ્રાદિને અસત્ માનવું જ પડે... એ વિશે કોણ શું કહે છે ?

પૂર્વપક્ષ : (જો ભેદ-અભેદ બંને પક્ષે દોષ હોય) તો ઉષ્ટ્રત્વાદિ અને સત્ત્વનું શી રીતે અસ્તિત્વ ઈષ્ટ છે ?

ઉત્તરપક્ષ : તેઓનું અસ્તિત્વ ભેદાભેદવિકલ્પથી ઈષ્ટ છે, અર્થાત્ ઉષ્ટ્રત્વાદિનો સત્ત્વથી કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ છે... (કથંચિદ્ ભેદ હોવાથી પરસ્પર વિલક્ષણ બુદ્ધિ પણ સંગત થશે અને કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી ઉષ્ટ્રત્વાદિ સત્ત્વરૂપ પણ બનશે...)

(૪) ઉષ્ટ્રત્વાદિ અને સત્ત્વધર્મનો એકાંત ભેદ કે અભેદ ન ઘટવાથી, અલગ જ જાતિરૂપ (=પ્રકારનો) આ “ભેદાભેદ=કથંચિદ્ ભેદ કે કથંચિદ્ અભેદ” પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ← આ ભેદાભેદ અન્યોન્યવ્યાપ્તિના કારણે છે... (આશય એ કે, ભેદ અને અભેદની અન્યોન્યવ્યાપ્તિ છે. ભેદ વિના અભેદ ન હોય, અભેદ વિના ભેદ ન હોય, એટલે સત્ત્વ-ઉષ્ટ્રાદિનો એકાંત ભેદ પણ ન હોઈ શકે (અભેદ વિના ભેદ ન હોય) એકાંત અભેદ પણ ન હોઈ શકે (ભેદ વિના અભેદ ન હોય) આમ બંનેનો ભેદાભેદ સિદ્ધ થાય છે, જે જાત્યન્તર છે. અર્થાત્ ભેદ અને અભેદ બે નથી, પણ સ્વતંત્ર ભેદાભેદ છે.)

૧-૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. ‘સત્ત્વોષ્ટ્ર્યાદિ૦’ इति घ-पाठः ।



(૨૫૨) ન સત્ત્વં કિञ્ચિદૌષ્ટ્યાદિધર્માન્તરવિવર્જિતમ્ ।

તદ્ વા સત્ત્વવિનિર્મુક્તં કેવલં ગમ્યતે ક્વચિત્ ॥૫॥^૧

તતોઽસત્ તત્ તથા ન્યાયાદેકં ચોભયસિદ્ધિતઃ ।

અન્યત્રાતો વિરોધસ્તદભાવાપત્તિલક્ષણઃ ॥૬॥

એવં ચોભયરૂપત્વે તદ્વિશેષનિરાકૃતિઃ ।

અસિદ્ધા નાન્યતોઽભિન્નં યદન્યત્રાપિ વર્તતે ॥૭॥^૩

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાગાત્ જાત્યન્તરાત્મક ઇતિ । ૪। એતદ્વાવનાયૈવાહ-ન સત્ત્વમિત્યાદિ । ન સત્ત્વં કિञ્ચિદૌષ્ટ્યા-
દિધર્માન્તરવિવર્જિતં તત્-ઔષ્ટ્યાદિ વા સત્ત્વવિનિર્મુક્તં કેવલં ગમ્યતે ક્વચિત્ ॥૫। યદિ
નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તતોઽસત્ તત્-સત્ત્વાદિ તથા-ઇતરેતરભેદેન ન્યાયાત્-ન્યાયેન કેવલા-
નવગમનાત્, એકં ચ અસત્ તત્ ઉભયસિદ્ધિતઃ-સત્ત્વૌષ્ટ્યાદ્યુભયોપલબ્ધેઃ, અન્યત્ર-એકાન્ત-
ભેદાદૌ અતો વિરોધસ્તદભાવાપત્તિલક્ષણઃ તયોઃ-સત્ત્વૌષ્ટ્વાદ્યૌરભાવાપત્તિઃ સૈવ લક્ષણં યસ્ય
સ તથા । ૬। એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ-ઉક્તનીત્યા ઉભયરૂપત્વે સત્યુષ્ટ્રાદેઃ, કિમિત્યાહ-
તદ્વિશેષનિરાકૃતિઃ-ઉષ્ટ્રત્વાદિવિશેષનિરાકૃતિઃ અસિદ્ધા । કથમિત્યાહ-નાન્યતઃ-દઘ્નઃ અભિન્નં
સત્ત્વં યત્-યસ્માદન્યત્રાપિ-ઉષ્ટ્રાદૌ વર્તતે । કિં તર્હિ ? આત્મીયમેવ । ૭। તતશ્ચ પ્રવૃત્તિનિયમો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે તે બેનો, એકાંત ભેદ કે અભેદ કેમ ન મનાય ? તે કહે છે -

(૨૫૨) (૫) ઉષ્ટ્રત્વાદિ બીજા ધર્મોથી રહિત કેવળ સત્ત્વ કે સત્ત્વથી રહિત કેવળ ઉષ્ટ્રત્વાદિ
કદી પણ જણાતા નથી...

(૬) તેથી (=આ રીતે એકબીજા વિના (ઇતરેતરભેદેન) એકલા ન મળતાં હોવાથી) ઉભયની
જ સિદ્ધિ થાય છે, એટલે તે બંને એક છે એ વાત અસત્ છે અને જો બંનેનો એકાંત ભેદ માનો તો
બંનેનો અભાવ થઈ જવારૂપ સ્પષ્ટ વિરોધ છે...

(૭) આ રીતે ઊંટ વિગેરે વસ્તુ, જ્યારે સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ હોય, ત્યારે તમે કહો કે -
“ઊંટ વિગેરે વસ્તુઓ સામાન્યરૂપ હોવાથી, તેઓનાં ઉષ્ટ્રત્વરૂપ વિશેષનું નિરાકરણ થશે” - તો તે
સિદ્ધ નથી, કારણ કે દહીંથી અભિન્ન સામાન્ય તે (અન્યત્ર=) ઊંટમાં હોતું જ નથી, અર્થાત્ ઊંટનું
સામાન્ય જ ઊંટમાં વર્તે, બીજાનું નહીં... (તેથી સામાન્યરૂપ હોવા છતાં પણ, તેની વિશેષરૂપતા તો
અબાધિત જ છે...)

૧-૩. અનુષ્ટુપ્ । ૪. ‘દિભેદાન્તરવિવર્જિતં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘એકં વાઽસત્’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૬. ‘સત્ત્વૌષ્ટ્ર-’
ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૭. પૂર્વમુદ્વિતે તુ ‘સત્ત્વૌષ્ટ્રત્વાદ્યયોઃ’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।



પ્રવૃત્તિનિયમોઽપ્યેવં દધિ યદિતિ યુજ્યતે ।
 ચોદિતસ્યેહ દધ્યેવ યદ્વિશેષેણ ચોદના ॥૮॥
 (૨૫૩) અતોઽસ્ત્યતિશયસ્તત્ર યેન ભેદેન વર્તતે ।
 સ દધ્યેવેત્યદો નેતિ સદ્દ્રવ્યત્વાનુવેધતઃ ॥૯॥
 તતઃ સોઽસ્તિ ન ચાન્યત્ર ન ચાપ્યનુભયં પરમ્ ।
 એવં તત્ત્વવ્યવસ્થાયામવદ્યં નાસ્તિ કિઞ્ચન ॥૧૦॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઽપ્યેવં દધિ યદિતિ-એવં યુજ્યતે ચોદિતસ્યેહ દધ્યેવ । કુત્તરિત્યાશઙ્ક્યાહ-યદ્વિશેષેણ ચોદના દધિ યદિત્યેવમ્, ન પુનરુષ્ટં ધાવેતિ । ૮। અત્તરિત્યાદિ । અતોઽસ્ત્યતિશયઃ-વિશેષ-પરિણામઃ તત્ર-દધિ યેન કારણેન ભેદેન વર્તતે, તથા ચોદિતઃ પુરુષઃ । ન ચૈવમપિ પરેષ્ઠસિદ્ધિ-રિત્યાહ-સ દધ્યેવેત્યદો ન એતન્નૈકાન્તેન । કુત્તરિત્યાહ-સદ્દ્રવ્યત્વાનુવેધતઃ કારણાત્ કેવલસ્ય દધિપર્યાયસ્યાભાવાદિત્યર્થઃ । ૯। તત્તરિત્યાદિ । તતઃ સોઽસ્ત્યતિશયો દધિ, ન ચાન્યત્ર-ઉષ્ટ્રેઽસૌ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૮) વળી, આ રીતે “દહીં ખા” એમ કહેવાથી પ્રેરાયેલ વ્યક્તિની, દહીં વિશે જ પ્રવૃત્તિનું નિયમન પણ યોગ્ય છે, કારણ કે તે વ્યક્તિને “દહીં ખા” એમ વિશિષ્ટરૂપે જ પ્રેરણા કરાયેલ છે, “ઊંટ તરફ દોડ” એ રૂપે નહીં.

(૨૫૩) (૮) “દહીં ખા” એમ પ્રેરાયેલ વ્યક્તિ દહીં વિશે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, ઊંટ વિશે કેમ નહીં ? તેનું કારણ એ જ કે, દહીંમાં કોઈ વિશેષ અતિશય છે... (અને એ અતિશય જ વિશેષ-પરિણામરૂપે સિદ્ધ હોવાથી, વિશેષપરિણામની નિરાકૃતિ નથી...)

પૂર્વપક્ષ : અરે ! એથી તો અમારી ઈષ્ટસિદ્ધિ જ થઈ ને ? (કારણ કે અમે એ જ તો કહીએ છીએ કે, માત્ર વિશેષપરિણામ જ માનો, સમાનપરિણામ નહીં - આવું માનો તો જ પ્રવૃત્તિનું નિયમન રહે...)

ઉત્તરપક્ષ : ના, કારણ કે એકાંતે માત્ર ‘આ દહીં જ છે’ એવી પ્રતીતિ નથી થતી... દહીંનો સત્ત્વ-દ્રવ્યત્વ આદિ સાથે અનુવેધ (=જોડાણ) હોવાથી, માત્ર દહીં પર્યાયનું અસ્તિત્વ અસંગત છે... એટલે તેમાં “સમાનપરિણામ” પણ માનવો જ રહ્યો...

(૧૦) ‘દહીં ખા’ એમ પ્રેરાયેલ વ્યક્તિ દહીં વિશે જ પ્રવર્તે, ઊંટ વિશે નહીં... તેનું કારણ એ જ કે, તે અતિશય=વિશેષપરિણામ માત્ર દહીંમાં જ નિયત છે, ઊંટમાં નહીં... એટલે દહીં આદિમાં “વિશેષપરિણામ” પણ માનવો જ રહ્યો... આમ, બધી જ વસ્તુઓ સમાન-અસમાન ઉભયપરિણામ



(૨૫૪) સર્વથા ક્ષણિકત્વે ચ પ્રતીત્યોત્પાદવાદિનઃ ।

સર્વસ્ય સર્વકાર્યત્વપ્રાપ્ત્યાઽભેદો ભવેદપિ ॥૧૧॥

ક્ષીરોષ્ટ્રાનન્તરં ભૂતેર્ન્યાયાદ્ દધ્યુષ્ટ્રયોર્યતઃ ।

દ્વયકાર્યત્વયોગેન નિયમાત્ તુલ્યરૂપતા ॥૧૨॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

115

તન્નિયતત્વાત્ । ન ચાપ્યનુભયં પરં તત્ત્વમ્, ઉક્તવત્ સમાનાસમાનોભયપરિણામરૂપત્વેન । એવં તત્ત્વવ્યવસ્થાયાં સત્યાં અવદ્યં-પાપં નાસ્તિ કિઞ્ચન ॥૧૦॥ પરપક્ષે ત્વયં દોષ એવેત્યાહ-સર્વથેત્યાદિ । સર્વથા ક્ષણિકત્વે ચ, નિરન્વયક્ષણિકત્વ इत्यर्थः, પ્રતીત્યોત્પાદવાદિનઃ પરસ્ય, સર્વસ્ય-દધ્યાદેર્વસ્તુન इति પ્રક્રમઃ, સર્વકાર્યત્વપ્રાપ્ત્યા-ઉષ્ટ્રાદિકાર્યત્વપ્રાપ્ત્યા હેતુભૂતયા અભેદો દૂષણમેતદ્ ભવેદપિ ॥૧૧॥ એતદેવાહ-ક્ષીરોષ્ટ્રાનન્તરં ભૂતેઃ-ઉત્પત્તેર્ન્યાયાજ્જગતિ સદા તદ્ભાવેન દધ્યુષ્ટ્રયોઃ, યતો દ્વયોરપીહ પ્રક્રમે, દ્વયકાર્યત્વયોગેન હેતુના નિયમાત્, તુલ્યરૂપતા, પરનીત્યા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવાથી, એવું કોઈ તત્ત્વ નથી, કે જે અનુભયરૂપ (=ઉભયરહિત - સામાન્ય/વિશેષ બંને વિનાનું) હોય.

નિષ્કર્ષ : આ પ્રમાણે વસ્તુને સમાન/અસમાનપરિણામ માનવારૂપ તત્ત્વવ્યવસ્થા સિદ્ધ થયે, પૂર્વોક્ત કોઈ દોષોનો અવકાશ નથી...

❖ અન્થદર્શનકારોના મતે અસમંજસતા ❖

(૨૫૪) (૧૧) જો વસ્તુને નિરન્વય (=પૂર્વપરક્ષણોમાં અનનુગતરૂપે) ક્ષણિક માનો, તો પ્રતીત્ય-સમુત્પાદવાદી બૌદ્ધમતે, દહીં આદિ બધી જ વસ્તુઓ ઊંટ આદિ બધી જ વસ્તુઓનું કાર્ય બનવાથી - ઉષ્ટ્રકાર્યત્વેન દહીં પણ ઊંટતુલ્ય બનતાં - દહીં ઊંટનો અભેદ થશે જ...

હવે દહીં પણ ઊંટનું કાર્ય શી રીતે બને ? તે કહે છે -

(૧૨) બૌદ્ધમતે પૂર્વક્ષણગત પદાર્થ કારણ બને - એ નિયમ પ્રમાણે, જગતમાં સર્વદા (૧) પ્રથમક્ષણે દૂધ + ઊંટ છે અને ત્યારબાદની (૨) દ્વિતીયક્ષણે દહીં + ઊંટની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો અહીં પૂર્વોક્ત નિયમ (=ઉત્તરક્ષણીય પદાર્થ પૂર્વક્ષણીયપદાર્થનું કાર્ય બને - એ નિયમ) પ્રમાણે દહીં પણ બંનેનું (=દૂધ + ઊંટનું) કાર્ય બનશે અને ઊંટ પણ બંનેનું કાર્ય બનશે... અને આ રીતે તો, બે (=દૂધ + ઊંટ) પદાર્થના કાર્યરૂપે દહીં-ઊંટ બંને તુલ્ય બનશે !

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

115. તન્નિયતત્વાદિતિ । તસ્મિન્-વધ્નિ નિયતસ્તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તસ્માત્ ॥

❖ કારણં પ્રતીત્ય કાર્યસ્ય સમુત્પાદઃ=પ્રતીત્યસમુત્પાદઃ બૌદ્ધ, કારણ જ કાર્યસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે એવું નથી માનતો, પણ કારણને આશ્રયીને અસત્ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ માને છે...

૧-૨. અનુષ્ટુપ । ૩. 'ક્ષણિક इत्यर्थः' इति घ-पाठः । ૪. 'દ્વયે કાર્યં' इति ङ-पाठः । ૫. 'દધ્નિ યતસ્તન્નિયતસ્તસ્ય' इति च-पाठः ।



ન ચેત્ તત્તત્સ્વભાવત્વાત્ ન તત્ તાભ્યાં પૃથક્કમતમ્ ।

તત્ત્વાવિશિષ્ટં સર્વેષામસતામિતિ ભાવ્યતામ્ ॥૧૩॥

(૨૫૫) વિશિષ્ટતત્સ્વભાવત્વકલ્પના ચ ન યુજ્યતે ।

વિશિષ્ટોપાધ્યભાવેન ભાવે ચાસ્યાન્વયો ધ્રુવઃ ॥૧૪॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વયોરપિ તદ્દ્વયાદુત્પત્તેરિત્યર્થઃ ૧૨૧ ન ચેદિત્યાદિ । ન ચેત્ તુલ્યરૂપતા તત્તત્સ્વભાવત્વાત્-તયોર્દધ્યુષ્ટ્રજનનસ્વભાવત્વાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તત્-તત્સ્વભાવત્વં તાભ્યાં-દધ્યુષ્ટ્રાભ્યાં પૃથક્કમતં-અર્થાન્તરભૂતમિષ્ટમ્ । કિં તર્હિ ? દધ્યુષ્ટ્રાવેવ દ્વાવપિ તત્સ્વભાવત્વમ્ । તત્ત્વ-તત્સ્વ-ભાવત્વં ચ તત્તત્સ્વરૂપમેવ અવિશિષ્ટં-તુલ્યં સર્વેષામસતાં-ચ-વિષાણાદીનામિતિ ભાવ્યતા-મેતત્ । તત્તત્ત્વ તયોર્દધ્યુષ્ટ્રજનનસ્વભાવત્વાદિત્યેતદેવાસત્, કિન્તુ તયોરસજ્જનનસ્વભાવત્વાદિતિ ન્યાય્યમિતિ ૧૨૩ તથા ચાહ-વિશિષ્ટેત્યાદિ । વિશિષ્ટતત્સ્વભાવત્વકલ્પના ચ-દધ્યુષ્ટ્રજનન-સ્વભાવત્વકલ્પના ચ ન યુજ્યતે । કેન હેતુનેત્યાહ-વિશિષ્ટોપાધ્યભાવેન, તદા સર્વથા દધ્યાદ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૩) બૌદ્ધ : બંને તુલ્ય નહીં બને, કારણ કે ક્ષીર અને ઊંટ બંનેનો, દહીં-ઊંટ બંનેને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે... (તેથી ક્ષીર-ઊંટથી દહીં-ઊંટરૂપ બે જુદા જુદા પદાર્થ જ ઉત્પન્ન થશે, એટલે તે બંને કાર્ય એકરૂપ બનવાની આપત્તિ નહીં આવે...)

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ 'દહીં-ઊંટને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ' કૌંરણરૂપ દહીં-ઊંટક્ષણથી જુદો નથી, પણ દહીં-ઊંટક્ષણરૂપ જ છે... (પણ ક્ષણિકમતે કારણક્ષણે તો કાર્યરૂપ દહીં-ઊંટક્ષણનું અસ્તિત્વ જ નથી, તો પણ તેવા અસત્ દહીં-ઊંટક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ, કારણરૂપ દહીં-ઊંટક્ષણમાં માનો, તો તેવો (અસત્જનન) સ્વભાવ તો ખરવિષાણાદિ દરેક અસત્ વસ્તુ વિશે સમાન છે... (એટલે તેઓનો સ્વભાવ, જેમ અસત્ દહીં-ઊંટને ઉત્પન્ન કરવાનો છે, તેમ અસત્ ખરવિષાણાદિને ઉત્પન્ન કરવાનો પણ માનવો જ પડશે...)

ફલતઃ કારણરૂપ દહીં-ઊંટક્ષણનો, દહીં-ઊંટને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ નહીં, પણ અસત્ (=દહીં-ઊંટ-ખરવિષાણાદિ) જનનસ્વભાવ જ સિદ્ધ થશે...

(૨૫૫) (૧૪) બૌદ્ધ : પણ દહીં-ઊંટમાં ખરવિષાણાદિને નહીં, પણ માત્ર દહીં-ઊંટને જ ઉત્પન્ન કરવાનો, કોઈ વિશિષ્ટ સ્વભાવ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું માનવું યોગ્ય નથી, કારણ કે દહીંક્ષણમાં દહીંજનનસ્વભાવ ઊંટક્ષણમાં

❖ પહેલા ગ્રંથકારશ્રીએ કારણ તરીકે ક્ષીર - ઊંટ બતાવેલા... પણ હવે દહીં-ઊંટની ઉત્તરોત્તર ક્ષણ પ્રત્યે પૂર્વ-પૂર્વક્ષણ કારણ બનતી હોવાથી, કારણ તરીકે પૂર્વક્ષણીય દહીં-ઊંટનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવું...

૧-૨. અનુષ્ટુપ । ૩. 'તત્સ્વરૂપમેવ' इति घ-पाठः । ૪. 'નામપિ ભાવ્યતા' इति क-पाठः ।

અભિન્નદેશરૂપાદિભાવેऽપ્યેષોઽનિવારિતઃ ।

ન ચૈકાન્તિક એવાયં ધૂમાદાવન્યથેક્ષણાત્ ॥૧૫॥

(૨૫૬) એવં સન્ન્યાયતઃ સિદ્ધ ઁભયેઽપ્યુભયોદ્ભવે ।

ચોદનેઽન્યતરસ્યેહ પ્રવૃત્તૌ નિયમઃ કુતઃ ? ॥૧૬॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવેનેત્યર્થઃ । ભાવે ચાસ્ય-વિશિષ્ટસ્યોપાધેઃ કિમિત્યાહ-અન્વયો ધ્રુવઃ ભાવિકાર્યાર્થાશૂન્ય-તયા, તસ્યૈવ તથોપાધિત્વયોગાદિતિ । ૧૪। અભિન્નેત્યાદિ । અભિન્નદેશરૂપાદિભાવેઽપિ દધ્યાદેઃ
 ણ્ઃ-અન્વયોઽનિવારિતઃ પરસ્ય । ન ચૈકાન્તિક એવાયમ્-અભિન્નદેશરૂપાદિભાવઃ । કુત
 इत्याह-ધૂમાદાવન્યથેક્ષણાત્-અભિન્નદેશરૂપાદિભાવેક્ષણાત્ । ૧૫। એવમિત્યાદિ । એવં સન્ન્યાયતઃ
 સિદ્ધે સતિ ઁભયેઽપિ-દધ્યુષ્ટ્રોભયે ઁભયોદ્ભવે-દધ્યુષ્ટ્રોભયોદ્ભવે, ઁભયમુભયજનનસ્વભાવમિતિ
 તુલ્યાત્ સ્વભાવદ્વયાત્ ઉપજાયમાનમુભયમપ્યેતત્ તુલ્યમેવ ભવતીતિ । એવં ચોદનેઽન્યતરસ્યેહ
 દધિ ઁદેત્યેવં પ્રવૃત્તૌ નિયમઃ કુતઃ ? ઁભયોસ્તદુભયસ્વભાવજન્યત્વેન તુલ્યત્વાદિતિ । ૧૬।

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

ઊંટજનનસ્વભાવ... આપું માનવા માટે, કારણક્ષણોમાં કોઈ વિશેષ ભેદક માનવો પડે... કાર્યરૂપ
 દહીં-ઊંટનું તો હજુ અસ્તિત્વ જ તમે માનતા નથી કે જે તેવા વિશેષ બની શકે... અને જો વિશેષનું
 અસ્તિત્વ કારણમાં માનશો, તો પછી અન્વય માનવો પડશે, કારણ કે કાર્યનું કથંચિદ્ કારણમાં અસ્તિત્વ
 જ તેવો વિશેષ બની શકે... (પણ અન્વય તો બૌદ્ધને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી...)

અન્વય માનવો અત્યાવશ્યક છે - એ વાત હવે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

બૌદ્ધ : કાર્યરૂપ દહીં, કારણરૂપ દહીંના જ દેશમાં તે જ રૂપવાણું ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્
 જેના દેશ-રૂપાદિ અભિન્ન છે તેનો જ કાર્ય-કારણભાવ છે...) એટલે તે રીતે તે ઊંટથી જુદું પડી જાય
 છે - આમ દહીં-ઊંટની તુલ્યતાની આપત્તિ નથી.

(૧૫) સ્યાદ્દાદી : જો અભિન્નદેશરૂપ કાર્યોત્પત્તિ માનો તો તમારે અન્વય માનવો જ પડે,
 કારણ કે તે રૂપાદિ તો અનુગત થયા... વળી, કાર્યકારણનાં અભિન્નદેશરૂપનો એકાંત પણ નથી, કારણ
 કે અગ્નિમાંથી ધૂમ ભિન્નદેશરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે...

(૨૫૬) (૧૬) ઉપરોક્ત સન્ન્યાય પ્રમાણે દહીં-ઊંટરૂપ બંને કારણથી દહીં-ઊંટરૂપ બંને કાર્યની
 ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થતાં તો દહીં-ઊંટ બંનેની તુલ્યતા જ થશે, કારણ કે કારણરૂપ દહીં પણ દહીં-ઊંટ
 ઉભયજનનસ્વભાવી અને ઊંટ પણ દહીં-ઊંટ ઉભયજનનસ્વભાવી - એમ કારણના તુલ્ય એવા બે
 સ્વભાવથી થતું કાર્ય પણ તુલ્ય જ હોય...

પ્રશ્ન : પણ તેમાં (=તુલ્યસ્વભાવથી જન્ય હોઈ તે બેની તુલ્યતા હોવામાં) વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો 'દહીં ખા' એમ પ્રેરાયેલ વ્યક્તિ, દહીંતુલ્ય ઊંટ વિશે પણ પ્રવૃત્ત થશે !

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. 'દ્વિતયે' इति ग-पाठः । ૩. અનુષ્ટુપ્ । ૪. 'આદ પ્રવૃત્તૌ' इति घ-पाठः ।



ઉભયોસ્તુલ્યરૂપત્વાદ્ નિરંશત્વાચ્ચ સર્વથા ।

વિશેષાસમ્ભવાદ્ ધ્વાન્તમવધૂય વિચિન્ત્યતામ્ ॥૧૭॥

(૨૫૭) એવં સર્વત્ર સંયોજ્યઃ પ્રવૃત્ત્યનિયમો બુદ્ધૈઃ ।

પ્રક્રાન્તાર્થાનુસારેણ લેશતસ્તુ નિર્દર્શિતઃ ॥૧૮॥” ઇત્યાદિં ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અતઃ એવાહ-ઉભયોરિત્યાદિ । ઉભયોઃ-દધ્યુષ્ટ્યોસ્તુલ્યરૂપત્વાત્ તદુભયજનકત્વેન નિરંશત્વા-
ચ્ચ સર્વથા એકસ્વભાવત્વેન, એવં વિશેષાસમ્ભવાત્ કાર્યદધ્યુષ્ટ્યોરિતિ સામર્થ્યમ્, ધ્વાન્ત-
મવધૂય વિચિન્ત્યતાં પ્રવૃત્તિનિયમઃ કુત્તરિત્યેતત્ ॥૧૭॥ એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા સર્વત્ર-
વિષ-મોદકાદૌ સંયોજ્યઃ પ્રવૃત્ત્યનિયમો બુદ્ધૈઃ-પણ્ડિતૈઃ પ્રક્રાન્તાર્થાનુસારેણ દધ્યુષ્ટ્યોઃ
પરેણોપ-ન્યસ્તત્વાત્ લેશતસ્તુ નિર્દર્શિતઃ પ્રવૃત્ત્યનિયમ ઇત્યાદિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને તેથી તો બૌદ્ધમતે શી રીતે નિયમન રહેવાનું ?

(૧૭) બૌદ્ધ : પણ અમે દહીં અને ઊંટ બંને કાર્યોમાં એવી કોઈ વિશેષતા માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવી વિશેષતા માનવી સંભવિત નથી, કારણ કે તેઓના દહીં-ઊંટ બંને કારણો
ઉભયજનકરૂપે તુલ્ય છે... આશય એ કે, બેને ઉત્પન્ન કરવારૂપ સ્વભાવ બંને કારણોનો તુલ્ય છે અને
તેથી તેઓનું કાર્ય પણ તુલ્ય જ રહેવાનું... સ્પષ્ટ વાત છે કે, કારણભેદાત્ કાર્યભેદ..., પણ પ્રસ્તુતમાં
તેવું નથી...)

અને તે કારણો સર્વથા એકસ્વભાવી હોઈ નિરંશ છે... (એટલે તેઓમાં બીજો કોઈ
વિશેષસ્વભાવ નથી, કે જેથી તેઓ બંને કાર્યોમાં જુદી જુદી વિશેષતાનું આધાન કરે...)

સાર : તેથી બૌદ્ધમતે કાર્યરૂપ દહીં-ઊંટનો વિશેષ અસંભવિત છે... એટલે એકવાર અજ્ઞાનનું
અંધારું દૂર કરીને વિચારો કે - “વસ્તુને હું ક્ષણિક માનીશ, તો પ્રવૃત્તિનું નિયમન શી રીતે રહેશે ?...
ઈત્યાદિ.”

(૨૫૭) (૧૮) પ્રસ્તુતમાં પૂર્વપક્ષીએ દહીં-ઊંટનું દષ્ટાંત કહ્યું હતું, એટલે તેને અનુસરી અમે
પણ (બૌદ્ધાદિને), દહીં-ઊંટ વિશે જ પ્રવૃત્તિની અનિયમિતતા, અહીં લેશથી=સંક્ષેપથી બતાવી છે...
પણ ઉક્તરીતે પંડિતોએ, વિષ-મોદકાદિ વિશે પણ પ્રવૃત્તિની અનિયમિતતા ઘટાવી લેવી...

અનુસંધાન : તેથી સ્યાદ્વાદમતે પ્રવૃત્તિનું નિયમન નહીં રહે એ વાત ખોટી છે... વાસ્તવિકતા
એ છે કે, ક્ષણિકાદિમતે જ પ્રવૃત્તિનું નિયમન નથી... (એટલે અમારા મતે કોઈ દોષનો અવકાશ
નથી...)



(૨૫૮) યચ્ચોક્તમ્^૧ - 'સર્વવસ્તુશબલવાદિનઃ ક્વચિદન્યાસંસૃષ્ટાકારબુદ્ધ્યસિદ્ધેઃ તથાવાચકાભાવાત્ સંહારવાદાનુપપત્તિઃ, તત્ત્સિદ્ધૌ વા તત એવ તત્સ્વભાવભેદાત્ તદેક-રૂપતૈવ' इत्येतदप्ययुक्तम्, सर्ववस्तुशबलभावेऽपि तथाक्षयोपशमवत्प्रमातुर्गुणप्रधान-भावेन क्वचिदन्यासंस्पृष्टाकाराया बुद्धेः सिद्धेः, सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः प्रमात्रोरुष्ट एव

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોક્તં મૂળપૂર્વપક્ષે^૧ - 'સર્વવસ્તુશબલવાદિનઃ' इत्यादि यावत् 'तत्तत्सिद्धौ वा तत एव तत्स्वभावभेदात् तदेकरूपतैव' इति एतत् प्राग् व्याख्यातमेवेति न व्याख्यायते । अत्र तु दूषणमभिधातुमाह-एतदप्ययुक्तम् । कथमित्याह-सर्ववस्तुशबलभावेऽपि सति तथाक्षयो-पशमवत्प्रमातुः, चित्रक्षयोपशमवत् इत्यर्थः, गुणप्रधानभावेन-वक्ष्यमाणोदाहरणगतेन क्वचित्-वस्तुनि अन्यासंस्पृष्टाकाराया इव बुद्धेः सिद्धेः-उपलब्धेः । इहैव भावार्थमाह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ સ્થાદ્વાદમતે સ્થાદ્વાદઅસંગતિનો નિરાસ ※

(૨૫૮) મૂળપૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “જે લોકો વસ્તુને અનેકાંતરૂપ માને છે, તે લોકોના મતે પ્રતિનિયત શબ્દ-બુદ્ધિ પણ ન ઘટતાં, સંહારવાદ જ અસંગત થશે...”

આશય એ કે, સામાન્યરૂપે બધા આકારોનો અભેદ થઈ જતાં, દહીં આદિથી અસંસૃષ્ટ (=અસંબદ્ધ) પ્રતિનિયત ઊંટાદિની બુદ્ધિ કે શબ્દ ઘટી શકશે નહીં, તો ‘સ્યાત્ સન્ ડષ્ટઃ’ એવા જ્ઞાન અને શબ્દરૂપે સ્થાદ્વાદ પણ શી રીતે ઘટે ?

જો અન્ય-અસંસૃષ્ટ આકાર-બુદ્ધિ માનો, તો - તે બેનો સ્વભાવ ભિન્ન થવાથી - તેઓની માત્ર એક વિશેષરૂપતા જ સિદ્ધ થશે... ફલતઃ તેઓ ઉભયરૂપ ન બનવાથી સ્થાદ્વાદ અસંગત જ સાબિત થશે...” ← તે બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે બધી જ વસ્તુઓ શબલ=એકબીજા સાથે મિશ્રિત હોવા છતાં, વિચિત્ર ક્ષયોપશમવાળા પ્રમાતાને ગૌણ-પ્રધાનભાવે, દહીં આદિ વસ્તુ વિશે, અન્યથી (ઊંટાદિથી) અસંસૃષ્ટ આકારે બુદ્ધિ થતી દેખાય જ છે. તે આ રીતે -

ભાવાર્થ : ધારો કે ઊંટરૂપ વસ્તુ એક જ છે, પણ તે વસ્તુને દેખનાર પ્રમાતા બે છે : (૧) એક દૂર ઊભો છે, અને (૨) બીજો નજીક ઊભો છે... તેમાંથી પહેલાને ઊંટની માત્ર સદ્વસ્તુ બુદ્ધિ થાય

❖ આ બધી વાતો આગળના ગ્રંથથી સ્પષ્ટ થશે...

※ આવી બુદ્ધિ સિદ્ધ હોવાથી ‘સ્યાદુષ્ટો દષિઃ’ એવા જ્ઞાનરૂપ સ્થાદ્વાદ પણ સિદ્ધ થાય છે, એવું આગળ બતાવશે... તેથી હમણાં તો પહેલા અન્યઅસંસૃષ્ટ આકારે બુદ્ધિની સંગતિ કરે છે...

※ અહીં ખાસ ધ્યાન રાખવું કે ગ્રંથકારશ્રીને મૂળ તો એ સિદ્ધ કરવું છે કે, શબલરૂપ વસ્તુ માનવામાં અવિરોધપણે પ્રતિનિયત શબ્દ-બુદ્ધિ ઘટી શકે, એટલે સંહારવાદની અસંગતિ નથી...

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૪૭-૪૮તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘શમવતઃ પ્રમાતુઃ’ इति क-पाठः । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૪૭-૪૮તમે પૃષ્ઠે । ૪. ‘શમ-વતઃ પ્રમાતુઃ’ इति क-पाठः ।



સદુષ્ટાદિબુદ્ધિભેદદર્શનાદ્, (૨૫૧) વિપ્રકૃષ્ટો હિ તત્ર પ્રમાતા તથાપ્રતિપત્તિવીર્યતો-
ઽપ્રધાનગુણભૂતમપિ ભાવેન ગુણભૂતોષ્ટ્રત્વાદિવિશેષં પટુપ્રતીત્યપેક્ષાપાદિતપ્રધાનભાવં
સન્માત્રમવૈતિ, યથા વિશિષ્ટવસ્ત્રાદૌ રક્તાદિ, સન્નિકૃષ્ટસ્ત્વન્યથાપ્રતિપત્તિબલેન ઉક્તરૂપમપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સન્નિકૃષ્ટવિપ્રકૃષ્ટોઃ પ્રમાત્રોરુષ્ટ્ર એવ વસ્તુનિ, સદુષ્ટાદિબુદ્ધિભેદદર્શનાત્ । કથમેતદેવ-
મિત્યાહ-વિપ્રકૃષ્ટો હિ તત્ર-ઉષ્ટ્રે પ્રમાતા તથાપ્રતિપત્તિવીર્યતઃ-સામાન્યપ્રતિપત્તિસામર્થ્યેન
અપ્રધાનગુણભૂતમપિ ભાવેન-પરમાર્થેન ‘સન્માત્રમવૈતિ’ ઇતિ યોગઃ । કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-
ગુણભૂતોષ્ટ્રત્વાદિવિશેષં ગુણભૂતઃ-અપ્રધાનભૂત ઉષ્ટ્રત્વાદિવિશેષો યસ્મિન્સ્તત્ તથા । એતદેવ
વિશેષ્યતે પટુપ્રતીત્યપેક્ષયા-નિશ્ચયપ્રતીત્યપેક્ષયા આપાદિતઃ પ્રધાનભાવો યસ્ય તત્ તથા ।
એવમ્ભૂતં સન્માત્રમવૈતિ । નિદર્શનમાહ-યથા વિશિષ્ટવસ્ત્રાદૌ પટાદિરૂપે રક્તાદિ રક્તં કિમપીતિ ।
સન્નિકૃષ્ટઃ પુનઃ પ્રમાતા અન્યથાપ્રતિપત્તિબલેન-તથાપ્રતિપત્તિવીર્યાપેક્ષયા, વિશેષપ્રતિપત્તિ-
સામર્થ્યેનેત્યર્થઃ, ઉક્તરૂપમપિ તત્ત્વતઃ-અપ્રધાનગુણભૂતમપિ પરમાર્થેન ‘ઉષ્ટ્રત્વાદિ’ ઇતિ યોગઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, જ્યારે બીજાને ઊંટાદિરૂપે બુદ્ધિ થાય છે... આમ એક જ વસ્તુ વિશે અલગ-અલગ પ્રમાતાને
અલગ-અલગ બુદ્ધિ થતી દેખાય છે...

(૨૫૯) પ્રશ્ન : પણ એક જ વસ્તુ વિશે અલગ-અલગ બુદ્ધિ કેમ ?

ઉત્તર : જુઓ,

(૧) દૂર રહેલ પ્રમાતામાં સામાન્યની જ બુદ્ધિનું સામર્થ્ય હોવાથી, પરમાર્થથી અપ્રધાનગૌણ
(=જેમાં કોઈ પ્રધાન-ગૌણ નથી) એવું (અર્થાત્ પરમાર્થથી ઊંટમાં સત્ત્વ ગૌણ છે કે ઉષ્ટ્રત્વ પ્રધાન છે
એવું નથી) પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ પ્રધાન બનેલ સત્ત્વ, કે જેમાં ઉષ્ટ્રત્વાદિ વિશેષ ગૌણ બનેલ છે,
તેને જ તે જાણે છે. (દૂરથી ઊંટનો નિશ્ચય થઈ શકતો ન હોવાથી નિશ્ચયની અપેક્ષાએ સત્ત્વપ્રધાન
બની જાય છે...)

આ સદ્ગુણતા કેવી છે ? તે બતાવે છે - (ક) જેમાં ઉષ્ટ્રત્વાદિ વિશેષો ગૌણ=અપ્રધાન છે...
(એટલે જ તો દૂર રહેલ પ્રમાતાને તેઓનો મુખ્યરૂપે બોધ થતો નથી...) અને (ખ) પટુપ્રતીતિ=
નિશ્ચયપ્રતીતિની અપેક્ષાએ મુખ્યરૂપ છે... (એટલે જ તો તે સદ્ગુણતાનો મુખ્યરૂપે નિશ્ચય થાય છે...)

જેમ દૂર રહેલ વ્યક્તિ, સામે કોઈ વસ્તુ દેખાય છે - એ જાણતો નથી, પણ તેની લાલાશાદિ
તો જાણી જ શકે કે - ‘સામે કંઈક લાલ છે’ તેમ દૂર રહેલ પ્રમાતા, સામે કંઈ વસ્તુ છે - એ જાણતો
નથી, પણ ‘કોઈક સત્ પદાર્થ છે’ - એવું તો જાણી જ શકે છે...

(૨) નજીક રહેલ વ્યક્તિ, વિશેષબુદ્ધિના સામર્થ્યથી (સંનિકૃષ્ટત્વ એ જ વિશેષબુદ્ધિનું સામર્થ્ય



તત્ત્વતસ્તથાગ્રહણગુણોપનતમુખ્યભાવમુપસર્જનીકૃતસત્તાસમાનરૂપમુષ્ટૃત્વાદિ રક્તાદાવિવ વિશિષ્ટં વસ્ત્રાદીતિ । (૨૬૦) તથાક્ષયોપશમવત્ત્વં ચ પ્રમાતુઃ પ્રભાસ્વરસ્ય પ્રકૃત્યા બોધ- હ્રાસવૃદ્ધ્યુપલબ્ધેઃ, આગન્તુકકર્મમલભાવેન દ્રવ્યાદ્યવાસિતોઽવિરુદ્ધમેવ । (૨૬૧) ન ચૈતદ્ બુદ્ધિદ્વયમપિ ન તન્નિમિત્તમ્, તદ્ભાવભાવિત્વાવિશેષાત્ । એવમપ્યેકસ્યાઃ અન્યથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

‘અવૈતિ’ ઇતિ ક્રિયાનુવૃત્તિઃ । એતદેવ વિશેષ્યતે-તથાગ્રહણગુણેન-વિશેષગ્રહણોપકારેણ ઉપનતો મુખ્યભાવો યસ્ય તત્ તથા । એતદેવ વિશેષ્યતે-ઉપસર્જનીકૃતં સત્તાસમાનરૂપં યસ્મિન્સત્ તથા ઉષ્ટૃત્વાદ્યવૈતિ । રક્તાદાવિવ વિશિષ્ટં વસ્ત્રાદીતિ નિર્દર્શનમ્, ‘પટોઽયમ્’ ઇતિ । તથાક્ષયો- પશમવત્ત્વં ચ-ચિત્રક્ષયોપશમવત્ત્વં ચ પ્રમાતુઃ, ‘અવિરુદ્ધમેવ’ ઇતિ યોગઃ । પ્રભાસ્વરસ્ય પ્રકૃત્યા-સ્વભાવેન બોધહ્રાસવૃદ્ધ્યુપલબ્ધેઃ કારણાત્, કિમિત્યાહ-આગન્તુકકર્મમલભાવેન હેતુના દ્રવ્યાદ્યવાસિતઃ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભવ-ભાવાવાસેઃ, અવિરુદ્ધમેવ ‘તથાક્ષયોપશમવત્ત્વમ્’ ઇતિ ક્રિયા નિર્દર્શિતૈવ । ન ચૈતદિત્યાદિ । ન ચૈતદ્ બુદ્ધિદ્વયમપિ સદુષ્ટાદિપ્રતિભાસમ્, ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, તેનાથી) પરમાર્થથી અપ્રધાનગૌણ, છતાં વિશેષગ્રહણના કારણે મુખ્ય બનેલ ઉષ્ટૃત્વને (જેમાં સત્તા ગૌણ બનેલ છે તેવાને) ગ્રહણ કરે છે...

જેમ નજીક રહેલ વ્યક્તિ, લાલરંગ સાથે “આ કપડું છે” એમ વિશિષ્ટરૂપે વસ્તુને જાણે છે, તેમ સંનિકૃષ્ટ વ્યક્તિ, ‘આ ઊંટાદિ છે’ એમ વિશિષ્ટરૂપે વસ્તુને જાણે છે.

❖ ક્ષયોપશમવિચિત્રતાની અવિરુદ્ધતા ❖

(૨૬૦) પ્રશ્નઃ પણ એક જ વસ્તુ વિશે, શું અલગ-અલગ પ્રમાતાને વિભિન્નબુદ્ધિકારક અલગ-અલગ ક્ષયોપશમ થાય ?

ઉત્તરઃ હા જરૂર ! કારણ કે જુઓ, જ્ઞાન તો સ્વભાવથી જ ભાસ્વરશીલ=પ્રકાશશીલ છે, છતાં પણ તે જ્ઞાનનો હ્રાસ (=હાનિ) અને વૃદ્ધિ તો દેખાય છે જ... તો આં હાનિ-વૃદ્ધિ કોના કારણે ?

તો માનવું જ રહ્યું કે, તે જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર આગંતુક એવો કર્મભળ છે અને એ કર્મભળનો (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાળ, (૪) ભાવ, અને (૫) ભવરૂપ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થયે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાય છે...

તેથી જુદા જુદા પ્રમાતાને વિભિન્નબુદ્ધિકારક વિચિત્ર ક્ષયોપશમ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી...

❖ બુદ્ધિદ્વયની વસ્તુનિમિત્તકતા ❖

(૧) સત્-સત્, અને (૨) આ ઊંટ છે - એ બંને બુદ્ધિ ઊંટરૂપ વસ્તુનિમિત્તક નથી એવું નથી, અર્થાત્ વસ્તુનિમિત્તક જ છે, કારણ કે ઊંટરૂપ વસ્તુના અસ્તિત્વે જ સદ્-ઉષ્ટ્ર એવી બુદ્ધિ થાય છે...

(૨૬૧) આમ, જ્યારે બંને બુદ્ધિ વસ્તુનિમિત્તક હોય, ત્યારે તમે (=બૌદ્ધ) એમ કહો કે -



કલ્પનેડતિપ્રસજ્જતેતિ તથાવાચકસ્યાપિ ભાવાત્, કથञ्चित્ પ્રવૃત્તિનિમિત્તભેદાત્ તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તન્નિમિત્તં-નોષ્ટ્રનિમિત્તમ્ । કિં તર્હિ ? ઉષ્ટ્રનિમિત્તમેવ । કુત્તર-આવભાવિત્વાવિશેષાત્ । તથાહિ-યથા સદ્બુદ્ધિઃ ઉષ્ટ્રભાવભાવિની, એવમુષ્ટ્રબુદ્ધિરપિ । એવમપ્યેકસ્યાઃ, પ્રક્રમાત્ સદ્બુદ્ધેઃ, અન્યથાકલ્પને-અતન્નિમિત્તત્વકલ્પનેડતિપ્રસજ્જઃ, ઉષ્ટ્રબુદ્ધેરપ્યતન્નિમિત્તત્વપ્રસજ્જાત્ । નાવિકલ્પ-¹¹⁶બુદ્ધેરભેદે વિકલ્પભેદો ન્યાય્ય ઇતિ । તતશ્ચ સ્થિતમેતત્-એવં 'સર્વવસ્તુશબલભાવેડપિ તથા-ક્ષયોપશમવત્પ્રમાતુર્ગુણપ્રધાનભાવેન ક્વચિદન્યાસંસૃષ્ટકારાયા ઇવ બુદ્ધેઃ સિદ્ધેઃ' ઇતિ । તથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“સદ્રૂપે થતી બુદ્ધિ વસ્તુનિમિત્તક નથી” - તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે, ઊંટરૂપે થનારી વસ્તુબુદ્ધિ પણ વસ્તુનિમિત્તક નહીં મનાય..

આ પ્રમાણે સદ્/ઉષ્ટ્ર બંને રૂપે વિકલ્પબુદ્ધિ થવી સિદ્ધ છે... હવે જો નિર્વિકલ્પબુદ્ધિમાં અભેદ હોય, અર્થાત્ સદાકાર-ઉષ્ટ્રાકાર બંનેને ભાસિત ન માનો, તો વિકલ્પમાં પણ તે બે આકાર ન ભાસી શકે, પણ તેથી 'સત્-ઉષ્ટ્ર' એમ જુદા જુદા ઉત્પન્ન થતાં વિકલ્પયુગલથી, અમે અનુમાન કરીએ છીએ કે, નિર્વિકલ્પબુદ્ધિમાં પણ તે વસ્તુ સામાન્ય/વિશેષ રૂપે જ ભાસે છે...

(આ અર્થ વિવરણ પ્રમાણે કયો છે. ખરેખર સ્વોપજ્ઞવ્યાખ્યાનો ફલિતાર્થ એ છે કે, તમે (બૌદ્ધો) સદ્વિકલ્પ અવસ્તુનિમિત્તક માનો છો અને ઉષ્ટ્રવિકલ્પ વસ્તુનિમિત્તક માનો છો - આ રીતે વિકલ્પમાં ભેદ કરો છો. બંનેનું નિર્વિકલ્પ તો સરખું જ છે - ઉષ્ટ્રદર્શન જ છે... એ રીતે સરખા અવિકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પમાં આ રીતનો ભેદ ન્યાયસંગત નથી...)

❖ સ્થાદાદમતે સર્વસમંજસતા ❖

તેથી જે લોકો વસ્તુને શબલરૂપ=અનેકાંતરૂપ કહેનારા છે, તેઓના મતે યદ્યપિ દરેક વસ્તુ શબલરૂપ હોવા છતાં પણ, વિચિત્ર ક્ષયોપશમવાળા પ્રમાતાને ગૌણ-પ્રધાનભાવે, અન્યથી (દહીં આદિથી) અસંસૃષ્ટ આકારે બુદ્ધિ થતી સિદ્ધ જ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

116. નાવિકલ્પબુદ્ધેરભેદે વિકલ્પભેદો ન્યાય્ય ઇતિ । ન-નૈવાવિકલ્પબુદ્ધેઃ અભેદે સતિ વિકલ્પભેદો ન્યાય્યઃ-ઘટમાનકઃ, સન્નુષ્ટ્ર ઇતિ ભેદેનોત્પન્નાદ્ વિકલ્પયુગલાદનુમિત્તમહે યદુત નિર્વિકલ્પબુદ્ધાવપિ તદ્વસ્તુ દ્વિસ્વભાવં પ્રતિભાસિતમિતિ ॥

❖ આ કથન બૌદ્ધના ખંડન માટે છે, કારણ કે તેઓનું એવું માનવું છે કે, નિર્વિકલ્પમાં માત્ર સ્વલક્ષણરૂપ વિશેષાકાર ભાસે, સામાન્યાકાર નહીં...

૧. 'પ્રસજ્જ ઇતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'યદા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'કસ્ય; પ્રક્રમાત્' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. 'સિદ્ધિરિતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. પ્રેક્ષ્યતાં ૬૧૦તમં પૃષ્ઠમ્ ।

સંહારવાદોપપત્તિઃ । (૨૬૨) શૈંષં ચાનભ્યુપગમાદેવ ન નઃ ક્ષતિમાવહતિ, કેવલગ્રહણ-પુરસ્સરસંહારવાદાસિદ્ધેઃ, નરસિંહમેચકવદ્ વસ્તુનો જાત્યન્તરાત્મકત્વાભ્યુપગમાત્, એક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાચકસ્યાપિ ભાવાત્ તથા-તેન પ્રકારેણ ક્વચિદન્યાસંસૃષ્ટાકારસ્યેવ વાચકસ્યાપિ-શબ્દસ્યાપિ ભાવાત્ । ભાવશ્ચ કથञ्चित્ પ્રવૃત્તિનિમિત્તભેદાત્ ગુણપ્રધાનભાવેન, ‘વિપ્રકૃષ્ઠો હિ તત્ર પ્રમાતા તથાપ્રતિપત્તિવીર્યતોઽપ્રધાનગુણભૂતમપિ ભાવેન ગુણભૂતોષ્ટૃત્વાદિવિશેષં પટુપ્રતીત્યપેક્ષાપાદિતપ્રધાન-ભાવં સન્માત્રમવૈતિ’ इत्युक्तमित्याદિ^૧ । તતશ્ચાસ્તિ કથञ्चित્ પ્રવૃત્તિનિમિત્તભેદો વાચકસ્યેતિ ભાવનીયમ્ । તથાસંહારવાદોપપત્તિઃ તથા-પ્રધાનગુણભાવેન સંહારવાદોપપત્તિઃ ‘સન્નુષ્ટઃ સદ્ દધિ’ इति । શેષમિત્યાદિ । શેષં તુ પૂર્વપક્ષોક્તમ્-‘તત્તિસદ્ધૌ વા તત એવ ચ તત્સ્વભાવભેદાત્ તદેકરૂપતૈવ’ इत्याદિ, અનભ્યુપગમાદેવ કારણાત્ ન નઃ ક્ષતિમાવહતિ-નાસ્માકં પીઠાં પ્રાપ-યતિ । એતદેવાહ-કેવલગ્રહણપુરસ્સરસંહારવાદાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ નરસિંહ-મેચકવત્ इति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એ જ રીતે, શબ્દનાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ગૌણ-પ્રધાનભાવે કથંચિદ્ ભેદ હોવાથી, અન્યથી અસંસૃષ્ટરૂપે શબ્દનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ જ છે...

ભાવાર્થ : પરમાર્થથી ઉષ્ટૃત્વ/સત્ત્વાદિ ગુણ/પ્રધાન ન હોવા છતાં પણ (૧) દૂર રહેલ પ્રમાતા, સામાન્યને ગ્રહણ કરવાના ઉપયોગવીર્યથી (ક) જેમાં ઉષ્ટૃત્વાદિ વિશેષો ગૌણ છે, અને (ખ) નિશ્ચયપ્રતીતિની અપેક્ષાએ જે મુખ્ય છે, તેવા ‘સન્માત્રતા’ને જાણે છે અને પછી સત્ત્વરૂપ નિમિત્તને લઈને ‘સત્’ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે... અને (૨) નજીક રહેલ પ્રમાતા, વિશેષને ગ્રહણ કરવાના ઉપયોગવીર્યથી (ક) જેમાં સત્ત્વાદિ સામાન્ય ગૌણ છે, અને (ખ) નિશ્ચયપ્રતીતિની અપેક્ષાએ જે મુખ્ય છે, તેવા ઉષ્ટૃત્વાદિ વિશેષને જાણે છે અને પછી વિશેષરૂપ નિમિત્તને લઈને ‘ઊંટ’ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે... આમ, જુદા જુદા શબ્દની પ્રવૃત્તિ માટે, વસ્તુમાં કથંચિદ્ નિમિત્તભેદ સિદ્ધ જ છે...

સાર + નિષ્કર્ષ : ઉપરોક્ત રીતે ગૌણ-પ્રધાનભાવે અન્યથી અસંસૃષ્ટ આકારે સત્-ઉષ્ટ્ર બંને શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી “સદુષ્ટો સદ્ધિ” - એમ સંહારવાદ પણ સંગત જ છે...

❖ પૂર્વપક્ષીના અન્યકથનનો નિરાસ ❖

(૨૬૨) બીજું તમે તેમાં જે કહ્યું હતું કે → “જો દહીં-ઊંટનો અન્યાસંસૃષ્ટ બુદ્ધિ-શબ્દ માનો, તો બંનેનો સ્વભાવ ભિન્ન-ભિન્ન સાબિત થતાં, વસ્તુની માત્ર વિશેષરૂપતા=એકરૂપતા જ સિદ્ધ થશે” ← તે કથન પણ અમને ક્ષતિકારક - પીડાકારક નથી, કારણ કે અમે તેવું માનતા જ નથી...

ગ્રંથકારશ્રી આ જ વાતને કહે છે કે -

અન્યાસંસૃષ્ટ બુદ્ધિ-શબ્દ થાય છે, પણ વસ્તુનું માત્ર અન્યાસંસૃષ્ટ (કેવલ) ગ્રહણ અમે માનતા જ નથી, કારણ કે માત્ર તેના ગ્રહણપૂર્વકનો સ્વાદાદ અમે નથી માનતાં, પણ નરસિંહ કે મેયકમણિવત્

૧. ‘શેષં ત્વનભ્યુપગ’ इति ग-पाठः । ૨. ૬૧૧તમે પૃષ્ઠે । ૩. ૪૮તમે પૃષ્ઠે ।



સ્વભાવત્વે તુ કાર્યદ્વયાયોગેન ધીધ્વન્યભાવ એવ, હેત્વભેદે ફલભેદાસિદ્ધેઃ ॥

(૨૬૩) એતેન 'સર્વાત્મત્વે ચ ભાવાનામ્' ઇત્યાદ્યપિ પ્રત્યુક્તમ્, તુલ્યયોગક્ષેમ-
ત્વાત્, નિરૂપિતવસ્તુન એવ તસ્ય જ્ઞાપકત્વેનાભિધાનાત્ । એવં ચાક્રમેણાપ્યનેકધર્મકે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિદર્શનમ્, વસ્તુનઃ-દધ્યાદેઃ જાત્યન્તરત્વાભ્યુપગમાત્ । પરસ્ય ત્વયં દોષ એવેતિ નિદર્શનાયાહ-
એકસ્વભાવત્વે તુ વસ્તુનોઽભ્યુપગમ્યમાને કાર્યદ્વયાયોગેન હેતુના, કિમિત્યાહ-ધી-ધ્વન્યભાવ
એવ-દ્વયોર્ધી-ધ્વન્યોરભાવ એવ । કુત ઇત્યાહ-હેત્વભેદે ફલભેદાસિદ્ધેઃ કારણાત્ । તતશ્ચા-¹¹⁷
જ્ઞાનાનભિધાનેન સંહારવાદાદિચિન્તાઽનુપપત્તિરિતિ ભાવનીયમેતત્ ॥

એતેન-અનન્તરોદિતેન વસ્તુના 'સર્વાત્મત્વે ચ ભાવાનામ્' ઇત્યાદ્યપિ પૂર્વપક્ષોક્તં
પ્રત્યુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ અનન્તરોદિતેન અત એવ આહ-નિરૂપિતવસ્તુન
એવ તસ્ય-'સર્વાત્મકત્વે ચ ભાવાનામ્' ઇત્યાદેઃ જ્ઞાપકત્વેનાભિધાનાત્ પૂર્વપક્ષે । એવં ચેત્યાદિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જાત્યન્તરરૂપ મિશ્ર વસ્તુનું (સંસૃષ્ટ-અસંસૃષ્ટ ઉભયાત્મક વસ્તુનું) જ ગ્રહણ માનીએ છીએ... (એટલે
સ્વભાવભેદ કે એકરૂપતાનો દોષ જ નથી...)

❖ પરમતે બુદ્ધિ-શબ્દના અભાવનું આપાદાન ❖

હા, તમારા મતે એ દોષ આવશે, કારણ કે વસ્તુ એક જ સ્વભાવી હોય તો તેનાથી બે કાર્ય
થઈ ન શકે અને સન્ અને ઉષ્ટ્રઃ એવી બે બુદ્ધિ કે શબ્દો ઉત્પન્ન ન થઈ શકે, કારણ કે હેતુભેદ વિના
ફળભેદ ન હોય અને જ્યારે તમે વસ્તુનું જ્ઞાન કર્યું હોય તો જ સન્ ઉષ્ટ્રઃ એવી બુદ્ધિ અને ધ્વનિ થઈ
શકે, પણ (ઉપર જણાવ્યા મુજબ) તમે જ્યારે તે બેનું જ્ઞાન જ કરી શકતા નથી ત્યારે સ્યાદ્વાદની ફિકર
શું કરો છો ?

(૨૬૩) ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષીએ બીજો જે શ્લોક કહ્યો હતો કે → “જો બધા પદાર્થો
સર્વાત્મક હોય, તો પ્રતિનિયત વિષયને લઈને જ્ઞાન-શબ્દ નહીં થાય ને ભિન્ન-ભિન્ન જ્ઞાન/શબ્દ
વિના તો, ભિન્ન પદાર્થોનાં એકીકરણરૂપ સંહારવાદ પણ નહીં ઘટે...” ← તે સંપૂર્ણ કથનનો નિરાસ
થાય છે, કારણ કે આની નિરાસપદ્ધતિ પણ પૂર્વવત્ છે...

પ્રશ્ન : પૂર્વવત્ જ કેમ ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

117. તતશ્ચાજ્ઞાનાનભિધાનેન સંહારવાદાદિચિન્તાઽનુપપત્તિરિતિ । પરેણ હિ ન જ્ઞાતમેવ સન્નુષ્ટ્ર
ઇત્યાદિ-ધીધ્વનિનિમિત્તમતઃ કથમજ્ઞાનાનઃ સન્ સંહારવાદાદિચિન્તાં કુર્યાત્ ? ॥

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૪૯૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'પત્તિરેવેતિ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. 'હિ મે જ્ઞાતમેવ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતાશુદ્ધપાઠસ્ય N-
પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૪. 'જ્ઞાનમેવ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

વસ્તુનિ પુરઃસ્થિતેઽપ્યસમ્પૂર્ણજ્ઞાનદોષઃ ક્રમજ્ઞાનદોષશ્ચ પ્રત્યુક્તઃ, તૈત્થાવિધાવરણદોષત-
સ્તદુપપત્તેઃ । (૨૬૪) ન હ્યર્થસન્નિધિરિત્યેવાયોગિનાં સર્વાકારમેવ તદવગમઃ, તસ્યાનેક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં ચ કૃત્વા અક્રમેણાપિ-યુગપદપિ અનેકધર્મકે વસ્તુનિ પુરઃસ્થિતેઽપિ સતિ અસમ્પૂર્ણ-
જ્ઞાનદોષઃ, સમ્પૂર્ણે તદયોગાત્, ક્રમજ્ઞાનદોષશ્ચ અક્રમે તદયોગાદેવ પ્રત્યુક્તઃ । કથમિત્યાહ-
તથાવિધેત્યાદિ । તથાવિધાવરણદોષતઃ-અસમ્પૂર્ણક્રમજ્ઞાનહેતુચિત્રક્ષયોપશમનિબન્ધનાવરણ-
દોષેણ તદ્વાવોપપત્તેઃ-અસમ્પૂર્ણક્રમજ્ઞાનભાવોપપત્તેઃ । એતત્સમર્થનાયાહ ન હીત્યાદિના । ન હિ
અર્થસન્નિધિરિતિ-એવં કૃત્વા અયોગિનાં-પ્રમાતૃણાં સર્વાકારમેવ-ધર્મકાત્સ્ન્યેન તદવગમઃ-
અર્થાવગમઃ । કુત્તરિત્યાહ-તસ્ય-અર્થસ્ય અનેકધર્મત્વાત્ । અવગમસ્ય ચ પ્રક્રમાત્ તત્સમ્બ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : કારણ કે પૂર્વપક્ષીએ, પોતે કરેલ વાતના જાપકરૂપે જ તે શ્લોક બતાવ્યો હતો, તેથી તે
વાતનો નિરાસ થયે તે વાતને જણાવનાર શ્લોકનો પણ નિરાસ થાય છે... (અર્થાત્ ઉપરવત્ ગૌણ-
પ્રધાનભાવે પ્રતિનિયત શબ્દ/બુદ્ધિ અબાધિત હોવાથી, સ્યાદ્વાદમતે કોઈ અસંગતિ નથી... એટલે તે
શ્લોકનું કથન અસંગત ઠરે છે...)

❖ અનેકધર્મક વસ્તુ વિશે દોષદ્વયનો નિરાસ ❖

આ પ્રમાણે વસ્તુ, સામાન્ય-વિશેષાદિ અનેક ધર્મવાળી છે... આવી વસ્તુ વિશે પૂર્વપક્ષીએ જે
બે દોષ આપ્યા હતાં -

“(૧) જો અનેકધર્માત્મિક સંપૂર્ણ વસ્તુ સામે રહેલ હોય, તો અસંપૂર્ણ બોધ કેમ થાય છે ?
સંપૂર્ણ બોધ થઈ જવો જોઈએ ને ? (૨) જો બધા ધર્મો એકીસાથે રહેલ હોય, તો તે વસ્તુગત જુદા
જુદા ધર્મોનું જુદા જુદા ક્રમે જ જ્ઞાન કેમ થાય છે ? તે બધાનું યુગપદ્ જ્ઞાન કેમ થઈ જતું નથી ?”

તે બંને દોષનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે અનેકધર્મક વસ્તુ સામે રહેલ હોય, તો પણ, તથાવિધ
આવરણના દોષથી અસંપૂર્ણ અને ક્રમિક જ્ઞાન થવું સંગત જ છે... આશય એ કે, જો તે વ્યક્તિમાં
તેવું આવરક કર્મ હોય, કે જેના ક્ષયોપશમથી અસંપૂર્ણ અને ક્રમિક જ્ઞાન થાય, તો તે વ્યક્તિને પૂરોસ્થિત
અનેકધર્મક વસ્તુ વિશે પણ અસંપૂર્ણ અને ક્રમિક જ જ્ઞાન થાય છે... (એટલે તે બે જ્ઞાનની અસંગતિ
નથી...)

આ જ વાતનું સમર્થન કરવા, બીજી એક જડબેસલાક યુક્તિ આપે છે -

❖ અસંપૂર્ણ + ક્રમિકજ્ઞાનની સંગતિ ❖

(૨૬૪) પદાર્થનું સંનિધાન હોય તેટલા માત્રથી અયોગીને (=છન્નસ્થપ્રમાતાને) સંપૂર્ણ ધર્મપૂર્વક
તે વસ્તુનો બોધ થાય એવું નથી...

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

૧. 'તત્તથાવિધાં' इति ग-पाठः ।



ધર્મત્વાત્, અવગમસ્ય ચ કારણાન્તરાપેક્ષત્વાત્ । અર્થો હિ યથાધર્માભ્યાસમવગમં જનયતિ, યથાઽજ્ઞનાર્થઃ સન્નિધાનાવિશેષેઽપિ પરિવ્રાટ્પ્રભૃતીનાં કુળપાદ્યવગમમ્, પ્રત્યાસત્તિતો વા યથા જનકાધ્યાપકઃ સુતસ્ય જનકાવગમં, પ્રકરણાપેક્ષો વા યથા વૈદ્યાદિઃ તત્કથાયાં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન્ધિનઃ કારણાન્તરાપેક્ષત્વાત્ તત્તદ્ધર્માભ્યાસાદિ કારણાન્તરમિતિ । અત એવાહ-અર્થો યસ્માદ્ યથાધર્માભ્યાસમવગમં જનયતિ, યસ્ય યથા ધર્માભ્યાસો યથાધર્માભ્યાસમ્ । નિદર્શનમાહ- યથાઽજ્ઞનાર્થઃ-સ્વર્થઃ સન્નિધાનાવિશેષેઽપિ સતિ પરિવ્રાટ્પ્રભૃતીનાં, પરિવ્રાટ્-કામુક-શુના-મિત્યર્થઃ, કુળપાદ્યવગમં કુળપ-કામિની-ભક્ષ્યાવગમં પ્રત્યાસત્તિતો વા અર્થો હ્યવગમં જનયતિ । નિદર્શનમાહ-યથા જનકાધ્યાપકઃ સુતસ્ય જનકાવગમં નાધ્યાપ્યાન્તરસ્યેવોપાધ્યાયાવગમમ્, યતસ્તમાયાન્તં દૃષ્ટ્વા એક એવમાહ-‘તાત આગચ્છતિ’, અપરઃ પુનઃ ‘ઉપાધ્યાય આગચ્છતિ’ ઇતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, વસ્તુ અનેકધર્માત્મક છે... અને જ્ઞાન, તે તે ધર્મના અભ્યાસરૂપ બીજા (પદાર્થ સિવાયનાં) કારણોની અપેક્ષા રાખે છે... એટલે કે, અનેકધર્મક વસ્તુ વિશે પણ, જે પ્રમાતાને જે ધર્મનો અભ્યાસ હોય, તે પ્રમાતાને તે અભ્યાસિત ધર્મરૂપે જ વસ્તુનો બોધ થાય છે...

એટલે જ, પદાર્થ તે બધાને સર્વાંશે જ્ઞાન નથી કરાવતો, પણ જે પ્રમાતાને જે ધર્મનો અભ્યાસ હોય, તે પ્રમાતાને તે જ ધર્મપૂર્વક જ્ઞાન કરાવે છે...

“પદાર્થના સંનિધાનમાં પણ યથાભ્યાસ જ બોધ થાય” - એ વાતને દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે -

(૧) અંગના=સ્ત્રીરૂપ એક જ પદાર્થનું સંનિધાન છે, છતાં પણ, જુદા જુદા પ્રમાતાને પોતાના અભ્યાસ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે બોધ થાય છે. જુઓ; (ક) પરિવ્રાજકને તે શબરૂપ=મડદારૂપ દેખાય છે, કારણ કે તેમને અશુચિ ભાવનાનો અભ્યાસ છે, (ખ) કામી વ્યક્તિને તે કામિની (=રૂપાળી સ્ત્રી) દેખાય છે, કારણ કે તેને ભોગનો અભ્યાસ છે, અને (ગ) જંગલી કૂતરાદિને ભક્ષ્યરૂપ દેખાય છે, કારણ કે તેને ખાવાનો અભ્યાસ છે...

અથવા

(૨) પ્રત્યાસત્તિ=સંબંધથી એક જ અર્થ જુદી જુદી રીતે બોધ કરાવે છે... એક જ વ્યક્તિ પુત્રનો જનક (=પિતા) પણ હોય ને તેનો અધ્યાપક પણ હોય - આમ તેમાં જનકત્વ - અધ્યાપકત્વાદિ અનેક ધર્મો છે... પણ તેમાં જનકત્વ એ નજીકનો સંબંધ હોવાથી, તે પદાર્થને આશ્રયીને પુત્રને જનકરૂપે જ જ્ઞાન થાય છે, પણ બીજા વિદ્યાર્થીની જેમ અધ્યાપકરૂપે નહીં... અને એટલે જ તે વ્યક્તિને દેખીને (ક) પુત્ર “જનક આવે છે” એમ બોલે છે, અને (ખ) વિદ્યાર્થી “અધ્યાપક આવે છે” એમ બોલે છે...

અથવા તો

પ્રસ્તુતાયાં તદ્દર્શિનાં તત્રાનેકધર્મસમ્ભવેઽપિ વૈદ્યાદ્યવગમમિતિ । (૨૬૫) ન ચૈકસ્યાનેક-
ત્વવિરોધેન તત્રાનેકધર્મત્વાસમ્ભવઃ, એકત્વાનભ્યુપગમાત્, એકાનેકે ચ વિરોધાસિદ્ધેઃ,
ઇતરેતરાનુવેધાત્, જાત્યન્તરાત્મકત્વોપપત્તેઃ, તથાસંવેદનાદિત્યુક્તપ્રાયમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રકરણાપેક્ષો વા યથા વૈદ્યાદિઃ, ‘આદિ’શબ્દાદ્ દાતૃત્વાદિધર્મગ્રહઃ, તત્કથાયાં પ્રસ્તુતાયાં,
વૈદ્યાદિકથાયામિત્યર્થઃ, તદ્દર્શિનાં-વૈદ્યાદિદર્શિનાં પ્રમાતૃણાં તત્ર-વૈદ્યાદૌ અનેકધર્મસમ્ભવેઽપિ
દાતૃત્વાદિધર્માપેક્ષયા વૈદ્યાદ્યવગમમિતિ । તદ્ યથા-‘વૈદ્ય આગચ્છતિ’, ‘દાતાઽઽગચ્છતિ’ ઇતિ ।
ન ચૈકસ્ય વસ્તુનોઽનેકત્વવિરોધેન તત્ર-વસ્તુનિ અનેકધર્મત્વાસમ્ભવઃ । કુત્વ ઇત્યાહ-
એકત્વાનભ્યુપગમાત્ તસ્ય । એકાનેકં તદભ્યુપગમ્યત ઇત્યાહ-એકાનેકે ચ જાત્યન્તરાત્મકે
વસ્તુનિ વિરોધાસિદ્ધેઃ અનેકત્વસ્ય । અસિદ્ધિશ્ચ ઇતરેતરાનુવેધાત્, એકત્વાનેકત્વયોરિતિ ।
અધિકૃતાનુવેધશ્ચ જાત્યન્તરાત્મકત્વોપપત્તેઃ । એતચ્ચ તથાસંવેદનાત્-જાત્યન્તરાત્મકતયા
એકત્વાનેકત્વસંવેદનાદિત્યુક્તપ્રાયં પ્રાયેણોક્તમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૩) એક જ પદાર્થ જુદા જુદા પ્રકરણને લઈને જુદો જુદો બોધ કરાવે છે... જેમકે એક જ
વ્યક્તિમાં વૈદ્યત્વ-દાતૃત્વાદિ અનેક ધર્મો છે, છતાં પણ તે વ્યક્તિને દેખનાર પ્રમાતાઓને, જુદા જુદા
પ્રસંગને લઈને જુદો જુદો બોધ થાય છે... એટલે જ તે વ્યક્તિને દેખીને (ક) એક કહે કે - “વૈદ્ય
આવે છે”, જ્યારે (ખ) બીજો કહે કે “દાતા આવે છે.”

સાર : આ બધા દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ થાય છે કે, અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ વિશે પણ, આવરણ-અભ્યાસ-
પ્રત્યાસન્તિ-પ્રકરણાદિને અનુસારે, જુદા જુદા ધર્મોને લઈને અસંપૂર્ણ અને ક્રમિક બોધ થાય છે જ...

✽ અંગનાદિમાં અનેકધર્મોનો અવિરોધ ✽

(૨૬૫) પૂર્વપક્ષ : પણ એક જ અંગનાદિ શબ્દ પણ હોય, ભોગ્ય પણ હોય, ભક્ષ્ય પણ હોય,
કે એક જ વ્યક્તિ વૈદ્ય પણ હોય - દાતા પણ હોય તેમાં તો સ્પષ્ટ વિરોધ છે (કારણ કે એક તે અનેક
શી રીતે હોય ?) એક જ વસ્તુમાં અનેકધર્મકતા શી રીતે સંભવે ?

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ ભાઈ, અમે વસ્તુને એકાંત એકરૂપ નથી માનતાં, પણ એકાનેકરૂપ માનીએ
છીએ... આવી એકાનેક વસ્તુ સ્વતંત્ર હોવાથી (અર્થાત્ એક કે અનેક નહીં પણ એકાનેક હોવાથી)
તેમાં અનેકત્વનો વિરોધ નથી...

તેનું કારણ એ છે કે એકત્વ-અનેકત્વ સ્વતંત્ર નથી, ઇતરેતર અનુવિદ્ય છે; કારણ કે ત્યાં
એકાનેકત્વ છે - એકત્વ-અનેકત્વ સ્વતંત્ર નથી... આવું માનવું જરૂરી છે, કારણ કે તે રીતે તેનો
અનુભવ થાય છે...

૧. ‘ય એવ ભાવિજીવવિયોગયોગ્યતાલક્ષણઃ સ્ત્રીશરીરધર્મઃ સ એવ તથાવિધેચ્છકામાદિમજ્જીવસંયોગયોગ્યતાદિલક્ષણઃ’
ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘અધિકૃતોપપત્તિશ્ચ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૨૬૬) ન ચ સર્વથા સદૃશાનુભવનિમિત્તાઃ કુણપાદિવિકલ્પા ઇતિ અતત્કારણા-
તત્કાર્યવ્યાવૃત્તાનાં સદૃશત્વાભ્યુપગમાત્, તદનુભવાનાં ચ અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ, ભિન્ન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ સર્વથા¹¹⁸ સદૃશાનુભવનિમિત્તાઃ સ્વલક્ષણાનુભવમધિકૃત્ય કુણપાદિ-
વિકલ્પા ઇતિ । કુત ઇત્યાહ-¹¹⁹અતત્કારણાતત્કાર્યેભ્યો વ્યાવૃત્તા ઇતિ વિગ્રહસ્તેષાં સદૃશત્વા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ બધી વાતો અમે પૂર્વે જ કહી ગયા...

તેથી અંગના આદિ એક જ વસ્તુમાં, અનેક ધર્મો હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી...

❖ પ્રસ્તુતવિષય અંગે બૌદ્ધ આશંકાનો નિરાસ ❖

(૨૬૬) બૌદ્ધ : સર્વથા સદૃશ અનુભવમૂલક જ, પરિવ્રાજકાદિને જુદા જુદા કુણપાદિ વિકલ્પો થાય છે... આશય એ કે, પરિવ્રાજકાદિ બધાને, સ્ત્રીરૂપ સ્વલક્ષણને આશ્રયીને નિરંશ અનુભવ તો સરખો જ થાય છે, પરંતુ તે સદૃશ પણ નિરંશ અનુભવને કારણે, જુદા જુદા વ્યક્તિઓને કુણપાદિ જુદા જુદા વિકલ્પો થાય છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે પરિવ્રાજકાદિ બધાને થનારો સ્ત્રીવિષયક નિરંશ અનુભવ સદૃશ=એકાકાર=સરખો હોય એવું તો તમારા મતે પણ સિદ્ધ નથી... જુઓ, તમે સદૃશતાનું કારણ બે પ્રકારે માનો છો - (૧) અતત્કારણવ્યાવૃત્તિ, અને (૨) અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિ... પહેલા આ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

118. સદૃશાનુભવનિમિત્તા ઇતિ । એકાકારા એકસ્વલક્ષણાનુભવાઃ પરિવ્રાટ્-કામુક-શુનાં પ્રમદા-
તનવોઽભૂવન્ પરં વિકલ્પા નાનાપ્રકારા જાયન્ત ઇતિ પરેષામભિપ્રાયઃ ॥

119. અતત્કારણાતત્કાર્યેભ્યો વ્યાવૃત્તા ઇતિ । દ્વિવિધં હિ બૌદ્ધમતે સદૃશત્વનિબન્ધનમ્-
અતત્કારણવ્યાવૃત્તિરતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિશ્ચ । યથા સર્વ એવ ઘટાનુભવા અતત્કારણવ્યાવૃત્તાઃ સ ઘટઃ કારણં

❖ આવું કહેવા પાછળ બૌદ્ધનો ગર્ભિત આશય એ લાગે છે કે, જો એક જ વસ્તુ વિશે પરિવ્રાજકાદિનો અનુભવ અલગ અલગ હોય, તો તે નિરંશ અનુભવ વસ્તુનો વ્યવસ્થાપક હોવાથી, તેના આધારે સ્ત્રીરૂપ સ્વલક્ષણને પણ જુદા જુદા અનેક ધર્માત્મક માનવી પડે, જે બિલકુલ ઈષ્ટ નથી... તેથી તે કહે છે કે, સ્વલક્ષણાનુભવ તો બધાનો સદૃશ=સરખો જ છે (અને માટે જ તેને આધારે વસ્તુ અનેકરૂપ નહીં, પણ નિરંશ એકરૂપ જ સાબિત થશે) પણ તે સદૃશ અનુભવથી થનારા વિકલ્પો જુદા જુદા છે (અને વિકલ્પો તો વસ્તુના વ્યવસ્થાપક ન હોવાથી, તેના આધારે વસ્તુ અનેકરૂપ સાબિત ન થાય...) પણ આ ગૂઢ આશયનું નિરાકરણ કરવા, ગ્રંથકારશ્રી હવે કહેશે કે, પરિવ્રાજકાદિનો નિરંશ અનુભવ પણ સદૃશ નથી, પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે અને તેથી તદ્વિષયભૂત સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુને અનેકધર્માત્મક માનવી જ પડશે...

૧. 'લક્ષણાસુ પરિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'પ્રમદાતઃ નાવભૂવન્' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. 'અતત્કારણવૃત્તિ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

જાતીયવિકલ્પનિબન્ધનત્વાત્ કુળપકામિન્યાદિવિકલ્પાનાં ભિન્નજાતીયત્વાભ્યુપગમાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભ્યુપગમાત્ અનુભવાનાં ઘટાનુભવાનામિવ તદનુભવાનાં ચ-કુળપાદિવિકલ્પાનુભવાનાં ચ અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત્યસિદ્ધે: । અસિદ્ધિશ્ચ ભિન્નજાતીયવિકલ્પનિબન્ધનત્વાત્ તદનુભવાનાં, કથ-મેતદેવમિત્યાહ-કુળપ-કામિન્યાદિવિકલ્પાનાં ભિન્નજાતીયત્વાભ્યુપગમાત્ । તદનુભ્યુપગમે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બંનેનું સ્વરૂપ સમજી લઈએ -

(૧) બધા જ ઘટાનુભવો અતત્કારણવ્યાવૃત્ત છે, કારણ કે તત્કારણ=ઘટરૂપ કારણ જેનું છે તેવા ઘટાનુભવો, અતત્કારણ=ઘટરૂપ કારણ જેનું નથી તેવા પટાનુભવો, આવા અતત્કારણભૂત પટાનુભવોથી ઘટાનુભવો વ્યાવૃત્ત છે, તેથી ઘટાનુભવો 'અતત્કારણવ્યાવૃત્ત' કહેવાય... આ બધા જ ઘટાનુભવો અતત્કારણવ્યાવૃત્ત હોવાથી સદૃશ-સમાન છે...

(૨) ઘટાનુભવો અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત પણ છે, કારણ કે તત્કાર્ય=ઘટાનુભવનું કાર્ય ઘટવિકલ્પો, અતત્કાર્ય= ઘટવિકલ્પરૂપ કાર્ય જેનું નથી તેવા પટાનુભવો... (પટાનુભવો પટવિકલ્પને જ કરે છે, ઘટવિકલ્પને નહીં...) આવા અતત્કાર્યભૂત પટાનુભવોથી ઘટાનુભવો વ્યાવૃત્ત છે, એટલે તે ઘટાનુભવો 'અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત' કહેવાય...

આ રીતે ઘટાનુભવો (૧) અતત્કારણવ્યાવૃત્ત પણ છે, અને (૨)અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત પણ છે, તેથી ચૈત્રાદિ બધાને થનારા ઘટાનુભવોને સદૃશ (=સમાન) કહેવામાં કોઈ બાધ નથી...

પણ પ્રસ્તુતમાં, અંગનાનુભવો તે યદ્યપિ અતત્કારણવ્યાવૃત્ત છે, પણ અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત નથી, કારણ કે અંગનાનુભવો કુણપાદિ ભિન્નજાતીય વિકલ્પોનાં જનક છે, જે તમે પણ માનો છો...

પ્રશ્ન : એકવાર અમને બરાબર સમજાવો કે, તેઓ અતત્કારણવ્યાવૃત્ત શી રીતે ? અને ભિન્ન-જાતીય વિકલ્પજનક હોવાથી અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત કેમ નહીં ?

ઉત્તર : સાંભળો → (૧) તત્કારણ=સ્ત્રીરૂપ કારણ જેનું છે, તેવા અંગનાનુભવો, અતત્કારણ= સ્ત્રીરૂપ કારણ જેનું નથી તેવા ઘટાનુભવાદિ... આવા અતત્કારણભૂત ઘટાનુભવોથી અંગનાનુભવો વ્યાવૃત્ત છે, તેથી તેઓ 'અતત્કારણવ્યાવૃત્ત' બની શકે... પણ,

(૨) તત્કાર્ય=કુણપવિકલ્પરૂપ કાર્ય જેનું છે તેવો અંગનાનુભવ, અતત્કાર્ય=કુણપવિકલ્પરૂપ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

યેષાં તે તત્કારણઘટાનુભવાઃ, ન તત્કારણા અતત્કારણાઃ-પટાદ્યનુભવાસ્તેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાદ્ ઘટાનુભવાનાં તે । તથા ત એવાતત્કાર્યવ્યાવૃત્તાઃ તદ્ઘટવિકલ્પલક્ષણં કાર્યં યેષાં ઘટાનુભવાનાં તે તત્કાર્યાઃ, ન તત્કાર્યાઃ અતત્કાર્યાઃ-પટાદ્યનુભવાસ્તેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાદ્ ઘટાનુભવાનામ્ । એતેષુ તુ કામુકાદ્યનુભવેષુ અતત્કારણ-વ્યાવૃત્તિરસ્તિ સર્વેષામેવૈકાલમ્બનત્વાત્, ન ત્વતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિર્ભિન્નવિકલ્પલક્ષણકાર્યજનકત્વાત્ તેષામિતિ ॥

૧. 'કુળપાનામિત્યાદિવિકલ્પાનાં' इति ड-पाठः । २. 'तत्कार्यवृत्ताः' इति च-पाठः ।



(૨૬૭) તદનુભ્યુપગમેઽતિપ્રસજ્ઞઃ, રૂપરસાદિવિકલ્પાનામપ્યભિન્નજાતીયત્વાપત્તેઃ, તથા ચ તદનુભવાનાં સદૃશતેતિ રૂપરસાદિભેદાભાવઃ । (૨૬૮) ભિન્નેન્દ્રિયાનુભવનિબન્ધનત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુણપાદિવિકલ્પાનાં ભિન્નજાતીયત્વાનુભ્યુપગમેઽતિપ્રસજ્ઞઃ । કથમિત્યાહ-રૂપરસાદિવિકલ્પા-નામપ્યભિન્નજાતીયત્વાપત્તેઃ । તતઃ કિમિત્યાહ-તથા ચેત્યાદિ । તથા ચ તદનુભવાનાં-રૂપ-રસાદ્યનુભવાનાં સદૃશતેતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-રૂપરસાદિભેદાભાવઃ, રૂપમાત્રં રસાદિમાત્રં વા જગત્ સ્યાદિત્યર્થઃ । ભિન્નેન્દ્રિયાનુભવનિબન્ધનત્વાત્-ચક્ષૂરસનાદીન્દ્રિયાનુભવનિબન્ધનત્વાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કાર્ય જેનું નથી તેવો ભોગીને થતો અંગનાનુભવ... (ભોગીને અંગનાનુભવથી કુણપવિકલ્પ થતો નથી...) આવા અતત્કાર્યભૂત અંગનાનુભવથી અંગનાનુભવ વ્યાવૃત્ત નથી, તેથી તે અંગનાનુભવો 'અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત' ન બને...

આમ, અંગનાનુભવો અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત ન હોવાથી પરિવ્રાજકાદિને થનારા અનુભવો સમાન મનાય નહીં...

(૨૬૭) પ્રશ્ન : પરંતુ અંગનાનુભવથી થનારા, કુણપ-કામિની આદિ વિકલ્પોને ભિન્નજાતીય ન માનીએ તો ?

આશય એ કે, જો કુણપાદિ વિકલ્પોને એકજાતીય માની લઈએ, તો → તત્કાર્ય=કુણપ-કામિની આદિ વિકલ્પરૂપ કાર્ય જેનું છે તેવા અંગનાનુભવો, અતત્કાર્ય=કુણપ-કામિની આદિ વિકલ્પરૂપ કાર્ય જેનું નથી તેવા ઘટાનુભવો... આવા અતત્કાર્યભૂત ઘટાનુભવોથી અંગનાનુભવો વ્યાવૃત્ત છે, માટે તેઓ અતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત પણ બની શકે... આ રીતે જો સમાનતા ઘટતી હોય તો કુણપાદિ વિકલ્પોને પણ અભિન્નજાતીય માની *લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, રૂપ-રસાદિ વિકલ્પોને પણ અભિન્નજાતીય=એકજાતીય માનવા પડશે, કારણ કે કુણપાદિવિકલ્પોની જેમ અહીં પણ એકજાતીયતાની કલ્પના સંગત જ છે...

અને જો રૂપ-રસાદિ વિકલ્પો એકજાતીય થાય, તો તેઓના કારણભૂત રૂપ-રસાદિ નિરંશ અનુભવો પણ સમાન માનવા પડે... અને તેથી તો તે નિરંશઅનુભવના વિષયભૂત રૂપ-રસાદિને પણ સમાન માનવા પડશે...

(૨૬૮) પ્રશ્ન : પણ (૧) રૂપવિકલ્પ ચક્ષુરિન્દ્રિયના અનુભવથી જન્ય છે, (૨) રસવિકલ્પ

❖ અહીં હવે અતત્કાર્ય તરીકે અંગનાનુભવ નહીં લેવાય, કારણ કે તેનો તત્કાર્યરૂપ પ્રતિયોગીકોટીમાં જ સમાવેશ થઈ ગયો છે...

* પણ આ વાત પર ગ્રંથકારશ્રી પહેલા તો એ જ કહે છે કે, કુણપાદિ વિકલ્પોને એક નહીં, પણ વિજાતીય જ માનવા રહ્યા, તેથી અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તની ધારા અહીં જ અટકી જશે...

તદ્વિકલ્પાનામયમદોષ इति चेत्, एवमपि सितेतरादिभेदाभावप्रसङ्गः, तद्विकल्पानां भिन्नेन्द्रियानुभवनिबन्धनत्वासिद्धेः, सर्वेषामेव तेषां चाक्षुषत्वादिति ॥

(૨૬૯) ન ચ ભિન્નવિકલ્પોપાદાનવાસનાસહકારિભાવતસ્તદનુભવસ્યાયમદોષઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્વિકલ્પાનાં-રૂપરસાદિવિકલ્પાનામ્ અયં-રૂપરસાદિભેદાભાવલક્ષણો દોષોઽદોષ इति चेत्, भिन्नेन्द्रियानुभवजत्वेन भिन्नजातीया एव रूपरसादिविकल्पाः, तन्निबन्धनाश्चानुभवाः, तद्धेतवो रूपादयश्चेति न रूपरसादिभेदाभाव इत्यर्थः । एतदाशङ्क्याह-एवमपीत्यादि । एवमपि-भिन्नेन्द्रियानुभवनिबन्धनत्वेन तद्विकल्पानामुक्तदोषादोषत्वेऽपि सितेतरादिभेदाभावप्रसङ्गः-शुक्लकृष्णादिभेदाभावप्रसङ्गः । कुत इत्याह-तद्विकल्पानां-सितेतरादिविकल्पानां भिन्नेन्द्रिया-नुभवनिबन्धनत्वासिद्धेः । असिद्धिश्च सर्वेषामेव तेषां-तद्विकल्पानां चाक्षुषत्वादिति ॥

इहैव प्रस्ताव इति लेशतो 'योगाचार'मतमधिकृत्याह-न चेत्यादि । न¹²⁰ च भिन्नविकल्पो-

❖.....❖ अनेकांतरश्चि ❖.....❖

ગ્રાણેન્દ્રિયના અનુભવથી જન્ય છે... આમ, જુદા જુદા ઇન્દ્રિયાનુભવથી જન્ય હોવાથી, તેઓ એકજાતીય નથી... એટલે પૂર્વોક્ત (=રૂપ-રસાદિ ભેદના ઉચ્છેદરૂપ) દોષ નહીં આવે...

ઉત્તર : તો પણ શ્વેત-કૃષ્ણાદિ ભેદનો ઉચ્છેદ થવાનો દોષ તો આવશે જ, કારણ કે શ્વેતવિકલ્પ, કૃષ્ણવિકલ્પ, નીલવિકલ્પ... આ બધા વિકલ્પો માત્ર એક ચક્ષુરિન્દ્રિયના અનુભવથી જ જન્ય છે, બીજી ઇન્દ્રિયના અનુભવથી નહીં. (આંખથી થયેલ અનુભવથી જ 'આ ધોળું છે-આ કાળું છે' - એવા વિકલ્પો થાય છે...)

આ રીતે જો શ્વેતાદિ વિકલ્પો એકજાતીય બને, તો - શ્વેત/કૃષ્ણાદિ અનુભવો પણ સમાન બનતાં, તદ્વિષયરૂપ શ્વેત-કૃષ્ણાદિના ભેદનો ઉચ્છેદ થશે !

(હવે યોગાચાર (બૌદ્ધનો જ એક પ્રકાર) 'શ્વેતાદિ વિકલ્પો એકજાતીય ન બને' - એવું કહેવા માટે, પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરે છે, જેનું ગ્રંથકારશ્રી સચોટ યુક્તિઓથી નિરાકરણ કરશે...)

❖ યોગાચાર મંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૨૬૯) યોગાચાર : ગ્રાહ્ય એવા બાહ્ય પદાર્થના આકારથી રહિત, સિતાદિરૂપે જે નિર્વિકલ્પ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

120. ન ચ ભિન્નવિકલ્પોપાદાનવાસનાસહકારિભાવતઃ कारणात् तदनुभवस्येति । अयमत्रा-भिप्रायः-योऽयं बाह्यग्राह्याकारविकल्पो निर्विकल्पो बोधः सितादिरूपः, स भिन्नविकल्पोपादानभूतानां नानाप्रकारवासनानां सहकारित्वं समवलम्ब्य प्रभूतविकल्पहेतुर्भवतीति ॥

❖ બૌદ્ધના ચાર પ્રકાર છે : (૧) વૈભાષિક, (૨) સૌત્રાંતિક, (૩) યોગાચાર, અને (૪) માધ્યમિક.

૧. 'મુક્તદોષત્વેઽપિ' इति क-ङ-पाठः ।



સર્વથૈકસ્વભાવત્વે તસ્યાનેકસહકારિત્વાનુપપત્તેઃ તદન્ય તમસહકાર્યૈકસ્વભાવત્વેનાન્યત્ર તદ્ભાવવિરોધાદિત્યુક્તપ્રાયમેવ । તતઃ કથન્નિદ્ ભિન્નધર્મવિષયા એવ કુળપાદ્યવગમા ઇતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પાદાનવાસનાસહકારિભાવતઃ કારણાત્ તદનુભવસ્ય-સિતાદ્યનુભવસ્ય અયં-તદ્વિકલ્પાનાં ભિન્નેન્દ્રિયાનુભવનિબન્ધનત્વાસિદ્ધ્યા સિતેતરાદિભેદાભાવપ્રસંગલક્ષણો દોષોઽદોષઃ । કુત ઇત્યાહ-સર્વથૈકસ્વભાવત્વે સતિ તસ્ય-તદનુભવસ્ય, કિમિત્યાહ-અનેકસહકારિત્વાનુપપત્તેઃ અનેકેષાં-ભિન્નવિકલ્પોપાદાનવાસનાદીનાં સહકારિત્વાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ તદન્યતમસહકાર્યૈકસ્વભાવત્વેન-સિતાદિવિકલ્પોપાદાનાન્યતમવાસનાસહકાર્યૈકસ્વભાવત્વેન હેતુના અન્યત્ર-વાસનાન્તરે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બોધ થાય છે, તે બોધ, બિન્ન-બિન્ન વિકલ્પના ઉપાદાનભૂત એવી વિવિધ વાસનાઓનો સહકારી બનીને, સિતાદિ અનેક વિકલ્પનું કારણ બને છે... એટલે પૂર્વોક્ત દોષ નહીં આવે...

(આશય એ કે, અનુભવ વિવિધ વાસનાનો સહકારી બનીને સિત-કૃષ્ણાદિ જુદા જુદા વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરશે અને એ રીતે શ્વેતાદિ વિભિન્ન વિકલ્પોનું અસ્તિત્વ નિર્બાધ સિદ્ધ થતાં “શ્વેતાદિ ભેદનો ઉચ્છેદ થશે” - તે દૌષ નહીં રહે...)

સ્વાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે પહેલીવાત તો એ કે, તમે નિરંશ અનુભવ સર્વથા એકસ્વભાવી માનો છો, તો તેવો એકસ્વભાવી અનુભવ, વિભિન્ન વિકલ્પોનાં ઉપાદાનભૂત વિવિધ વાસનાનો સહકારી શી રીતે બને ?

પ્રશ્ન : પણ તેમાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : વાંધો એ જ કે, તે એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી, તેનો માત્ર કોઈ એક વાસનાને જ સહકાર કરવાનો સ્વભાવ ઘટી શકે... આશય એ કે, શ્વેતાદિ વિકલ્પની ઉપાદાનભૂત ઘણી વાસનાઓ છે, પણ નિરંશઅનુભવ જો અનેકસ્વભાવી હોય, તો તેનું જુદા જુદા સ્વભાવે જુદી-જુદી વાસનાને સહકારી બનવું સંગત ગણાય, પણ એવું માનવામાં તો તેના એકાંત એકસ્વભાવની હાનિ થશે... એટલે, તેને કોઈ એક વાસનાનો જ સહકારી માનવો પડશે અને તેથી તેના દ્વારા બીજી વાસનાઓના સહકારી તરીકે થવું અસંગત ઠરશે... આ બધું અમે પૂર્વે જ કહી ગયા...

એ રીતે જો, જુદી-જુદી વાસનાનો સહકારી ન બને, તો તેના દ્વારા શ્વેતાદિ વિભિન્ન વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ શી રીતે સંગત થાય ?

❖ જો કે યોગચાર તો બાહ્યાર્થ માનતો જ નથી, તેથી તેને સિતેતરાદિભેદનો અભાવ માન્ય જ છે - દોષરૂપ નથી. તો પણ પ્રતિભાસમાન આકારે તો સિતેતરાદિનો ભેદ તેમને પણ સાબિત કરવો પડે (નહીં તો અનુભવ-અપલાપ) એટલે એ તેને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે...

(૨૭૦) તથાહિ-ભાવિજીવવિયોગયોગ્યતાલક્ષણ એવ સ્ત્રીશરીરધર્મઃ કુણપાવગમસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્ભાવવિરોધાત્-સહકારિભાવવિરોધાત્, સિતા¹²¹ઘનુભવસ્ય હ્યનેકસહકારિત્વે સતિ આન્તર-સિતાદિભાવેનાધિકૃતદોષો ન દોષ ઇતિ ભવતિ, ન ચૈતદેવમ્, ઇત્યુક્તપ્રાયમેવ । તત્ ઇત્યાદિ । તતઃ-તસ્માત્ કથञ्चિद् ભિન્નધર્મવિષયા એવ કુણપાદિવિકલ્પા ઇતિ સ્થિતમેતત્ । એતદેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બીજી વાત, જો આંતર સિતાદિ અનેક વાસનાઓનું અસ્તિત્વ હોય, તો તે બધાનો સહકારી બનવા દ્વારા, આ અનેક વિકલ્પોનું કારણ (=નિમિત્તકારણ) બને, પણ તેવું તો છે નહીં, કારણ કે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચારમતે તો માત્ર એક શુદ્ધબોધ જ વાસ્તવિકરૂપે સ્વીકૃત છે... ફલતઃ તેઓના મતે સિતાદિ અનેક આંતર વાસનાઓનું અસ્તિત્વ જ નથી, તો તેઓને સહકારી બનવા દ્વારા, અનુભવ તે વિભિન્ન વિકલ્પોનો હેતુ શી રીતે બને ?

(સારભૂત ભાવાર્થઃ સ્યાદ્વાદી : તો પછી તમારા મતે જુદા જુદા વિકલ્પો કેમ થાય છે ?

બૌદ્ધ : જ્ઞાનમાત્ર ગ્રાહ્યાકારરહિત છે, પણ જુદી જુદી વાસનાથી જુદા જુદા વિકલ્પો થાય છે.

સ્યાદ્વાદી : સર્વથા એક સ્વભાવી જ્ઞાન, અનેક વાસનાનું સહકારી ન બને. વળી તમે જ્ઞાનમાત્ર જ માનો છો, ઘણી વાસના જ માનતા નથી, તો તેનું સહકારીપણું પણ શી રીતે ઘટે ?)

તેથી જો કુણપાદિ વિકલ્પોને એકજાતીય માનો, તો તેની જેમ શ્વેતાદિ વિકલ્પો પણ એકજાતીય માનવા પડશે અને તેથી તો શ્વેતાદિના ભેદનો અભાવ તદવસ્થ જ રહેશે..

સાર : તેથી શ્વેતાદિ વિકલ્પોની જેમ કુણપાદિ વિકલ્પો પણ ભિન્નજાતીય જ માનવા રહ્યા. એટલે તે કુણપાદિ વિકલ્પો, વસ્તુના જુદા જુદા ધર્મોને જ વિષય કરનારા છે, એમ સિદ્ધ થયું.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

121. સિતાઘનુભવસ્ય હ્યનેકસહકારિત્વે સતિ આન્તરસિતાદિભાવેનાધિકૃતદોષો ન દોષ ઇતિ ભવતીતિ । અત્રૈવમક્ષરયોજના-અધિકૃતદોષો ન દોષ ઇતિ ભવતિ । કસ્મિન્ સતીત્યાહ-અનેકસહ-કારિત્વે । કસ્યેત્યાહ-સિતાઘનુભવસ્ય-નિર્ધિકલ્પસિતાદિબોધલક્ષણસ્ય । કેન હ્યનેકસહકારિત્વમિત્યાહ-આન્તરસિતાદિભાવેનેતિ । અયમત્ર પરમાર્થઃ-આન્તરસિતાદિવાસનાવિશેષાણામનેકેષાં સહકારિત્વે સતિ અધિકૃતાનુભવસ્યાધિકૃતદોષ એકસ્માદનેકસહકારિત્વકાર્યજનનલક્ષણોદ્દોષો ભવતિ । ન ચૈતદ્ યુજ્યતે, આન્તરાણાં સિતાદીનામનેકેષામભાવાત્, જ્ઞાનમાત્રસ્યૈકરૂપસ્યાભ્યુપગમાત્, અનુભવસ્ય ચૈકરૂપસ્યાનેક-વાસનાસહકારિત્વસ્યાભાવાત્, અન્યથૈકત્વાયોગાદિતિ ॥

❖ આવું કહીને, વસ્તુને અનેકધર્મક માનવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો અને જુદા જુદા ધર્મોને લઈને વિવિધ પ્રમાતાને વિવિધ જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરી બતાવી...

૧. 'ગમનિમિત્ત' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ઇતિ ન ભવતિ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ ।



નિમિત્તમ્, તથાવિધેચ્છાકામાદિમજ્જીવસંયોગયોગ્યતાલક્ષણસ્તુ કામિન્યવગમસ્ય, ક્ષુદ્ર-
જન્તુપરિભોગક્ષુદ્ધપનોદયોગ્યતાલક્ષણ એવં તુ ભક્ષ્યાવગમસ્યેતિ । (૨૭૧) ન ચ ય એવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશેષેણાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ભાવી ચાસૌ જીવવિયોગશ્ચેતિ વિગ્રહઃ, તસ્ય
યોગ્યતા ભાવિજીવવિયોગયોગ્યતા સૈવ લક્ષણં યસ્ય સ તથા, સ એવમ્ભૂતઃ સ્ત્રીશરીરધર્મઃ
કુળપાવર્ગમસ્ય નિમિત્તમ્ । તથા તથાવિધાઃ-અતત્ત્વપ્રવર્તકાઃ, તથાવિધાશ્ચ તે ઇચ્છાકામાદયશ્ચેતિ
સમાસઃ ‘આદિ’શબ્દાત્ મદનકામગ્રહઃ, તેઽસ્ય વિદ્યન્ત ઇતિ તથાવિધેચ્છાકામાદિમાન્
એવમ્ભૂતશ્ચાસૌ જીવશ્ચેતિ, તેન સંયોગયોગ્યતા સંયોગઃ-સમ્ભોગસ્તસ્ય યોગ્યતા, સૈવ લક્ષણં
યસ્ય સ તથોક્તઃ । ‘તુ’શબ્દઃ ‘પુનઃ’શબ્દાર્થઃ । એવંલક્ષણઃ પુનઃ સ્ત્રીશરીરધર્મઃ કામિન્યવગમસ્ય
નિમિત્તમિતિ । તથા ક્ષુદ્રજન્તોઃ-શ્વ-શૃગાલાદેઃ પરિભોગેન-ભક્ષણેન ક્ષુદ્ધપનોદઃ-બુભુક્ષાપનયનં
તસ્ય યોગ્યતા, સૈવ લક્ષણં યસ્ય સ તથા । એવમ્ભૂતઃ પુનઃ સ્ત્રીશરીરધર્મઃ, ભક્ષ્યાવગમસ્યેતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ વસ્તુના વિભિન્ન ધર્મવિષયક કુણપાદિવિકલ્પો ❖

(૨૭૦) પ્રશ્ન : વસ્તુના જુદા જુદા ધર્મોને લઈને કુણપાદિ વિકલ્પો શી રીતે પ્રવર્તે, એ જરા
સમજાવશો ?

ઉત્તર : જુઓ, (૧) સ્ત્રીના શરીરથી ભવિષ્યમાં તે જીવનો વિયોગ થવાનો છે, તેથી તે
સ્ત્રીશરીરમાં “ભાવિ એના જીવવિયોગની યોગ્યતા” રૂપ ધર્મ રહેલો છે અને આ જ ધર્મ કુણપબોધનું
નિમિત્ત છે, એટલે આ ધર્મને સામે રાખીને જ, પરિગ્રાજકને સ્ત્રીશરીરમાં પણ મડદાનો બોધ થાય
છે...

(૨) સ્ત્રીનું શરીર, તથાવિધ (=અતત્ત્વભૂત વિષયોમાં પ્રવર્તક) ઈચ્છાકામ-મદનકામવાળા
જીવની સાથે સંયોગ-સંભોગની યોગ્યતા ધરાવે છે, તેથી તે સ્ત્રીશરીરમાં “ઈચ્છાકામાદિવાળા
જીવસંયોગની યોગ્યતા” - રૂપ ધર્મ રહેલો છે અને આ જ ધર્મ કામિનીબોધનું નિમિત્ત છે, એટલે આ
ધર્મને સામે રાખીને જ, કામીને સ્ત્રીશરીરમાં કામિનીનો (=પત્નીનો) બોધ થાય છે.

(૩) ક્ષુદ્ર જંતુઓને સ્ત્રીશરીર ખાવાથી ભૂખ દૂર થાય છે, તેથી સ્ત્રીશરીરમાં “તેવા જીવોને ભૂખ
દૂર કરવાની યોગ્યતા” - રૂપ ધર્મ રહેલો છે અને આ જ ધર્મ ભક્ષ્યબોધનું નિમિત્ત છે. એટલે આ
ધર્મને સામે રાખીને જ, જંગલી કૂતરા આદિને ભક્ષ્યતાનું જ્ઞાન થાય છે...

આ પ્રમાણે, જુદા જુદા ધર્મો જુદા-જુદા બોધનું નિમિત્ત બને છે..

❖ ભાવકામના બે પ્રકાર છે : (૧) ઈચ્છાકામ, અને (૨) મદનકામ... (૧) ઈચ્છાકામ એટલે ચિત્તની
અભિલાષારૂપ ઈચ્છા, અને (૨) મદનકામ એટલે કામપ્રવૃત્તિનો હેતુ ચિત્રમોહોદય...

❖.....❖ **વ્યાખ્યા** ❖.....❖
 ભાવિજીવવિયોગયોગ્યતાલક્ષણઃ સ્ત્રીશરીરધર્મઃ સ એવ તથાવિધેચ્છાકામાદિમજ્જીવ-
 સંયોગયોગ્યતાદિલક્ષણઃ, ફલભેદાત્, તથાવિધવિયોગરમણયોગાદીનાં તથોપલબ્ધેઃ,
 લોકાનુભવસિદ્ધતાત્, અન્યથા ભેદવ્યવસ્થાઽયોગાદિતિ । (૨૭૨) એવં જનકત્વાઽ-
 ધ્યાપકત્વ-વૈદ્યત્વ-દાતૃત્વાદીનામપિ કથચ્છિદ્ ભેદઃ અવસેયઃ, ફલભેદાન્યથાનુપપત્તેઃ,

❖.....❖ **વ્યાખ્યા** ❖.....❖
 ભક્ષ્યાવગમનિમિત્તમ્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ય એવ ભાવિજીવવિયોગયોગ્યતાલક્ષણઃ સ્ત્રીશરીર-
 ધર્મઃ સ એવ તથાવિધેચ્છાકામાદિમજ્જીવસંયોગયોગ્યતાદિલક્ષણઃ સ્ત્રીશરીરધર્મ ઇતિ વર્તતે ।
 'આદિ'શબ્દાત્ ક્ષુદ્રજન્તુપરિભોગક્ષુદપનોદયોગ્યતાલક્ષણધર્મગ્રહઃ । કુતો ન ચેત્યાહ-ફલભેદાત્ ।
 ફલભેદશ્ચ તથાવિધવિયોગશ્ચ રમણયોગાદયશ્ચેતિ સમાસઃ તેષાં તથોપલબ્ધેઃ-ભેદેનોપલબ્ધેઃ ।
 તત્ર તથાવિધવિયોગઃ-ભાવિજીવવિયોગઃ, રમણયોગઃ-સંયોગઃ, 'આદિ'શબ્દાત્ ક્ષુદ્રજન્તુ-
 પરિભોગક્ષુદપનોદપરિગ્રહઃ । એતે ચ ભેદેનોપલભ્યન્તે । કથમિત્યાહ-લોકાનુભવસિદ્ધતાત્ ।
 ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા ભેદવ્યવસ્થાઽયોગાદિતિ । એવં જનકત્વા-ઽધ્યાપકત્વ-

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

❖ સ્ત્રીશરીરગત ધર્મોની ભિન્નતા ❖

(૨૭૧) શરીરમાં ઉપરોક્ત જે ત્રણ ધર્મો બતાવ્યા → (૧) ભાવી જીવવિયોગની યોગ્યતા,
 (૨) તથાવિધ ઇચ્છાકામાદિવાળા જીવ સાથે સંયોગયોગ્યતા, અને (૩) ક્ષુદ્રજીવોને ભૂખ દૂર કરવાની
 યોગ્યતા ← તે ત્રણે ધર્મો એક નથી, પણ જુદા જુદા છે, કારણ કે તે ત્રણેનું ફળ જુદું-જુદું છે. જુઓ :
 (૧) પહેલાં ધર્મનું ફળ 'જીવવિયોગ' છે, (૨) બીજા ધર્મનું ફળ 'રમણ-પતિસંયોગ' છે, અને
 (૩) ત્રીજાનું ફળ 'ભૂખનું દૂરીકરણ' છે.. આ બધા ફળોની ઉપલબ્ધિ ભિન્ન-ભિન્નરૂપે થતી હોય,
 એવું લોકાનુભવસિદ્ધ છે.

આમ, લોકાનુભવસિદ્ધ હોવા છતાં પણ, જો ફળ જુદું-જુદું ન માનો, તો દુનિયામાં ક્યાંય ભેદની
 વ્યવસ્થા જ નહીં થટે... (કારણ કે બધા ભેદ અનુભવથી જ સિદ્ધ થાય છે... અને અનુભવનો તમે
 અપલાપ કરી રહ્યા છો.) તેથી ફળભેદ તો માનવો જ જોઈએ અને તેથી તે સ્ત્રીનો ધર્મભેદ પણ માનવો
 જ પડે... ફલતઃ અનેકધર્મકતા નિર્બાધ સિદ્ધ થશે...

જેમ સ્ત્રીશરીરગત ધર્મોનો કથંચિદ ભેદ કહ્યો, તેમ જનકગત ધર્મોનો પણ કથંચિદ ભેદ
 સમજવો... તે આ રીતે -

❖ જનકગત ધર્મોની ભિન્નતા ❖

(૨૭૨) એક જ વ્યક્તિમાં રહેલ (૧) જનકત્વ, (૨) અધ્યાપકત્વ, (૩) વૈદ્યત્વ, (૪)

૧. 'વિયોગે રમણયોગા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'રમણીયોગા' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'તથાવિધોપલબ્ધેઃ' ઇતિ ક-
 પાઠઃ । ૪. 'પરિભોગઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।



તસ્ય ચાધ્યક્ષસિદ્ધત્વાત્, જનકત્વસ્યૈવાધ્યાપકત્વે તસ્યાપિ તત્ત્વાત્ પિત્રાદેરપિ પુત્રત્વા-
દિપ્રસન્નઃ, પુત્રસ્યાપિ ક્વચિદધ્યાપકત્વસિદ્ધેરિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વૈદ્યત્વ-દાતૃત્વાદીનામપિ ધર્માણાં કથञ्चિद् ભેદોઽવસેયઃ । કથમિત્યાહ-ફલભેદાન્યથા-
નુપપત્તેઃ । તસ્ય ચ-ફલભેદસ્ય જન્યાઽધ્યાપ્યાદેઃ અધ્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ । વિપક્ષે બાધામાહ-
જનકત્વસ્યૈવ અધ્યાપકત્વેઽભ્યુપગમ્યમાને તસ્યાપિ-અધ્યાપકત્વસ્યાપિ તત્ત્વાત્-જનકત્વાત્ ।
કિમિત્યાહ-પિત્રાદેરપિ, ‘આદિ’શબ્દાત્ પિતામહગ્રહઃ, પુત્રત્વાદિપ્રસન્નઃ ‘આદિ’શબ્દાત્ પૌત્રત્વ-
ગ્રહઃ । કુતઃ પ્રસન્ન ઇત્યાહ-પુત્રસ્યાપિ ‘અપિ’શબ્દાત્ પૌત્રસ્યાપિ ક્વચિદધ્યાપકત્વસિદ્ધેરિતિ
“અધ્યાપયત પુત્રકાઃ !” ઇત્યાદિ શ્રુતિ-પ્રામાણ્યાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દાતૃત્વ... આદિ ધર્મોનો પણ કથંચિદ્ ભેદ જાણવો, (અન્યથા=) બાકી જો તેઓનો ભેદ ન માનો,
તો તે ધર્મોનો ફળભેદ નહીં ઘટે...

અને ફળભેદ તો પુત્ર-વિદ્યાર્થી આદિને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે... (૧) પહેલાનું ફળ પુત્રને પોષણ
કરવાનું છે, (૨) બીજાનું ફળ અધ્યેતાને ભણાવવાનું છે, (૩) ત્રીજાનું ફળ દર્દને સ્વસ્થ કરવાનું છે,
અને (૪) ચોથાનું ફળ અર્થાને ખુશ કરવાનું છે...

આમ, ફળભેદ હોવાથી તેઓનો ધર્મભેદ પણ માનવો જ જોઈએ.

પ્રશ્ન : પણ જુદા જુદા ધર્મો ન માની, જનકત્વને જ અધ્યાપકત્વરૂપ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અધ્યાપકત્વ પણ જનકત્વરૂપ બનશે અને તેથી તો પિતા-પિતામહાદિ પણ પુત્ર-
પૌત્રરૂપ બનવાની આપત્તિ આવશે !

પ્રશ્ન : પણ કઈ રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે “હે પુત્રો ! ભણાવો” - એવી પ્રામાણિક શ્રુતિથી, પુત્ર/પૌત્રાદિમાં પણ પોતાનું
અધ્યાપકત્વ સિદ્ધ જ છે અને જો અધ્યાપકત્વ-જનકત્વ એક હોય, તો પુત્રમાં, પિતાનું અધ્યાપકત્વ
હોવાથી જનકત્વ પણ આવશે અને તે પિતા પણ સ્વપુત્રનો પુત્ર થઈ જશે !

તેથી ફળભેદ દ્વારા વ્યક્તિના જનકત્વાદિ ધર્મોનો પણ કથંચિદ્ ભેદ માનવો જ રહ્યો... એ
રીતે દરેક પદાર્થની અનેકધર્મતા નિર્બાધ સિદ્ધ થશે...

નિષ્કર્ષ : ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંત + દલીલોથી સિદ્ધ થાય છે કે, અમે કહેલ - “અર્થનું સંનિધાન
હોવા છતાં પણ, છત્રસ્થ પ્રમાતાને સંપૂર્ણપણે તેનો બોધ થાય એવું નથી... એટલે આ કર્મના
ક્ષયોપશમને અનુસારે, તે તે પ્રમાતાને ગૌણ-પ્રધાનપણે અસંપૂર્ણ અને ક્રમિકબોધ સંગત જ છે” - તે
બધું કથન બરાબર જ છે...

આ જ વાતને જણાવવા બીજી યુક્તિ કહે છે -

(૨૭૩) इतश्चैतदेवं दानहिंसादिविरतिचेतनायाः स्वसंवेद्यत्वेऽप्यभ्युदयादिसाधन-
शक्त्यवगमानुपपत्तेः । न च तच्छक्तेरपि अविकल्पकेनावगमः, तथानिश्चयाभावात् ।
(૨૭૪) अवगमेऽपि फलस्यानन्तर्याभावात् अतत्फलसाधर्म्याद् विपर्ययस्तस्याविनिश्चय

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અભ્યુચ્ચયમાહ-इतश्चैतदेवं 'न ह्यर्थसन्निधिरित्येवायोगिनां सर्वाकारमेव तदवगमः' इत्येत-
दित्थम् । उपपत्तिमाह-दान-हिंसादिविरतिचेतनाया इति । दानं च हिंसादिविरतिश्च दानहिंसा-
दिविरती, तत्प्रधाना चेतना दानहिंसादिविरतिचेतना, तस्यास्तथाविधधर्मरूपाया इत्यर्थः ।
स्वसंवेद्यत्वेऽपि सति अभ्युदयादिसाधनं चासौ शक्तिश्चेति विग्रहः, स्वर्गादिरभ्युदयः, 'आदि'-
शब्दान्निःश्रेयसग्रहः, तस्याः, अवगमानुपपत्तिः-परिच्छेदानुपपत्तिः, अभ्युदयादिसाधनशक्त्य-
वगमानुपपत्तिस्ततः । न चेत्यादि । न च तच्छक्तेरपि-अभ्युदयादिसाधनशक्तेरपि अविकल्प-
केनावगमः । कुत इत्याह-तथा-अभ्युदयादिसाधनशक्तित्वेन निश्चयाभावात् । पराभिप्रायमाह-
अवगमेऽपि तच्छक्तेरविकल्पकेन फलस्य-अभ्युदयादेरानन्तर्याभावात्-अनन्तरभावाभावात्,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ स्वसंवेदित पक्ष येतनाशक्तिनो असंपूर्णपक्षो बोध ※

(૨૭૩) જીવમાં (૧) દાનપ્રધાન ચેતના, (૨) હિંસાવિરતિપ્રધાન ચેતના, (૩) મૃષાવિરતિ-
પ્રધાન ચેતના... વિગેરે ચેતનાઓ છે, આ ચેતનાઓ સ્વસંવેદિત છે, તો પણ તેઓનો સંપૂર્ણપક્ષે
બોધ થતો નથી...

પ્રશ્ન : પણ એવું શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : જો તે ચેતનાનો સંપૂર્ણપક્ષે બોધ થતો હોય, તો તેમાં રહેલી અભ્યુદય (=સ્વર્ગ) અને
નિઃશ્રેયસ (=મોક્ષ)ને સાધનારી શક્તિનો પણ અવગમ થઈ જાત, પણ થતો તો નથી. એટલે વસ્તુનું
સંપૂર્ણપક્ષે જ ગ્રહણ થાય એ વાત બરાબર નથી...

બૌદ્ધ : અવિકલ્પજ્ઞાન દ્વારા ચેતનામાં રહેલ અભ્યુદયાદિની સાધનશક્તિનો પણ બોધ થાય જ
છે, એવું અમે માનીએ છીએ, માત્ર તેનો નિશ્ચય થતો નથી (તો તેનો સંપૂર્ણપક્ષે બોધ કેમ ન મેળાય ?)

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે અભ્યુદયાદિ સાધનશક્તિનો પાછળથી નિશ્ચય થતો
નથી, બાકી જો અવિકલ્પ દ્વારા તે શક્તિ ગૃહીત જ હોય, તો તેનો નિશ્ચય કેમ ન થાય ?

(૨૭૪) બૌદ્ધ : તે શક્તિનો અવિકલ્પ દ્વારા તો સંપૂર્ણ જ બોધ થયો છે, પણ તેનું અભ્યુદયાદિ

❖ બૌદ્ધ, વસ્તુનું સંપૂર્ણપક્ષે જ ગ્રહણ માને છે, બાકી જો અમુક અંશે ગ્રહણ અને અમુક અંશે અગ્રહણ માને,
તો વસ્તુને સાંશ માનવી પડે, જે બિલકુલ ઈષ્ટ નથી...

૧. 'વિપર્યયસ્તસ્યા' इति घ-पाठः । ૨. 'स्तस्या निश्चय' इति ग-पाठः । ૩. 'तस्यावगमां' इति क-घ-
पाठः । ૪. 'कुतोऽत इत्याह' इति क-पाठः । ૫-पाठस्तु 'कुतो नेत्याह' इति ।



इति चेत्, न, अविचारितरमणीयत्वात्, अतत्फलसाधन्या तत्त्वतः साधर्म्यासिद्धेः, तस्याः पारम्पर्येणापि अतत्साधकत्वात्, इतरस्यास्तु तथासाधकत्वात्, अन्यथा पारम्पर्येणापि

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

अतत्फलया शक्त्या साधर्म्यमतत्फलसाधर्म्यं तस्मात्, विपर्ययस्तस्य-प्रमातुरविनिश्चय इति चेत् तथाऽभ्युदयादिसाधनशक्तित्वेन । एतदाशङ्क्याह-न, अविचारितरमणीयत्वात् । कथमे-तदेवमित्याह-अतत्फलसाधन्या शक्त्या तत्त्वतः साधर्म्यासिद्धेः । असिद्धिश्च तस्याः-अतत्फलसाधन्याः शक्तेः पारम्पर्येणापि; किमित्याह-अतत्साधकत्वात्, न तत्साधकत्व-मतत्साधकत्वं तस्मात्, विवक्षितफलासाधकत्वात् इत्यर्थः । इतरस्यास्तु-तत्फलसाधन्याः तथा-साधकत्वात्-पारम्पर्येण साधकत्वात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा-एवमनभ्युपगमे पारम्पर्येणापि ततः-शक्तेः तदसिद्धेः-पारम्पर्येणापि विवक्षितफलासिद्धेः, इत्थम्भूतयोरपि

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ફળ અનંતર (=તરત) ન દેખાતું હોવાથી, પ્રમાતાને વિપર્યય થઈ જાય છે. આશય એ કે, જો ફળ અનંતર મળતું હોય, તો નિશ્ચય થાય કે, આ શક્તિ અભ્યુદયાદિ સાધિકા છે, પણ તેવું ન હોવાથી જ, પ્રમાતાને વિપર્યય થાય છે...

પ્રશ્ન : પણ તેમાં વિપર્યય કોના કારણે થાય ?

ઉત્તર : સાધર્મ્યના કારણે... અર્થાત્ જે શક્તિ અભ્યુદયાદિને સાધન્રરી નથી, તે શક્તિ સાથે પ્રસ્તુત (=અભ્યુદયાદિ સાધન) શક્તિના સાધર્મ્યને કારણે, પ્રમાતાને ફળસાધક શક્તિમાં પણ ફલ-અસાધકશક્તિનો વિપર્યય થાય છે, જેમ શુક્તિમાં રજતનો વિપર્યય...

તાત્પર્ય એ કે, તે શક્તિનું ફળ તરત ન મળવાથી પ્રમાતા માની લે છે કે, આ શક્તિ અભ્યુદયાદિ સાધક નથી અને આવો નિર્ણય થવાથી જ, પ્રમાતાને ચેતનાનો અભ્યુદયાદિ ફલસાધનશક્તિરૂપે નિશ્ચય થતો નથી...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત ન વિચારીએ તો જ રમણીય લાગે એવી છે, કારણ કે પરમાર્થથી તો ફળસાધનશક્તિનો ફલઅસાધનશક્તિ સાથે સાધર્મ્ય જ સિદ્ધ નથી..

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, બંનેનું સ્વરૂપ જુદું જુદું છે. તે આ રીતે → (૧) ફળઅસાધકશક્તિ તે પરંપરાએ પણ અભ્યુદયાદિ ફળને સાધતી નથી, જ્યારે (૨) ફળસાધકશક્તિ પરંપરાએ અભ્યુદયાદિ ફળને અવશ્ય સાધે છે ← આવું અવશ્ય માનવું જોઈએ, નહીંતર તો ફલસાધકશક્તિથી પરંપરાએ પણ અભ્યુદયાદિ ફળ સિદ્ધ નહીં થાય..

❖ બોદ્ધે નિશ્ચય ન થવાનું કારણ વિપર્યય કહ્યું અને તે વિપર્યય સાધર્મ્યને કારણે કહ્યો... પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, ખરેખર તો તે બેનું સાધર્મ્ય જ સિદ્ધ નથી...

૧. 'વિપર્યયસ્તસ્ય' इति घ-पाठः । ड-पाठस्तु 'विपर्ययस्तप्रमातुः' इति ।

તતસ્તદસિદ્ધેઃ, इत्थम्भूतयोरपि तयोः साधर्म्याभ्युपगमेऽपन्यायः । इति सर्वात्मना तद्ग्रहे तथैव निश्चयापत्तिः, तमन्तरेणापि तत्तथाताऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् ॥

(૨૭૫) સ્યાદેતત્ સર્વાત્મના તદ્ગ્રહેઽપિ ન તથૈવ નિશ્ચયો ભવતિ, કારણાન્તરા^૧-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તયોઃ-શક્ત્યોઃ સાધર્મ્યાભ્યુપગમેઽન્યાયઃ-અતિપ્રસંગઃ । इति-एवं सर्वात्मना तद्ग्रहे-अभ्युदयादिसाधनत्वेन दान-हिंसादिविरतिचेतनाग्रहे किमित्याह-तथैव निश्चयापत्तिः-अभ्युदयादिसाधनत्वेनैव निश्चयापत्तिः तमन्तरेणापि-तथा निश्चयं विनाऽपि तत्तथाताऽभ्युपगमे-दान-हिंसादिविरतिचेतनाया अभ्युदयादिसाधनत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । नीलनिश्चयाजनकस्य पीतानुभवस्य नीलानुभवत्वप्राप्तेः अतिप्रसङ्ग इति भावना ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે સર્વાત્મના તદ્ગ્રહેઽપિ-અભ્યુદયાદિસાધનત્વેન દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાગ્રહેઽપિ સતિ કિમિત્યાહ-ન તથૈવ-અભ્યુદયાદિસાધનત્વેનૈવ નિશ્ચયો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, બંને શક્તિઓ જ્યારે વિભિન્ન સ્વભાવી હોય, ત્યારે તેઓનું સાધર્મ્ય માનવું ન્યાયસંગત નથી, નહીંતર તો અત્યંત વિસદૃશ પદાર્થમાં પણ સાધર્મ્ય માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે..

સાર : તેથી અવિકલ્પ દ્વારા, જો ચેતનાનો સંપૂર્ણપણે બોધ થાય, તો તેનો સંપૂર્ણપણે નિશ્ચય પણ માનવો પડે, પણ સંપૂર્ણપણે નિશ્ચય તો થતો નથી, તો અવિકલ્પ દ્વારા સંપૂર્ણપણે ચેતનાનું શ્રેષ્ઠ શી રીતે કહી શકાય ?

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) નિશ્ચય ન થવા છતાં પણ, તે અનુભવ દ્વારા સંપૂર્ણપણે દાનાદિચેતનાનો બોધ માંની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, પીતાનુભવ પછી નીલનો નિશ્ચય ન થવા છતાં પણ તે અનુભવ દ્વારા નીલનો બોધ માનવો પડશે... (કારણ કે પૂર્વની જેમ નિશ્ચય ન થવા છતાં પણ અનુભવ દ્વારા તેનો બોધ માનવો તો અહીં પણ સંગત છે...) અને તેથી તો પીતાનુભવ પણ નીલાનુભવરૂપ માનવો પડશે !

આમ, સંપૂર્ણપણે નિશ્ચય ન થવાથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, અનુભવ દ્વારા ચેતનાનું સંપૂર્ણપણે શ્રેષ્ઠ થતું નથી...

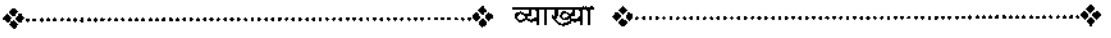
❖ બૌદ્ધકૃત પ્રલાપનો નિરાસ ❖

(૨૭૫) બૌદ્ધ : અવિકલ્પ અનુભવ દ્વારા, અભ્યુદયાદિ સાધનરૂપે દાનાદિચેતનાનું સંપૂર્ણપણે શ્રેષ્ઠ થવા છતાં પણ, તે રૂપે જ (=અભ્યુદયાદિસાધનરૂપે જ) તે ચેતનાનો નિશ્ચય થઈ જાય એવું નથી...

૧. 'રોપેક્ષિતત્વાત્' इति ग-पाठः ।



પેક્ષિત્વાત્, બુદ્ધિપાટવાદેર્નિશ્ચયભેદદર્શનાત્, તીક્ષ્ણબુદ્ધીનાં યોગિનાં રૂપદર્શનમાત્રેણ તદન્યાસમ્ભવિક્ષણિકત્વાદિનિશ્ચયસિદ્ધેઃ, ન, વાઙ્માત્રત્વાત્, તીક્ષ્ણબુદ્ધીનામિત્યત્ર બુદ્ધે-સ્તૈક્ષ્ણ્યાયોગાત્, (૨૭૬) સર્વથૈકસ્વભાવવસ્તુવાદિનસ્તત્પ્રભવત્વેન સર્વબુદ્ધીનામેવ તત્પરિચ્છેદકત્વાવિશેષાત્, તદન્યૂનાધિકબોધભાવેઽપિ ચ તીક્ષ્ણૈકા નાપરા તથેત્યનિબન્ધનો



ભવતિ । કુત્ત ઇત્યાહ-કારણાન્તરાપેક્ષિત્વાત્ નિશ્ચયસ્ય । એતદેવાહ-બુદ્ધિપાટવાદેર્નિશ્ચય-ભેદદર્શનાત્ । એતદ્વાવનાયાહ-તીક્ષ્ણબુદ્ધીનાં યોગિનાં, સૂક્ષ્મબુદ્ધીનામિત્યર્થઃ, રૂપદર્શનમાત્રેણ તદન્યાસમ્ભવિક્ષણિકત્વાદિનિશ્ચયસિદ્ધેઃ-પૃથગ્જનાસમ્ભવિક્ષણિકત્વાદિનિશ્ચયસિદ્ધેઃ । 'આદિ'શબ્દાત્ પરમ્પરાકારણત્વાદિનિશ્ચયગ્રહઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, વાઙ્માત્રત્વાત્ ! એતદે-વાહ-તીક્ષ્ણબુદ્ધીનામિત્યત્ર-અધિકારે બુદ્ધેસ્તૈક્ષ્ણ્યાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સર્વથૈકસ્વભાવ-વસ્તુવાદિનો વાદિનઃ તત્પ્રભવત્વેન-એકસ્વભાવવસ્તુપ્રભવત્વેન હેતુના સર્વબુદ્ધીનામેવ તત્પરિ-ચ્છેદકત્વાવિશેષાત્-વસ્તુપરિચ્છેદકત્વાવિશેષાત્ । વસ્તુ ચેહ બાહ્યાભ્યન્તરરૂપં પરિગૃહ્યતે ।



પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ કે નિશ્ચય તે બુદ્ધિપટુતાદિ બીજા કારણોની અપેક્ષા રાખે છે અને એટલે જ બુદ્ધિપટુતાદિનાં કારણે જુદા જુદા પ્રમાતાને જુદો જુદો નિશ્ચય દેખાય છે. તે આ પ્રમાણે → જે તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળા=સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા યોગી છે, તેઓને તો પદાર્થનું માત્ર રૂપ જોવાથી જ - આપણા માટે અગમ્ય અને જાણવા માટે અસંભવિત પણ - પદાર્થગત ક્ષણિકતા - પરંપરકારણતા આદિનો નિશ્ચય થઈ જાય છે. (અર્થાત્ 'આ પદાર્થ ક્ષણિક છે - આનું પરંપરકારણ નિરંશસ્વલક્ષણ પરમાણુ છે' - એવો નિશ્ચય થઈ જાય છે...)

પણ, આવી પટુતા બધામાં ન હોય, એટલે બધાને તેવો નિશ્ચય ન પણ થાય... પણ અવિકલ્પ દ્વારા તો, દરેક પ્રમાતાને વસ્તુનો સંપૂર્ણપણે બોધ જ થાય છે...

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ માત્ર બોલવા પૂરતી હોવાથી અયુક્ત છે, કારણ કે તમે જે કહો છો કે - "તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળા પ્રમાતાને તો..." તે જ વાત સિદ્ધ નથી, કારણ કે તમારા મતે તો બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા જ અધટિત છે...

(૨૭૬) પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે, બૌદ્ધમતે (૧) ચેતનાદિ આભ્યંતરવસ્તુ, અને (૨) જનકાદિ બાહ્યવસ્તુ - તે બધી જ વસ્તુઓ સર્વથા એકસ્વભાવી સ્વીકૃત છે, એટલે તે એકસ્વભાવી વસ્તુથી થયેલ દરેક બુદ્ધિઓ સમાનપણે જ વસ્તુને ગ્રહણ કરશે. (કારણ કે વસ્તુમાં અનેકધર્મો તો છે નહીં, કે જેથી અમુક બુદ્ધિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ભેદઃ । તદ્વ્યૂનાધિકત્વે ચ ન સર્વૈઃ સર્વાત્મના તદ્ગ્રહ ઇતિ યત્કિચ્છિદેતત્ ॥

(૨૭૭) 'તત્તદ્વાસનાઽધ્યાસાદપિ તન્નિશ્ચયભેદઃ' इत्यप्ययुक्तम्, तदनुभवानाम-
 विशिष्टत्वात्, सर्वथा निरंशवस्त्वालम्बनत्वात् । एवं चानेकगुणसम्भवेऽपि क्वचित् पुरुषे

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 તદન્યૂનાધિકબોધભાવેઽપિ ચ-વસ્ત્વન્યૂનાધિકબોધભાવેઽપિ ચ સર્વબુદ્ધીનામ્, તીક્ષ્ણૈકા
 નાપરા તથા-તીક્ષ્ણા, ઇતિ અનિબન્ધનો ભેદો બુદ્ધીનામ્ । તદ્વ્યૂનાધિકત્વે ચ-વસ્તુ-
 ન્યૂનાધિકબોધભાવે ચાભ્યુપગમ્યમાને સતિ ન સર્વૈઃ-પૃથગ્જનૈઃ પ્રમાતૃભિઃ સર્વાત્મના-કૃત્સ્ન-
 ધર્માદિતયા તદ્ગ્રહઃ-વસ્તુગ્રહઃ, કિન્તુ યોગિભિઃ, ઇતિ-એવં યત્કિચ્છિદેતત્-અનન્તરોદિતમિતિ ॥

તત્તદ્વાસનાઽધ્યાસાત્ તેષાં-પુત્રા-ઽધ્યાપ્યા-ઽઽતુરા-ઽર્થિનાં જનકા-ઽધ્યાપક-વૈદ્ય-દાતૃ-
 વાસનાધ્યાસાત્ તન્નિશ્ચયભેદઃ-જનકાદિનિશ્ચયભેદ इत्यप्ययुक्तम् । कुत इत्याह--तदनुभवानां-
 प्रस्तुतपुत्राद्यनुभवानाम् अविशिष्टत्वात्-तुल्यत्वादेतच्चैवम् । सर्वथा निरंशवस्त्वालम्बन-
 त्वात्-पुरुषस्यैकस्वभावतया निरंशत्वेन । एवं चेत्यादि । एवं च अनेकगुणसम्भवेऽपि

❖.....❖ અનેકાતરશ્મિ ❖.....❖

વધારે અર્થનું ગ્રહણ કરતી હોવાથી વિશદ અને-અમુક બુદ્ધિ ઓછા ધર્મોનું ગ્રહણ કરતી હોવાથી
 અવિશદ... એવું ઘટી શકે...)

આમ, બધી જ બુદ્ધિઓ દ્વારા, જ્યારે ન્યૂનાધિકતા વિના સમાનપણે વસ્તુનું ગ્રહણ થતું હોય,
 ત્યારે “અમુક બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને અમુક બુદ્ધિ અતીક્ષ્ણ” - એવો ભેદ પાડવો નિષ્કારણ છે... અને જો
 ન્યૂનાધિક બોધ માનો તો બધા બધી વસ્તુનું સંપૂર્ણ ગ્રહણ કરે છે એ વાત ખોટી ઠરશે...

તેથી બૌદ્ધનું ઉપરોક્ત કથન (=દરેક પ્રમાતાને નિર્વિકલ્પ દ્વારા તો સંપૂર્ણપણે જ વસ્તુનું ગ્રહણ
 થવું... પણ તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળાને... વિગેરે બધું કથન) અસાર જ સાબિત થાય છે...

(૨૭૭) બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પ દ્વારા તો જનકાદિ નિરંશ સ્વલક્ષણનું સંપૂર્ણપણે જ ગ્રહણ થાય છે,
 પણ (૧) પુત્રને જનકની વાસના, (૨) અધ્યેતાને અધ્યાપકની વાસના, (૩) દર્દીને વૈદ્યની વાસના,
 (૪) ભિક્ષુને દાતાની વાસના... એમ જુદી જુદી વ્યક્તિને જુદી જુદી વાસનાનો અભ્યાસ હોવાથી,
 નિરંશ પણ જનકાદિનો, જનક-અધ્યાપકાદિ જુદા-જુદા રૂપે નિશ્ચય થાય છે...

(આશય એ કે, વસ્તુ તો નિરંશ એકરૂપ જ છે, પણ દરેક પ્રમાતાઓમાં જુદી જુદી વાસનાઓ
 છે અને તેના અભ્યાસ પ્રમાણે તેઓને નિરંશ પણ વસ્તુનો જુદો જુદો અધ્યવસાય-નિશ્ચય થાય છે.)

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પુરુષ તો એકસ્વભાવી હોઈ નિરંશ છે,
 આવી સર્વથા નિરંશ વસ્તુને જ વિષય કરતાં હોવાથી, (૧) પુત્રાનુભવ, (૨) અધ્યેતાનુભવ આદિ
 તમામ અનુભવો અવિશિષ્ટ (=તુલ્ય) છે, તો તે તુલ્ય અનુભવો દ્વારા ભિન્ન-ભિન્ન નિશ્ચય શી રીતે
 થાય ?



યથાઽધ્યાસં ગુણનિશ્ચય ઇતિ યાચિતકમણ્ડનમેતત્, પુરુષસ્યૈકસ્વભાવતાભ્યુપગમ-
દૌર્ગત્યેનાનેકગુણસમ્ભવવિભૂતિવૈકલ્યાત્ । (૨૭૮) તદેકસ્વભાવતાયાં ચ ન ભિન્ન-
સ્વભાવાસ્તદનુભવાઃ, ઇતિ કથં દાતૃત્વવૈદ્યત્વાદિનિશ્ચયભેદઃ ? તદનુભવનિબન્ધનત્વા-
ન્નિશ્ચયાનામ્, તદ્વિભિન્નસ્વભાવતાયાં ચ કથં વસ્તુન એકસ્વભાવતૈવેતિ ચિન્ત્યમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્વચિત્ પુરુષે જનકત્વાદ્યપેક્ષયા યથાઽધ્યાસં યસ્ય યસ્મિન્નધ્યાસો યથાઽધ્યાસં ગુણનિશ્ચયઃ-
જનકત્વાદિનિશ્ચય ઇતિ યાચિતકમણ્ડનમેતત્ । કુત્ ઇત્યાહ-પુરુષસ્યૈકસ્વભાવતાઽભ્યુપગમ-
દૌર્ગત્યેન-દારિદ્ર્યેણ અનેકગુણસમ્ભવવિભૂતિવૈકલ્યાદિતિ પ્રકટમ્ । તદેકસ્વભાવતાયાં
ચ-પુરુષસ્યૈકસ્વભાવતાયાં ચ સત્યાં ન ભિન્નસ્વભાવાસ્તદનુભવાઃ-પશ્ચાનુપૂર્વ્યાઽર્થ્યા-ઽઽતુરા-
ઽધ્યાપ્ય-સુતાનુભવા ઇતિ-એવં કથં દાતૃત્વ-વૈદ્યત્વાદિનિશ્ચયભેદઃ ? કથં ચ ન સ્યાદિત્યાહ-
તદનુભવનિબન્ધનત્વાત્-એકસ્વભાવપુરુષાનુભવનિબન્ધનત્વાત્ નિશ્ચયાનાં, તદ્વિભિન્નસ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ ઉપર કહ્યા મુજબ, સમાન અનુભવથી પણ, અભ્યાસ પ્રમાણે જનકત્વ આદિ ગુણનો નિશ્ચય માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! આ તો યાચિતકમંડન (=માગીને લાવેલી શોભા) છે. જેમ ગરીબ માણસ, લગ્નાદિ પ્રસંગોમાં બીજા પાસેથી ઘરેણાંદિ લાવીને સુશોભિત થાય છે, તેમ તમે પુરુષને એકસ્વભાવી માની, તેમાં જનકત્વાદિ અનેક ગુણોની વિકલતા કહી તેને નિર્ધન બતાવ્યો... (અર્થાત્ તેવી ગુણવિભૂતિના અભાવે દરિદ્ર બતાવ્યો) અને પછી તમે તે જ પુરુષને, જનકત્વાદિ નિશ્ચયપ્રસંગે, પુત્રાદિના અભ્યાસ પ્રમાણે જનકત્વાદિ ગુણોથી શણગાર્યો... આ તો યચિતકમંડન જ કહેવાય ને !

તેથી અભ્યાસ પ્રમાણે જનકત્વાદિનો નિશ્ચય માની શકાય નહીં...

(૨૭૮) અને પુરુષવ્યક્તિ જો એકાંત એકસ્વભાવી હોય, તો તેના દ્વારા ભિન્ન-ભિન્નસ્વભાવ-વાળા (૧) પુત્રાનુભવ, (૨) અધ્યેતાનુભવ, (૩) આતુરાનુભવ, (૪) ભિક્ષુકાનુભવ... વિગેરે પણ ન જ થાય, એટલે તેના દ્વારા તુલ્યસ્વભાવવાળા જ - પુત્રાનુભવાદિ ઉત્પન્ન થશે... અને નિશ્ચય, તો અનુભવનાં કારણે થતો હોવાથી, જો પુત્રાનુભવ આદિ તુલ્ય હોય, તો તેઓથી જનકત્વ-અધ્યાપકત્વ-વૈદ્યત્વ-દાતૃત્વ આદિ જુદા-જુદા રૂપે નિશ્ચય પણ શી રીતે ઘટે ?

સાર : જો જનકત્વાદિ વિભિન્ન નિશ્ચય સિદ્ધ કરવા, અનુભવભેદ માનો અને અનુભવભેદ

❖ ‘કુત્સિતં યાચિતં યાચિતકં તત્ત્વ મણ્ડનં ચ કટકકુણ્ડલાદિ આભરણવિશેષે યાચિતકમણ્ડનમ્ । દ્વિવિધં હ્યલક્ષ્મરફલમ્ - નિર્વાહિ સતિ પરિશુદ્ધાભિમાનિકસુખજનિકા સ્વશરીરશોભા કથંચિન્નિર્વાહાભાવે ચ તેનૈવ નિર્વાહઃ । ન ચ યાચિતકમણ્ડને એતદ્ દ્વિતયમપ્યસ્તિ, પરકીયત્વાત્ તસ્ય । તતો યાચિતકમણ્ડનમિવ યાચિતકમણ્ડનમ્ ।’ (ધર્મચિન્દુ ટીકા)

૧. ‘ગમે દૌર્ગત્યે’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।



(૨૭૯) સ્વોપાદાનભેદાદનુભવભેદઃ, ન વસ્તુભેદાદિતિ ચેત્, ન, સર્વથા એક-સ્વભાવત્વે વસ્તુનોડનેકાનુભવસહકારિત્વાનુપપત્તેઃ, અન્યતરવિજ્ઞાનજન્મસહકાર્યેક-સ્વભાવત્વેનાસ્ય તદપરવિજ્ઞાનજન્મસહકાર્યેકસ્વભાવત્વવિરોધાત્ । (૨૮૦) અનેક-વિજ્ઞાનજન્મસહકાર્યેકસ્વભાવમેતદિતિ ચેત્, ન, इत्थम्भूतस्यैकत्वायोगात्, સર્વથૈ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તાયાં ચ-પ્રક્રાન્તપુરુષવિભિન્નસ્વભાવતાયાં ચ કથં વસ્તુન એકસ્વભાવતૈવેતિ ચિન્ત્યમ્ । નૈવેત્યર્થઃ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-સ્વોપાદાનભેદાત્ કારણાત્ અનુભવભેદ ઇહ પ્રક્રમે પુત્રાદ્યનુભવભેદો જનકાદિનિશ્ચયાનુભવનિબન્ધનઃ, ન વસ્તુભેદાદિતિ ચેત્, વસ્તુનઃ પુરુષસ્યાનેકાનુભવસહ-કાર્યેકસ્વભાવત્વાદિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં સર્વથૈકસ્વભાવત્વે વસ્તુનઃ-પુરુષાદેઃ । કિમિત્યાહ-અનેકાનુભવસહકારિત્વાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ-અન્યતરવિજ્ઞાન-જન્મસહકાર્યેકસ્વભાવત્વેન હેતુના અસ્ય-વસ્તુનઃ તદપરવિજ્ઞાનજન્મસહકાર્યેકસ્વભાવ-ત્વવિરોધાત્ । અનેકેત્યાદિ । અનેકાનિ ચ તાનિ પુત્રાદ્યપેક્ષયા વિજ્ઞાનાનિ ચ તેષાં જન્મ તસ્મિન્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સિદ્ધ કરવા, પુરુષવસ્તુના વિભિન્ન સ્વભાવો માનો, તો તે પુરુષવસ્તુમાં એકાંત એકસ્વભાવતા શી રીતે ઘટે ? ન જ ઘટે... એમ વિચારવું...

❖ એકાંત એકસ્વભાવતામાં છુટકારો અસંભવિત ❖

(૨૭૯) બૌદ્ધ : પોતાના ઉપાદાનભેદથી અનુભવભેદ થાય છે, વસ્તુભેદથી નહીં... આશય એ કે, પુત્ર-વિદ્યાર્થી વિગેરેની ઉપાદાન જ્ઞાનક્ષણે જુદી જુદી છે, તેથી તેમના અનુભવમાં ભેદ પડે છે, વસ્તુના કારણે નહીં. વસ્તુ તો માત્ર સહકારી કારણ છે...

આમ, ઉપાદાન જુદું જુદું હોવાથી જ, પુત્રાદિને ભિન્ન-ભિન્ન અનુભવ થાય છે, બાકી વસ્તુની વિભિન્નસ્વભાવતાને લઈને વિભિન્ન અનુભવ થાય એવું નથી... વસ્તુનો સ્વભાવ તો માત્ર પુત્રાદિને થનારા અનેક અનુભવોને સહકાર કરવારૂપ એકાંત એકસ્વભાવનો છે...

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ ખોટી છે, કારણ કે પુરુષાદિ વસ્તુ જો એકાંત એકસ્વભાવી હોય, તો તે અનેક વિભિન્ન અનુભવોમાં સહકારી પણ ન જ બને.

પુરુષાદિ વસ્તુ “પુત્રાદિ કોઈ એક વ્યક્તિનાં જ્ઞાનોત્પત્તિમાં સહકાર કરવારૂપ” - એકસ્વભાવ-વાળી જ હોવાથી તો અધ્યેતાદિને થનારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સહકાર કરવાનો સ્વભાવ સંગત થશે નહીં...

(૨૮૦) બૌદ્ધ : પણ પુરુષવસ્તુમાં ‘પુત્રાદિ દરેકને થનાર જ્ઞાનોત્પત્તિમાં સહકાર કરવારૂપ’ -

૧. ‘સહકારિસ્વભાવઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ ।



કસ્માદનેકજન્મવ્યાહતેઃ એકાન્તૈકસ્યાનેકત્રાનુપયોગાત્, તદન્યતરવત્ તદિતરસ્યાપિ નિમિત્તાભેદેન તત્ત્વાપત્તેઃ, અન્યથા કાત્સ્ન્યૈનૈકત્રોપયોગાયોગાદિતિ । (૨૮૧) ન ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સહકાર્યૈકસ્વભાવો યસ્ય તત્ તથા, એતત્-અધિકૃતપુરુષવસ્તુ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-
ન, ઇત્યમ્ભૂતસ્ય, ¹²²અનેકજન્મસહકારિણ ઇત્યર્થઃ, એકત્વાયોગાત્ । કથમયોગ ઇત્યાહ-
સર્વથૈકસ્માત્ સહકારિતયાઽપિ અનેકજન્મવ્યાહતેઃ । વ્યાહતિશ્ચ એકાન્તૈકસ્ય વસ્તુનઃ
સ્વભાવસ્ય વા અનેકત્રાનુપયોગાત્ । અનુપયોગશ્ચ તદન્યતરવત્-તત્સહકારિસ્વભાવપુત્રા-
દિવિજ્ઞાનવદિત્યર્થઃ, તદિતરસ્યાપિ-અધ્યાપ્યાદિવિજ્ઞાનસ્યાપિ નિમિત્તાભેદેન-પુત્રાદિજ્ઞાન-
સહકારિત્વેન હેતુના તત્ત્વાપત્તેઃ-¹²⁴તત્સહકારિસ્વભાવપુત્રાદિવિજ્ઞાનત્વાપત્તેઃ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગી-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એકસ્વભાવ માની લઈએ તો ? (પછી તો અધ્યેતાદિની જ્ઞાનોત્પત્તિમાં સહકારિતા સિદ્ધ થશે ને ?)
સ્યાદ્વાદી : પણ જે વસ્તુ અનેકની ઉત્પત્તિમાં સહકારી બને, તે વસ્તુમાં એકાંત એકસ્વભાવ
હોવો અઘટિત છે, કારણ કે સર્વથા એકસ્વભાવી વસ્તુના સહકારથી અનેક વિજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ ન
થઈ શકે...

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, એકાંત એકસ્વભાવી વસ્તુનો પુત્રવિજ્ઞાન-અધ્યેતાવિજ્ઞાન આદિ અનેક
ઠેકાણે ઉપયોગ (=વ્યાપાર) હોવો અસંભવિત છે... જો તેનો બધે ઉપયોગ માનો, તો અધિકૃત પુરુષ,
જે સ્વભાવે પુત્રજ્ઞાનનો સહકારી બને, તે જ સ્વભાવે અધ્યેતાદિજ્ઞાનનો સહકારી માનવો પડે !

અને એ રીતે તો બંનેનું નિમિત્ત એક થઈ જતાં - પુરુષરૂપ સહકારીકારણ એક બનતાં -
અધ્યેતાજ્ઞાન પણ પુત્રજ્ઞાનરૂપ બનશે...

આશય એ કે, જનક જે સ્વભાવે પુત્રજ્ઞાનમાં સહકારી બને, તે જ સ્વભાવે અધ્યેતાજ્ઞાનમાં
સહકારી બને, એમ બંનેની ઉત્પત્તિ સહકારીના એક જ સ્વભાવથી થઈ હોવાથી, બંને જ્ઞાન એક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

122. અનેકજન્મસહકારિણ ઇતિ । અનેકેષાં જન્મનિ સહકારીતિ વિગ્રહઃ ॥

123. પુત્રાદિજ્ઞાનસહકારિત્વેનેતિ । પુત્રાદિજ્ઞાનસ્ય સહકારી પુત્રાદિજ્ઞાનસહકારી અધિકૃતપુરુષલક્ષણઃ
પદાર્થઃ, સ એવ સહકારી યસ્યાધ્યાપ્યાદિજ્ઞાનસ્ય તત્ તથા તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તેન ॥

124. તત્સહકારિસ્વભાવપુત્રાદિવિજ્ઞાનત્વાપત્તેરિતિ । સઃ-વિવક્ષિતપુરુષલક્ષણઃ સહકારી યસ્યાસૌ
તત્સહકારી સ સ્વભાવઃ-સ્વરૂપં યસ્ય તત્ તથા તત્ત્વં તત્પુત્રાદિવિજ્ઞાનં ચ તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તસ્યાપ્તિઃ-
પ્રાપ્તિસ્તસ્યાઃ । અયમત્રાશયઃ-યેનૈવ સ્વભાવેન જનકઃ પુત્રજ્ઞાને સહકારિભાવં સમાસાદિતવાન્ તેનૈવાધ્યાપ્ય-

નાસ્ત્યેવ તત્રાધિકૃતશક્તિઃ, આયત્યાં ફલભાવાત્, વ્યવહિતાનામપિ હેતોઃ ફલાનામ્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કર્તવ્યમ્, અન્યથા-અન્યત્રાપ્યધ્યાપ્યાદિવિજ્ઞાનસહકારિત્વાભ્યુપગમે કાત્સ્ન્યેનૈકત્ર-પુત્રાદિવિજ્ઞાને ઉપયોગાયોગાદિતિ ભાવનીયમેતત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ નાસ્ત્યેવ તત્ર-દાન-હિંસાદિવિરતિ-ચેતનાયાં અધિકૃતશક્તિઃ-અભ્યુદયાદિસાધનશક્તિઃ । કિં તર્હિ ? અસ્ત્યેવ । કુત્તરિત્યાહ-આયત્યામ્-આગામિનિ કાલે ફલભાવાત્-અભ્યુદયાદિફલભાવાત્ । એતત્સમર્થનાયાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનવા પડે... પણ તેવું તો છે નહીં... એટલે, પુરુષવસ્તુને કોઈ એક જ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં સહકારી માનવો જોઈએ અને તેથી તેના દ્વારા બીજા જ્ઞાનની અસંગતિ જ થશે...

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) તો તે એક જ વસ્તુને, પુત્ર સિવાય બીજા અધ્યેતાદિનાં જ્ઞાનમાં પણ હેતુ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે વસ્તુનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ માત્ર પુત્રજ્ઞાન વિશે જ નહીં રહે, કારણ કે તે અનેકનો સહકારી હોવાથી, તેનો ઉપયોગ અનેક વિશે થઈ જશે... (તેથી સ્ત્રીની અનેકસ્વભાવતા થશે...)

એટલે પુરુષવસ્તુને જો અનેકજ્ઞાનમાં સહકારી માનો, તો તેને અનેકસ્વભાવી પણ માનવી જ પડે...

પ્રસ્તુતસાર : તેથી “તથાવિધયેતના કે પુરુષ વસ્તુ અવિકલ્પ દ્વારા સંપૂર્ણપણે જ ગૃહીત થાય છે, પણ ઉપાદાનભેદથી નિશ્ચયભેદ થાય છે.” - એ વાત પણ અસંગત સાબિત થાય છે... એટલે ચેતનાનો અભ્યુદયાદિસાધનરૂપે નિશ્ચય ન થવાથી માનવું જ રહ્યું કે, અવિકલ્પ દ્વારા સ્વસંવિદિત પણ ચેતનાનો સંપૂર્ણપણે બોધ થતો નથી...

❖ અભ્યુદયસાધકશક્તિનું નિર્બાધ અસ્તિત્વ ❖

(૨૮૧) દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનામાં “અભ્યુદયસાધનશક્તિ નથી જ” એવું પણ ન કહી શકાય, કારણ કે શક્તિનું ભાવીમાં તો અભ્યુદયાદિ ફળ થાય છે જ...

પ્રશ્ન : કાળાંતરે ઉત્પન્ન થાય તેને કાર્ય જ ન કહેવાય...

ઉત્તર : ના, કારણ કે હેતુ વડે કાળપરંપરા દ્વારા વ્યવહિત પણ ફળની ઉત્પત્તિ દેખાય જ છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વિજ્ઞાનેઽપિ, અતો દ્વયોરપિ જ્ઞાનયોરેકત્વાપત્તિરનિવારિતપ્રસરા, એકસ્વભાવાત્ સહકારિણ ઉત્પત્તેરિતિ ॥

❖ આ કથન બૌદ્ધ માટે ભયાવહ છે, કારણ કે અસંપૂર્ણ બોધનો મતલબ એ જ કે, અમુકધર્મરૂપે વસ્તુનો બોધ અને અમુકધર્મરૂપે નહીં - અને આવું હોય, તો વસ્તુ અનેકધર્મક જ સિદ્ધ થાય...

૧. ‘ઉત્પત્તેરિવ’ ઇતિ ચ-ચ-પાઠઃ ।



ત્પત્તિર્દર્શનાત્, મૂષિકાઽલર્કવિષવિકારવત્ ॥

(૨૮૨) આહ-મૂષિકાવિષાદૌ આયત્યાં તત્ફલર્દર્શનાદ્ યુક્તં તચ્છવ્યનુમાનમ્, દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાયાં તુ ઇષ્ટસ્વર્ગાદિફલસ્યાત્યન્તમનુપલમ્ભાદયુક્તમિતિ । ન, અનુપલમ્ભેઽપિ સમ્ભવાત્, ઇષ્ટફલભાવેઽપિ વિરોધાભાવાત્ । કિમનેન ? (૨૮૩)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વ્યવહિતાનામપિ ફલાનાં ક્ષણપ્રબન્ધેન હેતોઃ સકાશાદ્ ઉત્પત્તિર્દર્શનાત્, મૂષિકાઽલર્ક-¹²⁵વિષવિકારવત્, મૂષિકાઽલર્કવિષં હ્યાયત્યાં વિકારં દર્શયતિ ઇતિ લૌકિકમેતત્ ॥

આહ પરઃ-મૂષિકાવિષાદૌ આયત્યાં-પ્રાવૃઢાદૌ તત્ફલર્દર્શનાત્-મૂષિકાવિષાદિ-ફલર્દર્શનાદ્ યુક્તં તચ્છવ્યનુમાનં-મૂષિકાઽલર્કવિષશ્ચવ્યનુમાનમ્, દાન-હિંસાદિવિરતિ-ચેતનાયાં તુ પ્રસ્તુતાયાં ઇષ્ટસ્વર્ગાદિફલસ્ય અત્યન્તમનુપલમ્ભાત્ કારણાત્ અયુક્તમિતિ । એતદાશંક્યાહ-ન, અનુપલમ્ભેઽપિ સતિ સમ્ભવાત્ ઇષ્ટફલસ્ય । સમ્ભવશ્ચ ઇષ્ટફલભાવે-સ્વર્ગાદિભાવે વિરોધાભાવાત્ । કિમનેન-વિરોધાભાવેન ? સાધકમત્ર-સ્વર્ગાદૌ પ્રમાણં નાસ્તિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ વાતમાં ઊંદર-અલર્કનો વિષવિકાર લોકપ્રસિદ્ધ છે...

જેમ ઊંદર અને અલર્કનું (=હડકાપેલા કૂતરાનું) વિષ, શરીરમાં વ્યાપી ગયા પછી, અમુક કાળ બાદ ભવિષ્યમાં પોતાનો વિકાર બતાવે છે, તેમ શક્તિ અંગે પણ સમજવું, અર્થાત્ તે પણ ભવિષ્યમાં પોતાનું ફળ બતાવે છે.

(૨૮૨) બૌદ્ધ : તમે ઊંદર-અલર્કાદિનું જે ઉદાહરણ આપો છો, તેનાં વિષનું ફળ તો ભવિષ્યમાં (=વરસાદાદિ વખતે) સ્પષ્ટપણે દેખાય છે... એટલે એ ફળ દ્વારા, તેમના વિષમાં વિકારશક્તિનું અનુમાન થવું સંગત છે... (અનુમાનપ્રયોગ → ‘મૂષિકાઽલર્કવિષં વિકારશક્તિમત્, તત્ફલર્દર્શનાત્’)

પણ દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાનું જે સ્વર્ગાદિ ઈષ્ટફળ છે, તે તો જરાય દેખાતું નથી, તો તેમાં ફળજનનશક્તિનું શી રીતે અનુમાન કરાય ?

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે તે સ્વર્ગાદિ ફળનો - આપણને ભલે સાક્ષાત્કાર ન થાય, તો પણ તેનું અસ્તિત્વ તો છે જ...

પ્રશ્ન : પણ સાક્ષાત્કાર વિના તેનું અસ્તિત્વ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ, સ્વર્ગાદિ ફળ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી... (જો વિરોધ હોય, તો તેને માનવામાં બાધ આવે, પણ તેવું નથી...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

125. મૂષિકાઽલર્કવિષવિકારસ્વદિતિ । અત્ર મૂષિકા પ્રતીતા । અલર્કસ્તુ રોગાઘ્રાતઃ^૧ શ્વા ॥

૧. ‘આયત્યામનુ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘ઘ્રાતશ્ચ’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠસ્થાપના ।



સાધકમત્ર પ્રમાણં નાસ્તીતિ ચેત્, બાધકેઽપિ સમાનઃ પ્રસન્નઃ । અત એવ સંશયોઽસ્તિતિ ચેત્, ન, ભવત્પક્ષે તદયોગાત્ । કથમયોગ ઇતિ ચેત્, તત્કાત્સ્ન્યગ્રહણતો યાથાત્મ્ય-નિશ્ચયાપત્તેઃ । (૨૮૪) આવરણદોષાદનિશ્ચય ઇતિ ચેત્, કિં તતસ્તસ્યાઃ ક્ષૂણ્ણમિતિ વાચ્યમ્ । અસ્પષ્ટગ્રાહ્યતેતિ ચેત્, ન, યોગિનોઽપિ તથાગ્રહણાપત્તેઃ । ન તસ્યાવરણમિતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-બાધકેઽપિ સમાનઃ પ્રસન્નઃ, તદપિ નાસ્ત્યેવેત્યર્થઃ । અત એવ કારણાત્ સંશયોઽસ્તુ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, ભવત્પક્ષે-ભવદભ્યુપગમે તદયોગાત્-સંશયાયોગાત્ । કથમયોગઃ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તત્કાત્સ્ન્યગ્રહણતઃ-દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાકાત્સ્ન્યગ્રહણેન યાથાત્મ્યનિશ્ચયાપત્તેઃ । આવરણદોષાદનિશ્ચય ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં-તતઃ-આવરણાત્ તસ્યાઃ-દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાયાઃ ક્ષૂણ્ણમિતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૮૩) બૌદ્ધ : વિરોધ ન હોય તો શું થયું ? કોઈપણ વસ્તુની સિદ્ધિ માટે પ્રબલ પ્રમાણ જરૂરી છે, જ્યારે સ્વર્ગાદિ અભિપ્રેત ફળને સિદ્ધ કરનાર તો કોઈ જ પ્રમાણ નથી.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આ વાત તો બાધક અંગે પણ સમાન છે... (અર્થાત્ વસ્તુનો નિષેધ કરવા બાધક હોવો જરૂરી છે, જ્યારે સ્વર્ગાદિનો નિષેધ કરનાર કોઈ જ બાધક નથી...)

બૌદ્ધ : જો સાધક-બાધક એકે પ્રમાણ ન હોય, તો સ્વર્ગાદિ ફળનો સંશય થાઓ... (પણ તેના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય તો ન જ થાય ને ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે ભલા ! તમારા મતે તો સંશય પણ ઘટતો નથી, કારણ કે તમે તો તાદૃશચેતનાનું સંપૂર્ણપણે ગ્રહણ માનો છો, એટલે તો ચેતનાનો યથાર્થરૂપે નિશ્ચય જ થઈ જાય !

આશય એ કે, અનિશ્ચિત વસ્તુ વિશે જ સંશય થાય, પણ તાદૃશચેતનાનું સંપૂર્ણ ગ્રહણ થઈ જાય, ત્યારે તો તેમાં શક્તિ છે કે નહીં તેનો નિશ્ચય જ થાય, સંશય નહીં.

(હવે બૌદ્ધ, ગ્રહણ થવા છતાં પણ ચેતનાનો નિશ્ચય કેમ થતો નથી ? એ માટે પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરે છે -)

(૨૮૪) બૌદ્ધ : તાદૃશ ચેતનાનું ગ્રહણ થવા છતાં પણ, તેવા પ્રકારનાં આવરણના કારણે જ શક્તિનો નિશ્ચય થતો નથી...

સ્યાદ્વાદી : પણ આવરણ હોય, તેનાથી તે ચેતનાને શું લાગે-વળગે ? કારણ કે આવરણ તો જ્ઞાતાને છે...

બૌદ્ધ : આવરણ ભલે જ્ઞાતાગત હોય, પણ તે આવરણને કારણે દાનાદિરૂપ ચેતનામાં

❖ સાધકબાધકપ્રમાણાભાવાદનેકકોટિનિષ્ઠકનં જ્ઞાનં સંશયઃ ।

૧. 'કાત્સ્ન્યે ગ્રહણં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ક્ષૂણમિતિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'ક્ષૂણમિતિ' ઇતિ ઘ-ઙ-પાઠઃ ।



ચેત્, કિં તેન ? અન્યત એવ ગ્રાહ્યભેદસિદ્ધેઃ । અયોગિન એવ સઃ, ન યોગિન ઇતિ ચેત્, ન, તદેકસ્વભાવત્વવિરોધાત્ । ગ્રાહકભેદાદવિરોધ ઇતિ ચેત્, ન, એકસ્વભાવાયાઃ તદ્ભેદેડપિ ગ્રહણભેદાસિદ્ધેઃ । (૨૮૫) ન હિ નીલસંવેદનમન્યથા સ્વનીલત્વમધિગચ્છતિ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાચ્યમ્ । અસ્પષ્ટગ્રાહ્યતેતિ ચેત્, ન, યોગિનોડપિ તથા-અસ્પષ્ટગ્રાહ્યતયા ગ્રહણાપત્તેઃ । ન તસ્ય-યોગિનઃ આવરણમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં તેન-આવરણેન ? અન્યત એવ-અન્યસમ્બન્ધિન આવરણાત્ ગ્રાહ્યભેદસિદ્ધેઃ તતસ્તસ્યાસ્પષ્ટગ્રાહ્યતોપગમાત્ । અયોગિન એવ સઃ-ગ્રાહ્યભેદઃ, ન યોગિનઃ । ઇતિ ચેત્, એતદધિકૃત્યાહ-ન, તદેકસ્વભાવત્વવિરોધાત્-ન તસ્યાઃ-દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાયા એકસ્વભાવત્વવિરોધાત્ । ગ્રાહકભેદાત્ કારણાત્ અવિરોધઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, એકસ્વભાવાયાઃ-દાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાયાઃ તદ્ભેદેડપિ-ગ્રાહકભેદેડપિ ગ્રહણભેદાસિદ્ધેઃ । એતદેવ નિર્દર્શનાન્તરેણ ભાવયન્નાહ-ન હીત્યાદિ । ન હિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“અસ્પષ્ટગ્રાહ્યતા” ઊભી થાય છે... (અર્થાત્ તે એવી રીતે ગ્રાહ્ય (=જ્ઞાનનો વિષય) બને છે, કે જેથી તેનો સ્પષ્ટબોધ થતો નથી...)

સ્યાદ્વાદી : જો અમુક જીવના આવરણને કારણે, તે ચેતનામાં અસ્પષ્ટગ્રાહ્યતા થતી હોય, તો તો તે ચેતનાને ગ્રહણ કરનાર, યોગીને પણ તેનો અસ્પષ્ટ બોધ થશે... (અર્થાત્ યોગીને પણ ચેતનાનો નિશ્ચય નહીં થાય...)

બૌદ્ધ : પણ યોગીને તો કોઈ જ આવરણ નથી, તો તેને તેનો નિશ્ચય થવામાં શું વાંધો ?

સ્યાદ્વાદી : યોગીને આવરણ ન હોય તો શું થયું ? બીજા અયોગી જીવોને તો આવરણ છે જ ને ! અને તે આવરણને કારણે જ તો તાદૃશ ચેતનામાં તમે અસ્પષ્ટગ્રાહ્યતા માનો છો...

બૌદ્ધ : અયોગીને આવરણ હોવાથી, માત્ર અયોગી માટે જ તે પદાર્થ અસ્પષ્ટગ્રાહ્યરૂપ બનશે, યોગી માટે નહીં... એટલે યોગીને તો તે પદાર્થ સ્પષ્ટગ્રાહ્યરૂપ જ થશે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો એકાંત એકસ્વભાવનો વિરોધ થશે, કારણ કે ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે તો તમે, તાદૃશચેતનામાં અનેક સ્વભાવ કલ્પી લીધા - (૧) યોગીને આશ્રયીને સ્પષ્ટગ્રાહ્યત્વસ્વભાવ, અને (૨) અયોગીને આશ્રયીને અસ્પષ્ટગ્રાહ્યત્વસ્વભાવ...

બૌદ્ધ : પણ એક જ વસ્તુનું જુદા જુદા ગ્રાહકને આશ્રયીને જુદી જુદી રીતે ગ્રહણ થાય, તો તેમાં વિરોધ શાનો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ એકાંત એકસ્વભાવી દાનાદિચેતનાનું તો, જુદા જુદા ગ્રાહકને આશ્રયીને પણ, જુદી જુદી રીતે ગ્રહણ સિદ્ધ નથી...

(૨૮૫) એવું બનતું નથી કે નીલાનુભવ, સ્વવિષયભૂત નીલત્વને જુદી રીતે (=અનીલત્વરૂપે)

અન્યથા ચ તદ્ યોગીતિ, અનેકસ્વભાવતાપત્તેઃ । અત એકસ્વભાવસ્ય વસ્તુનઃ સર્વેષાં તુલ્યં ગ્રહણમગ્રહણં ચેતિ સન્ન્યાયરણસ્તમ્ભઃ ॥

(૨૮૬) ન ચ તત્ર પારમ્પર્યેણ તત્તત્કાર્યસાધનશક્તિનિશ્ચયઃ, તથાઽપ્રતીતેઃ, અસ્તિ ચ તત્કાત્સ્ન્યગ્રહીતુર્યોગિનઃ, ઇતરથા યોગ્યઽયોગિનોસ્તત્ર વિશેષાભાવપ્રસજ્ઞાત્, તથા ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નીલસંવેદનમન્યથા સ્વનીલત્વમધિગચ્છતિ અનીલત્વાદિત્વેન, અન્યથા ચ તત્-નીલત્વં યોગીતિ । કુતો ન હીત્યાહ-અનેકસ્વભાવતાપત્તેઃ । સર્વોપસંહારમાહ-અત એકસ્વભાવસ્ય વસ્તુનઃ-પુરુષદાનાદિચેતનાદેઃ સર્વેષાં-પુત્રાદીનાં તુલ્યં ગ્રહણમગ્રહણં ચેતિ સન્ન્યાયરણસ્તમ્ભઃ ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ તત્ર-એકસ્વભાવે વસ્તુનિ પારમ્પર્યેણ-પ્રબન્ધવૃત્ત્યા તત્તત્કાર્યસાધન-શક્તિનિશ્ચયઃ-તત્તત્કાર્યમુત્તરોત્તરક્ષણરૂપમ્, તસ્ય સાધનશક્તયઃ પારમ્પર્યેણ તત્તત્કાર્યસાધન-શક્તયઃ, તાસુ નિશ્ચયો નૈવ । કુત ઇત્યાહ-તથાઽપ્રતીતેઃ । અસ્તિ ચ તત્ર પારમ્પર્યેણ તત્તત્કાર્યસાધનશક્તિનિશ્ચયઃ । કસ્યેત્યાહ-તત્કાત્સ્ન્યગ્રહીતુઃ તસ્ય-એકસ્વભાવત્વાભિમતસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગ્રહણ કરે અને યોગી તેને જુદી રીતે (=નીલત્વરૂપે) ગ્રહણ કરે... જો કરે તો નીલત્વ અનેકસ્વભાવી થઈ જાય... એટલે બંનેને સમાન રીતે જ થાય અને તેથી ગ્રાહકના ભેદથી ગ્રહણનો ભેદ થતો નથી...

નિષ્કર્ષઃ : તેથી પુરુષ કે દાનાદિચેતનારૂપ વસ્તુને જો એકસ્વભાવી માનો, તો પુત્ર-અધ્યેતા/યોગી-અયોગી આદિ તમામ પ્રમાતાઓને તે વસ્તુનું ગ્રહણ અને અગ્રહણ તુલ્ય થશે, એવો સન્ન્યાયનો રણસ્તંભ છે, અર્થાત્ ન્યાય પ્રમાણે એ વાત રણસ્તંભની જેમ સ્થિર થાય છે.

એટલે

→ તે (પુરુષ) વસ્તુ જો પુત્રને જનકરૂપે લાગે, તો અધ્યેતાને પણ જનકરૂપે જ લાગશે અથવા તો અધ્યેતાની જેમ પુત્રને પણ જનકરૂપે નહીં લાગે...

→ તે (ચેતના) વસ્તુનો જો અયોગીને અસ્પષ્ટ બોધ થાય, તો યોગીને પણ અસ્પષ્ટ બોધ થશે અથવા તો યોગીની જેમ અયોગીને પણ સ્પષ્ટ બોધ થશે...

આ બધા વસ્તુને એકાંત એકસ્વભાવી માનવામાં દોષો છે, એટલે વસ્તુને અનેકસ્વભાવી જ માનવી રહી...

(૨૮૬) બીજી વાત, એકસ્વભાવી વસ્તુ પરંપરાએ ઉત્તરોત્તરક્ષણરૂપ કાર્ય કરે છે, એટલે તે વસ્તુમાં ઉત્તરોત્તરક્ષણરૂપ કાર્ય સાધવાની શક્તિ રહેલ છે, પણ આપણને તેઓનો નિશ્ચય થતો નથી, કારણ કે તેવી (=શક્તિનો નિશ્ચય થવાની) પ્રતીતિ જ થતી નથી...

પણ એકસ્વભાવી તરીકે અભિપ્રેત પુરુષ-દાનાદિચેતનારૂપ વસ્તુને, જે યોગી સંપૂર્ણપણે ગ્રહણ

૧. 'ભાવાપત્તેઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તત્કાર્યં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



દૃષ્ટેષ્ટવિરોધઃ । ઇતિ ન હ્યર્થસન્નિધિરિત્યેવાયોગિનાં સર્વાકારમેવ તદવગમ ઇતિ કૃતં પ્રસજ્ઞેન ।

(૨૮૭) તથા ચોક્તમ્-

“વસ્તુનોડનેકરૂપસ્ય નેન્દ્રિયાત્ સર્વથા ગતિઃ ।

ચિત્રાવરણયોગેન પ્રમાતુઃ કિન્તુ દેશતઃ ॥૧॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્તુનઃ પુરુષદાન-હિંસાદિવિરતિચેતનાદેઃ કાત્સ્ન્ય-સમ્પૂર્ણત્વં તસ્ય ગ્રહીતા-પરિચ્છેતા તસ્ય તત્કાત્સ્ન્યગ્રહીતુર્યોગિનઃ, તથાડનાગતવ્યાકરણપ્રામાણ્યાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-इतरथा योग्यज्योगिनोस्तत्र-वस्तुनि विशेषाभावप्रसङ्गात् ‘परिज्ञानं प्रति’ इति सामर्थ्यं तथा च दृष्टेष्टवિरोधः । इति-एवं न ह्यर्थसन्निधिरित्येवायौगिनां सर्वाकारमेव तदवगमः-वस्त्ववगम इति कृतं प्रसज्ज्ञेनेति महानिगमनम् । तथा चोक्तमित्यादिना ज्ञापकमाह-वस्तुनः-दध्यादे-रनेकरूपस्य सदद्रव्यादिधर्मापेक्षया नेन्द्रियात्-चक्षुरादेः सर्वथा गतिः-सर्वधर्मात्मत्वेन

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કરે છે, તે યોગીને તો, પદાર્થમાં રહેલ ઉત્તરોત્તરક્ષણરૂપ કાર્યસાધક શક્તિનો પણ અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે...

પ્રશ્ન : પણ યોગીને તેવો શક્તિનિશ્ચય થાય છે, એવું શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : જુઓ, “ભવિષ્યમાં આવું આવું થશે” - એવું તે તે કાર્યસંબંધી કથન, તે કાર્યસાધક શક્તિના નિશ્ચય વિના અસંભવિત છે... એટલે તે ભવિષ્યવિષયક કથનથી સિદ્ધ થાય છે કે યોગીઓને વસ્તુગત કાર્યસાધક શક્તિનો અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે...

આ રીતે પુરુષાદિ વસ્તુ વિશે (૧) અયોગીને કાર્યસાધકશક્તિનો અનિશ્ચય, અને (૨) યોગીને કાર્યસાધકશક્તિનો નિશ્ચય ← આવું માનવું જ રહ્યું, નહીંતર વસ્તુ વિશે યોગી-અયોગીજ્ઞાનમાં કોઈ ફેર જ નહીં રહે...

પ્રશ્ન : તો બંનેનું જ્ઞાન એક સરખું માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો દષ્ટ-ઈષ્ટનો વિરોધ થશે, કારણ કે બંનેનું જ્ઞાન ભિન્નરૂપે જ દેખાય છે અને ભિન્નરૂપે જ બધાને ઈષ્ટ છે... એટલે એકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે પણ, અલગ-અલગ પ્રમાતાને અલગ-અલગ રીતે જ્ઞાન થાય, એવું તો તમારે પણ માનવું જ રહ્યું...

મહાનિષ્કર્ષ : તેથી પદાર્થનું સંનિધાન હોવા માત્રથી અયોગીને સંપૂર્ણપણે કે એકીસાથે બોધ થાય એવું નથી, એટલે અનેકધર્મક વસ્તુવાદીમતે અસંપૂર્ણજ્ઞાન કે ક્રમિકજ્ઞાનની અસંગતિ નથી...

(૨૮૭) હવે ઉપરોક્ત સંપૂર્ણ વાતને જણાવનાર શ્લોકો કહે છે -

(૧) સદ્-દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અનેકધર્માત્મક દહીં વિગેરે વસ્તુનો, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા સંપૂર્ણપણે (=સર્વધર્માત્મકરૂપે) બોધ નથી થતો, પુરુષાદિ પ્રમાતાને પણ વિચિત્ર આવરણને કારણે,

૧ અનુષ્ટુપ । ૨. ‘સ્ત્રૈવ વસ્તુનિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘સદ્દ્રવ્યત્વાદિ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।



एवं च विप्रकृष्टस्य सन्निकृष्टस्य चैकदा ।
 उष्ट्रादौ बुद्धिभेदेनानेकरूपत्वसंस्थितिः ॥२॥
 अप્રधानीकृतौष्ट્યાदिविशेषं प्रतिपद्यते ।
 विप्रकृष्टः पुमान् सत्त्वं वस्त्रादौ रक्ततादिवत् ॥३॥
 सन्निकृष्टोऽपि चौष्ट્યાदि तूर्णं सत्त्वोपसर्जनम् ।
 रक्तादाविव वस्त्रादि विशिष्टं तीव્રवीर्यतः ॥४॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

परिच्छિન્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-ચિત્રાવરણયોગેન હેતુના પ્રમાતુઃ-પુરુષસ્ય, કિન્તુ દેશતઃ-
 દેશેનેન્દ્રિયાદ ગતિઃ । ૧૧। એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ સતિ વિપ્રકૃષ્ટસ્ય-દૂરસ્થસ્ય પ્રમાતુઃ સન્નિકૃષ્ટસ્ય
 ચ-આસન્નસ્ય ચ એકદા-એકસ્મિન્ કાલે ઉષ્ટ્રાદૌ વિષયે 'આદિ'શબ્દાદ્ દધિપરિગ્રહઃ, બુદ્ધિ-
 ભેદેન સદૌષ્ટ્યાદિરૂપેણ હેતુના; કિમિત્યાહ-અનેકરૂપત્વસંસ્થિતિઃ સદૌષ્ટ્યાદિધર્માપેક્ષયા ૧૨।
 એવમનેકરૂપે વસ્તુનિ કિમિત્યાહ-

“અપ્રધાનીકૃતૌષ્ટ્યાદિવિશેષં પ્રતિપદ્યતે ।

વિપ્રકૃષ્ટઃ પુમાન્ સત્ત્વં વસ્ત્રાદૌ રક્તતાદિવદ્ ॥”^૧

ઇતિ નિગદસિદ્ધમેવ ૧૩। સન્નિકૃષ્ટોઽપિ ચૌષ્ટ્યાદિ તૂર્ણ-શીઘ્રં સત્ત્વોપસર્જનં રક્તાદાવિવ
 વસ્ત્રાદિ વિશિષ્ટં પટાદિવત્ તીવ્રવીર્યતઃ પ્રતિપદ્યત ઇતિ ૧૪। અપ્રધાનં ચ યત્ પ્રોક્તમુષ્ટૃત્વા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઇન્દ્રિય દ્વારા દેશથી (=અમુકધર્મરૂપે) જ બોધ થાય છે...

(૨) આવું હોવાથી, એક જ કાળે ઊંટ-દહીં આદિ એક જ વસ્તુનો (ક) દૂર રહેલ પ્રમાતાને
 સદ્રૂપે બોધ થાય, અને (ખ) નજીક રહેલ પ્રમાતાને ઊંટાદિરૂપે બોધ થાય ← આમ, જુદા-જુદા રૂપે
 બોધ થતો હોવાથી, સત્ત્વ-ઉષ્ટૃત્વાદિ અનેક ધર્મોની અપેક્ષાએ, વસ્તુની પણ અનેકરૂપતા જ સિદ્ધ
 થાય...

જુદા જુદા પ્રમાતાને જુદો જુદો બોધ શી રીતે થાય ? તે જણાવે છે -

(૩) જેમ દૂર રહેલ વ્યક્તિ સામે 'શું વસ્તુ છે' - તે જાણતો નથી, પણ તે વસ્તુમાં રહેલ લાલરંગને
 જાણે છે, તેમ દૂર રહેલ પ્રમાતા, જેમાં ઉષ્ટૃત્વાદિ વિશેષો ગૌણ-અપ્રધાનરૂપ થયેલ છે, તેવા સત્ત્વને
 જ મુખ્યરૂપે જાણે છે.

(૪) જેમ નજીક રહેલો પ્રમાતા, તીવ્રવીર્યને કારણે રંગની જેમ તે વસ્ત્રાદિને પણ વિશિષ્ટરૂપે
 જાણી લે છે, તેમ સન્નિકૃષ્ટ પ્રમાતા, વસ્તુના સત્ત્વધર્મને ગૌણ કરી તેમાં રહેલ ઉષ્ટૃત્વાદિ વિશેષોને
 શીઘ્ર જાણી લે છે...



(૨૮૮) અપ્રધાનં ચ યત્ પ્રોક્તમુષ્ટૃત્વાદ્યત્ર તત્ તથા ।

પ્રતિપત્તારમાશ્રિત્ય નં તુ તત્ત્વવ્યપેક્ષયા ॥૫॥

અન્યોન્યવ્યાપ્તિરૂપેણ દ્વયોસ્તદ્ભાવસિદ્ધિતઃ ।

અમુખ્યગુણભાવેન તત્ત્વતસ્તૂભયાત્મકમ્ ॥૬॥

એકાન્તૈક્યે તુ ભાવાનાં કાર્યાભેદાદનિશ્ચિત્તિઃ ।

નૈકસ્માદુત્તરો ભાવો જ્ઞાનં ચેતિ સુનીતિતઃ ॥૭॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્યત્ર-અધિકારે તત્ તથા પ્રતિપત્તારમાશ્રિત્ય ઉક્તલક્ષણમ્, ન તુ તત્ત્વવ્યપેક્ષયા ૫। કિમિત્યંત આહ-અન્યોન્યવ્યાપ્તિરૂપેણ હેતુના દ્વયોઃ-સદૌષ્ટ્યાદ્યોઃ તદ્ભાવસિદ્ધિતઃ-સદુષ્ટૃભાવસિદ્ધેઃ, અન્યથાડયોગાદિત્યુક્તપ્રાયમ્ । તતશ્ચ અમુખ્યગુણભાવેન તત્ત્વતઃ તુ ઊભયાત્મકં તત્ ૬। પરપક્ષે દોષમાહ-એકાન્તૈક્યે તુ-એકાન્તૈકસ્વભાવત્વે પુનર્ભાવાનાં-દધ્યાદીનાં કાર્યાભેદાત્ કારણા-દનિશ્ચિત્તિઃ । એતદેવાહ-નૈકસ્માત્-એકસ્વભાવાદુત્તરો ભાવો જ્ઞાનં ચેતિ સુનીતિતઃ ૭।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૮૮) (૫) પ્રસ્તુતમાં ઉપર, ઉષ્ટૃત્વાદિ વિશેષનો કે સત્ત્વરૂપ સામાન્યનો જે અપ્રધાનરૂપે= ગૌણરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો, તે પ્રમાતાને આશ્રયીને જાણવું, અર્થાત્ જુદા જુદા પ્રમાતાને આશ્રયીને તેની ગૌણ-પ્રધાનતા સમજવી, પારમાર્થિક તત્ત્વની અપેક્ષાએ નહીં...

ગૌણ-પ્રધાનભાવ તત્ત્વની અપેક્ષાએ કેમ નહીં ? - તે જણાવે છે -

(૬) સત્ત્વ અને ઉષ્ટૃત્વાદિ બંને પરસ્પર વ્યાપ્તિરૂપે (=ભેદાભેદરૂપ નિયતસંબંધથી) રહેલા છે ← આવું માનો, તો જ તે સદ્-ઉષ્ટૃત્વાદિરૂપ પદાર્થની સિદ્ધિ થશે, અન્યથા નહીં.. તેથી દરેક વસ્તુ, ગૌણ-પ્રધાનભાવ વિના સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક જ માનવી રહી...

પરદર્શનકારોના મતે દોષ બતાવે છે -

(૭) દહીં-ઊંટાદિ પદાર્થોને જો એકાંત એકસ્વભાવી કહેશો, તો તેઓના કાર્યનો અભેદ થવાથી નિશ્ચય થાય નહીં...

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ કે એકસ્વભાવી વસ્તુથી કોઈ એક જ કાર્ય થઈ શકે... એટલે સુનીતિ પ્રમાણે દહીં આદિ એકસ્વભાવી વસ્તુથી (૧) ઉત્તરક્ષણરૂપ પદાર્થ, અને (૨) પોતાને (=દહીંને) વિષય કરનારું જ્ઞાન... એમ બે કાર્યો થઈ શકે નહીં...

આમાં સુનીતિ શું ? તે કહે છે -

૧. 'નનુ' इति क-पाठः । २. अनुष्टुप् । ३. 'अन्योन्यं व्याप्तिः' इति क-पाठः । ४-५. अनुष्टुप् । ६. 'स्वभावाद भावादुत्तरो' इति घ-पाठः ।

(૨૮૧) હેત્વભેદાન્ન ચાજ્ઞાતતે તદ્ધ્વનિઃ સમ્પ્રવર્તતે ।

एवमेकस्वभावत्वे उपपन्नौ न धीध्वनी ॥८॥^१

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સુનીતિમેવ આહ-હેત્વભેદાત્ તદેકસ્વભાવત્વેન ન ચાજ્ઞાતે તસ્મિન્ તદ્ધ્વનિઃ-દધ્યાદિધ્વનિઃ સમ્પ્રવર્તતે, અતિપ્રસજ્ઞાત્ ¹²⁶ 'જ્ઞાનં ચ તતોઽન્યભાવેન ન સજ્ઞતમ્' ઇતિ ભાવિતમેવ । એવમેક-સ્વભાવત્વે વસ્તુન ઉપપન્નૌ ન ધીધ્વની દ્વયનિમિત્તાભાવેન । ૮। ઇત્યાદિ । તતશ્ચ ભેદસંહાર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૮૮) (૮) બે કાર્યો ન થઈ શકે, કારણ કે હેતુનો અભેદ છે, અર્થાત્ હેતુ એકસ્વભાવી છે...

આશય એ કે, દહીંરૂપ હેતુ તો એકસ્વભાવી છે. હવે જો તે એકસ્વભાવથી દહીંની આગળની ક્ષણની ઉત્પત્તિ થાય, તો તેનાથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? કારણ કે સ્પષ્ટ વાત છે કે, દહીં જે સ્વભાવે અગ્રેતન ક્ષણને ઉત્પન્ન કરે, તે સ્વભાવે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન તો ન જ કરે... (નહીંતર તો અગ્રેતનક્ષણ અને જ્ઞાન બંને એક માનવા પડે... વિગેરે રીતે ચર્ચા કરવી...)

આ રીતે તો જ્ઞાનરૂપ કાર્ય જ સિદ્ધ નહીં થાય, અને જ્ઞાન વિના તો તે વસ્તુ વિશે 'દહીં' એવો શબ્દ પણ શી રીતે પ્રવર્તે ? આમ, વસ્તુને એકસ્વભાવી માનવામાં - શબ્દ/બુદ્ધિના બે નિમિત્તો ન રહેવાથી - શબ્દ/બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ સંગત થશે નહીં...

આમ, જ્યારે શબ્દ/બુદ્ધિ પણ સંગત નથી, ત્યારે હે બૌદ્ધો ! તમારા મતે તો “પરસ્પર ભિન્ન પદાર્થોનાં એકીકરણરૂપ સંહારવાદ=સ્યાદ્વાદ બરાબર છે કે નહીં” - એવી ચિંતા પણ ન જ ઘટે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

126. જ્ઞાનં ચ તતોઽન્યભાવેન ન સજ્ઞતમિતિ । જ્ઞાનં ચ દધીત્યાદ્યુલ્લેખવન્નિર્વિકલ્પકં તતઃ-દધ્યાદેઃ સકાશાન્ન સજ્ઞતમ્ । કેનેત્યાહ-અન્યભાવેન અન્યસ્ય-જ્ઞાનાપેક્ષયા ભિન્નસ્યાગ્રેતનદધ્યાદિક્ષણસ્યૈવ, તતો દધ્યાદેર્ભાવેન-ઉત્પાદેન એકસ્વભાવાદ્ દધિલક્ષણાદ્ દધિલક્ષણે સમુત્પન્ને કથં તત્ક્ષણે સમુત્પન્ને કથં તત્ એવ સ્વગોચરજ્ઞાનોત્પાદઃ સ્યાત્ ? ન હિ યેનૈવ સ્વભાવેનાસૌ અગ્રેતનક્ષણં જનયતિ તેનૈવ જ્ઞાનમિત્યાદિ ચર્ચનીયમિતિ ॥

॥ ઇતિ શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિત્તેઽનેકાન્તજયપતાકોદ્ઘોતદીપિકાટિષ્ઠ્ઠણકે

સામાન્યવિશેષવાદાધિકારઃ ॥

૧. અનુદ્ધુપ્ । ૨. 'કલ્પપ્રા (?) તતો' ઇતિ ખ-પાઠઃ । ૩. 'સજ્ઞતે' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. 'સ્વગૌરવજ્ઞાનો' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।



(૨૧૦) ઇત્યાદિ કૃતં વિસ્તરેણ ॥

इति तृतीयोऽधिकारः ॥३॥



❖ વ્યાખ્યા ❖

વાદચિન્તાઽભાવ એવ પરમતે । કૃતં વિસ્તરેણ ॥

इत्यनेकान्तजयपताकाटीकायां तृतीयोऽधिकारः ॥



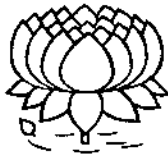
❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

(૨૮૦) હવે ઘણા વિસ્તારથી સર્યું...

ફલિતાર્થ : તેથી દરેક વસ્તુને (૧) સમાનપરિણામની અપેક્ષાએ સામાન્યરૂપ, અને (૨) વિશેષપરિણામની અપેક્ષાએ વિશેષરૂપ - એમ સામાન્ય/વિશેષ ઉભયરૂપ માનવી જ રહી..

॥ આ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષવસ્તુવક્તવ્યતા સ્વરૂપ ત્રીજા અધિકારનું
ગુજરાતી વિવેચન સાનંદ સંપન્ન થયું ॥

॥ इति शम् ॥



૧. 'इति' इत्यधिको घ-पाठः । २. 'पताकायां टीकायां' इति क-पाठः । ३. 'समाप्तः' इत्यधिकः क-पाठः ।

परिशिष्ट

**अनेकान्तजयपताकाऽन्तर्गतानां
प्रमाणवार्तिकश्लोकानां स्वोपज्ञव्याख्यायाः
मनोरथनन्दिकृतवृत्त्याश्च समुपन्यासः**

पृ. २६४, पं. ८

तथा च—

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यापेक्षणात् ।

अपेक्षातश्च भावानां कादाचित्कस्य सम्भवः ॥३/३५॥

(स्वो०) स हि धूमोऽहेतुर्भवन्निरपेक्षत्वात् कदाचिन्न भवेत् । तद्भावे वैकल्याभावादिष्ट-
कालवत् । तदाऽपि वा न भवेत्, अभावकालाविशेषात् ।

अपेक्षया हि भावाः कादाचित्का भवन्ति । भावाभावकालयोस्तद्भावायोग्यतायोग्यता-
योगात् । तुल्ययोग्यताऽयोग्यतयोर्हि देशकालयोस्तद्वत्तेतरयोर्नियमायोगात् ।

सा च योग्यता हेतुभावात् किमन्यत् ? तस्मादेकदेशकालपरिहारेणान्यदेशकालयोर्वर्त-
मानो भावस्तत्सापेक्षो नाम भवति । तथाहि—तथावृत्तिरेवापेक्षा । तत्कृतोपकारानपेक्षस्य
तन्नियमायोगात् । तन्नियतदेशकालत्वाद् धूमो यत्र दृष्टः सकृत्, वैकल्ये च पुनर्न दृष्टस्तज्जन्योऽस्य
स्वभावः, अन्यथा सकृदप्यभावात् । स तत्प्रतिनियतोऽन्यत्र कथं भवेत् ? भवन् वा न धूमः
स्यात् । तज्जनितो हि स्वभावविशेषो धूम इति ।

तथा हेतुरपि तथाभूतकार्यजननस्वभावः । तस्यान्यतोऽपि भावे न स तस्य इति सकृदपि
तन्न जनयेत् । न वा स धूमः, अधूमजननस्वभावाद् भावात् । तत्स्वभावत्वे च स एवाग्नि-
रित्यव्यभिचारः ॥३/३५॥

(म०) अहेतुत्वे च धूमस्य नित्यं सत्त्वमाकाशस्येव स्यात्, असत्त्वं शशविषाणादेरिव,
अहेतोरन्यापेक्षणाभावात् । अपेक्षातश्च भावानां कादाचित्कस्य सम्भवः । ततो यद्यहेतुर्भावः,
तदा नित्यं स्यात् । असदेव वा स्याद्, हेत्वभावात् । तस्माद् धूमस्य कादाचित्कत्वदर्शनात्
हेतुमत्त्वम् । अग्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् तत्कार्यत्वञ्च । यश्च यस्य कार्यं स तं न
व्यभिचरति, तदधीनस्वरूपत्वात् ॥३/३५॥



पृ. ३५१, पं. ७

मयूरचन्द्रकाकारं नीललोहितभास्वरम् ।

सम्पश्यन्ति प्रदीपादेर्मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥२/४०३॥

द्वैरूप्यसिद्धावुपपत्त्यन्तरमाह-मयूरचन्द्रकाकारमन्तरा नीललोहितभास्वरं दीप्तं प्रदीपा-
देर्मण्डलमविद्यमानमेव मन्दचक्षुषः सम्पश्यन्ति । दीपस्य तादृशस्वरूपाभावात् । ज्ञानस्या-
नुभवात्मनः स आकार इति द्वैरूप्यसिद्धिः ॥२/४०३॥



पृ. ४५५, पं. २

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ।

प्रत्यात्मवेधः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः ॥२/१२३॥

(म०) इदानीमवसरप्राप्तां प्रत्यक्षस्य लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह-यत्तत्प्रत्यक्षमिति
प्रसिद्धं तत् कल्पनाया अपोढं द्रष्टव्यं, कल्पनार्थरहितमित्यर्थः । तच्चैतदीदृशं प्रत्यक्षेणैव
स्वसंवेदनेनैव सिध्यति, कल्पनारहितस्यार्थस्य रूपस्य संवेदनस्यापरोक्षत्वात् । यदि तु
कल्पनास्वभावत्वमस्य स्यात् तथैव प्रकाशेत, विकल्पस्यापरोक्षत्वात् । तथा हि - प्रत्यात्मवेधः
सर्वेषां प्राणिनां विकल्पो नामसंश्रयः शब्दसंसर्गवान् स यदि स्याद्, उपलभ्य एव भवेत्
॥२/१२३॥

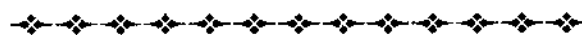


पृ. ४५५, पं. ४

संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षजा मतिः ॥२/१२४॥

(म०) तस्मात् संहृत्याकृष्य सर्वतो विकल्पनीयाच्चिन्तां स्तिमितेन सर्वविकल्पविगमात्
अविक्षिप्तेनान्तरात्मना चेतसा स्थितोऽपि पुरुषश्चक्षुर्विज्ञानेन रूपमीक्षते, साक्षजा निर्विकल्पा
मतिः सर्वसंविदितैव ॥२/१२४॥



पृ. ४५६, पं. २

पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीन्मे कल्पनेदृशी ।

वेत्ति चेति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥२/१२५॥

(म०) सन्त्येवेन्द्रियधियः कल्पनाः । तास्तु नोपलभ्यन्त इत्यप्यसत् । तथा हि-विकल्पा-
वस्थाया ऊर्ध्वं पुनर्विकल्पयन् पुमान् आसीन्मे कल्पनेदृशी इति वेत्ति, नेन्द्रियादुत्पन्नायां
गतौ बुद्धौ, संहृत्य इत्यादिना पूर्वमुक्तावस्था यस्यास्तस्यां, कल्पनां वेत्ति । यदि सा तत्र
स्यात्, तत्संस्कारस्य स्मृतिर्जायेत । तस्मान्नास्तीति निश्चीयते ॥२/१२५॥



पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुष्पैः सदास्थारसै-
स्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः ।
एतस्मात् पतितैः प्रवादकुसुमैः षड्दर्शनारामभू-
र्भूयः सौरभमुद्रमत्यभिमतैरध्यात्मवार्तालवैः ॥२॥

- अध्यात्मसारः ।



[illegible]

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

सूर्यप्रकाश्यं क्व नु मण्डलं दिवः, खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यमी ।

क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाऽधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥

-श्रीजिनेश्वरसूरिकृता अष्टकटीका

परहिताधाननिबिडनिबुद्धिभगवान्

सुगृहीतनामधेयः श्रीहरिभद्रसूरिः ॥

- श्रीमुनिचन्द्रसूरिकृता उपदेशपदवृत्तिः

नित्यं श्रीहरिभद्रसूरिगुरवो जीयासुरत्यद्भूत-

ज्ञानश्रीसमलङ्कृताः सुविशदाचारप्रभाभासुराः ।

येषां वाक्प्रपया प्रसन्नतरया शीलाम्बुसंपूर्णया

भव्यस्येह न कस्य कस्य विदधे चेतोमलक्षालनम् ॥

-श्रीप्रभानन्दसूरिकृता जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीवृत्तिः

उडयम्मि मिहिरि भदं सुदिट्टिणो होइ मग्गदंसणओ ।

तह हरिभद्दायरियम्मि भद्दायरियम्मि उदयमिण्ण ॥

- श्रीजिनदत्तसूरिकृतगणधरसार्धशतकम्

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।

येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

- श्रीवादिदेवसूरिकृतस्याद्वादरत्नाकरः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं जडधीरेष स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥

- श्रीमलयगिरिसूरिकृता धर्मसङ्ग्रहणीवृत्तिः

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

मतिर्बोद्धाः ! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्यभवतां,
विचारश्चार्वाकाः ! प्रचरति कथं चारुचतुरः ।

कुतर्कस्तर्कज्ञाः ! किमपि स कथं तर्कयति वः,
सति स्याद्वादे श्रीप्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥

ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणत्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खर्दपिष्ठदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालबालाः ।

यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हरिभद्रं,
तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः ॥ २ ॥

यथास्थितार्हन्मतवस्तुवादिने निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

- श्रीयशोदेवमुनिकृता प्रशंसा

श्रीहरिभद्रसूरीन्द्रः वारीन्द्र इव विश्रुतः ।
परतीर्थ्यास्त्रासयित्वा मृगानिव गुरुर्जयी ॥

- कश्चित् पूर्वमहर्षिः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।
क्व चाहं शास्त्रलेशज्ञस्तादृक्तन्त्राऽविशारदः ॥ १ ॥

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्धविद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथि प्रवृत्तः ।
ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः सुखाय ॥ २ ॥

- श्रीयशोविजयोपध्यायकृता स्याद्वादकल्पलता

सिरिपायलित्तकङ्क-बप्पभट्टि-हरिभद्रसूरिपमुहाणं ।
किं भणिमो उणज्ज वि न गुणेहिं समो जगे सुकई ॥

- श्रीविजयसिंहसूरिकृता भुवनसुन्दरीकथा

भदं सिरिहरिभद्रस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।
वाणीविसड्डरसभावमंथरा नच्चए सुइरं ॥

- श्रीलक्ष्मिगणिकृतं सुपाश्वनाथचरित्रम्

श्रीमत्परमगम्भीरस्याद्वादामोघलाञ्छनम् ।
जीयाज्जैनेन्द्रचन्द्रस्य शासनं जिनशासनम् ॥
अकलङ्कवाक्यम् ।



Anekant jaypataka



स्याद्वादाय नमस्तस्मै यं विना सकलाः क्रियाः ।
लोकद्वितयभाविन्यः नैव साङ्गत्यमिग्रति ॥
स्थानांगसूत्रवृत्तिः ।



09428 500 401